

ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช
: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11 – 19

นายปรีชา นุ่นสุข

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2544
ISBN 974 – 03– 0345 – 5
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

**THE HISTORY OF NAKHON SI THAMMARAT
: THE DEVELOPMENT OF STATES ON THE THAI PENINSULA
FROM THE SIXTH TO THE FOURTEENTH CENTURIES A.D.**

Mr. Preecha Noonsuk

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Doctor of Philosophy in History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2001

ISBN 974 – 03 – 0345 – 5

หัวข้อวิทยานิพนธ์

ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช : พัฒนาการของรัฐบนคาบ
สมุทรไทย ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 19

โดย

นายปรีชา นุ่นสุข

สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

อาจารย์ที่ปรึกษา

รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา

อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

อาจารย์ ดร. สุเนตร ชุตินธรานนท์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาคุุณบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. คัลยา ดิงศภัทัย)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. ปิยนาด นูนนาค)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(อาจารย์ ดร. สุเนตร ชุตินธรานนท์)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. ชีรวัด ณ ป้อมเพชร)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ)

ปริษา นุ่นสุข : ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช : พัฒนาการของรัฐบาลนครไทย
ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 19 (THE HISTORY OF NAKHON SI THAMMARAT :
THE DEVELOPMENT OF STATES ON THE THAI PENINSULA FROM
THE SIXTH TO THE FOURTEENTH CENTURIES A.D.) อาจารย์ที่ปรึกษา :
รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา , อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : อาจารย์ ดร. สุเนตร
ชูดิณทรานนท์ , 598 หน้า, ISBN 974 - 03 - 0345 - 5.

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาพัฒนาการของรัฐบาลนครไทยในระหว่างพุทธศตวรรษที่
11 - 19 โดยเน้นหนักกรุงศรีธรรมราช

ผลการศึกษาค้นพบว่าพัฒนาการของรัฐบาลนครไทยในระหว่างพุทธศตวรรษที่
11 - 19 โดยเฉพาะรัฐตามพรลิงค์หรือกรุงศรีธรรมราช ซึ่งเป็นรัฐที่มีความสำคัญมากที่สุดของ
รัฐบาลนครไทย เป็นพัฒนาการที่มีความต่อเนื่องตลอดระยะเวลาดังกล่าว โดยมีปัจจัยที่เป็นกระแส
หลักแห่งพลังผลักดันให้เกิดพัฒนาการของรัฐดังกล่าวสามกระแส คือ การค้า ศาสนา และการใช้
ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น โดยในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 กระแสหลักทั้งสามนั้นได้
เข้ามารวมอยู่ด้วยกันอย่างเป็นเอกภาพภายในหน่วยของระบบโครงสร้างอันศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า
ระบบมณฑล ตามระบบความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวณิกาย
ครั้งระบบความเชื่อดังกล่าวได้กลืนกลายลงนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ปัจจัยดังกล่าว
ทั้งสามกระแสได้รับการสืบทอดโดยระบบความเชื่อของพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์
ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 โดยปัจจัยหลักเหล่านั้นได้รวมอยู่ด้วยกันเป็นเอกภาพภายใน
หน่วยของระบบโครงสร้างอันศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกัน คือ หน่วยที่เรียกว่าระบบเมืองสิบสองนักษัตร
โดยในระหว่างที่ศาสนาหนึ่งศาสนาใดในสองศาสนาที่รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นหลักภายในรัฐ อีกศาสนา
หนึ่งก็ยังคงอยู่และศาสนาทั้งสองนี้ได้ผสมผสานกันอย่างกลมกลืนภายในรัฐดังกล่าว

ภาควิชา ประวัติศาสตร์
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์
ปีการศึกษา 2544

ลายมือชื่อนิติสด.....
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

C 3972848422 : MAJOR HISTORY

KEY WORD: NAKHON SI THAMMARAT / TAMBRALINGA / HISTORY / STATES /
STATE DEVELOPMENT / THAI PENINSULA

PREECHA NOONSUK : THE HISTORY OF NAKHON SI THAMMARAT : THE
DEVELOPMENT OF STATES ON THE THAI PENINSULA FROM THE SIXTH
TO THE FOURTEENTH CENTURIES A.D. DISSERTATION ADVISOR :
ASSOC. PROF. DHIDA SARAYA, Ph.D. DISSERTATION COADVISOR :
SUNAIT CHUTINTARANOND, Ph.D. 598 pp. ISBN 974 – 03 – 0345 – 5.

This dissertation aims at studying the development of states on the Thai Peninsula,
with special reference to Nakhon Si Thammarat from the sixth to the fourteenth centuries A.D.

The results of the study reveal that the development of the states on the Thai Peninsula, especially Tambralinga or Nakhon Si Thammarat, the greatest and the most important state on the peninsula had a continual development through the centuries. The development was supported and aided by the three main factors of trade ; religion ; and the use of the local natural resources. During the sixth to the eleventh centuries these three main factors came under the control of the sacred structure called "Mandala", the Brahmanical cosmology of Shaivism. At the decline of the cult around the twelfth century the three main factors were still an important influence because of the support of the Hinayana Buddhism Schools. Their influence continued during the twelfth to the fourteenth centuries by the Lankavamsa Schools. Under Buddhism schools, the three main factors combined under the sacred structure called the "Twelve Nakshatras" or twelve tributaries of Nakhon Si Thammarat. During the centuries, Brahmanism and Buddhism had mixed to form a great influence in the development of the states.

Department **History**
Field of Study **History**
Academic year **2001**

Student's signature

Advisor's signature

Co-advisor's signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีทุกประการจากความอนุเคราะห์ สนับสนุน และช่วยเหลืออย่างดียิ่งของบุคคลและหน่วยงานเป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้วิจัยมีความซาบซึ้ง สำนึกในพระคุณ และขอขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่งมา ณ โอกาสนี้ อาทิ

รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา อาจารย์ที่ปรึกษา และ อาจารย์ ดร. สุเนตร ชุตินทรานนท์ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ได้กรุณาให้คำแนะนำ ข้อชี้แนะ และข้อท้วงติงต่าง ๆ ในการคิดและการเขียนวิทยานิพนธ์ ตลอดจนได้กรุณากระตุ้นเตือนให้เกิดความมานะและความวิริยะแก่ผู้วิจัยอย่างจริงจังตลอดมา โดยเฉพาะรองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา นั้น ยังได้ให้ความเมตตาในการลงไปชี้แนะและร่วมในการสำรวจข้อมูลภาคสนามด้วยตนเองหลายครั้งอีกด้วย ในขณะเดียวกัน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บุญกร กาญจนจารี และรองศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ ได้เสนอแนะแนวทางและมุมมองที่มีคุณค่าเหลือคณานับ เช่นเดียวกันกับคณะอาจารย์ทุกท่านในภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้กรุณาประสาทหลักวิชาอันประมาณค่ามิได้ โดยเฉพาะศาสตราจารย์ ดร. ปิยนาท นุนนาค ได้กรุณาให้ความเมตตาแก่ผู้วิจัยอย่างแท้จริงมาโดยตลอด และอาจารย์ ดร. ธีรวิทย์ ณ ป้อมเพชร ได้กรุณาแนะนำและอำนวยความสะดวกในการใช้เอกสารทั้งมวล ณ สยามสมาคม

อาจารย์ของผู้วิจัยทุกท่านได้กรุณาตรวจสอบแนวคิด ข้อค้นพบ และสำรวจภาคสนามกับผู้วิจัย อาทิ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ผู้ช่วยศาสตราจารย์สินชัย กระบวนแสง และนักวิชาการชาวต่างชาติเป็นจำนวนมาก โดยทุกท่านได้กรุณาเอื้อเฟื้อและจัดหาเอกสารและงานวิจัยเป็นจำนวนมากสำหรับผู้วิจัย ในขณะที่สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ทบวงมหาวิทยาลัย และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้กรุณาสนับสนุนงบประมาณบางส่วนสำหรับการวิจัย เช่นเดียวกันกับอาจารย์พยุร นุ่นสุข นายวันเฉลิมฯ นุ่นสุข นางสาววรรณศิริ นุ่นสุข และนายวัฒนสาสน์ นุ่นสุข ได้กรุณาช่วยเหลืออย่างจริงจังในการศึกษาภาคสนาม การประสานงาน และการดำเนินการในการจัดทำวิทยานิพนธ์ภายใต้การเอื้ออำนวยในการอนุเคราะห์ข้อมูลของบุคคลและหน่วยงานเป็นจำนวนมาก ส่วนพระปราโมทย์ กลิ่นละม้าย นายพงษ์ศักดิ์ สุขแก้ว และนางสาวอังคณา ชันธาโรจน์ ได้กรุณาจัดพิมพ์งานวิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีทุกประการ

ความดีทั้งมวลที่จะพึงเกิดจากวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขอมอบให้คุณพ่อและคุณแม่ ผู้เปี่ยมล้นไปด้วยความเสียสละ ทุ้มเท มุ่งหวัง และตั้งคาคอยความสำเร็จทางวิชาการและความสำเร็จในชีวิตของลูกมาโดยตลอดชีวิต ตลอดจนครูอาจารย์ทุกท่าน

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ
สารบัญแผนภูมิ.....	ฉ
สารบัญแผนที่.....	๗
สารบัญภาพ.....	ฌ

บทที่

1	บทนำ.....	1
	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
	วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	4
	กรอบความคิดและสมมุติฐานของการวิจัย.....	5
	ขอบเขตของการวิจัย.....	6
	นิยามศัพท์เฉพาะในการวิจัย.....	8
	ระเบียบวิธีวิจัย.....	16
	ขีดจำกัดในการใช้หลักฐานในการวิจัย.....	21
	ระยะเวลาในการทำวิจัย.....	23
	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย.....	23

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
2	ตามพรลิงค์ รัฐการคำร่นต้นบนคาบสมุทรไทย	
	ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16	24
	สภาพพื้นฐานของคาบสมุทรไทย	24
	ปัจจัยสนับสนุนการตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของ	
	ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทย.....	28
	ปัจจัยสนับสนุนจากการค้า.....	37
	ปัจจัยสนับสนุนจากศาสนา.....	49
	ปัจจัยสนับสนุนจากการให้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น.....	64
	เมืองโบราณที่สำคัญบนคาบสมุทรไทย.....	68
	เมืองโบราณควนลูกปัด.....	69
	เมืองโบราณภูเขาทอง.....	70
	เมืองโบราณเขาสามแก้ว.....	72
	เมืองโบราณท่าชนะ.....	73
	เมืองโบราณไชยา.....	75
	เมืองโบราณนครศรีธรรมราช.....	76
	พัฒนาการทางการค้าของรัฐตามพรลิงค์.....	77
3	ตามพรลิงค์ รัฐรุ่นต้นของลัทธิไศวนิกาย ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16....	155
	วิวัฒนาการของศาสนาพราหมณ์.....	155
	ยุคทองของลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์.....	169
	การพัฒนาการรัฐตามพรลิงค์ภายใต้ลัทธิไศวนิกาย.....	172
	บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งวิทยาการ.....	173

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
	วิทยาการด้านระบบความเชื่อ.....	173
	วิทยาการด้านการศึกษา.....	181
	วิทยาการด้านการปกครอง.....	189
	บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งป่า.....	193
	การสถาปนาระบบศีรณะ.....	193
	การสถาปนาเทวาลัย.....	208
	การสถาปนาระบบคงคา.....	227
	การสถาปนาระบบมณฑลละ.....	229
	บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งเทพ.....	243
	การสถาปนามณฑลละของพระคิวง.....	243
	การสถาปนาเทพแห่งรัฐ.....	282
	ความคลี่คลายของลัทธิไสวนิกาย.....	315
4	ตามพรลิงค์ รัฐศูนย์กลางของพุทธศาสนาบนคาบสมุทรไทย	
	ในพุทธศตวรรษที่ 17 – 19	326
	พัฒนาการของพุทธศาสนาในรัฐตามพรลิงค์.....	326
	พุทธศาสนาภายใต้ระบบมณฑลละของลัทธิไสวนิกายในรัฐตามพรลิงค์....	327
	นิกายเถรวาทในรัฐตามพรลิงค์.....	327
	ลัทธิมหายานในรัฐตามพรลิงค์.....	344
	ตามพรลิงค์ : รัฐศูนย์กลางพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์	
	ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	389
	ตามพรลิงค์ : รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์.....	406

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
	การสถาปนาศูนย์กลางแห่งรัฐ.....	406
	การสถาปนาระบบเมืองสิบสองนักษัตรแห่งรัฐ.....	430
	การพัฒนาระบบการค้าแห่งรัฐ.....	434
5	บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	456
	บทสรุป.....	456
	ข้อเสนอแนะ.....	470
	รายการอ้างอิง.....	473
	ภาคผนวก.....	498
	ภาคผนวก ก เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการวิจัย.....	498
	ภาคผนวก ข ตาราง.....	517
	ภาคผนวก ค แผนภูมิ.....	546
	ภาคผนวก ง แผนที่.....	551
	ภาคผนวก จ ภาพ.....	563
	ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	598

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
1	แสดงการค้าในพุทธศตวรรษที่ 18 ระหว่างจีนกับตามพรลิงค์..... 518
2	แสดงรายการสินค้าที่ผลิตในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 8 – 10 519
3	แสดงชุมชนโบราณในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย ในพุทธศตวรรษที่ 11 -14 521
4	แสดงรายละเอียดของภาชนะดินเผาต่างชาติที่ค้นพบจากการ ขุดค้นทางโบราณคดี ณ แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์..... 525
5	แสดงรายละเอียดของภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ซ้องที่ค้นพบ จากการขุดค้นทางโบราณคดีในคาบสมุทรไทย..... 526
6	แสดงรายละเอียดของภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ซ้องที่ค้นพบ โดยความบังเอิญในคาบสมุทรไทย..... 527
7	แสดงการเปรียบเทียบสินค้าของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 18 –19 529
8	แสดงศิรณะที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 1 กลุ่มมณฑลแห่งราชธานี) 531
9	แสดงศิรณะที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 2 กลุ่มมณฑลคลองท่อน) 532
10	แสดงศิรณะที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 3 กลุ่มมณฑลคลองโมกลาน) 533
11	แสดงศิรณะที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 4 กลุ่มมณฑลคลองกลาย) 534
12	แสดงศิรณะที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 5 กลุ่มมณฑลคลองท่าหน) 535

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตารางที่		หน้า
13	แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 6 กลุ่มมณฑลคลองท่าควาย)	538
14	แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 7 กลุ่มมณฑลคลองท่าเรือรี)	539
15	แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 8 กลุ่มมณฑลแม่น้ำตาปี)	540
16	แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 9 กลุ่มมณฑลคลองท่าชนะ)	541
17	แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 10 กลุ่มมณฑลทะเลสาบสงขลา)	542
18	แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 (กลุ่มที่ 11 กลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า)	543
19	แสดงจำนวนของตึระที่สำคัญของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 จำแนกเป็นรายกลุ่มมณฑล.....	544
20	แสดงจำนวนของตึระที่สำคัญของรัฐตามพริงค์ ใน - พุทธศตวรรษที่ 11-16 จำแนกเป็นรายจังหวัด.....	545

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่		หน้า
1	แสดงระบบมณฑลในรัฐตามพรลิงค์.....	547
2	แสดงโครงสร้างความสัมพันธ์ในระบบมณฑลของรัฐ ตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16	548
3	แสดงระบบมณฑลในราชธานีของรัฐตามพรลิงค์ ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16	549
4	แสดงระบบเมืองขึ้นสิบสองนักษัตรของรัฐ นครศรีธรรมราช ในพุทธศตวรรษที่ 17 – 19	550

สารบัญแผนที่

หมายเลข

หน้า

1	ทวีปเอเชีย แสดงเส้นทางการค้าจากเมดิเตอร์เรเนียนมาสู่ตะวันออก ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7.....	552
2	ประเทศไทย แสดงอาณาเขตของภาคและจังหวัด.....	553
3	คาบสมุทรไทย แสดงภูมิประเทศและภูมิอากาศ.....	554
4	คาบสมุทรไทย แสดงลุ่มน้ำที่สำคัญ.....	555
5	รัฐตามพรลิงค์ แสดงที่ตั้งกลุ่มมณฑลในพุทธศตวรรษที่ 11-16.	556
6	รัฐตามพรลิงค์ แสดงสภาพภูมิประเทศของราชธานี.....	558
7	รัฐตามพรลิงค์ แสดงที่ตั้งของคีรีธารในมณฑลแห่งราชธานี ในพุทธศตวรรษที่ 11-16.....	559
8	รัฐนครศรีธรรมราช แสดงที่ตั้งของเมืองขึ้น 12 นคร ในพุทธศตวรรษที่ 17-19.....	561

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	ตึระเขาคา อำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	563
2	ตึระหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	564
3	ตึระเขาคูหา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา.....	565
4	สวัมภูลึงคะ ณ ตึระเขาคา อำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	566
5	สวัมภูลึงคะ ณ ตึระหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี...	567
6	สวัมภูลึงคะ ณ ตึระเขาคูหา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา.....	568
7	สิวลึงค์ จาก ตึระบ้านคอนนาม อำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	569
8	เอกมุขลึงค์ จาก ตึระวัดพระพิณเนศวร์ (ร้าง) อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี...	570
9	สิวลึงค์และโยนิ ณ ตึระฐานพระสยม อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	571
10	โยนิ ณ ตึระเขาคา อำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	572
11	โยนิ ณ ตึระหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	573
12	พระอค์สตัยะ จาก ตึระพังพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา.....	574
13	พระไกรวะ จาก ตึระเมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี.	575
14	พระคณศ จาก ตึระเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา.....	576
15	พระพุทธรูป จาก วัดจอมทอง อำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	577
16	พระพุทธรูป จาก วัดใหญ่ (ร้าง) อำเภอพรหมคีรี จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	578
17	ภาพปั้นดินดิบ ณ เจดีย์สถานถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	579
18	พระโพธิสัตว์อวลโลกิเตศวร จาก วัดศาลาทั้ง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	580
19	พระโพธิสัตว์อวลโลกิเตศวร จาก วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	581
20	พระพิมพ์ดินดิบ ภาพพระอัยภุมหาโพธิสัตว์ จาก เจดีย์สถานถ้ำเขาสาย อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง.....	582

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่

หน้า

21	สถาปัตยกรรมแบบศรีวิชัย ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	583
22	พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	584
23	สถาปัตยกรรม ณ วัดพระพุทธ อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส.....	585
24	หน้าผาหินในหุบเขาซึ่งใช้สลักศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย ณ ตีระหุบเขาช่องคอย อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	586
25	ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย ณ ตีระหุบเขาช่องคอย อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	587
26	ศิลาจารึกหลักที่ 28 ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	588
27	ศิลาจารึกหลักที่ 27 จากวัดมเหยงคณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	589
28	ศิลาจารึกหลักที่ 23 จากวัดเสมาเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	590
29	ศิลาจารึกหลักที่ 26 จาก ตีระเขาพระนารายณ์ อำเภอกะปง จังหวัดพังงา.....	592
30	ศิลาจารึกหลักที่ 29 ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	593
31	ศิลาจารึกหลักที่ 24 จากวัดหัวเวียง (วัดเวียง) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี..	594
32	ศิลาจารึกหลักที่ 24 ก จากวัดหัวเวียง (วัดเวียง) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี..	595
33	ต้นฉบับหนังสือชุด เรื่อง “ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช” จาก เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร.....	596
34	ต้นฉบับหนังสือชุด เรื่อง “พระนิพนธ์ไตร” จาก วัดพระมหาธาตุวรมหา วิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	597

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นครศรีธรรมราช เป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่ได้มีการพัฒนาอันโดดเด่นขึ้นในคาบสมุทรไทย โดยดินแดนแห่งนี้ได้เริ่มปรากฏให้เห็นพัฒนาการของมนุษย์เป็นครั้งแรกในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินกลาง (มีอายุประมาณ 11,000 – 5,000 ปีมาแล้ว) หลังจากนั้นได้มีการพัฒนาต่อเนื่องเข้าสู่ยุคหินใหม่ ยุคสำริด และยุคเหล็กตามลำดับ¹ โดยในช่วงปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในยุคเหล็ก (มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 1 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 5) ได้ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางการค้ากับต่างแดนหลายแห่ง โดยเฉพาะจีนและดินแดนบางแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้² รวมทั้งพัฒนาการของการติดต่อสัมพันธ์กับดินแดนดังกล่าวนี้ ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยทวารวดี (มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงพุทธศตวรรษที่ 10)³ เนื่องจากในสมัยนี้ได้ปรากฏบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่ได้มีการกล่าวพาดพิงถึงเกี่ยวกับดินแดนแห่งนี้ในเอกสารโบราณของจีน คือ บันทึกของคณะทูตคณะหนึ่งของจักรพรรดิอู๋ตี้ (Wu Ti) ของราชวงศ์ฮั่น (Han) ซึ่งครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 402-456⁴ รวมทั้งการค้นพบโบราณวัตถุในสมัยราชวงศ์ฮั่นเป็นจำนวนมากในดินแดนแห่งนี้ เอกสารโบราณดังกล่าวนี้ จึงได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากโบราณวัตถุที่ค้นพบเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรแห่งนี้⁵ นอกจากเอกสารโบราณดังกล่าวนี้จะแสดงให้เห็นว่าได้มีการขนส่งสินค้าระหว่างชายฝั่งตะวันออกกับชายฝั่ง

¹ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540), หน้า 49-177.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 149-173.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

⁴Wang Gungwu, "The Nanhai trade : A study of the early history of Chinese trade in the South China Sea", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 31 (1958) : 19-22.

⁵ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 149-173.

ตะวันตกของคาบสมุทรมลายู โดยการผ่านทางเส้นทางลัดที่เรียกว่า “เส้นทางคาบสมุทรมลายู” (Trans – Peninsular Route) แล้ว ยังได้กล่าวด้วยว่าบนคาบสมุทรมลายูแห่งนี้มีสินค้าหลายอย่างที่เป็นที่ต้องการของจีน โดยได้มีการแลกเปลี่ยนสินค้าเหล่านั้นกับทองคำและไหมจากจีน ตลอดจนได้มีเมืองท่าบนคาบสมุทรมลายูแห่งนี้หลายเมืองที่ได้เคยส่งเครื่องราชบรรณาการไปยังจีนแล้วในรัชสมัยของจักรพรรดิพระองค์นี้⁶

ในขณะเดียวกันในสมัยที่ประวัติศาสตร์นี้เช่นเดียวกันที่เอกสารโบราณของอินเดียหลายชิ้นได้กล่าวพาดพิงถึงเมืองท่าหลายแห่งบนคาบสมุทรมลายูไทย ในฐานะของศูนย์กลางทางการค้าหรือขุมขุมการเดินเรือบนเส้นทางการค้านานาชาติทางทะเลสายโบราณของโลกในขณะนั้น โดยเฉพาะเมืองท่า “ตะโกลา” (Takola) และเมืองท่า “ตามพรลิงค์” (Tambralinga)⁷ รวมทั้งได้ปรากฏประติมากรรมและสถาปัตยกรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นศาสนาที่ได้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียขึ้นในคาบสมุทรมลายูแห่งนี้⁸

ครั้นในสมัยประวัติศาสตร์ (มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา) เมืองตามพรลิงค์ได้มีการพัฒนาการขึ้นอย่างโดดเด่น จนในที่สุดได้เป็นรัฐที่สำคัญที่ปกครองดินแดนทั้งมวลในคาบสมุทรมลายูด้วยระยะเวลาอันยาวนาน และได้สืบเนื่องมาเป็นรัฐ “นครศรีธรรมราช” ในระยะหลังลงมา รัฐนี้เป็นรัฐที่มี

⁶ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D.1500* (Kuala Lumpur : University of Malaya Press,1961), p.8.

⁷ ดู พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เล่มที่ 29 หน้า 188.

ดู มติชนปัญหามานิตยสารราชวิทยาลัย หน้า 464.

⁸ ดู ปรีชา นุ่มสุข , รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 195-203.

See Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam* (Ascona : Artibus Asiae Publishers,1972),pp.19-31.

พัฒนาการยาวนานที่สุดรัฐหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นดินแดนที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองแห่งหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้⁹

ด้วยเหตุที่นครศรีธรรมราชเป็นดินแดนที่มีความเก่าแก่แห่งหนึ่งในบรรดาดินแดนทั้งหมดของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้ปรากฏอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ โดยศาสนาทั้งสองได้ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราชตั้งแต่สมัยกึ่งประวัติศาสตร์ดังได้กล่าวมา¹⁰ ทำให้ศาสนาทั้งสองยังรากลึกอย่างมั่นคงในดินแดนแห่งนี้ด้วยระยะเวลาที่ยาวนาน ส่งผลให้อิทธิพลของศาสนาทั้งสองนี้แผ่กิ่งก้านสาขาออกไปอย่างกว้างขวาง ศาสนาทั้งสองจึงมีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อพัฒนาการของรัฐบาลคาบสมุทรแห่งนี้มาตั้งแต่ระยะแรกของการปรากฏขึ้นบนคาบสมุทร

อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าประเด็นที่กล่าวมานี้จะเป็นประเด็นที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งประเด็นหนึ่งสำหรับประวัติศาสตร์ของคาบสมุทรไทย ประวัติศาสตร์ไทย และประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตลอดจนได้มีการค้นพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีใหม่ ๆ เป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นพัฒนาการดังกล่าวได้เป็นอย่างดีก็ตาม แต่ในขณะนี้ยังไม่ปรากฏการศึกษาในประเด็นที่กล่าวมานี้แต่อย่างใด จึงเห็นเป็นการสมควรที่จะศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช : พัฒนาการของรัฐบาลคาบสมุทรไทย ในพุทธศตวรรษที่ 11- 19” ในครั้งนี้

การศึกษานี้จะเน้นหนักพัฒนาการของรัฐบาลคาบสมุทรไทย โดยเฉพาะรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชในสมัยประวัติศาสตร์ โดยจะเริ่มตั้งแต่ช่วงต้นที่รัฐดังกล่าวได้เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ คือ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา จนครอบคลุมลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 19 โดยในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ สามารถที่จะจัดแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์แห่งพัฒนาการของรัฐแห่งนี้

⁹ Preecha Noonsuk, “The study of local placenames on the Thai Peninsula : Takuapa, Jaiya and Nagara Sri Dharmaraja (Takua Pa, Chaiya and Nakhon Si Thammarat)”, in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983 (Bangkok : SEAMEO, 1983), pp.145-187.

¹⁰ ดู ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 195-203.

See Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, pp.19 - 31.

ได้อย่างกว้าง ๆ เป็นสองสมัย ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏจากผลการศึกษา คือ

สมัยแรก เป็นช่วงเวลาที่ปรากฏขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ซึ่งเป็นช่วงที่พัฒนาการของรัฐแห่งนี้ได้ผูกพันอยู่อย่างแนบแน่นกับการค้าและความรุ่งโรจน์ขึ้นของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย อันเป็นศาสนาที่มีบทบาทอย่างสำคัญต่อพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ แม้ว่าในสมัยแรกนี้ พุทธศาสนาจะมีบทบาทอยู่ภายในรัฐแห่งนี้ควบคู่กันกับศาสนาพราหมณ์ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้มีบทบาทที่โดดเด่นเทียบเท่ากันได้กับศาสนาพราหมณ์ แม้แต่ในช่วงที่พุทธศาสนา ลัทธิมหายาน เจริญสูงสุดในรัฐแห่งนี้ คือ ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15

สมัยที่สอง เป็นช่วงเวลาที่ปรากฏขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 ซึ่งเป็นช่วงที่พัฒนาการของรัฐแห่งนี้ได้ผูกพันอยู่อย่างแนบแน่นกับการค้าและความรุ่งโรจน์ขึ้นของพุทธศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน ซึ่งเป็นพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลจากศรีลังกา และมักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “ลัทธิลังกาวงศ์” หรือ “นิกายลังกาวงศ์” ซึ่งเป็นพุทธศาสนาที่มีบทบาทอย่างสำคัญต่อพัฒนาการของรัฐนครศรีธรรมราชในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

จากการศึกษาพัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทย โดยเฉพาะรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชในสมัยทั้งสองนี้ ได้แสดงให้เห็นพัฒนาการของรัฐยุคต้นรัฐหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งได้ถือกำเนิดขึ้นและพัฒนาการสืบต่อมาบนคาบสมุทรไทยภายใต้ปัจจัยที่สำคัญที่เป็นพลังผลักดันหลายประการ โดยเฉพาะการค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ซึ่งได้เข้ามาประสานสัมพันธ์และผนึกกันเข้าอย่างแนบแน่นในการเป็นพลังผลักดันพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ อันเป็นข้อค้นพบที่สำคัญที่นอกจากจะไม่เคยปรากฏการค้นพบมาก่อนแล้ว ยังแสดงให้เห็นเอกลักษณ์ของพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ และจะนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจปริบททางประวัติศาสตร์ของรัฐรุ่นต้นรัฐหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งจะเป็นพื้นฐานที่จะนำมาซึ่งความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงและการเติบโตของรัฐอื่น ๆ ที่สืบเนื่องต่อมาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะหลังลงมามากด้วย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ในฐานะที่เป็นรัฐสำคัญบนคาบสมุทรไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 19

2. เพื่อศึกษาปัจจัยอันเป็นพลังผลักดันให้เกิดพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองและรัฐ นครศรีธรรมราชบนคาบสมุทรไทยในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

กรอบความคิดและสมมุติฐานของการวิจัย

คาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยเป็นดินแดนที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้านานาชาติที่สำคัญของโลกโบราณสายหนึ่ง คือ เส้นทางการค้าที่เชื่อมตะวันออกกลาง อินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และจีนเข้าเป็นเครือข่ายอันเดียวกัน การค้าดังกล่าวนี้ทำให้เกิดความตื่นตัวของชุมชนในคาบสมุทรแห่งนี้ โดยในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ได้มีการรวมตัวของชุมชนเป็นเมืองและเป็นรัฐ รัฐที่สำคัญ คือ รัฐตามพรลิงค์ ซึ่งได้มีเมืองที่สำคัญอยู่หลายเมือง เมืองเหล่านี้มีการรับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์จากอินเดียหนาแน่นมาก แต่ในขณะเดียวกันได้ปรากฏร่องรอยของศาสนาพุทธลัทธิเถรวาทด้วยเช่นกัน การรวมตัวของเมืองเหล่านี้ มีปัจจัยทางเศรษฐกิจการค้าและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นเป็นพื้นฐาน และได้มีการขยายเครือข่ายทางการเมือง โดยมีศาสนาและความเชื่อเป็นพลังยึดเหนี่ยว ซึ่งเห็นได้จากร่องรอยทางโบราณคดี ดังที่ได้ปรากฏว่าได้มีระบบความเชื่อเกี่ยวกับตึระและ “ระบบมณฑลละ” อันศักดิ์สิทธิ์ โดย “เทวาลัยแห่งภูเขา” เป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในบรรดาสัญลักษณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ อีกหลายอย่างที่แตกต่างกันไปในแต่ละมณฑลละ ตามคติความเชื่อที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยคติความเชื่อเกี่ยวกับระบบมณฑลละได้ปรากฏขึ้นในรูปแบบเดียวกันในเมืองที่สำคัญหลายแห่งทั่วทั้งคาบสมุทรในช่วงระยะเวลานี้

อย่างไรก็ดี ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 รัฐตามพรลิงค์แห่งนี้มีกิจกรรมทางการค้าหนักแน่นมาก โดยได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับการค้าของจีนและชาติอื่น ๆ ในช่วงระยะเวลานี้ขึ้นในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั่วทั้งคาบสมุทร ในขณะเดียวกันกับที่เอกสารโบราณของจีนได้กล่าวถึงความรุ่งเรืองทางการค้าของรัฐแห่งนี้ไว้อย่างชัดเจน รัฐแห่งนี้มีเครือข่ายทางการค้าภายใต้ระบบมณฑลละของลัทธิไศวนิกาย ที่มีศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาลัทธิมหายานเป็นแกนหลักที่สำคัญในการประสานกันเข้าอย่างผสมกลมกลืนและเกี่ยวพันกันทั้งในทางการค้าและการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ดังที่ได้มีการค้นพบรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาทั้งสองในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ เป็นจำนวนมากกระจายอยู่ในคาบสมุทรแห่งนี้ โดยเฉพาะรูปเคารพทางพุทธศาสนาลัทธิมหายาน คือ ประติมากรรมลอยตัวของพระโพธิสัตว์และพระพิมพ์ดินดิบ ในช่วงเวลานี้มีเมืองที่สำคัญบนคาบสมุทรไทยไม่น้อยกว่า 10 เมือง

พัฒนาการของรัฐตามพรลิงค์เป็นต้นเค้าของรัฐ “นครศรีธรรมราช” ซึ่งในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 ได้เติบโตเป็นศูนย์กลางทางการเมืองของพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทในช่วงสมัยสุโขทัย ในขณะที่สุโขทัยเป็นเมืองสำคัญทางภาคเหนือตอนล่าง ในระยะเวลานั้นนครศรีธรรมราชมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง ภายใต้อิทธิพลทางเศรษฐกิจการค้าและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นเป็นพื้นฐาน และมีการขยายเครือข่ายทางการเมือง โดยการสถาปนา “ระบบเมืองสิบสองนักษัตร” เป็นศูนย์กลาง จนได้กลายเป็นนครรัฐที่มีบทบาททางการค้าที่สำคัญในพุทธศตวรรษที่ 18 - 19

ขอบเขตของการวิจัย

วิทยานิพนธ์นี้จะศึกษาครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของเมืองในคาบสมุทรไทยที่มีความสัมพันธ์กันกับประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 19 โดยงานวิจัยนี้จะอาศัยข้อมูลหลักฐานทั้งประเภทเอกสารโบราณ อาทิ หลักฐานจีน หลักฐานตะวันตก และหลักฐานท้องถิ่น ประเภทตำนาน พงศาวดาร และหนังสือบุคคล (สมุดข่อยหรือสมุดไทย) โดยหนังสือบุคคลส่วนใหญ่ได้มีการรวบรวมขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางลงมาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นหนังสือบุคคลที่มีทั้งที่มีการปริวรรตมาตีพิมพ์แล้วและที่ยังไม่ได้มีการตีพิมพ์ นอกจากนี้ งานวิจัยนี้ยังจะอาศัยข้อมูลทางโบราณคดีที่มีการค้นพบในจังหวัดนครศรีธรรมราชและจังหวัดอื่น ๆ ในภาคใต้ของประเทศไทยอีกด้วย

แม้ว่าวิทยานิพนธ์นี้จะมีเนื้อหาเน้นหนักเกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทย โดยเฉพาะรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราช ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 19 ก็ตาม แต่ได้พิจารณาเห็นว่าเพื่อให้การศึกษาในประเด็นดังกล่าวมีความกระจ่างมากยิ่งขึ้น จึงได้ศึกษาพื้นฐานของพัฒนาการของรัฐดังกล่าวเพิ่มเติมอีกบางประเด็นก่อนที่จะถึงช่วงระยะเวลาดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาที่สมบูรณ์ของการศึกษานี้ จึงครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ที่ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ โดยเริ่มต้นด้วยบทนำ ซึ่งเป็นส่วนที่แสดงให้เห็นความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษา ตลอดจนกรอบต่าง ๆ ที่ใช้ในการศึกษา ถัดมาเป็นการศึกษาเกี่ยวกับวงจรทางการเมืองการค้าของอาณาจักรล้านนาชาติและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบนคาบสมุทรไทย ก่อนพุทธศตวรรษที่ 11 ซึ่งเป็นส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างสภาพทางภูมิศาสตร์ พัฒนาการของการตั้งถิ่นฐาน และการพัฒนาวัฒนธรรมบนคาบสมุทรไทยกับระบบเครือข่ายของการค้านานาชาติที่ส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อพัฒนาการของการเกิดชุมชนโบราณและเมืองโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้ ซึ่งเป็นพัฒนาการที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ช่วงปลายของสมัยก่อน

ประวัติศาสตร์ ผ่านสมัยถึงประวัติศาสตร์ จนกระทั่งเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ โดยหลักฐานที่สำคัญที่ใช้ในการศึกษา ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานทางโบราณคดี ประเภทโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการค้าที่ค้นพบในชุมชนโบราณหลายแห่งในคาบสมุทรไทย

จากความรุ่งโรจน์ขึ้นของการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติดังกล่าว นั้น นอกจากจะส่งผลให้ชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทยได้พัฒนาขึ้นเป็นสถานีทางการค้า และแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตลูกปัด เครื่องประดับ และเครื่องมือเครื่องใช้นาชนิกแล้ว ยังปรากฏโบราณวัตถุนานาชาติในชุมชนโบราณเหล่านั้นที่สะท้อนให้เห็นร่องรอยอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ และพุทธศาสนาขึ้นในชุมชนด้วย โดยเฉพาะในช่วงระยะเวลาระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 ถึงพุทธศตวรรษที่ 8 โบราณวัตถุเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์เริ่มต้นที่มีการใช้ร่วมกันในศาสนาทั้งสอง สำหรับพุทธศาสนานั้น สัญลักษณ์เริ่มต้นเหล่านี้ ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นก่อนที่จะปรากฏรูปเคารพของพระพุทธรูปในรูปของมนุษย์หรือพระพุทธรูป และเป็นโบราณวัตถุที่มีความคล้ายคลึงกันกับที่มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่ร่วมสมัยหลายแห่งในประเทศอินเดีย อันอาจจะสันนิษฐานได้ว่าในเวลานี้ ทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับการค้าและเป็นพลังผลักดันที่สำคัญแห่งการก่อกำเนิดขึ้นของรัฐเริ่มแรกบนคาบสมุทรไทย

นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 5 เป็นต้นมา เอกสารโบราณของต่างชาติ โดยเฉพาะเอกสารโบราณของจีนและอินเดีย ได้สะท้อนให้เห็นว่าในเวลานั้นชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทยได้พัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าหรือศูนย์กลางทางการค้าของระบบเมืองท่าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ โดยเฉพาะเมือง “กะมะลิง” หรือ “ตะมะลิง” ซึ่งสันนิษฐานว่าตรงกับชื่อ “ตามพริงค์” (Tambalinga) ที่ปรากฏขึ้นในศิลาจารึกหลายหลักที่สลักขึ้นในระยะหลังลงมา อันหมายถึงเมืองนครศรีธรรมราชโบราณ ซึ่งได้ปรากฏชื่อขึ้นในเอกสารโบราณของอินเดียเป็นครั้งแรกในราวพุทธศตวรรษที่ 7 ซึ่งได้พัฒนาการสืบเนื่องต่อมา ในฐานะของเมืองท่าที่สำคัญของคาบสมุทร จนกระทั่งได้พัฒนาขึ้นเป็นรัฐที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญที่สุดของคาบสมุทรไทยตลอดช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 – 19

การรุ่งโรจน์ขึ้นของรัฐตามพริงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 – 19 ดังกล่าวนี เกิดจากพลังผลักดันของปัจจัยหลักสามประการ คือ การค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น โดยสามารถที่จะแบ่งช่วงสมัยของพัฒนาการของรัฐแห่งนี้

ในระยะเวลาดังกล่าวได้เป็นสองสมัย คือ สมัยแรก เป็นช่วงที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายได้มีบทบาทอย่างโดดเด่นในพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 และสมัยที่สอง เป็นช่วงที่ศาสนาพุทธ ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ ได้มีบทบาทอย่างโดดเด่นในพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 หลักฐานที่สำคัญที่ใช้สำหรับการศึกษาพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ในส่วนท้ายของเนื้อหาในการศึกษาครั้งนี้ ซึ่งเป็นส่วนที่มีความสำคัญมากที่สุดและได้เขียนไว้อย่างละเอียดหลายบทนี้ มีทั้งที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ และโบราณสถาน โดยการใช้หลักฐานเหล่านั้นประกอบกัน และตรวจสอบซึ่งกันและกัน

นิยามศัพท์เฉพาะในการวิจัย

1. ตีรณะ (Tirtha) หมายถึง สถานที่แห่งหนึ่งแห่งใดที่ใช้สำหรับการจาริกแสวงบุญของศาสนิกชนที่นับถือศาสนาพราหมณ์ เนื่องจากศาสนิกชนเหล่านั้นมีระบบความเชื่อว่าสถานที่แห่งนั้นเป็นสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ โดยศัพท์คำนี้แปลว่า “สถานที่สำหรับการลุยน้ำข้ามฟาก” หรือ “การลุยน้ำข้ามฟาก” หรือ “ลำธารที่สามารถลุยข้ามไปได้” หรือ “สถานที่สำหรับการข้ามฟาก” อันที่จริงแล้วมีตีรณะที่ยิ่งใหญ่ในประเทศอินเดียหลายแห่งที่มีสภาพเป็นสถานที่ที่สามารถลุยน้ำข้ามไปได้โดยปลอดภัยจริง ๆ อย่างกรณีของตีรณะหลายแห่งในเมืองพาราณสี (Banaras) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเมืองกาซี (Kashi) เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดี ในฐานะที่ตีรณะเป็นสถานที่สำหรับการจาริกแสวงบุญแห่งหนึ่งนั้น ตีรณะโดยทั่วไปจึงดำรงอยู่ในฐานะของ “สถานที่สำหรับการข้ามฟาก” ในทางจิตวิญญาณ อันเป็นสถานที่ซึ่งโลกมนุษย์และโลกแห่งสวรรค์ได้มาบรรจบกัน หรือเป็นสถานที่ซึ่งบุคคลสามารถที่จะ “ข้าม” ห้วงมรรณพแห่งสังสารวัฏ ซึ่งเป็นวัฏจักรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไปสู่การดำรงอยู่ใน “ฟากฝั่งอันไกลโพ้น” อีกฟากหนึ่ง ซึ่งเป็นฟากแห่งการปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระหรือหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ตีรณะแต่ละแห่งจึงมีสภาพเป็นเสมือนหนึ่งช่วงที่คั่นที่สุดของแม่น้ำ ซึ่งเป็นสถานที่ที่สามารถจะเอื้ออำนวยให้ “การข้าม” เป็นไปอย่างสะดวกง่ายดาย และปลอดภัยมากที่สุด ตีรณะแต่ละแห่งเป็นสถานที่ในทางโลกแห่งหนึ่ง ซึ่งได้รับการบรรจุให้อัดแน่นไว้ด้วยพลังอำนาจและความบริสุทธิ์ จึงมักจะเรียกสถานที่แห่งนั้นว่าสถานที่ “ศักดิ์สิทธิ์” แต่มีความสำคัญสำหรับทุกคนที่จะต้องเข้าใจและระลึกไว้เสมอว่า คำว่า “ตีรณะ” ในนิยามของศาสนาพราหมณ์นั้น ไม่ได้มีความหมายแต่เพียงแค่ว่าจำกัดอยู่แต่เพียงว่าสถานที่แห่งนั้นเป็นสถานที่ที่มีความ “ศักดิ์สิทธิ์” เพียงเท่านั้น เพราะสถานที่แห่งนั้นยังมีความหมายที่ขยายขอบเขตออกไปมาก จนมีความหมายที่ครอบคลุมออกไปหมายรวมถึงความ “บริสุทธิ์” (ศุจิหรือปวีตระ) ความ “ดี” (ปุณยะ) และ

ความ “สวัสดิ” (สุขหรือมงคล) ด้วย สำหรับความศักดิ์สิทธิ์ของติริถะนั้น ในฐานะที่เป็นที่รับรู้กัน โดยทั่วไปในทางการปฏิบัติว่ามีเนื้อแท้ที่เกี่ยวข้องกันกับเหล่าเทพเจ้า จึงอาจจะกล่าวได้ว่าในโลกทรรศน์ของศาสนาพราหมณ์นั้น พื้นโลกทั้งมวลล้วนแล้วแต่มีความศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุที่พื้นโลกเหล่านั้นล้วนแล้วแต่ได้รับการสร้างให้เป็นตัวเป็นตนขึ้นมาโดยเทพเจ้า เทพเจ้าจึงรวมอยู่ในพื้นโลก ในเทพนิยายเกี่ยวกับการสร้างสรรค์ของศาสนาพราหมณ์นั้น ได้แสดงให้เห็นว่าพื้นโลกและสิ่งมีชีวิตนานาชนิดได้เบ่งบานออกมาจากพระวรกายของเทพเจ้าอย่างแท้จริง สิ่งดังกล่าวนี้ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นโดยมีความคล้ายคลึงกันกับการสร้างสรรค์ร่างกาย คือ สร้างสรรค์ให้มีความแตกต่างกันในด้านพลังอำนาจและหน้าที่ สถานที่ในทางโลกหลายแห่งได้ปรากฏให้เห็นเทพเจ้ามากกว่าสถานที่แห่งอื่น ๆ ดังที่มหากาพย์มหาภารตะ (Mahabharata) ได้กล่าวถึงสถานที่เหล่านั้นว่า ในกรณีที่เป็นส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย มักจะเรียกส่วนดังกล่าวว่ามีความบริสุทธิ์ ในขณะที่ในกรณีที่เป็นส่วนต่าง ๆ ของพื้นโลกและน้ำ มักจะเรียกส่วนดังกล่าวว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ ดังตัวอย่างที่ปรากฏว่าหูด้านขวา ซึ่งเป็นด้านที่ได้รับมนตร์ (Mantra) ของครูในช่วงที่มีการประกอบพิธีกรรมรับเข้าเป็นศาสนิกชนของศาสนา นี่เป็นครั้งแรก เป็นส่วนที่มีความบริสุทธิ์เป็นพิเศษ ในขณะที่เท้า ซึ่งเป็นส่วนที่ต้องสัมผัสกับฝุ่นละออง เป็นส่วนที่ไม่มีความบริสุทธิ์ ในทำนองเดียวกันกับกรณีของพื้นโลก ซึ่งสถานที่ทุกแห่งที่มีลักษณะพิเศษด้วยกรณีต่าง ๆ หลายกรณี อย่างกรณีที่มีความโดดเด่นมากที่สุด มีพลังอำนาจมากที่สุด และก้าวขึ้นไปสู่สรวงสวรรค์ได้โดยตลอดปลอดโปร่งมากที่สุดนั้น จะได้รับการเรียกขานกันว่าเป็น “ติริถะ” ในฐานะที่ติริถะเป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่เปี่ยมล้นไปด้วยพลังอำนาจ ติริถะจึงมีฐานะเป็น “ประตู” แห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ระหว่างสรวงสวรรค์กับพื้นโลก หรือตั้งอยู่ระหว่าง “ชายฝั่งทะเลทางด้านนี้” กับ “ชายฝั่งทะเลอันไกลโพ้น” สำหรับผู้นับถือศาสนาพราหมณ์แล้ว บุคคลเหล่านั้นมีความเชื่อว่า การสวดอ้อนวอนในสถานที่แห่งนั้น จะทำให้เทพเจ้าได้ยินคำสวดอ้อนวอนนั้นรวดเร็วยิ่งขึ้น รวมทั้งการสวดอ้อนวอนนั้นจะบรรลุความสำเร็จอย่างสมบูรณ์แบบมากยิ่งขึ้น และการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในสถานที่แห่งนั้นจะนำมาซึ่งความสุขความเจริญมากยิ่งขึ้นกว่าการประกอบพิธีกรรมในสถานที่แห่งอื่น ๆ หลายเท่า ในคำสรรเสริญเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่า ในสถานที่บางแห่ง อย่างกรณีของเมืองกาสิ เป็นสถานที่ที่มีพลังอำนาจอย่างมากมาหลายศตวรรษ โดยคำสรรเสริญเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นว่า การประกอบอัญพิธี การสวดมนต์ การบริจาทาน หรือการทรมานตนเองเพื่อล้างความผิดในเมืองนี้ แม้ว่าจะเป็นการกระทำในปริมาณแต่เพียงเล็กน้อยที่สุดก็ตาม แต่การกระทำดังกล่าวนี้จะก่อให้เกิดผลพวงที่มีความยิ่งใหญ่เป็นนิรันดร์ อันเป็นผลมาจากพลังอำนาจของสถานที่แห่งนี้ ส่วนในกรณีของโยคินั้น โยคิเหล่านั้นจะประสบความสำเร็จในชีวิตของโยคีด้วยระยะเวลาที่ยาวนานในการคืนชีวิตขึ้น

มาใหม่ในแต่ละชั่วชีวิตหลายพันชั่วชีวิตหรือมากกว่านั้น หากว่าโยคีเหล่านั้นได้เข้ามาถือศีลกินเพลในเมืองกาซีแห่งนี้เป็นเวลาสามคืน

จุดกำเนิดดั้งเดิมของติริธะแต่ละแห่ง ล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับการที่เหล่าเทพเจ้าหรือเหล่าวิรูปบุรุษได้เป็นผู้ทรงสร้างสรรค์หรือทรงกระทำกิจกรรมที่ยิ่งใหญ่ และทรงปรากฏพระวรกายให้เห็นได้ในสถานที่แห่งนั้น ตามเทพนิยายหรือตำนานหรือจักรวาลวิทยาในระบบความเชื่อของอินเดีย ติริธะแต่ละแห่งจึงเป็นเสมือนหนึ่ง “ธรณีประดู” ที่คั่นอยู่ระหว่างโลกแห่งสรวงสวรรค์กับโลกมนุษย์ ติริธะจึงไม่ได้เป็นแต่เพียงแค่สถานที่แห่งหนึ่งที่ใช้สำหรับการ “ก้าวผ่านเพื่อข้ามไปสู่ข้างบน” ของบรรดาศาสนิกชนผู้ได้กระทำการสวดอ้อนวอนและประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ แต่เพียงเท่านั้น หากแต่ติริธะยังเป็นสถานที่แห่งหนึ่งสำหรับการ “ก้าวผ่านเพื่อข้ามลงมาสู่เบื้องล่าง” ของเหล่าเทพเจ้าอีกด้วย การสืบสายลงมาสู่โลกมนุษย์ของเหล่าเทพเจ้างดกล่าวนี้นี้ มักจะเป็นที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีในลักษณะของการ “อวตาร” (Avatara) ตามขนบธรรมเนียมประเพณีของศาสนาพราหมณ์ อันแท้ที่จริงแล้วศัพท์คำว่า “ติริธะ” และศัพท์คำว่า “อวตาร” ต่างก็เป็นศัพท์ที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องมาจากรากศัพท์ว่า “ตฤ” (tr) ซึ่งแปลว่าการก้าวข้ามขึ้นไป และรากศัพท์ว่า “อวตฤ” (avatr) ซึ่งแปลว่าการก้าวข้ามลงมา ด้วยเหตุที่ในการสืบสายลงมาสู่การอวตารของเหล่าเทพเจ้ามีความจำเป็นที่จะต้องมีการเปิดประตูของติริธะ ดังนั้น จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ศาสนิกชนทั้งผู้ชายและผู้หญิงสามารถที่จะก้าวผ่านขึ้นไปสู่สรวงสวรรค์ได้ ตามผลของการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ และการสวดอ้อนวอนของตน การปรากฏขึ้นของเหล่าเทพเจ้าในโลกมนุษย์ เป็นการปรากฏพระวรกายออกมาให้เห็นด้วยความศักดิ์สิทธิ์และลึกลับของเหล่าเทพเจ้า ซึ่งในจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าเหล่าเทพเจ้าได้ปรากฏขึ้นในลักษณะที่กล่าวนี้นี้ในสถานที่หลายพันแห่ง บางแห่งเป็นสถานที่ที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันดีและมีชื่อเสียงมากในหมู่ศาสนิกชนทั้งมวลที่นับถือศาสนาพราหมณ์ แต่บางแห่งก็มีฐานะเป็นเพียงสถานที่สำหรับการจาริกแสวงบุญของเหล่าศาสนิกชนในวงแคบ ๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยอยู่รายรอบศาสนสถานหรือติริธะแห่งนั้นในท้องถิ่นนั้น ๆ เท่านั้น เรื่องราวเกี่ยวกับติริธะดังกล่าวนี้ ได้รับการกล่าวสรรเสริญเอาไว้เป็นจำนวนมากในวรรณกรรมสฤติที่เรียกว่า “มาหัทมยะ” (Mahatmya) ซึ่งบางครั้งก็มีการเรียกวรรณกรรมเหล่านี้ว่า “สถลปุราณะ” (Sthala Purana) ซึ่งมีความหมายว่าเรื่องราวโบราณของสถานที่ต่าง ๆ วรรณกรรมดังกล่าวนี้ได้บรรจุเนื้อหาสาระที่มีแก่นของเรื่องเกี่ยวข้องกันกับการปรากฏพระวรกายให้เห็นด้วยความศักดิ์สิทธิ์และลึกลับของเหล่าเทพเจ้าในสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลง ผันแปร และแตกต่างกันออกไปอย่างหลากหลายหลายพันล้านวน จาก

เนื้อหาหลักอันมีมาในวรรณกรรมที่สะท้อนให้เห็นเทพนิยายของศาสนาพราหมณ์ดังกล่าวนี้ เป็นประจักษ์พยานที่บรรยายให้เห็นถึงระบบความเชื่อที่เกี่ยวข้องกันกับการกระทำสิ่งต่าง ๆ ของเหล่าเทพเจ้าและวีรบุรุษทั้งมวล และล้วนแล้วแต่ได้สะท้อนให้เห็นได้ว่า วรรณกรรมเหล่านี้เป็นคลังข้อมูลที่ยิ่งใหญ่ที่สามารถจะใช้สำหรับการสันนิษฐานได้ว่า สภาพภูมิประเทศทั้งหมดของอินเดีย ล้วนแล้วแต่ได้รับการประทับแน่นไว้ด้วยร่องรอยของเหตุการณ์ต่าง ๆ ในเทพนิยายเหล่านั้นทั้งสิ้น สถานที่เหล่านั้นจึงยังคงปรากฏอยู่ในฐานะของสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ตามระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ นอกจากนี้ยังปรากฏว่านอกจากวรรณกรรมดังกล่าวจะสื่อสารให้เห็นพลังอำนาจของสถานที่แห่งหนึ่งแห่งใดแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นว่าตึระแต่ละแห่งมีความสัมพันธ์กัน โดยเฉพาะสัมพันธ์กันกับตึระที่ยิ่งใหญ่ทั้งภายในอินเดียเองและในสถานที่แห่งอื่น ๆ โดยตึระเป็นจำนวนมากเป็นตึระที่มีความเก่าแก่มาก โดยเก่าแก่เกินกว่าที่จะปรากฏในบันทึกทางประวัติศาสตร์ หรือเก่าแก่เกินกว่าที่จะปรากฏในประเพณีการบอกเล่าด้วยปากหรือมุขปาฐะ และเก่าแก่เกินกว่าที่จะปรากฏในตำนาน โดยสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีความเก่าแก่เหล่านี้ได้ปรากฏประเพณีแห่งการจาริกแสวงบุญ และเป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงโดดเด่นในด้านความศักดิ์สิทธิ์และความมีพลังอำนาจตลอดช่วงสมัยโบราณที่มีความเก่าแก่และยาวไกลไปกว่าช่วงเวลาประเพณีต่าง ๆ ที่ปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบันนี้จะไปผูกพันหรือโยงใยถึงอย่างละเอียดลออได้ ตึระที่สำคัญหลายแห่ง อย่างกรณีของเมืองกาซีและแม่น้ำคงคา (River Ganges) เป็นต้น ล้วนแล้วแต่เป็นระบบสัญลักษณ์ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นให้เป็นรูปเป็นร่างเป็นตัวเป็นตนได้อย่างเหมาะสมโดยอาศัยสภาพทางภูมิศาสตร์ และด้วยเหตุที่สภาพทางภูมิศาสตร์เป็นสิ่งที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างเชื่องช้า ส่งผลให้ระบบสัญลักษณ์ดังกล่าวยังคงดำรงแน่นและได้รับความเคารพเชื่อดูถือสืบต่อมาเหนือจินตนาการในทางศาสนาของมวลมนุษย์ ถึงแม้ว่าบรรดาเทพนิยายและเรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นเป็นพิเศษ อาจจะมีการสร้างสรรค์ขึ้นและดำรงอยู่ด้วยช่วงระยะเวลาชั่วระยะหนึ่งแล้วก็เลือนหายไป หรือไม่ก็เรื่องเล่าหรือคำพรรณนาเหล่านั้น อาจจะมีการปรับปรุง แก้ไขเปลี่ยนแปลง หรือลืมนึกไปก็ตาม แต่สภาพภูมิประเทศเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นยอดเขา ธารน้ำ และหมู่ไม้ก็ยังดำรงอยู่ จึงอาจจะเป็นไปได้ที่จะปรากฏว่าในปัจจุบันนี้พระกณेश (Ganesha) อาจประทับอยู่ภายใต้ต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง ซึ่งเคยเป็นสถานที่ที่เหล่ายักษ์ (Yaksha) เคยได้รับการเชนสรวงสักการะบูชามาก่อนเมื่อหลายพันปีมาแล้ว หรือพระศิวะ (Shiva) อาจประทับยืนอยู่ภายในเทวาลัยเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่ถัดออกไปจากธารน้ำโบราณแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นธารน้ำของเหล่านาค (Naga) มาก่อน หรือพระนางทุรคา (Durga) ผู้ยิ่งใหญ่ อาจจะทำพิธีบนพระนามของพระองค์มาจากเทวสตรีบางองค์ที่เป็นเทวี (Devi) แห่งยอดเขาบางแห่งในท้องถิ่น แต่ในขณะที่เรื่องราวและชื่อ

ต่าง ๆ เหล่านั้นได้เปลี่ยนแปลงไปนั้น สถานที่เหล่านั้นยังคงเป็นเครื่องดึงดูดใจสำหรับการกระทำสักการะบูชาของมวลมนุษย์เป็นอย่างยิ่งเช่นเดียวกันกับที่เคยปรากฏขึ้นในระยะก่อนหน้านี้

ด้วยเหตุนี้ ในวิทยานิพนธ์นี้จึงได้ใช้คำว่า “ไตรละ” ในกรณีทีสถานที่แห่งนั้นเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับการจาริกแสวงบุญตามนิยามข้างต้นและเนื่องในศาสนาพราหมณ์เท่านั้น โดยเป็นนิยามที่หมายถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับการจาริกแสวงบุญทั้งมวล อันหมายรวมถึงเทวาลัยหรือศาสนสถานทั้งมวลตามนิยามข้างต้นด้วย

2. มณฑล (Mandala) หมายถึง วงกลมหรือแผนภูมิรูปวงกลม ซึ่งมีหน้าที่หรือประโยชน์ใช้สอยในฐานะของแผนที่ที่มีระบบหรือระเบียบแบบแผนอย่างหนึ่งของจักรวาลอันศักดิ์สิทธิ์ โดยการใช้อย่างมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์นี้ได้ปรากฏขึ้นในหลายกรณี เช่น การสร้างสรรค์ขึ้นในรูปของจิตรกรรม วัด ศาสนสถาน เทวาลัย และเมือง เป็นต้น ดังนั้น ภาพจำลองของจักรวาลอันศักดิ์สิทธิ์นี้ จึงปรากฏขึ้นในหลายรูปแบบและหลายขนาด ตามระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา โดยแผนภูมิของมณฑลหรือจักรวาลดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ตรงจุดศูนย์กลางของจักรวาลมีภูเขาตั้งอยู่ลูกหนึ่ง คือ เขาพระสุเมรุ (Mount Meru) ถัดออกมาจากเขาพระสุเมรุมีเทือกเขาล้อมอยู่โดยรอบเป็นรูปวงกลมเจ็ดวง เรียกเทือกเขาทั้งเจ็ดนี้ว่าสัตตบริภัณฑ์ (Sataparibhanda Mountains) เทือกเขาเหล่านี้เรียงกันออกไปจากด้านในสุดออกไปสู่ด้านนอกสุดตามลำดับดังนี้ คือ เทือกเขายูคนธร (Yugondhara) อิสินธร (Isindhara) กรวิก (Karawika) สุทสน์ (Suthasana) เนมินธร (Nemindhara) วินตกรหรือวินนตกะ (Vinantaka) และอัสสกัน (Assakana) เทือกเขาเหล่านี้แต่ละเทือกแยกออกจากกัน โดยมีทะเลสีทันดร (Sithantara) คั่นอยู่ โดยในชั้นนอกสุดทะเลแห่งนี้ได้แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง จนกลายเป็นแนวพรมแดนของจักรวาล ระหว่างแนววงกลมของเทือกเขาชั้นนอกสุดของสัตตบริภัณฑ์กับแนวพรมแดนของจักรวาล มีทวีปตั้งอยู่แปดแห่ง ในบรรดาทวีปเหล่านี้มีทวีปที่สำคัญมากที่สุดทวีปและที่สำคัญรองลงมาสี่ทวีป ทวีปที่สำคัญมาก ได้แก่ อุตระกูทวีป (Utaraguru Dvipa) ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ บุรพวิเทหทวีป (Purapavithaha Dvipa) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก ชมพูทวีป (Jambu Dvipa) ตั้งอยู่ทางทิศใต้ และอมรโคยานทวีป (Amaragoyana Dvipa) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ส่วนทวีปที่สำคัญในระดับรองลงมาเรียกรวมกันว่ายูพหทวีป (Yuphara Dvipa) โดยแต่ละทวีปตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นทิศย่อยระหว่างทวีปที่สำคัญแต่ละทวีปที่ตั้งอยู่ในทิศหลักทั้งสี่ทิศที่กล่าวมา

ในกรณีของศาสนาพราหมณ์ ศาสนสถานทั้งหมดได้รับการสร้างขึ้นโดยมีแผนผังในรูปแบบของมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ทั้งสิ้น โดยแผนผังดังกล่าวเป็นรูปแบบของมณฑลอันลึกลับ ซึ่งเป็นรูปแบบหรือแผนผังที่ได้ใช้ความมานะพยายามที่จะลอกเลียนแบบหรือจำลองแบบของความคิดรวบยอดเกี่ยวกับจักรวาล ตามระบบความเชื่อที่เนื่องในศาสนา ซึ่งระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์อันลึกลับระหว่างพิภพเล็ก ๆ ที่มีลักษณะเป็นมณฑลหรือแผนผังเล็ก ๆ ของจักรวาล (Microcosm) กับมณฑลหรือแผนผังของจักรวาลใหญ่ (Macrocosm) รวมทั้งระหว่างโลกมนุษย์ที่เกี่ยวกับการเกิด การตาย และปรากฏการณ์ที่ได้ปรากฏขึ้นในทางโลกในทางหนึ่ง กับระบบความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับวงโคจร การรวมหมู่ของดวงดาว และโครงสร้างของจักรวาลในอีกทางหนึ่ง ระบบความเชื่อดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า เหตุการณ์ทั้งหมดที่ได้ปรากฏขึ้นในโลก เป็นสิ่งที่ธรรมชาติได้กำหนดให้เกิดขึ้นในเทศะที่เหมาะสมภายในช่องว่างหรืออวกาศ อันเป็นความสัมพันธ์ที่มีความลึกลับประการหนึ่งในโครงสร้างของจักรวาล ความคิดรวบยอดดังกล่าวนี้ได้รับการประยุกต์ขึ้นใช้สำหรับกลุ่มสังคมมากกว่าที่จะเป็นการประยุกต์ใช้ในส่วนบุคคล ไม่เคยปรากฏว่าจะมีสิ่งใด ๆ เลย ไม่ว่าจะเป็นราชอาณาจักร เมือง หรือศาสนสถานแห่งหนึ่งแห่งใดที่สามารถที่จะรุ่งเรืองขึ้นได้ ถ้าหากว่าสิ่งนั้นปราศจากความผสมกลมกลืนกับพลังอำนาจของจักรวาลดังกล่าวนี้ ในระเบียบแบบแผนสำหรับการบรรลุความสำเร็จเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนดังกล่าวนี้ มนุษย์ได้ใช้ความมานะพยายามในการสร้างอาณาจักร เมือง และศาสนสถานในรูปแบบที่มีลักษณะเป็นแบบหรือแผนผังหรือภาพจำลองหรือมณฑลเล็ก ๆ ของจักรวาล ซึ่งได้มีการเลียนแบบหรือจำลองแบบและการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่ของโครงสร้างหรือมณฑลของจักรวาลใหญ่ ในการกระทำได้ดังกล่าวนี้นี้ มนุษย์ได้ใช้ความมานะพยายามที่จะมีการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่บนพื้นโลกของรูปแบบจำลองหรือมณฑลที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์หรือแต่เพียงบางส่วนของโลกแห่งสรวงสวรรค์ เพื่อเป็นหลักประกันเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกันระหว่างโลกทั้งสอง ตลอดจนความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์สำหรับดินแดนดังกล่าวและประชาชนพลเมืองของดินแดนนั้น ในจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์นั้น เขาพระสุเมรุซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของจักรวาล มีฐานะเป็นภูเขาลึกลับ และมีฐานะเป็นเสมือน “บ้าน” ของเหล่าเทพเจ้า โดยภูเขาแห่งนี้ได้โผล่ขึ้นมาบนส่วนยอดของทวีปแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นทวีปที่ตั้งอยู่ตรงกึ่งกลางของจักรวาล ทวีปแห่งนี้ได้รับการล้อมอยู่โดยรอบด้วยเทือกเขาที่ต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่เป็นรูปวงกลมเป็นชั้น ๆ เทือกเขารูปวงกลมแต่ละชั้นนั้นได้แยกออกจากกันโดยมีทะเลแห่งหนึ่งกั้นอยู่ ถัดออกไปจากเทือกเขาและทะเลทั้งหมดนี้เป็นมหาสมุทรที่มีขนาดใหญ่ที่สุด บรรดาช่างผู้ก่อสร้างอาณาจักร เมือง และศาสนสถานทั้งหมดของศาสนาพราหมณ์ที่เปี่ยมไปด้วยปรัชญาความคิดเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนของจักรวาล ล้วน

แล้วแต่ยึดมั่นในเนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับสัดส่วนของมณฑลหรือแผนผังของจักรวาล โดยในกรณีของการสร้างเมืองและศาสนสถาน เนื้อหาสาระของสิ่งดังกล่าวนี้ ยังได้มีการหมายรวมถึงหลายสิ่งหลายอย่างด้วย คือ คูน้ำแนวหนึ่งที่มีน้ำบรรจุอยู่จนเต็ม ซึ่งเป็นคูน้ำที่สร้างขึ้นสำหรับการล้อมอยู่โดยรอบเมืองหรือศาสนสถานแห่งนั้น โดยปรากฏขึ้นในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรแห่งจักรวาล นอกจากนี้ยังมีแนวกำแพงที่สร้างขึ้นล้อมรอบเมืองหรือศาสนสถาน ซึ่งปรากฏขึ้นในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของเทือกเขาที่ได้ต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่ ตลอดจนเทวาลัยที่ตั้งอยู่ตรงจุดกึ่งกลางของเมืองอย่างพอดิบพอดี เพื่อให้ถูกต้องตรงกันกับตำแหน่งของภูเขาแห่งจักรวาลอันลึกลับ คือ เขาพระสุเมรุ โดยเทวาลัยดังกล่าวนี้มียอดขยดหนึ่งที่สูงที่สุด โดยเป็นยอดที่โผล่ขึ้นไปเหนือจุดที่สูงที่สุด เทวาลัยแห่งภูเขา (Temple – Mountain) เหล่านี้ทั้งหมด ล้วนแล้วแต่มักจะสร้างให้โผล่ขึ้นไปบนฐานสูงทั้งสิ้น ระดับความสูงที่เปรียบได้กับภูเขาขยดส่วนดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดความประทับใจอย่างแจ่มชัดจากการที่ภูเขาลูกหนึ่งได้โผล่ส่วนยอดที่สูงที่สุดเสียดเข้าไปในท้องฟ้า ภายได้ส่วนยอดที่สูงที่สุดดังกล่าวนี้ ภายใต้อาคารแห่งนี้มีกุฏิ (Cella) ตั้งอยู่แห่งหนึ่ง กุฏิแห่งนี้เป็นห้องภายในอันศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่ศักดิ์สิทธิ์ กลุ่มอาคารทั้งหมดที่ประกอบกันเข้าเป็นศาสนสถานดังกล่าวนี้ มีแนวกำแพงและแนวคูน้ำที่ได้รับการตีความว่าเป็นแผนภูมิอันลึกลับของจักรวาลแผนภูมิหนึ่ง หรือเป็นร่องรอยของมณฑลที่ได้ปรากฏอยู่บนภาพเขียนแสดงแผนภูมิของบริเวณที่ราบลุ่ม โดยแผนภูมิหรือมณฑลเหล่านี้สามารถที่จะมองเห็นได้ก็แต่เพียงเฉพาะจากด้านบน คือ สำหรับเทพเจ้าเพียงเท่านั้น เพราะเป็นสถานที่ที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายสำหรับพระองค์ ซึ่งทรงเป็นผู้ที่ทรงสามารถถอดรหัสและตีความแผนภูมิที่สร้างไว้ในกลุ่มอาคารเหล่านี้ได้ สถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่ซึ่งโลกของมนุษย์สามารถที่จะติดต่อสื่อสารกับโลกของเทพเจ้าได้ โดยดำรงอยู่ในฐานะของตึระแห่งหนึ่ง

นอกจากมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์จะได้รับการนำมาใช้อย่างเคร่งครัดในการสร้างเมืองและศาสนสถานแต่ละแห่งแล้ว ยังมีการนำไปใช้ในการอื่น ๆ อีกไม่น้อย โดยเฉพาะการนำไปใช้ในการรวมเอาศาสนสถานหรือตึระหลาย ๆ แห่งมารวมกันเข้าเป็นกลุ่ม เพื่อให้ศาสนสถานหรือตึระเหล่านั้นอยู่ภายในมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์แห่งเดียวกัน โดยภายในมณฑลแต่ละแห่งจะมีศาสนสถานที่สำคัญที่สุดเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่ง รายรอบศูนย์กลางจะประกอบด้วยศาสนสถานหรือตึระที่มีความสำคัญในระดับรองลงไปหลายแห่ง ตึระที่เป็นศูนย์กลางมักจะมีคามศักดิ์สิทธิ์สูงสุด นอกจากจะเป็นศูนย์กลางของการจาริกแสวงบุญของศาสนิกชนแล้ว ยังเป็นศูนย์กลางของการที่ตึระแต่ละแห่งภายในมณฑลแห่งนั้นจะนำบาปที่ได้รับมาจากการล้างบาปของศาสนิกชนมาถ่ายโอนลงไว้ในตึระที่เป็น

ศูนย์กลาง แล้วรับเอาความบริสุทธิ์หรือความศักดิ์สิทธิ์กลับไปเป็นประจำวันอีกด้วย อย่างไรก็ตาม มณฑลในลักษณะนี้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลเวลา ครั้นระยะเวลาผ่านไปยาวนานหลายศตวรรษ อาจจะมีมณฑลไม่มากนักที่ยังคงอยู่สืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ อย่างกรณีของมณฑลที่ประกอบด้วยเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของอินเดียเจ็ดเมืองที่เรียกว่าสัปตปuri (Sapta Puri) ซึ่งเป็นเมืองที่จะส่งผลให้บรรดาผู้จาริกแสวงบุญบรรลุเป้าหมายแห่งชีวิตได้สูงที่สุด คือ การปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระ เมืองเหล่านี้ประกอบด้วยเมืองอโยธยา (Ayodhya) ซึ่งตั้งอยู่ในภาคเหนือ เป็นเมืองหลวงของพระราม ในมหากาพย์รามายณะ (Ramayana) เมืองมถุรา (Mathura) ตั้งอยู่ในภาคเหนือ เป็นสถานที่ประสูติของพระกฤษณะ (Krishna) เมืองฮารทวาร (Hardvar) ตั้งอยู่ในภาคเหนือ เป็นประตูเข้าสู่ดินน้ำของแม่น้ำคงคา เมืองกาสิ ตั้งอยู่ในภาคเหนือ เป็นเมืองของพระศิวะ เมืองอุชเชนี (Ujjain) ตั้งอยู่ในภาคกลาง เป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ เมืองทวารกา (Dvaraka) ตั้งอยู่ในภาคตะวันตก เป็นเมืองหลวงของพระกฤษณะ และเมืองกาณจิ (Kanchi) ตั้งอยู่ในภาคใต้ เป็นเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ของทั้งพระศิวะและพระวิษณุ โดยเมืองเหล่านี้แต่ละเมืองนอกจากจะมีฐานะเป็นตึระที่สำคัญที่สุดแล้ว ยังเป็นเมืองที่มีฐานะเป็นมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดแห่งหนึ่งด้วย โดยประกอบกันขึ้นด้วยตึระที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นจำนวนมาก ตามระบบความเชื่อของจักรวาลวิทยาแห่งศาสนาพราหมณ์ทุกประการ อย่างกรณีของเมืองกาสิ นับเป็นมณฑลที่มีขนาดใหญ่และมีความสลับซับซ้อนมากที่สุด โดยเมืองนี้เป็นมณฑลที่มีรัศมีที่แผ่ออกไปจากจุดศูนย์กลางประมาณ 10 ไมล์ เขตศักดิ์สิทธิ์ของเมืองได้แผ่ขยายออกไปไกลจนเลียบขอบเขตของชุมชนเมืองออกไปจนถึงเขตชนบททางทิศตะวันตกของตัวเมืองและถนนที่ล้อมอยู่โดยรอบสายหนึ่ง ซึ่งเป็นถนนสายที่มีชื่อเสียงมาก คือ ถนนปัญจโครสี (Panchakroshi Road) ในปัจจุบันนี้เมืองกาสิมีชื่อว่าวารานสิ (Varanasi) และค่อนข้างที่จะเป็นเมืองที่มีสภาพเป็นสังคมเมือง โดยสังคมเมืองดังกล่าวเริ่มต้นตั้งแต่แม่น้ำวาร์นา (Varana River) ไปจนถึงแม่น้ำอสิ (Asi River) เขตที่เรียกว่าอวิมุกตะ (Avimukta) ยังคงเป็นบริเวณที่มีขนาดเล็ก รวมทั้งอันตรกริหะ (Antargriha) หรือเขตศักดิ์สิทธิ์ภายในหรือเขตบูชาภายใน (Inner Sanctum) ยังคงมีขนาดเล็กเช่นเดียวกัน รวมทั้งมีแค่เพียงแต่บริเวณโดยรอบเทวาลัยวิศวานาถะ (Vishvanatha Temple) เท่านั้นที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนเมืองที่รายรอบไปด้วยบริเวณที่มีประชากรหนาแน่น ด้วยเหตุนี้ โครงสร้างของเมืองศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้เท่าที่ปรากฏในขณะนี้ จึงเป็นเมืองที่ประกอบด้วยเขตศักดิ์สิทธิ์ที่ซ้อนกันอยู่เป็นรูปวงกลมที่ล้อมอยู่โดยรอบจุดศูนย์กลางและเรียงลดหลั่นกันออกไปเป็นชั้น ๆ เป็นชุด ๆ หลายชั้น ในลักษณะที่เป็นระบบโครงสร้างของสัญลักษณ์ของมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ ตามจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์

จากการศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์ของตึระ ระบบโครงสร้าง และความสัมพันธ์ทางด้านตำแหน่งที่ตั้งของตึระที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 โดยเฉพาะตึระที่มีการค้นพบรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์อยู่ในตึระเหล่านั้นด้วย ได้แสดงให้เห็นว่าตึระดังกล่าวมีการรวมตัวกันอยู่เป็นกลุ่ม ๆ โดยแต่ละกลุ่มตั้งกระจายกันอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำที่สำคัญภายในรัฐ โดยแต่ละกลุ่มมีตึระที่มีขนาดใหญ่หรือตึระที่สำคัญเป็นจุดศูนย์กลาง เช่น ตึระ ณ เขาตา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ตึระ ณ หัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และตึระ ณ เขาควหา อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา เป็นต้น บริเวณโดยรอบตึระที่เป็นศูนย์กลางเหล่านี้ มีตึระที่มีขนาดหรือความสำคัญในระดับรองลงมาหลายแห่งตั้งอยู่ในลักษณะที่ล้อมอยู่โดยรอบตึระที่เป็นจุดศูนย์กลางดังกล่าวนี้ จากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่าภายในรัฐตามพรลิงค์ในช่วงที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายกำลังรุ่งโรจน์อยู่ภายในรัฐ ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 นั้น ตึระภายในรัฐได้มีการรวมกันเป็นกลุ่ม ๆ ในรูปของมณฑลหรืออณัติกัศิทธิเช่นเดียวกัน โดยมีมณฑลเหล่านั้นอยู่ภายใต้พลังอำนาจอณัติกัศิทธิของเทพกษัตริย์ ซึ่งทรงเป็น “พระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” และประทับอยู่ในมณฑลที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐคือ มณฑลแห่งราชธานีในบริเวณเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นมณฑลที่มีการค้นพบศิลปจารึกเริ่มต้นที่เกี่ยวข้องของหลายหลัก รวมทั้งมีการค้นพบตึระที่ตั้งอยู่ในมณฑลอย่างหนาแน่น โดยตึระเหล่านั้นมีระบบโครงสร้างในรูปของมณฑลขนาดใหญ่ ตึระภายในมณฑลแห่งนี้มีปริมาณมากและมีความสลับซับซ้อนมากที่สุดแห่งหนึ่ง จึงเป็นมณฑลที่สะท้อนให้เห็นจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์ในรัฐเริ่มต้นของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ดีที่สุดแห่งหนึ่ง

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ใช้วิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) และวิธีวิจัยสนาม (Field Research) โดยดำเนินการดังนี้ คือ

1. กลุ่มตัวอย่าง : ในแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมายใต้ของประเทศไทย จะเก็บตัวอย่างของโบราณวัตถุ โบราณสถาน และหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ ทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย โดยหลักฐานเหล่านี้อาจจะจัดแบ่งออกได้เป็นหลายประเภท คือ

1.1 โบราณวัตถุ โบราณวัตถุที่ใช้ในการศึกษานี้มีหลายประเภท ได้แก่

1.1.1 ศิลาจารึก เป็นศิลาจารึกที่มีแหล่งที่ค้นพบที่แน่นอน ส่วนหนึ่งมีศักราชที่สลักปรากฏอยู่ จึงสามารถกำหนดอายุได้อย่างแน่นอน อีกส่วนหนึ่งไม่ปรากฏศักราชที่สลัก จึงได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบวิวัฒนาการของอักษรตามหลักวิชาอักษรโบราณวิทยา (Palaeography) เป็นหลัก

1.1.2 จารึกตราประทับ เป็นจารึกที่มีขนาดเล็ก มีการสลักอักษรในด้านกลับ มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน คือ ชุมชนโบราณที่เป็นสถานการคารุณคันของคาบสมุทรไทย เนื่องจากไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี จึงอาศัยวิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุโดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบวิวัฒนาการของอักษรเป็นหลักเช่นเดียวกัน

1.1.3 จารึกบนพระพิมพ์ เป็นจารึกที่สลักไว้บนพระพิมพ์ ซึ่งเป็นรูปเคารพในพุทธศาสนา มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน เนื้อหาที่สลักมักจะเป็นคาถาในพุทธศาสนา มีการค้นพบทั้งจากการขุดค้นทางโบราณคดีและการค้นพบโดยความบังเอิญ. ในกรณีที่ไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบวิวัฒนาการของอักษรเป็นหลัก

1.1.4 เอกสารโบราณประเภทหนังสือใบ (สมุดข่อย, สมุดไทย) เป็นเอกสารที่มีแหล่งที่ค้นพบที่แน่นอน เป็นเอกสารตัวเขียนที่ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์เผยแพร่มาก่อน ส่วนใหญ่มีศักราชที่จารปรากฏอยู่ แม้ว่าบางส่วนอาจจะมีการคัดลอกหรือการรวบรวมขึ้นในระยะหลังลงมา

1.1.5 ประติมากรรมสัญลักษณ์เริ่มต้นที่มีการใช้ร่วมกันทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาเป็นประติมากรรมขนาดเล็ก ส่วนใหญ่สลักด้วยหิน เป็นประติมากรรมที่สลักเป็นภาพต่าง ๆ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์เริ่มต้นที่มีการใช้ร่วมกันทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาโดยในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานั้น ประติมากรรมเหล่านี้ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในช่วงก่อนที่จะมีการสร้างสรรครูปเคารพของพระพุทธเจ้าในรูปของมนุษย์หรือพระพุทธรูปขึ้น มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน คือ ชุมชนโบราณที่เป็นสถานการคารุณคันของคาบสมุทรไทย เนื่องจากไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี จึงได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะตามหลักวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดี (History of Art and Archaeology) กับโบราณ

วัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศอินเดีย

1.1.6 ลูกปัด เครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับ เป็นโบราณวัตถุขนาดเล็ก ทำด้วยวัสดุหลายชนิด มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน ประวัติการค้นพบมีทั้งที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและค้นพบโดยความบังเอิญ ในกรณีที่ไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับรูปแบบทางศิลปะกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศอินเดีย

1.1.7 ภาชนะดินเผาพื้นเมือง เป็นโบราณวัตถุที่มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน มีทั้งที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและค้นพบโดยความบังเอิญ ในกรณีที่ไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับรูปแบบทางศิลปะกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกคาบสมุทรมไทย

1.1.8 ภาชนะดินเผาต่างชาติ โบราณวัตถุประเภทนี้ส่วนใหญ่เป็นภาชนะดินเผาของจีน มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน มีทั้งที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและค้นพบโดยความบังเอิญ ในกรณีที่ไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับรูปแบบทางศิลปะกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศจีน

1.1.9 ประติมากรรมรูปเคารพ เป็นรูปเคารพทั้งที่เนื่องในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ทำด้วยวัสดุหลายชนิด มีหลายรูปแบบ และมีหลายขนาด มีแหล่งค้นพบที่แน่นอน รูปเคารพเหล่านี้มีการค้นพบทั้งจากการขุดค้นทางโบราณคดีและการค้นพบโดยความบังเอิญ รูปเคารพที่สำคัญในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี คือ ศิวลึงค์ ซึ่งค้นพบจากการขุดค้น

ทางโบราณคดีภายในซากเทวาลัย ณ ตีระเขาตา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช และภายในซากเทวาลัย ณ ตีระวัดโมคลาน อำเภอบำเหน็จ จังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนรูปเคารพที่สำคัญในพุทธศาสนาที่ค้นพบเป็นจำนวนมากจากการขุดค้นทางโบราณคดี คือ สถูป และพระพิมพ์ ซึ่งค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่สถูป ณ แหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ ภายในมณฑลละมุนแม่น้ำตาปี อำเภอบุพผิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และศาสนสถานที่สำคัญอื่น ๆ อีกหลายแห่งในจังหวัดสุราษฎร์ธานี ในกรณีที่เป็นการประติมากรรมรูปเคารพที่ไม่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีหรือที่ได้รับการกำหนดอายุแน่นอนแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบมาก่อนหน้านี้ในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศอินเดีย

1.1.10 ชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม เป็นชิ้นส่วนต่าง ๆ ของศาสนสถานที่แตกต่างกันหลาย และกระจายอยู่ทั่วจากศาสนสถาน โดยเฉพาะศาสนสถานที่มีอยู่ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งค้นพบเป็นจำนวนมาก และค้นพบในแหล่งที่แน่นอน ชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรมเหล่านี้มีอยู่หลายประเภท เช่น แท่งหินที่ใช้เป็นส่วนฐานรากของอาคาร ฐานเสาหิน เสาหิน กรอบประตูหิน ธรณีประตูหิน และอิฐดินเผา เป็นต้น โบราณวัตถุเหล่านี้ค้นพบทั้งจากการขุดค้นทางโบราณคดี และจากการรื้อทำลายศาสนสถานด้วยวิธีต่าง ๆ ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่เนินศาสนสถานบางแห่งในตีระ ณ เขาตา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ตีระ ณ วัดโมคลาน อำเภอบำเหน็จ จังหวัดนครศรีธรรมราช และตีระ ณ หัวเขตน (เขาศรีวิชัย) อำเภอบุพผิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้มีการค้นพบชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมดังกล่าวเป็นจำนวนมาก โดยบางส่วนมีการค้นพบร่วมกันกับประติมากรรมรูปเคารพ คือ ศิวลึงค์ หิน โดยชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านี้ที่ค้นพบในตีระดังกล่าวมีรูปแบบอย่างเดียวกัน สำหรับชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ไม่มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่กล่าวมา

1.2 โบราณสถาน โบราณสถานที่ใช้ในการศึกษานี้มีหลายประเภท ได้แก่

1.2.1 ชุมชนโบราณ เป็นสถานที่ที่มีตำแหน่งที่ตั้งที่แน่นอน มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นกิจกรรมหรือวัฒนธรรมของมนุษย์ในแต่ละชุมชน เช่น วัฒนธรรมด้าน

การตั้งถิ่นฐาน การค้า การติดต่อกับสังคมภายนอก และการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ในชุมชน เป็นต้น ชุมชนโบราณเหล่านี้มีทั้งที่ได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีแล้ว และที่ไม่เคยมีการขุดค้นทางโบราณคดี ในกรณีที่ยังไม่เคยมีการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุที่ค้นพบในชุมชนกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกคาบสมุทรไทย

1.2.2 ศาสนสถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ ส่วนใหญ่เป็นศาสนสถานที่อยู่ในสภาพปรักหักพัง บางส่วนได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีแล้ว แต่ส่วนใหญ่ไม่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดี ภายในศาสนสถานมักจะมีการค้นพบรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรม ในกรณีที่เป็นศาสนสถานที่ไม่เคยมีการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุที่ค้นพบในศาสนสถานกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศอินเดีย

1.2.3 ศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนา เป็นศาสนสถานที่มีทั้งที่เกิดจากการปรับปรุงถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติมาใช้ให้เหมาะสมกับระบบความเชื่อในพุทธศาสนา และศาสนสถานที่เกิดจากการสร้างขึ้นภายนอกถ้ำดังกล่าว ศาสนสถานเหล่านี้บางส่วนได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีแล้ว แต่ส่วนใหญ่ไม่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดี ภายในศาสนสถานมักจะมีการค้นพบรูปเคารพที่เนื่องพุทธศาสนา ในกรณีของศาสนสถานที่ไม่เคยมีการขุดค้นทางโบราณคดี ได้ใช้วิธีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุ โดยอาศัยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุที่ค้นพบในศาสนสถานกับโบราณวัตถุประเภทเดียวกันที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุแล้ว ซึ่งเคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศอินเดีย

2. การรวบรวมข้อมูล : ในการเก็บรวบรวมข้อมูล จะใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามจากการสำรวจทางโบราณคดี (Archaeological Survey) และข้อมูลเอกสารทางประวัติศาสตร์

3. การวิเคราะห์ข้อมูล : ในการวิเคราะห์ข้อมูล จะแยกแยะศึกษาวิเคราะห์ทั้งโบราณวัตถุ โบราณสถาน และหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย โดยการศึกษาเปรียบเทียบ รูปแบบทางศิลปะและวัฒนธรรมกับศิลปะอินเดียและศิลปะอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการอธิบายตีความตามเนื้อหาสาระที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์เหล่านั้น ตามประเด็นที่ศึกษาแต่ละประเด็น

4. การเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล : ในการเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล จะใช้วิธีการเสนอด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ขีดจำกัดในการใช้หลักฐานในการวิจัย

ขีดจำกัดที่สำคัญในการใช้หลักฐานในการวิจัยนี้มีสองประการ คือ ประการแรก จากผลการสำรวจภาคสนามทางโบราณคดีของผู้วิจัยปรากฏว่า ในปัจจุบันนี้หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาได้ถูกทำลายลงไปมาก โดยเฉพาะในบริเวณของชุมชนเมืองของเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่เป็นศูนย์กลางของรัฐตามพหุวัฒนธรรมหรือรัฐนครศรีธรรมราชด้วยระยะเวลาอันยาวนาน จึงเป็นแหล่งที่มีโบราณสถานหรือศาสนสถานตั้งอยู่อย่างหนาแน่นมากที่สุดแห่งหนึ่ง เนื่องจากในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 มีตึระหรือเทวาลัยตั้งอยู่อย่างหนาแน่นเป็นจำนวนมาก ในฐานะที่เป็นมณฑลที่สำคัญที่สุดของรัฐ คือ เป็นมณฑลแห่งราชธานี ในทำนองเดียวกันกับในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 มีวัดหรือศาสนสถานในพุทธศาสนาตั้งอยู่อย่างหนาแน่นเป็นจำนวนมากเช่นกัน แต่ด้วยเหตุที่ได้มีการตั้งชุมชนใหม่ซ้อนทับลงบนชุมชนเก่า ส่งผลให้มีการทำลายศาสนสถานเหล่านั้นครั้งแล้วครั้งเล่าและสืบเนื่องมาช้านาน ทำให้ร่องรอยของตึระหรือเทวาลัยหรือวัดเหล่านั้นหลายแห่งยังคงปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอยู่ในหลายลักษณะ แต่ร่องรอยเหล่านั้นกระจัดกระจายมาก และอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์เพียงพอ จึงไม่สามารถที่จะนำมาใช้ในการศึกษานี้ได้ แม้ว่าอาจจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับเนื้อหาในการศึกษาโดยตรงหรือเป็นหลักฐานหลักอย่างหนึ่งในการศึกษาก็ตาม อย่างกรณีของโบราณสถานที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของเขตสังฆาวาสต่อกับตลาดสดของวัดท่าวโคตร ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นโบราณสถานที่อาจจะเป็นตึระแห่งหนึ่ง เนื่องจากชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่กระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไปบางส่วน มีรูปแบบทางศิลปะที่มีความคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบในตึระแห่งอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียง แต่หลักฐานเหล่านั้นยังไม่สมบูรณ์เพียงพอ เพราะโบราณสถานได้ถูกทำลายไปมาก จนชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่หลงเหลืออยู่ไม่สมบูรณ์เพียงพอ เพราะได้ถูกทำลายไปจากกรณีต่าง ๆ หลายกรณีและกระจัดกระจายออกไปจากแหล่งที่ตั้งดั้งเดิมของ

โบราณสถานมาก สถานการณ์เช่นนี้ได้เกิดขึ้นกับโบราณสถานแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่ง เช่น โบราณสถานภายในวัดมเหยงคณ์ ตำบลคลัง และโบราณสถานในบริเวณที่ห่างออกมาเพียงเล็กน้อยทางด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 5 (ฐานพระสยาม) ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นโบราณสถานที่ไม่สามารถที่จะนำมาใช้ในการศึกษาในครั้งนี้ได้และไม่ได้นำมากล่าวไว้ในงานวิจัยนี้ทั้งสิ้น และประการที่สอง จากผลการสำรวจภาคสนามทางโบราณคดีของผู้วิจัยปรากฏว่า ได้มีการค้นพบเนินโบราณสถานเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นเนินที่ถูกปกคลุมด้วยดินและวัชพืช มีเศษอิฐโบราณโผล่ออกมาและกระจัดกระจายอยู่โดยรอบ และมีสระน้ำโบราณอยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ ในระยะที่ห่างออกไปจากเนินโบราณสถานเพียงเล็กน้อย เนินโบราณสถานเหล่านี้ไม่ปรากฏร่องรอยและประวัติการถูกรื้อทำลาย รวมทั้งประวัติการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพหรือชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหิน แต่จากรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุสถานที่ค้นพบ เช่น อิฐโบราณและสระน้ำโบราณ เป็นต้น ตลอดจนความสัมพันธ์ทางด้านสภาพทางภูมิศาสตร์กับสภาพแวดล้อมของตำแหน่งที่ตั้ง เช่น ความสัมพันธ์กับลำน้ำโบราณ เป็นต้น อาจจะกล่าวได้ว่าโบราณสถานเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันกับสระที่มียาขุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 แห่งอื่น ๆ แต่เนื่องจากในขณะนี้ผู้วิจัยพิจารณาเห็นว่ายังปรากฏหลักฐานไม่เพียงพอ จึงไม่ได้นำมาใช้ในการศึกษาและไม่ได้นำมากล่าวไว้ในงานวิจัยนี้เช่นเดียวกัน เนินโบราณสถานในลักษณะที่กล่าวนี้จะค้นพบมากในบริเวณอำเภอเมือง อำเภอท่าศาลา และอำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะในบริเวณชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่โดยรอบสระที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของรัฐ คือ สระ ๓ เขาคา ตำบลเสาเกา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช อันเป็นศูนย์กลางของมณฑลละกลุ่มคลองท่าทอน ซึ่งได้มีการค้นพบโบราณสถานในลักษณะที่กล่าวนี้หนาแน่นและมีปริมาณมากเป็นพิเศษ

ระยะเวลาในการทำวิจัย

การวิจัยตามโครงการนี้ใช้เวลา 2 ปี คือ ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ.2542 ถึง เดือนตุลาคม พ.ศ.2544 โดยมีแผนการดำเนินงานตลอดโครงการดังกล่าวดังนี้ คือ

กิจกรรม/ขั้นตอนการดำเนินงาน	ปีที่ 1 - 2											
	เดือน											
	12	34	56	78	910	11-12	13-14	15-16	17-18	19-20	21-22	23-24
1. ขั้นการเตรียมและการศึกษาเอกสาร	x											
2. ขั้นเก็บรวบรวมข้อมูล		x	x	x	x	x	x					
3. ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล								x	x			
4. ขั้นจัดทำรายงานการวิจัย										x	x	
5. ขั้นประเมินผล												x

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

1. คาดว่าจะทำให้ทราบภูมิหลังทางด้านภูมิศาสตร์และด้านประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย
2. คาดว่าจะทำให้ทราบพัฒนาการทางวัฒนธรรมของนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ภายใต้อิทธิพลและการผสมผสานของศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 19 โดยเฉพาะวัฒนธรรมด้านการเมืองการปกครอง ในส่วนที่เกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐ
3. คาดว่าจะทำให้การศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ในสมัยต้นประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยมีความกระจ่างชัดมากยิ่งขึ้น
4. คาดว่าจะก่อให้เกิดแนวทางใหม่อีกแนวทางหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ แนวทางที่ปรากฏในบริบทของการรับอิทธิพลและการผสมผสานระหว่างศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ

บทที่ 2

ตามพหุรงค์

รัฐการคำร่นต้นบนคาบสมุทรไทย ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 16

สภาพพื้นฐานของคาบสมุทรไทย

ในปัจจุบันนี้คาบสมุทรแห่งนี้เป็นที่ตั้งของภาคใต้ของประเทศไทย โดยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของคาบสมุทรมาลายู (Malay Peninsula) โดยตั้งอยู่ในส่วนบนของคาบสมุทรแห่งนี้มักจะเรียกชื่อแตกต่างกันออกไปเป็นหลายชื่อ เช่น คาบสมุทรสยาม (Peninsular Siam)¹ คาบสมุทรไทย (Peninsular Thailand)² และคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย เป็นต้น

คาบสมุทรไทยมีลักษณะเป็นพื้นที่แคบยาว มีความยาวตั้งแต่ทางด้านทิศเหนือสุดจรดทางด้านทิศใต้สุดประมาณ 750 กิโลเมตร โดยจุดเหนือสุดอยู่ที่อำเภอปะทิว จังหวัดชุมพร ซึ่งตั้งอยู่ที่ประมาณเส้นรุ้ง (Latitude) ที่ 11 องศาเหนือ และจุดใต้สุดอยู่ที่อำเภอเบตง จังหวัดยะลา ซึ่งตั้งอยู่ที่ประมาณเส้นรุ้งที่ 5 องศา 30 ลิปดาเหนือ ส่วนกว้างที่สุดจากชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกถึงชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตก อยู่ในบริเวณ ตั้งแต่อำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช ถึงตำบลท้ายเหมือง จังหวัดพังงา มีระยะทาง 220 กิโลเมตร ส่วนที่แคบที่สุด คือ บริเวณที่เรียกว่า “คอคอคกระ” (Kra Isthmus) ตั้งอยู่ในบริเวณ ตั้งแต่ชายฝั่งทะเลในอำเภอเมือง จังหวัดชุมพรทางฝั่งตะวันออก ถึงบ้านปากจั่น อำเภอกระบุรี จังหวัดระนองทางฝั่งตะวันตกมีระยะทาง 64 กิโลเมตร³

ในปัจจุบันนี้คาบสมุทรไทยเป็นที่ตั้งของจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งเป็นจังหวัดทั้งหมดของภาคใต้ของประเทศไทย จำนวน 14 จังหวัด โดยจังหวัดเหล่านี้สามารถที่จะจัดแบ่งออกได้อย่างกว้าง ๆ

¹ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam* (Ascona : Artibus Asiae Publishers, 1972), pp. 1-10.

² ธิดา สาระยา, “คาบสมุทรไทย,” *เมืองโบราณ* 10 (มกราคม-มีนาคม 2527) : 7-8.

³ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, *รายงานการศึกษาและจัดทำแนวทางการพัฒนาภาคใต้เล่มที่ 1 : ภาพรวมภาคใต้* (สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2540), หน้า 1.

ตามสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นกลุ่มจังหวัดทางฝั่งตะวันออก คือ ฝั่งอ่าวไทย ทะเลจีนใต้ (South China Sea) มหาสมุทรแปซิฟิก (Pacific Ocean) ประกอบด้วย จังหวัดต่าง ๆ จำนวน 8 จังหวัด คือ จังหวัดชุมพร จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัด นครศรีธรรมราช จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา จังหวัดปัตตานี จังหวัดยะลา และจังหวัด นราธิวาส และกลุ่มที่สองเป็นกลุ่มจังหวัดทางฝั่งตะวันตก คือ ฝั่งทะเลอันดามัน (Andaman Sea) มหาสมุทรอินเดีย (Indian Ocean) ซึ่งประกอบด้วยจังหวัดต่าง ๆ จำนวน 6 จังหวัด คือ จังหวัดระนอง จังหวัดพังงา จังหวัดภูเก็ต จังหวัดกระบี่ จังหวัดตรัง และจังหวัดสตูล⁴ (แผนที่หมายเลข 1-2)

คาบสมุทรไทยมีพื้นที่รวมกันทั้งสิ้นประมาณ 44.2 ล้านไร่ หรือ 70,715.20 ตาราง กิโลเมตร คิดเป็นสัดส่วนได้ประมาณร้อยละ 13.78 ของพื้นที่ทั้งประเทศ โดยจังหวัดสุราษฎร์ ธานีเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่มากที่สุด คือ มีพื้นที่ประมาณ 8.1 ล้านไร่ และจังหวัดภูเก็ตเป็น จังหวัดที่มีพื้นที่น้อยที่สุด คือ มีพื้นที่ประมาณ 0.3 ล้านไร่⁵

สำหรับอาณาเขตของคาบสมุทรไทยที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเลทั้งสองด้าน คือ ทางชายฝั่ง ตะวันออกหรือฝั่งอ่าวไทยมีระยะทางยาวประมาณ 934 กิโลเมตร และทางฝั่งตะวันตกหรือฝั่ง ทะเลอันดามันมีระยะทางยาวประมาณ 709 กิโลเมตร รวมทั้งสองฝั่งมีระยะทางยาวประมาณ 1,643 กิโลเมตร⁶

คาบสมุทรไทยมีลักษณะพื้นที่แคบยาวจากเหนือจรดใต้ มีทะเลขนานข้างทั้งสองด้าน คือ ทั้งด้านชายฝั่งตะวันออก ได้แก่ อ่าวไทย และฝั่งตะวันตก ได้แก่ ทะเลอันดามัน บริเวณ พื้นที่ตอนกลางของคาบสมุทรมีสภาพภูมิประเทศเป็นภูเขาทอดเป็นแนวยาวไปตามความยาวของ คาบสมุทร โดยเทือกเขาภูเก็ตทอดตัวเป็นแนวยาวลงมาจากจังหวัดชุมพร ผ่านจังหวัดพังงา เข้าไปในจังหวัดภูเก็ต เทือกเขานี้ประกอบด้วยภูเขาเดี่ยว ๆ มีแร่ดีบุกและแร่พลูมิตอยู่โดยทั่วไป ส่วนเทือกเขานครศรีธรรมราชได้เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่เกาะพังนัง ผ่านเกาะสมุย ทอดยาวผ่านมาทาง จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดพัทลุง จังหวัดตรัง จังหวัดสงขลา และ

⁴ เรื่องเดียวกัน .

⁵ ธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาภาคใต้, เอกสารประกอบการบรรยายสรุปสำหรับนักศึกษาวิทยาลัย ป้องกันราชอาณาจักร (สงขลา : หน่วยวิชาการ ธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาภาคใต้, 2540), หน้า 33.

⁶ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, รายงานการศึกษาและจัดทำแนวทางการพัฒนาภาคใต้เล่ม 1 : ภาพรวมภาคใต้, หน้า 1.

จังหวัดสตูล เทือกเขานี้เป็นสันที่แบ่งคาบสมุทรไทยออกเป็นฝั่งทะเลตะวันออกและฝั่งทะเลตะวันตก สำหรับตอนล่างสุดของคาบสมุทรไทย มีเทือกเขาสันกาลาคีรี ที่ทอดตัวยาวตามแนวทิศตะวันออก-ทิศตะวันตก เทือกเขานี้ได้แบ่งพื้นที่จังหวัดสตูลออกจากพื้นที่จังหวัดสงขลา จังหวัดปัตตานี จังหวัดยะลา และจังหวัดนราธิวาส รวมทั้งได้แบ่งพื้นที่จังหวัดภาคใต้ตอนล่าง 5 จังหวัดออกเป็นกลุ่มจังหวัดภาคใต้ฝั่งตะวันออก และกลุ่มจังหวัดภาคใต้ฝั่งตะวันตกเช่นเดียวกัน ตลอดจนเทือกเขานี้ยังเป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศสหพันธรัฐมาเลเซียอีกด้วย เทือกเขาทั้งสามที่ได้กล่าวมานี้มีเนื้อที่รวมกันถึงร้อยละ 35 ของเนื้อที่ทั้งคาบสมุทรนี้หรือทั้งภาคใต้ นอกจากที่กล่าวมา เทือกเขาทั้งสามนี้ยังมีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อการแบ่งลักษณะภูมิประเทศของคาบสมุทรไทยหรือภาคใต้ออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 2 ส่วน (แผนที่ หมายเลข 3 - 4) คือ⁷

ส่วนแรกพื้นที่บริเวณฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย หรือพื้นที่ทางด้านฝั่งอ่าวไทย ประกอบด้วยจังหวัดชุมพร จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา จังหวัดปัตตานี จังหวัดยะลา และจังหวัดนราธิวาส ลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่บริเวณนี้ เกิดจากแผ่นดินยกตัวสูงขึ้น ลักษณะพื้นที่ที่มีความเอียงลาดจากบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทรทางทิศตะวันตกไปสู่บริเวณชายฝั่งของอ่าวไทยทางทิศตะวันออก ชายฝั่งทะเลอ่าวไทยมีลักษณะราบเรียบ มีเขตนํ้าตื้นกว้างขวาง มีหาดทรายที่สวยงามหลายแห่ง เช่น หาดในเพลา จังหวัดนครศรีธรรมราช, หาดสมิหราและหาดแก้ว จังหวัดสงขลา และหาดนราทัศน์ จังหวัดนราธิวาส เป็นต้น

ส่วนแม่น้ำลำคลองในพื้นที่บริเวณนี้ ส่วนใหญ่เป็นแม่น้ำลำคลองสายสั้น ๆ ที่เกิดจากเทือกเขาในบริเวณตอนกลางและตอนล่างของภาค เช่น แม่น้ำชุมพร แม่น้ำหลังสวน แม่น้ำตาปี (แม่น้ำหลวง แม่น้ำพุมดวง แม่น้ำคีรีรัฐ) แม่น้ำปากพนัง คลองท่าเรือรี คลองท่าควาย คลองท่าหน คลองกลาย คลองท่าดี คลองปากนคร คลองอู่ตะเภา คลองนาทวี คลองเทพา แม่น้ำสายบุรี แม่น้ำบางนรา แม่น้ำโก-ลก แม่น้ำปัตตานี และทะเลสาบสงขลา ซึ่งมีเนื้อที่ผืนน้ำ 1,180 ตารางกิโลเมตร เป็นต้น แม่น้ำลำคลองดังกล่าวนี้ไหลลงสู่อ่าวไทย ตามลักษณะการเอียงลาดของพื้นที่

นอกจากนี้ ในบริเวณนี้ยังมีเกาะที่สำคัญที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของภาคใต้อีกหลายแห่ง เช่น เกาะสมุย เกาะพะงัน หมู่เกาะอ่างทอง และหมู่เกาะลวดย เป็นต้น รวมทั้งยังมี

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3.

อ่าวที่เหมาะสมแก่การจอดเรือแวะพักสินค้ามาแต่โบราณอีกหลายแห่ง เช่น อ่าวชุมพร อ่าวบ้านดอน อ่าวนครศรีธรรมราช และอ่าวสงขลา เป็นต้น

ส่วนที่สองพื้นที่บริเวณฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย หรือพื้นที่ทางด้านฝั่งทะเลอันดามัน ประกอบด้วยจังหวัดระนอง จังหวัดพังงา จังหวัดภูเก็ต จังหวัดกระบี่ จังหวัดตรัง และ จังหวัดสตูล ลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่บริเวณนี้ เกิดจากแผ่นดินยุบตัวลงไป ลักษณะพื้นที่มีความลาดเอียงจากบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทรทางทิศตะวันออกไปสู่บริเวณชายฝั่งของทะเลอันดามันทางทิศตะวันตก ชายฝั่งทะเลอันดามันมีลักษณะเว้า ๆ แหว่ง ๆ มีเกาะต่าง ๆ มากมาย เช่น เกาะภูเก็ต เกาะตะรุเตา เกาะลันตา เกาะลิบง เกาะพีพี เกาะราวี เกาะอาดัง เกาะพระทอง เกาะยาวใหญ่ เกาะปันหยี หมู่เกาะลันตา และหมู่เกาะสุรินทร์ เป็นต้น อีกทั้งยังมีอ่าวสำคัญอีกหลายแห่ง โดยเฉพาะอ่าวลึกและอ่าวพังงา จึงส่งผลให้บริเวณนี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางทะเลที่สวยงามที่สุดแห่งหนึ่งของโลก

ส่วนแม่น้ำลำคลองในพื้นที่บริเวณนี้ ส่วนใหญ่เป็นแม่น้ำลำคลองสายสั้น ๆ ที่เกิดจากเทือกเขาในบริเวณตอนกลางและตอนล่างของภาคใต้เช่นเดียวกันกับที่พื้นที่บริเวณภาคใต้ฝั่งตะวันออก แม่น้ำลำคลองที่สำคัญมีอยู่หลายสาย เช่น แม่น้ำกระบุรี (แม่น้ำปากจั่น) แม่น้ำตะกั่วป่า แม่น้ำตรัง คลองละอุ่น คลองท่อม คลองละงู คลองปะเหลียน และคลองมำบัง เป็นต้น แม่น้ำลำคลองดังกล่าวนี้ไหลลงสู่ทะเลอันดามัน ตามลักษณะการลาดเอียงของพื้นที่บริเวณนี้ บริเวณชายฝั่งทะเลบางพื้นที่มีน้ำทะเลท่วมถึง โดยเฉพาะอ่าวพังงา อ่าวลึก และชายฝั่งทะเลในจังหวัดสตูล ทำให้มีป่าชายเลนขึ้นอยู่โดยทั่วไป โดยเป็นป่าชายเลนที่สมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทยด้วย

คาบสมุทรไทยเป็นดินแดนที่ได้รับแสงแดดอย่างสม่ำเสมอตลอดทั้งปี จึงทำให้มีอุณหภูมิสม่ำเสมอตามไปด้วย ไม่มีเดือนที่ร้อนจัด หนาวจัด ความแตกต่างของอุณหภูมิประจำวันในแต่ละวันมีไม่มากนัก ภูมิอากาศโดยทั่วไปเป็นแบบมรสุมเมืองร้อน ปริมาณฝนตกชุก ความชื้นสัมพัทธ์สูง ฤดูกาลมีเพียงสองฤดู คือ ฤดูร้อนและฤดูฝน คาบสมุทรไทยฝั่งตะวันออกกับคาบสมุทรไทยฝั่งตะวันตกมีจำนวนวันฝนตกไม่เท่ากัน รวมทั้งช่วงระยะเวลาที่ฝนตกก็แตกต่างกันด้วย (แผนที่หมายเลข 3) กล่าวคือ⁸

ส่วนแรกพื้นที่บริเวณฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย เป็นบริเวณที่ได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือที่ได้พัดพาไอน้ำมาจากอ่าวไทยและทะเลจีนใต้ เข้าสู่แผ่นดินใน

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3-4.

ระหว่างเดือนตุลาคม –มกราคม จำนวนวันที่ฝนตกโดยเฉลี่ยอยู่ระหว่างปีละ 142-147 วัน ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยอยู่ในระหว่างปีละ 1,500 – 3,000 มิลลิเมตร ปริมาณน้ำท่าค่อนข้างมาก คือ ปริมาณน้ำท่าโดยเฉลี่ยปีละ 23,270 ล้านลูกบาศก์เมตร อุณหภูมิเฉลี่ย 26.7-27.3 องศาเซลเซียส ความชื้นสัมพัทธ์โดยเฉลี่ยร้อยละ 77.00-82.00

ส่วนที่สองพื้นที่บริเวณฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย เป็นบริเวณที่ได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่พัดพาไอน้ำมาจากทะเลอันดามันและมหาสมุทรอินเดียเข้าสู่แผ่นดินในระหว่างเดือนพฤษภาคม-กันยายน จำนวนวันที่ฝนตกโดยเฉลี่ยอยู่ในระหว่างปีละ 166-198 วัน ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยอยู่ในระหว่างปีละ 1,950-3,800 มิลลิเมตร ปริมาณน้ำท่าค่อนข้างมากเช่นเดียวกัน คือ ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยปีละ 25,540 ล้านลูกบาศก์เมตร อุณหภูมิเฉลี่ย 26.7-28.1 องศาเซลเซียส ความชื้นสัมพัทธ์โดยเฉลี่ยร้อยละ 75.00-82.00

นอกจากคาบสมุทรไทยจะได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ และลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ดังได้กล่าวแล้ว คาบสมุทรแห่งนี้ยังคงอยู่ภายใต้อิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงใต้ด้วย โดยลมมรสุมดังกล่าวนี้พัดเข้าสู่คาบสมุทรไทยในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน อันส่งผลให้เกิดอากาศร้อนชื้น อุณหภูมิสูง และฝนตกน้อยกว่าช่วงอื่น ๆ ของแต่ละปี บางครั้งในช่วงเวลาเดียวกันนี้ ยังมีพายุโซนร้อน ซึ่งได้ก่อตัวขึ้นในทะเลจีนใต้ได้พัดเข้าสู่แผ่นดินคาบสมุทรแห่งนี้เป็นครั้งคราวอีกด้วย

ปัจจัยสนับสนุนการตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทย

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรไทยที่ได้กล่าวมานี้ ได้ส่งอิทธิพลอย่างสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานและการพัฒนาทางวัฒนธรรมในสาขาอื่น ๆ ของมนุษย์บนคาบสมุทรแห่งนี้มาตั้งแต่สมัยโบราณ เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความแตกต่างกันในหลายบริเวณของคาบสมุทรได้ส่งผลให้พัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษย์ในแต่ละบริเวณมีความแตกต่างกันตามไปด้วย กล่าวคือ หลังจากที่คาบสมุทรไทยได้เริ่มต้นขึ้นในบริเวณประมาณเส้นรุ้งที่ 11 องศาเหนือแล้ว ได้แผ่ขยายออกเป็นบริเวณที่กว้างขวางออกไปเป็นรูปพระจันทร์เสี้ยวด้วยระยะทางที่ยาวมาก จนกระทั่งไปจรดริมแดนของประเทศสหพันธรัฐมาเลเซียในปัจจุบันนี้ โดยผืนแผ่นดินบริเวณส่วนที่เป็น “คาบสมุทรไทย” ที่มีลักษณะแคบที่นักประวัติศาสตร์มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าส่วน “คอคอด” นี้เป็นผืนแผ่นดินที่เชื่อมประสานคาบสมุทรมาลายูเข้ากับผืนแผ่นดินใหญ่ของทวีปเอเชีย ในสถานที่บางแห่งของดินแดนส่วนนี้ ผืนแผ่นดินที่ทอดตัวอยู่ระหว่างมหาสมุทรทั้งสองมีลักษณะแคบมาก ในบริเวณที่ต่ำลงไปจากเทือกเขาที่ทอดตัวอยู่ในลักษณะที่เป็นกระดูกสันหลังของคาบสมุทรแห่งนี้

ประกอบด้วยภูเขาต่าง ๆ ที่มีความสลับซับซ้อน โดยเทือกเขาและภูเขาเหล่านี้ได้มาวางตัวเรียงกันเข้าเป็นชุดของเทือกเขาขนาดใหญ่ ที่ล้วนแล้วแต่วางตัวอยู่ในแนวทิศเหนือ-ทิศใต้ เมื่อมองดูจากทางอากาศจะเห็นได้ว่าบริเวณนี้ประกอบด้วยสีเขียวเป็นบริเวณกว้าง เนื่องจากเป็นบริเวณป่าไม้ในเขตฝนเมืองร้อน (Tropical Rain Forest) ที่ได้แผ่กระจายความชื้นไปเหนือภูเขาทั้งหมด⁹

ส่วนบริเวณขอบหรือริมที่เป็นแนวบาง ๆ ของชายฝั่งทะเลจะมีบริเวณที่ราบลุ่มที่ตัดขาดออกจากกันเป็นห้วง ๆ ตั้งอยู่เป็นตอน ๆ โดยบริเวณที่ราบลุ่มดังกล่าวนี้เกิดจากการทับถมของดินตะกอนที่ถูกชะล้างพัดพาลงมาจากเทือกเขาต่าง ๆ ที่ไหลลงมากับแม่น้ำหลายสายที่ไหลในแนวขนานกับเส้นรุ้ง โดยไหลตัดผ่านบริเวณคาบสมุทร บริเวณที่ราบลุ่มเป็นจำนวนมากของชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร เป็นที่ราบลุ่มที่มีขนาดกว้างขวางมากยิ่งกว่าบริเวณที่ราบลุ่มในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร รวมทั้งแนวชายฝั่งของภาคใต้ฝั่งตะวันตกมีความราบเรียบสม่ำเสมอมากกว่าแนวชายฝั่งของภาคใต้ฝั่งตะวันตกอีกด้วย

โดยตลอดบริเวณต่าง ๆ ตามแนวยาวของชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย ได้ปรากฏแนวป่าของภูเขาและเทือกเขาต่าง ๆ ทอดตัวขึ้นลงไปในพื้นที่บริเวณชายฝั่งของมหาสมุทรอินเดีย จนแนวป่าเหล่านั้นได้รูกาล้างไปในผืนน้ำ แต่ในบริเวณต่าง ๆ หลายบริเวณของชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรเป็นบริเวณที่มีความโดดเด่นเป็นพิเศษ อันเนื่องมาจากเป็นบริเวณที่มีป่าชายเลนขึ้นปกคลุมอย่างหนาแน่น บริเวณดังกล่าวนี้มีการผสมกันระหว่างดินโคลนกับน้ำเค็ม จึงได้ส่งผลกระทบไปสู่การเกิดและการเจริญเติบโตของพืชชนิดธรรมชาติ เนื่องจากพืชชนิดธรรมชาติโดยทั่วไปไม่อาจจะเกิดและเจริญเติบโตในสภาพเช่นนี้ได้ จะมีก็แต่เพียงแต่สิ่งมีชีวิตชนิดพิเศษที่ลอยปนอยู่ในน้ำเพียงไม่กี่ชนิดเท่านั้นที่สามารถที่จะดำรงชีพอยู่ได้ในเขตที่ชวนให้ใจคอเหี่ยวแห้งเช่นนี้ ในบรรดาสิ่งมีชีวิตที่ดำรงอยู่ในเขตดังกล่าวนี้ สิ่งมีชีวิตที่มีความสำคัญกว่าสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นใด คือ ไม้โกงกาง (Mangrove Tree, or Rhizophara) ซึ่งเป็นพืชที่ทรงตัวอยู่บนรากที่ยกเป็นเสาสูงขึ้นมาเหนือพื้นน้ำ โดยป่าไม้ชนิดนี้ได้ขึ้นงอกงามในบริเวณขอบหรือริมแนวด้านนอกสุดของหนองน้ำ (Swamp) ดังกล่าวนั้น ดังที่โซเฟอร์ (David E. Sopher) ได้อธิบายเกี่ยวกับรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นรูปแบบหลักของสภาพภูมิทัศน์ที่เป็นแนวดังกล่าวนี้โดยตลอดแนวชายฝั่งทะเลของประเทศสหพันธรัฐมาเลเซียไว้อย่างละเอียด¹⁰ ถัดเข้าไปทางเบื้องหลังของป่าไม้ชนิดนี้ ประกอบด้วยป่าไม้

⁹ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, p. 11.

¹⁰ David E. Sopher, *The Sea Nomads* (Singapore : The National Museum of Singapore, 1965), pp. 3-19.

หรือพุ่มไม้ของไม้ชนิดอื่น ๆ ที่เป็นป่าไม้ประเภทที่ขึ้นทึบชุมในบริเวณแนวชายฝั่งทะเล โดยในบรรดาป่าไม้เหล่านี้ ป่าไม้ที่เป็นปาล์มชนิดหนึ่งที่มีชื่อว่า “จาก” (Nipa Palm) เป็นไม้ที่เป็นทั้งมีความโดดเด่นมากที่สุดและมีประโยชน์มากที่สุด เนื่องจากสามารถใช้ทำประโยชน์ได้หลายทางสำหรับชนเผ่าต่าง ๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณชายฝั่งมหาสมุทร ดังที่ทอม แฮร์ริสสัน (Tom Harrisson) ได้อภิปรายไว้อย่างละเอียดเกี่ยวกับการใช้สอยในกรณีต่าง ๆ หลายกรณีที่เป็นผลิตภัณฑ์ของหนองน้ำดังกล่าวนี้ อันหมายรวมถึงพืชที่เรียกว่า “จาก” ดังกล่าวนี้ด้วย¹¹

ในขณะที่บริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย เป็นบริเวณที่ประกอบด้วยอ่าวต่าง ๆ ที่ถูกตัดออกจากกันเป็นตอน ๆ ด้วยหนองน้ำที่ปกคลุมด้วยไม้โกงกาง ซึ่งเป็นป่าชายเลนและมีเกาะกระจัดกระจายอยู่ในบริเวณใกล้ฝั่งของชายฝั่งมหาสมุทรนั้น ชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรกลับเป็นชายฝั่งมหาสมุทรที่มีความราบเรียบและถูกกัดเซาะโดยอิทธิพลของทะเลและลมสำหรับระยะทางที่ห่างกันเป็นอย่างมากระหว่างอ่าวบ้านดอนและสงขลานั้น แนวชายฝั่งของมหาสมุทรแปซิฟิกแห่งนี้มีลักษณะเป็นชายฝั่งมหาสมุทรที่มีความงดงามจนจับตาแห่งหนึ่ง โดยล้วนแล้วแต่เป็นแนวชายฝั่งที่มีลักษณะเป็นชายหาดทรายที่มีแนวยาวต่อเนื่องกันไม่ได้ถูกแบ่งแยกให้ขาดออกจากกันเป็นช่วง ๆ ตอน ๆ แต่อย่างใด ส่วนบริเวณที่ต่อเนื่องกันกับชายหาดทรายดังกล่าวนี้เป็นแนวบาง ๆ แนวหนึ่งของป่าไม้ชายหาด อันเป็นสถานที่ซึ่งไม้สนอันมั่นคงแข็งแรงได้ขึ้นต้นเพื่อต่อสู้และลุ่ไปตามแรงลม สำหรับบริเวณที่ไกลเข้าไปในบริเวณผืนแผ่นดินมีแถบของพื้นที่สำหรับการทำเป็นทุ่งนาสำหรับการปลูกข้าว โดยทุ่งนาดังกล่าวนี้ได้แพร่กระจายไปตามแนวยาวของที่ราบลุ่มทั้งมวลในเขตของสงขลา-พัทลุง รวมทั้งบนแนวของผืนแผ่นดินที่ตั้งอยู่ระหว่างทะเลสาบสงขลากับมหาสมุทรแปซิฟิก และโดยตลอดบริเวณที่ราบลุ่มทั้งมวลที่ได้แผ่ไปอย่างกว้างขวางของนครศรีธรรมราช บ้านดอน และชุมพร¹² นอกจากนี้ยังมีบริเวณอื่น ๆ ที่เป็นที่ราบที่ใช้สำหรับการทำนาข้าวที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนในบริเวณอื่น ๆ อีก โดยทุ่งราบนาข้าวดังกล่าวนี้ ได้แพร่กระจายขึ้นไปสู่บนส่วนที่เป็นพื้นหรือท้องร่องของหุบเขาซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณต่าง ๆ บางบริเวณที่อยู่ลึกและไกลเข้าไปภายในผืนแผ่นดิน ตลอดจนบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ที่อยู่ภายในแนวล้อมของภูเขา (Pocket) ที่มีขนาดเล็กลงมาจำนวนมากที่ได้ใช้สำหรับเป็นพื้นที่สำหรับการปลูกข้าวที่ตั้งกระจัดกระจายกันอยู่โดยตลอดแนวชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร

¹¹ Tom Harrisson, *The Malays of Southwest Sarawak before Malaysia* (London : 1970), pp. 272-273.

¹² Robert L. Pendleton, *Thailand : Aspects of landscape and life* (New York : 1962), pp. 46-47.

ชีวิตในผืนแผ่นดินที่เป็นคอคอดแคบ ๆ ของโลกแห่งนี้ฝังแน่นอยู่ด้วยความสุขสบาย ด้วยการที่มีทรัพยากรต่าง ๆ อย่างเพียงพอ ทั้งปลา ข้าว ผลไม้ และน้ำ รวมทั้งยังมีความสัมพันธ์กันกับความไม่ผันแปรของสภาพอากาศ ดังที่นักวิชาการบางท่านได้ตีพิมพ์ผลงานการศึกษาอย่างละเอียดเกี่ยวกับชีวิตประจำวันของการดำเนินชีวิตของชุมชนของชาวมาเลย์ (Malay) ชุมชนหนึ่งในหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเลแห่งหนึ่งในจังหวัดปัตตานีเมื่อปี พ.ศ. 2503¹³ ความมีเสน่ห์อันน่าชวนตาชวนใจดังกล่าวนี้ นับเป็นสิ่งที่มีความเพียงพอสำหรับการดึงดูดหรือเชื้อเชิญมนุษยชาติให้เข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตดังกล่าวนี้ รวมทั้งในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 บรรดาที่ราบลุ่มน้ำขนาดเล็กของปากน้ำแห่งต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ได้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันกับการกล่าวหาพิพาทหรืออ้างอิงถึงจากบันทึกของชนชาติจีน ในฐานะของแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ที่ได้มีการสถาปนาเป็นนครรัฐ (City State) ที่กำลังพัฒนา ในการรุ่งโรจน์ขึ้นของอารยธรรมในบริเวณคอคอดดังกล่าวนี้ ปัจจัยที่สำคัญสองประการได้แสดงบทบาทที่มีความสำคัญอย่างหนึ่ง คือ ความมั่งคั่งที่ร่ำรวยทางด้านแร่ธาตุและการตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์แห่งหนึ่งบนเส้นทางทางทะเล อันเป็นเส้นทางนานาชาติที่เชื่อมจีน อินเดีย และอ่าวเปอร์เซีย (Persian Gulf) เข้าด้วยกันในเครือข่ายโยงใยแห่งการแลกเปลี่ยนที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน¹⁴ (แผนที่หมายเลข 1)

ส่วนในบริเวณด้านล่างลงไปจากทวาย คือ ในบริเวณมะริด-ตะนาวศรี (Mergui-Tenasserim) ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นร่องรอยที่ยังคงหลงเหลืออยู่ของการทำแร่ดีบุก ในสมัยโบราณ โดยร่องรอยของการทำแร่ดังกล่าวนี้เป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นมาตราส่วนที่สันนิษฐานว่า เป็นกิจกรรมที่จำเป็นจะต้องอาศัยผู้คนจำนวนมากหลายพันคน¹⁵ การก่อตัว การทับถม และการสะสมกันอยู่ของแร่ธาตุดังกล่าวนี้ เป็นส่วนหนึ่งของแถบหรือแนวของแร่ดีบุกที่ได้แผ่ขยายออกมาจากเกาะบังกา (Bangka) และเกาะบิลิตัน (Billiton) ซึ่งได้แผ่ขยายขึ้นมาทางด้านบนของเกาะเหล่านั้น ผ่านตลอดเข้ามาในคาบสมุทรแห่งนี้ทั้งหมด ในส่วนของผืนแผ่นดินที่เป็นส่วนคอคอดดังกล่าวนี้ แร่ดีบุกได้มีจุดศูนย์กลางอยู่ในเทือกเขาต่าง ๆ ที่เป็นเทือกเขาที่ประกอบด้วยหินแกรนิตของบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร ซึ่งได้ทอดตัวจากจังหวัดระนองไปสู่เกาะภูเก็ตและทอดตัวขึ้นไปตามแนวฝั่งทั้งสองด้านของแม่น้ำตะกั่วป่า นอกจากนี้ยังมี

¹³ Thomas M. Fraser, *Rusembilan : A Malay fishing village in Southern Thailand* (Ithaca : Cornell University, 1960).

¹⁴ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, p. 12.

¹⁵ G.B. Tremeneere, "Report on the tin of the Province of Mergui," *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 10 (1841) : 845.

แนวของเทือกเขาที่ประกอบด้วยหินแกรนิตที่สำคัญอีกแนวหนึ่งในบริเวณฝั่งตะวันออกของส่วนคอคอดของคาบสมุทรที่ได้ปรากฏการก่อตัว การทับถม และการสะสมของแร่ดีบุกที่อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งตั้งอยู่ห่างลงมาทางด้านทิศใต้ของอ่าวบ้านดอนแต่เพียงเล็กน้อย ส่วนแหล่งที่สำคัญแหล่งอื่น ๆ ที่ได้มีการค้นพบการก่อตัว การทับถม และการสะสมของสินแร่ดีบุก คือ แหล่งแร่ดีบุกที่ได้มีการค้นพบในบริเวณที่ใกล้กันกับสงขลา และอีกแหล่งหนึ่งที่ปัตตานี¹⁶

เครื่องล่อใจเกี่ยวกับแร่ดีบุกในสมัยโบราณนับเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่มาก และถึงแม้ว่ากำหนดเวลาที่แน่นอนว่าการทำแร่ดีบุกได้เริ่มต้นขึ้นบนคาบสมุทรแห่งนี้เมื่อไรจะยังไม่ทราบในขณะนี้ก็ตาม แต่ได้มีนักประพันธ์ผู้หนึ่งได้เคยกล่าวไว้ว่าในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 10 แร่ดีบุกในมลายา (Malaya) ได้มีการทำในรูปของการทำเหมืองแร่และได้มีการส่งเป็นสินค้าออกโดยชาวอินเดียเป็นที่เรียบร้อยแล้ว¹⁷ ครั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 โลหะดังกล่าวได้เป็นที่รู้จักมากขึ้นเป็นอย่างดีสำหรับบรรดาเจ้าของกิจการการเดินเรือและบรรดาลูกเรือที่ชุมนุมกันอยู่ที่ซีราฟ (Siraf) และเมืองท่าที่มีธุรกิจคับคั่งแห่งอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากในบริเวณอ่าวเปอร์เซีย โดยวรรณกรรมของอาหรับ (Arab) ที่เกี่ยวกับการค้ากับคาบสมุทรของเอเชีย (Peninsula Asia) ได้มีการนำมาสรุปและตีพิมพ์ไว้ในผลงานของทิบบेटส์ (G.R. Tibbetts) ในปี พ.ศ. 2499¹⁸ นอกจากนี้ยังมีเหตุผลที่ดีสำหรับการที่จะเชื่อว่าบางส่วนของแร่ดีบุกดังกล่าวนี้ได้มีการส่งเป็นสินค้าออกจากเมืองท่าแห่งหนึ่งในบรรดาเมืองท่าเป็นจำนวนมากที่ตั้งอยู่ทางด้านฝั่งตะวันตกของคอคอดแห่งนี้ กิตติศัพท์ของความมั่งคั่งร่ำรวยของการก่อตัว การทับถม และการสะสมของแร่ธาตุในผืนแผ่นดินที่เป็นส่วนคอคอดของคาบสมุทรดังกล่าวนี้ บางทีอาจจะมิใช่วัจรที่เกี่ยวเนื่องกันเข้ากับการค้าทางทะเลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนที่จะมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร หรือก่อนที่จะดังกล่าวนี้อาจจะก้าวเข้ามาสู่จุดสนใจหรือการตั้งข้อสังเกตของราชสำนักต่าง ๆ ของอินเดียหรือศูนย์กลางทางการค้าแห่งต่าง ๆ ของบริเวณอ่าวเปอร์เซีย ดังกล่าวนี้นับเป็นคำแนะนำสั่งสอนสำหรับการเรียนรู้ ดังตัวอย่างที่ได้ปรากฏว่าสินแร่ของแร่ดีบุกได้ปรากฏให้เห็นว่าได้มีการค้าขายเหนือท้อง

¹⁶ Robert L. Pendleton, *Thailand : Aspects of landscape and life*, pp. 236-237.

¹⁷ Wong Liu Ken, "The Malayan tin industry," in K.B. Trengonning (ed.), *Papers on Malayan history* (Singapore, 1962), p. 10.

¹⁸ G.R. Tibbetts, "The Malay Peninsular as known to the Arab geographers," *The Malayan Journal of Tropical Geography* 9 (1956): 21-60.

ทะเลเปิดตั้งแต่หมู่เกาะฟิลิปปินส์ไปจนกระทั่งถึงโรงงานของฟูนัน (Fu-nan) ในดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 8¹⁹

ปัจจัยอีกประการหนึ่งซึ่งได้ปรากฏให้เห็นว่าได้เป็นเครื่องเอื้ออำนวยในด้านความรุ่งโรจน์ขึ้นของเศรษฐกิจอันสลับซับซ้อนและหน่วยต่าง ๆ ทางสังคมบนส่วนคอคอคของคาบสมุทรแห่งนี้ คือ ยุทธศาสตร์ทางด้านตำแหน่งที่ตั้งของบริเวณดังกล่าวนี้ หากเหลือบมองไปที่แผนที่ของทวีปเอเชีย สิ่งที่สะดุดตาเป็นพิเศษในทันทีทันใดประการหนึ่ง คือ แผนที่ดังกล่าวจะแสดงให้เห็นว่าคาบสมุทรมลายูได้ทอดตัวอยู่ในลักษณะคร่อมเส้นทางหรือช่องทางที่เรือเดินผ่านไปมาอย่างสม่ำเสมอในทะเลเปิดทั้งสองด้าน โดยเส้นทางดังกล่าวได้เชื่อมโยงจีนเข้ากับอินเดีย ตะวันออกกลาง (Middle East) และดินแดนอื่น ๆ ที่อยู่ถัดออกไปจากนั้น คาบสมุทรดังกล่าวนี้เป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงไปได้จากข้อเท็จจริงในด้านการติดค่านวนทางใดทางหนึ่งอย่างทะลุปรุโปร่งโดยตลอดในทางยุทธศาสตร์ของจีนและของอาณาจักรต่าง ๆ ที่เป็นอาณาจักรทางทะเลทั้งมวลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยคุณลักษณะของความสัมพันธ์ทางการทูตและความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างจีนและดินแดนทางทะเลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ โดยมีการพิสูจน์และตรวจสอบโดยนักวิชาการบางท่านมาแล้ว²⁰ ดินแดนส่วนคอคอคของคาบสมุทรแห่งนี้ได้หยิบยื่นให้ซึ่งความเป็นไปได้ของการขนส่งโดยผ่านทางเส้นทางที่เรียกว่า “เส้นทางขนส่งข้ามคาบสมุทร” หรือ “เส้นทางคาบสมุทร” (Trans-Peninsular Portage, or Trans-Peninsular Route) อันเป็นเส้นทางลัดที่ช่วยลดระยะทางในการเดินทางให้สั้นลง ซึ่งสามารถที่จะช่วยประหยัดระยะทางลงถึงประมาณ 1,600 กิโลเมตร จากการที่จะต้องแล่นเรือผ่านทางน่านน้ำที่ไม่สามารถจะทำนายใด ๆ ได้ในสถานที่ซึ่งปากของแม่น้ำแต่ละสายและหนองน้ำที่ปกคลุมด้วยป่าโกงกางแต่ละแห่งมีขีดความสามารถในการเป็นที่สำหรับการพักอาศัยและหลบซ่อนของบรรดาเรือของเหล่าโจรสลัด แม่น้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลในแนวนานกับเส้นทางที่ตัดผ่านบริเวณส่วนคอคอคของคาบสมุทรสามารถที่จะเดินทางขึ้นไปตามลำน้ำเหล่านั้นจนกระทั่งไปถึงส่วนที่เป็นสันปันน้ำที่อยู่ในระดับต่ำที่สุดได้ ถัดจากนั้นจะเป็นการขนส่งโดยอาศัยการเดินเท้าด้วยระยะทางเพียงไม่กี่กิโลเมตร แล้วสินค้าต่าง ๆ สามารถที่จะบรรทุกและขนส่งโดยทางแม่น้ำไปสู่ชายฝั่งทะเลที่ตั้งอยู่ในฝั่งตรงกันข้ามได้ ลุ่มแม่น้ำในหุบเขาตะนาวศรี (Tenasserim Valley) ได้เคยมีการใช้สอยในฐานะของเส้นทางข้ามคาบสมุทรดังกล่าวนี้มาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน ด้วยเหตุที่เป็นเส้นทางที่เอื้ออำนวย มีความสะดวก มีความเหมาะสม และใกล้ชิด และมอริส คอลลิส (Maurice Collis) ในขณะที่ท่านได้ปฏิบัติงานใน

¹⁹ R.A. Stein, “Le Lin-yi,” *Han-Hieu* 2 (1947): 120-122.

²⁰ O.W. Wolters, “China irredenta: The South,” *World Today* 19 (1963): 540-552.

ฐานะของผู้แทนผู้สำเร็จราชการที่อยู่ประจำรัฐในอารักขาของสหราชอาณาจักร (British Resident) ที่มณฑลนั้น ท่านสามารถที่จะค้นพบร่องรอยของโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก รวมทั้งภาชนะดินเผาของจีนที่ได้มีการกำหนดอายุให้มีอายุตั้งแต่สมัยราชวงศ์ซ้องหรือราชวงศ์ซ่งหรือราชวงศ์ซ่ง (Sung) ซึ่งปกครองประเทศจีนในระหว่างปี พ.ศ. 1503-1822 และประติมากรรมรูปเคารพที่ทำด้วยสำริดจำนวน 150 ชิ้น โดยโบราณวัตถุเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นเศษของร่องรอยที่ยังคงหลงเหลืออยู่ของการจราจรอันคล่องแคล่วและกระตือรือร้นโดยตลอดเส้นทางข้ามคาบสมุทรสาขานี้²¹ ในบริเวณพรมแดนของประเทศไทยกับประเทศพม่า อันเป็นสถานที่ที่ส่วนคอคอดของคาบสมุทรแห่งนี้ได้แผ่ขยายไปถึงและเป็นส่วนที่แคบที่สุดของคอคอดของคาบสมุทรแห่งนี้ ได้ปรากฏสิ่งที่น่าสนใจเป็นพิเศษในการที่ได้มีการพัฒนาระบบคลอง (Canal System) ขึ้นมาระบบหนึ่ง โดยระบบคลองดังกล่าวนี้ใช้สำหรับเชื่อมระหว่างอ่าวเบงกอลกับอ่าวไทย จึงเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจประเด็นหนึ่งในโลกปัจจุบัน ดังที่ได้ปรากฏในผลงานของนักวิชาการจำนวนไม่น้อย²²

อย่างไรก็ดี บางทีเส้นทางดังกล่าวที่ได้รับการกล่าวอ้างถึงอย่างสม่ำเสมอมากที่สุด คือ เส้นทางที่ทอดตัวผ่านจากตะกั่วป่าที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรที่เดินทางโดยแม่น้ำและขนส่งตัดผ่านมาโดยตลอดคาบสมุทรมาสู่อ่าวบ้านดอนที่ตั้งอยู่ทางชายฝั่งตะวันออก จากการที่ได้มีการค้นพบ โบราณวัตถุสถานเป็นจำนวนมากในบริเวณที่เป็นจุดปลายสุดทั้งสองด้านของเส้นทางสาขานี้ ทำให้สามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่าเส้นทางสาขานี้เป็นเส้นทางการค้าที่มีความสำคัญสายหนึ่งในสมัยโบราณ²³ ส่วนเส้นทางสายอื่น ๆ อีกหลายสายที่มีโอกาสจะเป็นไปได้ คือ เส้นทางที่เดินทางตามลำแม่น้ำครั่ง ซึ่งเชื่อมนครศรีธรรมราชเข้ากับชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันตกของคาบสมุทรแห่งนี้ที่กั้นตั้ง และเส้นทางเดินทางผ่านคาบสมุทรที่อาศัยการล่องไปตามแม่น้ำที่มีชื่อเสียง

²¹ Maurice Collis, *Into hidden Burma* (London : 1953), pp.218-233.

²² A. Kerr, "Notes on a trip from Prachuap (Kaw Lak) to Mergui," *Journal of the Siam Society* 26 (1933) : 203-214.

²³ See F.H. Giles, "Remarks on land routes across the Malay Peninsula," *Journal of the Siam Society* 28 (1935) : 79-84.

See H.G. Quaritch Wales, "A newly explored route of ancient Indian cultural expansion," *Indian Art and Letters* (1935) : 1-35.

เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีจากไทรบุรีหรือเคดาห์ (Kedah) ไปยังปัตตานี ซึ่งได้ปรากฏเรื่องราวอย่างมากมายที่เกี่ยวข้องกันกับการเดินทางตามเส้นทางสายไทรบุรี-ปัตตานี²⁴

ความสำคัญในทางการค้าของส่วนคอคอดของคาบสมุทรแห่งนี้ ได้รับการเสริมสร้างให้มีความแข็งแกร่งมากยิ่งขึ้นโดยระบบลมมรสุม (Monsoon Wind System) ซึ่งเป็นทางเลือกให้สามารถเลือกได้ตามความเหมาะสม เนื่องจากลมมรสุมดังกล่าวมีเป็นระยะ ๆ โดยลมมรสุมดังกล่าวนี้ได้เป็นตัวกำหนดและจัดวางจังหวะสำหรับความเคลื่อนไหวของท้องทะเลในน่านน้ำของชาวเอเชียทั้งหมด ก่อนที่จะมีการเข้ามาของเรือที่ใช้เครื่องจักรไอน้ำหรือเรือกลไฟ จากเมืองท่าโบราณแห่งต่าง ๆ ของอินเดีย อาทิ เมืองท่าบาริกาซา (Barygaza) ในแคว้นคุชราต (Gujarat) และเมืองท่าตามรลิปติ (Tamralipti) ในลุ่มแม่น้ำคงคา จากเมืองท่าต่าง ๆ ในอานธรเทศ (Andhradesa) อย่างเมืองท่าอโลสิคินี (Alosygni) และจากศูนย์กลางทางการค้าขายที่ยิ่งใหญ่ของศรีลังกา คือ เมืองท่ามหาติฏฐะ (Mahatittha) นักเดินเรือจะกำหนด และวางเส้นทางการเดินเรือสำหรับการเดินเรือไปสู่คาบสมุทรมาลายูโดยแล่นเรือตรงมาทางทิศตะวันออก ตามเส้นทางของลมที่เอื้ออำนวยสำหรับการเดินทางดังกล่าว คือ ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ (Southwest Monsoon) ส่วนบรรดาเรือในอีกฝ่ายหนึ่งที่เป็นเรือที่เดินทางไปมาหรือขึ้นล่องในการค้าที่เรียกว่าการค้า “น่านไห” (Nanhai Trade) จากบริเวณทางภาคใต้ของประเทศจีน เดินทางมาถึงคาบสมุทรแห่งนี้ โดยอาศัยลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ (Northeast Monsoon) รวมทั้งรูปแบบและแบบแผนของการค้าได้รับการกำหนดและจัดวางโดยช่วงระยะเวลาเป็นระยะ ๆ ของลมมรสุมดังกล่าวนี้ ซึ่งได้มีการหยิบยื่นให้ซึ่งความเป็นไปได้ของพัฒนาการของสถานีต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดหรือผลัดเปลี่ยนในการเดินทางในสมัยโบราณ (Relay Station) ในเครือข่ายโยงใยของการค้าระหว่างตะวันออก-ตะวันตก (East-West Trade) บรรดาเรือที่ได้เดินทางมาโดยอาศัยลมมรสุมดังกล่าวนี้สามารถที่จะเอาสินค้าของตนลงจากเรือ และนำสินค้าฟุ่มเฟือยที่นำมาจากดินแดนที่ห่างไกลขึ้นบรรทุกเรือแทนที่ บางทีอาจจะมีการขนส่งสินค้าโดยการขนส่งผ่านทางส่วนที่เป็นคอคอดที่ได้กล่าวมาของคาบสมุทรแห่งนี้ ส่วนบรรดาเรือที่ใช้เป็นพาหนะในการเดินทางนั้น ได้มีการจอดรอหรือแวะพักอยู่ในอ่าวที่มีที่กำบังสำหรับการรอคอยการเปลี่ยนแปลงของระบบลมมรสุม ก่อนที่จะมีการเริ่มต้นการเดินทางในเที่ยวกลับของพวกเขา บรรดาเรือเหล่านี้มีความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดหาเสบียงอาหาร การปรับปรุงซ่อมแซม

²⁴ See A. W. Hamilton, "The old Kedah-Pattani trade route," *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society* 86 (1922): 386-392.

See W. E. Maxwell, "A journey on foot to the Patani frontier in 1876," *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society* 9 (1982): 1-67.

เรือ และการบรรทุกสินค้าใหม่ลงในเรือ ด้วยเหตุนี้โรงเก็บสินค้าหรือคลังสินค้าจึงเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นสำหรับการเก็บสินค้าต่าง ๆ ที่จะมีการขนถ่ายลงในเรือ ในทำนองเดียวกันกับที่ประเทศสิงคโปร์ได้เป็นอยู่ในขณะนี้ และเมืองมะละกาได้เคยเป็นในระยะที่ผ่านมา ดังนั้น บรรดาเมืองท่าหรือสถานีการค้า (Entrepot) ที่มีความเก่าแก่มากยิ่งขึ้น จึงได้มีการแบ่งบานขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยตลอดแนวชายฝั่งของคาบสมุทรแห่งนี้ สำหรับการที่จะใช้เป็นแหล่งเพื่อการเอื้ออำนวยหรือให้ความสะดวกให้แก่การค้าขายดังกล่าวนี้ ที่ได้มีการทอดตัวโดยการสืบทอดอย่างยาวเหยียดเข้าไปสู่สมัยก่อนประวัติศาสตร์²⁵

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในคาบสมุทรไทยในขณะนี้ ปรากฏว่าลักษณะภูมิศาสตร์มีอิทธิพลต่อการตั้งหลักแหล่งมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แล้วได้วิวัฒนาการมาตามลำดับ ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในการตั้งหลักแหล่งชุมชนที่เป็นบ้านเมืองของประชาชนในภาคใต้มาตั้งแต่โบราณมา กล่าวคือ บริเวณที่มีความเจริญสูงขึ้นไปเป็นสังคมเมืองและเป็นรัฐขนาดใหญ่อยู่ทางฝั่งตะวันออกเป็นส่วนใหญ่ ส่วนทางฝ่ายตะวันตกประชาชนที่ตั้งหลักแหล่งมี 2 พวก ซึ่งมีวัฒนธรรมแตกต่างกัน คือ พวกแรก ได้แก่ คนพื้นเมืองที่มีความเป็นอยู่ล้าหลัง มีอาชีพประมงหรือล่าสัตว์และทำไร่เลื่อนลอย อยู่กันเป็นชุมชนเล็ก ไม่สามารถขยายตัวเป็นเมืองใหญ่ได้ ส่วนพวกที่สอง เจริญสูงกว่า แต่มักจะเป็นชาวต่างชาติ เช่น พ่อค้าหรือนักแสวงโชคที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งพักสินค้า หรือขุดแร่ธาตุเป็นสินค้า ชุมชนพวกหลังนี้อาจจะขยายตัวเป็นเมืองได้²⁶

จากการศึกษาทางโบราณคดีในระยะที่ผ่านมา กล่าวได้ว่าได้มีการค้นพบชุมชนโบราณที่เก่าแก่ในคาบสมุทรไทย ในช่วงต่อเนื่องของยุคโลหะกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์หรือช่วงเริ่มแรกของการเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ของประเทศไทยหลายแห่งด้วยกัน แหล่งโบราณคดีเหล่านี้ได้พัฒนาอารยธรรมสืบเนื่องกันต่อมาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน และมีจำนวนไม่น้อยที่ได้พัฒนามาตามลำดับจนปัจจุบันนี้ แหล่งโบราณคดีที่สำคัญและเป็นที่รู้จักกันดีมีอยู่มาก เช่น แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร, แหล่งโบราณคดีท่าชนะ อำเภوتاชนะ แหล่งโบราณคดีพุมเรียง อำเภอไชยา และแหล่งโบราณคดีหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี, แหล่งโบราณคดีจำนวนมากภายในเขตอำเภอสิชล ท่าศาลา พรหมคีรี และอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช, แหล่งโบราณคดีในอำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา,

²⁵ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, p.13.

²⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, "ชุมชนโบราณในภาคใต้," ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครุศรีธรรมราช, 2521), หน้า 22-42.

แหล่งโบราณคดีในอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี, แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาและอื่น ๆ ในเขต อำเภอดงแก้วป่า จังหวัดพังงา และแหล่งโบราณคดีควนลูกปัด อำเภอกลองท่อม จังหวัดกระบี่ เป็นต้น²⁷

อย่างไรก็ดี หลักฐานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณขนาดใหญ่ล้วนตั้งอยู่ในภาคใต้ฝั่งตะวันออก เพราะภาคใต้ฝั่งตะวันออกได้ปรากฏพื้นที่เกษตรกรรมขั้นดีหลาย ๆ ขนาด แม้ว่าจะมีพื้นที่น้อยกว่าพื้นที่เกษตรกรรมขั้นดีในส่วนอื่นๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็ตาม พื้นที่อันอุดมสมบูรณ์เหล่านี้เป็นแหล่งที่สำคัญอย่างพอเพียงที่จะเป็นแหล่งผลิตสำหรับการเลี้ยงประชากรที่อยู่รอบพื้นที่เหล่านี้ ส่วนทางฝั่งตะวันตกของภาคใต้มีพื้นที่ชั้นดีในการเพาะปลูกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่ไม่สามารถจะทำการเพาะปลูกได้ ถึงแม้ว่าวิธีการทำไร่เลื่อนลอยจะเป็นวิธีที่นิยมกันสูงสุดและให้ผลผลิตสูงในการเพาะปลูกแทบทุกแห่งในภาคใต้ฝั่งตะวันตก แต่ความเป็นไปได้ของการขยายตัวเป็นชุมชนใหญ่หรือความหนาแน่นของประชากรในภาคใต้ฝั่งตะวันตก ล้วนถูกจำกัดด้วยพื้นที่ทั้งสิ้น²⁸

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่านับตั้งแต่ช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 1-6 เป็นต้นมาจนถึงสมัยทวารวดี คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 7-10 ชุมชนโบราณเหล่านี้ได้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว อันเนื่องมาจากปัจจัยสนับสนุนสามประการ คือ

ประการแรก ปัจจัยสนับสนุนจากการค้า

ในช่วงหลังสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ประมาณ 1,000 ปีก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ลงมาจนกระทั่งถึงช่วงระยะเวลาเพียงไม่กี่

²⁷ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การค้าระหว่างจีนกับคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ในสมัยราชวงศ์ถังและราชวงศ์ซ่ง : ศึกษากรณีเครื่องถ้วยจีน (นครศรีธรรมราช : สำนักวิจัย สถาบันราชภัฏ นครศรีธรรมราช, 2542), หน้า 14.

²⁸ Bennet Bronson, "Model for Southern Thai pre-and proto-history," in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report on Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T-W 11), Bangkok and South Thailand, January 12-15, 1987 (Bangkok : SEAMEO, 1987), pp. 259-261.

ศตวรรษภายหลังกลางพุทธศตวรรษที่ 6²⁹ ได้ปรากฏพัฒนาการครั้งสำคัญของระบบการแลกเปลี่ยนและการขนส่งทางทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สิ่งดังกล่าวนี้สามารถที่จะพิจารณาได้ว่าในขณะนี้สามารถที่จะยอมรับได้ว่าในช่วงระยะเวลาประมาณ 4,500 ปีมาแล้ว การปรับปรุงเนื้อหาสาระอย่างสำคัญได้ปรากฏขึ้นในเทคโนโลยีการเดินเรือทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และด้วยเหตุนี้ได้ส่งผลให้มีการเดินทางที่ไกลโดยอาศัยเรือพายหรือเรือแคนู (Canoe) ที่มีการต่อที่วางของให้ยื่นออกไปทางด้านข้างด้านเดียวหรือสองด้านของลำเรือ รวมทั้งการปรากฏขึ้นของบรรดาเรือที่ได้มีการนำมาใช้กระดานขนาดใหญ่มาต่อเข้าด้วยกัน ในยุคสมัยดังกล่าวสามารถที่จะมองเห็นการขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางของการใช้สอยเครื่องปั้นดินเผา การเกษตรกรรม และบางทีอาจจะหมายรวมไปถึงการปรากฏขึ้นของชนเผ่าต่าง ๆ ที่พูดภาษาออสโตรนีเซีย (Austronesian Speaking) โดยตลอดทั่วทั้งดินแดนที่เป็นเกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้³⁰ โดยสิ่งดังกล่าวนี้เป็นตัวอย่างที่พิเศษจริง ๆ บนขอบทางด้านทิศตะวันออกของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ตกอยู่ใน “กระบวนการทำให้เป็นอาณานิคม” (Colonization) อย่างรวดเร็วของหมู่เกาะต่าง ๆ เป็นจำนวนมากที่ในอดีตไม่ได้มีผู้คนอยู่อาศัยในบริเวณทางภาคตะวันตกของมหาสมุทรแปซิฟิก เช่น ฟิจิ (Fiji), นิวคาลีโดเนีย (New Caledonia), นิวเฮบริเดส (New Hebrides), ตองกา (Tonga) และซามัว (Samoa) เป็นต้น นอกจากนี้การเดินทางตรงมาทางทิศตะวันตกจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนั้นยังปรากฏประจักษ์พยานน้อย อันที่จริงแล้วหลักฐานทางโบราณคดีที่แท้จริงมีน้อยมาก การแพร่กระจายของมุนดา (Munda) ซึ่งเป็นภาษาภาษาหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กันกับภาษามอญ-เขมร (Mon-Khmer) ในตระกูลภาษาออสโตรเอเชียติกที่กล่าวมา รวมทั้งเครื่องปั้นดินเผาแบบเชือกทาบและขวานหินแบบมีบ่า (Shouldered Adze) ในภาคตะวันออกของประเทศอินเดีย ในอัสสัม (Assam) เบงกอล บางส่วนของอุตตรประเทศ (Uttar Pradesh) พินาร์ (Bihar) และโอริสสา (Orissa) นั้น ดูเหมือนว่าค่อนข้างที่จะเป็นไปได้มากยิ่งขึ้นกว่าผลของการคิดค้นขึ้นและการแพร่กระจายอย่างต่อเนื่องยาวนานของวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กันจากภาคใต้ของประเทศจีนและประเทศเวียดนามที่ผ่านมาทางประเทศไทยและประเทศพม่าเข้าไปในประเทศอินเดียนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปได้มากกว่าที่จะเป็นผลผลิตของเส้นทางทางการค้าทางทะเล หรือแม้แต่

²⁹ See Don T. Bayard, “A tentative regional phase chronology for Northeast Thailand,” in *Southeast Asian archaeology* (Otago : Otago University, 1984), pp. 87-128.

See C.F.W. Higham and Amphan Kijngam, *Prehistoric investigation in Northeastern Thailand* (Oxford : Oxford University Press, 1984) . pp. 13-21.

³⁰ P. Bellwood, “Prehistory of the Indo-Malaysian archipelago,” in *Academic press* (Sydney : 1985), Chapter 7.

จะเป็นเส้นทางการค้าทางบกก็ตาม อีกทั้งยังไม่ปรากฏหลักฐาน ที่ทราบกันในขณะนี้เกี่ยวกับการค้าโดยตรงที่ต้องอาศัยการเดินทางด้วยระยะทางที่ยาวระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับอินเดียของยุคเหล็ก ซึ่งยุคดังกล่าวในภาคตะวันออกเฉียงของประเทศอินเดียได้เริ่มต้นขึ้นในช่วงระยะเวลาประมาณ 2,750 ปีมาแล้ว และหลังจากนั้นลงมาประมาณ 200 ปีในประเทศไทยก็ได้ปรากฏขึ้น ถึงแม้ว่าจะยังคงประสบปัญหาการขาดแคลนการยืนยันเกี่ยวกับการจัดลำดับเหตุการณ์ตามลำดับช่วงระยะเวลาก่อน-หลังก็ตาม

ในปัจจุบันนี้ยังมีโบราณวัตถุจำนวนไม่มากนักที่เป็นโบราณวัตถุที่มีการค้นพบใหม่จากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีความสัมพันธ์กับระบบเครือข่ายทางการค้ากับตะวันตก รวมทั้งโบราณวัตถุเหล่านี้จำนวนไม่น้อยที่ได้มีการค้นพบโดยความบังเอิญที่ปราศจากการขุดค้นทางโบราณคดีตามระเบียบวิธีในแหล่งที่ได้มีการค้นพบ แต่อย่างไรก็ดี โบราณวัตถุเหล่านั้นจำนวนหนึ่งเป็นโบราณวัตถุที่ได้ปรากฏขึ้นอันเนื่องมาจากการขุดค้นทางโบราณคดีตามระเบียบวิธีตามหลักวิชาในสถานที่ซึ่งโบราณวัตถุเหล่านั้นสามารถที่จะกำหนดอายุได้และมีความสัมพันธ์กับโบราณวัตถุอื่นๆ ในหลุมฝังศพ ตลอดจนโบราณวัตถุที่ผู้ที่เคยอยู่อาศัยได้ละทิ้งเอาไว้ และโบราณวัตถุในลักษณะอื่น ๆ เป็นต้น หากจะกล่าวเฉพาะโบราณวัตถุบางส่วนที่เกิดจากการค้นพบโดยความบังเอิญ อันดับแรกสามารถที่จะกล่าวเกี่ยวกับโบราณวัตถุดังต่อไปนี้ที่ได้มีการค้นพบในประเทศไทย คือ

การค้นพบเหรียญกษาปณ์เหรียญหนึ่งที่ทำด้วยทองแดงของจักรพรรดิแห่งโรมันตะวันตก (Western Roman) ที่ทรงพระนามว่าจักรพรรดิวิกตอริnus (Victorinus) ซึ่งครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 811 – 813 ซึ่งได้มีการหล่อขึ้นที่เมืองโคโลญ (Cologne) ได้มีการค้นพบที่เมืองโบราณอุ้มทอง ในซีกตะวันตกของภาคกลางของประเทศไทย³¹ และได้มีการเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุ้มทอง

แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด หรือแหล่งโบราณคดีคลองท่อม ในจังหวัดกระบี่ และแหล่งโบราณคดีท่าชนะ ในจังหวัดสุราษฎร์ธานี ในภาคใต้ของประเทศไทย ได้กลับกลายเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีชื่อเสียง สำหรับการที่แหล่งโบราณคดีเหล่านี้เป็นแหล่งที่ รวบรวมโบราณวัตถุต่าง ๆ ไว้อย่างมากมายมหาศาล โดยเฉพาะลูกปัดที่ทำด้วยแก้ว (Glass Bead) และลูกปัดที่ทำด้วยหินที่มีค่า (Semiprecious Stone Bead) และค่อนข้างที่จะมีชื่อเสียงโด่งดังสำหรับการมีความหมาย

³¹ C. Landes, "Pecce d' epoque Romaine trouvee a U-Thong, Thaillande," *Journal of Silpakorn* 26 (1982) : 113-115.

สำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องและพึงปรารถนาสิ่งเหล่านี้ทั้งหมด ในความมานะพยายามบางประการ สำหรับการกู้แหล่งโบราณคดีเหล่านั้นที่ถูกทำลายอย่างโหดร้ายทารุณจากบรรดาผู้เข้าโจรกรรมขุดคุ้ยในแหล่งโบราณคดี เพื่อที่จะค้นหาข้อมูลที่ถูกต้องแท้จริงอันมากมายหลากหลายจากแหล่งโบราณคดีดังกล่าว ทำให้มีการจัดทำโครงการเป็นจำนวนมากขึ้นมาดำเนินการในแหล่งโบราณคดีทั้งในส่วนของการสำรวจทางโบราณคดีและการขุดค้นทางโบราณคดีในขอบเขตอันจำกัด โดยโครงการดังกล่าวได้ดำเนินการทั้งโดยนักโบราณคดีชาวไทยและนักโบราณคดีชาวต่างชาติ โดยส่วนใหญ่ดำเนินการในระหว่างปี พ.ศ. 2516-2529 ในบรรดานักโบราณคดีเหล่านั้น ปรากฏว่าบางคนได้เขียนรายงานเอาไว้ เช่น ปรีชา กาญจนาคม และปรีชา นุ่นสุข³² มยุรี วีระประเสริฐ³³ เบนเนต บรอนสัน (Bennet Bronson)³⁴ และอมรา ศรีสุชาติ³⁵ เป็นต้น โดยนักโบราณคดีเหล่านี้ได้เขียนถึงประวัติของการศึกษาค้นคว้าในแหล่งโบราณคดีเหล่านั้น ตลอดจนบัญชีรายการและภาพของโบราณวัตถุที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีเอาไว้ ท่ามกลางโบราณวัตถุที่กล่าวมานั้น มีโบราณวัตถุชนิดพิเศษที่เกี่ยวข้องกันกับประเด็นที่กล่าวนี้รวมอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก คือ ลูกปัดที่ทำด้วยหินอะเกต (Agate) และหินคาร์เนเลียน (Carnelian) ที่ได้มีการฝังลวดลายเขียนสีเอาไว้ในเนื้อหิน (Etched Bead) โดยมีลูกปัดที่ทำด้วยหินคาร์เนเลียนลูกหนึ่งที่ได้มีการทำขึ้นด้วยรูปทรงที่เป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง ซึ่งบางทีอาจจะทำเป็นภาพของสิงห์ (Lion) ตัวหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะมีขนาดเล็กกว่า แต่ก็มีความคล้ายคลึงกันกับสิงห์ตัวหนึ่งที่ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีจากแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร ในจังหวัดกาญจนบุรี ส่วนลูกปัดที่ทำด้วยแก้วเป็นรูปทรงปอดก้อ (Collar Bead) ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันกับบรรดาลูกปัดที่ได้มีการค้นพบจากแหล่งโบราณคดีอริกเมดู (Arikamedu) ในประเทศอินเดีย นั้น ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการค้นพบเหรียญกษาปณ์ของโรมันเหรียญหนึ่งที่อยู่ในสภาพบุบสลาย จนเห็นได้ชัดเจนว่าไม่สามารถที่จะใช้สำหรับ

³² ปรีชา กาญจนาคม และปรีชา นุ่นสุข, “มันต์ขลังที่ควนลูกปัด,” อนุสาร อ.ส.ท. 21 (พฤษภาคม 2524) : 47-55.

³³ Mayuree Veraprasert, *Khlong Thom : An ancient bead and manufacturing location and an ancient entrepot* (Bangkok : SPAFA, 1987).

³⁴ Bennet Bronson, I. C. Glover and E.A. Glover, “Glass and beads at Khuan Lukpad, Southern Thailand,” in *Southeast Asian archaeology* (Oxford : Oxford University Press, 1990), pp. 213-230.

³⁵ อมรา ศรีสุชาติ, “โบราณวัตถุที่สำคัญในประเทศไทยที่สัมพันธ์กันกับการค้าทางทะเล,” ศิลปากร 33 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2533) : 4-23.

การกำหนดอายุได้³⁶ การค้นพบแผ่นหินขนาดเล็กที่อาจจะใช้เป็นหัวแหวนที่มีการแกะสลักเป็นภาพหรือลวดลายต่าง ๆ (Intaglio) ของโรมันอย่างน้อยสองชิ้น แต่จากการที่โกลฟเวอร์ได้รับข้อมูลเป็นการส่วนตัวจากบรอนสัน ทำให้ทราบว่าอาจจะมีการค้นพบเป็นจำนวนมาก โดยแผ่นภาพแกะสลักดังกล่าวทั้งสองชิ้นนั้น ชิ้นแรก แกะสลักเป็นภาพของเทพีไทคี (Tyche) หรือเทพีฟอร์จูน (Fortuna) และชิ้นที่สอง แกะสลักเป็นภาพของไก่อ่หนุมคู่หนึ่งกำลังชนกัน แผ่นภาพแกะสลักทั้งสองนี้เป็นศิลปะโรมันที่พบเห็นกันโดยทั่วไป และสามารถที่จะกำหนดให้มีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 7 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7³⁷

เบนเนต บรอนสัน³⁸ และอมรา ศรีสุชาติ³⁹ ได้มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงเช่นเดียวกันเกี่ยวกับแผ่นหินที่มีภาพหรือลวดลายแกะสลักชิ้นอื่น ๆ ซึ่งเป็นแผ่นภาพที่สลักด้วยฉากของภาพนูนูนานูนิด เช่น ภาพช้าง ภาพเต่า ภาพเทพเจ้าเปอร์ซิอุส (Perseus) ภาพผู้หญิงที่ยังไม่มีการพิสูจน์ ตรวจสอบ และตีความ เป็นต้น รวมทั้งยังมีตราประทับ เป็นจำนวนมากที่มีการสลักไว้ด้วยอักษรปัลลวะ (Pallava) โดยบางส่วนของตราประทับดังกล่าวนี้ ส่วนแต่เป็นศิลปะโบราณของกรีกและโรมันอันบริสุทธิ์อย่างแท้จริง ในขณะที่ตราประทับที่มีการค้นพบส่วนอื่น ๆ เป็นศิลปะอินเดียอย่างไม่ต้องสงสัย โบราณวัตถุทั้งหมดนี้ได้มีการเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานของวัดคลองท่อม โดยได้รับความเอาใจใส่ในการดูแลรักษาจากพระครูอาทรสังวรกิจ เจ้าอาวาสวัดคลองท่อม ท่ามกลางแควจากแหล่งโบราณคดีควนลูกปัดนั้น มยุรี วีระประเสริฐ ได้มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงชิ้นส่วนของขอบปากของบรรจุภัณฑ์ที่มีสีน้ำเงินชิ้นหนึ่ง ซึ่งมี “ความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างดีกับเครื่องแก้วของโรมัน”⁴⁰ รวมทั้งยังปรากฏว่าทั้งมยุรี วีระประเสริฐ และเบนเนต บรอนสัน ได้เขียนถึงหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับการผลิตศิลปหัตถกรรมของ

³⁶ Mayuree Veraprasert, *Khlong Thom : An ancient bead and manufacturing location and an ancient entrepot*, p. 328.

³⁷ Ian C. Glover, “The southern Silk Road : Archaeological evidence for early trade between India and Southeast Asia,” in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, (Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996), pp. 64-65 and 81-82.

³⁸ Bennet Bronson, I. C. Glover and E.A. Glover, “Glass and beads at Khuan Lukpad, Southern Thailand,” in *Southeast Asian archaeology*, (Oxford : Oxford University Press, 1990), pp. 213-230.

³⁹ อมรา ศรีสุชาติ, “โบราณวัตถุที่สำคัญในประเทศไทยที่สัมพันธ์กันกับการค้าทางทะเล,” *ศิลปากร* 33 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2533) : 4-23.

⁴⁰ Mayuree Veraprasert, *Khlong Thom : An ancient bead and manufacturing location and an ancient entrepot*, p. 326.

ท้องถิ่นประเภทลูกปัดที่ทำด้วยแก้วและลูกปัดที่ทำด้วยหิน นอกเหนือออกไปจากบรรดาลูกปัดเหล่านั้นที่ได้มีการสันนิษฐานว่าได้มีการส่งเข้ามาในฐานะของผลิตภัณฑ์สำเร็จรูป เบนเนต บรอนสันได้พรรณนาเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ในฐานะของศูนย์กลางแห่งการผลิตศิลปหัตถกรรมที่มีทักษะความชำนาญหรือมีความเชี่ยวชาญมากกว่าที่จะเป็นเพียงโรงเก็บสินค้า หรือที่รวมสินค้าหรือเมืองท่า (Entrepot) แห่งหนึ่ง โดยสถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่ทำให้คนที่ละทิ้งบ้านเมือง (ชาวอินเดีย) ที่เป็นช่างฝีมือได้เดินทางมาปฏิบัติงานภายใต้การปกป้องคุ้มครองของอุตสาหกรรมกึ่งหรือวิสาหกิจอย่างหนึ่งของผู้ประกอบการในท้องถิ่น โดยได้มีการส่งสินค้าเข้าประเภทวัตถุดิบประเภทเศษแก้วที่ใช้สำหรับการหล่อใหม่และแท่งหินอะเกต ในทำนองเดียวกันกับบรรดาสินค้าสำเร็จรูป โดยเฉพาะลูกปัดและตราประทับ นอกจากนี้ยังมีการค้นพบเช่นเดียวกันเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับการถลุงแร่ บางทีอาจจะเป็นการถลุงแร่สำหรับการส่งเป็นสินค้าขายออกไปสู่แหล่งที่ขาดแคลนดินบุกในประเทศอินเดีย สำหรับกิจกรรมต่าง ๆ ที่แหล่งโบราณคดีควนลูกปัดนี้ได้ทอดตัวอยู่เหนือช่วงระยะเวลาอันยาวนานหลายศตวรรษ และไม่ได้หมายความว่าทุกสิ่งทุกอย่างนี้จะสามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่าได้ปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่เป็นช่วงต้นเป็นอย่างยิ่งของการค้าที่ข้ามหรือที่ปรากฏขึ้นโดยตลอดทั่วทั้งอ่าวเบงกอล รวมทั้งการที่แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่โดดเดี่ยวออกไปจากศูนย์กลางแห่งต่าง ๆ ของกลุ่มประชากรหรือศูนย์กลางของชุมชนเมืองที่มีประชากรหนาแน่นที่เป็นแหล่งที่มีความสำคัญอยู่ในลำดับต้นของช่วงระยะเวลาดังกล่าวที่เป็นแหล่งโบราณคดีที่มีโบราณสถานหรือสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ปรากฏอยู่ จึงส่งผลให้แหล่งโบราณคดีควนลูกปัดประสบความสำเร็จอย่างมากสำหรับการที่จะจัดลงไปได้อย่างกระชับหรือพอเหมาะพอดีกับประเภทของแหล่งโบราณคดีที่ปรากฏขึ้นและดำรงคงอยู่ในขณะนี้ อาทิ เมืองท่าแห่งการค้า (Port of Trade) และสถานที่ที่เป็นศูนย์กลางสำหรับการแลกเปลี่ยน (Central Place for Exchange) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เบนเนต บรอนสัน ได้มองเห็นแหล่งโบราณคดีควนลูกปัดว่าเป็นแหล่งที่เป็นมากกว่านั้น คือ ได้มองว่ามีฐานะเป็น “เขตที่ล้อมรอบด้วยอาณานิคม” (Colonial Enclave) แห่งหนึ่ง ตามแบบแผนของ ซี. เรนฟริว⁴¹ ในฐานะที่เป็นรูปแบบบางรูปแบบของอุทยานทางเทคโนโลยีที่ตั้งอยู่นอกฝั่งที่มีอายุอยู่ในรุ่นต้นที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในป้าชฏของเมืองร้อน และในความคิดเห็นดังกล่าวนี้ เบนเนต บรอนสันได้ชี้ชัดให้เห็นถึงคุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษที่ผิดปกติธรรมดาของแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ ในทำนองเดียวกันกับที่ได้แสดงให้เห็นว่า

⁴¹ C. Renfrew, J. A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky, editors, *Trades as action at a distance : Questions of integration and communication, ancient civilization and trade* (Albuquerque : University of New Mexico Press, 1975), p. 43.

อันแท้ที่จริงแล้วขณะนี้ยังมีความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างของการค้าระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวน้อยเพียงไร

นอกจากนี้ในสมัยกึ่งประวัติศาสตร์ของคาบสมุทรไทย ได้ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับคาบสมุทรไทยขึ้นในเอกสารโบราณที่เป็นของชนต่างถิ่นหลายรายการ โดยเอกสารโบราณที่มีความเก่าแก่มากที่สุด ได้แก่ จดหมายเหตุจีนของราชวงศ์ฮั่นตะวันตกที่ชื่อว่า “เฉียนฮั่นชู” (Qian Hanshu) ซึ่งได้กล่าวถึงการเดินทางไปประเทศอินเดียของลัทธิมณันที่เมื่อราวปี พ.ศ. 443 โดยได้กล่าวว่า ได้เดินทางผ่านดินแดนแห่งนี้ ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคาบสมุทรในภาคใต้ของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ ในระยะเวลาดังกล่าวนี้นักธรรมชั้นที่ได้เดินทางมาแสวงหาสิ่งของหายาก อันประกอบด้วย ไข่มุก เครื่องแก้ว และอัญมณี รวมทั้งผลิตภัณฑ์แปลก ๆ เพื่อการแลกเปลี่ยนกันกับทองคำและไหมจากประเทศจีน⁴² หลักฐานประเภทเอกสารโบราณดังกล่าวนี้ นอกจากจะเป็นหลักฐานของจีนที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่เกี่ยวกับการค้าระหว่างอินเดียกับจีนแล้ว ยังเป็นเอกสารโบราณที่มีความเก่าแก่ที่สุดที่ได้มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงคาบสมุทรไทย เอกสารโบราณชิ้นนี้เป็นบันทึกการเดินทาง โดยการเดินทางดังกล่าวนี้ ในตอนเริ่มออกเดินทางได้อาศัยวิธีการเดินทางโดยทางทะเล ลำดับถัดมาขึ้นบกแล้วเดินทางโดยทางบก แล้วในลำดับสุดท้ายต้องลงไปเดินทางโดยทางทะเลอีกครั้งหนึ่ง (Sea-Land-Sea Voyage) โดยการเดินทางครั้งนี้ได้มีการกล่าวอ้างอิงถึง “หวงซี” (Huangzhi)

ผลงานชิ้นนี้เป็นประวัติศาสตร์ของราชวงศ์ฮั่นเก่า (Former Han) ซึ่งได้มีการเขียนขึ้นโดยบัน กู (Ban Gu) ซึ่งมีชีวิตอยู่ในระหว่างปี พ.ศ. 451-511 ผลงานชิ้นนี้ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการค้าระหว่างจีนและอินเดียที่ผ่านทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่รัชสมัยของจักรพรรดิหวู่ตี้ (Emperor Wuti) ของราชวงศ์ฮั่นเก่า ซึ่งครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 403-456 มาจนกระทั่งถึงช่วงปลายของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 6 โดยรายการในบัญชีสินค้าที่มีการแลกเปลี่ยนกันในระยะนั้นมีหลายอย่าง คือ นอแรด งาช้าง กระดองเต่า ไข่มุกและหยก เงิน ทองแดง ผลไม้ต่าง ๆ และเสื้อผ้า บรรดาพ่อค้าชาวจีนได้เดินเรือเข้าไปในบริเวณทะเลจีนใต้ โดยใช้เรือประเภทที่เป็นเรือสำหรับการค้าขายเป็นจำนวนมาก โดยเรือเหล่านี้เป็นเรือของชาวต่างชาติที่เป็นที่รู้จักกันในประเทศจีนในนามของ “ยว” (Yue) ซึ่งเป็นออสโตรเนเซียนที่ได้นำพ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ไปสู่ชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย หรือ “ยิลูมู” (Yilumu) แล้วถัดจากนั้นได้เดิน

⁴² Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500* (Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1966), p. 8.

ทางต่อไปยัง “เชนลิ” (Shenli) ที่ส่วนคอคอดของคาบสมุทรมลายู โดยการใช้ระยะเวลาเป็นเวลานาน 10 วัน สำหรับการเดินทางโดยทางบกไปสู่ “ฟูกันดูลู” (Fugan dulu) ซึ่งตั้งอยู่ทางชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของคาบสมุทรแห่งนี้ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับทวาย (Tavoy) การเดินทางดังกล่าวนี้ได้เริ่มออกเดินทางจากจีนในเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน โดยผู้เดินทางจะเดินทางไปถึงชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรมลายูในช่วงระยะเวลาประมาณสิบเดือน คือ จะเดินทางไปถึงชายฝั่งทะเลดังกล่าวในราวเดือนมิถุนายน-กรกฎาคม และยังมีช่วงระยะเวลาที่นอกเหนือไปจากนี้อีกสองเดือน อันเป็นช่วงระยะเวลาสำหรับการเดินเรือเพื่อนำพ่อค้าเหล่านั้นไปสู่ห้วงซีอันหมายถึง “วังคะ” (Vanga) หรือ “คงคา” (Gange) ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ยังมีเส้นทางอีกสายหนึ่งที่ผ่านทางช่องแคบสิงคโปร์ หรือ “ลองยาเมน” (Longyamen) ซึ่งผ่านมาทาง “ปิซอง” (Pizong) บนชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกของคาบสมุทร โดยเส้นทางดังกล่าวนี้จะมีความเร็วในการเดินทางแต่เพียงแค่ว่าต้องใช้ระยะเวลาเดินทางถึงสิบเดือนจึงจะเดินทางไปถึงพรมแดนของแคว้นของจีนที่ “เซียงลิน” (Xianglin) หรือ “รินาน” (Rinan) ในบริเวณภาคเหนือของประเทศเวียดนาม⁴³ จากการพรรณนาถึงเส้นทางดังกล่าวนี้ปรากฏว่า เส้นทางดังกล่าวนี้เป็นเส้นทางที่ได้รับการเลือกใช้ในระหว่างการเดินทางในเที่ยวกลับ ซึ่งเป็นประโยชน์หรือได้เปรียบสำหรับการเอื้ออำนวยของลมมรสุม นักวิชาการหรือนักเขียนเป็นจำนวนมากมีความเห็นว่า บุคคลผู้เป็นหัวหน้าในท่ามกลางบุคคลเหล่านี้ได้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะของทูต ซึ่งได้มีการเดินทางไปพร้อมกับบรรดาลูกเรือและพ่อค้าที่เป็นเอกชนเป็นจำนวนมาก สิ่งทีกล่าวมานี้เป็นการกล่าวอ้างอิงถึงเป็นครั้งแรกสำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะของ “สะพานเชื่อม” สำหรับบรรดานักเดินทางที่จะเดินทางไปสู่ดินแดนส่วนที่เป็นบริเวณภาคตะวันออกของมหาสมุทรอินเดีย⁴⁴ โดยเฉพาะคาบสมุทรไทยได้ปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวได้เป็นอย่างดี รวมทั้งยังได้มีการค้นพบค้นร่องสารึกของจีนที่ได้มีการผลิตขึ้นในสมัยราชวงศ์ฮั่นในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในคาบสมุทรไทย อันอาจจะเป็นการยืนยันให้เห็นถึงความน่าเชื่อถือของเอกสารโบราณของจีนชั้นนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเอกสารโบราณดังกล่าวนี้ ได้สะท้อนให้เห็นภาพของการเดินทาง ดังความบางตอนดังนี้ คือ

จากประตูกั้นของจีหฺ-นาน (Jih-nan) ฮฺ-เวน (Hsu-wen) และโฮ-ผุ
(Ho-p'u) เป็นระยะเวลาประมาณห้าเดือนได้เดินทางไปสู่ประเทศอุ-หฺยวน

⁴³ Haraprasad Ray, “The South East Asian connection in Sino-Indian trade,” in *South East Asia and China : Art, interaction and commerce* (Singapore : 1995), pp. 42-43.

⁴⁴ Ibid.

(Tu-yuan) ในระยะต่อมาจากนั้นประมาณสี่เดือนได้เดินทางไปสู่ประเทศอิ-ลู-โม (I-lu-mo) นอกจากนั้นต้องใช้เวลาที่นอกเหนือจากนั้นเป็นการปลีกย่อยออกไปอีก 20 วัน เพื่อการเดินทางไปสู่ประเทศเซิน-ลี (Shen-li) ด้วยระยะเวลาที่ค่อนข้างจะมากกว่า 10 วัน สำหรับการเดินทางด้วยเท้าไปสู่ประเทศฟู-คัน-ทูลู (Fu-kan-tu-lu) จากที่นี้ออกจะต้องใช้ระยะเวลามากกว่าสองเดือน สำหรับการเดินทางไปสู่ประเทศหวง-ชีห์ (Huang-chih) ขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนค่อนข้างที่จะมีความคล้ายคลึงกันกับของประชาชนชู-ไย (Chu-yai คือ ประเทศไห-น่าน (Hai-nan) ปัจจุบัน คือ เกาะไหหลำ) ประเทศเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ ประชากรของประเทศเหล่านี้มีจำนวนมากและประเทศเหล่านี้มีผลิตภัณฑ์เป็นจำนวนมากที่ไม่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกัน นับตั้งแต่รัชสมัยของจักรพรรดิอู๋ (Wu ครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 402-456) เป็นต้นมา ประเทศเหล่านี้ทั้งมวลได้มีการถวายเครื่องราชบรรณาการ ในสถานที่นั้นได้มีหัวหน้าล่ามหลายคนที่ได้มีการส่งไปประจำยัง “ประตูเหลือง” (Yellow Gate หมายถึง กรมขันที) ซึ่งเป็นผู้ที่ได้พร้อมกันกับอาสาสมัครจำนวนมากได้ออกสู่ทะเลเพื่อซื้อไข่มุกที่เป็นมันเหลืองแวววาว แก้ว หินที่หายากนานาชนิด และผลิตภัณฑ์ที่เป็นของแปลกหลายอย่าง โดยการแลกเปลี่ยนกับทองและไหมหลายชนิด ประเทศเหล่านี้ทั้งหมดที่พวกเขาได้เดินทางไปเยือนได้จัดหาอาหารให้แก่พวกเขา รวมทั้งยังเปี่ยมล้นไปด้วยความมั่งคั่งสำหรับพวกเขาด้วย บรรดาเรือสำหรับทำการค้าของอนารยชนเหล่านั้นได้ถ้ายโอน (ชาวจีนเหล่านั้น) ไปสู่จุดหมายปลายทางของพวกเขา นับเป็นผลประโยชน์ในทางธุรกิจอย่างหนึ่ง (สำหรับอนารยชนเหล่านี้) ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ทำการปล้นและฆ่าด้วยเช่นเดียวกัน ยิ่งกว่านั้น ยังได้ปรากฏว่ามีอันตรายต่าง ๆ ที่เกิดจากลมและคลื่นที่จะต้องเผชิญหน้าและ (อาจจะมีความเป็นไปได้ที่อาจจะต้องพบกับ) ความตายโดยการจมน้ำ บางทีสิ่งเหล่านี้อาจจะทำให้มีการหลีกเลี่ยงการเดินทางอย่างเที่ยวไปหรือขาออก และการเดินทางกลับต้องใช้ระยะเวลาหลายปี ไข่มุกขนาดใหญ่ที่กล่าวนี้ ขนาดใหญ่ที่สุดมีเส้นรอบวงถึงสองนิ้วจีน⁴⁵

⁴⁵ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 8-9.

ภายหลังจากที่ได้มีข้อความในตอนต้นดังกล่าวนี้ ซึ่งได้มีการสันนิษฐานกันว่าเป็นรัชสมัยของจักรพรรดิฉินแล้ว บันทึกโบราณที่เรียกว่าเทียนฮั่นชูขึ้นนี้ได้มีการดำเนินความต่อไป โดยกล่าวถึงการเดินทางผ่านคาบสมุทรแห่งนี้เช่นกัน แต่การเดินทางในครั้งนี้เป็นการเดินทางโดยทางทะเลโดยตลอดระยะเวลาการเดินทาง ดังความบางตอนดังนี้ คือ

ในระหว่างสมัยหยวน-ซีห์ (Yuan-shih Period) ของพระจักรพรรดิผิง (P'ing ครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 544-548) วังมาง (Wang Mang) ในความสามารถของตัวเองในฐานะของที่ปรึกษา และความปรารถนาเกี่ยวกับการแสดงให้เห็นได้อย่างเปิดเผยในทางความฉลาดหลักแหลมแห่งการทรงไว้ซึ่งอำนาจบารมีของตนเอง ได้จัดส่งของขวัญที่มีค่าอย่างมากมายไปถวายพระเจ้าแผ่นดินของหวง-ซีห์ ในขณะที่เดียวกันกับที่ได้มีคำสั่งให้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นจะต้องทรงรับจัดส่งคณะทูตสำหรับการถวายแร่ที่ยังมีชีวิตอยู่ (ในฐานะที่เป็นเครื่องราชบรรณาการ) จากหวง-ซีห์ ได้มีการเดินทางด้วยช่วงระยะเวลาประมาณแปดเดือนจนถึงผิ-ตุง (P'i-tsung) ถัดจากนั้นด้วยช่วงระยะเวลาประมาณแปดเดือนเป็นการเดินทางไปสู่พรมแดนของเลียง-ลิน (Hsiang-lin) ในจี๋-นาน...⁴⁶

ในขณะที่เดียวกัน ในราวปี พ.ศ. 500 ได้มีการแต่งหนังสือ เรื่อง “มิลินทปัญหา” ในประเทศอินเดีย โดยแต่งขึ้นเป็นภาษาบาลี หนังสือเรื่องนี้ได้กล่าวถึงเมืองท่าในคาบสมุทรไทยไว้บางเมือง ดังความอุปมาตอนหนึ่งว่าดังนี้ คือ

เหมือนอย่างเจ้าของเรือผู้มีทรัพย์ ได้ค้ำระวางเรือในเมืองท่าต่าง ๆ แล้วได้ชำระภาษีที่ท่าเรือเรียบร้อยแล้ว ก็สามารถจะแล่นเรือเดินทางไปในทะเลหลวง ไปถึงแคว้นวังคะ ดักโกละ (ดักโกลา) เมืองจีน (หรือจีนะ) โสวีระ สุรัฏฐะ อลันตะทะ โกลปัญญะโกละ (หรือท่าโกละ) อาเล็กซานเดรียหรือฝ่งโกโรมันเดล หรือสุวรรณภูมิ หรือที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งนาวาไปได้ (หรือสถานชุมนุมการเดินทางเรือแหล่งอื่น ๆ)⁴⁷

⁴⁶ Ibid., p. 11.

⁴⁷ มิลินทปัญหา ฉบับมหายานมหาวิทยาลัย หน้า 464.

จากข้อความที่ยกมานี้ ได้ปรากฏชื่อเฉพาะบางชื่อที่เป็นชื่อเฉพาะของเมืองท่าโบราณในคาบสมุทรไทยในช่วงระยะเวลาดังกล่าว คือ “ดักโกละ” (หรือดักโกลา หรือกักโกละ) ซึ่งเป็นชื่อที่มีความหมายว่า “กระวาน” อันเป็นเครื่องเทศที่สำคัญชนิดหนึ่ง ตามข้อความในหนังสือข้างต้นนี้ แสดงว่าในราว พ.ศ. 500 เมืองแห่งนี้เป็นเมืองที่เป็น “สถานชุมนุมการค้าเดินเรือ” หรือศูนย์กลางใหญ่ในทางการค้า ซึ่งนักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่จะมีความเห็นว่ามันจะตรงกันกับเมืองตะกั่วป่าโบราณ หรือเมืองตะกั่วเค็มที่บริเวณเขาพระนารายณ์ ตำบลเหล อำเภอกะปง (แต่เดิมอยู่ในอำเภอตะกั่วป่า) จังหวัดพังงา แต่พอล วิทลีย์ และ เซอร์ โรแลนด์ แบรดเดลล์ (Sir Roland Braddell) ให้ความเห็นว่ามันจะตั้งอยู่ในบริเวณจังหวัดตรัง คือ อยู่ทางตอนใต้ของเกาะภูเก็ตในท้องที่ใกล้กับจังหวัดตรัง ซึ่งในบริเวณนั้นไม่มีร่องรอยของเมืองโบราณที่มีอายุเก่าแก่ถึงขนาดเมืองตะกั่วป่าโบราณเลย หากจะมีก็ในบริเวณถัดขึ้นไปทางด้านทิศเหนือ คือ ชุมชนโบราณควนลูกปัดหรือคลองท่อม ตำบลคลองท่อมใต้ อำเภอกองท่อม จังหวัดกระบี่ ซึ่งค้นพบโบราณวัตถุจำนวนมากคล้ายเมืองตะกั่วป่า⁴⁸ โดยเอกสารโบราณชิ้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลานี้ เมืองท่าดักโกลาได้มีสภาพเป็น “สถานชุมนุมการค้าเดินเรือ” แห่งหนึ่งในบรรดาสถานชุมนุมการค้าเดินเรือที่สำคัญแห่งอื่น ๆ เป็นจำนวนมากที่ได้มีการกล่าวถึงไว้ในเอกสารโบราณชิ้นนี้ โดยเมืองท่าโบราณที่เป็นศูนย์กลางของการเดินเรือที่ได้มีการกล่าวถึงไว้ในเอกสารโบราณชิ้นนี้ มีทั้งที่เป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในจีน คาบสมุทรไทย เบงกอล ชายฝั่งทะเลภาคใต้ของอินเดีย ชายฝั่งทะเลภาคตะวันตกของอินเดีย และอาเล็กซานเดรียในเมดิเตอร์เรเนียน ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่าอย่างน้อยที่สุดก็ในช่วงระยะเวลานี้ที่คาบสมุทรไทยได้เข้าไปร่วมอยู่ในระบบเมืองท่าของระบบเครือข่ายของเส้นทางการค้าทางทะเลสายสำคัญของโลกโบราณที่เชื่อมตะวันตกกับตะวันออกเข้าด้วยกันอย่างสมบูรณ์แบบแล้ว และเมืองท่าบนคาบสมุทรแห่งนี้ก็ได้ถูกผนวกเข้าไว้ในระบบเมืองท่านานาชาติของการค้าของโลกรโบราณเป็นที่เรียบร้อยแล้วเช่นกัน ซึ่งสอดคล้องกันกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทยที่ได้แสดงให้เห็นว่าโบราณวัตถุจากต่างแดนที่มากับเส้นทางการค้าของระบบเครือข่ายของเส้นทางเหล่านั้นได้มาชุมนุมกันอยู่บนคาบสมุทรแห่งนี้ ทั้งโบราณวัตถุของจีน โบราณวัตถุของอินเดีย และโบราณวัตถุของโลกโรมัน ซึ่งได้ปรากฏขึ้นพร้อมกันกับแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตลูกปัด เครื่องประดับ และเครื่องมือเครื่องใช้นานาชนิดหลายแห่งที่มีความก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีบนคาบสมุทรแห่งนี้ โดยชุมชนโบราณและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านั้น ได้ปรากฏขึ้นทั้งในชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกและชายฝั่งทะเลทางด้าน

⁴⁸ ดู ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, “เมืองท่าสำคัญบนแหลมมลายู”, ศิลปากร 25 (กรกฎาคม 2524) : 62.

ดู ปรีชา กาญจนาคม และปรีชา นุ่นสุข, “มรดกสิ่งของที่ควนลูกปัด”, อนุสาร อ.ส.ท. (พฤษภาคม 2524) : 47-55.

ทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย โดยในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกมีปริมาณและอัตราส่วนที่สูงกว่าในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตก คือ ปรากฏในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกในอัตราร้อยละ 81.82 ของชุมชนโบราณทั้งหมดที่ปรากฏขึ้นในยุคเดียวกันของคาบสมุทรไทย ส่วนในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกปรากฏขึ้นในอัตราร้อยละ 18.18 ของชุมชนโบราณทั้งหมดที่ปรากฏขึ้นในยุคเดียวกันของคาบสมุทรไทย โดยแหล่งอุตสาหกรรมและชุมชนโบราณที่สำคัญในระบะนี้ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของคาบสมุทร ได้แก่ ชุมชนโบราณเขาสามแก้วจังหวัดชุมพร ชุมชนโบราณบ้านเกตุกาย จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณคลองกุดด้วน จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณคลองเราะ จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณบ้านขวนเฒ่า จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณเหมืองแร่เก่า จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณจะนะ จังหวัดสงขลา ชุมชนโบราณวัดจีเหล็ก (ร้าง) จังหวัดสุราษฎร์ธานี และชุมชนโบราณไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทร ได้แก่ ชุมชนโบราณควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ และชุมชนโบราณภูเขาทอง จังหวัดระนอง

การที่ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทยได้เชื่อมประสานเข้ากับระบบการค้านานาชาติทางทะเลที่มีเครือข่ายโยงใยอย่างกว้างขวางที่เชื่อมเอาเมืองท่าต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ระหว่างจีนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเข้าเป็นระบบเดียวกัน โดยระบบการค้าดังกล่าวนี้ได้เฟื่องฟูขึ้นโดยลำดับ ส่งผลให้ดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้ระบบการค้านานาชาติดังกล่าวนี้มีความมั่งคั่งรุ่งเรืองขึ้น มีการขยายตัวของสภาพทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง มีการจัดระบบการปกครอง มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมสาขาต่าง ๆ ระหว่างกันอย่างกว้างขวาง และภายในประเทศแต่ละประเทศก็มีการพัฒนาเส้นทางหลายสายที่สร้างขึ้นเชื่อมโยงกับเส้นทางการค้าสายหลักดังกล่าวนี้⁴⁹

ล่วงมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ คือ นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา การค้าของคาบสมุทรไทยได้รุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ และได้ส่งผลให้พัฒนาการของชุมชนบนคาบสมุทรไทยได้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นโดยลำดับเช่นเดียวกัน จนกระทั่งได้ส่งผลให้ชุมชนโบราณเหล่านั้นได้รวมตัวกันเข้ากลายเป็นรัฐที่สำคัญ ดังจะกล่าวต่อไป

⁴⁹ See Ian C. Glover, "The southern Silk Road : Archaeological evidence for early trade between India and Southeast Asia," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, pp. 57-68.

See Himanshu Prabha Ray, "Early maritime contacts between South and Southeast Asia," *Journal of Southeast Asian Studies* 10 (1989) : 42-54.

ประการที่สอง ปัจจัยสนับสนุนจากศาสนา

จากการที่ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทยได้ผูกพันกันเข้ากับระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติของโลกโบราณดังกล่าวและส่งผลให้ชุมชนโบราณเหล่านั้นมีความรุ่งโรจน์ขึ้น ดังกล่าวนี้นี้ ได้ส่งผลให้ระบบความเชื่อจากแหล่งอารยธรรมที่สำคัญหลายแห่งได้หลั่งไหลควบคู่กับการค้าเข้ามาด้วย โดยเฉพาะระบบความเชื่อในศาสนาจากอินเดีย โดยในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 ถึงพุทธศตวรรษที่ 8 ได้ปรากฏสัญลักษณ์โบราณหลายชนิดที่เป็นที่เคารพกันว่าเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและป้องกันตัวหรือเครื่องรางที่เป็นที่นิยมกันทั้งในหมู่ของผู้นับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธบนคาบสมุทรไทย เช่นเดียวกันกับที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยหลายแห่งในประเทศอินเดีย โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีในบริเวณเมืองโบราณดักกิลลา (Taxila) ซึ่งส่วนใหญ่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีที่เป็นศาสนสถานที่เกี่ยวข้องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก⁵⁰ อย่างกรณีของประติมากรรมของสัญลักษณ์รูปสิงห์ ไตรรัตน์ะ ศรีวิคตะ สวัสดิกะ หงส์หรือห่าน โค ช้าง ปลา และเหรา เป็นต้น⁵¹ โดยประติมากรรมเหล่านี้ค้นพบในชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทย เช่น ชุมชนโบราณควนลูกปัด ชุมชนโบราณภูเขาทอง ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว และชุมชนโบราณท่าชนะ เป็นต้น อันเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าระบบความเชื่อหรือศาสนาของอินเดียได้เริ่มปรากฏอิทธิพลขึ้นแล้วในระบะเวลานั้นในชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทย

ครั้นล่วงมาถึงระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 ได้ปรากฏรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาของอินเดียทั้งสองศาสนาขึ้นในชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทย คือ รูปเคารพของศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ เทวรูปรู้นั้นของพระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งเป็นพระวิษณุที่มีความเก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนี้ และเป็นเทวรูปที่ปรากฏอิทธิพลทางศิลปะของอินเดียภาคเหนือ ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย โดยเทวรูปดังกล่าวนี้ค้นพบบนคาบสมุทรไทย จำนวน 3 องค์ โดยค้นพบในแหล่งโบราณคดีต่อไปนี้แห่งละ 1 องค์ คือ แหล่งโบราณคดีวัดศาลาทั้ง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี แหล่งโบราณคดีหอพระนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช และแหล่งโบราณคดีวัดพระเพรง อำเภอพระพรหม (แต่เดิมอยู่ในเขตอำเภอ

⁵⁰ John Marshall, *Taxila : An illustrated account of the archaeological excavations. Vol. III.*

(Cambridge : Cambridge University Press, 1951), Pl. 49 b.

⁵¹ Ibid., Pls. 51-243.

เมือง) จังหวัดนครศรีธรรมราช⁵² ส่วนพระพุทธรูปที่ปรากฏขึ้นบนคาบสมุทรไทยในระยะนี้ก็เป็นพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นเดียวกัน โดยค้นพบในแหล่งโบราณคดีในอำเภอสุโขทัย-ลก จังหวัดนราธิวาส และแหล่งโบราณคดีวัดจอมทอง อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช แห่งละ 1 องค์ (ภาพที่ 15) พระพุทธรูปดังกล่าวนี้เป็นพระพุทธรูปในศิลปะแบบอมราวดี (Amaravati) ในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย หรือศิลปะแบบอนูราธปุระ (Anuradhapura) ตอนต้นของศรีลังกา⁵³

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการแพร่เข้ามาเป็นครั้งแรกของศาสนาทั้งสองบนคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยดังกล่าวนี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของสังคมในท้องถิ่น โดยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ปรากฏให้เห็นได้หลายประการ คือ

ประการแรก ด้านการตั้งถิ่นฐาน ก่อนที่ศาสนาทั้งสองจะแพร่หลายเข้ามาพร้อมกันกับการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติของโลกโบราณดังกล่าวในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 ถึง ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 3 นั้น ชุมชนโบราณในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยได้ตั้งชุมชนในลักษณะที่เป็นชุมชนเล็ก ๆ กระจุกกระจายกันอยู่ทั่วไป ทั้งในบริเวณเทือกเขาตอนกลางและในบริเวณริมฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทร โดยนับตั้งแต่ยุคหินใหม่เป็นต้นมาได้เริ่มปรากฏให้เห็นการย้ายถิ่นฐานจากที่เคยอาศัยอยู่ตามถ้ำและเพิงผาในบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทรลงมาสู่บริเวณที่ราบในบริเวณแม่น้ำสายสำคัญ บริเวณที่ราบชายฝั่งทะเล และบริเวณสันทรายเก่าริมฝั่งทะเลมากยิ่งขึ้น แต่ครั้งศาสนาทั้งสองและการค้าดังกล่าวได้เริ่มปรากฏขึ้นบนคาบสมุทรแห่งนี้ ได้ส่งผลให้ชุมชนเล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทรที่เคยมีพัฒนาการต่อเนื่องมาตั้งแต่ยุคหินใหม่หลายแห่งได้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว กลายเป็นชุมชนที่มี

⁵² Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, pp. 19 – 40.

⁵³ See *Ibid.*, p. 16

See Alexander B. Griswold, "Imported images and the nature of copying in the art of Siam," in *Essays Offered to G.H. Luce* (Ascona : Artibus Asiae, 1966), pp. 41 – 55.

See Senarat Paranavitana, *Ceylon and Malaya* (Colombo : Lake House Investment , 1966), pp. 74 – 81.

ดู หม่อมเจ้าสุภัทรีดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), หน้า 2 – 3 , 42 และรูปที่ 2.

ดู ธิดา สารยา (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2532), หน้า 38.

ขนาดใหญ่ มีพื้นที่ของชุมชนกินอาณาบริเวณกว้างขวางมากดังที่ได้ปรากฏว่าชุมชนโบราณควนลูก ปัดกินบริเวณครอบคลุมพื้นที่ของภูเขาหรือเนินดินหรือ “ควน” ทั้งลูก ในขณะที่แหล่งโบราณคดีภูเขาทองกินบริเวณพื้นที่ภูเขาทั้งลูกที่ตั้งอยู่ริมอ่าว และยังขยายไปในบริเวณใกล้เคียงทางด้านทิศใต้ อีกหลายกิโลเมตร ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว กินอาณาบริเวณครอบคลุมภูเขาที่ตั้งอยู่ริมอ่าวถึงสามลูก และแหล่งโบราณคดีท่าชนะกินอาณาบริเวณไปตามแนวยาวของสันทรายเก่าริมฝั่งทะเลที่ทอดตัวครอบคลุมพื้นที่หลายตำบล สภาพการณ์เช่นนี้ได้แสดงให้เห็นว่าศาสนาทั้งสองและการค้าได้ส่งผลอย่างสำคัญต่อการขยายตัวของชุมชน เนื่องจากศาสนาทั้งสองเอื้ออำนวยต่อการรวมกลุ่มของชุมชนเพื่อประกอบการทางการค้า ทำให้ชุมชนต่าง ๆ ที่เคยกระจัดกระจายกันอยู่เป็นชุมชนเล็ก ๆ เป็นจำนวนมากมารวมตัวกันเข้าเป็นชุมชนใหญ่ที่มีเพียงไม่กี่ชุมชน อันจะเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้ยืนยันให้เห็นว่า นับตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมา ชุมชนเล็ก ๆ ที่เคยมีมาก่อนหน้านั้นเป็นจำนวนมากได้ถูกทิ้งร้างไป แล้วกลับมีชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นมาแทนที่ไม่กี่ชุมชน ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดียในช่วงระยะเวลานี้เช่นเดียวกัน การรวมกลุ่มกันตั้งถิ่นฐานเป็นปึกแผ่นที่มั่นคงเช่นนี้ ทำให้สภาพที่เคยเป็นชุมชนที่เร่ร่อนหมดสิ้นไป ในส่วนของวัฒนธรรมการสร้างที่อยู่อาศัยของชุมชนเหล่านี้ แม้ว่าในขณะนี้ยังไม่อาจจะค้นพบหลักฐานที่แน่ชัดได้ เพราะวัสดุที่ใช้คงจะผุพังเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา แต่คงจะสันนิษฐานได้ว่าได้มีการพัฒนาจากการที่เคยอยู่ในถ้ำหรือเพิงผาที่ดัดงัดพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก และแต่ละแห่งอยู่กันได้เพียงไม่กี่คน มาสู่การสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยรวมกันอยู่เป็นกลุ่มในบริเวณชุมชนขนาดใหญ่

ประการที่สอง ด้านระบบความเชื่อ การปรากฏขึ้นของศาสนาทั้งสองบนคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยในระยะดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้ระบบความเชื่อโบราณที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ถูกยกเลิกไป อันจะเห็นได้จากการที่ก่อนหน้านี้จะปรากฏประเพณีในการฝังศพในชุมชนโบราณทุกแห่ง แต่ครั้งศาสนาทั้งสองเข้ามาประเพณีดังกล่าวได้สูญหายไป คงจะเริ่มหันมาสู่การเผาศพตามระบบความเชื่อในพุทธศาสนา จึงไม่ปรากฏการค้นพบประเพณีการฝังศพในชุมชนโบราณทั้งสี่แห่งที่เริ่มต้นการรับอิทธิพลของพุทธศาสนาบนคาบสมุทรแห่งนี้ คือ ชุมชนโบราณควนลูก ปัด ชุมชนโบราณภูเขาทอง ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว และชุมชนโบราณท่าชนะ

จากการศึกษาประเพณีหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตายในประเทศไทยจากหลักฐานที่ยังคงปรากฏอยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า พิธีกรรมดังกล่าวได้เริ่มปรากฏมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินเก่า เมื่อราว 30,000 ปีมาแล้ว และปรากฏหลักฐานต่อเนื่องมาตามลำดับเวลา จนกระทั่งปัจจุบันนี้ จากหลักฐานที่ปรากฏเหล่านั้นแสดงให้เห็นว่า พิธีกรรมดังกล่าวมีรากฐานของ

ระบบความเชื่อที่ว่า ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่จะต้องพยายามทำทุกอย่างเพื่อให้ผู้ที่จากไปหรือผู้ตายเกิดความพอใจและไม่กลับมารบกวนอีก โดยมีรูปแบบของพิธีกรรมและความเชื่อที่แตกต่างกันไป เช่น ระบบความเชื่อที่ว่าเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว จะไปอยู่ในโลกอีกแห่งหนึ่ง ดังนั้น จึงมีการนำสิ่งของต่าง ๆ ที่ผู้ตายชื่นชอบหรือหวงแหน รวมทั้งเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ อุทิศให้แก่ผู้ตาย โดยการฝังหรือการเผาให้ผู้ตายไปพร้อม ๆ กัน ดังนั้น พิธีกรรมในการปลงศพหรือการจัดการศพจึงเกิดขึ้น แม้เวลาจะผ่านไปยาวนานเพียงใดก็ตาม แต่ระบบความเชื่อในเรื่องภูตผีปิศาจก็ยังดำรงอยู่ โดยพิธีกรรมเกี่ยวกับการตายที่ค้นพบในทุกภูมิภาคของประเทศไทยมีอยู่สองแบบ คือ⁵⁴

แบบแรก ได้แก่ การฝัง เป็นแบบที่ได้มีการค้นพบหลักฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยยุคแรก ๆ เป็นการฝังแบบดั้งเดิมหรือการฝังครั้งแรก (Primary Burial) โดยการนำศพผู้ตายไปวางไว้บนพื้นดินที่เตรียมไว้ หรืออาจจะนำไปเก็บไว้ในถ้ำ โดยการจัดวางศพให้นอนในท่าที่สบายที่สุด ไม่จำเป็นต้องนอนหงายเหยียดขาเพียงอย่างเดียว อาจจะนอนตะแคง นอนงอเข้า หรือนอนงอตัว อาจจะมีการมัดหรือห่อศพ จากนั้นนำดินมากลบหรือนำก้อนหินมาวางทับเพื่อป้องกันสัตว์มาขุดคุ้ยเขี่ย การฝังศพในระยะแรก ๆ ค้นพบทั้งที่บรรจุและไม่บรรจุสิ่งของอุทิศให้แก่ผู้ตาย การฝังแบบนี้ค้นพบในแหล่งโบราณคดีโดยทั่วไป เช่น แหล่งโบราณคดียุคหินเก่าตอนปลายที่แหล่งโบราณคดีถ้ำหมอบี๋ อำเภอมือง จังหวัดกระบี่ และแหล่งโบราณคดียุคหินกลางที่แหล่งโบราณคดีถ้ำพระ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น ครั้นยุคหลังลงมาการฝังศพก็เปลี่ยนแปลงพัฒนาไป โดยได้มีการขุดหลุมที่มีความลึกแตกต่างกันตั้งแต่ระดับ 10 - 50

⁵⁴ ดู ชิน อยู่ดี, สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย พิมพ์ครั้งที่สอง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งศิลป์การพิมพ์จำกัด, 2529).

ดู ประพิศ ชูศิริ, ผลการวิเคราะห์โครงกระดูกมนุษย์ : รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านชัยบาดาล อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2540).

ดู ประพิศ ชูศิริ, ประวัติการศึกษาโครงกระดูกมนุษย์ที่ผ่านมา (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2540).

ดู ประพิศ พงศ์มาศ, “หม้อกระดุก : พิธีกรรมผสมผสานระหว่างยุค,” ศิลปากร 42 (กรกฎาคม - สิงหาคม 2542) : 78-88.

ดู สุรินทร์ ภูจักร, รายงานขั้นสรุปการขุดค้นที่ถ้ำหมอบี๋ อำเภอกระบี่ ถ้ำชาไก จังหวัดตรัง และการศึกษาชาติพันธุ์วิทยาทางโบราณคดี ชนกลุ่มน้อยเผ่าชาไก จังหวัดตรัง (กรุงเทพมหานคร : โครงการวิจัยวัฒนธรรมโหมบินเนียนในประเทศไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2537).

See D. Ubelaker, *Human Skeletal remains : Excavation, analysis, interpretation* (Chicago : Smithsonian Institution, 1978).

เซนติเมตร และสิ่งของที่อุทิศให้แก่ผู้ตายที่บรรจุลงไปในหลุมฝังศพมีจำนวนมากขึ้น มีการประดับร่างกายของผู้ตายด้วยเครื่องประดับประเภทลูกปัดที่ทำจากเปลือกหอย ลูกปัดดินเผา และกระดองเต่า เป็นต้น หลักฐานดังกล่าวค้นพบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่ง เช่น แหล่งโบราณคดียุคหินใหม่ที่แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เป็นต้น ครั้นในยุคโลหะ ซึ่งเป็นช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ได้ค้นพบพิธีกรรมที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น คือ นอกจากจะมีการฝังศพแบบเดิมแล้ว ยังมีการฝังศพในโลงที่ทำด้วยไม้ ส่วนใหญ่ทำเป็นรูปเรือ ยาวประมาณ 4.50 – 6.00 เมตร กว้างประมาณ 50-70 เซนติเมตร ส่วนปลายมีเคียวยื่นออกมาสำหรับผูกหรือลาก เมื่อห่อศพลงไปในหลุม หรืออาจจะเก็บไปไว้ตามซอกหรือหลังของถ้ำ อย่างที่ค้นพบในถ้ำหลายแห่งในจังหวัดกาญจนบุรี และจังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นต้น ในยุคนี้มีการค้นพบว่ารูปแบบในการจัดการศพได้พัฒนาไป คือ มีการห่อหรือมัดศพด้วยเถื่อหรือเถาวัลย์ รวมทั้งมีการมัดข้อมือ เข่า และข้อเท้า ดังตัวอย่างที่ได้มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี แหล่งโบราณคดีบ้านชัยบาดาล อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี แหล่งโบราณคดีโนนเมือง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น และค้นพบการหักข้อมือ ข้อเท้า หรือนำมือมาขัดประสานกันที่แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา นอกจากนี้ยังพบการฝังศพในภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ซึ่งเรียกการฝังแบบนี้ว่า “การฝังครั้งที่สอง” (Secondary Burial) ซึ่งมีการประกอบพิธีกรรมที่แตกต่างกันสองรูปแบบ คือ รูปแบบแรก เป็นการนำศพไปฝังในที่ใดที่หนึ่งระยะหนึ่ง จนเนื้อเน่าเปื่อยและหลุดออกหมด โดยใช้เวลาราว 3-5 ปี จากนั้นจึงขุดกระดูกนั้นขึ้นมาทำความสะอาด แล้วบรรจุลงในภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ (Burial Jar) อาจจะมีฝาปิดหรือไม่มี หรืออาจจะใช้ภาชนะดินเผาสองใบประกบกัน แล้วนำมาประกอบพิธีอีกครั้งหนึ่ง จากนั้นจึงนำไปฝัง และรูปแบบที่สอง เป็นการบรรจุโครงกระดูกทั้งโครงลงในภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ทำนองเดียวกันกับรูปแบบแรก แบบนี้ประกอบพิธีกรรมโดยการชำแหละศพเป็นส่วน ๆ แล้วนำแต่ละส่วนบรรจุลงในภาชนะดินเผา หรืออาจจะบรรจุลงไปในทั้งโครง จากนั้นจึงนำไปฝัง พบมากในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีตอนล่าง ตั้งแต่จังหวัดมหาสารคามจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี รวมทั้งในบริเวณชายฝั่งทะเลของประเทศเวียดนามและบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง

แบบที่สอง ได้แก่ การเผา เป็นแบบที่นิยมปฏิบัติกันในสมัยประวัติศาสตร์ ในชุมชนที่ได้มีการยอมรับพุทธศาสนาเข้ามาในชุมชน เป็นวัฒนธรรมที่แพร่หลายมากในประเทศอินเดีย ก่อนที่จะแพร่หลายไปยังประเทศอื่น ๆ จากหลักฐานที่ค้นพบแสดงให้เห็นว่า เป็นพิธีกรรมที่มีการเก็บกระดูกส่วนต่าง ๆ ที่เหลือจากการเผาบรรจุลงในผอบหรือภาชนะดินเผา ก่อนที่จะนำไปบรรจุไว้ในที่ใดที่หนึ่ง

นอกจากนี้ในแหล่งโบราณคดีบางแห่งของคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ได้มีการค้นพบภาพเขียนสีในช่วงระยะเวลาก่อนที่ศาสนาทั้งสองและการค้าในระบบเครือข่ายดังกล่าวจะเข้ามาสู่คาบสมุทรแห่งนี้ที่ได้สะท้อนให้เห็นภาพบางภาพที่น่าจะเป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจอันลึกลับหรือสิ่งเหนือธรรมชาติที่สามารถจะบันดาลให้เกิดสิ่งที่ดีหรือสิ่งที่ไม่ดีขึ้นก็ได้ จึงมีการเช่นสำรวจสิ่งดังกล่าวโดยผ่านทางหมอผี ดังที่ได้ปรากฏภาพของหมอผีขึ้นในแหล่งโบราณคดีถ้ำผีหัวโต อำเภออ่าวลึก จังหวัดกระบี่⁵⁵ ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นระบบความเชื่อที่มีความสอดคล้องกันกับที่ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีในบริเวณใกล้เคียงที่ได้กล่าวมาในช่วงระยะเวลาก่อนที่พุทธศาสนาจะแพร่หลายเข้ามาในชุมชน และครั้นพุทธศาสนาได้แพร่หลายเข้ามาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยแล้ว ไม่ปรากฏภาพสะท้อนของระบบความเชื่อดังกล่าวในแหล่งโบราณคดีแห่งใดในคาบสมุทรแห่งนี้อีก อันอาจจะแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาได้ส่งผลให้ชุมชนในท้องถิ่นสลัดทิ้งระบบความเชื่อดังกล่าวไป

ส่วนภาพเขียนสีที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ไม่ห่างจากแหล่งโบราณคดีถ้ำผีหัวโตมากนัก ในบริเวณภูเขา เกาะแก่ง และถ้ำต่าง ๆ ในบริเวณอ่าวพังงาและอ่าวลึกนั้น บางแห่งอาจ เป็นแหล่งสำคัญที่สะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อก่อนที่ศาสนาทั้งสองจะแพร่หลายเข้ามา ในส่วนที่ได้เคยมีการใช้บริเวณเพิงผาที่ปรากฏภาพเขียนสีเป็นจุดสำคัญที่ชาวน้ำในสมัยโบราณมาชุมนุมกันก่อนที่จะออกสู่ทะเล โดยภาพเขียนสีเหล่านั้นอาจจะเกิดขึ้นเนื่องจากความเชื่อในพิธีกรรมบางอย่างของชุมชนเหล่านั้น อย่างกรณีของแหล่งโบราณคดีที่ปรากฏภาพเขียนสีที่เขาเขียน อำเภอเมือง จังหวัดพังงา⁵⁶

จากการที่ผู้วิจัยได้ดำเนินงานทางโบราณคดีอย่างต่อเนื่องกันมาในชุมชนโบราณเหล่านั้น ทำให้มีการค้นพบเศษอิฐและชิ้นส่วนของหินเป็นจำนวนมากที่สามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่า ในขั้นต้นวัสดุเหล่านี้น่าจะใช้สำหรับการก่อสร้างสถาปัตยกรรมบางอย่าง แต่เวลานับว่าน่าเสียดายที่ได้ปรากฏว่าสถาปัตยกรรมเหล่านั้นถูกรื้อทำลายจากผู้ลักลอบขุดหาสมบัติและนักค้าของเก่าจนหมดสิ้น จึงไม่อาจจะทราบรูปแบบของโบราณสถานที่ตั้งในศาสนาในชุมชนโบราณเหล่านี้ได้ แต่กระนั้นก็ตาม หลักฐานจากสถาปัตยกรรมเหล่านี้อย่างน้อยที่สุดก็ได้ชี้ให้เห็นว่า การปรากฏขึ้นของศาสนาทั้งสองและการค้าบนคาบสมุทรแห่งนี้ ได้นำมาสู่การปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกของ

⁵⁵ ดู ดักลาส ดี. แอนเดอร์สัน และพรชัย สุจิตต์, “ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ถ้ำผีหัวโต จังหวัดกระบี่,” เมืองโบราณ 6 (ธันวาคม 2522-มกราคม 2523) : 7-10.

ดู ชิดา สาระยา, *อารยธรรมไทย* (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ , 2539), หน้า 74-75.

⁵⁶ ชิดา สาระยา, (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 72.

สถาปัตยกรรมที่ใช้อิฐและหินเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง และสถาปัตยกรรมที่ปรากฏขึ้นนั้นน่าจะเป็นเรื่องในศาสนามากกว่าที่จะเป็นสถาปัตยกรรมประเภทอื่น เนื่องจากชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะชิ้นส่วนที่ทำด้วยหิน มีความคล้ายคลึงกันกับชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ผู้วิจัยค้นพบในสถาปัตยกรรมที่เนื่องในศาสนาที่ปรากฏขึ้นในระยะหลังลงมาบนคาบสมุทรแห่งนี้หลายแห่ง

ประการที่สาม ด้านการคมนาคม ถึงแม้ว่าหลักฐานที่มีการค้นพบในขณะนี้จะแสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้จะมีการติดต่อกับต่างแดนมาตั้งแต่ช่วงระยะเวลาก่อนที่ศาสนาทั้งสองและการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวจะเข้ามาถึงแล้วก็ตาม แต่การติดต่อดังกล่าวก็เป็นไปในวงจำกัด โดยเฉพาะการติดต่อกับบริเวณหมู่เกาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยกันและผืนแผ่นดินใหญ่บางแห่งที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียง แต่ครั้งศาสนาทั้งสองและการค้าได้เข้ามา การติดต่อคมนาคมดังกล่าวได้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยการติดต่อคมนาคมดังกล่าวได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง คือ ทางทิศตะวันออกได้ขยายไปจนกระทั่งถึงจีน และทางทิศตะวันตกได้ขยายไปจนถึงอินเดียและบริเวณลุ่มน้ำเมดิเตอร์เรเนียน โดยคาบสมุทรแห่งนี้เป็นสะพานเชื่อมระหว่างตะวันออกกับตะวันตก ส่งผลให้เส้นทางภายในคาบสมุทรแห่งนี้ได้พัฒนาขึ้นเพื่อรองรับการทำหน้าที่ดังกล่าว โดยเส้นทางข้ามคาบสมุทรเหล่านั้นมีอยู่หลายสาย บางสายได้มีพัฒนาการขึ้นยาวสืบเนื่องมาจนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 20 โดยในระยะแรกแห่งการเข้ามาของศาสนาทั้งสองและระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าว เส้นทางเหล่านั้นได้พัฒนาขึ้นยาวขึ้นในบริเวณส่วนคอคอกระ ซึ่งเป็นบริเวณตอนบนของคาบสมุทร เส้นทางเหล่านั้นนอกจากจะทำหน้าที่เชื่อมชุมชนโบราณทั้งสี่แห่งที่ตั้งอยู่คนละฝั่งของคาบสมุทรเข้าด้วยกันแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นเส้นทางสำหรับการสัญจรและการขนถ่ายสินค้าของบรรดาพ่อค้าจากโลกตะวันตกและโลกตะวันออกด้วย ซึ่งพัฒนาการของเส้นทางดังกล่าว นอกจากจะเอื้ออำนวยต่อการติดต่อคมนาคมแล้ว ยังก่อให้เกิดการแบ่งบานขึ้นของชุมชนอีกหลายแห่งและการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมสาขาต่าง ๆ บนคาบสมุทรแห่งนี้ด้วย

พัฒนาการของเส้นทางดังกล่าวนี้ นอกจากจะสังเกตเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงปรากฏอยู่ในท้องถิ่นแล้ว ยังปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณของต่างชาติด้วย อันนับเป็นครั้งแรกที่ดินแดนคาบสมุทรแห่งนี้ได้ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณ กล่าวคือ ได้ปรากฏขึ้นในจดหมายเหตุจีนของราชวงศ์ฮั่นตะวันตกที่ชื่อว่า “เขียนฮั่นชู” (Qian Hanshu) ซึ่งได้กล่าวถึงการเดินทางไปประเทศอินเดียของลัทธิมณันท์ เมื่อราวปี พ.ศ. 443 โดยได้กล่าวว่าได้เดินทางผ่านดินแดนแห่งหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ โดยในครั้ง

นั้นคณะกรรมการนี้ได้เดินทางมาแสวงหาของหายาก อันประกอบด้วยไข่มุก เครื่องแก้ว และอัญมณี รวมทั้งผลิตภัณฑ์แปลก ๆ เพื่อการแลกเปลี่ยนกันกับทองคำและไหมจากประเทศจีน

จากข้อความในเอกสารโบราณดังกล่าวนี้⁵⁷ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าในตอนเริ่มออกเดินทางนั้น ชาวจีนคณะนี้ได้อาศัยวิธีการเดินทางโดยทางทะเล ลำดับถัดมาได้ขึ้นบกแล้วเดินทางโดยทางบก แล้วในลำดับสุดท้ายต้องลงไปเดินทางโดยทางทะเลอีกครั้งหนึ่ง โดยเริ่มต้นด้วยการที่เรือได้นำชาวจีนคณะนี้ไปสู่ชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทยหรือ “ยี่จู๋” แล้วถัดจากนั้นได้เดินทางต่อไปยัง “เซนต์” ที่ส่วนคอคอของคาบสมุทรไทย โดยการใช้ระยะเวลาเป็นเวลานาน 10 วัน สำหรับการเดินทางโดยทางบกไปสู่ “ฟูกันตูลู” ซึ่งตั้งอยู่ทางชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรแห่งนี้ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับทวาย (Tavoy) การเดินทางดังกล่าวนี้ได้เริ่มออกเดินทางจากประเทศจีนในเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน โดยผู้เดินทางจะเดินทางไปถึงชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของคาบสมุทรไทยในช่วงระยะเวลาประมาณสิบเดือน คือ จะเดินทางไปถึงชายฝั่งทะเลดังกล่าวในราวเดือนมิถุนายน – กรกฎาคม และยังมีช่วงระยะเวลาที่นอกเหนือไปจากนี้อีกสองเดือน อันเป็นช่วงระยะเวลาสำหรับการเดินเรือ เพื่อนำชาวจีนเหล่านี้ไปสู่ “หวงซี” อันหมายถึง “วังคะ” (Vanga) หรือ “กงคา” (Ganga)⁵⁸

ประการที่สี่ ด้านการศึกษาและเทคโนโลยี การศึกษาเรียนรู้ที่มีความสำคัญที่สุดของชุมชนในท้องถิ่น คือ การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับระบบความเชื่อดั้งเดิมทั้งมวลของชุมชนมาสู่ระบบความเชื่อในศาสนาทั้งสอง อันนับได้ว่าเป็นพัฒนาการครั้งสำคัญทางด้านการศึกษาเรียนรู้และระบบความเชื่อของชุมชนในท้องถิ่น เนื่องจากการละทิ้งระบบความเชื่อดั้งเดิมที่ชุมชนได้ปฏิบัติสืบเนื่องกันมาเป็นเวลายาวนาน แล้วหันมายอมรับระบบความเชื่อใหม่เป็นเรื่องของจิตใจที่มีความลึกซึ้งละเอียดอ่อนเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุที่ระบบความเชื่อดั้งเดิมได้หยั่งรากลึกลงในจิตวิญญาณของชุมชนสำหรับพุทธศาสนาซึ่งเป็นระบบความเชื่อที่มีพื้นฐานตั้งอยู่บนหลักเหตุผล จึงแตกต่างออกไปจากระบบความเชื่อแต่เดิมของชุมชน ซึ่งคงจะเป็นระบบความเชื่อที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของลัทธิถือผีเป็นส่วนใหญ่อย่างสิ้นเชิง ย่อมจะเป็นการยากยิ่งที่จะให้ชุมชนหันเหมายอมรับนับถือได้อย่างง่ายดาย บรรดาผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาเริ่มต้นที่ได้เข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนแห่งนี้คงจะต้องใช้

⁵⁷ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 8-9.

⁵⁸ Haraprasad Ray, “The South East Asian connection in Sino-Indian trade,” in *South East Asia and China : Art, interaction and commerce*, pp. 42-43.

ความมานะพยายามเป็นอย่างสูงและคงจะใช้เวลานานจนจึงประสบความสำเร็จในการเปลี่ยนให้ชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้หันมานับถือพุทธศาสนาได้

อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่ศาสนาทั้งสองเป็นศาสนาที่เอื้ออำนวยต่อการค้า และได้เดินทางเข้ามาสู่ชุมชนในท้องถิ่นพร้อมกับระบบเครือข่ายทางการค้า ดังได้กล่าวมา ทำให้ศาสนาทั้งสองนี้เอื้ออำนวยประโยชน์ให้แก่ชุมชนทางการค้าในท้องถิ่น ส่งผลให้ชุมชนในท้องถิ่นสามารถเข้าถึงศาสนาทั้งสองนี้ได้อย่างง่ายดายและรวดเร็ว และคงจะได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูจากบรรดาพ่อค้าในท้องถิ่น ในทำนองเดียวกันกับที่ได้เคยปรากฏขึ้นในประเทศอินเดีย หลังจากที่ศาสนาทั้งสองนี้ได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในศูนย์กลางของชุมชนทางการค้าที่กระจายอยู่ทั้งสองฝั่งของคาบสมุทรแล้ว ศาสนาทั้งสองนี้ได้ค่อย ๆ ขยายการแพร่กระจายไปสู่ชุมชนอื่นๆ โดยลำดับ จนในที่สุดศาสนาทั้งสองนี้ได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในชุมชนที่สำคัญในคาบสมุทรแห่งนี้

ในกระบวนการศึกษาเรียนรู้และหันมายอมรับนับถือศาสนาทั้งสองของชุมชนบนคาบสมุทรดังกล่าวนี้นี้ได้ปรากฏหลักฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งขึ้นมาด้วย คือ การศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับระบบสัญลักษณ์ของศาสนาเริ่มต้นที่ได้เข้ามาสู่คาบสมุทรแห่งนี้พร้อมกันกับศาสนาทั้งสองและระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าว ระบบสัญลักษณ์ที่เนื่องในศาสนาเหล่านี้ได้เข้าแทนที่ระบบสัญลักษณ์ในระบบความเชื่อเดิมของชุมชน จนได้ปรากฏการสร้างสรรคสัญลักษณ์ที่เนื่องในศาสนาเหล่านี้กันอย่างแพร่หลายในชุมชนที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าทุกแห่งบนคาบสมุทรแห่งนี้

ครั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 5-8 ได้ปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงการแพร่เข้ามาของอักษรและภาษาของอินเดียในชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้ อย่างกรณีของการค้นพบจารึกบนตราประทับ ทำด้วยหินเป็นแผ่นบาง รูปกลมรี มีอักษรสลักไว้ โดยอักษรปรากฏอยู่ในลักษณะที่เป็นด้านกลับเหมือนแม่พิมพ์ขนาดเล็ก เมื่อทดลองไปบนดินเหนียวหรือสิ่งที่ต้องการจะประทับตรา จึงจะเป็นรูปอักษรด้านตรง รูปอักษรบนตราประทับดังกล่าวเป็นอักษรพราหมี (Brahmi) ภาษาปรากฤตหรือภาษาสันสกฤต (Sanskrit) โบราณ อ่านว่า “รุชโซ” แปลว่า “ทำลาย” จากการกำหนดอายุโดยอาศัยวิวัฒนาการของรูปแบบอักษรเป็นหลัก สันนิษฐานว่าจารึกบนตรา

ประทับที่ค้นพบในชุมชนโบราณควนลูกปัดชิ้นนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 5-8⁹⁹ จารึกบนตราประทับในลักษณะนี้ นอกจากจะมีการค้นพบในชุมชนโบราณควนลูกปัดแล้ว ยังมีการค้นพบในชุมชนโบราณอื่น ๆ ทั้งสามแห่ง และครั้นเวลาล่วงเลยมายิ่งพบมากขึ้นทุกที อันแสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นขึ้นของการเรียนรู้ในการสื่อสารด้วยลายลักษณ์อักษรบนคาบสมุทรแห่งนี้

ส่วนพัฒนาการทางด้านเทคโนโลยีนั้น ก่อนที่ศาสนาทั้งสองและระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวจะเข้ามาสู่คาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้ได้มีการศึกษาเรียนรู้และสืบทอดวัฒนธรรมเกี่ยวกับการสร้างสรรค์เครื่องมือเครื่องใช้อย่างง่ายด้วยวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะเครื่องมือที่ทำด้วยหินที่ได้มีสืบทอดมาอย่างยาวนานและมีหลายรูปแบบ ตลอดจนการใช้ภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบอย่างง่าย ๆ หลายรูปแบบเช่นเดียวกัน แต่ครั้นศาสนาดังกล่าวและระบบเครือข่ายทางการค้าได้เข้ามา ได้ปรากฏให้เห็นการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาทางด้านการศึกษาและเทคโนโลยีที่เป็นไปอย่างกว้างขวาง อาทิ การทำลูกปัดและเครื่องประดับได้พัฒนาจากการทำลูกปัดด้วยดินเผาในระบะที่ผ่านมามีรูปแบบแต่เพียงเฉพาะรูปทรงกลมอย่างผลส้ม ไปสู่การทำลูกปัดด้วยวัสดุนานาชนิด ตั้งแต่ลูกปัดที่ทำด้วยหินคาร์เนเลียนและหินอะเกตทั้งดงามไปจนกระทั่งถึงลูกปัดที่ทำด้วยแก้วและทองคำที่มีรูปแบบเพิ่มขึ้นจากเดิมอีกมากมาย ตลอดจนการทำลูกปัดด้วยหินที่มีการฝังลายเขียนสีไว้ในเนื้อหิน ซึ่งต้องอาศัยเทคโนโลยีที่มีความสลับซับซ้อน ถึงแม้ว่าลูกปัดหินบางชนิด เช่น ลูกปัดหินที่มีการฝังลายเขียนสีไว้ในเนื้อหิน เป็นต้น อาจได้รับการสันนิษฐานว่าเป็นลูกปัดที่ทำขึ้นในประเทศอินเดียก็ตาม แต่ลูกปัดหินก็เป็นสิ่งที่ผลิตกันได้โดยทั่วไปในท้องถิ่น เนื่องจากได้มีการค้นพบเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับการผลิตลูกปัดหินเหล่านั้นเป็นจำนวนมากในชุมชนเหล่านั้น ในทำนองเดียวกันกับที่ได้มีการค้นพบลูก

⁹⁹ ดู ปรีชา นุ่นสุข , “จารึกบนตราประทับรุ่นแรกในภาคใต้,” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดี นครศรีธรรมราช ชุดที่ 5 (นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช , 2531), หน้า 102-112.

See Preecha Noonsuk, “The study of local placenames on the Thai Peninsula : Takuapa, Jaiya and Nagara Sri Dharmaraja (Takua Pa, Chaiya and Nakhon Si Thammarat),” in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W3), Bangkok and South Thailand, March 29 – April 11, 1983 (Bangkok : SEAMEO, 1983), pp. 145-187.

See Kongkaew Veerapajak, “Inscriptions from South Thailand,” in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I-W 2 b), Jakarta, Padang, Prapat and Medan, Indonesia, September 16-30, 1985 (Bangkok : SEAMEO, 1985), pp. 131-160.

ปิดหินที่ยังผลิตไม่แล้วเสร็จนานาชนิดและแท่งหินหลายชนิดที่ใช้สำหรับการเป็นวัสดุสำหรับการทำลูกปิดในชุมชนโบราณเหล่านั้น นอกจากหินเหล่านั้นจะใช้สำหรับการทำลูกปิดแล้ว ยังสันนิษฐานได้ว่าได้มีการเตรียมไว้สำหรับการทำและการแกะสลักเป็นเครื่องประดับอย่างอื่นด้วย โดยเฉพาะการทำเป็นจี้ หัวแหวน และตราประทับ โดยสามารถที่จะสันนิษฐานได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในชุมชนโบราณเหล่านั้นเช่นเดียวกัน สิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นพัฒนาการทางการศึกษาเรียนรู้และการพัฒนาเทคโนโลยีที่เข้ามาใหม่ในระบายนั้ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ชุมชนโบราณเหล่านี้ ยังได้พัฒนาความรู้ความสามารถที่เกี่ยวกับเทคโนโลยี ในการสร้างสรรค์ศิลปกรรมจากการหล่อหลอมได้เป็นอย่างดีอีกด้วย โดยเฉพาะการหลอมแก้ว ดังหลักฐานที่ได้มีการค้นพบเศษแก้วหลอมในชุมชนโบราณเหล่านั้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเศษแก้วหลอมที่สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนในท้องถิ่นได้หลอมแก้วขึ้นเพื่อการทำเป็นลูกปิดแก้ว หลายรูปแบบ รวมทั้งเศษลูกปิดแก้วที่อาจจะถูกทิ้งไป เนื่องจากหล่อไม่ดีพอหรือหล่อไม่สมบูรณ์ การศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีในการหลอมแก้วทำลูกปิดดังกล่าวนี้ นับเป็นการเรียนรู้ขั้นสูงอย่างหนึ่ง เพราะเทคโนโลยีดังกล่าวมีความสลับซับซ้อน ทั้งในส่วนของการเรียนรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของวัสดุที่นำมาใช้ทุกชนิด การควบคุมอุณหภูมิในการหลอม และเทคนิควิธีในการทำลูกปิดหลากหลายและหลากหลายแบบ รวมทั้งยังหมายรวมไปถึงการทำเครื่องประดับและเครื่องใช้ชนิดอื่น ๆ ที่ทำด้วยแก้วอีกหลายชนิด เช่น กำไล แหวน และภาชนะ เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันกับการหลอมโลหะ ก็เป็นเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าอย่างหนึ่งของชุมชน จึงได้มีการค้นพบเบ้าหรือแม่พิมพ์สำหรับการหล่อศิลปวัตถุและผลิตภัณฑ์นานาชนิดที่เกิดจากการหลอมในชุมชนเหล่านี้

ในส่วนของภาชนะดินเผาก็เช่นเดียวกัน เนื่องจากได้ปรากฏให้เห็นการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาไปจากเดิมที่มีเพียงไม่กี่รูปแบบ ไปสู่การมีรูปแบบต่าง ๆ ที่เพิ่มขึ้นอย่างมากมาย ดังตัวอย่างที่ปรากฏว่าภาชนะดินเผาที่ค้นพบในชุมชนโบราณภูเขาทองมีรูปแบบมากมายหลายแบบ และรูปแบบเหล่านั้นมีความคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีอริกเมดู ในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียที่ร่วมสมัยกัน⁶⁰

ประการที่ห้า ด้านเครื่องนุ่งห่มและการแต่งกาย ก่อนที่ศาสนาทั้งสองและระบบเครือข่ายทางการค้าจะเข้ามาสู่คาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการนำเปลือกไม้มาใช้ทำเครื่องนุ่งห่ม จึงมีการค้นพบโบราณวัตถุ

⁶⁰ See Vimala Begley, The ancient port of Arikamedu : New excavations and researches 1989-1992. Vol. I (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1996), pp. 115-285.

ประเภทหินที่ใช้สำหรับการทุบเปลือกไม้เพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่มในชุมชนต่าง ๆ ที่กระจัดกระจายกันอยู่บนคาบสมุทรมุข และค้นพบเครื่องประดับที่ทำอย่างง่าย ๆ ด้วยวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นเพียงไม่กี่ชนิด แต่ครั้นพุทธศาสนาและระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวได้เข้ามาแล้ว ได้ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาขึ้นของเครื่องนุ่งห่มและเครื่องประดับเป็นจำนวนมาก โดยในส่วนของเครื่องประดับได้ก้าวหน้าไปมาก เพราะได้เรียนรู้และพัฒนาเทคโนโลยีที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์เครื่องประดับนานาชนิดอย่างกว้างขวาง มีการทำเครื่องประดับด้วยวัสดุรูปแบบ และประเภทอันหลากหลายมากมาย จนอาจจะสันนิษฐานได้ว่าในระยะนี้ชุมชนเหล่านี้ได้กลายเป็นแหล่งอุตสาหกรรมที่สำคัญในการทำเครื่องประดับของระบบเครือข่ายทางการค้าสายนี้

ในขณะเดียวกันในชุมชนโบราณเหล่านี้ คงจะมีการทอผ้าเป็นกิจกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของชุมชน โดยการทอผ้างดงามนอกจากเพื่อการผลิตผ้าขึ้นใช้ในชุมชนเองแล้ว อาจจะมีการผลิตขึ้นเพื่อเป็นสินค้าสำหรับป้อนระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวด้วยเช่นกัน เนื่องจากได้มีการค้นพบอุปกรณ์ที่ใช้สำหรับการทอผ้าเป็นจำนวนมากในชุมชน โดยเฉพาะ “แว” ซึ่งเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งของอุปกรณ์ที่ใช้สำหรับการปั่นด้ายในการทอผ้า

อย่างไรก็ดี ผ้าของต่างชาติก็เป็นที่ต้องการในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความต้องการเพื่อการใช้สอยของชุมชนเอง หรือเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนอีกต่อหนึ่งก็ตาม ดังที่ได้ปรากฏว่าเอกสารโบราณของจีนที่เรียกว่า “เฉียนฮั่นซู” ที่กล่าวมาได้สะท้อนให้เห็นถึงการเข้ามาของไหมจากจีนในราวพุทธศตวรรษที่ 5 ในฐานะของเครื่องแลกเปลี่ยนกับสินค้าต่าง ๆ ในท้องถิ่น ดังความบางตอนว่า หัวหน้าลุ่มหลายคน “ได้พร้อมกันกับอาสาสมัครจำนวนมากได้ออกสู่ทะเล เพื่อซื้อไข่มุกที่เป็นมันเหลือบแวววาว แก้ว หินที่หายากนานาชนิดและผลิตภัณฑ์ที่เป็นของแปลกหลายอย่าง โดยการแลกเปลี่ยนกับทองและไหมหลายชนิด”⁶¹

ประการที่หก ด้านการทำมาหากิน ในช่วงระยะเวลาก่อนที่ศาสนาทั้งสองและระบบเครือข่ายทางการค้าจะเข้ามาสู่คาบสมุทรมุขแห่งนี้ ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรมุขแห่งนี้ ส่วนใหญ่ดำรงอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาธรรมชาติหรือการเก็บของป่าและล่าสัตว์ และบางส่วนเป็นชุมชนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ครั้นศาสนาทั้งสองและระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวได้เข้ามา ทำให้ชุมชนเหล่านั้นพัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่อีกแบบหนึ่ง คือ การทำการค้า โดยมีชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญอยู่บนคาบสมุทรมุขแห่งนี้ที่ชุมชนดังกล่าวมา

⁶¹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 8-9.

ชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ และประชากรส่วนใหญ่ได้รวมอยู่ในชุมชนเหล่านี้ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะที่ทั้งศาสนาและระบบการค้าได้เอื้ออำนวยให้มีการรวมตัวของชุมชนในลักษณะนี้ ส่งผลให้ชุมชนทั้งสี่นี้มีความรุ่งโรจน์ขึ้นคู่ขนานกันกับการรุ่งเรืองเฟื่องฟูขึ้นของระบบเครือข่ายทางการค้า ดังกล่าว โดยชุมชนโบราณเหล่านี้ นอกจากจะเป็นสถานีหรือศูนย์กลางแห่งการแลกเปลี่ยนสินค้า ระหว่างตะวันออกกับตะวันตกแล้ว ยังเป็นแหล่งสรรพวิทยาและศูนย์กลางแห่งการผลิตหรือแหล่งอุตสาหกรรมในการผลิตเครื่องประดับและสิ่งของประเภท “สิ่งมีค่า” และ “ของแปลก” นานา ชนิดอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ในชุมชนโบราณเหล่านี้ นอกจากจะประกอบด้วยพ่อค้าแล้ว ยังประกอบด้วยช่างฝีมือซึ่งเป็นบุคลากรหลักในการผลิตของอุตสาหกรรมดังกล่าวอีกหลายกลุ่ม เช่น ช่างทอง ช่างเหล็ก ช่างสำริด ช่างทำภาชนะดินเผา ช่างทอผ้า ช่างแกะสลัก ช่างทำลูกปัดหิน และช่างทำลูกปัดแก้ว เป็นต้น

ระบบการค้าและอุตสาหกรรมในชุมชนโบราณเหล่านี้ นับเป็นระบบที่มีพัฒนาการสูง มีการใช้ตราประทับเพื่อการต่าง ๆ เช่น เพื่อบอกให้ทราบถึงเจ้าของสินค้า การอนุญาตให้ผ่านด่านตรวจสอบ การสั่งให้ทำลาย เป็นต้น และมีระบบการแลกเปลี่ยน ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 เอกสารโบราณของจีนที่ชื่อว่า “เฉียนฮั่นซู” ที่กล่าวมา ได้แสดงให้เห็นภาพของการค้าเริ่มต้นของบริเวณนี้ไว้ว่า

..... ได้มีหัวหน้าล่านหลายคนที่ได้มีการจัดส่งไปประจำยัง “ประตูเหลือง” (บรรดาขันทีที่ได้มีการใช้สอยกันในพระบรมมหาราชวัง) ซึ่งเป็นผู้ที่ได้เดินทางไปในท้องทะเล พร้อมด้วยผู้ชายหลายคนที่ได้เป็นผู้ตอบรับต่อคำร้องขอของคณะหัวหน้าล่านเหล่านั้น (สำหรับการเป็นลูกเรือ) เพื่อที่จะเดินทางไปซื้อไข่มุกที่สดใส แก้วทึบแสงหรือ “บิลิวลี” (Biliuli) บรรดาหินที่หายาก และของแปลกทั้งหลาย โดยคณะหัวหน้าล่านเหล่านี้ได้นำเอาทองคำและไหมที่สวยงามนานาชนิดไปด้วยสำหรับการให้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน(สำหรับผลิตภัณฑ์นานาชนิดของชาวต่างประเทศ).....⁶²

จากข้อความที่ยกมานี้ได้แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าการค้าดังกล่าวนี้ได้ดำเนินการโดยอาศัยวิธีการแลกเปลี่ยนสินค้า (Barter) โดยการแลกเปลี่ยนผลิตภัณฑ์สำหรับการค้าของจีน คือ ทองคำและไหมกับสินค้าที่เป็นสิ่งมีค่าและของแปลกนานาชนิด โดยการค้าดังกล่าวได้เน้นหนัก

⁶² Wang Gungwu, “The Nanhai trade, a study of the early history of Chinese trade in the South China Sea,” *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 31 (1958) : 19.

เป็นพิเศษเกี่ยวกับบรรดาสิ่งของที่เป็นสิ่งฟุ่มเฟือยที่มีราคาสูง อันเนื่องมาจากได้ปรากฏข้อเท็จจริงบางประการว่า การค้าดังกล่าวได้ดำเนินการในนามของพระมหาจักรพรรดิของจีน ถ้าหากว่าได้มีการตรวจสอบเกี่ยวกับการค้าดังกล่าวจากระบบของการประเมินค่าจะเห็นได้ว่า ชาวจีนมองสิ่งของแลกเปลี่ยนที่พวกตนมีความเห็นว่ามีคุณค่าสูง (ทองคำและไหม) สำหรับบางสิ่งบางอย่างที่พวกตนได้ประเมินค่าแล้วว่ามีค่าสูงเช่นเดียวกัน ซึ่งสิ่งดังกล่าวนี้ ได้แก่ สิ่งของประเภทของแปลกจากทะเลใต้ การค้ากับทะเลใต้ดังกล่าวนี้คงจะไม่ได้เป็นไปอย่างมีมิตรภาพมากนัก ด้วยเหตุที่เอกสารโบราณของจีนชิ้นนี้ได้กล่าวไว้ด้วยว่า “อนารยชนเหล่านี้ได้แสวงหาผลประโยชน์ทั้งจากการค้าดังกล่าวและจากการปล้นและฆ่าประชาชน”⁶³

ในส่วนของการใช้ระบบเงินตราบนคาบสมุทรแห่งนี้ได้ปรากฏว่าในชุมชนโบราณดังกล่าวโดยเฉพาะชุมชนโบราณควนลูกปัด ได้มีการค้นพบเหรียญกษาปณ์หลายชนิด เหรียญกษาปณ์บางชนิดเป็นเหรียญกษาปณ์ที่ผลิตขึ้นในต่างประเทศ อย่างกรณีของเหรียญกษาปณ์ที่ทำด้วยสำริดเหรียญหนึ่ง ซึ่งด้านหนึ่งปรากฏภาพของเรือใบลำหนึ่ง และอีกด้านหนึ่งปรากฏภาพของวัวตัวหนึ่ง เป็นเหรียญกษาปณ์ที่ผลิตขึ้นเป็นเงินตราของราชวงศ์สัสดาหะของภาคใต้ของประเทศอินเดีย เป็นเหรียญกษาปณ์ที่มีอายุอยู่ในช่วงหลังกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เพียงเล็กน้อย⁶⁴ นอกจากนี้ในชุมชนโบราณเหล่านี้ได้มีการค้นพบเหรียญกษาปณ์ที่เป็นเงินตราของท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเงินตราที่ทำด้วยทองคำที่มีพื้นฐานมาจากต้นแบบของท้องถิ่นเอง คือ เงินตรารูปสังข์และศรีวิടะส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก โดยมีเส้นผ่าศูนย์กลางไม่เกิน 9 มิลลิเมตร มีน้ำหนักประมาณ 0.5 กรัม มีการสร้างขึ้นด้วยวิธีการดอ แต่มีบางเหรียญที่ลวดลายที่สลักได้ฉ้นแปรออกไปมาก อันอาจจะเนื่องมาจากความผันแปรออกไปของฝีมือช่างในท้องถิ่น เหรียญเหล่านี้มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 10⁶⁵ เหรียญกษาปณ์แบบนี้ที่ค้นพบในชุมชนแห่งนี้สามารถที่จัดจำแนกเป็นกลุ่มย่อยได้สามกลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นเหรียญกษาปณ์รูปสังข์และศรีวิടะที่มีลักษณะคล้ายกับของปยู กลุ่มที่สอง เป็นเหรียญกษาปณ์ที่รูปแบบได้ฉ้นแปรออกไปจากกลุ่มแรก โดยสัญลักษณ์รูปสัสดิกะ ได้เข้าแทนที่สัญลักษณ์รูปศรีวิടะ และกลุ่มที่สามเป็นเหรียญกษาปณ์ที่มีรูปสังข์ที่สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นไปตามประเพณีนิยม แสดงลักษณะที่ชัดเจนของ

⁶³ Ibid., p. 20.

⁶⁴ Robert S. Wicks, *Money, markets, and trade in early Southeast Asia : The development of indigenous monetary systems to A.D. 1400* (Ithaca : Southeast Asia Program, 1992), p. 221.

⁶⁵ Ibid., p. 222.

สังข์น้อย ส่วนศรีวัดสะทางด้านหลังก็ทำเป็นเส้นเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่คิดแปลกออกไปมาก⁶⁶ อันเป็นการแสดงให้เห็นนัยแห่งการก้าวไปข้างหน้าของการเปลี่ยนแปลงผันแปรออกไปอย่างหลากหลายของเหรียญกษาปณ์แบบนี้ ซึ่งได้นำไปสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่าเหรียญกษาปณ์เหล่านี้ได้มีพัฒนาการสัมพันธ์กันกับพัฒนาการอันยาวนานของชุมชนโบราณแห่งนี้ เหรียญกษาปณ์เหล่านี้ไม่ได้แสดงนัยให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์กันกับพิธีกรรมใด ๆ จึงคงจะเป็นเหรียญกษาปณ์ที่ใช้สำหรับการใช้สอยในฐานะของเครื่องแลกเปลี่ยนอย่างหนึ่ง โดยเหรียญกษาปณ์เหล่านี้มีความแน่นอนในด้านมาตรฐานทางด้านน้ำหนักอย่างจำเพาะเจาะจง และค้นพบแต่เฉพาะในชุมชนโบราณที่เป็นสถานีทางการค้าเท่านั้น จึงสันนิษฐานได้ว่าเหรียญกษาปณ์ชนิดนี้เป็นเงินตราอย่างหนึ่งที่ใช้สอยกันในระบบการค้าของชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว นอกจากนี้ ในระยะเวลาหลายปีที่ผ่านมาได้ปรากฏรายงานการค้นพบแม่พิมพ์ของเหรียญกษาปณ์ชนิดนี้ในเมืองโบราณบางแห่งในวัฒนธรรมทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคู่ด้วยเช่นกัน

ความสำคัญในทางการค้าของชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทยดังกล่าวนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นได้จากโบราณวัตถุที่เนื่องในการค้ามาชนิดที่ปรากฏอยู่ในชุมชนโบราณแล้ว ยังปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณของต่างชาติที่เขียนขึ้นในช่วงระยะเวลาดังกล่าวอีกหลายรายการ โดยเฉพาะชุมชนโบราณที่ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณว่า “ดักโกลา” (หรือดักโกละ หรือกักโกละ หรือตะโกละ หรือตะโกลา) ซึ่งได้รับการสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย⁶⁷ ดังความบางตอนในหนังสือ “มิตินทปัญหา” ซึ่งแต่งขึ้นเป็นภาษาบาลีและแต่งในประเทศอินเดียในราวปี พ.ศ. 500 โดยได้กล่าวอุปมาถึงชุมชนโบราณ “ดักโกลา” ในฐานะของเมืองท่าแห่งหนึ่งในท่ามกลางเมืองท่าที่สำคัญทั้งปวงที่อยู่ในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติของโลกโบราณในขณะนั้นดังนี้

เหมือนอย่างเจ้าของเรือผู้มีทรัพย์ ได้คำระวางเรือในเมืองท่าต่าง ๆ แล้ว ได้ชำระภาษีที่ทำเรือเรียบร้อยแล้ว ก็สามารถจะแล่นเรือเดินทางไปในทะเลหลวง ไปถึงแคว้นวังคะ ดักโกละ(ดักโกลา) เมืองจีน (หรือจีนะ) โสวีระ สุรัฏฐะ อดสันทะ โกลปฏฏณะโกละ (หรือท่าโกละ) อาเล็กซานเดรีย หรือฝั่งโก

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Preecha Noonsuk, “The study of local placenames on the Thai Peninsula : Takuapa, Jaiya and Nagara Sri Dharmaraja (Takua Pa, Chaiya and Nakhon Si Thammarat),” in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983, pp. 148-151.

โรมันเดล หรือสุวรรณภูมิ หรือที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งน่าจะไปได้ (หรือสถานที่ชุมนุมการค้าหรือแหล่งอื่น ๆ) ⁶⁸

ครั้นในราวปี พ.ศ. 693 หรือ พ.ศ. 708 ชุมชนโบราณแห่งนี้ได้ปรากฏชื่ออีกครั้งหนึ่งในจดหมายเหตุภูมิศาสตร์ของปโตเลมี (Claudius Ptolemy) โดยปโตเลมีเป็นชาวกรีกแห่งเมืองอาเล็กซานเดรีย ได้เขียนเรื่องราวบ้านเมืองทางตะวันออกโดยไม่ได้มาด้วยตนเอง แต่เขียนตามคำบอกเล่าของพ่อค้าผู้หนึ่ง ชื่อ อาเล็กซานเดอร์ (Alexander) ซึ่งเคยเดินทางมาค้าขายยังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอกสารชิ้นนี้ได้เขียนเล่าเรื่องเมืองท่าและปากน้ำสำคัญ ๆ ตามชายฝั่งทะเลมหาสมุทรแปซิฟิก ซึ่งแต่ละแห่งมีกำหนดเส้นรุ้งและเส้นแวงกำกับไว้ด้วย ในเอกสารโบราณชิ้นนี้ได้ปรากฏสถานที่ชื่อ “ตะโกลา” (Takola) ด้วย โดยสถานที่แห่งนี้มีฐานะเป็นศูนย์กลางแห่งการค้าขาย (Emporion) แห่งหนึ่ง ซึ่งดำรงอยู่ในฐานะของศูนย์กลางแห่งการค้าขายแห่งหนึ่งในบรรดาศูนย์กลางการค้าขายเจ็ดแห่งที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยศูนย์กลางแห่งการค้าขายแห่งนี้เป็น “ศูนย์กลางแห่งการค้าขายหรือตลาดแห่งหนึ่งที่มีอำนาจอยู่บนชายฝั่งทะเล (ไม่ใช่บริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปในผืนแผ่นดิน) ในภาคพื้นตะวันออก อันเป็นสถานที่ซึ่งโรมันไม่ได้มีสิทธิในการได้รับการชักชวนหรือการเกณฑ์ภาษี โดยผู้มีอำนาจที่ไม่ได้เป็นโรมัน” ⁶⁹

ประการที่สาม ปัจจัยสนับสนุนจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรไทยที่ได้กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่า คาบสมุทรไทยเป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ซึ่งการใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติในท้องถิ่นเหล่านี้ได้เป็นปัจจัยที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง นอกเหนือจากปัจจัยทางด้านการค้าและศาสนาที่ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการสนับสนุนพัฒนาการของการตั้งถิ่นฐาน

⁶⁸ มิลินทปัญหา ฉบับมหายานุกรณราชวิทยาลัย หน้า 464.

⁶⁹ See Preecha Noonsuk, “The study of local placenames on the Thai Peninsula : Takuapa, Jaiya and Nagara Sri Dharmaraja (Takua Pa, Chaiya and Nakhon Si Thammarat),” in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983, pp. 148-151.

See Robert S. Wicks, Money, markets, and trade in early Southeast Asia : The development of indigenous monetary systems to A.D. 1400, pp. 116-118 and 221.

See E.H. Warmington, The commerce between the Roman Empire and India (Cambridge : Cambridge University Press, 1928), p. 50.

และการพัฒนาวัฒนธรรมของชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้ จนส่งผลให้ชุมชนโบราณเหล่านั้นรวมตัวกันเข้าเป็นรัฐที่สำคัญบนคาบสมุทรแห่งนี้ในที่สุด

จากหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานประเภทเอกสารโบราณของต่างชาติที่ได้กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 1-10 ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทยได้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นที่มีอยู่มาผลิตมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาวัฒนธรรมของคนทั้งในระดับการใช้ประโยชน์เพื่อการเป็นพื้นฐานในการยังชีพและพัฒนาวัฒนธรรมของชุมชน และการใช้ประโยชน์ในการเป็นพื้นฐานทางการผลิตเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก กล่าวคือ ในระดับการใช้ประโยชน์เพื่อการเป็นพื้นฐานในการยังชีพและพัฒนาวัฒนธรรมของชุมชนนั้น หลักฐานทางโบราณคดีได้แสดงให้เห็นว่า นับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมาที่ชุมชนโบราณเหล่านี้ได้อาศัยทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีอยู่อย่างมากมายเป็นทรัพยากรหลักในการยังชีพและพัฒนาวัฒนธรรมของคน วัฒนธรรมแทบทุกด้านของชุมชนโบราณในคาบสมุทรแห่งนี้จึงตั้งอยู่บนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัยทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นเป็นหลัก อาทิ การอาศัยภูเขา เนินเขา ถ้ำ และต้นทราย เป็นแหล่งสำหรับการพัฒนาวัฒนธรรมทางด้านการตั้งถิ่นฐานของชุมชน โดยในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มักจะอาศัยภูเขาและถ้ำเป็นส่วนใหญ่ ครั้นในช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยถึงประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ได้ขยายการตั้งถิ่นฐานลงมาสู่บริเวณเนินเขา ต้นทราย และที่ราบ โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 1-10 นั้น บริเวณเนินเขา ต้นทราย และที่ราบที่ตั้งอยู่ในบริเวณริมฝั่งทะเลได้กลับกลายเป็นแหล่งที่มีความสำคัญมากสำหรับการตั้งถิ่นฐานและพัฒนาวัฒนธรรมของชุมชน ส่งผลให้ชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในบริเวณดังกล่าวแบ่งบานขึ้นโดยลำดับในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ เพราะเป็นแหล่งที่ตั้งอยู่ในทำเลที่ดี คือ ตั้งอยู่ในทำเลที่เป็นทะเลเปิดที่สะดวกต่อการคมนาคมและมีอ่าวที่จอดเรือแวะพักได้ดี ส่งผลให้ชุมชนโบราณเหล่านั้นกลับกลายเป็นสถานีแวะพักและเป็นศูนย์กลางทางการค้าของการค้านานาชาติ ในขณะเดียวกันก็มีการใช้แม่น้ำหลายสายที่เป็นเส้นโลหิตใหญ่ของการติดต่อเชื่อมโยงระหว่างดินแดนที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปภายในและการเดินทางข้ามคาบสมุทร เพื่อการคมนาคมติดต่อระหว่างชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทร พร้อม ๆ กันกับการใช้แหล่งน้ำเหล่านั้นเป็นแหล่งอาหารและการบริโภคของชุมชน ส่วนป่าไม้และภูเขาซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติที่เคยเลี้ยงดูชุมชนในด้านการเป็นแหล่งอาหารของสังคมแบบเก็บของป่าและล่าสัตว์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก็ได้กลับกลายเป็นแหล่งของ “ผลิตภัณฑ์จากป่า” ที่สำคัญที่ได้กลายเป็นผลิตภัณฑ์ที่สำคัญที่สุดที่ป้อนตลาดการค้าของการค้านานาชาติตลอดระยะเวลาอันยาวนานแห่งประวัติศาสตร์การค้าของคาบสมุทรแห่งนี้ ในขณะที่แม่น้ำทุกสายของคาบสมุทรได้กลับกลายเป็นเส้นโลหิตใหญ่ที่หล่อเลี้ยงที่ราบอันกว้างใหญ่ของบริเวณ

ชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรให้อุดมสมบูรณ์อย่างพอเพียงสำหรับการเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญที่รองรับการขยายตัวของเมืองใหญ่และรัฐไปในที่สุดเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ทรัพยากรทางธรรมชาติในท้องถิ่นเหล่านี้ จึงได้กลายมาเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งขึ้นโดยลำดับที่สนับสนุนในการใช้ประโยชน์ในระดับที่มีการใช้เพื่อการเป็นพื้นฐานในการผลิตเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอกไปในระยะหลังลงมา นอกจากจะเป็นแหล่งพึ่งพิงและพัฒนาวัฒนธรรมภายในชุมชนในท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียวในระยะที่ผ่านมา

นอกจากนี้แร่รัตนานาชนิดที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในคาบสมุทรแห่งนี้ นอกจากจะเป็นวัตถุดิบที่สำคัญสำหรับการผลิตสินค้าของแหล่งอุตสาหกรรมหลายแห่งในชุมชนโบราณบนคาบสมุทรแห่งนี้ในระบะเวลาดังกล่าวแล้ว ยังเป็นสินค้าออกที่สำคัญมาตั้งแต่ระยะต้น ๆ แห่งประวัติศาสตร์การค้าของคาบสมุทรแห่งนี้ด้วย ดังได้กล่าวมา ส่วนรัตนชาติประเภทหินอะเกต (Agate) และหินคาร์เนเลียน (Carnelian) ซึ่งเป็นวัตถุดิบที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ใช้สำหรับการทำลูกปัด เครื่องประดับ และตราประทับเป็นจำนวนมากที่ค้นพบในแหล่งอุตสาหกรรมหลายแห่งในชุมชนโบราณในคาบสมุทรไทยในราวพุทธศตวรรษที่ 1 – 10 นั้น แต่เดิมน่าจะมีการสันนิษฐานกันว่าเป็นวัตถุดิบที่ได้มีการส่งเข้ามาในชุมชนโบราณบนคาบสมุทรจากเหมืองหินที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในประเทศอินเดียแต่เพียงแห่งเดียว⁷⁰ แต่ครั้งในระยะหลัง โดยเฉพาะเมื่อไม่นานมานี้ได้มีการพิสูจน์ ตรวจสอบ และวิเคราะห์ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ โดยอาศัยวิธีการศึกษาวิเคราะห์องค์

⁷⁰ See Jane Wisseman – Christie, "Trade and state formation in the Malay Peninsular and Sumatra, 300 B.C. – A.D. 700," in *The Southeast Asian Port and Polity : Rise and Demise* (Singapore : Singapore University Press, 1990), pp. 39 – 60.

See P. Bellwood, "Archaeological resaerch in Minhasa and the Talaud Islands, northeastern Indonesia," *Asian Perspectives* 29 (1976) : 276 – 277.

See Peter Francis, "Beads and the bead trade in Southeast Asia," in *Contributions of the Center for Bead Research* (New York : Center for Bead Reseach , Lake Placid , 1989), p. 23.

See Ian C. Glover, "The southern Silk Road : Archaeological evidence for early trade between India and Southeast Asia," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, pp. 57 – 94.

See Himanshu Prabha Ray, "Early trans – oceanic contacts between South and Southeast Asia," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, (Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996), p. 43.

See Alastair Lamb, "Some observations on stone and glass beads in early Southeast Asia," *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 38 (1965) : 92 – 93.

ประกอบทางเคมีของเนื้อหินเพื่อหาแหล่งกำเนิดของหิน (Geochemical Sourcing Study) ทำให้ปรากฏผลการศึกษามีความเห็นว่า หินอะเกตและหินคาร์เนเลียนที่นำมาใช้ในการทำโบราณวัตถุที่ค้นพบบนคาบสมุทรแห่งนี้ ส่วนหนึ่งเป็นหินที่มีแหล่งกำเนิดจากเหมืองหินในท้องถิ่นเองไม่ได้มีการสั่งเข้ามาจากเหมืองหินในประเทศอินเดียอย่างที่เคยเข้าใจกันมา⁷¹ อันเป็นผลการศึกษาที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่า ท้องถิ่นเองได้นำทรัพยากรประเภทนี้มาใช้ประโยชน์ในการสร้างสรรค์ศิลปกรรมและการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้เป็นอย่างดี ส่วนหินประเภทอื่น ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นก็ได้มีการนำมาใช้ในการสร้างสรรค์เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในชุมชนอย่างกว้างขวาง รวมทั้งการทำเป็นเครื่องมือในการผลิตสินค้าประเภทต่าง ๆ ของชุมชน เช่น การทำเป็นหินบด หินสำหรับการขัดฝนลูกบิด หิน หินสำหรับการแกะสลักเป็นแม่พิมพ์หรือเบ้าสำหรับการหล่อโลหะ และก้อนหิน เป็นต้น ซึ่งในชุมชนโบราณที่เป็นแหล่งอุตสาหกรรมแต่ละแห่งจะมีการค้นพบเครื่องมือหินเหล่านี้เป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกันกับการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นมาใช้สำหรับการผลิตภาชนะดินเผาและประติมากรรมประเภทอื่น ๆ อีกหลายประเภทที่ทำด้วยดินเผา

จากการที่ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรไทยได้นำทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นของตนมาใช้เป็นผลิตภัณฑ์และเป็นวัตถุดิบเพื่อการผลิตผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ของตนเอง เพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้ดินแดนแห่งนี้มีความโดดเด่นขึ้นในทางด้านการมีสินค้าที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเองหลายรายการ โดยเฉพาะสินค้าประเภทของป่า ของมีค่า ของหายาก ของแปลก ไม้หอม และเครื่องเทศ ซึ่งสินค้าเหล่านี้มีชื่อปรากฏอยู่ในบัญชีรายชื่อสินค้าที่สำคัญของชุมชนโบราณเหล่านั้นอย่างต่อเนื่องกันมาในเอกสารต่างชาติ ตลอดระยะเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์การค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ดังที่ปรากฏในเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมาที่มีชื่อว่าเฉียนชั๋ว⁷² และเอกสารโบราณของจีนอีกชิ้นหนึ่งที่เขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 8 ที่มีชื่อว่า “เหลียง - ชู” (Liang - shu) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณเหล่านั้นมี “สินค้าต่าง ๆ ที่เป็นของมีค่าและสินค้าต่าง ๆ ที่เป็นสิ่งของหายาก ไม่มีสิ่งใด ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในสถานที่แห่งนั้น”⁷³

⁷¹ Robert Theunissen, Peter Grave and Grahame Bailey, “Doubts on diffusion : Challenging the assumed Indian origin of Iron Age agate and carnelian beads in Southeast Asia,” *World Archaeology* 32 (2000) : 84 – 105.

⁷² Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 8 – 9.

⁷³ *Ibid.*, p. 16.

เมืองโบราณที่สำคัญบนคาบสมุทรไทย

จากพัฒนาการของชุมชนโบราณในคาบสมุทรไทยในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 11 ที่ได้กล่าวมาแล้วสามารถที่จะสรุปได้ว่า ถึงแม้ว่าจะมีมนุษย์อยู่อาศัยมาแล้วในคาบสมุทรแห่งนี้ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินเก่าเป็นต้นมาก็ตาม แต่ในยุคหินเก่าและยุคหินกลางเป็นระยะเวลาที่มนุษย์ยังไม่ตั้งหลักแหล่งชุมชนที่แน่นอน มักจะเคลื่อนย้ายไปตามฤดูกาลที่มีอาหารบริบูรณ์ตามท้องถื่นต่าง ๆ ⁷⁴ จนกระทั่งยุคหินใหม่ อันเป็นระยะที่เริ่มมีการผลิตอาหารได้เอง ด้วยการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ การตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยจึงเริ่มติดที่ขึ้น หากมีการโยกย้ายก็เนื่องจากที่ดินเค็มหมกคุณภาพ จนเพาะปลูกไม่ได้ผลดี ส่วนใหญ่การโยกย้ายเช่นนี้มักจะเกิดในกลุ่มชนที่อยู่บนที่สูง แต่พวกที่ตั้งหลักแหล่งในที่ราบลุ่มนั้น มักจะอยู่ติดที่และเกิดเป็นชุมชนที่ถาวรกว่า ⁷⁵ และด้วยเหตุที่สภาพภูมิศาสตร์เอื้ออำนวย เนื่องจากเป็นคาบสมุทร จึงทำให้เริ่มปรากฏให้เห็นวัฒนธรรมบางประการที่มีความคล้ายคลึงกันกับต่างแดน อันอาจจะสันนิษฐานได้ว่าการติดต่อแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมระหว่างกัน ซึ่งลักษณะเช่นนี้ได้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับในยุครัตนโกสินทร์ คือ ยุคสำริดและยุคเหล็ก โดยในยุคทั้งสองนี้เป็นระยะเวลาที่ปรากฏความสามารถในการหล่อหลอมโลหะสำริดและเหล็กขึ้นมาเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับ โดยได้ปรากฏแหล่งที่เป็นที่เกิดชุมชนหมู่บ้านที่ถาวรที่เป็นแหล่งอุตสาหกรรมและทำการค้าขึ้นมามากมายแห่ง โดยนับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 1 เป็นต้นมา ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์ในทางการค้ากับอินเดีย รวมทั้งได้ปรากฏโบราณวัตถุที่สันนิษฐานว่าเป็นสัญลักษณ์ที่เนื่องในศาสนาในแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านั้นหลายแห่ง อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการรวมกลุ่มของประชาชนที่มีความถาวรในบริเวณชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทรไทย โดยชุมชนเหล่านี้ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันโดยระบบเครือข่ายทางการค้าทั้งในระดับท้องถิ่นและกับอินเดีย โดยเฉพาะเครือข่ายทางการค้าที่ทอดตัวลงมาจากดักกิลีลา ซึ่งเป็นเมืองหลวงของคันธาระในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียมาสู่ลุ่มแม่น้ำคงคา อ่าวเบงกอล แล้วโยงใยมายังคาบสมุทรแห่งนี้โดยทางทะเล

ครั้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้ปรากฏหลักฐานทางเอกสารของต่างชาติที่แสดงให้เห็นว่า นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 5 เป็นต้นมาชุมชนเหล่านั้นบางแห่งได้พัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าที่

⁷⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย,” เมืองโบราณ 10 (เมษายน-มิถุนายน 2527) : 7.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน.

สำคัญในระบบเมืองท่าของเครือข่ายทางการค้านานาชาติทางทะเลของโลกรอบสาขาสายหนึ่งที่ทอดตัวผ่านคาบสมุทรแห่งนี้ โดยเส้นทางสายนี้ทอดตัวตั้งแต่จีน ไปสู่อินเดียและทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ลักษณะของชุมชนที่ปรากฏแสดงว่ามีชุมชนที่เป็นศูนย์กลางที่แวดล้อมไปด้วยชุมชนใหญ่น้อยรองลงมาที่เป็นบริวาร เนื่องจากชุมชนที่เป็นศูนย์กลางมักจะเป็นแหล่งอุตสาหกรรม ตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเล ทำการค้ากับต่างแดน มีการค้นพบโบราณวัตถุอย่างมากมาย และมีบริเวณกว้างขวาง ในขณะเดียวกันชุมชนที่เป็นบริวารมักจะค้นพบโบราณวัตถุในวัฒนธรรมเดียวกันแต่เพียงเล็กน้อยเป็นชุมชนขนาดเล็ก ตั้งอยู่ในบริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปในผืนแผ่นดิน และไม่ได้เป็นแหล่งอุตสาหกรรม ซึ่งสภาพแวดล้อมเช่นนี้น่าจะสะท้อนให้เห็นว่าสังคมมีการจัดระเบียบขึ้น โดยน่าจะมีการรวมอำนาจไว้ ณ ศูนย์กลางในลักษณะที่มีหัวหน้าเป็นผู้ปกครอง (Chiefdom) มีเครือข่ายทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมเชื่อมโยงเข้าหากัน ในลักษณะเช่นนี้ก็เท่ากับมีพัฒนาการของรัฐเล็ก ๆ เกิดขึ้นบนคาบสมุทรแห่งนี้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว และมีการสืบเนื่องลงมาจากกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 10 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่แสดงให้เห็นถึงการหลั่งไหลเข้ามามากยิ่งขึ้นของวัฒนธรรมต่าง ๆ ของอินเดีย รวมทั้งวัฒนธรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ และความรุ่งเรืองยิ่งขึ้นของการค้าบนคาบสมุทรนี้ จนนำไปสู่พัฒนาการที่สำคัญของการเกิดรัฐขนาดใหญ่บนคาบสมุทรแห่งนี้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา โดยในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 11 มีเมืองที่สำคัญที่พัฒนาขึ้นบนคาบสมุทรแห่งนี้ดังนี้ คือ

1. เมืองโบราณควนลูกปัด

เมืองโบราณควนลูกปัดแห่งนี้ตั้งอยู่ที่บ้านควนลูกปัด หมู่ที่ 2 ตำบลคลองท่อมใต้ อำเภอกลองท่อม จังหวัดกระบี่ ปัจจุบันมีสภาพเป็นเนินขนาดใหญ่ที่ต่อมาจากทางทิศตะวันตกของภูเขาหินลูกโคดในกลุ่มเทือกเขาครอบกระทะ เทือกเขาใหญ่ และเทือกเขาน้อยจู้ ซึ่งเป็นเทือกเขาที่เป็นต้นน้ำของคลองท่อม โดยคลองสายนี้ได้ไหลผ่านทางชายเนินควนลูกปัดทางด้านทิศใต้ไปออกทะเลอันดามันที่เกาะหลัก เป็นเนินที่มีพื้นที่ผิวด้านบนราบเรียบในระดับความสูงประมาณ 8 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีพื้นที่กว้างใหญ่กว่าครึ่งตารางกิโลเมตร บนเนินประชาชนได้เข้าครอบครองและใช้ที่ดินสำหรับการสร้างที่อยู่อาศัยและปลูกพืชหลายชนิด

นับตั้งแต่ราวปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาเมืองโบราณแห่งนี้ได้ถูกลักลอบขุดคุ้ยทำลายจากชาวบ้านและนักค้าของเก่าและยังกระทำสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 เป็นต้นมาได้มีการสำรวจทางโบราณคดีและขุดค้นทางโบราณหลายครั้ง ส่วนพระครูอาทรสังวรกิจ เจ้าอาวาสวัดคลองท่อม ได้เก็บรวบรวมโบราณวัตถุที่ค้นพบบางส่วนไปจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถาน

ของวัดคลองท่อม หลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ ที่นำมาใช้ในการศึกษาส่วนใหญ่จึงมาจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งนี้ โดยโบราณวัตถุที่สำคัญ ได้แก่ ชิ้นส่วนคันฉ่องสำริดสมัยราชวงศ์ฮั่นของจีน, เหรียญทองแดงและเหรียญสำริดที่มีรูปต่าง ๆ ปรากฏอยู่ เช่น รูปเรือ รูปวัว รูปอักษรโบราณ และรูปคน เป็นต้น, แหวนทองคำในศิลปะแบบโรมัน, แหวนและตุ้มหูทำด้วยสำริด เงิน และ ตะกั่ว, แม่พิมพ์สำหรับทำตุ้มหูและแหวน, ตราประทับทำด้วยหินที่มีอักษรปรากฏอยู่ด้วย คือ อักษรพราหมี อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต, แผ่นหินรูปจีหรือหัวแหวน สลักเป็นรูปเทพของโรมันหลายชิ้น นอกจากนี้ยังมีที่สลักเป็นรูปสัตว์ เช่น ไก่คู่และวัว เป็นต้น และสลักเป็นสัญลักษณ์รูปสัตว์ตึกะ, ลูกปัดรูปแบบต่าง ๆ ที่ทำด้วยหิน แก้ว ทองคำ และตะกั่ว, ก้อนแก้ว หลอม, ก้อนโลหะหลอม, ลูกปัดที่ทำด้วยหินอะเกตหรือคาร์เนเลียนที่มีลายเขียนสีฝังไว้ในเนื้อหิน และลูกปัดหรือจีที่ทำด้วยหินคาร์เนเลียนเป็นสัญลักษณ์รูปสิงห์ เป็นต้น จากผลการศึกษาวิเคราะห์ ในระยะที่ผ่านมาอาจจะกล่าวได้ว่าชุมชนโบราณแห่งหนึ่งในครั้งหนึ่งเคยมีสภาพเป็นอ่าวและเมืองท่าโบราณบนชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันตกของคาบสมุทรไทย เมืองโบราณแห่งนี้มีการติดต่อสัมพันธ์กันกับชุมชนในโลกตะวันตก อินเดีย แหล่งโบราณคดีในภาคกลางของไทย และ แหล่งโบราณคดีออกแก้ว หรืออีกนัยหนึ่งปรากฏขึ้นในเส้นทางการค้าสายโบราณ ซึ่งเป็นเส้นทางการค้านานาชาติทางทะเลระหว่างตะวันออกกับตะวันตก โดยเมืองท่าแห่งนี้ยังเป็นแหล่งอุตสาหกรรมที่สำคัญและมีขนาดใหญ่สำหรับการผลิตลูกปัด เครื่องประดับอื่น ๆ และเครื่องใช้อีกหลายชนิด จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุที่ค้นพบในเมืองโบราณแห่งนี้ อาจจะกล่าวได้ว่า ชุมชนโบราณแห่งนี้ได้พัฒนาขึ้นเป็นครั้งแรกในระหว่างยุคหินใหม่ตอนปลาย ต่อมาได้พัฒนาขึ้นจนมีสภาพเป็นแหล่งอุตสาหกรรมและเมืองท่าหรือสถานีการค้าสำหรับการค้านานาชาติ โดยได้รุ่งเรืองต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานาน คือ อย่างน้อยก็ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 1 ถึงพุทธศตวรรษที่ 11 ⁷⁶

2. เมืองโบราณภูเขาทอง

เมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ที่บ้านภูเขาทองหรือบ้านกำพวน หมู่ที่ 4 ตำบลกำพวน กิ่งอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดระนอง สภาพปัจจุบันเป็นภูเขาขนาดเล็กลูกหนึ่ง ตั้งอยู่ริมถนนเพชรเกษม (ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 4) ช่วงระหว่างอำเภอกะเปอร์กับกิ่งอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดระนอง ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุโดยรอบภูเขาลูกนี้ในเนื้อที่หลายร้อยไร่ ถัดจากภูเขาลูกนี้ไป

⁷⁶ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540), หน้า 182-188.

ทางทิศตะวันออกมีถนนเพชรเกษมที่กล่าวมาตัดผ่านในแนวทิศเหนือ-ทิศใต้ ถัดไปอีกเป็นที่ราบเชิงเขา แล้วค่อย ๆ ลาดขึ้นไปสู่เทือกเขาภูเก็ด โดยมีลำคลองในบริเวณนี้หลายสายที่มีต้นน้ำเกิดจากเทือกเขานี้ไหลลงสู่ทะเลอันดามันโดยผ่านในบริเวณแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ เช่นเดียวกันกับที่เทือกเขานี้เป็นต้นน้ำของแม่น้ำลำคลองหลายสายที่ไหลลงสู่อ่าวไทยทางฝั่งตะวันออกในบริเวณอ่าวบ้านดอน ในเขตอำเภอท่าชนะและอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ห่างออกไปทางด้านทิศเหนือของภูเขาลูกนี้ประมาณ 15 กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของอ่าวที่มีเกาะต่าง ๆ ตั้งอยู่หลายเกาะ จากอ่าวนี้มีลำคลองเชื่อมต่อมาจนถึงแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ และมีลำน้ำและบริเวณที่ราบลุ่มระหว่างเทือกเขาที่ผ่านไปสู่ฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรได้ โดยเฉพาะการอาศัยคลองยันและคลองพุมดวงที่ไหลลงสู่แม่น้ำตาปีและอาศัยแม่น้ำหลังสวน ห่างออกไปทางทิศตะวันตกของแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ประมาณ 2 กิโลเมตร เป็นชายฝั่งทะเลอันดามัน มีคลองกล้วยไหลเลียบทางทิศตะวันตกของเนินเขา แล้ววกไปทางด้านทิศใต้ของเนินเขาแห่งนี้ ทางด้านทิศตะวันออกและด้านทิศใต้ของภูเขามีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเป็นชุมชนหนาแน่น

ในราวปี พ.ศ. 2538 ได้มีชาวบ้านและนักค้าของเก่าจากที่ต่าง ๆ หลังไหลกันเข้าไปลักลอบขุดคุ้ยทำลายแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ เพื่อการค้นหาของโบราณและสิ่งของมีค่ามาจำหน่าย และยังคงกระทำการงานกระทั่งปัจจุบันนี้ โบราณวัตถุจากเมืองโบราณแห่งนี้ได้กระจัดกระจายออกไปจากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้อย่างไร้ขอบเขต โบราณวัตถุที่สามารถนำมาศึกษาได้จึงเป็นโบราณวัตถุบางส่วนที่อยู่ในครอบครองของชาวบ้าน และเศษที่ยังคงกระจัดกระจายอยู่บนผิวดินอันเนื่องมาจากการถูกขุดคุ้ยทำลาย โบราณวัตถุที่สำคัญ ได้แก่ ขวดทำด้วยแก้วสีเขียวอ่อน รูปทรงกรวยก้นแหลม คอแคบ มีอักษรพราหมีปรากฏอยู่ โดยใช้ภาษาสันสกฤตโบราณ เป็นจารึกที่มีข้อความเกี่ยวข้องกับบุคคลในราชวงศ์โมริยะหรือไม่ก็อาจจะเป็นชื่อบุคคล, ลูกปัดทำด้วยทองคำรูปทรงกรวย ตรงกลางป่อง สอดเข้าทางด้านปลายทั้งสองด้าน, ลูกปัดทำด้วยทองคำรูปทรงกลมอย่างผลส้ม, ลูกปัดทำด้วยทองคำรูปทรงกรวย ตรงกลางป่อง ด้านปลายสอดเข้าหากัน ตรงกลางมีทองคำเม็ดเล็ก ๆ รูปทรงกลมประดับอยู่โดยรอบ 4 เม็ด, ลูกปัดหุ้มด้วยทองคำ รูปทรงกลมอย่างผลส้ม, ประติมากรรมบนแผ่นทองคำที่หุ้มบนแผ่นดินเหนียว สลักด้วยฉากของภาพรูปบุคคลในศิลปะแบบซุงคะ (Shunga) ของอินเดีย, ลูกปัดหินที่มีลวดลายเขียนสีฝังไว้ในเนื้อหิน, ลูกปัดทำด้วยหินอะเกตรูปแบบต่าง ๆ, ลูกปัดทำด้วยหินคาร์เนเลียนรูปแบบต่าง ๆ , ลูกปัดแก้วแบบต่าง ๆ , เศษแก้วหลอม, เครื่องประดับทำด้วยทองคำ, ทองคำแท่ง, กำไลทำด้วยแก้ว, แท่งหินมีค่า, แผ่นหินขนาดเล็กที่ปรากฏภาพสลักในศิลปะโรมัน, ลูกปัดหินหรือจีที่สลักเป็นภาพสัญลักษณ์รูปสิงห์, ประติมากรรมขนาดเล็กของสัตว์ต่าง ๆ , เครื่องมือหิน และภาชนะดินเผาหลายรูปแบบ จากหลักฐานที่ปรากฏ แสดงว่า เมืองโบราณแห่งนี้เป็นแหล่งอุตสาหกรรมสำหรับการทำลูกปัดและเครื่อง

ประดับและสถานียการค้าหรือเมืองท่าในการค้านานาชาติที่มีความสำคัญแห่งหนึ่ง ซึ่งจากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุดังกล่าวนี้สามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่า เมืองโบราณแห่งนี้มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 1 ถึงพุทธศตวรรษที่ 8 ⁷⁷

3. เมืองโบราณเขาสามแก้ว

เมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ที่บ้านสามแก้ว หมู่ที่ 1 ตำบลนาชะอัง อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร เป็นเมืองโบราณที่มีขนาดใหญ่ มีพื้นที่ที่ประกอบด้วยเนินเขาหินกรวดปนดินจำนวน 4 เนิน ชาวบ้านเรียกว่า “เขาสามแก้ว” เป็นเนินเขาที่มีความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 20-30 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีพื้นที่ราบแคบ ๆ คั่นสลับระหว่างเนินเขาแต่ละเนิน พื้นที่ของเนินเขาและที่ราบระหว่างเนินเขาทั้งหมดมีเนื้อที่รวมกันราว 3 ตารางกิโลเมตร มีแม่น้ำท่าตะเภาซึ่งเกิดจากคลองท่าแซะและคลองรับร่อ ซึ่งมีต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาตะนาวศรีไหลผ่าน แม่น้ำสายนี้จึงเป็นเส้นทางทางน้ำที่สำคัญของเมืองโบราณแห่งนี้ โดยแม่น้ำสายนี้ไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตกของเมืองโบราณแห่งนี้ แล้วไหลลงสู่อ่าวไทยที่บ้านปากน้ำ ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดชุมพร เรียกว่าแม่น้ำชุมพร

ในปี พ.ศ. 2518-2520 ได้ปรากฏรายงานการค้นพบโบราณวัตถุในบริเวณเนินเขาแห่งนี้แล้วมีผู้นำมารวบรวมไว้ที่วัดสามแก้ว ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ครั้น พ.ศ. 2524 ได้ปรากฏรายงานการลักลอบขุดคุ้ยทำลายแหล่งโบราณคดีแห่งนี้จากชาวบ้านและนักค้าของเก่า ในปีเดียวกันนี้กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในเมืองโบราณแห่งนี้ โบราณวัตถุที่ค้นพบจากการลักลอบขุดคุ้ยและการขุดค้นทางโบราณคดีในเมืองโบราณแห่งนี้มีจำนวนมาก โบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยหิน ได้แก่ ขวานหินขัด หินลับ หินบด กำไล ดั้มหูแบบลิงลิง-โอ ลูกปัด และแม่พิมพ์ โบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยดินเผา ได้แก่ ภาชนะดินเผา เศษภาชนะดินเผาประเภทชุก ฝาภาชนะ พวยกา ภูษาชนะ ดั้มถ่วงแห แว ลูกปัด กระสุน หุ่นจำลองดินเผารูปอวัยวะเพศ รูปตัวสัตว์ รูปใบไม้ และตราประทับ โบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยสำริด ได้แก่ กลองมโหระทึก หุ่นจำลองรูปคน หุ่นจำลองรูปสัตว์ หุ่นจำลองรูปสิ่งของ กำไล แหวน เครื่องมือ และภาชนะ โบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยเหล็ก ได้แก่ อาวุธและเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น หอก หัวลูกศร ขวานบ้อง สี่ว ภาชนะคล้ายกระทะ และเครื่องมือปลายแหลมคล้ายเข็ม โบราณวัตถุประเภททองรูปพรรณ ได้แก่ แหวน แผ่นทอง และลูกปัด โบราณวัตถุประเภทเครื่องประดับที่ทำด้วยแก้ว ได้แก่ กำไล ลูกปัด เศษแก้วหลอม และ

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 188-193.

น้ำเคลือบแก้ว ลูกปัดหินคาร์เนเลียน รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าสลักด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ต่าง
 ูขนาดใหญ๋ทำด้วยหยกเป็นรูปแปดเหลี่ยม ลูกปัดหรือจี้ที่สลักเป็นสัญลักษณ์รูปสิงห์ ลูกปัดหินที่
 มีลวดลายเขียนสีฝังไว้ในเนื้อหิน และลูกปัดทองคำรูปทรงกรวยที่มีลักษณะตรงกลางป่อง ด้าน
 ปลายสอบเข้าทั้งสองด้าน ตรงกลางมีการประดับด้วยทองคำทรงกลมโดยรอบ 4 ลูก แบบเดียวกัน
 กับที่ค้นพบที่เมืองโบราณภูเขาทองที่กล่าวมา จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏแสดงว่า เมือง
 โบราณแห่งนี้ได้เริ่มปรากฏขึ้นในยุคเหล็ก เป็นแหล่งอุตสาหกรรมการทำลูกปัดและเครื่องประดับ
 และเมืองท่าที่สำคัญที่มีขนาดใหญ่มาก มีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่ง
 ทะเลทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรที่กล่าวมาทั้งสองเมืองอย่างใกล้ชิด จากการศึกษาเปรียบ
 เทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุที่ค้นพบ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้
 เริ่มปรากฏขึ้นในช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือ ยุคเหล็ก แล้วได้พัฒนาสืบเนื่องมาโดย
 ลำดับ โดยมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5-11⁷⁸

4. เมืองโบราณท่าชนะ

เมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ที่บ้านท่าม่วง (หรือบริเวณวัดอัมพาวาส) ตำบลประสงค
 ตำบลวัง และตำบลท่าชนะ อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่บนสัน
 ทราบเก่าที่ทอดตัวอยู่ในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ ขนานไปกับชายฝั่งทะเลอ่าวไทย โดยสันทรายนี้มี
 ความกว้างไม่มากนัก ชุมชนนี้จึงทอดตัวไปตามแนวยาวของสันทราย ซึ่งกินบริเวณหลายตำบล
 โดยบริเวณที่ค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีหนาแน่นมาก คือ บริเวณที่อยู่ใกล้กันกับวัดท่าม่วง
 (วัดอัมพาวาส) ส่วนบริเวณด้านข้างของสันทรายเป็นบริเวณที่ราบลุ่มทั้งสองข้าง มีลำคลองไหล
 ผ่านแนวสันทรายนี้ไปลงอ่าวไทยทางทิศตะวันออกหลายสาย

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา เมืองโบราณแห่งนี้ได้ถูกลักลอบขุดคุ้ยหาโบราณ
 วัตถุและสิ่งของมีค่าจากชาวบ้านและนักค้าของเก่า โบราณวัตถุส่วนใหญ่จึงกระจัดกระจายออกไป
 จากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ โบราณวัตถุที่สามารถจะศึกษาได้จึงเป็นโบราณวัตถุที่อยู่ในครอบครอง
 ของเอกชน และเศษที่ยังคงหลงเหลืออยู่บนผิวดิน อันเนื่องมาจากการขุดคุ้ยดังกล่าวนั้น โบราณ
 วัตถุที่สำคัญ ได้แก่ เครื่องมือเหล็ก รูปหงส์หรือรูปห่านที่แกะสลักด้วยผลึกของหินที่มีรูปแบบ
 คล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบที่ดักกสิดา แหวนที่สลักด้วยผลึกของหินที่มีหัวราบเรียบ คล้ายคลึงกันกับ
 ที่ค้นพบที่ดักกสิดา ลูกปัดหรือจี้ที่สลักด้วยผลึกของหินเป็นสัญลักษณ์รูปสิงห์คล้ายคลึงกันกับที่ค้น
 พบจากดักกสิดา ลูกปัดที่ทำด้วยหินอะเกตหรือหินคาร์เนเลียนที่มีลวดลายเขียนสีฝังไว้ในเนื้อหิน

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 148-153.

ลูกปิดแบบอื่น ๆ ที่ทำด้วยหิน แก้ว และทองคำ ต่างหูทำด้วยหยกแบบลิงลิง-โอ กำไลทำด้วยหิน และทำด้วยแก้ว เศษแก้วกลม เศษภาชนะดินเผา หินบดและหินลับ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า เมืองโบราณแห่งนี้เป็นแหล่งอุตสาหกรรมในการทำลูกปิดและเครื่องประดับและสถานการค้าหรือ เมืองทำนानาชาติที่สำคัญแห่งหนึ่งบนคาบสมุทรไทย ซึ่งจากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทาง ศิลปะของโบราณวัตถุที่ค้นพบในเมืองโบราณแห่งนี้จะสันนิษฐานได้ว่า เมืองโบราณแห่งนี้ได้ พัฒนาขึ้นตั้งแต่ช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคเหล็ก โดยเฉพาะในช่วงราวกลางพุทธ ศตวรรษที่ 2 เป็นต้นมาได้ติดต่อสัมพันธ์ทางการค้ากับอินเดียอย่างใกล้ชิด แล้วพัฒนาสืบเนื่องต่อ มาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 11 ⁷⁹

เมืองโบราณทั้งสี่นี้ต่างก็เป็นแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตลูกปิดและเครื่องประดับและ สถานการค้า สองเมืองแรกตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย หรือริมฝั่งทะเลอันดามัน ส่วนสองเมืองหลังตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของ คาบสมุทรไทยหรือริมฝั่งอ่าวไทย มีระบบเครือข่ายโยงใยถึงกันโดยอาศัยเส้นทางการค้าข้ามคาบ สมุทร ซึ่งเป็นเส้นทางที่ใช้ทั้งในระบบเครือข่ายที่ติดต่อถึงกันในห้องถิ่น และระบบเครือข่ายของ การค้านานาชาติ โดยเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรดังกล่าวทอดตัวอยู่บนคาบสมุทรไทยระหว่าง ทะเลอันดามันกับทะเลอ่าวไทย เส้นทางที่สำคัญที่ใช้กันเป็นหลักในระยะแรกนี้ เป็นเส้นทางที่ตั้ง อยู่บริเวณตอนบนของคาบสมุทร ซึ่งคงจะมีเส้นทางที่สำคัญอยู่หลายสาย อาทิ เส้นทางสายแรก ได้แก่ เส้นทางสายคอคอดกระ ซึ่งเป็นส่วนที่แคบที่สุดของคาบสมุทรมลายู โดยเดินทางจากปาก แม่น้ำกระบุรี จังหวัดระนอง ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร มาออกฝั่งทะเลอ่าวไทย ทางฝั่ง ตะวันออกในบริเวณจังหวัดชุมพร และเส้นทางสายที่สอง ได้แก่ เส้นทางสายราชกรุค-หลังสวน เป็นเส้นทางที่ตั้งอยู่ถัดลงมาทางทิศใต้ของเส้นทางสายแรก โดยเดินทางจากบ้านราชกรุค จังหวัด ระนองทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรโดยอาศัยคลองราชกรุค ซึ่งติดต่อกับทะเลอันดามัน ผ่านพะ โด๊ะ ข้ามเขาพะโด๊ะ มาออกอ่าวไทยทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรในบริเวณอำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร หรือล่องเรือลงมาตามแม่น้ำหลังสวนมาออกอ่าวไทย เป็นต้น นับตั้งแต่ราวกลาง พุทธศตวรรษที่ 2 เป็นต้นมาเมืองเหล่านี้ได้เข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กันเข้าอย่างแน่นแฟ้น รวมทั้งได้ เป็นเมืองศูนย์กลางของชุมชนที่มีชุมชนที่มีขนาดเล็กกว่าเป็นจำนวนมากที่อยู่ถัดลงมาทางด้านล่าง เป็นบริวาร เช่น ชุมชนโบราณไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ชุมชนโบราณบ้านดั่งพัง อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี ชุมชนโบราณวัดชีเหล็ก (ร้าง) อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ ธานี ชุมชนโบราณบ้านขุนเฒ่า อำเภอสัตหีบ จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณบ้านเราะ

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 281-283.

อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณบ้านเกตุกาย อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณบ้านคลองคูคั่ว อำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณเหมืองแร่เก่า อำเภอพิปูน จังหวัดนครศรีธรรมราช และชุมชนโบราณบ้านจะนะ อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา เป็นต้น⁸⁰ ศูนย์กลางทางอุตสาหกรรมและเมืองท่าที่สำคัญทั้งสี่เมืองนี้ได้เจริญสืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 11 โดยในราวพุทธศตวรรษที่ 7 ได้ปรากฏเมืองโบราณที่ได้มีการพัฒนาขึ้นมาเป็นศูนย์กลางที่สำคัญของชุมชนบนคาบสมุทรไทยอีกสองเมืองทางด้านทิศใต้ คือ เมืองโบราณไชยาและเมืองโบราณนครศรีธรรมราช

5. เมืองโบราณไชยา

เมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ในตำบลตลาดและตำบลเลม็ด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่บนสันทรายเก่าที่ทอดตัวอยู่ในแนวทิศเหนือ-ทิศใต้ - มีที่ราบลุ่มทั้งสองด้านของแนวสันทราย มีลำคลองไหลผ่านหลายสาย คลองเหล่านี้ไหลลงสู่ทะเลอ่าวไทยที่บ้านดอน ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกของเมืองโบราณแห่งนี้ไม่มากนักและเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของชุมชน เมืองโบราณแห่งนี้มีคูน้ำและคันดินบางด้าน บางด้านคงจะอาศัยแนวคลองธรรมชาติ ขนาดของเมืองโบราณแห่งนี้ คือ ทิศตะวันออกยาว 278 เมตร ทิศตะวันตกยาว 288 เมตร ทิศเหนือกว้าง 268 เมตร และทิศใต้กว้าง 276 เมตร บริเวณโดยรอบเมืองโบราณแห่งนี้รายล้อมด้วยชุมชนโบราณที่ร่วมสมัยหลายแห่ง

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2455 เป็นต้นมา ได้ปรากฏรายงานการสำรวจทางโบราณคดีในเมืองโบราณแห่งนี้เป็นระยะ ๆ รวมทั้งรายงานการขุดแต่งบูรณะโบราณสถานบางแห่งภายในเมืองโบราณแห่งนี้ด้วย บริเวณเมืองโบราณไชยาแห่งนี้ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุหลายอย่าง อาทิ กลองมโหระทึก สำริด ในวัฒนธรรมดองซอนที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 5-6 ประติมากรรมศิลาของพระวิฆณุในศิลปะอินเดียที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ตลอดจนโบราณวัตถุที่เนื่องในพุทธศาสนาในลัทธิมหายานที่มีอายุอยู่ในระยะหลังลงมาเป็นจำนวนมาก รวมทั้งได้ปรากฏโบราณสถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธหลายแห่ง ตลอดจนได้มีการค้นพบศิลาจารึกที่สำคัญสามหลัก คือ ศิลาจารึกหลักที่ 24 ที่สลักขึ้นในปี พ.ศ. 1773 ศิลาจารึกหลักที่ 24 (ก) ซึ่งสลักขึ้นในระยะเวลาเดียวกัน และจารึกที่ 25 ที่สลักขึ้นในปี พ.ศ. 1726 เมืองโบราณแห่งนี้ นับเป็นแหล่งที่มีพัฒนาการยาวนานแห่งหนึ่ง⁸¹

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149-195 และ 302-304.

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166-167, 210-212, 226-227 และ 187-289.

6. เมืองโบราณนครศรีธรรมราช

เมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่บนสันทรายเก่านครศรีธรรมราชที่เอกสารโบราณมักจะเรียกว่า “หาดทรายแก้ว” โดยสันทรายเก่าแห่งนี้ทอดตัวเป็นแนวยาวมากในแนวทิศเหนือ-ทิศใต้ โดยทางด้านทิศเหนือสุดอยู่ในเขตอำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช และทางด้านทิศใต้สุดอยู่ในเขตอำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช โดยทอดตัวเป็นแนวคู่ขนานกันไปกับชายฝั่งอ่าวไทย โดยตั้งอยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยมาทางทิศตะวันตกแต่เพียงเล็กน้อย คือ บางช่วงอาจจะห่างกันเพียง 1-2 กิโลเมตรเท่านั้น สันทรายเก่าแห่งนี้เป็นเนินสูงขึ้นมาจากบริเวณที่ราบด้านข้างทั้งสองด้าน เป็นบริเวณที่น้ำท่วมไม่ถึง เหมาะสำหรับการตั้งแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชน จึงมีชุมชนโบราณตั้งอยู่เป็นแนวนบนสันทรายแห่งนี้ต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่เป็นต้นมา

สันทรายเก่านครศรีธรรมราชในบริเวณที่ตั้งของตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชแห่งนี้ เป็นบริเวณที่มีแม่น้ำลำคลองหลายสายตัดผ่าน โดยต้นน้ำของแม่น้ำลำคลองเหล่านี้เกิดจากเทือกเขานครศรีธรรมราชที่ตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกของแนวสันทราย นอกจากจะก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่ที่ราบลุ่มทั้งสองด้านของแนวสันทราย ก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทยที่อ่าวนครศรีธรรมราชแล้ว แม่น้ำลำคลองเหล่านี้ยังเป็นแหล่งอาหาร ทางสัญจร และแหล่งน้ำอุปโภคบริโภคที่สำคัญของเมืองโบราณนครศรีธรรมราชมาแต่โบราณด้วย โดยแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในบริเวณนี้ ได้แก่ คลองท่าแพ คลองท่าวัง คลองหน้าเมือง คลองป่าเห็ด คลองสวนหลวง คลองคูพาย และคลองท่าเรือ เป็นต้น เมืองโบราณนครศรีธรรมราช เป็นเมืองโบราณที่มีแนวคูน้ำคันดินล้อมรอบเช่นเดียวกันกับเมืองโบราณไชยา โดยในยุคอยุธยาได้มีการสร้างกำแพงก่ออิฐบนแนวคันดินดังกล่าวนี้ โดยกำแพงด้านทิศเหนือมีขนาดกว้าง 456.50 เมตร ด้านทิศใต้กว้าง 456.50 เมตร ด้านทิศตะวันออกยาว 2,238.50 เมตร และด้านทิศตะวันตกยาว 2,238.50 เมตร โดยปรากฏรายงานการสำรวจเมืองโบราณแห่งนี้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2455 เช่นเดียวกับเมืองโบราณไชยา ภายในเมืองโบราณมีการค้นพบซากของศาสนสถานที่เนื่องในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมาก รวมทั้งมีการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาทั้งสองและศิลปจารึกที่สำคัญเป็นจำนวนมาก ประติมากรรมรุ่นแรกมีอยู่หลายชิ้น โดยเฉพาะพระวิฆณุศิลาที่เป็นพระวิฆณุในกลุ่มที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 9-10 ที่ค้นพบจากเทวาลัยที่เรียกว่าหอพระนารายณ์ที่ตั้งอยู่ในบริเวณจุดศูนย์กลางของเมืองโบราณแห่งนี้ ส่วนโบราณวัตถุที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมากค้นพบในเทวาลัยโบราณหลายแห่งในเมืองนี้ ในขณะที่

โบราณวัตถุที่เนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากค้นพบในวัดโบราณหลายแห่ง โดยเฉพาะวัดที่เป็นศูนย์กลางของชุมชน คือ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช บนแนวสันทรายเดียวกันนี้ทางด้านใต้ของตัวเมืองโบราณแห่งนี้มีเมืองโบราณขนาดเล็กที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบอยู่อีกแห่งหนึ่ง คือ เมืองโบราณพระเวียง ถัดไปจากนั้นเป็นชุมชนโบราณทางการค้าขนาดใหญ่ที่บ้านท่าเรือ ซึ่งค้นพบโบราณวัตถุของต่างชาติเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเครื่องถ้วยจีนของราชวงศ์ถังและราชวงศ์ซ้อง ถัดไปอีกเป็นชุมชนโบราณบ้านเกตุกาย ที่ค้นพบเครื่องมือเหล็ก กลองมโหระทึก สำริด ลูกปัด และเครื่องประดับนานาชนิด โดยเฉพาะลูกปัดหินแบบที่มีการฝังลวดลายเขียนสีลงไปบนเนื้อหิน อันอาจจะเป็นแหล่งอุตสาหกรรมการทำลูกปัด และเครื่องประดับ และสถานีการค้านานาชาติที่สำคัญที่ร่วมสมัยกันกับเมืองโบราณที่กล่าวมาตอนต้นทั้งสี่เมืองก็เป็นได้ ส่วนทางทิศตะวันตกของเมืองโบราณมีชุมชนโบราณปรากฏขึ้นเป็นจำนวนมากในหลายยุคสมัย อย่างกรณีของชุมชนโบราณวัดพระเพรง ที่ได้มีการค้นพบเทวรูปพระวิฆณุที่มีรูปแบบอยู่ในกลุ่มของเทวรูปพระวิฆณุที่เก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และชากโบราณสถาน เป็นต้น⁸²

พัฒนาการทางการค้าของรัฐตามพรลิงค์

ล่วงมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ได้ปรากฏรัฐที่สำคัญรัฐหนึ่งขึ้นบนคาบสมุทรไทย คือ รัฐตามพรลิงค์ (Tambralinga) ซึ่งเป็นรัฐที่มีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากการเป็นชุมชนโบราณแห่งหนึ่งของคาบสมุทรแห่งนี้มาตั้งแต่ช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ได้กล่าวมา ครั้นในสมัยกึ่งประวัติศาสตร์ก็ได้ปรากฏชื่อขึ้นในเอกสารโบราณของต่างชาติ คือ เอกสารโบราณที่เรียกว่า “คัมภีร์มหานิทเทศ” ซึ่งแต่งขึ้นในประเทศอินเดีย โดยแต่งขึ้นเป็นภาษาบาลี⁸³ หนังสือเรื่องนี้ได้กล่าวถึงเมืองท่าในภาคใต้ของประเทศไทยไว้หลายเมือง โดยได้กล่าวรวมไว้ด้วยกันกับบรรดาเมืองท่าที่สำคัญแห่งอื่น ๆ ในช่วงเวลานั้นในอินเดีย ศรีลังกา และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังความตอนหนึ่งว่าดังนี้ คือ

เมื่อแสวงหาโภคทรัพย์ ขอมเล่นเรือไปในมหาสมุทร ไปคุมพะ
(หรือติคุมพะ) ไปดักโกละ ไปดักสิลา ไปกาลมุข ไปมรณปาร ไปเวสูงคะ

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 206-210 และ 287-288.

⁸³ มานิต วัลลิโกดม, “สภาพของอาณาจักรต่าง ๆ ในภาคใต้ของประเทศไทยก่อนศรีวิชัยมีอำนาจ,” ใน รายงานการสัมมนาเรื่อง ประวัติศาสตร์-โบราณคดีศรีวิชัย (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 68.

ไปเวราบด ไปชวา ไปกะมะลิ่ง (ตะมะลิ่ง) ไปวังกะ (หรือวังคะ) ไปเอพ
 วัตชนะ (หรือเวพัพันชนะ) ไปสุวรรณภูมิ ไปสุวันณภูมิ ไปตัมพปณณิ ไป
 สุปปาระ ไปภรุกะ (หรือภารุกัจจะ) ไปสุรัททะ (หรือสุรฎฐะ) ไปอังคณกะ
 (หรือกังกโลก) ไปคังคณะ (หรือกังกณะ) ไปปรมคังคณะ (หรือสรมคัง
 คณะ) ไปโยนะ ไปปินะ (หรือปรมโยนะ) ไปอัลลันตะ (หรือวินกะ) ไป
 มุลบท ไปมรุกันดาร ไปชันณบท ไปอชบด ไปเมณฑบด ไปสังกบด ไป
 ฉัตตบด ไปวังสบด ไปสกุณบด ไปมุสิกบด ไปทริบด ไปเวตตาคาร ⁸⁴

จากข้อความที่ยกมานี้ ได้ปรากฏชื่อเฉพาะที่เป็นชื่อของเมืองท่าโบราณในคาบสมุทร
 ไทยอย่างน้อยที่สุดสองชื่อ คือ “ดักโกละ” และ “กะมะลิ่ง” (หรือตะมะลิ่ง) สำหรับชื่อแรกนั้น
 ได้แสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องอย่างยืนยาวลงมาจากที่ได้กล่าวมาของดักโกละ ซึ่งได้ปรากฏชื่อ
 ในฐานะของเมืองท่าที่สำคัญของคาบสมุทรไทยที่ได้เข้าไปโยงใยในระบบเมืองท่าของระบบเครือ
 ข่ายของเส้นทางการค้าทางทะเลของโลกโบราณมาตั้งแต่ราวปี พ.ศ. 500 ส่วนชื่อที่สองคือ “กะ
 มะลิ่ง” (หรือตะมะลิ่ง หรือกมะลิ หรือตมะลิ หรือกมะลิ หรือตมะลิ หรือกมะลิ่ง หรือ
 ตมะลิ่ง) นั้น นักวิชาการได้เห็นพ้องกันว่าเป็นชื่อที่จีนเรียกว่าตั้งมาหลัง เจาซูกั๋ว เรียกว่า ตัน-มา-
 ลิ่ง ในศิลาจารึกเรียกว่าตามพริงค์ หรือตามรลิ่งคะ คือ เมืองนครศรีธรรมราชโบราณ ⁸⁵ โดยเสนา
 รัต ปรนะวิตานะ (Senarat Paranavitana) ชาวศรีลังกา มีความเห็นว่าคำว่า “ตมะลิ” (Tamali)
 บวกกับคำว่าคัม (Gam) หรือคมุ (Gamu) ซึ่งภาษาสันสกฤตได้ใช้คำว่าครามะ (Gramā) จึงอาจจะ
 เป็นคำว่าตมลิ่งคัม (Tamalingam) หรือตมลิ่งคมุ (Tamalingamu) ในภาษาสิงหล และคำนี้เมื่อได้
 มีการแปลเป็นภาษาบาลีก็จะได้เป็นคำว่าตามพริงคะ (Tambalinga) และเป็นคำว่าตามพริงคะ
 (Tambralinga) หรือตามพริงค์ในภาษาสันสกฤต ⁸⁶ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าในสมัยกรุงศรี
 อยุธยาของคาบสมุทรไทย เอกสารของต่างชาติได้แสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของเมืองท่าโบราณ
 ของคาบสมุทรแห่งนี้ที่ได้เข้าไปอยู่ในระบบเมืองท่าของระบบเครือข่ายทางการค้าของโลกโบราณ
 สายนี้ก็อีกอย่างน้อยอีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองท่าตามพริงค์ ซึ่งได้รุ่งเรืองขึ้นทางชายฝั่งทะเลด้านทิศ
 ตะวันออกของคาบสมุทร โดยมีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณเมืองนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน จากหลัก

⁸⁴ พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ 29 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2523), หน้า 188.

⁸⁵ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 66, 76-77, 183, and 201-202.

⁸⁶ Senarat Paranavitana, *Ceylon and Malaysia* (Colombo : Lake House Investment Limited Publishers, 1966), p. 99.

ฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เมืองท่าแห่งนี้ได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ขยายอาณาเขตไปอย่างกว้างขวาง และมีอิทธิพลต่อคาบสมุทรแห่งนี้ด้วยระยะเวลาที่ยาวนานสืบต่อมา โดยในยุคนี้ได้ปรากฏชุมชนโบราณทั้งในบริเวณชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย โดยปรากฏในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกในอัตราส่วนที่สูงมากถึงร้อยละ 84.61 ในขณะที่ปรากฏในบริเวณชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันตกในอัตราส่วนเพียงร้อยละ 15.39 ของชุมชนโบราณทั้งหมดในยุคนี้ของคาบสมุทรไทย โดยชุมชนโบราณเหล่านี้ทั้งหมดตั้งอยู่ที่ชายฝั่งทะเลหรือริมฝั่งแม่น้ำทั้งสิ้น โดยชุมชนโบราณในยุคนี้คงจะมีความสัมพันธ์กับเครือข่ายของเส้นทางการค้านานาชาติสายนี้อย่างแน่นอนแฟ้นมากยิ่งขึ้น จนนำไปสู่การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมครั้งสำคัญ โดยเฉพาะการหลั่งไหลเข้ามามากยิ่งขึ้นของวัฒนธรรมอินเดีย จึงได้ปรากฏประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพุทธมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะประติมากรรมประเภทพระพุทธรูป ในขณะเดียวกันได้ปรากฏประติมากรรมเทพเจ้าที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยรูปเคารพในศาสนาทั้งสองนี้เป็นอิทธิพลโดยตรงของอินเดีย ส่วนในด้านอักษรนั้น ได้มีการค้นพบจารึกบนตราประทับและจารึกบนวัสดุขนาดเล็กหลายชิ้น จารึกเหล่านี้สลักด้วยอักษรพราหมี (Brahmi) และภาษาสันสกฤตโบราณทั้งสิ้น จารึกบนตราประทับล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงประโยชน์ใช้สอยในทางการค้าเช่นเดียวกันกับที่เคยค้นพบที่เมืองโบราณออกแก้วที่ร่วมสมัยกัน นอกจากนี้ในยุคนี้ยังมีการปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกของสถาปัตยกรรมที่สร้างด้วยอิฐและมีหินเป็นโครงสร้างหลักในชุมชนโบราณหลายแห่ง แต่ล้วนอยู่ในสภาพที่ถูกทำลายจากสาเหตุต่างประการทั้งสิ้น ด้วยเหตุที่ได้มีการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพในโบราณสถานเหล่านี้ จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าโบราณสถานเหล่านี้คงจะมีการใช้สอยเป็นศาสนสถาน โดยในบริเวณศาสนสถานที่ได้มีการค้นพบรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ได้มีการค้นพบสระน้ำโบราณปรากฏอยู่ด้วย⁸⁷ ชุมชนโบราณในยุคนี้มีทั้งที่ได้พัฒนาสืบเนื่องมาจากยุคก่อนหน้านั้นและที่พัฒนาขึ้นใหม่เป็นครั้งแรกในยุคนี้ โดยชุมชนโบราณที่สำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย ได้แก่ ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร ชุมชนโบราณบ้านเกตุกาย จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณวัดจอมทอง จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณวัดพระเพรง จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณหอพระนารายณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณทุ่งน้ำเค็ม จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณวัดโมคลาน จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณเมืองนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณสุโขโก-ลก จังหวัด

⁸⁷ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 195-215.

นราธิวาส ชุมชนโบราณวัดชีเหล็ก (ร้าง) จังหวัดสุราษฎร์ธานี และชุมชนโบราณวัดศาลาทั้ง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนชุมชนโบราณที่สำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย ได้แก่ ชุมชนโบราณควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ และชุมชนโบราณภูเขาทอง จังหวัดระนอง ⁸⁸

ความรุ่งโรจน์ขึ้นอันเนื่องมาจากการค้าของชุมชนโบราณเหล่านี้ในยุคนี้มีความสอดคล้องกันกับที่ปรากฏในเอกสารโบราณของจีน โดยเอกสารโบราณดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลาราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 นั้น คาบสมุทรแห่งนี้มีเมืองทั้งหมด 10 เมือง โดยมีเมืองตุนซุน (Tun-sun) เป็นเมืองที่สำคัญที่สุด ⁸⁹ โดยเอกสารโบราณของจีนที่มีชื่อว่า “เหลียง-ชู” (Liang-shu) ได้กล่าวถึงเมืองตุน-ซุน ซึ่งเป็นเมืองที่สำคัญที่สุดไว้ดังนี้ คือ

ด้วยระยะทางมากกว่า 3,000 ลี้จากแนวพรมแดนทางด้านทิศใต้ของฝู-นัน (Fu-nan) คือ อาณาจักรตุน-ซุน ซึ่งเป็นอาณาจักรที่ตั้งอยู่บนพื้นที่จะก้าวไปสู่มหาสมุทรแห่งหนึ่ง ดินแดนแห่งนี้มีขอบเขต 1,000 ลี้ ตัวเมืองตั้งอยู่ห่างจากทะเล 10 ลี้ มีพระเจ้าแผ่นดินอยู่ห้าพระองค์ที่ทุกพระองค์ได้ทรงยอมรับว่าพระองค์ทั้งมวลทรงเป็นผู้ครอบครองที่ดินโดยได้รับสิทธิมาจากพระเจ้าแผ่นดินของฝู-นัน พรมแดนทางด้านทิศตะวันออกของตุน-ซุน ติดต่อกันกับเซียว-โชว (Chiao-chou) พรมแดนทางด้านทิศตะวันตกติดต่อกับเทียน-ชู (Tien-chu) และอันสี (An-hsi) ประเทศเหล่านี้ทั้งมวลที่ตั้งอยู่ถัดไปจากแนวพรมแดนดังกล่าวได้ไปมาหาสู่เพื่อการแสวงหาและการติดตามเกี่ยวกับการค้า เพราะว่าตุน-ซุน โค้งเป็นวงกลมและยื่นเข้าไปในท้องทะเลสำหรับระยะทางที่มากกว่า 1,000 ลี้ ส่วนซาง-ไห (Chang-hai หมายถึง อ่าวสยาม) มีอาณาเขตที่กว้างใหญ่ และเรือสำเภาที่เป็นเรือเดินสมุทรจะไม่มี การข้ามที่นี้โดยตรง ที่ตลาดแห่งนี้ตะวันออกและตะวันตกจะมาพบกัน ดังนั้น จึงเป็นประจำทุกวันที่จะมีประชาชนจำนวนมากมายืนในสถานที่แห่งนั้น สินค้าต่างๆ ที่เป็นของมีค่าและสินค้าต่าง ๆ ที่เป็นสิ่งของหายาก ไม่มีสิ่งใด ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีในสถานที่แห่งนั้น ยิ่งกว่านั้น มีผลไม้ที่ใช้สำหรับการทำเหล้า

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197-212.

⁸⁹ พริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปทัศนีก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2523),

องุ่น (Wine-tree) ชนิดหนึ่ง ซึ่งเหมือนกันกับสีทับทิม น้ำของดอกไม้ชนิดนี้ จะได้รับการเก็บรวบรวม แล้วปล่อยให้แช่อยู่ในไหใบหนึ่ง ภายหลังจากนั้น ด้วยระยะเวลาเพียงไม่กี่วัน น้ำดังกล่าวนี้จะกลับกลายเป็นเหล้าองุ่น⁹⁰

ข้อความข้างต้นนี้นอกจากจะพรรณนาเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของตุน-ซุน ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่มักจะตีความตรงกันว่าตั้งอยู่ในบริเวณส่วนคอคอดของคาบสมุทรไทย ยังมีการพรรณนาให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์ทางการค้าของตุน-ซุน ซึ่งในแต่ละวันจะมีประชาชนอย่างมากมาในตลาดการค้าแห่งนี้ สินค้าที่สำคัญ คือ สินค้าประเภทของมีค่าและของหายาก “ไม่มีสิ่งใด ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีในสถานที่แห่งนั้น” จึงมีสภาพเป็นตลาดการค้านานาชาติที่สมบูรณ์แบบ เพราะเมืองท่าแห่งนี้เป็นสถานที่ซึ่ง “ตะวันออกและตะวันตกจะมาพบกัน”

ส่วนเอกสารโบราณของจีนอีกชิ้นหนึ่งที่ได้มีการกล่าวอ้างอิงถึงตุน-ซุน คือ ผลงานชิ้นหนึ่งที่ได้มีการคัดลอกถ้อยคำมาจากหนังสือที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 8 ที่ชื่อว่า “นาน-โชว อี-วู ชีห์” (Nan-chou I-wu Chih) ซึ่งได้มีการนำมาอ้างอิงในหนังสือ “ไถ-ผิง-ยู-ลาน” (Tai-p'ing Yu Lan) ดังความบางตอนว่าดังนี้ คือ

หนังสือนาน-โชว อี-วู ชีห์ ได้กล่าวไว้ว่าตุน-ซุน ห่างจากฟู-นัน มากกว่า 3,000 ลี้ กำเนิดดั้งเดิมของตนเป็นอาณาจักรเอกราชแห่งหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนองค์หนึ่งของฟู-นันที่ทรงพระนามว่าฟั้น-มัน (Fan-man) ได้ทรงแสดงความกล้าหาญ พระองค์ได้ทรงยึดและปราบอาณาจักรแห่งนั้น ในปัจจุบันนี้อาณาจักรแห่งนั้นอยู่ในอำนาจของฟู-นัน⁹¹

คำพรรณนาข้างต้นนี้ แม้จะมีการกล่าวถึงที่ตั้งของตุน-ซุนแต่เพียงสั้น ๆ แต่ได้ขยายความให้เห็นว่าในชั้นต้นตุน-ซุนเป็นอาณาจักรอิสระแห่งหนึ่ง ต่อมาษัตริย์ของฟู-นันทรงเข้าปราบปรามจนอาณาจักรแห่งนี้ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรฟู-นัน ในบทเดียวกันของหนังสือไถ-ผิง ยู-ลาน ได้กล่าวซ้ำเกี่ยวกับตุน-ซุนอีกครั้งหนึ่ง โดยนำข้อความมาจากหนังสือนาน-ชีห์ (Nan-shih) แต่ได้มีการกล่าวต่อไปด้วยการเสริมความเกี่ยวกับรายละเอียดทางด้านชาติวงศ์วรรณา (Ethnography) ที่มักจะถูกละเลยไปในหนังสือเล่มอื่น ๆ ดังความบางตอนว่าดังนี้ คือ

⁹⁰ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, p. 16.

⁹¹ Ibid.

หนังสือฟู-นาน ชีห์ (Fu-nan chih) โดยชู-จีห์ (Chu-chih) ได้กล่าวไว้ว่าอาณาจักรตุน-ซุนเป็นเมืองขึ้นแห่งหนึ่งของฟู-นัน พระเจ้าแผ่นดินของดินแดนแห่งนั้นทรงพระนามว่าขุน-ลุน (K'un-lun) ในประเทศนั้นมีครอบครัวของฮู (Hu) จากอินเดียห้าร้อยครอบครัว มีโฟ-ถู (Fo-t'u) อยู่คู่หนึ่ง และมีพราหมณ์ชาวอินเดียมากกว่าหนึ่งพันคน ประชาชนของตุน-ซุนนับถือและประพฤติปฏิบัติตามศาสนาและคำสั่งสอนของพวกเขา และยกบุตรสาวของพวกเขาให้แต่งงานกับพวกเขา ผลที่ได้เกิดมาแต่เหตุการณ์ทั้งนี้ คือพราหมณ์เป็นจำนวนมากไม่ได้จากไปไหน พวกเขาไม่ทำอะไร แต่ศึกษาวินัยที่ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนา อาบพวกตนด้วยน้ำหอมและดอกไม้ นานาชนิดและฝึกฝนปฏิบัติด้วยศรัทธาอันแก่กล้าอย่างไม่หยุดหย่อนตลอดทั้งวันและคืน ในเวลาที่มีโรคภัยไข้เจ็บ พวกเขา (ประชาชนของตุนซุน) ตั้งสัตย์อธิษฐานในการจัดการศพโดยอาศัยนก (Bird Burial) ด้วยการร้องเพลงและรำรำ พวกเขาจะได้รับการพิทักษ์ไปภายนอกเมือง อันเป็นสถานที่ซึ่งหมุ่นจะรุมเข้ากินพวกเขาอย่างตะกละตะกลาม กระดูกที่ยังคงหลงเหลืออยู่ได้รับการเผาจนกลายเป็นอัฐิ บรรจุไว้ในโกศและทิ้งให้จมลงไปในทะเล ถ้าหากว่าหมุ่นไม่กินพวกเขา พวกเขาจะได้รับการบรรจุเข้าไปในตะกร้าใบหนึ่ง การจัดการศพโดยไฟมีเงื่อนไขในการปฏิบัติโดยการกระโจนตัวเองเข้าไปในกองไฟ อัฐิที่ยังคงหลงเหลืออยู่จะได้รับการบรรจุในกล่องบรรจุอัฐิใบหนึ่ง และการบูชาฮัญญะโดยการถูกทับหรือถูกฝังได้ให้โอกาสสำหรับช่วงระยะเวลาที่ไม่ได้มีการกำหนดไว้แน่นอน ในที่นั้นมีผลไม้ที่ใช้สำหรับทำเหล้าองุ่น (Wine-tree) ซึ่งเหมือนกับสีทับทิม ดอกของผลไม้ชนิดนี้จะได้รับการเก็บรวบรวมเข้าด้วยกัน และน้ำของดอกไม้เหล่านี้นั้นจะปล่อยให้แช่อยู่ในไหใบหนึ่ง ภายหลังจากนั้นเป็นระยะเวลาเพียงไม่กี่วัน น้ำของผลไม้ดังกล่าวนี้จะกลับกลายเป็นเหล้าองุ่นที่แสนวิเศษที่ทำให้มีเมฆาชนิดหนึ่ง⁹²

ถึงแม้ว่าคำพรรณนาข้างต้นจะแสดงให้เห็นว่าในตุนซุนมีอิทธิพลของพุทธศาสนาหรือ “โฟ-ถู” อยู่ด้วย โดยอาจจะมีการปรากฏขึ้นของพระพุทธรูปหรือสถูปก็ตาม แต่ดูเหมือนว่าอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์จะปรากฏขึ้นอย่างแพร่หลายเป็นอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการปรากฏขึ้นของ “ฮู” ซึ่งนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่าเป็นพวกพ้อดำจากอินเดียที่มีพื้นฐานเป็นพราหมณ์ถึงห้า

⁹² Ibid., p. 17.

ร้อยครอบครัว หรือมีพราหมณ์มากกว่าหนึ่งพันคนก็ตาม นอกจากประชาชนชาวคุนซุนจะยอมรับนับถือศาสนาพราหมณ์และปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพราหมณ์เหล่านั้นแล้ว ยังมีการยกบุตรสาวให้แก่พราหมณ์เหล่านั้น จนนำมาสู่การตั้งถิ่นฐานเป็นการถาวรของพราหมณ์เหล่านั้น โดยพราหมณ์เหล่านั้นอยู่ในฐานะสูง ไม่ต้องประกอบกิจการงานอย่างอื่น นอกจากปฏิบัติกิจทางศาสนาและการศึกษาคัมภีร์ที่ศักดิ์สิทธิ์ ในส่วนของพิธีศพของชาวคุนซุนนี้ ได้รับการขยายความเพิ่มเติมขึ้นอีกไม่น้อยในสารานุกรมของราชวงศ์ถัง (T'ang Encyclopedia) ที่มีชื่อว่าตุง-เทียน (T'ung Tien) ที่มีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 14 ดังความบางตอนว่าดังนี้ คือ

ในประเทศนี้ (ประเทศคุนซุน) ได้มีการแพร่กระจายของดอกไม้ต่าง ๆ มากกว่าสิบชนิด ซึ่งไม่ได้เหี่ยวแห้งร่วงโรยในฤดูหนาวหรือฤดูร้อนทุก ๆ วัน เกวียนสิบคันจะได้รับการบรรทุกด้วยดอกไม้เหล่านี้ เมื่อแห่งกลิ่นหอมของดอกไม้เหล่านี้จะเพิ่มสูงขึ้น และละอองของดอกไม้ใช้เหมือนกันกับแป้ง ซึ่งใช้สำหรับการทาร่างกาย การจัดการศพโดยการอุทิศชีวิตให้กับนกเป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันเป็นปกติธรรมดาประเพณีหนึ่ง เมื่อผู้ชายคนหนึ่งกำลังจะตาย ญาติและเพื่อนของเขาร้องเพลงและร่ำรำภาวนอกเมือง อันเป็นสถานที่ซึ่งพวกนกที่มีลักษณะคล้ายห่าน มีสีแดง และมีปากแหลมคล้ายกันกับปากของนกแก้วจะมา โดยการบินมาด้วยจำนวนตั้งหมื่นตั้งแสน ภายหลังจากที่ครอบครัวของผู้ชายคนนั้นได้เดินทางกลับนกเหล่านั้นจะเข้าจิกกินเนื้อของเขอย่างตะกละตะกลาม เมื่อนกกินเสร็จเรียบร้อยแล้ว นกนั้นจะบินจากไป กระดูกของชายผู้นั้นจะได้รับการเผาและทิ้งให้จมลงไปในทะเล ในที่สุดผู้ชายคนนั้นจะได้รับการนับถือในฐานะของบุคคลผู้หนึ่งที่มีการปฏิบัติอันสูงส่ง ซึ่งจะเป็นผู้ที่มีการเกิดใหม่ในสรวงสวรรค์อย่างแน่นอนที่สุด แต่ถ้าหากว่านกเหล่านั้นบินวนอยู่โดยรอบเป็นรูปวงกลม รวมทั้งยังบินชูหัวทะยานสูงขึ้น โดยไม่กินชายผู้นั้นเป็นอาหาร ชายผู้นั้นจะเสียใจและพิจารณาตนเองว่าเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ ในที่สุดชายผู้นั้นจะใช้วิธีการจัดการศพด้วยไฟ (Fired Burial) แต่สิ่งดังกล่าวนี้ได้รับการพิจารณาว่าเป็นแนวทางที่ต่ำกว่าของการปฏิบัติ ถ้าหากว่าชายผู้นี้ไม่สามารถที่จะปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดในสองอย่างนี้ได้ คือ ไม่สามารถที่จะกระโดดเข้าไปในกองไฟขณะที่ยังมีชีวิตอยู่หรือไม่

ได้ถูกจิกกินโดยนก ชายผู้นั้นจะได้รับการพิจารณาว่าเป็นผู้ที่มีหลักความ
ประพฤติที่ดีเลย⁹³

นอกจากนี้คุณซุนยังได้รับการกล่าวอ้างหรือพาดพิงถึงจากเอกสารโบราณของจีนที่มีอายุ
อยู่ในระยะหลังลงมาอีกหลายรายการ โดยเอกสารเหล่านั้นมักจะกล่าวอ้างถึงเกี่ยวกับความ
สำคัญของดินแดนแห่งนี้ในฐานะของแหล่งที่มีดอกไม้หอมที่มีชื่อเสียงหลายชนิด

ในระยะเวลาที่ผ่านมาถึงแม้ว่านักวิชาการส่วนใหญ่จะมีความเห็นว่าคุณซุนที่ได้รับการ
กล่าวถึงในเอกสารโบราณของจีนในพุทธศตวรรษที่ 8 นี้จะตั้งอยู่ในบริเวณส่วนที่เป็นคอคอดของ
คาบสมุทรแห่งนี้ เนื่องจากมีความเหมาะสมหลายประการก็ตาม แต่ข้อสันนิษฐานนี้ก็มักจะได้รับ
การโต้แย้งมาโดยตลอด เนื่องจากในระยะก่อนหน้านี้ยังไม่ปรากฏว่ามีการค้นพบหลักฐานทาง
โบราณคดีที่ร่วมสมัยในบริเวณนั้นที่จะนำมาสนับสนุนได้ แต่ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบหลักฐาน
ทางโบราณคดีเหล่านั้นอย่างมากมายในบริเวณนี้ โดยเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบใน
แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร และแหล่งโบราณคดีภูเขาทอง จังหวัดระนอง ซึ่งได้
ค้นพบโบราณวัตถุนาชนิกที่สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนโบราณเหล่านี้สามารถที่จะเป็นตลาดการค้า
ที่สำคัญในระยะเวลาดังกล่าวที่เป็น “จุดนัดพบระหว่างตะวันออกกับตะวันตก” ได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ดี ในบรรดาชุมชนโบราณเหล่านี้ มีชุมชนโบราณตามพรลิงค์เพียงแห่งเดียว
เท่านั้นที่ได้ปรากฏชื่ออย่างสืบเนื่องและยืนยาวมากที่สุด โดยหลังจากที่ชื่อนี้ได้ปรากฏชื่อขึ้นเป็น
ครั้งแรกในเอกสารโบราณของอินเดียในราว พุทธศตวรรษที่ 7 ดังกล่าวแล้ว⁹⁴ ชื่อนี้ได้ปรากฏชื่อ
ขึ้นอีกหลายครั้งในระยะหลังลงมาในศิลาจารึกที่มีการค้นพบในท้องถิ่น ทั้งศิลาจารึกหลักที่ 28 ที่
ค้นพบในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งสลักขึ้นในราว
พุทธศตวรรษที่ 11 – 12⁹⁵ (ภาพที่ 26) และศิลาจารึกหลักที่ 24 ที่ค้นพบที่วัดหัวเวียง (วัดเวียง)
อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1773⁹⁶ (ภาพที่ 31) ก่อนที่ชื่อนี้จะพัฒนา

⁹³ Ibid., p. 18.

⁹⁴ See Ibid., pp. 66, 76 – 77, 183 and 201 – 202.

ดู พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ 29, หน้า 118.

⁹⁵ ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, 2540), หน้า 53 – 57.

⁹⁶ ยอร์ช เซคส์, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2 จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2504), หน้า 30-31 และรูปที่ 10.

อย่างต่อเนื่องไปสู่ชื่อที่สำคัญอีกชื่อหนึ่งนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา คือ “นครศรีธรรมราช”

การปรากฏชื่อขึ้นเป็นครั้งแรกในเอกสารโบราณของอินเดียดังกล่าวนี้ “ตามพรลิงค์” ได้รับการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงในฐานะของเมืองท่าแห่งการค้าขายแห่งหนึ่งในบรรดาเมืองท่าอีกเป็นจำนวนมากที่รุ่งโรจน์ขึ้นในเวลานั้น คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 7 ในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่เป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณอินเดีย ศรีลังกา และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเมืองท่าเหล่านี้เป็นเมืองท่าที่มีความมั่งคั่งที่บรรดาพ่อค้าได้พยายามแล่นเรือไปเพื่อการแสวงหาโภคทรัพย์ ซึ่งจากการพิจารณาโดยอาศัยความสืบเนื่องของชื่อนี้ที่ปรากฏขึ้นอีกหลายครั้งในศิลาจารึกที่มีอายุอยู่ในระยะหลังลงมาที่ได้มีการค้นพบในท้องถิ่นดังที่ได้กล่าวมาและหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ประกอบกัน อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเมืองท่าแห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราชในปัจจุบันนี้ และได้พัฒนาต่อเนื่องลงมาอีกยาวนาน

นับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ (มีอายุอยู่ในระหว่างราว 5,000 – 4,000 ปีมาแล้ว) เป็นต้นมา ได้ปรากฏชุมชนโบราณขึ้นในบริเวณสันทรายเก่าและบริเวณที่ราบที่ตั้งอยู่รายรอบตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชและตัวเมืองนครศรีธรรมราชในปัจจุบันหลายแห่ง โดยเฉพาะชุมชนโบราณที่กระจุกกระจายอยู่ในบริเวณสันทรายเก่าในบริเวณตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง ซึ่งตั้งอยู่ห่างลงมาทางด้านทิศใต้ของตัวเมืองนครศรีธรรมราช ประมาณ 1-2 กิโลเมตร ซึ่งมีเมืองท่าโบราณแห่งหนึ่งของนครศรีธรรมราช เป็นจุดศูนย์กลาง คือ เมืองท่าโบราณบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง อันเป็นเมืองท่าที่ได้มีพัฒนาการอย่างยาวนานแห่งหนึ่งของนครศรีธรรมราช บริเวณโดยรอบเมืองท่าโบราณบ้านท่าเรือมีชุมชนโบราณที่สำคัญตั้งอยู่หลายแห่ง เช่น ชุมชนโบราณบ้านพังสังห์ ชุมชนโบราณบ้านจันทุน และชุมชนโบราณบ้านเกตุกาย เป็นต้น ในบริเวณชุมชนโบราณบ้านท่าเรือและชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ รายรอบเหล่านี้ ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุกระจุกกระจายอยู่ในบริเวณกว้าง โบราณวัตถุที่ค้นพบเป็นโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นในหลายช่วงเวลา นับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินใหม่ลงมา เช่น กำไลทำด้วยหินขัดในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่⁹⁷ กลองมโหระทึกสำริด ในวัฒนธรรมดองซอนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ ซึ่งมีอายุประมาณ 2,000 – 1,500 ปีมาแล้ว⁹⁸ เครื่องมือเหล็กแบบเดียวกันกับที่ค้นพบในประเทศมาเลเซียที่

⁹⁷ กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (กรุงเทพมหานคร : บริษัทรุ่งศิลปการพิมพ์ (1977) จำกัด, 2543), หน้า 40.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43 – 45.

เรียกว่าตุลึงมาวาสในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคโลหะ ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ. 43-643⁹⁹ เคียวที่ทำด้วยเหล็กในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคโลหะที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ. 43-643¹⁰⁰ และลูกปัดหลายแบบ รวมทั้งลูกปัดที่ทำด้วยหินคาร์เนเลียนและหินอะเกตที่มีเส้นสีขาวฝังในเนื้อหิน (Etched Bead) ที่ผลิตขึ้นในระหว่างราวปี พ.ศ. 243 – 643 แบบเดียวกันกับที่ค้นพบในชุมชนโบราณควนลูกปัด ชุมชนโบราณภูเขาทอง ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว และชุมชนโบราณท่าชนะ¹⁰¹ เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางทางการค้าแห่งหนึ่งของชุมชนโบราณแห่งนี้ที่สามารถรองรับการกล่าวหาพิงถึงในเอกสารโบราณอินเดียที่ร่วมสมัยได้เป็นอย่างดี จึงอาจจะชี้ให้เห็นว่าเมืองท่าแห่งการค้าขายของนครศรีธรรมราช หรือ “ตามพรลิงค์” ที่กล่าวถึงในเอกสารโบราณชิ้นนั้นคงจะเป็นเมืองท่าโบราณบ้านท่าเรือแห่งนี้

ครั้นในระยะหลังลงมาของตามพรลิงค์ คือ ในสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา เมืองท่าโบราณแห่งนี้ได้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นโดยลำดับ นอกจากจะมีการค้นพบโบราณวัตถุสถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาในชุมชนเป็นจำนวนมากแล้ว ยังมีการค้นพบสินค้าจากต่างแดนเป็นจำนวนมากด้วย โดยเฉพาะเครื่องถ้วยของจีนที่ผลิตขึ้นในสมัยราชวงศ์ถัง (พ.ศ. 1161 – 1450) ราชวงศ์ซ่งหรือราชวงศ์ซ่งหรือราชวงศ์ซ้อง (พ.ศ. 1503 – 1822) ราชวงศ์หยวน (พ.ศ. 1823 – 1911) ราชวงศ์หมิง (พ.ศ. 1911 – 2183) และราชวงศ์ชิง (พ.ศ. 2187-2454)¹⁰² อันเป็นการชี้ให้เห็นว่าเมืองท่าแห่งนี้ได้มีบทบาทอย่างสำคัญทางการค้าของคาบสมุทรไทย และดูเหมือนว่าบทบาทดังกล่าวนี้ของเมืองท่าแห่งนี้จะมีความสืบเนื่องยาวนานมากกว่าเมืองท่าแห่งใด ๆ ในคาบสมุทรไทยที่ค้นพบในขณะนี้

การที่เมืองท่าโบราณแห่งนี้พัฒนาได้อย่างสืบเนื่องและรุ่งโรจน์อย่างยาวนานนั้น อาจจะเนื่องมาจากปัจจัยสนับสนุนหลายประการ (แผนที่ หมายเลข 6 – 8) อาทิ ประการแรก ตั้งอยู่ในจุดที่เป็นกึ่งกลางของคาบสมุทร ส่งผลให้มีสภาพเป็นศูนย์กลางแห่งการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าได้อย่างกว้างขวาง ทั้งกับชุมชนที่ตั้งอยู่ทางด้านเหนือและด้านใต้ของคาบสมุทร ประการที่สอง ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลเปิด ทำให้การคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอกเป็นไปอย่างสะดวก รวดเร็ว

⁹⁹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 153 – 154.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰² ดู ัญญภัทร จันทวิช, เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2529), หน้า 215 – 440.

และกว้างขวาง โดยการคมนาคมดังกล่าวเป็นไปอย่างสะดวก รวดเร็ว และกว้างขวางโดยการคมนาคมดังกล่าวเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพทั้งในส่วนของการติดต่อทางการค้าโดยการเดินเรือกับดินแดนโพ้นทะเลและการติดต่อกับชุมชนต่าง ๆ บนคาบสมุทรและดินแดนที่อยู่ถัดออกไปในบริเวณอ่าวไทย โดยอาศัยการเดินเรือเลียบชายฝั่งทะเลอ่าวไทยและอาศัยแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ประการที่สาม ตั้งอยู่ในบริเวณสันทรายเก่าที่กว้างใหญ่ ส่งผลให้สามารถขยายชุมชนและรองรับการค้าและการตั้งคลังสินค้าได้อย่างกว้างขวาง และชุมชนตั้งแหล่งอาศัยอยู่บนสันทราย ซึ่งเป็นที่ดอน จึงไม่ประสบปัญหาจากอุทกภัย ประการที่สี่ ตั้งอยู่ในบริเวณที่แวดล้อมด้วยที่ราบลุ่ม เนื่องจากทั้งสองข้างของแนวสันทรายเก่าเป็นบริเวณที่ราบลุ่มที่กว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ จึงเป็นแหล่งสำหรับการปลูกข้าวเลี้ยงประชากรได้อย่างพอเพียง และข้าวเป็นสินค้าที่สำคัญอย่างหนึ่งที่มีการส่งออกจากเมืองท่าแห่งนี้ ประการที่ห้า ตั้งอยู่ในจุดเริ่มต้นแห่งการเดินทางข้ามคาบสมุทร ซึ่งเป็นเส้นทางหลักที่ใช้ในการคมนาคมขนส่งสินค้าจากชายฝั่งทางทิศตะวันออกไปสู่ชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทร ซึ่งนอกจากจะสามารถเดินทางต่อไปสู่ฝั่งตะวันตกได้หลายเส้นทาง ทั้งทางที่จะเดินทางไปสู่เมืองท่าที่ตั้งอยู่ในจังหวัดกระบี่ จังหวัดตรัง และจังหวัดพังงาแล้ว ในบริเวณนี้บริเวณเทือกเขาตอนกลางมีช่องเขาที่ไม่สูงชันอย่างเส้นทางอื่น ๆ อีกหลายสาย จึงทำให้เป็นเส้นทางที่นิยมใช้สอยกันมากและยาวนานกว่าเส้นทางสายอื่นๆ ประการที่หก ตั้งอยู่ในบริเวณอ่าวที่จอดเรือได้ดี โดยอ่าวนครศรีธรรมราชหรืออ่าวปากพนังเป็นอ่าวขนาดใหญ่ มีแหลมที่กำบังคลื่นลมได้อย่างดี จึงเหมาะสำหรับการแวะพักจอดเรือในฤดูมรสุม ประการที่เจ็ด ตั้งอยู่ในบริเวณที่มีแม่น้ำลำคลองหลายสาย แม่น้ำลำคลองเหล่านี้เกิดจากเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทรที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของแนวสันทรายเก่า และไหลลงสู่ทะเลที่อ่าวนครศรีธรรมราชทางทิศตะวันออก โดยการไหลตัดผ่านแนวสันทรายเก่าแห่งนี้ในช่วง ๆ แม่น้ำเหล่านี้ อำนวยประโยชน์ให้แก่เมืองท่าแห่งนี้มาก นอกจากจะเป็นตัวการในการพัดพาตะกอนจากบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทรมาทับถมสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้แก่บริเวณที่ราบลุ่มทางด้านข้างของแนวสันทรายแล้ว ยังเป็นแหล่งน้ำจืดและแหล่งอาหารที่สำคัญสำหรับชุมชนและบรรดาพ่อค้าที่เข้ามาแวะพักได้เป็นอย่างดี รวมทั้งเป็นเส้นทางสำคัญสำหรับการสัญจรไปมาค้าขายของเส้นทางข้ามคาบสมุทรและชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในผืนแผ่นดิน ตลอดจนเป็นเส้นทางสำคัญสำหรับการขนส่งสินค้านานาชนิดของท้องถิ่น โดยเฉพาะของป่าจากบริเวณเทือกเขาตอนกลางมาสู่เมืองท่าแห่งนี้ด้วย ประการที่แปด ตั้งอยู่ในแหล่งที่สามารถซื้อขายสินค้าในปริมาณสูง เนื่องจากนครศรีธรรมราชเป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมสำหรับการขยายตัวของชุมชน จึงเป็นบริเวณที่มีประชากรมาก อัตราการบริโภคสินค้าจึงมีสูง ในขณะเดียวกันเป็นบริเวณที่มีทรัพยากรทางการค้าจากท้องถิ่นที่เป็นที่ต้องการของตลาดหลายชนิด โดยเฉพาะของป่าทำให้การค้าขายรุ่งโรจน์และยั่งยืนได้ ประการที่เก้า ความสืบเนื่องของพัฒนาการของนครศรีธรรมราช

นครศรีธรรมราชเป็นรัฐที่มีความสืบเนื่องอย่างยาวนานที่สุดแห่งหนึ่งบนคาบสมุทร จึงจะสามารถบำรุงให้เมืองท่าแห่งนี้ ซึ่งเป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งของตนสืบเนื่องยาวนานด้วย เพราะเป็นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญของรัฐ และประการสุดท้าย เป็นแหล่งที่มีศาสนสถานสำหรับการประกอบพิธีกรรมในทางศาสนา เนื่องจากเมืองท่าแห่งนี้มีพื้นที่กว้างขวางมาก จึงมีพื้นที่อย่างเพียงพอสำหรับการสร้างศาสนสถานของบรรดาพ่อค้าตามลัทธิความเชื่อของพ่อค้าแต่ละกลุ่ม ทำให้มีการค้นพบโบราณสถานและรูปเคารพในศาสนาต่าง ๆ อย่างน้อยสามศาสนาปรากฏขึ้นในชุมชนแห่งนี้ในช่วงระยะเวลาต่าง ๆ คือ ศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาอิสลาม โดยศาสนาพุทธ ลัทธิหินยาน ปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ศาสนาพุทธ ลัทธิมหายาน ปรากฏขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ศาสนาพุทธลัทธิเถรวาท ปรากฏขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 เป็นต้นมา ศาสนาพราหมณ์ปรากฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 18 และศาสนาอิสลามปรากฏขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา

การปรากฏขึ้นของตามพรลิงค์ในเอกสารโบราณของอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 7 ในท่ามกลางเมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าของโลกโบราณของนานาชาติที่กล่าวนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้น นอกจากตามพรลิงค์จะดำรงอยู่ในฐานะของศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของภูมิภาคแล้ว ยังเป็นศูนย์กลางแห่งการติดต่อแลกเปลี่ยนทางศิลปวัฒนธรรมระหว่างบรรดาศูนย์กลางทางการค้าและศิลปวัฒนธรรมเหล่านั้นด้วย ส่งผลให้ศิลปวัฒนธรรมของศูนย์กลางทางการค้าเหล่านั้น ซึ่งได้รับการกล่าวถึงไว้ไม่น้อยกว่า 30 แห่งเกิดการหลั่งไหลไปมาหาสู่และแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันได้ภายใต้ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติดังกล่าวนี้ ศูนย์กลางทางการค้าที่ได้รับการกล่าวถึงไว้นี้ ล้วนแล้วแต่เป็นศูนย์กลางทางอารยธรรมที่ตั้งอยู่อย่างกระจัดกระจายในบริเวณต่าง ๆ ของอินเดีย ศรีลังกา และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งสิ้น จึงส่งผลให้ศิลปวิทยาและวัฒนธรรมของศูนย์กลางทางการค้าเหล่านั้นพัฒนารุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว และแพร่กระจายจากศูนย์กลางทางการค้าเหล่านั้นออกไปสู่ชุมชนโบราณในบริเวณใกล้เคียง ส่งผลให้ศิลปวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นพัฒนาขึ้นด้วย

จากสภาพการณ์ที่กล่าวนี้ ได้ส่งผลให้ตามพรลิงค์พัฒนาขึ้นโดยลำดับนับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมา โดยพัฒนาการดังกล่าวนี้ได้ดำเนินอย่างสืบเนื่องต่อมาโดยตลอดช่วงระยะเวลาแห่งประวัติศาสตร์ของตามพรลิงค์ จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 18 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่รัฐตามพรลิงค์ได้ส่งต่อพัฒนาการดังกล่าวไปสู่รัฐนครศรีธรรมราช พัฒนาการดังกล่าวนี้เป็นพัฒนาการที่เกิดจากการผูกพันกันเข้าอย่างเหนียวแน่นและมีความสัมพันธ์กันประดุจลูกโซ่ระหว่าง

กระแสหลักสามกระแส คือ การค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งในบทนี้จะเน้นหนักพัฒนาการทางการค้าของรัฐตามพรลิงค์เป็นหลัก

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า การเริ่มต้นขึ้นของพัฒนาการทางการค้าของตามพรลิงค์ได้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับดินแดนหลายแห่ง ในบรรดาดินแดนเหล่านั้น ดินแดนที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งที่ส่งผลให้การค้าของตามพรลิงค์รุ่งโรจน์ขึ้นตั้งแต่ช่วงต้น คือ อินเดีย และเนื่องจากอินเดียเป็นอนุทวีปที่มีความกว้างใหญ่ไพศาลมาก ทำให้ดินแดนที่ก่อให้เกิดพัฒนาการทางการค้าของตามพรลิงค์ตั้งอยู่ในภูมิภาคต่าง ๆ ของอินเดียหลายภูมิภาค (แผนที่ หมายเลข 1)

จากสภาพทางด้านที่ตั้งในทางภูมิศาสตร์ของเบงกอลของอินเดียได้แสดงให้เห็นว่า เบงกอลตั้งอยู่ในทำเลที่มีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะทำหน้าที่เป็นธรณีประตูที่ก้าวข้ามผ่านเข้าไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นดินแดนที่มีเสน่ห์มากและมักจะปรากฏในวรรณคดีโบราณจำนวนไม่น้อยว่าเป็นดินแดนแห่งทอง เบงกอลจึงดำรงอยู่ในฐานะของเขตที่มีการเปลี่ยนถ่ายวัฒนธรรมระหว่างเอเชียตะวันตกเฉียงใต้กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในเขตนี้ได้ปรากฏให้เห็นลักษณะโดยทั่วไปหลายประการที่เหมือนกันกับที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาทิ การมีข้าวเจ้าและปลาเป็นอาหารหลัก ประชาชนโดยทั่วไปเลี้ยงหมากและพลู ผู้ชายโดยทั่วไปนุ่งผ้าโสร่งเป็นหลัก และยังมีความเหมือนกันในด้านการใช้สิ่งต่าง ๆ ในเขตเมืองร้อนอีกหลายประการ อย่างกรณีของการใช้ไม้ไผ่ เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วเบงกอลเป็นดินแดนที่มีความชื้นแบบเมืองร้อนแบบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากยิ่งกว่าที่จะมีความแตกต่างกันออกไปอย่างสิ้นเชิง อย่างกรณีของดินแดนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันตกของทวีปเอเชีย เบงกอลเป็นทางผ่านของแม่น้ำขนาดใหญ่ที่สุดหลายสาย ซึ่งในอีกทางหนึ่งแม่น้ำเหล่านั้นได้สร้างสรรค์ให้เกิดบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำขนาดใหญ่ที่สุดในโลกแห่งนี้นี้ขึ้น โดยได้ก่อตัวขึ้นเป็นรูปวงโค้งทางตอนบนของอ่าวเบงกอล และเนื่องจากเทือกเขาทิเบตที่มีขนาดมหึมาตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของเบงกอล จึงทำให้เบงกอลมีลักษณะที่เปรียบเสมือนเป็นแถบยาวของแผ่นดินที่เป็นสะพานแคบ ๆ ที่ตั้งอยู่ระหว่างอนุทวีปอินเดียและอนุทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากการที่เบงกอลได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่มีความสำคัญยิ่งนี้เบงกอลจึงได้เข้าไปมีบทบาทอย่างโดดเด่นในการค้าขายกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มานับแต่แรก

กลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา โดยการติดต่อค้าขายดังกล่าวนี้ได้เกิดขึ้นทั้งโดยทางบกและทางทะเล¹⁰³

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของเส้นทางทางการค้าที่เป็นการค้าขายโดยทางบกหลายเส้นทาง โดยเส้นทางเหล่านี้เป็นเส้นทางที่เชื่อมระหว่างเบงกอลกับดินแดนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พระภิกษุสงฆ์ชาวจีนจำนวนไม่น้อยได้เคยมีการรายงานเอาไว้ว่าได้เคยเดินทางเข้ามาสู่ประเทศอินเดียโดยอาศัยเส้นทางดังกล่าวนี้บางเส้นทาง โดยการเริ่มออกเดินทางจากเสฉวน (Szechuan) ในประเทศจีน ผ่านมาทางตอนบนของประเทศพม่าในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 8 และพุทธศตวรรษที่ 9 ส่วนรายงานการเดินทางของฉังกั – เกียน (Chank – Kien) ซึ่งเป็นเอกอัครราชทูตของจีนที่เดินทางไปสู่อัฟกานิสถานในปี พ.ศ. 417 รายงานการเดินทางของชุง – ชี (Shung – She) ซึ่งเขียนขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 963 – 1022 และรายงานการเดินทางของเกีย – ตัน (Kia – tan) ซึ่งเขียนขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 1328 – 1348 ต่างก็ได้มีการกล่าวอ้างอิงถึงเส้นทางทางบกที่เริ่มต้นตั้งแต่ตั้งเกียมาสู่กามารูปา (Kamarupa) เส้นทางสายนี้ได้ผ่านเข้าไปใกล้การาโดยา (Karatoya) แล้วผ่านเข้าไปในบริเวณภาคเหนือของเบงกอล แล้วตัดผ่านลุ่มแม่น้ำคงคา จนไปถึงภาคใต้ของพิหาร (Bihar) สำหรับพระภิกษุเหียนจั่ง (Huen Tsang) ได้กล่าวไว้ในรายงานของตนในพุทธศตวรรษที่ 12 ว่าเคยได้ยินจากประชาชนชาวกามารูปาเกี่ยวกับเส้นทางที่เริ่มต้นตั้งแต่เสฉวนมายังกามารูปา เช่นเดียวกัน เส้นทางดังกล่าวนี้เป็นเส้นทางที่เริ่มต้นขึ้นจากเบงกอลไปถึงภาคใต้ของประเทศจีน โดยผ่านทางอัสสัม (Assam) มณีปุระ (Manipura) และตอนบนของประเทศพม่า¹⁰⁴ เส้นทางสายนี้ได้มีการใช้สำหรับการเดินทางโดยทางบกของผู้คนโดยทั่วไปและบรรดาพ่อค้าที่เดินทางไปมาระหว่างเบงกอลกับประเทศต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นอกจากนี้ ยังมีเส้นทางทางการค้าโดยทางบกอีกสายหนึ่ง ซึ่งเป็นเส้นทางที่เริ่มต้นจากบริเวณภาคตะวันออกเฉียงใต้ของเบงกอลหรือเมืองสามาตะตะ (Samatata) ไปสู่เมืองพุกาม ในบริเวณตอนกลางของประเทศพม่า ซึ่งผ่านทางลุ่มแม่น้ำสุรมา (Surma) และลุ่มแม่น้ำกาจารย์ (Kachar) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าซิลhet – ซิลจาร (Sylhet – Silchar) ผ่านเทือกเขาลูโซ (Lusai)

¹⁰³ A.M. Chowdhury, "Bengal and Southeast Asia : Trade and cultural contact in the ancient period," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia* (Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996), p. 96.

¹⁰⁴ A. Bhattacharyya, *Historical geography of ancient and early medieval Bengal* (Calcutta : 1977), pp. 106 – 107.

ผ่านมณีปุระ และผ่านภาคเหนือของประเทศพม่า ส่วนเส้นทางทางการค้าโดยทางบกสายที่สอง เป็นเส้นทางที่เชื่อมโยงกันระหว่างจิตตะกอง (Chittagong) กับบริเวณตอนล่างของประเทศพม่าหรือ เมืองโบราณศรีเกษตร (Sriksetra) โดยผ่านทางยะไข่ (Arakan) จากการอาศัยเส้นทางทางการค้า โดยทางบกทั้งสองเส้นทางนี้ ทำให้อาณาจักรพุกามและอาณาจักรศรีเกษตรในประเทศพม่ามีการ ติดต่อเชื่อมโยงถึงกันทั้งในทางการเมือง การค้า และวัฒนธรรมกับบริเวณที่อยู่ใกล้ชิดกันกับ บริเวณจิตตะกอง - โคมิลลา (Chittagong - Comilla) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงใต้ ของเบงกอล ส่งผลให้ขนบธรรมเนียมประเพณีและศิลปวัฒนธรรมอื่น ๆ ของทั้งสองฝ่ายได้เกิด การขยายและการแลกเปลี่ยนกันออกไปอย่างกว้างขวาง อันเนื่องมาจากการติดต่อสัมพันธ์กันโดย เส้นทางทางบกที่กล่าวนี้ และได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่ยืนยันให้ เห็นถึงการปรากฏขึ้นและการดำรงอยู่ของเส้นทางทั้งสองสายนี้ ¹⁰⁵

ส่วนเส้นทางการค้าโดยทางทะเลนั้น เบงกอลได้รับการเอื้ออำนวยจากสภาพทาง ภูมิศาสตร์ของตำแหน่งที่ตั้งเป็นอย่างดี เนื่องจากเบงกอลมีชายฝั่งทะเลอันยาวเหยียด ทำให้ได้รับความ สะดวกสบาย และง่ายต่อการพัฒนาเส้นทางเดินเรือที่เป็นที่โปรดปรานของบรรดาพ่อค้า ทั้งมวล เบงกอลจึงได้ก้าวเข้าไปสู่การเป็นศูนย์กลางของการค้าทางทะเลของนานาชาติด้วยช่วง ระยะเวลาที่ยาวนานก่อนที่จะถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 รวมทั้งเบงกอลได้แสดงบทบาทได้อย่าง โคดเด่นในฐานะของผู้ทำการค้าทางทะเลและผู้แพร่กระจายวัฒนธรรมของอินเดียออกไปอย่างกว้าง ขว้าง โดยเฉพาะการทำการค้าและการแพร่กระจายวัฒนธรรมดังกล่าวผ่านเข้าไปสู่ศรีลังกาและ บรรดาประเทศทั้งมวลที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำหรับในกรณีของการทำการค้าและการ แพร่กระจายวัฒนธรรมของอินเดียมาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นนับว่าเบงกอลสามารถแสดงบท บทบาทได้อย่างโดดเด่นเป็นพิเศษ ¹⁰⁶

จากหลักฐานประเภทรายงานหรือบันทึกยุคต้นของจีนบางส่วนได้มีการกล่าวอ้างอิงไว้ ว่า ได้เคยมีการค้าในทางทะเลที่ดำเนินการกันมาเป็นประจำระหว่างดังเกี่ยวกับบริเวณที่เดินทางเข้า ไปถึงได้อย่างสะดวกในบริเวณตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำคงคาในประเทศอินเดีย ¹⁰⁷ ในหลักฐานที่ได้มี การบันทึกไว้โดยคังไ่ (Kan - Tai) ที่มีชื่อว่าฟูนันฉวน (Fu - nan - chuan) นั้น ได้มีการแสดง

¹⁰⁵ G.E. Harvey, *History of Burma* (London : 1925), p. 42.

¹⁰⁶ A.M. Chowdhury, "Bengal and Southeast Asia : Trade and cultural contact in the ancient period," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, p. 98.

¹⁰⁷ A. Bhattacharyya, *Historical geography of ancient and early medieval Bengal*, pp. 108 - 109.

ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 เส้นทางการค้าโดยทางทะเลที่ได้มีการใช้เป็นประจำนเป็นปกติธรรมดาที่ปรากฏอยู่ในขณะนั้น คือ เส้นทางที่เชื่อมระหว่างประเทศจีนกับตามลปิตี¹⁰⁸ ในขณะที่หนังสือ “มิลินทปัญหา” ได้มีการกล่าวอ้างอิงพาดพิงถึงการค้าโดยทางทะเลระหว่างวังคะ (Vanga) กับประเทศต่าง ๆ ในภาคพื้นตะวันออกในยุคนั้นเอาไว้เช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าชื่อของสถานที่ที่เป็นจำนวนมากที่ได้มีการกล่าวพาดพิงถึงเอาไว้ในเอกสารดังกล่าวนี้ บางแห่งอาจจะไม่สามารถพิสูจน์ ตรวจสอบ และตีความได้ว่าตรงกับสถานที่ที่แน่นอนแห่งใดในปัจจุบันนี้ก็ตาม แต่ก็ได้แสดงให้เห็นได้ว่าความสัมพันธ์ในทางการค้าระหว่างเบงกอลกับประเทศต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในภาคพื้นตะวันออก อย่างกรณีของประเทศจีน ภาคใต้ของประเทศไทย และภาคใต้ของประเทศพม่าได้ปรากฏขึ้นแล้ว ¹⁰⁹ ส่วนเรื่องราวที่ได้มีการพรรณนาไว้ในชาดกเรื่องพระมหาชนกนั้น ได้มีการกล่าวอ้างอิงพาดพิงถึงการเดินทางระหว่างตามลปิตีกับสุวรรณภูมิ (Suwanaphum) ซึ่งมีความหมายว่าดินแดนแห่งทอง ซึ่งนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่าอาจจะหมายถึงบริเวณตอนล่างของประเทศพม่าก็เป็นได้¹¹⁰ นอกจากนี้ ยังปรากฏรายงานการเดินทางจำนวนไม่น้อยที่แสดงให้เห็นว่า จากเมืองท่าตามลปิตีแห่งนี้ บรรดาผู้จาริกแสวงบุญชาวจีนสามารถที่จะกำหนดแผนการเดินทางของตนในการเดินทางไปยังบริเวณต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะสุมาตราของประเทศอินโดนีเซีย ตลอดจนบริเวณชายฝั่งทะเลที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของมะละกาในประเทศมาเลเซีย เพื่อที่จะเดินทางต่อไปสู่เมืองปาเล็มบัง (Palembang) ที่ตั้งอยู่ในเกาะสุมาตรา¹¹¹ เรื่องราวในรายงานการเดินทางของพระภิกษุชาวจีนที่ชื่ออี้จิง (I - tsing) ที่เขียนในพุทธศตวรรษที่ 13 ได้แสดงให้เห็นอย่างกระจ่างว่า เส้นทางสำหรับการเดินทางทางทะเลจากเมืองท่าตามลปิตีไปสู่เมืองกวันตงหรือแคนตัน (Canton) ในมณฑลกว๋างตุ้งของประเทศจีนนั้น เป็นเส้นทางที่มีการแวะพักเป็นจุด ๆ หลายจุด โดยจุดที่มีการแวะพักนั้นล้วนแล้วแต่เป็นบรรดาเมืองท่าที่มีความรุ่งเรืองเฟื่องฟูทั้งสิ้น¹¹² ในระยะที่ผ่านมาได้มีนักวิชาการจำนวนไม่น้อยที่ได้แสดงให้เห็น

¹⁰⁸ L. Petch, *Northern India according to the Shuni-Ching Chu* (Rome : 1950), pp. 53-55.

¹⁰⁹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 181 and 269-272.

¹¹⁰ R.C. Majumdar, *Champa history and culture of an Indian colonial kingdom in the Far East, 2nd- 16th centuries A.D.* (Delhi : 1985), p. XI.

¹¹¹ J.A. Takakusu, *A record of the Buddhist religion as practised in India and the Malay Archipelago by Itsing* (Oxford : 1896) , p.185.

¹¹² Paul Wheatley , *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 44-45.

เห็นว่าได้ปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนมากที่ชี้ให้เห็นว่าจากผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บางที่ไทรบุรีหรือเคดาห์ (Kedah) อาจจะเป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเดินทาง สำหรับการเดินทางข้ามอ่าวเบงกอลไปสู่ดินแดนที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก โดยการเดินทาง ดังกล่าว จะเริ่มออกเดินทางจากไทรบุรีไปยังหมู่เกาะนิโคบาร์ (Nicobar Islands) อันเป็นสถานที่ซึ่งเส้นทางการเดินทางได้แตกออกเป็นสองสายหรือสองสาขา คือ สาขาแรก เป็นเส้นทางที่ทอดตัวไปสู่เมืองตามรลปติ และสาขาที่สองเป็นเส้นทางที่ทอดตัวไปสู่เมืองท่าหลายแห่งของศรีลังกา¹¹³ นักประพันธ์ที่มีนามว่าโซมเทวะ (Somadeva) ได้กล่าวไว้ในผลงานเรื่องกถาสริตสาคร (Kathasaritsagara) ของตนว่า บรรดาพ่อค้าจากเมืองท่าตามรลปติได้ดำเนินการทางการค้าทางทะเลกับประเทศต่าง ๆ ที่มีความโดดเด่นเป็นพิเศษซึ่งมีอยู่หลายประเทศ อย่างประเทศลังกา (ศรีลังกา) และสุวรรณวิปะ (Suwanavipa) ซึ่งนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่าหมายถึงเกาะสุมาตรา¹¹⁴ เป็นต้น โดยคัมภีร์เล่มนี้ได้มีการประพันธ์ขึ้นในแคชเมียร์ (Kashmir) ในระหว่างราวปี พ.ศ. 1593-1643 แต่คัมภีร์นี้อาจจะมีการรวบรวมไว้ซึ่งจารีตบอกเล่าที่มีความเก่าแก่มากกว่านั้น จากผลการศึกษาในขณะนี้อาจจะกล่าวได้ว่า ชาวอินเดียในสมัยโบราณนั้น ได้มีการทะลุลงไปยังอย่างจำเพาะเจาะจงเป็นพิเศษให้ดินแดนทั้งมวลที่ตั้งอยู่ในคาบสมุทรอินโดจีน (Indo-China) และหมู่เกาะมาเลย์ (Malay Archipelago) โดยการใช้ชื่อโดยทั่ว ๆ ไปว่าสุวรรณภูมิหรือดินแดนแห่งทอง รวมทั้งชาวอินเดียเหล่านี้ยังได้มีการใช้ชื่อสุวรรณวิปะหรือเกาะแห่งทองสำหรับการกล่าวหรือระบุอย่างจำเพาะเจาะจงเป็นพิเศษถึงหมู่เกาะต่าง ๆ ซึ่งหมายความว่าถึงคาบสมุทรมาเลย์ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตามในกรณีที่มีการกล่าวเป็นพิเศษถึงภาคต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในอินโดจีน (เช่น ประเทศพม่าและประเทศไทย เป็นต้น) และหมู่เกาะมาเลย์ ได้ปรากฏการเรียกดินแดนเหล่านี้ว่าสุวรรณภูมิและสุวรรณวิปะ ตามลำดับ เช่นเดียวกัน อันเป็นการชี้ให้เห็นว่าชาวอินเดียเหล่านั้นเหมือนกันกับชาวอาหรับบางประการ คือ มีความเชื่อว่าภูมิภาคดังกล่าวนี้ได้มีการผลิตทองในปริมาณมากหรือเป็นแหล่งที่มีความมั่งคั่งร่ำรวยในด้านการผลิตสินค้าต่าง ๆ ที่เป็นสินค้าที่มีค่าสูง ชนิดดังกล่าวจึงได้ให้การยอมรับดินแดนที่กล่าวนี้ให้อยู่ในฐานะของแหล่งที่มีทองอย่างอุดมสมบูรณ์อย่างแท้จริง ตามความหมายในทางอักษรศาสตร์ของชื่อแหล่งหรือตามภาพที่ปรากฏขึ้นจริง ๆ ¹¹⁵

จากหลักฐานที่ค่อย ๆ สะสมเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้นโดยลำดับที่ได้กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ตามรลปติเป็นเมืองท่าที่มีความสำคัญมากที่สุดสำหรับการค้าทางทะเลของเบงกอลอย่างน้อยที่

¹¹³ A. Bhattacharyya, *Historical geography of ancient and early medieval Bengal*, p. 112.

¹¹⁴ C.H. Tawney, trans., *Kathasaritsagara*. Vol. VI (London : 1925-1928), p. 211.

¹¹⁵ R.C. Majumdar, *Hindu colonies in the Far East* (Calcutta : 1973), pp. 4-5.

สุดก็ตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ต่อเนื่องลงมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 16 และพุทธศตวรรษที่ 17 เมืองท่าตามรลปิตีดังกล่าวนี้เคยได้รับการพิสูจน์ ตรวจสอบ และตีความว่าเป็นสถานที่แห่งเดียวกันกับเมืองตัมลูก (Tamluk) ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งของแม่น้ำรูปนารายาน (Rupnarayan) ในอำเภอมิทนาปอร์ (Midnapore) ของภาคตะวันตกของเบงกอล ซึ่งหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในแหล่งดังกล่าวเป็นหลักฐานที่สำคัญที่พิสูจน์ให้เห็นถึงความเก่าแก่และความรุ่งเรืองของสถานที่แห่งนี้ได้เป็นอย่างดี¹¹⁶

ในฐานะที่ตามรลปิตีเป็นศูนย์กลางทางการค้าและการเดินเรือ จึงได้ปรากฏภูมิของเส้นทางการเดินเรือออกจากเมืองท่าแห่งนี้ที่เป็นเส้นทางสายหลักสามสาย ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นเส้นทางสำหรับการค้าโพ้นทะเลทั้งสิ้น กล่าวคือ มีเส้นทางสองสายที่ตรงลงไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นเส้นทางที่ผ่านเข้าไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนเส้นทางอีกสายหนึ่งเป็นเส้นทางที่ตรงไปในทิศทางที่เป็นด้านตรงกันข้าม คือ เป็นเส้นทางที่ตรงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ โดยผ่านไปทางบริเวณชายฝั่งทะเลของกอลิงคะ (Kalinga) หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าโอริสสา (Orissa) และโคโรมันเดล (Coromandel) ไปยังภาคใต้ของประเทศอินเดีย ประเทศศรีลังกา และดินแดนอื่น ๆ ที่อยู่ถัดออกไปทางทิศตะวันตก สำหรับเส้นทางทางการค้าทั้งสองสายที่ตรงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้นั้น ในจำนวนนี้มีอยู่สายหนึ่งที่เป็นเส้นทางที่ ผู้เดินทางสามารถที่จะเดินทางเลียบบไปตามแนวยาวของชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกของอ่าวเบงกอล โดยการเดินทางตรงไปยังคาบสมุทรมลายู แล้วในที่สุดจะเดินทางผ่านไปยังช่องแคบมาเลย์ (Malay Straits) หรือเดินทางข้ามคาบสมุทรโดยทางบก โดยการเดินทางตัดผ่านคอคออดกระ ซึ่งเป็นบริเวณส่วนที่แคบที่สุดของคาบสมุทรแห่งนี้ แล้วเดินทางต่อไปยังดินแดนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งสามารถที่จะเดินทางต่อไปได้ไกลจนกระทั่งถึงประเทศจีน ในขณะที่เส้นทางอีกสายหนึ่งเป็นเส้นทางที่สามารถที่จะเดินทางโดยเลียบบไปตามแนวยาวของชายฝั่งไปยังเมืองปาโลรา (Paloura) ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองชิคาโคล (Chicacole) ในปัจจุบันนี้ แล้วในที่สุดเดินทางตัดตรงเพื่อข้ามอ่าวเบงกอลไปสู่บริเวณชายฝั่งทะเลที่ตั้งอยู่ในฝั่งตรงกันข้าม คือ คาบสมุทรมลายู¹¹⁷

นอกจากนี้ ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับเมืองท่าตามรลปิตีได้มีเมืองท่าแห่งอื่น ๆ ตั้งอยู่อีกหลายแห่ง โดยเมืองท่าดังกล่าวนี้ เป็นเมืองท่าสำหรับการลงเรือที่ตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเลใน

¹¹⁶ A. Bhattacharyya, *Historical geography of ancient and early medieval Bengal*, pp. 88-89.

¹¹⁷ R.C. Majumdar, *History of ancient Bengal* (Calcutta : 1974) , p. 346.

บริเวณทิศตะวันออกของอนุทวีปอินเดีย โดยเมืองท่าเหล่านี้เมืองท่าแห่งหนึ่งเป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่ที่ปาลุรา (Palura) ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับเมืองโกปาลปุระ (Gopalpur) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเมืองกานชาม (Ganjam) ในโอริสสา ส่วนเมืองท่าอีกสามแห่งตั้งอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับมาสุลิปะตัม (Masulipatam) ซึ่งจากสถานที่แห่งนี้เรือสามารถที่จะแล่นข้ามอ่าวเบงกอลไปยังตะวันออกไกลได้¹¹⁸

จากที่กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นถึงความเด่นชัดของความสัมพันธ์ในทางการค้าและการติดต่อสัมพันธ์ที่ได้ปรากฏขึ้นและดำรงอยู่ระหว่างเบงกอลกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เป็นอย่างดีรวมทั้งยังแสดงให้เห็นว่าเบงกอลได้สถาปนาความสัมพันธ์เชื่อมโยงต่าง ๆ กับพื้นแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะต่าง ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยผ่านทางการค้าดังกล่าวนี้ โดยการส่งผ่านเข้ามานั้นเป็นไปในลักษณะของการแทรกซึมเข้ามาอย่างโปร่งบางประดุจแพรเยื่อไม้ โดยแพรเยื่อนี้มันมีสภาพราวกับว่าทำขึ้นด้วยเส้นด้ายที่ร้อยรัดกันเข้าด้วยกันเป็นเกลียวด้วย ทองคำ¹¹⁹ จึงคงจะไม่มีผู้ใดที่จะมีความสามารถอย่างเพียงพอที่จะทำให้เกิดความถูกต้องแน่นอนเกี่ยวกับความหนาของแพรเยื่อไม้ที่ทำด้วยทองคำนั้นได้

ส่วนในภาคใต้ของเทศอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 7 ได้เกิดการขยายตัวของการตั้งถิ่นฐานครั้งสำคัญ โดยการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวได้ปรากฏขึ้นอย่างทั่วถึงในบริเวณตั้งแต่แหลมเคชานไปจนถึงบริเวณชายฝั่งของอานธระ (Andhra) ทางทิศตะวันออกและวิทาร์กะ (Vidarbha) ในภาคเหนือ มีเส้นทางการค้าที่ตั้งอยู่ภายในพื้นแผ่นดินเป็นจำนวนมาก มีช่องหรือด่านที่เป็นทางผ่านสำหรับการติดต่อระหว่างชายฝั่งที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของภาคกับที่ราบสูงเคชานหลายแห่ง เช่น ช่องกอนไทพาริฆาต (Gondaibarighat) ช่องถาลฆาต (Thalghat) ช่องนานาฆาต (Nanaghat) ช่องโภรฆาต (Bhorghat) ช่องปาร์ฆาต (Parghat) ช่องกุมภารลิฆาต (Kumbharlighat) ช่องอัมพาฆาต (Ambaghat) และช่องโพนทฆาต (Phondaghat) เป็นต้น¹²⁰ โดยช่องเหล่านี้ส่วนใหญ่มีลักษณะภูมิประเทศเป็นบริเวณที่ลุ่มต่ำ ซึ่งเกิดจากการเป็นช่วงรอยต่อระหว่างภูเขา จึงสามารถใช้เป็นทางผ่านได้สะดวกกว่าการเดินทางผ่านขึ้นไปบนภูเขาสูง ทำให้มีการใช้ช่องเหล่านี้เป็นเส้นทางผ่านสำหรับการสัญจรและการขนถ่ายสินค้าโดยทางลัดข้ามคาบสมุทรเพื่อเชื่อมระหว่างบรรดาเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกและชายฝั่งทางทิศตะวันตกของเทศอินเดีย เส้น

¹¹⁸ R.C. Majumdar, *Hindu colonies in the Far East*, p. 13.

¹¹⁹ J.C. van Leur, *Indonesian trade and society* (The Hague : 1976), p. 92.

¹²⁰ Himanshu Prabha Ray, "Early trans-oceanic contacts between South and Southeast Asia," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, p. 49.

ทางดังกล่าวนี้มีอยู่เป็นจำนวนมาก บางสายเป็นเส้นทางที่สำคัญที่เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายไปสู่ภาคอื่น ๆ ของประเทศอินเดียด้วย ส่งผลให้ทั้งในบริเวณการนาตะกะ (Karnataka) และอาณาจักรโบราณการเบ่งบานขึ้นของศูนย์กลางแห่งสังคมเมืองจำนวนมาก อย่างกรณีของแหล่งโบราณคดีในสมัยต้นประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงที่มีชื่อว่านาการจุนโกณฑะ (Nagarjunakonda) ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลของอาณาจักร ซึ่งเป็นทั้งศูนย์กลางของการค้าและศาสนา เป็นต้น

ในระบอบนี้วรรณกรรมเป็นจำนวนมากได้สะท้อนให้เห็นสภาพทางสังคมของภาคใต้ของอินเดียว่าเป็นสังคมที่มีความมั่งคั่งอันเนื่องมาจากการค้า อันเนื่องมาจากได้เข้าไปอยู่ในระบบเครือข่ายทางการค้าที่มีการโยกโยกกันอย่างกว้างขวาง ส่งผลให้มีการพัฒนาทางด้านสังคมและการค้าขึ้นทั้งในบริเวณแหลมเดคข่านและดินแดนที่ตั้งอยู่ห่างลงไปทางด้านทิศใต้ โดยความรุ่งโรจน์ดังกล่าวนี้ได้ปรากฏขึ้นทั้งในบริเวณที่ตั้งอยู่ลึกเข้ามาในผืนแผ่นดินและบริเวณชายฝั่งทะเล ปรากฏการณ์เช่นนี้ได้เริ่มต้นขึ้นนับตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา อันเป็นช่วงระยะเวลาที่เกิดขึ้นแรงกระตุ้นอย่างใหม่ขึ้นในบริเวณนี้ อย่างหนึ่ง คือ ได้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่จะใช้เพื่อวัตถุประสงค์ในการเดินเรือ สำหรับนำบรรดาพ่อค้าจากโลกของโรมันมาสู่บริเวณชายฝั่งทะเลของอินเดียเพื่อการซื้อหาเครื่องเทศ วรรณกรรมในท้องถิ่นของอินเดียจำนวนมากไม่ได้อธิบายถึงการกล่าวอ้างอิงพาดพิงถึงปรากฏการณ์ของการค้าระหว่างอินเดียกับโรมัน (Indo - Roman Trade) อย่างกรณีที่คัมภีร์ของทมิฬหลายเล่มได้มีการกล่าวอ้างอิงถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของบรรดาพ่อค้าแห่งยวานะ (Yavana) ในเมืองท่าปุหาร (Puhar) รวมทั้งการกล่าวถึงชาวยวานะที่เมืองมุสิริปปัตตินัม (Musiripattinam) ในเกรลาตา (Kerala) แต่บันทึกที่มีความสำคัญที่สุดและมีจำนวนมากที่สุดที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นบันทึกของชาวตะวันตกทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่สำคัญที่สุดอีกอย่างหนึ่ง คือ หลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบจากการศึกษาค้นคว้าทางโบราณคดี ในระยะเริ่มต้นของปรากฏการณ์ดังกล่าว ได้มีนักเดินเรือชาวกรีกผู้หนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนามได้เดินเรือเลียบไปตามแนวชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย แล้วได้มีการเขียนบันทึกการต่าง ๆ ในการเดินเรือเอาไว้ ซึ่งมักจะเรียกบันทึกฉบับนั้นว่า “คำพรรณนาเกี่ยวกับทะเลอีริเทรียน” (The Periplus of the Erythrean Sea) โดยสมุดบันทึกเล่มนี้ไม่ได้มีการเขียนแต่เพียงแค่ว่ารายชื่อของศูนย์กลางแห่งการค้าขายที่สำคัญหลายแห่ง ทั้งศูนย์กลางแห่งการค้าขายที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกและชายฝั่งทางทิศตะวันออกของอินเดีย ตลอดจนบัญชีรายชื่อสินค้าที่สำคัญเอาไว้เป็นจำนวนมากเพียงเท่านั้น หากแต่ยังได้มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงการขนส่งสินค้าต่าง ๆ ข้ามคาบสมุทรเดคข่านโดยเส้นทางข้ามคาบสมุทรจากบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรมาสู่เมืองท่าหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรอีกด้วย ส่วนปโตเลมี (Ptolemy) ได้เขียน

หนังสือชื่อ “ภูมิศาสตร์” (Geography) ขึ้นในช่วงระยะเวลาหลังจากนั้นลงมาประมาณหนึ่งศตวรรษ คือ ได้เขียนขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 7 โดยได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมออกไปจากบันทึกที่กล่าวมาอีกไม่น้อย รวมทั้งได้มีการสันนิษฐานว่าในระยะเวลาที่ปโตเลมีเขียนหนังสือเล่มนี้ ศูนย์กลางทางการค้าขายที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของอินเดียได้กลับกลายไปจากที่กล่าวไว้โดยชาวกรีกที่กล่าวมามากแล้ว คือ ได้มีการเพิ่มจำนวนขึ้นและมีความสำคัญยิ่งขึ้นเป็นอย่างมาก ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการค้าระหว่างอินเดียกับโรมันเพิ่มมากขึ้นทุกที โดยหลักฐานทางโบราณคดีเหล่านั้นไม่ได้มีแต่เพียงแค่บรรดาเหรียญกษาปณ์ของโรมันที่กองสะสมรวมกันอยู่เป็นจำนวนมากที่ได้มีการค้นพบในสถานที่ต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่อย่างกระจัดกระจายทั่วทั้งคาบสมุทรอินเดีย และนับเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่มีความสำคัญอยู่ในลำดับต้นเพียงเท่านั้น หากแต่ยังมีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกันกับโรมันเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน อาทิ ภาชนะดินเผาและศิลปวัตถุประเภทอื่น ๆ เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบอย่างปกติธรรมดาในการขุดค้นทางโบราณคดีโดยทั่วไปที่แหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งโบราณคดีในสมัยต้นประวัติศาสตร์ของคาบสมุทรอินเดีย อย่างกรณีของการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีอริกเมดู (Arikamedu) ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองปอนดิเชอรี (Pondicherry) ซึ่งได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่า แหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นสถานที่ทางการค้าแห่งหนึ่งในการค้าระหว่างอินเดียกับโรมันที่กล่าวนั้น นอกจากนี้ ช่วงระยะเวลานี้ยังเป็นช่วงสมัยที่ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นขึ้นของความสัมพันธ์ในทางการค้าและทางวัฒนธรรมกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ในขณะที่การค้ากับตะวันตกได้เริ่มค่อย ๆ เสื่อมถอยลง¹²¹ โดยเส้นทางสำหรับการเดินทางไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น เป็นเส้นทางที่คู่ขนานกันกับเส้นทางจากเบงกอลไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังได้กล่าวมา

หลังจากที่บรรดาพ่อค้าได้เดินทางมาถึงเมืองท่าแห่งหนึ่งแห่งใดในบรรดาเมืองท่าทั้งหมดที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรแล้ว หากพ่อค้ามีความปรารถนาที่จะเดินทางต่อไปก็จะสามารถเลือกเส้นทางสำหรับการเดินทางได้สองวิธี คือ

วิธีแรก การเดินทางโดยทางเรือเลียบไปตามแนวชายฝั่งทะเลลงไปทางด้านทิศใต้ เพื่อการเดินทางจากมหาสมุทรอินเดียผ่านช่องแคบมะละกาหรือการแวะพักในเมืองท่าหลาย

¹²¹ Manjulika Dubey and Bikram Grewal, **South India** (Singapore : Hofer Press Pte. Ltd., 1992), pp. 28-30.

แหล่งที่ตั้งอยู่ในเกาะสุมาตรา แล้วผ่านออกไปสู่มหาสมุทรแปซิฟิกทางทิศตะวันออก เมื่อเริ่มเข้าสู่มหาสมุทรแปซิฟิกแล้วเส้นทางสำหรับการเดินทางจะแตกออกเป็นหลายสาย ตามวัตถุประสงค์ของสถานที่ที่พ่อค้าปรารถนาจะเดินทางไป ซึ่งเป็นดินแดนที่อยู่ถัดออกไปจากช่องแคบมะละกา ทั้งที่เป็นดินแดนที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และดินแดนที่ตั้งอยู่ในประเทศจีน กล่าวคือ สายแรก ได้แก่ เส้นทางสายทิศตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเส้นทางที่เดินทางเลียบชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะสุมาตรา เพื่อการค้าขายในเมืองท่าต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งดังกล่าวของเกาะสุมาตรา และเมื่อเดินทางถึงส่วนปลายสุดทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะสุมาตราแล้ว อาจจะอ้อมไปยังเมืองท่าบางแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศใต้ของเกาะสุมาตราซึ่งเป็นบริเวณที่มีเมืองท่าโบราณบางแห่งตั้งอยู่ก็ได้ ในขณะเดียวกันเส้นทางสายนี้เมื่อเดินทางถึงส่วนปลายสุดทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะสุมาตราแล้ว ยังสามารถที่จะเดินทางตรงไปทางทิศตะวันออก เพื่อการค้าขายในหมู่เกาะอินโดนีเซียได้อีกหลายเกาะ โดยเฉพาะเกาะชวา เกาะบาหลี (Bali) เกาะลอมบอก (Lombok) เกาะซุมบาวะ (Sumbawa) เกาะซุมบา (Sumba) เกาะฟลอเรส (Flores) เกาะเลมบาตา (Lembata) และเกาะติมอร์ (Timor) เป็นต้น สายที่สอง ได้แก่ เส้นทางสายทิศตะวันออก เป็นเส้นทางที่เดินทางตัดตรงข้ามทะเลจีนใต้หรือมหาสมุทรแปซิฟิก เพื่อการค้าขายในเกาะและหมู่เกาะต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในทะเลจีนใต้เป็นจำนวนมาก เช่น เกาะกะลิมันตัน (Kalimantan) หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเกาะบอร์เนียว (Borneo) เกาะสุลาเวสี (Sulawesi) หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเกาะเซเลเบส (Celebes) หมู่เกาะโมลุกกะ (Molucca, or Maluku) เกาะเตอร์เนต (Ternate) และเกาะนิวกินี (New Guinea) เป็นต้น สายที่สาม ได้แก่ เส้นทางสายทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นเส้นทางที่เดินทางตัดผ่านทะเลจีนใต้หรือมหาสมุทรแปซิฟิกตรงไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อการค้าขายในเกาะและหมู่เกาะต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในทะเลจีนใต้บริเวณเหนือเกาะกะลิมันตันขึ้นไป เช่น เกาะปาเลวัน (Palawan) หมู่เกาะซูลู (Sulu Archipelago) เกาะมินดาเนา (Mindanao) เกาะเนกรอส (Negros) เกาะเซบู (Cebu) เกาะปานาย (Panay) เกาะลีย์เต (Leyte) เกาะมาสบาเตย์ (Masbate) เกาะซามาร์ (Samar) เกาะมินโดโร (Mindoro) และเกาะลูซอน (Luzon) เป็นต้น สายที่สี่ ได้แก่ เส้นทางสายทิศเหนือ เป็นเส้นทางที่ตัดข้ามทะเลจีนใต้ตรงขึ้นไปทางทิศเหนือเพื่อไปค้าขายในประเทศจีน โดยเดินทางผ่านบริเวณแหลมกะเมา (Camau) ทางตอนใต้สุดของประเทศเวียดนาม แล้วเลียบขึ้นไปโดยตลอดตามแนวชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกของประเทศเวียดนาม จนกระทั่งไปถึงภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศจีน แล้วอาจจะเลียบขึ้นไปจนถึงภาคตะวันออกของประเทศจีน และสายสุดท้าย ได้แก่ เส้นทางสายทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นเส้นทางที่เดินทางเลียบไปตามแนวชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของคาบสมุทรมลายูในบริเวณอ่าวไทย เพื่อการค้าขายกับบรรดาเมืองท่าที่ตั้งอยู่ทางด้าน

ชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของคาบสมุทรนี้ ไปจนกระทั่งถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของอ่าวไทย จนกระทั่งไปบรรจบกับเส้นทางสายเหนือที่กล่าวมาที่บริเวณแหลมตะเม

วิธีที่สอง การเดินทางโดยทางบก เพื่อตัดผ่านคาบสมุทรจากเมืองท่าทั้งมวลที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรหลายไปสู่บรรดาเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของคาบสมุทรหลาย โดยเส้นทางเหล่านี้เป็นเส้นทางลัดสำหรับการสัญจรไปมาค้าขายและการขนถ่ายสินค้าระหว่างบรรดาเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทรแห่งนี้ แทนที่จะเดินทางโดยทางเรือตามวิธีการที่กล่าวมา ซึ่งสามารถที่จะเดินทางไปค้าขายในบรรดาเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางด้านทิศตะวันออกของคาบสมุทรแห่งนี้ได้เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเส้นทางสายสุดท้ายที่ได้กล่าวมา

ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบเส้นทางข้ามคาบสมุทรที่เชื่อมระหว่างเมืองท่าของชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทรหลายเป็นจำนวนมาก เส้นทางเหล่านี้ตั้งกระจายอยู่ตั้งแต่บริเวณส่วนบนสุดของคาบสมุทรไปจนกระทั่งถึงบริเวณส่วนล่างสุดของคาบสมุทรหลาย ในทำนองเดียวกันกับเส้นทางข้ามคาบสมุทรที่เคยปรากฏขึ้นในคาบสมุทรอินเดียดังที่ได้กล่าวมา จะแตกต่างกันก็เพียงแต่ว่า เส้นทางข้ามคาบสมุทรหลายเป็นเส้นทางที่มีระยะทางสั้นกว่าที่ปรากฏอยู่ในคาบสมุทรอินเดียมาก เนื่องจากคาบสมุทรหลายเป็นคาบสมุทรที่มีลักษณะแคบกว่าคาบสมุทรอินเดีย และเส้นทางข้ามคาบสมุทรหลายไม่ได้ผ่านเทือกเขาที่สูงชันมากเท่ากับที่ปรากฏในคาบสมุทรอินเดียด้วยเหตุนี้ การใช้เส้นทางข้ามคาบสมุทรหลายจึงมีความสะดวกรวดเร็ว และใช้ระยะเวลาสั้นกว่าการใช้เส้นทางข้ามคาบสมุทรอินเดียหลายเท่า เส้นทางข้ามคาบสมุทรหลายสายสำคัญมีอยู่หลายสาย คือ สายแรก ได้แก่ เส้นทางสายช่องสิงขรหรือช่องตันพัวว เป็นทางข้ามเทือกเขาตะนาวศรี ซึ่งเป็นเขตแดนระหว่างประเทศพม่ากับประเทศไทย ตั้งอยู่ในตำบลเกาะหลัก อำเภอเมือง จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เคยเป็นทางเดินและการติดต่อค้าขายระหว่างไทยกับตะนาวศรีและมะริด สายที่สอง ได้แก่ เส้นทางสายคอคอดกระ เป็นเส้นทางตัดผ่านส่วนที่แคบที่สุดของคาบสมุทรหลายจากแม่น้ำกระบุรี อำเภอกระบุรี จังหวัดระนอง ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรมาออกจังหวัดชุมพร ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร การเสด็จประพาสของรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ก็เคยอาศัยเส้นทางสายนี้ สายที่สาม ได้แก่ เส้นทางสายราชกรูด – หลังสวน เป็นเส้นทางที่เดินผ่านโดยทางบกจากราชกรูด อำเภอเมือง จังหวัดระนอง ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร โดยอาศัยคลองราชกรูด ซึ่งติดต่อกับทะเลอันดามัน ผ่านพะโต๊ะ และข้ามภูเขาออกมาออกฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรที่อำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร หรือล่องเรือมาตามแม่น้ำหลังสวนออกอ่าวไทย สายที่

สี่ ได้แก่ เส้นทางสายตะกั่วป่า – อ่าวบ้านดอน เป็นเส้นทางที่อาศัยการล่องเรือขึ้นมาตามแม่น้ำตะกั่วป่า ในอำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร แล้วเดินบกข้ามเขาสกลมาลงคลองสก ซึ่งไหลลงสู่มแม่น้ำพุมดวง ในอำเภอกีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี แล้วล่องเรือมาออกอ่าวไทยทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรที่อ่าวบ้านดอน สายที่ห้า ได้แก่ เส้นทางสายตะกั่วป่า – นครศรีธรรมราช เป็นเส้นทางเดียวกันกับเส้นทางสายตะกั่วป่า – อ่าวบ้านดอนที่ได้กล่าวมาในบางช่วง จะต่างกันก็เพียงแค่เมื่อเดินทางลงมาตามแม่น้ำพุมดวงมาถึงท่าข้าม (พุนพิน) อันเป็นสถานที่ที่แม่น้ำพุมดวงกับแม่น้ำหลวงไหลมาบรรจบกันนั้น ก็เดินทางต่อไปตามแม่น้ำหลวงผ่านอำเภอพระแสง อำเภอบ้านนาสาร และอำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และอำเภอทุ่งใหญ่ และอำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช จากอำเภอฉวางมีทางเดินจากจันดี ตำบลช้างกลาง ผ่านช่องเขาตรงไปออกเขาแก้ว อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช แล้วเดินทางต่อไปสู่ตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช หรืออ่าวนครศรีธรรมราชทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร สายที่หก ได้แก่ เส้นทางสายปากคลองลาว – อ่าวบ้านดอน เป็นเส้นทางซึ่งบางครั้งเรียกว่า “เส้นทางสายปากพนม” โดยออกเดินทางจากปากคลองลาว อำเภออ่าวลึก จังหวัดกระบี่ ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร แล้วเดินบกผ่านเขาต่อเข้ามายังบ้านปากพนมอันเป็นจุดรวมของคลองสองสาย คือคลองสกกับคลองพนม เดินทางต่อไปลงไปยังแม่น้ำพุมดวง โดยผ่านทางบ้านพังกา บ้านยางขวน และบ้านตาขุน แล้วเดินทางสู่อ่าวบ้านดอนทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรโดยอาศัยแม่น้ำพุมดวง สายที่เจ็ด ได้แก่ เส้นทางสายปะกาไสย – อ่าวบ้านดอน เป็นเส้นทางที่นิยมใช้ข้ามจากคลองปะกาไสยทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร ผ่านอำเภอเมือง และอำเภอเขาพนม จังหวัดกระบี่ ไปลงคลองสินปุน ล่องไปสู่มแม่น้ำหลวงที่อำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานี แล้วล่องไปสู่อ่าวบ้านดอนทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรโดยอาศัยแม่น้ำหลวง สายที่แปด ได้แก่ เส้นทางปะกาไสย – นครศรีธรรมราช เป็นเส้นทางเดียวกันกับเส้นทางสายปะกาไสย - อ่าวบ้านดอนที่ได้กล่าวมาบ้างในบางช่วง จะต่างกันก็เพียงแค่เมื่อเดินทางลงมาบรรจบกับแม่น้ำหลวงที่อำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ก็เดินทางขึ้นไปตามแม่น้ำเพื่อไปสู่นครศรีธรรมราชตามเส้นทางสายตะกั่วป่า – นครศรีธรรมราช สายที่เก้า ได้แก่ เส้นทางสายคลองท่อม – อ่าวบ้านดอน เป็นเส้นทางที่ออกเดินทางจากคลองท่อม อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร ผ่านตำบลคลองท่อมเหนือ อำเภอคลองท่อม ลงสู่คลองสินปุน แล้วเดินทางต่อไปไปออกอ่าวบ้านดอนทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร ตามเส้นทางสายปะกาไสย – อ่าวบ้านดอน สายที่สิบ ได้แก่ เส้นทางสายคลองท่อม – นครศรีธรรมราช เป็นเส้นทางเดียวกันกับเส้นทางสายคลองท่อม – อ่าวบ้านดอนที่ได้กล่าวมาบ้างในบางช่วง จะต่างกันก็เพียงแค่เมื่อเดินทางลงมาบรรจบกับแม่น้ำหลวงที่อำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ให้เดินทางขึ้นไปตามแม่น้ำหลวงเพื่อไปสู่นครศรีธรรมราชตาม

เส้นทางสายตะกั่วป่า – นครศรีธรรมราช สายที่สิบเอ็ด ได้แก่ เส้นทางสายกันตัง – นครศรีธรรมราช เป็นเส้นทางที่ออกเดินทางจากปากน้ำกันตัง อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรผ่านควนธานี (เมืองตรังเก่า) แล้วขึ้นบกเดินทางผ่านห้วยยอด เขาขาว และกะปาง แล้วเข้าตำบลที่วัง อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช ผ่านช่องเขา อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช เดินทางต่อไปไปสู่เมืองโบราณนครศรีธรรมราช หรืออ่าวนครศรีธรรมราช ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร สายที่สิบสอง ได้แก่ เส้นทางสายกันตัง – อ่าวบ้านดอน เป็นเส้นทางที่ออกเดินทางจากปากแม่น้ำกันตัง อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรผ่านอำเภอห้วยยอดและอำเภอสิเกา จังหวัดตรัง แล้วเดินทางผ่านช่องเขาใหญ่เข้าเขตอำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ เพื่อเดินทางลงไปคลองสินปุน แล้วเดินทางต่อไปออกอ่าวบ้านดอน ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร ตามเส้นทางสายปะกาไสย – อ่าวบ้านดอน สายที่สิบสาม ได้แก่ เส้นทางสายไทรบุรี – สงขลา เป็นเส้นทางที่ค่อนข้างจะเดินทางลำบากกว่าเส้นทางสายอื่นที่ได้กล่าวมา เนื่องจากต้องผ่านภูเขาที่สลับซับซ้อนมาก โดยเริ่มจากไทรบุรีทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร อาศัยแม่น้ำที่สำคัญ คือ แม่น้ำเมอร์บอ ก ต่อด้วยการเดินทางไปยังจังหวัดสงขลา ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร¹²² สายที่สิบสี่ ได้แก่ เส้นทางสายไทรบุรี – ปัตตานี เป็นเส้นทางที่อาศัยการล่องเรือขึ้นไปตามแม่น้ำไทรบุรีหรือแม่น้ำเคดาห์เพื่อข้ามไปสู่ปัตตานี สายที่สิบห้า เส้นทางสายเปรัก – ปัตตานี เป็นเส้นทางที่อาศัยการล่องเรือไปตามลุ่มแม่น้ำเปรักเพื่อข้ามไปสู่ปัตตานี สายที่สิบหก เส้นทางสายมะละกา – กลันตัน เป็นเส้นทางจากมะละกาไปสู่กลันตัน โดยการเดินทางโดยอาศัยแม่น้ำปาริกัน (Panarikan) สายที่สิบเจ็ด เส้นทางสายมะละกา – ปาหัง เป็นเส้นทางจากมะละกาไปสู่ปาหัง โดยการเดินทางโดยอาศัยแม่น้ำปาริกัน สายที่สิบแปด เส้นทางสายเซมบรอง (Sembrong) และสายที่สิบเก้า เส้นทางเบอร์นาม – ปาหัง เป็นเส้นทางที่เดินทางโดยอาศัยแม่น้ำเบอร์นาม (Bemam) ไปสู่ลุ่มแม่น้ำปาหังจนไปถึงปาหัง¹²³

จากเส้นทางข้ามคาบสมุทรหลายที่ได้กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าเส้นทางเหล่านี้เคยเป็นเส้นทางที่สำคัญในการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียมาสู่รัฐตามพรลิงค์ทั้งสิ้น เพราะทุกเส้นทางเมื่อผ่านมาถึงฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรแล้ว สามารถเดินทางผ่านมาสู่รัฐตามพรลิงค์โดยสะดวกทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการเดินทางโดยการเดินเรือเลียบมาตามแนวชายฝั่งอ่าวไทย หรือโดยอาศัยลำน้ำภายในคาบสมุทรที่เชื่อมโยงถึงกันได้ หรือโดยทางบกก็ตาม รวมทั้งเมื่อเดินทางถึงเมืองท่าโบราณนครศรีธรรมราชแล้ว ยังสามารถที่จะเดินทางต่อไปยังดินแดนอื่นที่อยู่ห่างไกลออกไปได้ด้วย ไม่ว่าจะเป็นบรรดาชุมชนโบราณ

¹²² ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 348 – 356.

¹²³ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. xxv – xxvii.

ที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ลุ่มแม่น้ำโขง หมู่เกาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และประเทศจีนก็ตาม

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบบนเส้นทางข้ามคาบสมุทรที่เชื่อมระหว่าง นครศรีธรรมราชกับฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรดังกล่าวนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าเส้นทางแต่ละสายอาจจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นในยุคสมัยที่แตกต่างกัน เส้นทางบางเส้นอาจจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นในช่วงเวลาสั้น นับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชเป็นต้นมา อย่างกรณีของเส้นทางสายคลองท่อม – นครศรีธรรมราช ซึ่งเคยค้นพบกลองมโหระทึกสำริดในวัฒนธรรมดองซอน ที่แหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของนครศรีธรรมราช อันเป็นจุดเริ่มต้นทางฝั่งตะวันออกของเส้นทางสายนี้เป็นจำนวนมาก

ขณะที่ได้พบกลองมโหระทึกสำริดในรูปแบบเดียวกันที่แหล่งโบราณคดีคลองคุดคั่ว อำเภอลพบุรี จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางสายคลองท่อม – นครศรีธรรมราช ยังได้พบชิ้นส่วนของกลองมโหระทึกสำริดในรูปแบบเดียวกันนี้อีกหนึ่งใบ เป็นกลองที่มีกบหลายตัว โดยพบที่แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ (ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งคลองท่อมไม่ห่างจากปากน้ำคลองท่อมอันเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรของเส้นทางสายนี้มากนัก) นอกจากนี้ยังพบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุในช่วงระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันกับกลองมโหระทึกสำริด ในวัฒนธรรมดองซอนที่ได้กล่าวมา คือ คันฉ่องสำริดในสมัยราชวงศ์ฮั่นของจีน ในแหล่งโบราณคดีที่สำคัญบนเส้นทางสายนี้เช่นเดียวกัน คือ แหล่งโบราณคดีในอำเภอฟินุน จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางสายนี้ในบริเวณตอนกลางของคาบสมุทร และแหล่งโบราณคดีควนลูกปัด อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางจากฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรของเส้นทางสายนี้อีกด้วย ซึ่งกรณีที่ได้กล่าวมานี้ทั้งสองกรณี ย่อมยืนยันให้เห็นถึงการใช้สอยและความสำคัญของเส้นทางข้ามคาบสมุทรสายคลองท่อม – นครศรีธรรมราชในช่วงระยะเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

ครั้นในสมัยประวัติศาสตร์ ในช่วงระยะเวลาดอนต้นของสมัยประวัติศาสตร์ของรัฐตามพรลิงค์ คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 เส้นทางสายนี้อาจจะยังคงดำรงความสำคัญอยู่ก็เป็นได้ เนื่องจากได้ค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นความสำคัญของเส้นทางสายนี้อยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะการค้นพบตราประทับที่ทำด้วยหินนาขนิดซึ่งสลักด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตของอินเดียเป็นจำนวนมากที่แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ อักษรปัลลวะที่มีรูปแบบอักษรและอายุสมัยเดียวกันนี้ ได้ปรากฏขึ้นในศิลาจารึกเป็นจำนวนมากในนครศรีธรรมราช ปรากฏว่ามีการใช้ภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกัน ซึ่งอาจจะยืนยันให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของเส้น

ทางข้ามคาบสมุทรสายนี้ ต่อการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียสู่นครศรีธรรมราชได้เป็นอย่างดีในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

ถ่วงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 หลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้แสดงให้เห็นว่า เส้นทางข้ามคาบสมุทรสายสำคัญที่เคยมีบทบาทอย่างสำคัญในการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียสู่นครศรีธรรมราช คือ เส้นทางสายตะกั่วป่า – นครศรีธรรมราช มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่ได้แสดงให้เห็นบทบาทดังกล่าวของเส้นทางสายนี้ นอกเหนือจากความสำเร็จในการค้าขาย ซึ่งแสดงให้เห็นได้โดยหลักฐานทางโบราณคดีประเภทเครื่องถ้วยของจีนในสมัยราชวงศ์ถังที่มีการค้นพบอย่างมากมายมหาศาลที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช อันเป็นเมืองท่าโบราณของรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรและอาจจะเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรของเส้นทางสายนี้ และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี (เดิมอยู่ในอำเภอตะกั่วป่า) จังหวัดพังงา ซึ่งตั้งอยู่ตรงปากน้ำตะกั่วป่า อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรบนเส้นทางสายนี้ แสดงให้เห็นว่าเส้นทางสายนี้มีความสำคัญมากในอารยธรรมทางการค้าขายในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ระหว่างจีนอินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เปอร์เซีย และดินแดนอื่นที่ไกลออกไปในแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ดังที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีประเภทโบราณวัตถุของชนชาติเหล่านี้ปะปนกันอยู่อย่างหลากหลายมากแบบในแหล่งโบราณคดีเหล่านั้น

ในระยะเวลาเดียวกันนี้ นอกจากเส้นทางสายนี้จะนำความรุ่งโรจน์ในด้านอารยธรรมทางการค้าจากอินเดียและดินแดนอื่นมาสู่รัฐตามพรลิงค์แล้ว ยังนำอารยธรรมด้านอื่นมาสู่รัฐตามพรลิงค์ด้วย โดยเฉพาะทางด้านอักษรและภาษา ดังหลักฐานทางโบราณคดีบางส่วนที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้ คือ ศิลาจารึกที่ร่วมสมัยกันและสลักด้วยอักษรและภาษาอย่างเดียวกัน ซึ่งค้นพบเช่นเดียวกันทั้งที่นครศรีธรรมราชและตะกั่วป่า เป็นศิลาจารึกที่สลักด้วยอักษรทมิฬและภาษาทมิฬ ได้แก่ ศิลาจารึกหลักที่ 26 ที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีเขาพระนารายณ์ อำเภอกะปง (แต่เดิมอยู่ในอำเภอตะกั่วป่า) จังหวัดพังงา ซึ่งได้ค้นพบในเทวาลัยโบราณร่วมกันกับเทวรูปพระวิฆณุ พระนางกู่เทวี และฤๅษีมารกัณเฑย ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในศิลปะแบบปัลลวะ และศิลาจารึกหลักที่ 29 ที่ค้นพบที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ครั้นในระบะหลังตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา เส้นทางสายนี้ก็ยังคงมีบทบาทอย่างสำคัญในการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียมาสู่นครศรีธรรมราช เนื่องจากได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเส้นทางสายนี้น่าจะเป็นเส้นทางแห่งการเผยแพร่อารยธรรมของราชวงศ์โจพะ

และราชวงศ์ปาลมทยะของอินเดียมาสู่นครศรีธรรมราช และบริเวณใกล้เคียง กล่าวคือ ได้มีการค้นพบ เทวรูปในศิลปะแบบโจพะหลายองค์ ทั้งในเมืองโบราณนครศรีธรรมราช เมืองโบราณเวียงสระ อำเภอ เวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางสายนี้ในบริเวณตอนกลางของคาบสมุทรและเมือง โบราณไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี นอกจากนี้ยังค้นพบชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่สลัก ด้วยหินแกรนิตด้วยลวดลายตามรูปแบบทางศิลปะของศิลปะแบบปาลมทยะ ในแหล่งโบราณคดีบ้านท่า เรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราชอีกด้วย

อย่างไรก็ดี อาจจะกล่าวได้ว่าเส้นทางข้ามคาบสมุทรเหล่านี้ ได้มีส่วนอย่างสำคัญที่ได้ก่อให้เกิด การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียมาสู่รัฐตามพรลิงค์ด้วยระยะเวลาที่ยาวนาน ตลอดจนได้ก่อให้เกิดการ พัฒนาอารยธรรมด้านต่างๆ ในเมืองท่าโบราณแห่งอื่นในคาบสมุทรด้วย

ส่วนการค้าทางทะเลของจีนกับทะเลใต้และมหาสมุทรอินเดีย (แผนที่ หมายเลข 1) ซึ่งได้ พัฒนาขึ้นอย่างหนักแน่น มั่นคง และสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์ฮั่นเก่า (Former Han) และสามารถ ที่จะพิจารณาได้ว่าได้บรรลุความสำเร็จหรือมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งภายใต้ราชวงศ์ถัง (T'ang) โดย ก้าวขึ้นไปถึงจุดสูงสุดของตนเองภายใต้สมัยราชวงศ์ซ่งตอนใต้ (Southern Sung) การถูกจำกัดขอบเขต ภายหลังปี พ.ศ. 1670 สำหรับแคว้นต่างๆ ในภาคใต้ของราชอาณาจักรก่อนหน้านั้น และในที่สุดได้ส่ง ผลให้มีการตัดขาดออกไปจากเส้นทางทางการค้าของเอเชียกลางนั้น ได้ทำให้ชาวจีนได้หวนกลับมาสู่ การผ่านทางทะเลในภาคใต้ของจีน ดังคำกล่าวของนักวิชาการบางท่านที่กล่าวว่า ชาวจีนได้หวนกลับ มาสู่การมีจิตวิญญาณทางทะเลอีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งได้เริ่มต้นขึ้นสำหรับการเสี่ยงภัยในการก้าวลงไปสู่ ท้องมหาสมุทรในเรือของตนเอง ในพุทธศตวรรษที่ 17 บรรดาเรือสำเภของชาวจีนได้เดินทางไปถึงดิน แดนต่างๆ ในโพ้นทะเล แม้แต่ในดินแดนที่ไกลแสนไกลอย่างควิลอน (Quilon) บนชายฝั่งทะเลของ มะละบาร์ (Malabar) ของอินเดีย ในปี พ.ศ. 1514 การบริการภาษีศุลกากรที่แดนต้นได้รับการจัดระบบ องค์กรขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่ง สำหรับให้เพียงพอกับความต้องการของการค้าที่เพิ่มขึ้นมากดังกล่าวนี ซึ่งในช่วงระยะเวลาประมาณตอนปลายของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 16 ได้กลับกลายเป็นว่าสามารถ ที่จะประเมินได้ว่าสิ่งดังกล่าวนี้ได้ประกาศตัวอย่างเปิดเผยว่าเป็นการผูกขาดของรัฐอย่างหนึ่ง ตามความ ในหนังสือ “ซุงซีห์” (Sung-Shih) บทที่ 186 ในปี พ.ศ. 1541 ซึ่งเป็นปีหนึ่งในช่วงระยะเวลาหลาย ปีแรกๆ ของการเกิดปรากฏการณ์ดังกล่าว ได้มีการสถาปนาด่านเก็บภาษีศุลกากรขึ้นอีกแห่งหนึ่งที่หาง โจว (Hangchow) ครั้นในปี พ.ศ. 1542 การจัดเก็บภาษีดังกล่าวสามารถที่จะปฏิบัติงานได้ “ตามที่ได้ รับคำร้องขอ และสำหรับการอำนวยความสะดวกของบรรดา ข้าราชการชาวต่างชาติ” โดยได้มีการจัด ตั้งกองตรวจภาษีศุลกากรขึ้นหลายกองที่หางโจว Ningpo) และฉวนโจว (Ch'uan - chou) ตามความในหนังสือ “ซุง-ซีห์” บทเดียวกัน นอกจากนี้ ยังมีจุดมุ่งหมายที่จะกระตุ้นให้การค้าดังกล่าว

กับทะเลได้กว้างไกลออกไปอีก จึงได้มีการจัดส่งคณะทูตคณะหนึ่งไปพร้อมกับหนังสือแนะนำตัวที่มีตราประทับของจักรพรรดิไปชักชวน “บรรดาพ่อค้าชาวต่างชาติของทะเลได้ รวมทั้งบรรดาพ่อค้าทั้งมวลที่ได้เดินทางไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ของต่างชาติที่อยู่ถัดออกไปจากทะเลแห่งนี้ เพื่อให้มาทำการค้า” โดยให้บรรดาพ่อค้าเหล่านั้นเดินทางมาสู่เมืองท่าแห่งต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ทางภาคใต้ของเทศจีน โดยได้มีการให้สัญญาเกี่ยวกับการให้อำนาจหรือสิทธิพิเศษในการนำสินค้าเข้าเข้ามา แนวคิดบางประการที่เกี่ยวกับความรวดเร็วในการพัฒนาขึ้นจากการจัดการในทางการค้าดังกล่าวนี้ บางทีสามารถที่จะผสมผสานกันขึ้นมาจากภาพดังต่อไปนี้ คือ ในระหว่างปี พ.ศ. 1592 - 1596 สินค้าเข้ารายปีที่เข้าไปสู่เทศจีนในส่วนที่เป็นสินค้าประเภทงาช้าง นอแรด ไข่มุกที่ร้อยเป็นเส้น น้ำหอม เครื่องหอม และสิ่งอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกันนี้มีปริมาณสูงถึงประมาณเกินกว่า 53,000 หน่วยนับ ครั้นในปี พ.ศ. 1718 สิ่งดังกล่าวได้มีปริมาณเกินกว่า 500,000 หน่วยนับ แต่นับเป็นโชคที่ไม่ดีเป็นอย่างยิ่งที่ไม่สามารถจะทราบได้ไม่ว่าในกรณีใด ๆ ทั้งสิ้นว่า แต่ละหน่วยนับได้มีการผันแปรจากสินค้าชนิดหนึ่งไปสู่สินค้าอีกชนิดหนึ่งเป็นจำนวนเท่าใด แต่สถิติดังกล่าวนี้มีความหมายสำหรับชาวจีนเองเท่านั้น ชาวจีนมีความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายสำหรับสินค้าฟุ่มเฟือยเหล่านี้เป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่ได้มีการชำระค่าสินค้าเหล่านี้ด้วยทองคำ เงิน สิ่งทอ เครื่องถ้วยเคลือบ และเหนือสิ่งเหล่านี้ทั้งหมด คือ อีแปะที่ทำด้วยทองแดง ซึ่งการหลั่งไหลออกไปของสิ่งเหล่านี้ในที่สุดได้ส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อรัฐบาล นอกจากนี้ยังปรากฏว่า “เมื่อการจัดการดังกล่าวอยู่ในระเบียบแบบแผนแล้ว บางครั้งรายได้ที่เข้ามาต้องนับด้วยจำนวนหลายล้าน (ของจำนวนเส้นของอีแปะที่ร้อยกันอยู่)”¹²⁴

สัมพันธภาพในทางการค้าดังกล่าวนี้กับดินแดนในทะเลใต้และมหาสมุทรอินเดียได้นำชาวจีนเข้าไปสู่สิ่งอื่น ๆ ที่ต่อเนื่องกันหลายประการ โดยเฉพาะการเพิ่มพูนขึ้นเป็นอย่างมากของความรู้รายละเอียดเกี่ยวกับประเทศต่าง ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันเป็นความรู้ที่ได้เพิ่มขึ้นมากกว่าที่เคยหาได้สำหรับชาวจีนในระยะก่อนหน้านี้ และสิ่งดังกล่าวนี้บางทีอาจจะคาดหวังได้ว่า สัดส่วนที่สำคัญของข้อมูลใหม่ดังกล่าวนี้ อาจจะได้รับกำบังไว้โดยผลงานการเขียนประเภทร้อยแก้วที่สละสลวยที่เทียบพร้อมไปด้วยความรู้ อันเป็นคุณลักษณะอันโดดเด่นของราชวงศ์ซ่ง ความพิเศษที่เหนือยิ่งไปกว่านั้น อย่างกรณีของการพิมพ์ ได้ทำให้มีความก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็วภายใต้สมัยห้าราชวงศ์ (Five Dynasties) ซึ่งปกครองเทศจีนในระหว่างปี พ.ศ. 1450 - 1503 ส่วนการที่พัฒนาการในทำนองเดียวกันนี้ไม่ได้ปรากฏขึ้นในที่อื่น ๆ ส่วนใหญ่มีความจำเป็นที่จะต้องสันนิษฐานว่าเป็นเพราะความรู้ในทางจรรยาของสังคมเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม นับเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องกล่าวถึงผลกระทบและความก้าวหน้าหลายอย่างได้มีการสืบสมมูลฐานมาจากการค้าโพ้นทะเล โดยเฉพาะในด้านสินค้าฟุ่มเฟือย และสินค้า

¹²⁴ Ibid., pp. 61-62.

เหล่านี้มีอยู่ในดินแดนที่ห่างไกล มีอยู่อย่างมากมายหลายชนิด และเป็นสิ่งของส่วนใหญ่ในบรรดาสิ่งของทั้งหมดที่ได้มีการซื้อขายกัน โดยอุดมคติแล้วการค้าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะไม่ได้เป็นกิจกรรมที่เลวทรามก็ตาม ในทำนองเดียวกันกับที่นักวิชาการบางส่วนได้กล่าวว่า ความรู้เกี่ยวกับต่างประเทศที่กล่าวนี้ นับเป็นสิ่งที่ยังมีคมน้อยอยู่อย่างหนึ่ง เนื่องจากเกิดขึ้นในลักษณะที่เป็นงานอดิเรกที่ไม่ได้ประโยชน์ เป็นสิ่งที่ได้ปรากฏขึ้นโดยข้าราชการแต่เพียงไม่กี่คนที่เป็นผู้ที่มีหน้าที่พิเศษในการที่จะต้องจัดระบบในสิ่งเหล่านี้ เพื่อการทำให้สิ่งเหล่านี้เป็นงานวิจัย รวมทั้งไม่ว่าในแนวทางใด ๆ สิ่งเหล่านี้จะไม่มีเสน่ห์ดึงดูดใจสำหรับสาธารณชน อันแท้ที่จริงแล้วนักปรัชญาหลายคนในลัทธิขงจื้อ (Confucianism) ได้เดินทางไปไกลแสนไกล แต่ไม่ได้รับความเชื่อถือเกี่ยวกับความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ของต่างประเทศหลายประเทศ ในขณะเดียวกันกับที่นักเขียนเรื่องร้อยแก้วผู้มีชื่อเสียงที่ชื่อว่าเฉงตา - ฉาง (Ch'eng Ta - ch'ang) ได้แสดงให้เห็นความท้าทายอันปราศจากข้อสงสัยของตนเองในการกิจอันปราศจากผลประโยชน์ในการใช้ความมานะพยายามเพื่อที่จะพิสูจน์เกี่ยวกับความไว้วางใจไม่ได้ของข้อมูลทางภูมิศาสตร์ทั้งหมดเกี่ยวกับดินแดนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในต่างประเทศ ในทรรศนะของสภาพแวดล้อมทางภูมิปัญญาดังกล่าวนี้ นับเป็นสิ่งที่ไม่น่าแปลกประหลาดใจแต่อย่างใดที่ได้ปรากฏว่า นอกจากประวัติศาสตร์ฉบับของทางราชการของราชวงศ์ซ่งแล้ว ยังมีผลงานอื่นอีกเพียงแค่สองชิ้นเท่านั้นที่ได้มีการสงวนรักษาไว้ซึ่งการพรรณนาถึงเกี่ยวกับคาบสมุทรหลาย ผลงานชิ้นแรก ได้แก่ หนังสือลิง - ไว ไท - ทา (Ling - wai Tai - ta) ซึ่งได้มีการเขียนขึ้นโดยโจวฉูเฟย (Chou Ch'u - fei) ในปี พ.ศ. 1721 ในขณะที่ท่านผู้นี้เป็นผู้ช่วยหัวหน้าตำบลอยู่ในไกว - ลิน (Kuei - lin) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของจังหวัดกวางสี (Kuang - hsi) ซึ่งเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ชายฝั่งทะเล และผลงานชิ้นที่สอง ได้แก่ หนังสือชู - ฟาน - ชีห์ (Chu - fan - chih) ซึ่งได้มีการรวบรวมขึ้นในปี พ.ศ. 1769 โดยเซาจูกัว (Chao Ju - kua) ซึ่งเป็นข้าหลวงของการค้าต่างชาติที่ฉวนโจว ด้วยเหตุนี้ นักประพันธ์ทั้งคู่จึงสามารถจะได้รับข้อยกเว้นพิเศษสำหรับโอกาสในการที่จะได้ใช้ข้อมูลเกี่ยวกับประเทศต่าง ๆ ของทะเลได้ โดยเฉพาะเซาจูกัวนั้นปราศจากคู่แข่งหรือผู้ทัดเทียมในด้านความง่ายสำหรับการอธิบายเกี่ยวกับชาวจีนกับบรรดานักเดินเรือชาวต่างชาติที่ได้ไปยังฉวนโจวบ่อย ๆ และคำพรรณนาของนักประพันธ์ผู้นี้ ที่เกี่ยวกับประเทศต่าง ๆ ที่มีอยู่ไม่น้อยกว่า 28 ประเทศ ซึ่งในจำนวนประเทศเหล่านี้ ได้หมายรวมถึงประเทศที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรหลายสามประเทศนั้น ดูเหมือนว่าจะตั้งอยู่บนพื้นฐานทั้งหมดของข้อมูลจากการบอกเล่า ส่วนอื่น ๆ นอกเหนือจากนี้ในหนังสือของท่านประกอบด้วยเนื้อหาที่ได้มีการหยิบยืมมาจากหนังสือลิง - ไว ไท - ทา หนังสือยู - ยาง จา - จู (Yu - yang Tsa - tsu) และยังมีเนื้อหาแต่เพียงส่วนน้อยอีกส่วนหนึ่ง

ได้มาจากบรรดาประวัติศาสตร์ราชวงศ์ หนังสือตุงเทียน (T'ung Tien) และผลงานอื่น ๆ อีกหลายชิ้นที่มีคุณลักษณะคล้ายคลึงกันนี้¹²⁵

จากที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมารัฐตามพรลิงค์ได้พัฒนาขึ้นในบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเทือกเขาดอนกลางของคาบสมุทรไทย โดยตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลอ่าวไทย รัฐนี้เป็นรัฐที่มีความโดดเด่นในทางการค้า จึงได้ปรากฏชื่อขึ้นในฐานะของเมืองท่าที่สำคัญแห่งหนึ่งของภูมิภาคนี้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมา

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 นอกจากรัฐแห่งนี้จะเป็นศูนย์กลางทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่มีเครือข่ายโยงใยอย่างกว้างขวางทั้งในภาคพื้นตะวันตกและตะวันออกแล้ว รัฐแห่งนี้ยังมีการติดต่อทางการค้ากับดินแดนหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเดียวกันด้วย โดยเฉพาะดินแดนในบริเวณลุ่มแม่น้ำอิรวดี ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง โดยได้มีการผลิตเงินตราขึ้นใช้สำหรับการแลกเปลี่ยนภายในภูมิภาคของตนด้วย ในระยะนี้รัฐตามพรลิงค์ได้ขยายความเจริญเติบโตของตนขึ้นโดยลำดับ เนื่องจากตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ จึงไม่ประสบขีดจำกัดในด้านการขยายชุมชน ในขณะเดียวกันก็มีการขยายการโยงใยกับระบบเครือข่ายของระบบเครือข่ายเมืองท่าบนคาบสมุทรไทยที่ร่วมสมัยอีกหลายเมือง โดยบางเมืองได้เจริญสืบเนื่องมาจากระยะก่อนหน้านี้ อย่างกรณีของเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด แหล่งโบราณคดีภูเขาทอง แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว และแหล่งโบราณคดีท่าชนะ และบางเมืองได้ค่อย ๆ เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะนี้ อย่างกรณีของเมืองโบราณที่แหล่งโบราณคดีไชยา แหล่งโบราณคดีเขาศรีวิชัย แหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณเวียงสระ ในบริเวณอ่าวบ้านดอน และแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณแหลมสทิงพระหรือลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เป็นต้น เมืองท่าเหล่านี้บางแห่งนอกจากจะเป็นศูนย์แห่งการค้าขายแล้ว ยังเป็นแหล่งอุตสาหกรรมสำหรับการทำลูกปัด เครื่องประดับ และรัตนชาตินานาชาติด้วย ผลิตภัณฑ์ประเภทเครื่องประดับ รัตนชาติ และหินมีค่าจึงกลายเป็นสินค้าที่สำคัญของเมืองเหล่านี้ ควบคู่กันกับผลิตภัณฑ์จากป่านานาชาติ โดยผลิตภัณฑ์จากป่าและเครื่องเทศ เป็นสินค้าที่มีความสำคัญของรัฐแห่งนี้ตลอดระยะเวลาอันยาวนานของประวัติศาสตร์ทางการค้าของตามพรลิงค์ การเป็นแหล่งผลิตสินค้าดังกล่าวของเมืองท่าหลายเมืองในเครือข่ายของรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวนี้ ได้ส่งผลให้มีการค้นพบโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่เป็นสินค้าที่ผลิตขึ้นในเมืองท่าแห่งนั้นเช่นเดียวกันกับที่ปรากฏในต่างแดนที่ร่วมสมัยหลายแห่ง เช่น เมืองท่าอริกเมฆุในภาคตะวันออกเฉียงใต้ในประเทศอินเดียและ

¹²⁵ Ibid., pp. 62 – 63.

อินเดียและเมืองท่าออกแก้วในบริเวณปากแม่น้ำโขงในภาคใต้ของประเทศเวียดนาม เป็นต้น ในระยะนี้การติดต่อเชื่อมโยงระหว่างเมืองในระบบเมืองท่าบนคาบสมุทรไทยของรัฐตามพรลิงค์ ได้อาศัยเส้นทางที่สำคัญหลายสายที่โยงใยกันทั่วทั้งคาบสมุทร ส่งผลให้การแลกเปลี่ยนในทางการค้าและวัฒนธรรมบนคาบสมุทรเป็นไปอย่างกว้างขวาง จากโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบในเมืองท่าต่าง ๆ ของรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าในระยะนี้รัฐตามพรลิงค์ ได้มีการผลิตสินค้าที่สำคัญหลายรายการตามที่แสดงในตารางที่ 2

ในพุทธศตวรรษที่ 11 เมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมการทำลูกปัดและเครื่องประดับในระบบเมืองท่าของรัฐตามพรลิงค์หลายแห่งที่เคยรุ่งโรจน์อยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านของคาบสมุทรไทย โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีควนลูกปัด แหล่งโบราณคดีภูเขาทอง แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว และแหล่งโบราณคดีท่าชนะ ได้เบ่งบานขึ้นอย่างเต็มที่ โดยได้มีการค้นพบการเริ่มปรากฏขึ้นของการใช้ลายลักษณ์อักษรเพื่อการสื่อสารในระบบการค้า ซึ่งเป็นลายลักษณ์อักษรที่ปรากฏขึ้นบนตราประทับที่มีการค้นพบเป็นจำนวนมากและแพร่กระจายไปในแหล่งการค้าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ทุกแห่ง อักษรที่ใช้ในตราประทับเหล่านี้ คือ อักษรแบบหนึ่งของอินเดียภาคใต้ที่เรียกว่าอักษรของราชวงศ์ปัลลวะหรืออักษรปัลลวะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 และภาษาที่ใช้ในตราประทับเหล่านี้ก็เป็นภาษาของอินเดียภาษาหนึ่งเช่นเดียวกัน คือ ภาษาสันสกฤต¹²⁶ อันเป็นอักษรและภาษาที่ปรากฏขึ้นร่วมสมัยกันในศิลาจารึกรุ่นแรกของรัฐตามพรลิงค์หลายหลัก โดยเฉพาะศิลาจารึกหลักสำคัญ คือ ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย ซึ่งค้นพบที่นครศรีธรรมราช

เนื้อหาของจารึกที่ปรากฏบนตราประทับที่ค้นพบในเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมที่กล่าวนี้ ล้วนแล้วแต่มีความเกี่ยวข้องกันกับการค้าและการผลิตสินค้าทั้งสิ้น โดยผู้วิจัยมีความเห็นว่าสามารถที่จะจัดจำแนกเนื้อหาของจารึกบนตราประทับเหล่านี้ออกเป็นหมวดหมู่อย่างกว้าง ๆ ได้เป็น 8 หมวด คือ

หมวดแรก เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่บอกให้ทราบถึง “ชื่อ” ของผู้เป็นเจ้าของของสิ่งนั้น อันอาจจะเป็นการแสดงนัยให้เห็นถึงการประทับตราเพื่อบอกให้ทราบถึงผู้เป็นเจ้าของสินค้า

¹²⁶ Kongkaew Veeraprajak, “Inscription from South Thailand,” in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I-W2 b), Jakarta, Padang, Prapat and Medan, Indonesia, September 16-30, 1985 (Bangkok : SEAMEO, 1985), pp. 131-160.

หรือผู้ผลิตสินค้า ในทำนองเดียวกันกับการประทับเครื่องหมายทางการค้าของบริษัทผู้ผลิตหรือบริษัทที่เป็นเจ้าของสินค้า เช่น ตราประทับที่มีข้อความว่า “เป็นของ (เจ้าของที่มีชื่อว่า) อัปรัสสะ” หรือตราประทับที่มีข้อความว่า “เป็นของ (เจ้าของที่มีชื่อว่า) วีรเพนธระ” และตราประทับที่มีข้อความว่า “เป็นของ (เจ้าของที่มีชื่อว่า) สรรम्मะ” เป็นต้น ซึ่งชื่อของผู้เป็นเจ้าของเหล่านี้ อาจจะเป็นบุคคลหรือบริษัทห้างร้านของเอกชนก็ได้

หมวดที่สอง เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่บอกให้ทราบถึง “สถาบัน” หรือ “องค์กร” ในทางศาสนา เช่น ตราประทับที่มีข้อความว่า “เป็นธรรมอันคิงาม” หรือ “เป็นของธรรมอันละเอียดอ่อน” อันอาจจะเป็นการชี้ให้เห็นว่าในเวลานี้สถาบันทางศาสนาได้เข้ามามีบทบาทในการค้าอย่างสำคัญ โดยเฉพาะพุทธศาสนา เนื่องจากพุทธศาสนาได้มีความใกล้ชิดกับระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติในเส้นทางสายนี้มาในระยะก่อนหน้านี้อยู่แล้ว จึงได้มีการค้นพบสินค้าและตราประทับที่มีข้อความในเชิงนี้ปรากฏอยู่จำนวนไม่น้อยในประเทศอินเดียและประเทศพม่า อย่างในกรณีของประเทศอินเดียได้มีการค้นพบเศษภาชนะดินเผาที่มีการสลักไว้ด้วยสัญลักษณ์ของแผนผังของอารามในพุทธศาสนาแห่งหนึ่งที่แหล่งโบราณคดีกาสรวาท (Kasrawad) ในภาคกลางของประเทศอินเดียที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ถึงพุทธศตวรรษที่ 8 ตลอดจนแหล่งโบราณคดีสาลีหุนทาม (Salihundam) แหล่งโบราณคดีนาสิก (Nasik) และแหล่งโบราณคดีนาการจุนโกณฑะ (Nagarjunakonda) ในแหลมเดคข่านที่มีอายุอยู่ในระยะเวลาเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีการค้นพบตราประทับที่แหล่งโบราณคดีกุมราหาร (Kumrahar) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองปาฏลีบุตรหรือปัตนะ (Patna) ซึ่งเป็นตราประทับที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ. 643-843 ตราประทับชิ้นนี้ในครั้งทางด้านซ้ายของด้านบนได้แสดงภาพของแผนผังของอาคารแห่งหนึ่ง ส่วนในครั้งทางด้านล่างของตราประทับชิ้นนี้มีลายลักษณ์อักษรปรากฏอยู่ โดยลายลักษณ์ดังกล่าวอ่านได้ว่า “สฆสะ” (Saghasa) ซึ่งมีความหมายว่า “เป็นของคณะสงฆ์”¹²⁷ ส่วนในแหล่งโบราณคดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ได้มีการค้นพบตราประทับขนาดเล็กที่ทำด้วยผลึกของหินสองชิ้นที่มีการแกะสลักเป็นภาพของพระภิกษุสงฆ์ที่กำลังนั่งอยู่รูปหนึ่ง และมีการสลักอักษรขโรษฐี (Kharoshthi) ของราชวงศ์กุษาณะ (Kushana) ที่มีอายุร่วมสมัยกับตราประทับจากปัตนะที่กล่าวมา โดยข้อความที่สลักไว้นั้นมีความหมายว่าสิ่งของหรือมูตรา (Mudra) นี้ “เป็นของคณะสงฆ์”¹²⁸

¹²⁷ A.S. Altekar and V. Misra, *Report on Kumrahar excavation, 1951-1958* (Patna : 1959), p. 103.

¹²⁸ D. Schingloff, “Stamp seal of a Buddhist monastery,” *Journal of the Numismatic Society of India* XXXI (1969) : 69-70.

ส่วนในแหล่งโบราณคดีเบกธานอ (Beikthano) ในบริเวณตอนกลางของกลุ่มแม่น้ำอิรวดีในประเทศพม่า ได้มีการค้นพบตราประทับทำด้วยดินเผาชิ้นหนึ่งที่มีอักษรพราหมีปรากฏอยู่ โดยอักษรดังกล่าวอ่านได้ว่า “สังฆะสิริ” (Sangha Siri) อันมีความหมายว่า “เป็นของคณะสงฆ์อันดีงาม” โดยแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 6-10¹²⁹ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่านับตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์ของอินเดีย คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมา ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาได้มีบทบาทอย่างสำคัญในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติของโลกโบราณสายนี้อย่างกว้างขวาง¹³⁰

หมวดที่สาม เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่มีความหมายในเชิงของการบอกให้ทราบถึงความ “สำคัญ” โดยข้อความที่ปรากฏในจารึกตราประทับในหมวดนี้มีอยู่หลายสำนวน เช่น “ประทับตราหมายไว้ให้รู้เป็นสำคัญ” หรือ “ประทับตราหมายไว้เป็นสำคัญ” หรือ “ประทับตราไว้ให้รู้” เป็นต้น อันอาจจะเป็นตราประทับที่ใช้ประทับในเอกสารที่มีความสำคัญเป็นพิเศษบางประเภท เช่น ข้อตกลงที่มีความสำคัญในทางการค้า เป็นต้น หรือประทับกำกับไว้กับสินค้าที่มีความสำคัญเป็นพิเศษบางชิ้นบางประเภท ที่ต้องการจะให้ผู้เกี่ยวข้องในทางการค้าทุกคนปฏิบัติต่อสินค้านั้นเป็นกรณีพิเศษ นอกเหนือออกไปจากกฎเกณฑ์ที่มีการปฏิบัติกันโดยทั่วไปกับบรรดาสินค้าประเภทอื่น ๆ

หมวดที่สี่ เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่มีความหมายในเชิงของการบอกให้ทราบถึงการ “อนุญาต” โดยข้อความที่ปรากฏในจารึกตราประทับในหมวดนี้มีอยู่หลายสำนวน เช่น “ควรให้” หรือ “สมควรให้” หรือ “จงให้” หรือ “โปรดให้” เป็นต้น ซึ่งหากจะพิจารณาความตามนัยของภาษาปัจจุบัน ล้วนแล้วแต่มีความหมายในเชิงของการอนุญาต จึงอาจจะเป็นตราประทับที่ใช้ในกิจการหนึ่งกิจการใดที่ผู้รับสัญลักษณ์จากตราประทับนี้ หรือได้เห็นสัญลักษณ์นี้จะมีสิทธิเพื่อดำเนินการนั้น ๆ ได้ อย่างในกรณีของการส่งสินค้าเข้า - ออก จากคลังสินค้า หรือการส่งสินค้าผ่านเข้า - ออก จากด่านของเมืองท่า หรือการอนุญาตให้ผ่าน อนุญาตให้เป็นผู้ถือครองสินค้า อนุญาตให้ใช้คลังสินค้า อนุญาตให้ใช้บริการต่าง ๆ ในเมืองท่า หรืออนุญาตให้นำสินค้าเข้า - ออกได้ใน

¹²⁹ U. Aung Thaw, *Report on the excavation at Beikthano* (Rangoon : Ministry of Culture, 1968), p. 64.

¹³⁰ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการวิจัยการศึกษา การศาสนาและการวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ, 2543), หน้า 114 - 121.

ฐานะของ “คู่ค้า” ในระบบเครือข่ายทางการค้าของตน เป็นต้น รวมไปถึงการส่งจ่ายผลตอบแทนในทางการค้าให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดในระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวนี้ด้วย

หมวดที่ห้า เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่มีความหมายในเชิงของการบอกให้ทราบถึงการอนุญาตให้ “ผ่าน” โดยเนื้อหาของจารึกตราประทับในหมวดนี้มีอยู่หลายสำนวนเช่นเดียวกัน อาทิ “(อนุญาตให้) เหล่าผู้กล้าผ่านไปได้” หรือ “(อนุญาตให้) เหล่าผู้กล้าเคลื่อนไปได้” เป็นต้น อันอาจจะเป็นตราประทับที่แสดงการอนุญาตให้มีการผ่านเข้า - ออกจากเมืองท่าหรือบริเวณหนึ่งบริเวณใดที่เป็นเขตพิเศษบางบริเวณ หลังจากที่ถูกขออนุญาตได้ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว เช่น การชำระภาษี เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ข้อความที่ว่า “เหล่าผู้กล้า” อาจจะเป็นการแสดงนัยให้เห็นบางประการว่า อาจจะเป็นตราประทับที่ผู้มีอำนาจใช้สำหรับการส่งเคลื่อนย้ายกองกำลังหรือทหารที่ตนมีอยู่ในเมืองท่าเพื่อให้ออกไปหรือเข้ามาปฏิบัติการในสถานที่หนึ่งสถานที่ใดบริเวณหนึ่งบริเวณใดก็เป็นได้

หมวดที่หก เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่มีความหมายในเชิงของการบอกให้ทราบถึงการที่จะต้องให้การ “พิทักษ์” หรือจะต้อง “คุ้มครอง” เป็นพิเศษ โดยเนื้อหาของจารึกตราประทับในหมวดนี้มีอยู่หลายสำนวน เช่น “การป้องกัน” หรือ “การพิทักษ์รักษา” หรือ “ที่พักอาศัย” หรือ “ความสุข” หรือ “ความเบิกบานใจ” หรือ “ความปิติยินดี” เป็นต้น ซึ่งในที่นี้คงจะมีความหมายว่าผู้ได้รับสารจากตราประทับชิ้นนี้จะต้องปฏิบัติเป็นกรณีพิเศษอย่างน้อยสองกรณี คือ กรณีแรก หากสารนี้มากับบุคคลจำเป็นที่จะต้องปกป้องคุ้มครองบุคคลสำคัญผู้นั้น เป็นกรณีพิเศษ จัดหาที่พักให้ปลอดภัย ด้านอาหารและเลี้ยงดูอย่างดี เพื่อให้ผู้นั้นอยู่อย่างสุขสบาย มีความสุขสำราญใจ และมีความปิติยินดีตลอดเวลา และกรณีที่สอง หากสารนั้นมากับสิ่งของใด ๆ ก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นสินค้า เงินตรา หรือสิ่งอื่นใด จำเป็นที่จะต้องปกป้อง คุ้มครอง ดูแลและรักษาให้สิ่งนั้นได้รับความปลอดภัย โดยจัดเก็บในคลังสินค้าหรือสถานที่ที่มีความปลอดภัยอย่างแท้จริง เพราะเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นพิเศษ

หมวดที่เจ็ด เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่มีความหมายในเชิงของการบอกให้ทราบถึงการ “ห้าม” โดยเนื้อหาของจารึกตราประทับในหมวดนี้มีอยู่หลายสำนวนเช่นเดียวกัน เช่น “ห้ามเคลื่อนย้าย” หรือ “ห้ามผ่าน” อันเป็นข้อความที่แสดงให้เห็นถึงการไม่อนุญาตให้กระทำการบางอย่าง เช่น ห้ามไม่ให้ผู้รับสารปล่อยให้ผู้ใดหรือสิ่งของที่มาพร้อมกับสารนี้ผ่านเข้า - ออกจากเมืองท่าหรือสถานที่บางแห่งหรือบริเวณบางบริเวณ รวมไปถึงการห้ามไม่ให้มีการเคลื่อนย้ายสิ่งของบางอย่างที่มีตราประทับนี้ปรากฏอยู่ เป็นต้น

หมวดสุดท้าย เป็นตราประทับที่มีเนื้อหาที่มีความหมายในเชิงของการบอกให้ทราบถึงการสั่งให้มีการ “ทำลาย” ตราประทับที่มีเนื้อหาในทำนองนี้ คงจะเป็นตราประทับที่ผู้มีอำนาจใช้สำหรับการสั่งให้มีการทำลายบางสิ่งบางอย่างที่ไม่พึงประสงค์ เช่น การสั่งให้มีการทำลายสินค้าบางชิ้น บางส่วน หรือบางประเภทที่ได้มีการผลิตขึ้นโดยไม่ได้มาตรฐานในเชิงคุณภาพไม่ว่าในกรณีใด ๆ ก็ตาม ตลอดจนการสั่งทำลายสินค้าเสื่อมสภาพ เป็นต้น

ในระบบเมืองท่าดังกล่าวนี้ นอกจากจะมีการค้นพบตราประทับประเภทที่มีการใช้ลายลักษณ์อักษรและข้อความสำหรับการสื่อสารเพื่อการต่าง ๆ เป็นจำนวนมากดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบตราประทับอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่ได้มีการใช้ลายลักษณ์อักษร แต่ได้ใช้สัญลักษณ์เป็นรูปภาพหรือลวดลายหรือรูปทรงอันหลากหลายมากแบบด้วย

จากเนื้อหาสาระที่ปรากฏบนตราประทับที่ได้มีการค้นพบในระบบเมืองท่าเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า เมืองท่าเหล่านี้ได้อยู่ภายใต้ระบบการบริหารจัดการและระเบียบปฏิบัติที่เป็นอย่างเดียวกัน และเป็นระบบการบริหารจัดการเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตที่มีประสิทธิภาพและมีความก้าวหน้ามากระบบหนึ่ง อันอาจจะเนื่องมาจากปัจจัยกระตุ้นที่สำคัญหลายประการ อาทิ ประการแรก จากการที่เมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้เข้าไปอยู่ภายใต้ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติมาเป็นระยะเวลายาวนาน คือ อย่างน้อยก็นับตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 1 เป็นต้นมา ส่งผลให้มีการศึกษาเรียนรู้และมีประสบการณ์ในทางการบริหารจัดการเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมอย่างพอเพียงที่จะจัดระบบการบริหารจัดการที่ทรงประสิทธิภาพขึ้นได้ อันเนื่องมาจากได้มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมระหว่างกันของบรรดาเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมนานาชาติที่อยู่ภายใต้ระบบเมืองท่าดังกล่าวนี้ ประการที่สอง จากพัฒนาการอันยาวนานของเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ ได้ส่งผลให้การค้าการผลิต และการขยายตัวของชุมชนได้เพิ่มความสลับซับซ้อนขึ้นเป็นลำดับ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดระบบการบริหารจัดการในทางการค้า การผลิต และการจัดระเบียบทางสังคมอย่างเหมาะสม ประการที่สาม รัฐตามพรลิงค์ซึ่งมีศูนย์กลางตั้งอยู่ในบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราชปัจจุบัน ซึ่งเป็นรัฐที่มีพัฒนาการควบคู่กันมากับบรรดาเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมแห่งอื่น ๆ ในระบบเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ ได้พัฒนาและขยายอำนาจยิ่งขึ้นโดยลำดับ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครอง จนกระทั่งในพุทธศตวรรษที่ 11 นี้รัฐตามพรลิงค์ก็สามารถที่จะควบคุมบรรดาเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ทั้งหมด จึงมีความจำเป็นที่รัฐตามพรลิงค์จะต้องจัดระบบการบริหารจัดการเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ให้อยู่ภายใต้ระบบและระเบียบกฎเกณฑ์อย่างเดียวกันภายใต้ระบบเมืองท่า ระบบการผลิต และระบบสังคมที่มีความสลับซับซ้อนนั้น รัฐตามพรลิงค์จึงมี

ความจำเป็นที่จะต้องใช้เครื่องมือในการสื่อสารที่ทรงอำนาจในการบริหารจัดการในระบบการค้าดังกล่าว คือ การใช้ลายลักษณ์อักษรที่สลักไว้บนตราประทับและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่สลักไว้บนตราประทับเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการสื่อสารอย่างเป็นระบบแทนการสื่อสารด้วยวิธีอื่น ๆ ในเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมทุกแห่งที่อยู่ในระบบเมืองท่าของตน

จารึกบนตราประทับเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นเช่นเดียวกันว่า รัฐตามพรลิงค์ได้บริหารจัดการระบบเมืองท่าของตนโดยการที่กำหนดให้ในแต่ละเมืองมีผู้รับผิดชอบลดหลั่นกันลงไปหลายคน โดยการที่จารึกเหล่านั้นได้แสดงนัยให้เห็นว่าการปฏิบัติตามข้อความในจารึกเหล่านั้นในแต่ละหมวด จำเป็นที่จะต้องอาศัยคนหลายกลุ่ม โดยแต่ละกรณีเป็นหน้าที่ของคนแต่ละกลุ่ม เช่น หน้าที่ในการพิจารณา “อนุญาต” หลายกรณีคงจะเป็นหน้าที่ของหัวหน้าหรือผู้ปกครองในเมืองท่าแห่งนั้น และหน้าที่ในการดำเนินการให้เป็นไปตามคำสั่งอนุญาตนั้นเป็นหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ในระดับตำแหน่งต่าง ๆ ลดหลั่นกันลงมา เป็นต้น โดยกลุ่มคนเหล่านี้ในแต่ละเมืองจะต้องมีอยู่อย่างน้อย 8 กลุ่ม คือ

กลุ่มแรก ได้แก่ กลุ่มผู้ปกครอง เป็นกลุ่มของผู้ปกครองสูงสุดของชุมชน ซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งจากรัฐตามพรลิงค์ เพื่อให้ทำหน้าที่ในการปกครองดูแลและบริหารจัดการทั้งมวลในทางการค้า การผลิต และการจัดระเบียบสังคม เพื่อให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย เพื่อผลประโยชน์สูงสุดของชุมชนเองและตามพรลิงค์

กลุ่มที่สอง ได้แก่ กลุ่มเจ้าหน้าที่ เป็นกลุ่มของผู้ที่ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ภายใต้การบังคับบัญชาของกลุ่มผู้ปกครอง บุคคลในกลุ่มนี้อาจจะมีการแบ่งหน้าที่ออกเป็นหลายฝ่าย เช่น ฝ่ายรักษาด่าน ฝ่ายจัดเก็บภาษี ฝ่ายผลิตสินค้า ฝ่ายรักษาความปลอดภัยหรือทหาร และฝ่ายคลังสินค้า เป็นต้น

กลุ่มที่สาม ได้แก่ กลุ่มพ่อค้าและผู้ผลิตสินค้า จากตราประทับที่มีการระบุชื่อของเจ้าของสินค้าเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นว่า เจ้าของสินค้าเหล่านั้นล้วนแล้วแต่เป็นคนต่างชาติ ดังนั้นคนกลุ่มนี้อาจจะประกอบด้วยชนชาติต่าง ๆ หลายชาติ เนื่องจากเมืองท่าเหล่านี้อยู่ในระบบการค้าในเส้นทางการค้านานาชาติ พ่อค้าเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นเจ้าของกิจการในการผลิตสินค้า และอีกส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าที่เดินทางเข้ามาเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า

กลุ่มที่สี่ ได้แก่ กลุ่มผู้จัดหาของป่าและวัตถุดิบ เป็นกลุ่มของคนพื้นเมืองในท้องถิ่น ซึ่งทำหน้าที่ในการจัดหาของป่ามาป้อนการซื้อขายในเมืองท่า รวมทั้งการจัดหาวัตถุดิบต่าง ๆ มาป้อนโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ในการผลิตลูกปัดและเครื่องประดับต่าง ๆ วัตถุดิบเหล่านั้นมีอยู่

หลายประเภท ทั้งประเภทสินแร่โลหะ รัตนชาติ ไม้ งาม้าง กระดุกสัตว์และกระดองสัตว์ เป็นต้น อย่างไรก็ดี วัตถุใดบางอย่างอาจจะเป็นสินค้าที่มีการนำเข้าจากต่างแดน ดังนั้น ผู้นำเข้ามาอาจจะเป็นพ่อค้าจากต่างแดนมากกว่าที่จะเป็นคนพื้นเมืองในท้องถิ่น โดยเฉพาะส่วนใหญ่ของวัตถุประเภทรัตนชาติ หรือหินที่มีค่านานาชนิด เช่น พลิกของหิน หินคาร์เนเลียน หินอะเกต หินโอลิวีน และหินอะมิทิสต์ เป็นต้น ซึ่งค้นพบเป็นจำนวนมากในเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมในระบบเมืองท่าของรัฐตามพรลิงค์ ทั้งในส่วนที่ได้มีการผลิตเป็นลูกปัดและโบราณวัตถุประเภทอื่นจนเสร็จเรียบร้อยแล้ว ที่ผลิตยังไม่แล้วเสร็จ และที่ยังไม่ได้ผลิตนั้น แหล่งที่มีชื่อเสียงมาแต่ยุคต้นในการส่งสินค้าประเภทนี้ไปขายให้แก่โรมัน คือ อินเดียและศรีลังกา โดยในอินเดียมีแหล่งของวัตถุประเภทนี้เป็นจำนวนมาก เช่น ในบริเวณเทือกเขาจุททาปาห์ (Cuddapah) และเทือกเขากูรูนู (Kurnool) ในแหลมเดคข่าน รวมทั้งในเทือกเขาวินธัย (Vindhyan) ในภาคกลางของอินเดีย ในขณะที่แร่ทับทิมมีมากในศรีลังกาและจังหวัดซาเล็ม (Salem) และไมซอร์ (Mysore) ในภาคใต้ของอินเดีย จังหวัดเรวะ (Rewa) ในภาคกลางของอินเดีย ส่วนอะเกต คาร์เนเลียน โอนิกซ์ และจัสปอร์ ส่วนใหญ่ได้ปรากฏอยู่ในหินจากปล่องภูเขาไฟในบริเวณที่ราบสูงเดคข่านและที่ราบสูงราชมาฮาล (Rajmahal) โดยศูนย์กลางที่มีความสำคัญที่สุดของรัตนชาติกลุ่มนี้ คือ กุชราต (Gujarat) แต่รัตนชาติกลุ่มนี้ได้ปรากฏขึ้นในที่อื่น ๆ ด้วย คือ กาธิอาวาร์ (Kathiawar) กัสมีระ หรือแคชเมียร์ (Kashmir) พินาร์ (Bihar) และในบริเวณที่ใกล้ ๆ กันกับเมืองกุนตุร์ (Guntur) ในจังหวัดมัทราส (Madras) ซึ่งมีแหล่งที่สำคัญที่ปรากฏรัตนชาติกลุ่มนี้หลายแห่ง อาทิ เมืองแคมเบย์ (Cambay) และอาห์เมดาบาด (Ahmedabad), รัฐราชปิปล่า (Rajpipla), กาธิอาวาร์ อันประกอบด้วย ดานการะ (Tankara) รัฐโมรวี (Morvi) โขขรี (Khokhri) ลติปุระ (Latipur) พัทมปุระ (Badampur) และขกระ (Khakra), กัสมีระ มีมากที่กัมโคตรัคการ (Kyamgo Traggar), รัฐไฮเดอราบัท (Hyderabad) มีอย่างมากมาขในปล่องภูเขาไฟในเดคข่าน, จังหวัดมัทราส มีมากในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำกิสตนะ (Kistna) ใกล้กันกับเมืองกุนตุร์ และในบริเวณลุ่มแม่น้ำโกดาวารี (Godavari) ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับเมืองราชห์มุนทรี (Rajahmundry), รัฐสันเดอร์ (Sunder) มีมากที่เมืองไชปุระ (Jaipur) ใกล้กันกับเมืองติมปปุระ (Timappaghur) และในศรีลังกา¹³¹ ในขณะที่ผลึกของหินและอะมิทิสต์มีมากในปัญจาบ (Punjab) ซึ่งมีมากในเมืองออรังปุระ (Aurangpura) มื่อานวาลี (Mianwali) กาลาบาฆ (Kalabagh) และพัศหาร (Bashahar), กาธิอาวาร์ มีมากที่เมืองดานการะ และรัฐโมรวี, รัฐไชปุระ มีมากที่เมืองนาไว (Nawai), รัฐตอนก์ (Tonk) มีมากที่เมืองหุลนะ

¹³¹ Mortimer Wheeler, "Arikamedu : An Indo - Roman trading - station on the east coast of india," *Ancient India* 2(1964) : 121 - 123.

(Hathuna), รัฐราชปิปลา, รัฐโอริสสา มีมากที่เมืองสัมพัลปุระ (Sambalpura) , จังหวัดในภาคกลาง มีมากในเมืองจินทวระ (Chindwara) และไฆรี (Khairi) , รัฐไฮเดอราบัท มีมากที่เมืองวรังเกล (Warangel) , รัฐมัทราส มีมากที่ลุ่มแม่น้ำโคทาวารีในบริเวณใกล้เคียงกันกับเมืองราชำหฺนุทรี เมือง วิสาคปฏัม (Vizagapatam) เมืองตันซอร์ (Tanjore) และเมืองสันทมันทปุรัม (Sandamandapuram) และในศรีลังกา¹³²

กลุ่มที่ห้า ได้แก่ กลุ่มช่างฝีมือ เป็นกลุ่มของผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการผลิตสินค้าประเภทต่าง ๆ ซึ่งเป็นศิลปหัตถกรรม เช่น ช่างแกะสลักหิน ช่างหล่อแก้ว ช่างปั้นหม้อ ช่างทอง และช่างโลหะประเภทอื่นๆ เป็นต้น ช่างเหล่านี้คงจะประกอบด้วยครูที่มาจากต่างแดน และช่างที่เป็นคนพื้นเมืองในท้องถิ่นที่ผ่านการฝึกฝนและสืบทอดมาด้วยระยะเวลายาวนาน

กลุ่มที่หก ได้แก่ กลุ่มชาวไร่ชาวนา เป็นกลุ่มของคนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่น ทำหน้าที่เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงชุมชน รวมทั้งการจัดหาเสบียงสำหรับการจัดจำหน่ายแก่บรรดาพ่อค้าที่จะออกเรือเพื่อการเดินทางต่อไป

กลุ่มที่เจ็ด ได้แก่ กลุ่มนักบวช เป็นกลุ่มของผู้เผยแพร่ศาสนาที่สำคัญของอินเดียสองศาสนา คือ ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมและผู้นำทางปัญญาของชุมชน เป็นผู้นำอารยธรรมหลายอย่างของอินเดียเข้ามาสู่ชุมชน โดยเฉพาะทางด้านอักษรภาษา และระบบความเชื่อ

กลุ่มสุดท้าย ได้แก่ กลุ่มกรรมกร เป็นกลุ่มของบุคลากรหลักในระบบเมืองท่าดังกล่าวนี้ ทั้งในส่วนของบุคลากรที่ต้องปฏิบัติงานต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องใช้แรงงานเพื่อการเดินเรือการผลิตสินค้า และการขนถ่ายสินค้า โดยเฉพาะการขนถ่ายสินค้าข้ามคาบสมุทรไทย บุคลากรกลุ่มนี้จึงอาจจะประกอบด้วยทั้งกรรมกรชาวต่างชาติและกรรมกรในท้องถิ่น

นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ระบบเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ของรัฐตามพรลิงค์ได้ร่วงโรยลงโดยลำดับ โดยเฉพาะเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย ในขณะเดียวกันกับที่ชุมชนเก่าและชุมชนใหม่ที่ตั้งอยู่บนแนวสันทรายเก่าและในบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกได้ค่อย ๆ เบ่งบานขึ้นแทนที่อย่างมากมาย จากปัจจัยที่ยังคงปรากฏอยู่ให้ศึกษาได้ในขณะนี้

¹³² Ibid. , pp. 123-124.

กล่าวได้ว่า สาเหตุที่สำคัญที่ทำให้เมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมเหล่านี้ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทยต้องร่วงโรยลง เพราะประสบกับขีดจำกัดในทางสภาพภูมิศาสตร์บางประการ ซึ่งบีบบังคับให้ชุมชนไม่สามารถที่จะขยายให้ใหญ่ขึ้นได้อีกต่อไป ในขณะที่ความกดดันด้านประชากรและการขยายตัวในทางการค้าและอุตสาหกรรมได้ทวีความจำเป็นในการใช้พื้นที่ที่เหมาะสมเพิ่มมากขึ้นทุกที พร้อมกันกับความกดดันด้านความเติบโตยิ่งขึ้นของประชากรและการค้าเหล่านั้น ได้ส่งผลกระทบไปถึงกำลังการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงชุมชน และเป็นเสบียงอาหารป้อนระบบการค้านานาชาติดังกล่าวด้วย ส่งผลให้บริเวณนี้ไม่สามารถที่จะสนองตอบสำหรับพัฒนาการดังกล่าวได้อีกต่อไป ทำให้บริเวณอื่น ๆ ของรัฐตามพรลิงค์ที่มีความเหมาะสมสำหรับพัฒนาการดังกล่าวยิ่งกว่าได้เบ่งบานขึ้นแทนที่ โดยเฉพาะบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ในบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช

จากสภาพที่ตั้งในทางภูมิศาสตร์ของเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมควบคู่กันได้แสดงให้เห็นว่า แต่เดิมแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่บนเนินดินลูกหนึ่งที่อยู่ในบริเวณปากแม่น้ำสายหนึ่ง ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าคลองท่อม นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมาระดับน้ำคงจะลดลงและเกิดการทับถมของตะกอนในบริเวณโดยรอบเนินลูกนี้ทำให้บริเวณโดยรอบเนินมีสภาพเป็น “ป่าพรุ” ส่งผลให้การเดินเรือเข้าสู่แหล่งโบราณคดียากลำบากยิ่งขึ้นทุกทีประกอบกับการใช้พื้นที่บนเนินดินก็แน่นขนัดไปด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนทางการค้าและแหล่งอุตสาหกรรม จะขยายออกทางด้านข้างก็ไม่มีพื้นที่คอน มืออยู่ที่แต่เพียงป่าพรุน้ำท่วมถึง ไม่อาจจะใช้ในการตั้งถิ่นฐานได้ จะขยายหรือย้ายขึ้นไปทางทิศตะวันตก ซึ่งเป็นเนินเขาที่อยู่ไม่ห่างไกลนักก็ประสบปัญหาทางด้านการคมนาคม เพราะการทับถมของตะกอนก่อให้เกิดปัญหาแก่การเดินเรือในบริเวณนี้ จะย้ายชุมชนลงมาทางด้านล่างหรือบริเวณปากน้ำก็มีปัญหา เพราะว่าไม่มีบริเวณที่คอนหรือที่ราบที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานหรือขยายชุมชน เพราะบริเวณชายฝั่งทะเลล้นแล้วแต่เป็นบริเวณป่าชายเลน

ในขณะที่ความกดดันด้านประชากรและการค้าที่กล่าวนี้ได้ส่งผลให้เกิดปัญหาด้านการผลิตอาหารสำหรับป้อนชุมชนและป้อนระบบการค้าที่ขยายตัวยิ่งขึ้นโดยลำดับ ในขณะที่บริเวณนี้ไม่มีบริเวณที่ราบกว้างใหญ่อย่างเพียงพอที่จะผลิตอาหารเลี้ยงชุมชนขนาดใหญ่ได้ จึงส่งผลกระทบอย่างสำคัญที่ทำให้ชุมชนโบราณแห่งนี้ไม่อาจที่จะพัฒนารุดหน้าต่อไปได้ ชุมชนโบราณแห่งนี้จึงร่วงโรยลงโดยลำดับ

ส่วนเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมภูเขาทอง เป็นแหล่งที่ตั้งอยู่รายรอบบริเวณภูเขาหินปูนลูกโดดขนาดเตี้ย ๆ ลูกหนึ่ง ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่าภูเขาทอง แต่เดิมชุมชนโบราณแห่งนี้ตั้ง

อยู่ในบริเวณอ่าวเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง แต่ในระยะหลังการลดลงของระดับน้ำทะเลและการทับถมของตะกอนส่งผลให้บริเวณโดยรอบภูเขาตื้นเขิน ไม่สามารถจะเดินเรือเข้าถึงชุมชนได้ จึงต้องอาศัยการคมนาคมโดยลำคลองบางสายที่อยู่ห่างจากชุมชนออกไป ส่วนบริเวณอ่าวรายรอบภูเขาได้กลับกลายเป็นป่าชายเลน การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมเช่นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนโบราณแห่งนี้ ในทำนองเดียวกันกับที่เคยปรากฏขึ้นที่เมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมควบคู่กัน คือ ความกดดันทางด้านประชากรและกิจกรรมทางการค้าที่ขยายตัวขึ้นโดยลำดับได้ก่อให้เกิดความจำเป็นในการขยายพื้นที่เพื่อการตั้งถิ่นฐานและกิจกรรมทางการค้าและการอุตสาหกรรม แต่ด้วยเหตุที่ได้มีการขยายพื้นที่สำหรับการใช้สอยดังกล่าวไปจนไม่มีพื้นที่เหลืออยู่แล้วก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการ จะขยายขึ้นไปบนภูเขาก็ไม่อาจจะกระทำได้ เพราะเป็นภูเขาที่มีลักษณะลาดชันทุกด้าน จะขยายออกทางด้านข้างก็เป็นบริเวณที่เป็นป่าชายเลนน้ำท่วมถึง ไม่อาจจะตั้งชุมชนได้ ประกอบกับการคมนาคมเข้าสู่ชุมชนก็กระทำได้อย่างยากลำบากเข้าทุกที เพราะสภาพความตื้นเขินได้เข้ามาแทนที่ความสะดวกสบายของเส้นทางคมนาคมที่เคยมีมาแต่เดิมเข้าทุกที จึงได้มีการขยายชุมชนไปยังเนินดินเตี้ย ๆ แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ห่างจากชุมชนเดิมไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 2 กิโลเมตร ในปัจจุบันเรียกชุมชนที่ขยายมาใหม่นี้ว่าแหล่งโบราณคดีบ้านนางย่อน แต่แหล่งใหม่นี้ก็ประสบปัญหาสำคัญไม่ต่างไปจากแหล่งเดิมมากนัก คือ เป็นบริเวณเนินดินที่มีเนื้อที่จำกัด ไม่อาจจะขยายให้เป็นชุมชนใหญ่ได้ และการคมนาคมที่เข้า - ออกอย่างยากลำบากกว่าแหล่งเดิมเสียอีก แม้จะพยายามแก้ปัญหาโดยการขุดคลองเข้าสู่ชุมชนแล้วก็ตาม ชุมชนแห่งนี้จะขยายออกไปทางด้านข้างก็ไม่อาจจะทำได้ เพราะเป็นบริเวณภูเขาสูง หากจะขยายขึ้นไปก็จะประสบปัญหาที่สำคัญหลายประการ โดยเฉพาะปัญหาน้ำสำหรับการบริโภคและการคมนาคม

ในขณะเดียวกันปัญหาที่สำคัญที่ส่งผลกระทบต่อพัฒนาการของชุมชนอย่างใหญ่หลวง เช่นเดียวกันกับที่ปรากฏขึ้นในชุมชนโบราณควบคู่กัน คือ การขาดแคลนบริเวณที่ราบขนาดใหญ่ที่จะผลิตอาหารสำหรับการเลี้ยงประชากรในชุมชนและการป้อนให้กับระบบเครือข่ายทางการค้า ส่งผลให้ชุมชนโบราณแห่งนี้ร่วงโรยลงโดยลำดับเช่นเดียวกันกับชุมชนโบราณควบคู่กัน

ล่วงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 12 เมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมทั้งมวลที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทยแทบจะหมดบทบาทในการเป็นศูนย์กลางทางการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่เคยดำรงรักษาไว้มายาวนานไป ในศตวรรษนี้จึงแทบจะไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทดังกล่าวของบริเวณนี้ โดยมีอยู่แต่เพียงแหล่งโบราณคดีเขาพระเหิน อำเภอดะกั่วป่า จังหวัดพังงาที่ตั้งอยู่ในบริเวณปากแม่น้ำดะกั่วป่า เพียงแห่งเดียวที่ได้ปรากฏประติมากรรมของพระวิฆณุองค์หนึ่งที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะ

แบบปลั๊วะของอินเดียในศตวรรษนี้¹³³ หลังจากนั้นแหล่งโบราณคดีในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยก็ยุติบทบาทลง และไม่ปรากฏบทบาทใด ๆ ต่อเนื่องกันมาเป็นเวลายาวนานถึงราว 150 ปี จึงได้ปรากฏบทบาทที่โดดเด่นขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14

การร่วงโรยลงของระบบเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทยดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อรัฐตามพรลิงค์ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองอย่างน้อย 4 ประการ คือ

ประการแรก การร่วงโรยลงของระบบ เมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทยดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้ระบบเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมของรัฐตามพรลิงค์ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทยต้องร่วงโรยลงตามไปด้วย อันเนื่องมาจากการถูกตัดขาดจากระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยระบบเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทั้งสองด้านของคาบสมุทรไทยเป็นระบบเครือข่ายที่โยงใยกันอย่างเป็นระบบ ส่งผลให้รัฐตามพรลิงค์ต้องสูญเสียรายได้และบทบาทจากการค้าและการผลิตลูกปัด รัตนชาติ และเครื่องประดับไป โดยเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทยที่ต้องร่วงโรยลงในระยะนี้มีอยู่หลายแห่ง เช่น แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว แหล่งโบราณคดีท่าชนะ และแหล่งโบราณคดีบ้านเกตุกาย เป็นต้น

ประการที่สอง การร่วงโรยลงของระบบเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย ทำให้รัฐตามพรลิงค์ต้องสูญเสียบทบาทในทางการค้าในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยต่อเนื่องกันมาเป็นเวลายาวนานถึงราว 150 ปี คือ ตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 14

ประการที่สาม การร่วงโรยลงของระบบเมืองท่าของตามพรลิงค์ที่กล่าวนั้น ได้ส่งผลให้เกิดการเบ่งบานขึ้นของกลุ่มทางการค้าของรัฐตามพรลิงค์ที่อยู่ล่างลงไปทางด้านทิศใต้ของเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมควบคู่กันในบริเวณลุ่มน้ำที่สำคัญสองแห่ง คือ ลุ่มแม่น้ำนัง (Bujang)

¹³³ Stanley J. O' Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, pp. 43 – 45 and Fig. 14.

ในบริเวณตอนใต้ของไทรบุรี และลุ่มแม่น้ำเปรัก (Perak) ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนล่างหรือตอนใต้ของคาบสมุทรมลายู¹³⁴

ประการที่สี่ การร่วรงรอยลงของระบบเมืองท่าของรัฐตามพรลิงค์ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรมลายู ได้ส่งผลให้การหลั่งไหลเข้ามาและการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่เคยดำเนินไปภายใต้ระบบเมืองท่านานาชาติระหว่างเมืองท่าในประเทศต่าง ๆ ที่เคยหลั่งไหลเข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์และเมืองท่าต่าง ๆ บนคาบสมุทรมลายูอย่างยาวนานได้ถูกตัดขาดลง ส่งผลให้พัฒนาการทางวิชาการและศิลปวัฒนธรรมบางด้านขาดหายไปบางส่วน โดยเฉพาะวัฒนธรรมในด้านการทำลูกปัดและเครื่องประดับนานาชาติ ซึ่งเคยเป็นวัฒนธรรมที่โดดเด่นของคาบสมุทรมลายูในระยะก่อนหน้านี้นอกจากนี้ยังอาจจะหมายรวมไปถึงวัตถุดิบบางประเภทที่เคยใช้สำหรับการผลิตลูกปัดและเครื่องประดับนานาชาติต้องขาดแคลนลงไปด้วย โดยเฉพาะวัตถุดิบประเภทรัตนชาติหรืออัญมณีหรือที่เอกสารจีนมักจะเรียกว่า “หินที่หายาก” หรือ “หินที่มีค่า” ซึ่งเป็นวัสดุหลักที่ใช้สำหรับการผลิตลูกปัดและเครื่องประดับนานาชาติในเมืองท่าและแหล่งอุตสาหกรรมของรัฐตามพรลิงค์ทุกแห่งในระยะที่ผ่านมา เนื่องจากวัตถุดิบเหล่านี้ส่วนใหญ่คงจะเป็นวัตถุดิบที่ได้มีการสั่งเข้ามาจากอินเดียหรือศรีลังกา ซึ่งเป็นแหล่งที่มีวัตถุดิบเหล่านี้อย่างมากมายดังได้กล่าวมา

แม้ว่าตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา รัฐตามพรลิงค์จะได้รับผลกระทบจากการร่วรงรอยลงของเศรษฐกิจทางการค้าในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรมลายูและบางส่วนของชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรมลายูก็ตาม แต่นับตั้งแต่ระยะเวลาดังกล่าวเป็นต้นมาได้ปรากฏการพัฒนาอย่างขึ้นของชุมชนโบราณที่เคยปรากฏขึ้นมาตั้งแต่ระยะก่อนหน้านี้นี้และชุมชนที่เริ่มพัฒนาขึ้นใหม่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรมลายูเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะในบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลหรือทางทิศตะวันออกของเทือกเขาดอนกลางของคาบสมุทรมลายู ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยการที่มีแม่น้ำสายสั้น ๆ เป็นจำนวนมากที่มีต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาดอนกลางและไหลลงสู่อ่าวไทยเป็นตัวหล่อเลี้ยง และเป็นตัวพัดพาตะกอนจากบริเวณเทือกเขามาทับถมในบริเวณที่ราบลุ่มเหล่านี้ ทำให้บริเวณที่ราบลุ่มดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์ มีความเหมาะสมสำหรับการเพาะปลูก เพื่อการเลี้ยงประชากรจำนวนมากได้ ประกอบกับเป็นบริเวณที่มีพื้นที่กว้างใหญ่ไพศาล จึงเหมาะสมสำหรับการขยายเป็นเมืองใหญ่ได้ เป็นบริเวณที่มีความสะดวกสำหรับการคมนาคมขนส่ง และมีสินทรายเก่าทอดตัวเป็นแนวยาวขนานไปกับชายฝั่งทะเลจึงเป็นแหล่งที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนและการตั้งศาสนสถาน ส่วนทางด้านข้างของ

¹³⁴ See Alastair Lamb, *Report on the excavation and reconstruction of Candi Bukit Batu Pahat, Central Kedah* (Kuala Lumpur : Museums Department, 1982), pp. 3 –12.

แนวสันทรายเก่าเหล่านี้ทั้งสองด้านเป็นที่ราบลุ่มที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกและเป็นแหล่งน้ำแหล่งอาหารสำหรับชุมชน ในขณะที่บริเวณเทือกเขาตอนกลางได้กลายเป็นแหล่งผลิตผลิตภัณฑ์จากป่าที่สำคัญ ไม่ว่าจะเป็นผลิตภัณฑ์จากพืชหรือผลิตภัณฑ์จากสัตว์นานาชนิดก็ตาม

นอกจากนี้ โดยตลอดแนวยาวของชายฝั่งอ่าวไทยในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรแห่งนี้ เป็นบริเวณที่มีอ่าวปรากฏอยู่เป็นระยะ ๆ หลายแห่ง เช่น อ่าวชุมพร อ่าวบ้านดอน อ่าวนครศรีธรรมราช อ่าวสงขลา และอ่าวปัตตานี เป็นต้น ซึ่งเป็นอ่าวที่มีความเหมาะสมสำหรับการกำบังคลื่นลมหรือการจอดแวะพักเรือสินค้า¹³⁵

ด้วยเหตุนี้ ในระยะนี้จึงมีชุมชนหลายแห่งเบ่งบานขึ้นในบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ของชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทย โดยชุมชนเหล่านี้ตั้งเรียงรายกันลงมาเป็นแนว ตั้งแต่บริเวณจังหวัดชุมพรทางด้านทิศเหนือลงไปสู่จังหวัดยะลาทางด้านทิศใต้ โดยชุมชนโบราณใหญ่่น้อยที่ได้พัฒนาก้าวหน้าไปมากในช่วงระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 14 มีอยู่หลายแห่ง ดังผลการสำรวจทางโบราณคดีในขณะนี้ที่แสดงในตารางที่ 3

จากตารางที่แสดงมานั้นได้ชี้ให้เห็นว่าบริเวณที่มีชุมชนโบราณหนาแน่นในระยะนี้ คือ บริเวณสันทรายเก่าและที่ราบลุ่มริมฝั่งทะเลที่ทอดตัวอยู่เป็นช่วง ๆ คือ ช่วงแรก ได้แก่ สันทรายเก่าและที่ราบในเขตอำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่ทอดตัวผ่านลงมาถึงอำเภอท่าฉาง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ช่วงที่สอง ได้แก่ สันทรายเก่าและที่ราบที่ทอดตัวตั้งแต่เขตอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีมาจนถึงบริเวณอ่าวบ้านดอน ช่วงที่สาม ได้แก่ สันทรายเก่าและที่ราบที่ทอดตัวตั้งแต่เขตอำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ผ่านอำเภอท่าศาลา อำเภอเมือง อำเภอพระพรหม จนไปสิ้นสุดในเขตอำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช ช่วงที่สี่ ได้แก่ สันทรายเก่าและที่ราบที่ทอดตัวตั้งแต่อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ผ่านอำเภอสทิงพระ จนไปสิ้นสุดลงในอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา และช่วงสุดท้าย ได้แก่ สันทรายเก่าและที่ราบในเขตอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี โดยบริเวณที่มีชุมชนโบราณหนาแน่นเป็นพิเศษมีอยู่สองบริเวณ คือ บริเวณที่มีความหนาแน่นสูงสุด ได้แก่ บริเวณสันทรายเก่าและที่ราบในจังหวัดนครศรีธรรมราช และบริเวณที่มีความหนาแน่นรองลงไป ได้แก่ บริเวณสันทรายเก่าและที่ราบในจังหวัดสุราษฎร์ธานี

¹³⁵ Srisakra Vallibhotama, "A survey of ancient settlements in Southern Thailand," in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I – W2A), Jakarta, Palembang and Jambi, Indonesia, August 31 – September 12, 1982 (Bangkok : SEAMEO, 1982), Appendix 3d.

สำหรับบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราชที่กล่าวนั้น นอกจากในระบะนี้จะปรากฏการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณหนาแน่นกว่าบริเวณใด ๆ ในคาบสมุทรไทยแล้ว ยังเป็นบริเวณที่มีความโดดเด่นทางด้านศิลปวัฒนธรรมที่ก้าวหน้าไปกว่าชุมชนโบราณในบริเวณอื่น ๆ ด้วย โดยได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่านับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ชุมชนโบราณในบริเวณนี้เป็นชุมชนลายลักษณ์อย่างแน่ชัด โดยได้มีการค้นพบศิลาจารึกที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 หลายหลัก ศิลาจารึกเหล่านี้ล้วนแล้วแต่สลักด้วยอักษรปัลลวะและใช้ภาษาสันสกฤต ส่วนใหญ่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และผู้ปกครอง ซึ่งในบรรดาศิลาจารึกที่ได้กล่าวถึงผู้ปกครองนั้น ได้มีศิลาจารึกหลักหนึ่งได้แสดงนัยของชื่อของรัฐแห่งนี้ไว้ด้วย คือ ศิลาจารึกหลักที่ 28 ซึ่งค้นพบที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช สลักขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ซึ่งมีการสันนิษฐานว่าบางส่วนคงจะหักหายไป จึงยังคงเหลือแต่เพียงเฉพาะข้อความที่อ่านได้ว่า “ตามพวลิงเคสวระ” แปลว่า “(เป็นของ) พระอิศวร หรือพระศิวะแห่งตามพวลิงค์” หรือ “(เป็นของ) ผู้เป็นใหญ่แห่งตามพวลิงค์” อันนับได้ว่าเป็นศิลาจารึกหลักหนึ่งที่ได้กล่าวถึงชื่อของรัฐ “ตามพวลิงค์” แห่งนี้ไว้¹³⁶

ในระบะนี้ถึงแม้ว่าการค้าของรัฐตามพวลิงค์ในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยจะซบเซาลง แต่การค้ากับจีนคงจะยังคงดำเนินต่อไป เนื่องจากศิลาจารึกหลักที่ 27 ซึ่งค้นพบที่วัดมเหยงคณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12¹³⁷ ได้แสดงให้เห็นว่าในระบะนี้ชุมชนได้มีการรับเอา “เงินธวัช” อันหมายถึง “ธงจีน” เข้ามาใช้ในการพิธีกรรมที่สำคัญของชุมชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า “วัตถุ” จากจีนดังกล่าวนี้เป็นสิ่งของที่มีค่าของชุมชน จึงได้นำมาใช้ในพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน และคงจะได้มาโดยการแลกเปลี่ยนกันในการการค้าระหว่างรัฐตามพวลิงค์กับจีน สำหรับสินค้าที่สำคัญของรัฐตามพวลิงค์และคาบสมุทรไทยบางประเภทที่เคยปรากฏในเอกสารโบราณของจีนในระบะก่อนหน้านี้นี้ว่าเป็นสินค้าหลักควบคู่กับของป่าคงจะลดปริมาณลง คือ สินค้าประเภทของหายาก โดยเฉพาะ เครื่องแก้ว อัญมณี หินที่หายากหรือหินที่มีค่า และผลิตภัณฑ์แปลก ๆ นานาชนิด¹³⁸ เนื่องจากแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตผลิตภัณฑ์เหล่านี้ได้ซบเซาลงตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ดังได้กล่าวมา แต่สินค้าประเภทผลิตภัณฑ์จากป่าคงจะยังคงมีความสำคัญอยู่ และอาจจะมีความสำคัญยิ่งขึ้นหรือมีปริมาณมากยิ่งขึ้น

¹³⁶ ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 53 – 57.

¹³⁷ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529), หน้า 47.

¹³⁸ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*, pp. 8 - 9.

ขึ้น เนื่องจากในขณะนี้รัฐตามพรลิงค์ได้ขยายชุมชนออกไปอย่างกว้างขวาง แม้แต่ในบริเวณที่ตั้งอยู่ในเขตเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทร อย่างกรณีของชุมชนโบราณในเขตอำเภอพรหมคีรีและอำเภอนบพิตำ จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งอาจจะเป็นชุมชนที่เน้นหนักการผลิตของป่าหรือรับซื้อของป่ามาป้อนตลาดการค้าของรัฐตามพรลิงค์เป็นหลัก

ล่วงมาถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่าช่วงนี้เป็นยุคแห่งความรุ่งโรจน์ที่สุดยุคหนึ่งของประวัติศาสตร์การค้าระหว่างรัฐตามพรลิงค์และคาบสมุทรไทยกับจีน โดยช่วงนี้ได้มีการค้นพบหลักฐานทางการค้าของจีนกระจายอยู่ในบริเวณกว้างบนคาบสมุทรไทย แต่แหล่งที่แสดงให้เห็นความรุ่งโรจน์ดังกล่าวได้อย่างชัดเจนที่สุดมีอยู่ 3 แหล่ง คือ แหล่งแรก ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช แหล่งที่สอง ได้แก่ แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ ตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และแหล่งที่สาม ได้แก่ แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาหรือแหล่งโบราณคดีเหมืองทองหรือแหล่งโบราณคดีทุ่งตึก ตำบลเกาะคอเขา อำเภुकุระบุรี (แต่เดิมอยู่ในอำเภอคะทู้ป่า) จังหวัดพังงา โดยแหล่งโบราณคดีแห่งแรกเป็นเมืองท่าที่สำคัญแห่งหนึ่งของนครศรีธรรมราชมาในระยะก่อนหน้านี้นี้ยาวนาน และจะรุ่งเรืองต่อเนื่องไปในระยะหลังจากนี้อีกยาวนาน ส่วนแหล่งที่สองและแหล่งที่สามผลการขุดค้นทางโบราณคดีได้แสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งที่มีความรุ่งเรืองอยู่เพียงประมาณ 100 ปี คือ ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เท่านั้น¹³⁹ และการปรากฏขึ้นมาของหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นการแสดงให้เห็นถึงการฟื้นขึ้นมาใหม่ของบทบาททางการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติของบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย หลังจากที่ได้ห่างหายไปจากบทบาทอันนี้มาด้วยระยะเวลายาวนาน

ในแหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ แม้ว่าจะไม่เคยปรากฏรายงานการขุดค้นทางโบราณคดี แต่จากโบราณวัตถุที่มีการค้นพบและเก็บรวบรวมไว้จากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่มีการผลิตขึ้นในสมัยราชวงศ์ถังของจีนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะภาชนะดินเผาหรือเครื่องถ้วยประเภทเครื่องเคลือบที่มีรูปแบบอย่างเดียวกันกับที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีอีกสองแห่งที่กล่าวมาและภาชนะดินเผาที่กล่าวนี้ที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ บางชิ้นจัดได้ว่าเป็นภาชนะดินเผาที่อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ที่สุด โดยเครื่องถ้วยที่สมบูรณ์ที่ค้นพบในแหล่ง

¹³⁹ Ho Chuimei, and others. "Newly identified Chinese ceramic wares, from ninth century trading ports in Southern Thailand," SPAFA Digest 3 (1990) : 12-17.

โบราณคดีแห่งนี้มีอยู่หลายประเภท เช่น เขี้ยวเคลือบสีเขียวมะกอก หม้อน้ำเคลือบสีเขียวอ่อน ขามเคลือบสีเขียวอ่อน กระปุกสีหู ไหเคลือบสีเขียวมะกอก ขามก้นลึก และไหหูกุแบบขั้ว เป็นต้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่าได้มีการค้นพบเครื่องถ้วยของจีนในสมัยราชวงศ์ถังที่ยังมีสภาพสมบูรณ์ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ในปริมาณมากกว่าแหล่งโบราณคดีใด ๆ ในคาบสมุทรไทย¹⁴⁰

สำหรับแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ เป็นแหล่งโบราณคดีที่มีลักษณะเป็นแหลมขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ตรงปากน้ำของคลองใหญ่พุมเรียง ตั้งอยู่ห่างจากเมืองโบราณไชยาประมาณ 7 กิโลเมตร แหลมโพธิ์ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นส่วนหนึ่งของอำเภอบ้านคอน ซึ่งเป็นอำเภอที่อยู่ในบริเวณอำเภอไชยา แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้ถูกลักลอบขุดโดยชาวบ้านนักค้าของเก่าด้วยระยะเวลาหลายปีต่อกันมา จนกระทั่งการลักลอบขุดได้ลุกลามไปยังแหล่งโบราณคดีอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณฝั่งตรงกันข้ามของคลองใหญ่พุมเรียงกับแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ คือ แหล่งโบราณคดีบ้านป่ายาง ในตำบลเดียวกัน การลักลอบขุดดังกล่าวได้มีการค้นพบโบราณวัตถุต่าง ๆ อย่างมากมาย โดยเฉพาะลูกปัด เครื่องประดับ เหรียญจีนสมัยราชวงศ์ถัง เครื่องถ้วยจีน และสิ่งมีค่าอื่น ๆ โดยเฉพาะเครื่องถ้วยจีนนั้นค้นพบมากเป็นพิเศษ โดยค้นพบกระจัดกระจายเต็มไปหมด ตั้งแต่ระดับผิวดินลงไปในพื้นที่ประมาณ 25 ตารางกิโลเมตรของแหลมแห่งนี้ นอกจากนี้ยังมีการค้นพบโบราณสถานที่ยังสร้างด้วยอิฐหลายแห่ง แต่ถูกทำลายไปจากการลักลอบขุด รวมทั้งยังมีบ่อน้ำโบราณที่สร้างด้วยอิฐและไม่กระจัดกระจายอยู่ตามจุดต่าง ๆ ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้จำนวนไม่น้อยกว่า 20 แห่ง ในปี พ.ศ.2525 กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ โดยการขุดหลุมทดสอบทางโบราณคดีเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส จำนวน 5 หลุม แต่ละหลุมมีขนาดกว้าง 2.00 x 2.00 เมตร การขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่สำคัญหลายอย่าง โดยเฉพาะเครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์ถังของจีน ดังที่ปรากฏในหลุมขุดค้นทางโบราณคดีหลุมแรก หรือหลุมขุดค้นทางโบราณคดีหมายเลข “แอล.พี.1” (LP 1) ดังรายละเอียดในตารางที่ 4

จากผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่แสดงข้างต้นนี้อาจจะกล่าวได้ว่า การค้าในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในสมัยราชวงศ์ถังของจีน โดยเฉพาะในระหว่างปี พ.ศ. 1344-1443 อันอาจจะสะท้อนให้เห็นได้จากการปรากฏขึ้นของเครื่องถ้วยของจีนในปริมาณที่สูงมาก และเครื่องถ้วยของจีนที่ปรากฏนั้นมีแต่เฉพาะเครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์ถังเท่านั้น รวมทั้งยังแสดงให้เห็นว่าการค้าดังกล่าวนี้ได้มีการดำเนินการร่วมกันกับเมืองท่าต่าง ๆ ของตะวันออกกลางด้วย ดัง

¹⁴⁰ อนุรักษ์กร จันทวิช, เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย, หน้า 215 – 440.

ที่ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีประเภทเครื่องถ้วยของเปอร์เซีย ลูกปัดแก้ว และชิ้นส่วนของแก้วที่มีสีต่าง ๆ หลายสี¹⁴¹ จากหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงมานี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ เป็นสถานการค้าทางทะเลแห่งหนึ่งที่มีความสำคัญมาก หรือเป็นเมืองท่าแห่งหนึ่ง ที่อาจจะมีการก่อตัวขึ้นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบเมืองท่าอันสลับซับซ้อนในบริเวณอ่าวบ้านดอน โดยได้มีการติดต่อสัมพันธ์หรือโยงใยกันเข้าบางประการกับเมืองท่าแห่งอื่น ๆ ในระบบเมืองท่าดังกล่าว นั้น เช่น เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช หรือเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีท่าชนะ อำเภوتاชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น ซึ่งห่างออกไปทางทิศใต้ และทิศเหนือ ตามลำดับ หรือได้โยงใยกันเข้าอย่างแน่นแฟ้นกับเมืองท่าที่ตั้งอยู่ที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี จังหวัดพังงา ที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย

ส่วนแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่บนเกาะขนาดเล็กแห่งหนึ่ง คือ เกาะคอเขา ซึ่งเป็นเกาะที่ตั้งอยู่ตรงปากน้ำตะกั่วป่า เกาะนี้มีลักษณะยาวจากทิศเหนือไปสู่ทิศใต้ ส่วนที่เป็นแหล่งโบราณคดีตั้งค่อนข้างทางด้านทิศเหนือของเกาะ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ตรงกันกับปากน้ำตะกั่วป่า แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ ตั้งอยู่ในฝั่งตรงกันข้ามของคาบสมุทรไทยในเส้นทางที่ใกล้เคียงกันกับแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ โดยแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาตั้งอยู่ในอ่าวเล็ก ๆ แห่งหนึ่งในฝั่งทะเลอันดามัน ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ เป็นแหล่งโบราณคดีอีกแห่งหนึ่งที่จะต้องประสบชะตากรรมเช่นเดียวกันกับแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ที่ได้กล่าวมา คือ ถูกทำลายลงอย่างยับเยินจากการลักลอบขุดของนักค้าของเก่าด้วยระยะเวลาที่ต่อเนื่องกันมาหลายปี จากการลักลอบขุดปรากฏว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีความคล้ายคลึงกันกับโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์มาก โดยเฉพาะลูกปัด เครื่องประดับ เครื่องแก้วโรมัน เครื่องถ้วยจีน และสิ่งมีค่าอื่น ๆ โดยเฉพาะเครื่องถ้วยจีนนั้น ได้มีการค้นพบในปริมาณมากเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีการค้นพบโบราณสถานที่สร้างด้วยอิฐจำนวนหลายหลัง สระน้ำโบราณ และรูปเคารพเนื่องในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์หลายชิ้น

ในระหว่างปี พ.ศ. 2531-2533 กรมศิลปากรและนักโบราณคดีชาวต่างชาติอีกหลายคน ได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา แล้วนำผลการขุดค้นทางโบราณคดีจากแหล่งโบราณคดีทั้งสองมาประมวลกันเข้ากับการขุดค้นทาง

¹⁴¹ Khemchati Thepchai, "The excavation at Leam Pho : A Srivijaya entrepot ?," in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983 (Bangkok:SEAMEO,1983), pp.153-163.

โบราณคดีในระหว่างที่ผ่านมาที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ รวมทั้งผลการศึกษา ผลการขุดค้นทางโบราณคดี และผลการวิเคราะห์ตีความของนักโบราณคดี ในแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ปรากฏ “ภาพอดีต” ของภาคใต้ของประเทศไทยชัดเจนยิ่งขึ้นมาก โดยเฉพาะได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาเป็นจำนวนมากและนานาชนิดในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา แม้ว่าจะปรากฏว่าภาชนะดินเผาหลายชนิดที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีทั้งสองแหล่งนี้ได้มีการค้นพบเป็นครั้งแรกไม่เคยปรากฏรายงานการค้นพบมาก่อนในแหล่งโบราณคดีใด ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็ตาม แต่การค้นพบภาชนะดินเผาอย่างมหาศาลเหล่านี้ได้นำไปสู่ความน่าแปลกประหลาดใจไม่น้อยในแง่ที่ว่าไม่น่าเชื่อว่าการค้าภาชนะดินเผาอันหลากหลายมากแบบทั้งหมดนี้ ได้เป็นไปได้กว้างขวางในดินแดนอันกว้างใหญ่ไพศาลทั่วทั้งภูมิภาคนี้ เพราะได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาเหล่านี้กระจัดกระจายไปปรากฏในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้¹⁴²

จากการศึกษาวิเคราะห์และตีความจากข้อมูลที่รวบรวมได้จากการศึกษาภาคสนามดังกล่าวกับการศึกษาเปรียบเทียบกับภาชนะดินเผาที่ค้นพบในแหล่งเตาเผาโบราณในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทย ทำให้สามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่าภาชนะดินเผาของจีนที่ปรากฏในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาแบบใดมาจากเตาเผาโบราณแห่งใดในประเทศไทย และผลิตขึ้นในระยะเวลาใดอีกด้วย โดยสามารถที่จะจัดจำแนกเครื่องถ้วยของจีนที่ค้นพบในครั้งนี้ออกได้อย่างน้อย 10 กลุ่ม คือ¹⁴³

กลุ่มแรก ได้แก่ เครื่องถ้วยฉางซา (Changsha) ซึ่งผลิตขึ้นที่ตงกวน (Tong – guan) ทางเหนือของฉางซา มณฑลหูหนาน

กลุ่มที่สอง ได้แก่ เครื่องถ้วยยว่ (Yue) อาจจะมาจกแหล่งเตาเผาโบราณที่ซางลิ่งหู (Shanglinhu) และแหล่งเตาเผาโบราณที่ Ningbo) มณฑลเจ้อเจียง

กลุ่มที่สาม ได้แก่ เครื่องถ้วยตง (Ding)

¹⁴² Bennet Bronson, “Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the 9th Century A.D.,” in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia* (Bangkok: The Office of the National Culture Commission, 1996), pp.181-200.

¹⁴³ Ho Chuimei, and others. “Newly identified Chinese ceramic wares, from ninth century trading ports in Southern Thailand,” *SPAFA Digest* 3(1990):12-17.

กลุ่มที่สี่ ได้แก่ เครื่องถ้วยขาวภาคเหนือ (Northern White) สันนิษฐานว่ามาจากกองเจียน (Gongxian) มณฑลเหอหนาน

กลุ่มที่ห้า ได้แก่ เครื่องถ้วยเหมยเจียน (Meixian) มาจากแหล่งเตาเผาโบราณชุยเซ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของมณฑลกวางตุ้ง

กลุ่มที่หก ได้แก่ เครื่องถ้วยหยังกัน (Yanggan) มาจากหลายแห่งในบริเวณแม่น้ำหยังกัน ในภาคตะวันตกเฉียงใต้ของมณฑลกวางตุ้ง

กลุ่มที่เจ็ด ได้แก่ เครื่องถ้วยกุเลา (Gulao) จากตำบลกุเลา มณฑลกวางตุ้ง

กลุ่มที่แปด ได้แก่ เครื่องถ้วยเฟงไก (Fengkai) จากตำบลเฟงไก มณฑลกวางตุ้ง

กลุ่มที่เก้า ได้แก่ เครื่องถ้วยเขียวแบบชายฝั่งกวางตุ้ง (Guangdong Coastal Green Ware)

กลุ่มที่สิบ ได้แก่ เครื่องถ้วยเขียวและขาวที่มีสีปาย (Green and White Splashed Ware) มีอยู่สองกลุ่มตามแหล่งที่กำเนิดที่ต่างกัน คือ กลุ่มหนึ่งมาจากตะวันออกกลางและอีกกลุ่มหนึ่งมาจากประเทศจีน

ภาชนะดินเผาของจีนเหล่านี้ในระยะแรกได้ค้นพบในปริมาณร้อยละ 16 ของน้ำหนักของภาชนะดินเผาทั้งหมดที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดี ครั้นในระยะหลังได้ค้นพบในปริมาณร้อยละ 50 ของน้ำหนักของภาชนะดินเผาที่ค้นพบทั้งหมดในแหล่งโบราณคดี อันกล่าวได้ว่าเป็นการค้นพบในปริมาณและอัตราส่วนที่มากมายมหาศาล โดยค้นพบในอัตราที่สูงกว่าแหล่งโบราณคดีใดๆ ที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 14 ที่เคยรู้จักกันมาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรือในมหาสมุทรอินเดีย และสูงกว่าที่เคยค้นพบในแหล่งโบราณคดีเหล่านั้นอย่างลิบลับอีกด้วย ภาชนะดินเผาเหล่านี้ส่วนใหญ่ผลิตขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 14 และสามารถกล่าวได้อย่างมั่นใจว่าในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาไม่ปรากฏว่ามีโบราณวัตถุชิ้นใดที่มีอายุเก่าไปกว่าปี พ.ศ.1350 และไม่ปรากฏมีโบราณวัตถุชิ้นใดที่มีอายุหลังลงมากกว่าปี พ.ศ.1450 ส่วนโบราณวัตถุที่ผลิตขึ้นในตะวันออกกลางเป็นจำนวนมาก ทั้งในส่วนของภาชนะดินเผาและเครื่องแก้ว ล้วนแล้วแต่เป็นโบราณวัตถุที่มีรูปแบบทางศิลปะอย่างเดียวกันกับโบราณวัตถุที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ที่มีอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 14 ในประเทศอิรักและอิหร่าน¹⁴⁴

¹⁴⁴ Ibid., pp. 12-17.

นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่ แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า หลักฐานทางโบราณคดีส่วนใหญ่เป็นโบราณวัตถุประเภทภาชนะดินเผาลือบของจีน ประเภทเครื่องแก้วของตะวันออกกลาง และประเภทภาชนะดินเผาลือบของตะวันออกกลาง โดยเฉพาะโบราณวัตถุจากตะวันออกกลางนั้นอาจจะกล่าวได้ว่าได้มีการค้นพบมากกว่าที่เคยปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีใด ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนโบราณวัตถุของจีนนั้น อาจจะกล่าวได้ว่าในแหล่งโบราณคดีใด ๆ ก็ตามที่ตั้งอยู่ภายนอกประเทศจีนไม่เคยมีการค้นพบภาชนะดินเผาของจีนที่มีอายุอยู่ในช่วงปลายของสมัยราชวงศ์ถังในปริมาณที่มากมายและรูปแบบที่มีความหลากหลายเท่ากับที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา โดยแหล่งโบราณคดีที่ค้นพบมากในอันดับรองลงไป ได้แก่ แหล่งโบราณคดีมานไต (Mantai) ในประเทศศรีลังกา ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในด้านตรงกันข้ามของคาบสมุทรไทย โดยทั้งแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขานั้น เป็นแหล่งโบราณคดีที่ได้รับการสันนิษฐานว่าเป็นสถานีทางการค้าที่ยิ่งใหญ่ในเส้นทางการค้าสายหลักของเส้นทางการค้านานาชาติที่เชื่อมระหว่างจีนกับตะวันออกกลาง อย่างน้อยที่สุดก็ในระยะเวลาที่ยาวนานหลายทศวรรษในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 และดูเหมือนว่าเส้นทางการค้าดังกล่าวนั้นจะเป็นเส้นทางที่ตัดผ่านคาบสมุทรไทยมากกว่าที่จะเป็นเส้นทางที่ต้องเดินทางผ่านทางช่องแคบมะละกาที่ตั้งอยู่ห่างลงมากทางด้านทิศใต้โดยเส้นทางการค้าดังกล่าวนี้มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “เส้นทางสายไหมทางทะเล” (Silk Road of the Sea)¹⁴⁵

ในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาได้มีการสังกษานะดินเผาของจีนเข้ามาเป็นสินค้าเข้าในปริมาณที่สูงมาก โดยในบริเวณต่าง ๆ ของแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาจะมีการค้นพบภาชนะดินเผาของจีนในสัดส่วนในช่วงประมาณร้อยละ 3 – 8 ของภาชนะดินเผาที่ค้นพบทั้งหมดในขณะที่ในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาของจีนในสัดส่วนที่สูงกว่าที่กล่าวมามาก คือ จะค้นพบภาชนะดินเผาของจีนในสัดส่วนระหว่างประมาณร้อยละ 9-36 ของภาชนะดินเผาที่ค้นพบทั้งหมด ในขณะที่ในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาของจีนในสัดส่วนระหว่างประมาณร้อยละ 9-36 ของภาชนะดินเผาที่ค้นพบนั้น เป็น ภาชนะดินเผาของจีนที่ค้นพบทั้งหมดเป็นภาชนะดินเผาที่ได้มีการผลิตขึ้นในช่วงศตวรรษสุดท้ายของสมัยราชวงศ์ถัง คือราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 โดยภาชนะ

¹⁴⁵ Bennet Bronson, “Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the 9th century A.D.,” in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, p.181.

ดินเผาเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่ามีแหล่งเตาเผาหรือแหล่งผลิตอยู่เป็นกลุ่ม ๆ จำนวน 10 กลุ่ม ดังที่ได้กล่าวมา สำหรับภาชนะดินเผาในกลุ่มเครื่องถ้วยฉางซา เครื่องถ้วยชัว และเครื่องถ้วยตังนั้น เป็นเครื่องถ้วยที่มักจะรู้จักมักคุ้นกันดีกว่าเครื่องถ้วยกลุ่มอื่น ๆ สำหรับแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และมหาสมุทรอินเดีย โดยเครื่องถ้วยกลุ่มฉางซาได้มีการผลิตขึ้นในบริเวณภาคกลางของประเทศจีน เครื่องถ้วยชัวผลิตขึ้นในบริเวณภาคตะวันออกของประเทศจีน และเครื่องถ้วยตัง ซึ่งบางคราวอาจจะเรียกว่าเครื่องถ้วยฟิง (Fing) หรือเครื่องถ้วยซิง (Xing) ได้มีการผลิตขึ้นในบริเวณภาคเหนือของประเทศจีน โดยในภาคเหนือนี้ยังมีการผลิตเครื่องถ้วยชาอีกสองกลุ่ม คือ เครื่องถ้วยเขียวที่มีสีปายและเครื่องถ้วยภาคเหนือ ส่วนเครื่องถ้วยกลุ่มอื่น ๆ อีกห้ากลุ่มนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นเครื่องถ้วยที่ผลิตขึ้นในจังหวัดกวางตุ้งซึ่งเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ในภาคใต้ของประเทศจีนทั้งสิ้น โดยเครื่องถ้วยทั้งห้ากลุ่มนี้ยังไม่เคยมีการกล่าวถึงกันมาก่อนในแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในดินแดนโพ้นทะเลก่อนที่จะมีการดำเนินการที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา จากข้อเท็จจริงที่ได้ปรากฏภาชนะดินเผาเคลือบของจีนที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีทั้งสองที่กล่าวนี้เป็นภาชนะดินเผาที่ได้รับการผลิตขึ้นในกวางตุ้งในสัดส่วนที่สูงนั้น นับเป็นประเด็นที่มีความสำคัญประเด็นหนึ่ง เนื่องจากมักจะมีการสันนิษฐานกันมาโดยตลอดว่า กวางตุ้งได้มีการผลิตภาชนะดินเผาเพื่อการส่งเป็นสินค้าออกในการค้ากับต่างประเทศในช่วงระยะเวลาที่ไม่เก่าแก่ไปกว่ากลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงพุทธศตวรรษที่ 17 ¹⁴⁶

ส่วนภาชนะดินเผาของตะวันออกกลางที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขานั้นเป็นภาชนะดินเผาที่มีปริมาณน้อยกว่าภาชนะดินเผาของจีนที่กล่าวมา โดยภาชนะดินเผาของตะวันออกกลางที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีดังกล่าว ล้วนแล้วแต่เป็นภาชนะเนื้อดินที่มีการเคลือบ (Glazed Earthen Ware) ซึ่งสามารถที่จะจัดจำแนกออกตามรูปแบบของน้ำเคลือบของภาชนะดินเผาได้อย่างกว้าง ๆ เป็นห้าแบบ คือ แบบแรก ได้แก่ ภาชนะดินเผาสีเขียวหรือสีฟ้าของบาสรา (Basra) ซึ่งเป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอิรัก แบบที่สอง ได้แก่ ภาชนะดินเผาสีขาวเหมือนดิบูก แบบที่สาม ได้แก่ ภาชนะที่มีเนื้อดินสีขาวที่เคลือบด้วยน้ำเคลือบสีเหลืองเป็นมันวาว แบบที่สี่ ได้แก่ ภาชนะที่มีเนื้อดินเผาเคลือบด้วยน้ำเคลือบสีเขียว และแบบที่ห้า ได้แก่ ภาชนะที่มีเนื้อดินเผาสีขาวที่มีการเคลือบด้วยน้ำเคลือบสีน้ำเงินแก่เหมือนโคบอลท์ (Cobalt) ในบรรดาภาชนะดินเผาเหล่านี้ภาชนะดินเผาที่มีการค้นพบมากที่สุด คือ ภาชนะดินเผารูปแบบแรก ในทำนองเดียวกันกับแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยกันอีกหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์นั้น มีการ

¹⁴⁶ Ibid., pp. 184-185.

ค้นพบภาชนะดินเผาเหล่านี้เป็นจำนวนมากอีกรูปแบบหนึ่ง คือ ภาชนะดินเผาแบบที่สอง อย่างไรก็ดี ภาชนะดินเผาอีกสามแบบนี้ เป็นภาชนะดินเผาที่ไม่ปรากฏรายงานการค้นพบในแหล่งโบราณคดีใด ๆ ที่ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกของซีเรีย ส่วนภาชนะดินเผาแบบสุดท้ายที่กล่าวมาที่มีการค้นพบในคาบสมุทรไถยนั้น เป็นภาชนะดินเผาที่มีความคล้ายคลึงกันอย่างใกล้ชิดกับที่ได้ปรากฏขึ้นที่สามารรา (Samarra) ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่สำคัญแห่งหนึ่งในประเทศอิรัก มีอายุอยู่ในระหว่างปี พ.ศ. 1379-1426 มีการค้นพบภาชนะดินเผานานาชนิดของราชวงศ์ดังเป็นจำนวนมาก และแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ในประเทศอิรัก ซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในทางการค้าของดินแดนทั้งสองแล้ว ยังอาจจะแสดงให้เห็นถึงจุดกำเนิดของภาชนะดินเผาแบบนี้ในบริเวณตะวันออกไกลด้วย¹⁴⁷

สำหรับเครื่องแก้วของตะวันออกกลางนั้น ได้มีการค้นพบชิ้นส่วนของภาชนะต่าง ๆ ที่ทำด้วยแก้วในลักษณะของเศษภาชนะที่แตกเป็นจำนวนมาก โดยค้นพบทั่วทุกบริเวณของแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และเกาะคอเขา โดยในชั้นดินที่อยู่ใกล้กันกับผิวดินจะมีการค้นพบในปริมาณโดยเฉลี่ยประมาณ 0.04 กิโลกรัมต่อเนื้อดินที่ขุดขึ้นมา 1 ลูกบาศก์เมตร เศษของเครื่องแก้วเหล่านี้สามารถที่จะพิจารณาได้ว่าเป็นเครื่องแก้วที่ทำได้บางมาก คือ มีความหนาไม่ถึง 1 มิลลิเมตร อันเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าในการค้าดังกล่าวนี้ได้มีการนำภาชนะที่เป็นเครื่องแก้วที่อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์เข้ามาเป็นสินค้าสำหรับการค้าขายในคาบสมุทรแห่งนี้ในปริมาณที่มากมายมหาศาล ภาชนะที่เป็นเครื่องแก้วเหล่านี้ ส่วนใหญ่เป็นภาชนะเครื่องแก้วประเภทถ้วยหรือชามอ่างขนาดเล็กมากกว่าที่จะเป็นประเภทแก้วน้ำก้นตันหรือประเภทแก้วสำหรับดื่มเหล้าคืออกเทล โดยเครื่องแก้วประเภทถ้วยหรือชามอ่างขนาดเล็กเหล่านี้มีสัดส่วนถึงประมาณร้อยละ 90 ของเครื่องแก้วทั้งหมดที่นำเข้ามา นอกจากนั้น ยังมีเครื่องแก้วประเภทอื่น ๆ ในสัดส่วนแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่เป็นภาชนะประเภทอื่น ๆ โดยเฉพาะภาชนะเครื่องแก้วประเภทขวด ภาชนะประเภทเครื่องแก้วเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่ไม่มีการประดับตกแต่ง เป็นเครื่องแก้วที่มีสีอ่อน สีที่พบมากที่สุด คือ สีน้ำเงินและสีเขียวที่โปร่งใส อย่างไรก็ตาม ได้มีการค้นพบเศษเครื่องแก้วในปริมาณแค่เพียงเล็กน้อยที่เป็นภาชนะที่ได้มีการผลิตขึ้นโดยอาศัยเทคนิควิธีการเคลือบและการแต้มสีลงบนเครื่องแก้วโดยเครื่องแก้วในลักษณะดังกล่าวนี้ มีความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างยิ่งกับเศษเครื่องแก้วที่ได้มีการค้น

¹⁴⁷ Ibid., p. 185.

พบที่แหล่งโบราณคดีฟัสตาด (Fustat) ในประเทศอียิปต์¹⁴⁸ นอกจากนี้ยังมีการค้นพบภาชนะ เครื่องแก้วประเภทขวดและประเภทภาชนะบรรจุของเหลวปากกว้างอีกในสัดส่วนเพียงเล็กน้อย อันอาจจะเป็นการแสดงให้เห็นในทางที่ตรงกันข้ามกับสมมุติฐานที่เคยมีกันมาก่อนหน้านี้ว่า ภาชนะประเภทเครื่องแก้วนั้น ส่วนใหญ่ได้มีการค้าขายกันในคาบสมุทรแห่งนี้ในฐานะของบรรจุภัณฑ์สำหรับการบรรจุสินค้าประเภทที่มีค่ามาก อาทิ น้ำหอมและยา เป็นต้น แต่เอกสารโบราณของจีนได้ชี้ให้เห็นว่า อันแท่ที่จริงแล้วชาวจีนได้มีการส่งสินค้าเข้าประเทยาและเครื่องสำอางที่มีการบรรจุไว้ในขวดที่ทำด้วยแก้วจากชาวอาหรับเข้าไปสู่ประเทศจีนในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 อย่างไรก็ดี ภาชนะเครื่องแก้วประเภทขวดหรือประเภทภาชนะบรรจุของเหลวปากกว้างที่ค้นพบบนคาบสมุทรไทยเหล่านี้ เป็นภาชนะเครื่องแก้วประเภทหนึ่งในบรรดาภาชนะที่ทำด้วยแก้วจำนวนมากมายมหาสาลที่ค้นพบบนคาบสมุทรแห่งนี้ที่ได้มีการบรรจุทุกเรือเข้ามาเป็นสินค้าในขณะที่ภาชนะเหล่านั้นไม่ได้มีการบรรจุสิ่งใด ๆ เอาไว้ใน เพื่อที่จะนำไปขายเป็นสินค้าสำหรับผู้ซื้อที่จะซื้อไปใช้สอยสำหรับการบรรจุสิ่งดังกล่าวนั้นก็ได้อีก เอกสารโบราณของจีนชิ้นหนึ่งที่เขียนขึ้นในสมัยราชวงศ์ซ้อง คือ ซิซิดงเจียน (Zhizi Tongjian) ได้กล่าววิพากษ์วิจารณ์เอาไว้ว่า เครื่องแก้วประเภทถ้วยของอาหรับนั้นเป็นภาชนะที่มีความเหมาะสมสำหรับการใช้สอยในการดื่มเหล้าร้อน ๆ เช่นเดียวกันกับถ้วยที่ทำด้วยภาชนะดินเผาหรือเงินจึงอาจจะแสดงให้เห็นเป็นนัยได้ว่า ภาชนะเครื่องแก้วประเภทถ้วยที่มีอายุก่อนสมัยราชวงศ์ซ้องที่ได้มีการค้นพบกัน มากมายบนคาบสมุทรไทยเหล่านี้ อาจจะเคยมีการใช้สอยกันในงานองเดียวกันกับที่เอกสารโบราณของจีนได้กล่าวมา ถ้าหากว่าภาชนะเหล่านี้ได้เดินทางเข้าไปถึงประเทศจีน¹⁴⁹ ภาชนะประเภทนี้จึงได้กลายเป็นสินค้าที่มีความสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งที่มีการซื้อขายกันบนคาบสมุทรแห่งนี้มาตั้งแต่ก่อนสมัยราชวงศ์ซ้อง

ส่วนโบราณวัตถุที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งที่ได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา คือ ลูกปัด ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบอย่างมากมายมหาศาล เช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากได้มีการลักลอบขุดของชาวบ้าน ทำให้การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับจุดกำเนิดหรือแหล่งผลิตของโบราณวัตถุประเภทนี้ขาดความสมบูรณ์ไปมาก ในขั้นต้น โบราณ

¹⁴⁸ See William Bowyer Honey, *Glass, a handbook* (London : Victoria and Albert Museum, 1946) . p.16.

See Robert H. Brill, "The scientific investigation of ancient glasses," in *Proceedings 8th International Congress on Glass* (Sheffield : Society of Glass, 1968), pp. 53 –54.

¹⁴⁹ Bennet Bronson, "Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the 9th century A. D.," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, p. 186.

วัตถุประเภทนี้ได้มีการค้นพบโดยทั่วไปในทุกบริเวณของแหล่งโบราณคดีทั้งสอง แต่ในระยะหลังได้มีการลักลอบนำออกไปจากแหล่งโบราณคดี เพื่อการค้าขายของนักค้าของเก่า ด้วยระยะเวลาที่ต่อเนื่องกันมาอย่างยาวนาน และนับเป็นการปลี่ยนสมบัติวัฒนธรรมของชาติที่เป็นไปอย่างกว้างขวางมาก ทำให้โบราณวัตถุประเภทนี้ในแหล่งโบราณคดีร่อยหรอลงไปทุกที และยังคงปรากฏอยู่ในชั้นดินทางวัฒนธรรม ที่เป็นชั้นดินที่ยังไม่ถูกทำลายหรือถูกรบกวนหรือถูกลักลอบขุดในบางบริเวณ ซึ่งบริเวณดังกล่าวนี้ยังคงหลงเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ลูกปัดที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในชั้นดินเหล่านี้ จึงเป็นลูกปัดแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่รอดพ้นมาได้จากการโจรกรรมของนักค้าของเก่าเหล่านั้น ในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา ได้มีการค้นพบลูกปัดที่ทำด้วยหินโอนิคซ์หรือหินอะเกตที่มีแถบเป็นชั้น ๆ เป็นจำนวนมาก รวมทั้งลูกปัดที่ทำด้วยแก้วหลายสีในเม็ดเดียวกันที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าลูกปัดมิดา (Eye Bead) จากการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ ได้มีการค้นพบลูกปัดมิดาที่อยู่ในสภาพที่แตกจำนวนสองลูกและลูกปัดที่ทำด้วยหินโอนิคซ์จำนวนสองลูกที่เชื่อถือว่าได้อย่างแน่นอนว่าได้มีการค้นพบในชั้นดินที่อยู่ลึกลงไปมาก โดยได้มีการค้นพบในหลุมขุดค้นแบบขุดทดสอบทางโบราณคดีหลุมหนึ่ง โบราณวัตถุดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นได้อย่างมั่นใจได้ว่า เป็นโบราณวัตถุที่แสดงให้เห็นว่าเป็นโบราณวัตถุที่เกิดจากการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของชุมชนบนเกาะนี้โดยตรงอย่างแน่นอน โดยชุมชนดังกล่าวนี้เป็นผู้ที่ได้เคยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับลูกปัดทั้งสองแบบนี้ และชาวบ้านที่อาศัยอยู่บนเกาะนี้ได้ให้ข้อมูลว่า ในอดีตลูกปัดทั้งสองแบบนี้ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากและค้นพบได้โดยทั่วไปบนเกาะนี้ รวมทั้งยังมีการค้นพบลูกปัดที่ทำด้วยหินคาร์เนเลียนรูปทรงกลมเป็นจำนวนมากบนเกาะนี้ด้วยเช่นกัน ลูกปัดแบบที่ทำด้วยหินโอนิคซ์และหินคาร์เนเลียนเหล่านี้ อาจจะเป็นลูกปัดที่มีกำเนิดเริ่มแรกในประเทศอินเดีย แต่ลูกปัดมิดายังไม่ได้มีการศึกษาถึงแหล่งกำเนิดเริ่มแรกอย่างแท้จริง แต่เคยมีนักวิชาการบางท่านได้เคยมีการกล่าวถึงการศึกษาเบื้องต้นเกี่ยวกับลูกปัดที่ทำด้วยแก้วในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาเอาไว้บางส่วน¹⁵⁰ โดยการศึกษาเบื้องต้นดังกล่าวนี้สามารถที่จะสรุปได้ว่า เทคนิควิธีในการผลิตลูกปัดเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่าส่วนใหญ่เป็นเทคนิควิธีของชาวอินเดีย แต่ไม่อาจที่จะชี้ชัดลงไปได้อย่างแน่นอนว่าได้มีการผลิตขึ้นในประเทศอินเดียหรือในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้¹⁵¹

¹⁵⁰ Peter Francis, "Beads and the bead trade in Southeast Asia," in **Contributions of the Center for Bead Research** (New York : Center for Bead Research, Lake Placid, 1989).

¹⁵¹ See Alastair Lamb, "Some glass beads from Kakao Island, Takuapa, South Thailand," **Federation Museums Journal** 6 (1961) : 48 – 55.

See Bennet Bronson, "Glass and beads at Khuan Lukpad, Southern Thailand," in **Southeast Asian Archaeology** (Oxford : 1986), pp. 213 – 230.

นอกจากนี้ในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาแห่งนี้ ยังได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศได้เป็นอย่างดีอีกอย่างหนึ่ง คือ อ่างเก็บน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นอ่างเก็บน้ำที่สามารถพิจารณาได้จากโครงร่างที่ยังมีร่องรอยหลงเหลืออยู่ว่าเป็นอ่างเก็บน้ำที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมที่มีด้านไม่สม่ำเสมอที่มีขนาดประมาณ 200 x 200 เมตร โดยผนังของอ่างด้านหนึ่งประกอบด้วยดินที่พูนขึ้นมาประมาณ 40,000 ลูกบาศก์เมตร จากลักษณะของการออกแบบของรูปแบบของอ่างเก็บน้ำแห่งนี้ สามารถที่จะพิจารณาได้ว่าเป็นรูปแบบของอ่างน้ำแบบหนึ่งที่ไม่ได้เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในประเทศไทย แต่เป็นรูปแบบของอ่างเก็บน้ำที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดี และสามารถที่จะพบเห็นได้อย่างปกติธรรมดาโดยทั่วไปในประเทศศรีลังกา และในภาคใต้ของประเทศอินเดีย ด้วยเหตุนี้ จึงอาจจะเป็นไปได้ที่อ่างเก็บน้ำแห่งนี้จะได้รับการก่อสร้างขึ้นโดยชาวเอเชียได้อย่างแท้จริงตามที่ได้มีการพรรณนาไว้ในศิลาจารึกภาษาทมิฬ ซึ่งในขั้นต้นได้มีการค้นพบที่เทวาลัยแห่งหนึ่งบนเขาพระนารายณ์ (ศิลาจารึกหลักที่ 26) อำเภอกะปง แต่เดิมอยู่ในอำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา ซึ่งตั้งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันออกของเกาะคอเขาเพียงไม่กี่กิโลเมตร ซึ่งนิลกันตะ ศาสตร (Nilakanta Sastri) ได้แปลศิลาจารึกหลักนี้ไว้ว่า

อ่างน้ำแห่งนี้ได้มีการขุดขึ้นโดยนังกูร - อุไยอัน (Nangur – udaiyan) (รวมทั้ง) ได้เรียกว่าอวนิ-นารนัน (Avani – naranan) (โดยได้ตั้งอยู่ภายใต้) การปกป้อง คัมครอง ดูเลขของมนิกิรมัน (Manikkiraman) ซึ่งเป็นชาวเมืองที่อยู่อาศัยในอารักขาของกองทหารและ....¹⁵²

จากข้อความที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักนี้ นิลกันตะ ศาสตร ได้สันนิษฐานว่าศิลาจารึกหลักนี้เป็นศิลาจารึกหลักหนึ่งที่ได้รับการสลักขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 14 และด้วยเหตุนี้ชื่อที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลักนี้ที่ว่า “อวนิ-นารนัน” (Avani-naranan) จึงอาจจะเป็นชื่อที่มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงพระเจ้าแผ่นดินของทมิฬหรือพระเจ้าแผ่นดินของราชวงศ์ปัลลวะพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงพระนามว่า “นันทิวรมันที่ 3” (Nandivarman III) ซึ่งครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ.1369-1393 โดยพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มักจะทรงใช้พระสมัญญาภิไธยเช่นนั้น (คือ อวนิ-นารนัน) เสมอ ส่วนชื่อที่ว่า “มนิกิรมัน” (Manikkiraman) นั้น เป็นชื่อที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีว่า เป็นชื่อสมามคมของพ่อค้าแห่งหนึ่งของชาวอินเดียภาคใต้

¹⁵² K.A. Nilakanta Sastri, “Takuapa and its Tamil inscription,” *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 22 (1949) : 25-30.

โดยได้ปรากฏว่าในสมัยราชวงศ์ปัลลวะและราชวงศ์โจวะ ได้มีประเพณีที่สำคัญบางประการที่สมาคมของพ่อค้าในลักษณะนี้จะเป็นผู้จัดตั้งกองทัพของตนเอง ซึ่งเป็นกองทัพของเอกชนขึ้น ทำให้ศิลาจารึกดังกล่าวจึงมีการกล่าวถึงกองทหารแห่งหนึ่ง¹⁵³

ในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาแห่งนี้ ยังมีการค้นพบโบราณวัตถุอีกหลายอย่างที่แสดงให้เห็นว่า เป็นโบราณวัตถุที่มีกำเนิดขึ้นในต่างประเทศ อาทิ ภาชนะดินเผาเนื้อดินรูปแบบหนึ่งที่มีลายประทับเป็นรูปตาราง ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างยิ่งกับภาชนะดินเผาที่มีการค้นพบที่สุโหงมาส (Sungai Mas) ในประเทศมาเลเซีย แท่งของเหล็ก (Iron Ingot) แท่งหนึ่งที่ทำในรูปแบบเดียวกันกับแท่งเหล็กของอินเดีย และกระเบื้องดินเผาสำหรับใช้มุงหลังคาที่มีปริมาณมากผิดปกติที่มีรูปแบบกลมที่ด้านปลายด้านหนึ่ง ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นรูปขอ และมีลักษณะแคบมาก โดยทั่วไปมีขนาดยาว 14 เซนติเมตร หนา 1 เซนติเมตร และกว้างเพียง 5.50-6.00 เซนติเมตร ซึ่งเป็นกระเบื้องมุงหลังคาที่ไม่เคยมีการค้นพบมาก่อนในแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ในประเทศไทย เป็นต้น จึงอาจจะเป็นไปได้ที่โบราณวัตถุเหล่านี้ส่วนแต่ได้มีการส่งเป็นสินค้าเข้ามาในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ โดยมีการส่งเข้ามาจากประเทศต่าง ๆ หลายประเทศ อย่างไรก็ดี ไม่เคยมีการค้นพบร่องรอยใด ๆ ที่ได้แสดงให้เห็นถึงสินค้าประเภทต่าง ๆ ที่เป็นสินค้าที่ไม่คงทนหรือสินค้าที่เสื่อมสลายได้ง่าย โดยเฉพาะสินค้าประเภทสิ่งทอ ยา คัมภีร์ทางศาสนา และสินค้าประเภทเครื่องหอมนานาชนิด ถึงแม้ว่าจะไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าสินค้านี้เป็นสินค้าที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในระบบเศรษฐกิจของแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ และคาบสมุทรไทย อันเนื่องมาจากว่าสภาพทางภูมิอากาศและสภาพทางปฐพีวิทยาของคาบสมุทรไทยไม่เอื้ออำนวยที่จะอนุรักษ์โบราณวัตถุประเภทอินทรีย์วัตถุดังกล่าวเอาไว้¹⁵⁴

แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีชีวิตยืนยาวอยู่ได้เพียงช่วงสมัยเดียว โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีทั้งสองล้วนแล้วแต่เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้ปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกัน โดยช่วงระยะเวลาดังกล่าวนั้นเป็นช่วงระยะเวลาที่กินเวลาเพียง 1 ศตวรรษเท่านั้น โบราณวัตถุประเภทภาชนะดินเผาของจีนเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่ดีที่สุดที่แสดงให้เห็นช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้อย่างดี โดยโบราณวัตถุประเภทนี้ได้มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในชั้นดินต่าง ๆ ทั้งในระดับชั้นดินที่ลึกที่สุดและระดับชั้นดินในปัจจุบันในแหล่งโบราณคดีทั้งสองแห่ง โดยในชั้นดินเหล่านี้ไม่

¹⁵³ Ibid., pp. 25-30.

¹⁵⁴ Bennet Bronson, "Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the 9th century A.D.," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, p. 187.

เคยปรากฏการค้นพบภาชนะดินเผาในรูปแบบอื่น ๆ ที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13 หรือภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 16 และพุทธศตวรรษที่ 17 เลย โดยภาชนะดินเผาของจีนที่ได้มีการค้นพบ ล้วนแล้วแต่เป็นโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในช่วงปลายของสมัยราชวงศ์ถัง คือมีอายุอยู่ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ทั้งสิ้น ส่วนภาชนะดินเผาและเครื่องแก้วของตะวันออกกลางนั้น ถึงแม้ว่าจะไม่อาจจะกำหนดอายุที่แน่นอนได้ แต่โบราณวัตถุเหล่านี้ก็ล้วนแล้วแต่เป็นโบราณวัตถุชนิดเดียวกันกับที่ได้มีการค้นพบในสภาพแวดล้อมหรือบริบทเดียวกันกับที่เคยมีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีสามารราในประเทศอิรักและแหล่งโบราณคดีซีราฟ (Siraf) ในประเทศอิหร่าน¹⁵⁵

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นได้อย่างแน่ชัดว่า ความสัมพันธ์ในทางการค้าระหว่างแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาได้เป็นไปได้อย่างใกล้ชิดเป็นอย่างยิ่ง รวมทั้งยังแสดงให้เห็นได้อย่างแน่นอนด้วยเช่นกันว่าประชากรของแหล่งโบราณคดีทั้งสองนี้ไม่ได้เป็นประชากรกลุ่มเดียวกัน ในปัจจุบันนี้เส้นทางที่แน่นอนสำหรับการติดต่อคมนาคมระหว่างแหล่งโบราณคดีทั้งสอง ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่คนละฝั่งของมหาสมุทรกันยังไม่ได้มีการตรวจสอบอย่างแท้จริง จึงยังไม่ปรากฏว่าได้มีการค้นพบแหล่งโบราณคดีแห่งใดที่ตั้งอยู่ในบริเวณตอนกลางของคาบสมุทรไทยที่ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่ร่วมสมัยชนิดเดียวกันกับที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อย่างไรก็ตาม ในกรณีนี้สามารถที่จะตั้งข้อสันนิษฐานได้ว่าสินค้าทั้งหมดไม่ได้มีการบรรจุหีบห่อแล้วมีการขนส่งผ่านทางเส้นทางที่เชื่อมระหว่างเมืองทั้งสองนี้ก็ได้ แต่ข้อสันนิษฐานนี้จะประสบกับประเด็นปัญหาที่สำคัญ คือ ถ้าเป็นเช่นนั้นจริงก็จะมีโอกาสที่จะเป็นไปได้ที่จะมีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทสินค้าที่เหมือนกันในเมืองท่าทั้งสองนี้อย่างที่ปรากฏขึ้นจริง ๆ จากผลการขุดค้นทางโบราณคดีในเมืองท่าทั้งสองแห่งในขณะนี้ได้ อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าจะปรากฏหลักฐานที่ชี้ให้เห็นได้อย่างแน่นอนว่าเมืองท่าทั้งสองนี้ได้มีการติดต่อคมนาคมถึงกันได้อย่างแท้จริง อย่างสม่ำเสมอ จนเป็นปกติวิสัยตลอดระยะเวลาแห่งพัฒนาการของเมืองท่าทั้งสองอย่างแน่ชัด ส่งผลให้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่ร่วมสมัยกันอย่างแนบแน่นระหว่างเมืองท่าทั้งสอง เมืองท่าทั้งสองนี้มีสภาพเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในคาบสมุทรไทยในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนั้น เมืองท่าทั้งสองนี้ได้แสดงให้เห็นถึงบรรดาสินค้าที่ได้มีการเลือกสรรแล้วที่เป็นสินค้าที่เหมือนกันทั้งสองแหล่งเป็นสินค้าที่ส่งเข้ามาเป็นสินค้าขาเข้าของชุมชน โดยหลักฐานทางโบราณคดีได้แสดงให้เห็นว่าสินค้าจากตะวันออก

¹⁵⁵ Ibid. , pp. 187-188.

ออกกลางเป็นสินค้าที่มีลักษณะเป็นสินค้าประเภท “ปกติธรรมดา” สำหรับแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยมากกว่าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย โดยไม่ปรากฏว่ามีสินค้าจากตะวันออกกลางชนิดหรือรูปแบบใด ๆ ก็ตามที่ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ โดยที่ไม่ได้ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา ในขณะที่เดียวกันก็ไม่ปรากฏว่ามีสินค้าจากจีนชนิดหรือรูปแบบใด ๆ ก็ตามที่ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา โดยที่ไม่ได้ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์เช่นเดียวกัน¹⁵⁶ ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นการชี้ให้เห็นว่าเป็นการสมควรที่จะสรุปได้ว่าแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาเป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของเส้นทางทางการค้าสายเดียวกัน รวมทั้งเส้นทางทางการค้าสายดังกล่าวยังเชื่อมต่อถึงกันโดยตรงระหว่างเมืองท่าทั้งสองนี้ โดยเชื่อมจากเมืองท่าแห่งหนึ่งไปยังเมืองท่าอีกแห่งหนึ่งได้โดยตรง ภายใต้ระบบของการค้าดังกล่าวนี้ ได้มีเมืองท่าที่สำคัญแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่งที่มีความสำคัญในทางการค้าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทย เมืองท่าดังกล่าวอาจจะมีมีความสำคัญอยู่ในระดับรองลงมา อย่างกรณีของเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือของนครศรีธรรมราช เป็นต้น ซึ่งการค้าขายดังกล่าวนี้ได้ผ่านทางเมืองท่าทางการค้าเหล่านี้ด้วยเช่นกัน แต่ขนาด ความรุ่งโรจน์ และความมั่งคั่งร่ำรวยของแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาได้ชี้ให้เห็นว่า เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นเมืองท่าทางการค้าที่มีความสำคัญอยู่ในระดับสูงสุด จึงอยู่ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าของภูมิภาคในระบายนั้น ยิ่งกว่านั้นจากแบบแผนของการแพร่กระจายของสินค้าต่าง ๆ ที่มีการค้นพบในระหว่างแหล่งโบราณคดีเหล่านี้ อาจสันนิษฐานได้ว่าในระบายนนั้นคือ อย่างน้อยที่สุดก็ในช่วงหลายทศวรรษระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ไม่ได้มีเส้นทางทางการค้าสายอื่นใดอีกแล้วที่จะมีความสำคัญอย่างทรงประสิทธิภาพในการเป็นเส้นทางทางการค้าที่เชื่อมระหว่างมหาสมุทรอินเดียกับทะเลจีนใต้ที่นอกเหนือออกไปจากเส้นทางสายนี้ ทั้งนี้เพราะถ้าหากว่ายังมีเส้นทางทางการค้าสายอื่นอยู่อีก ก็จะต้องปรากฏว่าได้มีสินค้าบางรูปแบบที่ได้มีการขนส่งผ่านทางเส้นทางทางการค้าที่ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในแหล่งหรือชุมชนที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้กับเส้นทางดังกล่าวมากกว่าที่จะไปปรากฏในแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ห่างไกลออกไปจากเส้นทางทางการค้าเหล่านั้น อาทิ จะต้องปรากฏปรากฏการณ์ในการทำนองนี้ขึ้นอย่างแน่นอน คือ ได้ปรากฏว่าได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาของจีนซึ่งเป็นภาชนะดินเผานานาชนิดที่ได้มีการผลิตขึ้นในสมัยราชวงศ์ถังที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา แต่ไม่ได้มีการค้น

¹⁵⁶ Ibid., pp. 188-189.

พบภาชนะดินเผาของจีนเหล่านั้นที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ หรือได้มีการค้นพบสินค้าต่าง ๆ ที่เป็นผลิตภัณฑ์ของตะวันออกกลางที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ แต่ไม่ได้มีการค้นพบผลิตภัณฑ์เหล่านั้นที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นต้น อย่างไรก็ตามนี้ไม่ได้ปรากฏขึ้นบนคาบสมุทรไทยในช่วงระยะเวลาที่กล่าวนี้แต่อย่างใด¹⁵⁷

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขานี้ ถึงแม้ว่าจะมีการดำรงรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันในการการค้าก็ตาม แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่าเมืองท่าทางการค้าทั้งสองนี้จะมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดในทางวัฒนธรรมด้านอื่นไปด้วย หลักฐานทางโบราณคดีประเภทภาชนะดินเผานี้คือเครื่องดินหรือเนื้อดิน (Earthenware) ที่ไม่มีการเคลือบที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าภาชนะดินเผาแบบพื้นเมือง ที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ ได้แสดงให้เห็นความแตกต่างกันบางประการกับภาชนะดินเผาประเภทนี้ที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา คือ มีขีดจำกัดมากกว่าในด้านความหลากหลายหลากหลายแบบ รวมทั้งมีความคล้ายคลึงกันกับภาชนะดินเผาประเภทนี้ที่มีการค้นพบในภาคกลางของประเทศไทยมากกว่าและไม่ปรากฏความคล้ายคลึงกันในด้านขนาดและรูปแบบกับภาชนะดินเผาประเภทนี้ที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา ภาชนะดินเผานี้สันนิษฐานว่า เป็นภาชนะดินเผาประเภทที่ได้รับความนิยมในการใช้สอยในชีวิตประจำวันในฐานะของเครื่องใช้สำหรับการประกอบอาหารหรือการปรุงอาหารในชีวิตประจำวันของชุมชน นอกจากนี้ยังได้รับการใช้สอยในฐานะของภาชนะสำหรับการเก็บสิ่งของ การเป็นบรรจุภัณฑ์ และการสงวนรักษาสิ่งต่าง ๆ ที่มีความสำคัญและมีความจำเป็นในการกินอยู่ของประชากร จึงเป็นโบราณวัตถุที่มีความสำคัญอยู่ในลำดับต้นของการดำเนินชีวิตในชุมชน หลักฐานทางโบราณคดีประเภทนี้จึงเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นเป็นประการต่อมาว่าประชากรของแหล่งโบราณคดีทั้งสองนี้ ไม่ได้เป็นประชากรที่มีการเคลื่อนย้ายกันไปอย่างอิสระจากเมืองท่าแห่งหนึ่งไปสู่เมืองท่าอีกแห่งหนึ่ง ภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินที่ได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีทั้งสองนี้ โดยทั่วไปแล้วจัดได้ว่าเป็นภาชนะดินเผาประเภทหนึ่ง ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันกับภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินที่ร่วมสมัยที่ได้มีการค้นพบจากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งโบราณคดีที่ปรากฏขึ้นในช่วงปลายของสมัยทวารวดีในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย รวมทั้งภาชนะดินเผาประเภทนี้ยังสามารถที่จะชี้ให้เห็นว่า ประชากรที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในชุมชนโบราณแหลมโพธิ์และชุมชนโบราณเกาะคอเขานี้ ล้วนแล้วแต่เป็นชนชาติต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มากกว่าที่จะเป็นชนชาติต่าง ๆ ที่เป็นชาวต่างประเทศในต่างภูมิภาค

¹⁵⁷ Ibid., pp. 188-189.

ภาค อย่างไรก็ตามก็ดี ภาชนะดินเผาแบบพื้นเมืองของชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้ก็ไม่ได้แสดงให้เห็นจนเชื่อได้ว่า บุคคลที่อาศัยอยู่ในชุมชนเหล่านี้ได้มีการอพยพเคลื่อนย้ายอยู่เป็นประจำจากชุมชนแห่งหนึ่งไปยังชุมชนอีกแห่งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ชุมชนโบราณทั้งสองนี้จึงต้องรับเอาภาชนะดินเผาประเภทที่จำเป็นต้องใช้เพื่อการใช้สอยในการดำรงชีวิตประจำวันมาจากแหล่งผลิตแห่งเดียวกัน หรือไม่ก็ชุมชนโบราณทั้งสองนี้เป็นผู้ทำการค้าสินค้าประเภทต่าง ๆ หลายประเภทที่ได้มีการผลิตขึ้นในท้องถิ่นด้วย นอกเหนือออกไปจากสินค้าประเภทผลิตภัณฑ์จากป่าที่ได้กล่าวมา เพื่อที่จะใช้สินค้าของท้องถิ่นเหล่านั้นเป็นเครื่องซื้อขายแลกเปลี่ยน สำหรับการค้าดังกล่าวเป็นการค้าที่เป็นไปในลักษณะของการได้รับผลประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ซึ่งโดยพื้นฐานในนิยามของคำว่า “สินค้าของท้องถิ่น” ที่มีความหมายตรงกันข้ามกับคำว่า “สินค้าขาเข้า” ที่กล่าวนี้ หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจของแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์กับแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาค่อนข้างที่จะมีการแยกต่างหากออกจากกัน ¹⁵⁸

เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นเมืองท่าทางการค้าที่ได้มีการก่อตัวกันขึ้นในลักษณะที่เป็นหน่วยเดียวกันอย่างมีเอกภาพในนิยามของความสัมพันธ์ของเมืองท่าทั้งสองที่มีต่อภูมิภาคอื่น ๆ คือ ภูมิภาคตะวันออกกลาง ตะวันออกไกล เอเชียใต้ และบริเวณทางตอนเหนือและตอนใต้ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การติดต่อเชื่อมโยงกันระหว่างเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขากับภูมิภาคตะวันออกกลางในด้านหนึ่งกับภูมิภาคตะวันออกไกลในอีกด้านหนึ่งนั้น สามารถที่จะค้นคว้าหาและแสดงให้เห็นได้แต่เพียงเฉพาะจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้เท่านั้น โดยหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวนี้ ได้ปรากฏให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นอย่างมากมายมหาศาลของโบราณวัตถุที่ได้มีการผลิตขึ้นทั้งในภูมิภาคตะวันออกกลางและภูมิภาคตะวันออกไกล โดยเฉพาะโบราณวัตถุประเภทภาชนะดินเผาของจีนและประเภทเครื่องแก้วของตะวันออกกลาง รวมทั้งภาชนะดินเผาของตะวันออกกลางที่มีการค้นพบในขอบเขตที่มีสัดส่วนน้อยลงมา โบราณวัตถุเหล่านี้ได้รับการนำเข้ามาสู่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาในปริมาณที่สูงมาก อันแท้ที่จริงแล้วประเด็นที่ว่าชาวจีนหรือชาวตะวันออกกลางได้เคยเดินทางเข้ามาเยือนหรือเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในชุมชนโบราณเกาะคอเขาหรือไม่ยังคงเป็นประเด็นที่สำคัญประเด็นหนึ่ง ในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ ได้มีการค้นพบชิ้นส่วนของกระถางรูปที่ทำด้วยดินเผาแต่เพียงเล็กน้อย รวมทั้งชิ้นส่วนของกระโถนที่ทำด้วยดินเผาอีกจำนวนหนึ่ง โดยโบราณวัตถุทั้งสองชนิดนี้อาจจะเป็นโบราณวัตถุที่ได้เคยมีการใช้สอยกันในบรรดาชาวจีนบางกลุ่มที่เคยอาศัยอยู่ในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ ในลักษณะที่มีความคล้ายคลึง

¹⁵⁸ Ibid., p. 189.

กันนี้ ได้มีการค้นพบภาษาชนเผ่าของตะวันตกกลางบางชนิดที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาและแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ โดยภาษาชนเผ่าที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีทั้งสองนี้ เป็นภาษาชนเผ่าที่ไม่ได้มีการทำขึ้นอย่างประณีต ไม่มีการประดับตกแต่ง และไม่ได้มีทรวดทรงที่มีความเหมาะสมสำหรับการใช้สอยในฐานะของบรรพบุรุษสำหรับการเดินเรือ จึงอาจจะเป็นการชี้ให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นอย่างแท้จริงของชาวอาหรับหรือชาวเปอร์เซียในแหล่งโบราณคดีดังกล่าว อย่างไรก็ตาม อาจจะสามารถยืนยันได้อย่างเท่าเทียมกันอย่างแท้จริงว่า โบราณวัตถุเหล่านี้กลุ่มชนที่มีกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มอื่น ๆ ก็สามารถที่จะเป็นผู้ที่มีรากฐานในการใช้สอยภาษะดังกล่าวนี้ของชาวจีนและชาวตะวันตกกลางที่กล่าวนี้ด้วยเช่นกัน ในขณะที่เดียวกันเอกสารทางประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นว่า ชาวตะวันตกกลางเป็นจำนวนมากได้เดินทางออกมาสู่บริเวณที่ไกลแสนไกล อย่างกรณีของประเทศจีน โดยการเดินทางดังกล่าวนี้ได้เดินทางมาโดยอาศัยเส้นทางสายไหมทางทะเล รวมทั้งยังมีชาวจีนแต่เพียงเล็กน้อยที่เดินทางออกไปสู่ดินแดนที่ไกลแสนไกล อย่างกรณีของตะวันออกกลาง แต่กระนั้นก็ตาม ในขณะนี้ยังไม่สามารถที่จะเชื่อได้อย่างแน่นอนตายตัวจากหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวมาว่า สมาชิกของกลุ่มชนที่เป็นชนชาติจีนหรือชนชาติในตะวันตกกลางชนชาติหนึ่งชนชาติใดหรือทั้งสองชนชาติได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์หรือแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา¹⁵⁹

ส่วนการติดต่อเชื่อมโยงระหว่างคาบสมุทรไทยกับอินเดียนั้น ส่วนใหญ่เป็นการติดต่อสัมพันธ์กันโดยตรง โดยได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่ได้แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของชาวอินเดียอย่างแน่ชัดที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาและแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ โดยหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวมีอยู่หลายรายการ อาทิ รายการแรก ได้แก่ อ่างเก็บน้ำ ซึ่งเป็นอ่างเก็บน้ำที่มีรูปแบบเป็นแบบของอินเดียได้แบบหนึ่ง ไม่ได้เป็นรูปแบบของชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รายการที่สอง ได้แก่ ประติมากรรมของพระวิฆณุจากเขาพระเหินและเขาพระนารายณ์ ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะบางส่วนมีความเห็นว่าเป็นประติมากรรมที่ได้มีการสั่งเข้ามาจากประเทศอินเดีย และรายการที่สาม ได้แก่ ศิลาจารึกภาษาทมิฬที่ได้มีการค้นพบที่เขาคะพราหมณ์ในจังหวัดพังงา ซึ่งนอกจากจะเป็นศิลาจารึกหลักหนึ่งในบรรดาศิลาจารึกแต่เพียงจำนวนน้อยที่ใช้ภาษาทมิฬอันเป็นภาษาที่อาจจะมีชาวพื้นเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่เพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่สามารถอ่านหรือเขียนได้แล้ว ยังเป็นศิลาจารึกที่ได้กล่าวอย่างฟัน ๆ ว่า บรรดาพ่อค้าและทหารที่ได้รับการว่าจ้างจากสมาคมของชาวอินเดียภาคใต้สมาคมหนึ่ง เป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างสำคัญอยู่ในบริเวณตะกั่วป่า และบางทีอาจจะเป็นไปได้ที่สระน้ำแห่งหนึ่งที่ได้มีการกล่าวถึงไว้ในศิลาจารึก

¹⁵⁹ Ibid, pp. 189-190

หลักนั้น อาจจะหมายถึงอ่างเก็บน้ำแห่งหนึ่งที่ปรากฏอยู่ที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาที่กล่าวมานั้นเอง เนื่องจากยังคงปรากฏความคลุมเครือเกี่ยวกับแหล่งที่พบของศิลาจารึกหลักนี้บางประการในข้อเขียนที่กล่าวถึงประวัติการค้นพบ โดยนักวิชาการในปัจจุบันล้วนแล้วแต่สันนิษฐานว่าเป็นศิลาจารึกที่พบที่เขાพระนารายณ์ ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีแหล่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำตะกั่วป่า โดยตั้งอยู่ห่างขึ้นไปทางต้นน้ำจากตลาดตะกั่วป่าประมาณ 15 กิโลเมตร โดยในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้เป็นแหล่งที่มีการค้นพบประติมากรรมที่เป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดี จำนวน 3 องค์¹⁶⁰ แต่อย่างไรก็ดีนายเบอร์ก (W. Walter Bourke) ซึ่งเป็นบุคคลแรกที่ได้มีการนำศิลาจารึกดังกล่าวมาเสนอต่อวงการวิชาการได้เห็นศิลาจารึกหลักนี้ แต่ไม่ได้เห็นที่เขાพระนารายณ์ แต่เห็นที่ศาสนสถานแห่งหนึ่งที่ตะกั่วป่า โดยศิลาจารึกหลักนี้ได้รับการเคลื่อนย้ายไปยังเขાพระนารายณ์หลังจากที่นายเบอร์กได้ไปเยือนเป็นเวลาหลายปี¹⁶¹ หลักฐานทางโบราณคดีที่น่าเชื่อถือมากที่สุดที่สะท้อนให้เห็นว่าชาวอินเดียได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา คือ หลักฐานทางโบราณคดีประเภทเครื่องใช้สอยที่เคยมีการใช้ในการดำเนินชีวิตและการกินอยู่ในชีวิตประจำวันของชาวเอเชียได้ เช่น หลักฐานทางโบราณคดีประเภทภาชนะดินเผา เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ในขณะนี้ยังไม่สามารถที่จะศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีประเภทนี้ได้ ภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา ก่อนข้างที่จะเป็นโบราณวัตถุที่มีความหลากหลายและเปลี่ยนแปลงผันแปรออกไปในด้านเนื้อดินเหนียวที่นำมาใช้ในการทำภาชนะและรูปแบบทรวดทรงของขอบปากและลำตัวของภาชนะ ภาชนะดินเผาเหล่านี้มีอยู่เป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นได้อย่างแน่นอนว่า เป็นภาชนะที่ได้มีการสั่งเข้ามาจากสถานที่บางแห่ง แต่ได้แสดงให้เห็นว่าบางส่วนของภาชนะดินเผาเหล่านี้ เป็นภาชนะดินเผาที่ได้มีการทำขึ้นในดินแดนที่ห่างไกลออกไป อย่างในกรณีของเอเชียได้ ซึ่งยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาอย่างใกล้ชิดจากภาชนะดินเผาที่ได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยกันในอนุทวีปอินเดีย ซึ่งยังคงประสบปัญหามาก เนื่องจากแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยที่กล่าวนี้ในอินเดียได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีและตีพิมพ์ผลการขุดค้นทางโบราณคติน้อยมาก ถึงแม้ว่าจะมีข้อสังเกตว่าบางส่วนของภาชนะดินเผาที่มีลักษณะพิเศษที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อาจจะพิสูจน์ให้เห็นว่ามีความเหมือนกันอย่างใกล้ชิดกับภาชนะดินเผาที่มีการเก็บรวบรวมได้จากแหล่งโบราณคดีกาเวรีปัททินัม (Kaveripattinam) และแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ อีกหลายแห่งที่

¹⁶⁰ Ibid., pp. 190 and 198.

¹⁶¹ W. Walter Bourke, "Some archaeological notes on Monthon Phuket," *Journal of the Siam Society* 2 (1905): 56-57.

ปรากฏขึ้นในสมัยราชวงศ์ปัลลวะในภาคใต้ของประเทศไทย ในที่นี้จึงไม่สามารถที่จะกระทำไ้
มากไปกว่าการที่จะสันนิษฐานเกี่ยวกับสิ่งที่ปรากฏขึ้นนี้ในฐานะของความเป็นไปได้ อย่างหนึ่ง ซึ่ง
ยังมีความจำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาค้นคว้ากันต่อไป¹⁶²

ส่วนการติดต่อสัมพันธ์กับเมืองท่าแห่งอื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งของทะเลอันดามันนั้น ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่
แสดงให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่ได้เกิดขึ้นอย่างแน่นอน และค่อนข้างที่จะเป็นไปได้อย่างใกล้ชิด ในระยะที่
ผ่านมาไม่ได้ปรากฏว่ามีรายงานหรือเรื่องราวใด ๆ ให้เป็นที่รับรู้กันเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีแห่งอื่น
ซึ่ง เป็นแหล่งโบราณคดีที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน และเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ใน
บริเวณชายฝั่งทะเลอันดามัน ทั้งในส่วนที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งของคาบสมุทรไทยและชายฝั่งของ
ประเทศพม่า อย่างไรก็ดี แหล่งโบราณคดีสุโหงมาส (Sungai Mas) ที่ตั้งอยู่ในรัฐไทรบุรีหรือเค
ดาห์ ซึ่งปัจจุบันนี้ตั้งอยู่ในเขตประเทศมาเลเซียไม่ได้เป็นเพียงแค่แหล่งโบราณคดีที่เป็นที่รวมของ
ภาชนะดินเผาประเภทภาชนะดินเผเคลือบที่มีการสั่งเข้ามาเป็นสินค้าเข้าที่มีความคล้ายคลึงกัน
เพียงเท่านั้น หากแต่ยังเป็นแหล่งที่ได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินที่ไม่ได้มีการเคลือบ
ที่มีความคล้ายคลึงกันหลายชนิดอีกด้วย ภาชนะดินเผาประเภทเครื่องเคลือบที่ได้มีการค้นพบที่
แหล่งโบราณคดีสุโหงมาสนั้น มีภาชนะดินเผาในกลุ่มฉางชาและกลุ่มยั่วรวมอยู่ด้วย โดยเครื่องถ้วย
ทั้งสองกลุ่มนี้เป็นเครื่องถ้วยที่พบเห็นได้โดยทั่วไป จนกลายเป็นเครื่องถ้วยแบบ “ธรรมดา”
สำหรับแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา นอกจากนี้ในแหล่งโบราณคดีสุโหงมาสได้มีการค้นพบเศษ
ภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินสีขาวที่มีการป้ายด้วยสีเขียวที่ขอบสองชั้นด้วย โดยภาชนะดินเผา
ประเภทนี้เป็นภาชนะดินเผาที่ไม่เคยปรากฏรายงานการค้นพบในแหล่งโบราณคดีใด ๆ ในเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ยกเว้นแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาและแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์เท่านั้น ภาชนะ
ดินเผาประเภทเนื้อดินที่ได้มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นภาชนะดินเผาที่ประกอบ
ด้วยความหลากหลายทางด้านเนื้อดินสำหรับการทำภาชนะและรูปแบบ ภาชนะดินเผาเหล่านี้เป็น
จำนวนมากไม่ได้มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์หรือแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ใน
บริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทย รวมทั้งความเบาบางของแหล่งตั้งถิ่นฐานอยู่
อาศัยหรือชุมชนโบราณในบริเวณตะกั่วป่า จึงไม่สามารถที่จะมีช่างปั้นภาชนะดินเผาเป็นจำนวน
มากได้ในช่วงระยะเวลาระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยเหตุนี้
จึงได้ปรากฏว่าภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินเป็นจำนวนมากที่ได้มีการใช้สอยกันที่แหล่งโบราณคดี

¹⁶² Bennet Bronson, “Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the 9th
century A.D.,” in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, pp. 190-191.

เกาะคอเขา เป็นภษะดินเผาที่ได้มีการตั้งเข้ามาเป็นสินค้าเข้าจากบริเวณอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ทางชายฝั่งด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรแห่งนี้ บริเวณดังกล่าวนี้แห่งหนึ่งอาจจะเป็นไทรบุรี¹⁶³ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่า ภษะดินเผาประเภทเนื้อดินบางส่วนที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาได้ปรากฏสัญลักษณ์หรือเครื่องหมายบางอย่างที่มีความคล้ายคลึงกันกับภษะดินเผาเนื้อดินที่ได้มีการค้นพบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยด้วย ซึ่งบริเวณภาคกลางของประเทศไทยในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 อันเป็นช่วงปลายของสมัยทวารวดีนั้น เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานหรือมีชุมชนโบราณหนาแน่น รวมทั้งยังเป็นบริเวณที่มีพัฒนาการสูง ทั้งในส่วนของการพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาการทางด้านวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม นักวิชาการบางส่วนได้แสดงให้เห็นว่ารัฐในบริเวณทวารวดีนั้น ไม่ได้เป็นรัฐจักรวรรดิหรือรัฐแห่งการขยายอำนาจ รวมทั้งยังเป็นรัฐที่ไม่ได้ให้ความสนใจและได้รับผลประโยชน์อันยิ่งใหญ่จากการค้ากับต่างประเทศ ตลอดจนอำนาจทางการเมืองของบริเวณทวารวดีไม่ได้ครอบคลุมเข้าไปควบคุมเหนือบริเวณคาบสมุทรแห่งนี้ ยิ่งกว่านั้น สินค้าเข้าจากประเทศจีนและสถานที่แห่งอื่น ๆ ถึงแม้ว่าจะมีการค้นพบบ้างในปริมาณเล็กน้อยในแหล่งโบราณคดีทวารวดีหลายแห่งก็ตาม แต่โดยทั่วไปแล้วนับได้ว่าเป็นโบราณวัตถุประเภทสิ่งของหายากสำหรับภาคกลางของประเทศไทยโดยตลอด ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ดังกล่าวนี้อาจจะนำมาสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่า บริเวณภาคกลางและคาบสมุทรไทยไม่ได้มีความสัมพันธ์กันในทางการค้าอย่างใกล้ชิด¹⁶⁴

จากที่กล่าวมานี้อาจจะสรุปได้ว่า ภษะดินเผาประเภทเนื้อดินที่มีการค้นพบจากแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นโบราณวัตถุที่มีคุณค่าอย่างเพียงพอที่จะแสดงให้เห็นนัยที่สำคัญบางประการว่า ประชาชนกลุ่มที่ได้มีการใช้สอยภษะดินเผาประเภทเนื้อดินดังกล่าวนี้ที่แหล่งโบราณคดีทั้งสองแห่งนี้ เป็นประชาชนกลุ่มที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างเป็นอิสระและหลวม ๆ กับบริเวณภาคกลางของประเทศไทย โดยประชาชนกลุ่มนี้ เป็นชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากกว่าที่จะเป็นชาวอินเดีย ชาวจีน หรือชาวอาหรับ ส่วนผู้แทนของกลุ่มชาติพันธุ์อินเดีย จีน หรืออาหรับนั้น อาจจะเคยเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาและในกรณีของกลุ่มชาติพันธุ์อินเดีย อาจจะเคยเป็นผู้ที่มีอำนาจทางการเมืองในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ด้วย แต่ชนกลุ่มที่เป็นประชากรส่วนใหญ่ของแหล่งโบราณคดีเป็นผู้ที่มีกำเนิดในท้องถิ่น

¹⁶³ Ibid., pp. 190-191.

¹⁶⁴ Ibid., p. 191.

ซึ่งน่าจะประกอบด้วยกลุ่มคนที่เคยตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในบริเวณภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทย¹⁶⁵

แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีลักษณะพิเศษ คือ เป็นเขตเศรษฐกิจจำเพาะที่ปฏิบัติหน้าที่หลักด้วยความรู้ ความสามารถ และความเชี่ยวชาญในทางการเป็นเมืองท่าทางการค้า เป็นแหล่งโบราณคดีที่ไม่ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งที่มีกิจกรรมการผลิตสินค้าด้วยแรงคนหรือเครื่องกลหรือเป็นแหล่งอุตสาหกรรม รวมทั้งยังเป็นแหล่งที่ไม่ได้ตั้งอยู่ในบริเวณที่เหมาะสมสำหรับการเป็นชุมชนทางการเกษตร เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีน้ำในระดับผิวดินน้อย รวมทั้งสภาพทางปฐพีวิทยาของแหล่งล้นแล้วแต่ประกอบด้วยทรายที่ไม่อุดมสมบูรณ์ แต่แหล่งโบราณคดีทั้งสองนี้มีอ่าวที่ดีเหมาะสมสำหรับการจอดเรือแวะพัก โดยเฉพาะเรือที่มีขนาดเล็กและขนาดกลาง รวมทั้งแหล่งโบราณคดีทั้งสองมีประชากรที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก โดยแต่ละแหล่งมีขนาดใหญ่ คือ มีพื้นที่ประมาณ 300,000-400,000 ตารางเมตร ซึ่งจากการขุดค้นทางโบราณคดีปรากฏว่า ในชั้นดินที่มีปริมาตร 1 ลูกบาศก์เมตร ได้มีการค้นพบเศษภาชนะดินเผาในปริมาณ 5-10 กิโลกรัม จึงสามารถที่จะสันนิษฐานได้ว่าแต่ละแหล่งได้เคยเป็นที่ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยของประชากรเป็นจำนวนมาก คือ อย่างน้อยที่สุดก็ประกอบด้วยประชากรหลายพันคน สำหรับแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ เป็นแหล่งโบราณคดีที่มีความแตกต่างออกไปจากแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาหลายประการ เนื่องจากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่ท่ามกลางบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยการเกษตรกรรมแห่งหนึ่ง จึงเป็นบริเวณที่มีประชาชนหนาแน่นบริเวณหนึ่ง โดยเฉพาะในช่วงที่แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้น ชุมชนโบราณในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้มีการใช้ภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินที่กล่าวมาในสัดส่วนที่สูงมาก โดยภาชนะดินเผาดังกล่าวเป็นภาชนะดินเผาที่ได้มีการสั่งเข้ามาเป็นสินค้าขาเข้า เพื่อการใช้สอยในชีวิตประจำวันของชุมชน จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าประชาชนที่ปฏิบัติงานอยู่ที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์เป็นจำนวนมากเป็นประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในสถานที่แห่งอื่น ๆ สถานที่ดังกล่าวนั้นอาจจะตั้งอยู่ในบริเวณที่เหนือขึ้นไปทางต้นน้ำของคลองพุมเรียงหรืออาจจะตั้งอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับเมืองไชยา ซึ่งห่างออกไปทางทิศตะวันตกประมาณ 5 กิโลเมตร ภายในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ได้มีการค้นพบซากของสถาปัตยกรรมขนาดเล็กที่สร้างด้วยอิฐเพียงแห่งเดียว ซึ่งอาจจะสันนิษฐานได้ว่าประชาชนของชุมชนโบราณแห่งนี้ อาจจะมีการจัดกิจกรรมสำหรับการประกอบพิธีกรรมของพวกตนในสถานที่แห่งอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ภายนอกแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ยัง

¹⁶⁵ Ibid. , pp. 191 – 192.

มีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาตรงที่ว่า แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ได้ก่อตัวขึ้นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรในท้องถิ่นอาณาจักรหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ จึงได้มีการสืบสมมุติฐานในด้านกำลังงานของมนุษย์และบางส่วนของความมั่งคั่งร่ำรวยจากการทำนาข้าวในที่ราบลุ่ม อาณาจักรดังกล่าวนี้สันนิษฐานว่ามีศูนย์กลางอยู่ในเมืองไชยาหรืออาจจะบริเวณใกล้เคียงกันกับเมืองไชยา ซึ่งเป็นอาณาจักรที่มีความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจ โดยการมีเศรษฐกิจเป็นของตนเองอยู่บางส่วน โดยเฉพาะการที่สามารถทำการเพาะปลูกข้าวเป็นอาหารเลี้ยงประชากรของตนได้อย่างเพียงพอ รวมทั้งยังมีบางส่วนที่สามารถผลิตเพื่อการจัดจำหน่ายเป็นสินค้าที่ส่งขายภายในท้องถิ่น¹⁶⁶

ส่วนแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา เป็นแหล่งโบราณคดีที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับที่กล่าวมา เนื่องจากเป็นแหล่งที่ไม่ปรากฏว่ามีบริเวณที่ได้ทำเกษตรกรรมในบริเวณใกล้เคียง รวมทั้งในบริเวณผืนแผ่นดินใหญ่ที่อยู่ลึกเข้าไปไม่มีแหล่งที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนขนาดใหญ่ ตลอดจนไม่ปรากฏว่ามีอาณาจักรตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงอีกด้วย ชุมชนโบราณบนเกาะคอเขาจึงเป็นชุมชนที่ไม่สามารถจะเลี้ยงตัวเองได้อย่างพอเพียงโดยไม่ต้องพึ่งพาผู้อื่น โดยเฉพาะในด้านอาหาร เครื่องใช้สอยในการปรุงอาหาร หรือสิ่งของเครื่องใช้ที่มีความจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตทั้งหมด ส่งผลให้มีความจำเป็นที่จะต้องมีการส่งสิ่งเหล่านี้เข้ามาเป็นสินค้าเข้าทั้งสิ้น โดยสินค้าประเภทนี้อาจจะเป็นการส่งเข้ามาจากสถานที่แห่งอื่น ๆ ที่เป็นสถานที่ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งของทะเลอันดามัน หรือไม่ก็เป็นสถานที่ต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ไกลออกไป การที่ชุมชนโบราณแห่งหนึ่งแห่งใดจะรุ่งโรจน์ขึ้นโดยอาศัยแหล่งอาหารจากแหล่งที่อยู่ไกลออกไปนั้น ประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้แสดงให้เห็นตัวอย่างจำนวนไม่น้อยว่า ได้มีเมืองท่าทางการค้าหลายแห่งที่เป็นแหล่งที่ไม่มีแหล่งอาหารของคนที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปในผืนแผ่นดิน อย่างกรณีที่สำคัญกรณีหนึ่งที่ได้ปรากฏที่มะละกาในประเทศมาเลเซีย ซึ่งในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 อันเป็นช่วงที่ชาวยุโรปได้เข้ามาเห็นเมืองท่าแห่งนี้ครั้งแรกนั้น เมืองนี้มีฐานะเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่ยิ่งใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นเมืองที่มีประชากรมากกว่าประชากรของชุมชนโบราณเกาะคอเขาที่กล่าวนี้มาก ในสภาพการณ์ดังกล่าวนี้มะละกาได้รับการจัดหาผลไม้และผักบางส่วนมาจากบริเวณใกล้เคียงบางแห่ง ที่ตั้งอยู่ในมาเลเซีย สำหรับอาหารส่วนใหญ่รวมทั้งข้าวนั้น โทมัส ปิเรส (Tome Pires) ได้กล่าวเอาไว้ว่า ล้วนแล้วแต่ได้มาจากภาคกลางของประเทศพม่า ภาคกลางของประเทศไทย ภาคตะวันออกของประเทศอินเดีย และเกาะชวาทั้งสิ้น จากการที่มะละกาได้รับอาหารและสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นจากสถานที่ต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ห่างไกลออกไปเช่นนี้อาจจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกันที่เกาะคอเขา อย่างไรก็ดี การเปรียบเทียบกับมะละกาในกรณีที่

¹⁶⁶ Ibid. , p. 192.

กล่าวนี้ก็จะไม่สามารถที่จะก้าวให้เกินเลยไปมากกว่านี้ได้ เพราะว่ามะละกาเป็นรัฐที่มีอำนาจรัฐหนึ่ง จึงมีอิทธิพลทางการเมืองแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง ทั้งในบริเวณดินแดนบางส่วนของประเทศมาเลเซียและบริเวณภาคเหนือของเกาะสุมาตรา ในขณะที่เกาะคอเขาเป็นเมืองท่าที่มีขนาดเล็ก และหลักฐานทางโบราณคดีได้แสดงให้เห็นว่ายังห่างไกลที่จะมีบทบาทที่คล้ายคลึงกันกับมะละกา ยิ่งกว่านั้นมะละกายังเป็นชุมชนโบราณที่ประกอบด้วยชนหลายชาติพันธุ์ มีการจัดแบ่งผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในชุมชนเป็นหน่วยย่อยหลายหน่วย โดยหน่วยย่อยแต่ละหน่วยประกอบด้วยคนแต่ละชาติพันธุ์ หน่วยย่อยเหล่านี้จึงมีเป็นจำนวนมาก คือ อย่างน้อยที่สุดก็มีเป็นเรือนสิบ ในขณะที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ได้แสดงให้เห็นถึงหน่วยย่อยของกลุ่มชาติพันธุ์ในลักษณะนี้ โดยหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า ประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในชุมชนโบราณที่เกาะคอเขาประกอบด้วยประชาชนที่แตกต่างกันอย่างน้อยสองกลุ่ม คือ ชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และชาวอินเดียภาคใต้ แต่ดูเหมือนว่าประชาชนเหล่านี้จะตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยโดยปราศจากการใช้แบบแผนของการแยกออกจากกันตามกลุ่มชาติพันธุ์ เนื่องจากได้มีการค้นพบภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินตามรูปแบบของภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยในปริมาณที่สูงมาก กระจัดกระจายอยู่ทั่วทุกส่วนของแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา นอกจากนี้ยังมีข้อแตกต่างระหว่างเมืองท่าเกาะคอเขากับเมืองท่ามะละกาอีกประการหนึ่งคือ เมืองท่ามะละกาเป็นรัฐเอกราช ในขณะที่ศิลาจารึกเขาพระนารายณ์ได้แสดงให้เห็นว่า อย่างน้อยที่สุดเมืองท่าเกาะคอเขาก็เป็นส่วนหนึ่งที่ถูกรับควบคุมโดยทหารของสมาคมของพ่อค้าชาวอินเดียภาคใต้สมาคมหนึ่ง โดยทหารที่ได้มีการกล่าวถึงไว้ในศิลาจารึกดังกล่าวนี้ ได้รับการระบุไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นทหารรับจ้างของสมาคมพ่อค้าแห่งนั้น ไม่ได้เป็นทหารของผู้ปกครองชาวพื้นเมืองสมาคมที่ตั้งขึ้นอย่างจำเพาะเจาะจงแห่งนี้ เป็นสมาคมที่มีอำนาจอย่างพอเพียงที่จะมอบหมายภาระหน้าที่ให้แก่ชุมชนบนเกาะคอเขา ในการ ดำเนินการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ขึ้นมาแห่งหนึ่ง รวมทั้งสมาคมพ่อค้าแห่งนี้จะต้องมีการจัดระบบการบริหารที่ชุมชนโบราณเกาะคอเขา ด้วยเหตุนี้จึงสามารถที่จะจัดระบบได้คืออย่างพอเพียงสำหรับการบริหารจัดการกรรมกรเป็นจำนวนมากที่มีความจำเป็นต้องใช้ในโครงการขุดอ่างเก็บน้ำดังกล่าว ข้อเท็จจริงเหล่านี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงบทบาทที่สำคัญในทางการเมืองอย่างหนึ่งของพ่อค้าชาวทมิฬ ถึงแม้ว่าชุมชนโบราณบนเกาะคอเขาจะอยู่ภายใต้อำนาจการควบคุมของพ่อค้าเหล่านี้หรือไม่ก็ตาม ส่วนข้อแตกต่างประการสุดท้ายระหว่างเมืองท่าเกาะคอเขากับเมืองท่ามะละกา คือ ช่วงระยะเวลาแห่งการอยู่อาศัยของชุมชน โดยเมืองท่ามะละกาได้ดำรงความเป็นเมืองขนาดใหญ่ด้วยช่วงระยะเวลาที่ยาวนานหลายศตวรรษ ในขณะที่เมืองท่าเกาะคอเขาได้มีชุมชนตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยเกินกว่า 50 ปีไม่มากนัก โดยเมืองท่าเกาะคอเขาได้ปรากฏการรุ่งโรจน์ขึ้นในฐานะของเมืองแห่งหนึ่ง เนื่องจากได้เกิดการหันเหเปลี่ยนแปลงของยุค

สมัยจากกระแสนโยบายหลักของเส้นทางของการค้านานาชาติ ทำให้เมืองแห่งนี้เฟื่องฟูขึ้นในทันทีทันใด ครั้นกระแสนโยบายหลักของเส้นทางทางการค้านานาชาติดังกล่าวได้หมุนกลับไปสู่เส้นทางเดิมที่ใช้กันตามปกติ เมืองแห่งนี้ก็ถูกทิ้งร้างไปทันที ทันใดเช่นเดียวกัน สิ่งดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นว่าเมืองท่าที่เกาะคอเขาไม่มีเวลาอย่างเพียงพอสำหรับการพัฒนาปัจจัยต่าง ๆ สำหรับมาตรฐานในระดับสังคมเมืองได้อย่างสมบูรณ์ หรือสำหรับการใช้ความพยายามที่จะส่งอิทธิพลเข้าไปสู่บริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปในพื้นที่พื้นดิน สำหรับการพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนและแคว้นสำคัญเป็นระดับรองลงไป ชุมชนในลักษณะดังกล่าวจึงมีอยู่แต่เพียงเล็กน้อย นอกจากนี้ในบริเวณดังกล่าวจำเป็นต้องมีชุมชนหลายชุมชน อย่างน้อยที่สุดก็เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นจุดเปลี่ยนถ่ายสินค้าหลายจุด ซึ่งเป็นจุดที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรที่ทอดตัวไปสู่อ่าวบ้านดอนในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรอย่างไรก็ดี ชุมชนในลักษณะนั้นที่ค้นพบในขณะนี้ยังเป็นชุมชนที่มีขนาดเล็กและไม่ชัดเจนอย่างเพียงพอ แม้ว่าในระยะที่ผ่านมาจะมีความมานะพยายามในการสำรวจกันมาอย่างยาวนาน แต่ก็ยังไม่สามารถที่จะค้นพบได้¹⁶⁷

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองท่าทางการค้าที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรไทยในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คาบสมุทรแห่งนี้เป็นศูนย์กลางทางการค้าบนเส้นทางทางการค้านานาชาติทางทะเลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างแท้จริง อันอาจจะกล่าวได้ว่า ยุคนี้เป็นยุคแห่งความรุ่งโรจน์ที่สุดยุคหนึ่งในประวัติศาสตร์การค้าของรัฐบาลพริลังค์และเมืองท่าทางการค้าแห่งอื่น ๆ ภายใต้ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ แม้ว่าความรุ่งโรจน์ดังกล่าวนี้จะยืนยาวมาได้เพียงประมาณหนึ่งศตวรรษก็ตาม แต่ความรุ่งโรจน์ดังกล่าวนี้ก็ส่งผลต่อประวัติศาสตร์การค้าของคาบสมุทรแห่งนี้ โดยเฉพาะรัฐบาลพริลังค์ ซึ่งได้สืบต่อบทบาทที่สำคัญในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติในระยะหลังลงมาอย่างยาวนาน

ถึงแม้ว่ารัฐบาลพริลังค์อาจจะมีความสัมพันธ์ในทางการค้ากับจีนมาก่อนหน้าช่วงระยะเวลาดังกล่าวอย่างยาวนานก็ตาม แต่ในช่วงระยะเวลาใกล้ที่จะถึงการถือกำเนิดขึ้นของเมืองท่าทางการค้าที่แหลมโพธิ์และเกาะคอเขานั้น ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีในนครศรีธรรมราชที่แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลพริลังค์ได้มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนตั้งแต่สมัยต้นราชวงศ์ถังแล้ว โดยเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีประเภทภาชนะดินเผาของจีนที่มีลักษณะเป็นหม้อหรือไหขนาดเล็กมี

¹⁶⁷ Ibid . , pp. 192-194.

หูสองหู มีเนื้อดินสีเทา มีรอยไหม้สีส้ม เคลือบสีเขียวมะกอกบาง ๆ ที่ด้านนอกภาชนะ แต่เคลือบไม่
 จรดกัน อันเป็นลักษณะของเครื่องถ้วยแบบขั้วที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 หรือพุทธ
 ศตวรรษที่ 13 ที่จัดได้ว่าเป็นสินค้าออกประเภทเครื่องถ้วยของจีนที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในประเทศไทย
 ในขณะนี้¹⁶⁸ ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์)
 ซึ่งสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ที่สะท้อนให้เห็นว่าในระบะเวลาดังกล่าวนั้น รัฐตามพรลิงค์ได้
 มีการติดต่อทางการค้ากับจีน จึงได้มีการรับสินค้าบางอย่างของจีนเข้ามาใช้ในพิธีกรรมที่สำคัญของ
 ชุมชน นอกจากนี้เมืองท่าทางการค้าที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์บางแห่ง โดยเฉพาะเมืองท่าทางการ
 ค้าของรัฐตามพรลิงค์แห่งหนึ่ง คือ เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ นั้น เป็นเมืองท่าทางการค้า
 ที่พัฒนาขึ้นในระยะก่อนที่เมืองท่าทางการค้าที่แหลมโพธิ์และเกาะคอเขาจะรุ่งโรจน์ขึ้นยาวนาน
 ครั้นในช่วงที่เมืองท่าทางการค้าที่แหลมโพธิ์และเกาะคอเขาจะรุ่งโรจน์ขึ้น แม้ว่าจะ
 ไม่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ แต่หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบ
 ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ก็ได้แสดงให้เห็นว่า เมืองท่าทางการค้าแห่งนี้ได้มีบทบาทในทางการค้า
 ในระบบเครือข่ายของการค้านานาชาติดังกล่าวนั้นไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดี
 แหลมโพธิ์และเกาะคอเขา¹⁶⁹ แต่ครั้นเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่ง
 โบราณคดีเกาะคอเขาได้ถูกทิ้งร้างไปด้วยระยะเวลาอันสั้นในกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เมืองท่าทาง
 การค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือไม่ได้ถูกทิ้งร้างตามไปด้วย แต่กลับรุ่งโรจน์ขึ้นโดยลำดับใน
 ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติในระยะหลังลงมาถึงยาวนานหลายศตวรรษ

อย่างไรก็ดี จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่าในช่วงที่
 คาบสมุทรไทยได้ผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นและรุ่งโรจน์ขึ้นในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการ
 ค้านานาชาติในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึง กลางพุทธศตวรรษที่ 15 นั้น เมืองท่าทางการ
 ค้าหลักทั้งสามแห่ง คือ เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอ
 เขา และเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือได้ผูกพันกันอย่างแนบแน่น แต่ครั้นเมืองท่าทางการ
 ค้าสองแห่งแรกได้ถูกทิ้งร้างไปในกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เมืองท่าแห่งที่สาม คือ เมืองท่าทาง
 การค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือกลับไม่ถูกทิ้งร้างไปด้วยนั้น นับเป็นประเด็นที่สำคัญประเด็น

¹⁶⁸ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*
 (Bangkok : The Fine Arts Department, 1980), pp. 134-135.

¹⁶⁹ ดู ฦกฐกัทร จันทวข, *เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย*, หน้า 226-227.

See Bennet Bronson, "Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the
 9th century A.D.," in *Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia*, pp. 184 and 189.

หนึ่งซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าสิ่งดังกล่าวนี้ได้เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากปัจจัยที่สำคัญสองประการ คือ ปัจจัยจากภายนอกและปัจจัยจากภายใน

ประการแรก ปัจจัยจากภายนอก เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติโดยตรง กล่าวคือ ในพุทธศตวรรษที่ 12 นับเป็นครั้งแรกที่ได้มีการเดินเรือเพื่อการค้าขาย “โดยตรง” ระหว่างอ่าวเปอร์เซียกับภาคใต้ของเทศจีน โดยผู้เดินเรือดังกล่าวเป็นนักเดินเรือชาวอาหรับและชาวเปอร์เซีย¹⁷⁰ โดยผู้บำรุงรักษาให้การเดินเรือเพื่อการค้าขายดังกล่าวปรากฏขึ้นและดำรงอยู่ คือ อาณาจักรที่ทรงอำนาจยิ่งใหญ่สองอาณาจักร โดยแต่ละอาณาจักรตั้งอยู่ในด้านปลายสุดของเส้นทางการค้าดังกล่าว คือ อาณาจักรในอ่าวเปอร์เซีย ได้แก่ อาณาจักรอุมายฺยท กาลิฟ (Umayyad caliphs) ซึ่งรุ่งโรจน์ขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 1203-1292 สำหรับในระยะแรก ครั้นในระยะหลังลงมาได้รับการสืบเนื่องโดยอาณาจักรอับบาซิด (Abbasids) ซึ่งรุ่งโรจน์ขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 1293-1363 และอาณาจักรของราชวงศ์ถังในประเทศจีน ซึ่งเป็นอาณาจักรที่สามารถรวบรวมกลุ่มพลังอำนาจต่าง ๆ เข้าด้วยกันได้ แล้วสถาปนาให้มีความเป็นปึกแผ่นอย่างมีเอกภาพในรูปของสหราชอาณาจักร¹⁷¹

การกล่าวถึงการปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกของชาวเปอร์เซียในความบากบั่นในทางการค้าขายนั้นได้มาจากเอกสารจีน ศาสนาพุทธซึ่งได้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย ได้เผยแพร่เข้าไปในประเทศจีนในยุคเริ่มแรกแห่งการติดต่อค้าขายดังกล่าวนี้ และในช่วงเวลานั้นพระภิกษุสงฆ์ชาวจีนจำนวนไม่น้อยก็ได้เริ่มต้นการเดินทาง เพื่อการไปจาริกแสวงบุญในประเทศอินเดีย พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้มีอยู่รูปหนึ่งที่มีนามว่าอิจิง (I-Tsing) ได้บรรยายให้เห็นว่า ท่านได้เดินทางโดยการลงเรือลำหนึ่งของ “โปสเซ” (Posse) ซึ่งคงหมายถึงชาวเปอร์เซียที่เมืองท่ากวันตงหรือแคนตัน แล้วออกเดินทางไปยังชิลิโฟชิ (Shi-li-fo-shi) ซึ่งมักจะสันนิษฐานกันว่าหมายถึงศรีวิชัย แล้วเดินทางต่อไปด้วยเรือของชิลิโฟชิ ซึ่งแล่นไปสู่มหาสมุทรอินเดีย การเดินทางดังกล่าวนี้เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปจากบันทึกเป็นจำนวนมากว่า เป็นการเดินทางที่ยาวนานและมีอันตรายมาก โดยอันตรายนั้นเกิดจากหินโสโครกที่อยู่ใต้น้ำ โจรสลัด และพายุได้ฝุ่น ค่อนข้างที่จะปรากฏอยู่อย่างเสมอมาว่าเรือเหล่านั้นมักจะแตกและประชาชนผู้เดินทางมาก็ประสบชะตากรรม เช่นเดียวกันกับสินค้าที่

¹⁷⁰ Alexandra Avieropoulou Choo, *Archaeology* (Singapore : National Museum of Singapore, 1987), p. 79.

¹⁷¹ Ibid.

บรรทุกมากับเรือเหล่านั้น คือ ต้องประสบกับความข้อยับโดยตลอดเส้นทางของเส้นทางทางการค้าทางทะเล¹⁷²

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา การจราจรเพื่อการไปมาค้าขายได้เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว สถานีปลายทางสำหรับการค้าขายของตะวันออก-ตะวันตก คือ เมืองท่าสองแห่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่ เมืองท่าซีราฟในประเทศอิหร่าน และเมืองท่าสุหาร (Suhar) ในประเทศโอมาน การเดินทางจากเมืองท่าซีราฟไปสู่เมืองท่ากวันดงในปลายพุทธศตวรรษที่ 14 ได้รับการพรรณนาไว้ในหนังสือประมวลรายงานการเดินทางเล่มหนึ่งที่เรียกกันว่า “อักห์บาร์-อัล-สินวะ-อัลฮินด์” (Akhbar –al-sin W –al Hind) โดยนักประพันธ์นิรนามผู้หนึ่ง¹⁷³

ในการเดินเรือลงมาทางตอนล่างของอ่าวเปอร์เซีย นั้น บรรดาเรือเหล่านั้นอาจจะผ่านมาทางเมืองท่าสุหารและเมืองท่ามัสกัต (Muscat) ในโอมาน แล้วในที่สุดนักเดินเรืออาจจะบ่ายหน้าไปทางฝั่งของมะละบาร์ (Malabar Coast) ทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย จากเมืองท่ากุลัมมาลี (Kulam Mali) ที่ฝั่งมะละบาร์ พวกพ่อค้าเหล่านี้อาจจะเดินทางผ่านมายังเซอเรนทิป (Serendip) หรือลังกาหรือศรีลังกา แล้วผ่านไปยังหมู่เกาะนิโคบาร์ เพื่อการที่จะเดินทางไปถึงเมืองท่าทางชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยหรือคาบสมุทรมาลายู แล้วมีการขนถ่ายสินค้าในเมืองท่าเหล่านี้ เพื่อการเดินทางผ่านคาบสมุทรแห่งนี้โดยเส้นทางข้ามคาบสมุทรซึ่งมีอยู่หลายเส้นทาง เพื่อการไปสู่เมืองท่าที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร หรือไม่ว่าจากเมืองท่าทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร พวกพ่อค้าเหล่านี้อาจจะเดินเรือหรือตรงลงไปทางทิศใต้ เพื่อผ่านช่องแคบมะละกาหรือสาลาห์ต (Salaht) และภายหลังเรียกกันว่าเกาะติโอมาน (Tioman) หลังจากนั้นจากคาบสมุทรไทยหรือคาบสมุทรมาลายู พวกพ่อค้าเหล่านี้อาจจะบ่ายหน้าไปสู่อินโดจีน จากเมืองท่าฮานอยหรือลูกิน (Hanoi, or Luqin) พวกพ่อค้าอาจจะแล่นเรือผ่านไปสู่จุดมุ่งหมายปลายทางของพวกเขา คือ เมืองท่ากวันดง ส่วนเมืองท่าแห่งอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเมืองท่ากวันดง ล้วนแล้วแต่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันหลายเมืองด้วยกัน การเดินเรือตามเส้นทางการค้าที่กล่าวมานี้ อาจที่จะประมาณการได้อย่างคร่าว ๆ ว่า สำหรับการเดินทางเที่ยวหนึ่ง ๆ (เฉพาะเที่ยวไปหรือเที่ยวกลับ) จะกินระยะเวลาประมาณหกเดือนจึงจะสมบูรณ์แบบได้ อันหมายรวมถึงการจอดเรือหรือการแวะ

¹⁷² G.R. Tibbetts, “Pre-Islamic Arabia and Southeast Asia,” *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 29 (1956) : 182-208.

¹⁷³ Alastair Lamb, “A visit to Siraf, an ancient port on the Persian Gulf,” *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 37 (1964) : 1-19.

ได้ราชวงศ์ในภาคใต้หลายราชวงศ์ภายหลังจากที่ราชวงศ์ฮั่นได้ล่มสลายลง การขยายดินแดนดังกล่าวนี้ได้ดำเนินไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้นทุกที นับตั้งแต่บริเวณภาคเหนือของประเทศจีนต้องประสบกับปัญหาที่สำคัญหลายประการ ประกอบกับเส้นทางการค้าสายโบราณที่เคยใช้กันมาอย่างยาวนานจนเป็นประเพณีที่ทอดผ่านเอเชียกลาง อันเป็นเส้นทางการค้าที่มีชื่อเสียงที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าเส้นทางสายไหม (Silk Road) นั้น ได้ถูกรบกวนจากการปฏิบัติการทางการทหารของทิเบต จึงส่งผลให้การเดินเรือโดยอาศัยลมมรสุมของเอเชียขยายตัวออกไปอย่างจริงจัง และการเดินเรือทางการค้าดังกล่าวนี้ก็ไม่ได้สะดุดหยุดลง ทำให้สภาพทางเศรษฐกิจและการเมืองเฟื่องฟูขึ้นในบริเวณทะเลจีนใต้ ในช่วงระยะเวลาระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 นี้ จึงเป็นช่วงเวลาที่ได้ปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญเติบโตขึ้นของรัฐทางการค้าทางทะเลหลายแห่งในบริเวณนี้ โดยเฉพาะรัฐศรีวิชัย ซึ่งคงจะมีที่ตั้งเริ่มแรกที่ป่าเลมบงในเกาะสุมาตรา ครั้นระยะต่อมาได้ปรากฏอิทธิพลขึ้นในรัฐที่สำคัญหลายแห่งที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายู รวมทั้งรัฐในบริเวณตอนใต้ของคอคอดกระด้วย ยิ่งกว่านั้น การเพิ่มพูนยิ่งขึ้นของกิจกรรมในทางการเมืองและการค้าของรัฐนี้ ได้นำไปสู่การติดต่อเชื่อมโยงกันเข้ากับรัฐเพื่อนบ้านในบริเวณอิทธิพลมรสุมเอเชียด้วยกันในระดับที่แตกต่างกันหลายระดับ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการค้า อาทิราชวงศ์ไศเลนทร์ (Sailendra) ในบริเวณภาคกลางของเกาะชวา ราชวงศ์ปาละ (Pala) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ราชวงศ์ต่าง ๆ ในภาคใต้ของประเทศอินเดียและศรีลังกา เป็นต้น ในบรรดाराราชวงศ์เหล่านี้ ราชวงศ์ปัลลวะในภาคใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่สามารถรวมเอาราชวงศ์ต่าง ๆ ในภาคใต้ของประเทศอินเดียหลายราชวงศ์มาอยู่ภายใต้การปกครองในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-15 ได้แสดงให้เห็นบทบาทที่ไม่อาจจะปฏิเสธได้อย่างแท้จริง โดยการบูรณาการระบบเครือข่ายทางการค้าเข้าด้วยกันอย่างง่ายดาย โดยการปรากฏขึ้นของบทบาทดังกล่าวสามารถที่จะสะท้อนให้เห็นได้จากการสถาปนาสมาคมพ่อค้าของด้นขึ้นที่เมืองท่าเกาะคอเขาในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยเหตุนี้ การติดต่อสัมพันธ์กันอย่างหลากหลายหลากหลายในช่วงระยะเวลาที่เป็นจุดกำเนิดของการค้าทางทะเลอย่างแท้จริงที่กล่าวนี้ จึงได้ก่อให้เกิดความรุ่งโรจน์และความมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นในบริเวณทางตอนใต้ของคอคอดกระในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ในขณะเดียวกันการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างหลากหลายหลากหลายที่กล่าวมานี้ ยังได้ส่งผลให้เกิดการสร้างสรรค์ที่สำคัญทางศาสนาขึ้นส่วนใหญ่เป็นการสร้างสรรคเนื่องในพุทธศาสนา เช่น วัดและประติมากรรม เป็นต้น ซึ่งจากการ

สัมพันธ์กันอย่างหลากหลายเช่นกัน ที่ได้ก่อให้เกิดการผสมผสานของอิทธิพลทางศิลปะอันสลับซับซ้อนที่สุดขึ้นในศิลปกรรมบนคาบสมุทรไทยในช่วงระยะเวลานี้¹⁷⁸

ครั้นราชวงศ์ถังได้สิ้นสุดลงในปี พ.ศ. 1450 ก็ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการค้าของจีน ได้เกิดความแตกแยกขึ้นในประเทศจีน ส่งผลให้การค้าในระบบการค้านานาชาติของจีนซบเซาลง เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาจึงถูกทิ้งร้างไป ส่วนเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือแม้จะต้องซบเซาลงตามไปด้วย แต่ด้วยเหตุที่เป็นเมืองท่าที่สำคัญมาก่อนและได้รับการบำรุงจากรัฐตามพรลิงค์ จึงสามารถดำรงอยู่ได้ และได้รุ่งโรจน์ขึ้นอีกครั้งตั้งแต่สมัยราชวงศ์ซ้อง (ปกครองประเทศจีนระหว่าง พ.ศ. 1503 – 1822) เป็นต้นมา

ประการที่สอง ปังจี้จากภายใน เป็นปังจี้ที่ได้รับอิทธิพลจากปังจี้ภายนอกที่กล่าวมาบางประการ โดยเฉพาะการเข้าปกครองเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาของสมาคมพ่อค้าของราชวงศ์ปัลลวะที่กล่าวมา ส่งผลให้สมาคมพ่อค้าผลักดันให้การค้ารุ่งโรจน์ขึ้นที่เกาะคอเขาและได้มีการใช้เส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทร อย่างที่ชาวอินเดียได้เคยใช้สอยและเคยขึ้นมาในระยะก่อนหน้านี้ เช่นเดียวกันกับชาวจีนซึ่งเคยใช้สอยเส้นทางข้ามคาบสมุทรในบริเวณนี้มาในระยะก่อนหน้านี้เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ จากการปรากฏขึ้นของศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสลักด้วยอักษรทมิฬ ภาษาทมิฬในราวพุทธศตวรรษที่ 15 อันร่วมสมัยกันกับศิลาจารึกหลักที่ 26 (ศิลาจารึกเขาพระนารายณ์) โดยใช้อักษรและภาษาอย่างเดียวกัน เป็นศิลาจารึกที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับบทบัญญัติของศาสนาพราหมณ์ บทลงโทษผู้ฝ่าฝืน และอำนาจของ “เสนาบดี” โดยเฉพาะ “อำนาจ” ของเสนาบดินั้น ได้แสดงให้เห็นว่าในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 นั้น ราชวงศ์ปัลลวะคงจะไม่ได้มีอำนาจอยู่แต่เพียงแค่มืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีที่เกาะคอเขาเพียงเท่านั้น แต่คงจะมีอิทธิพลเข้ามาจนถึงนครศรีธรรมราช อันเป็นศูนย์กลางของรัฐตามพรลิงค์ด้วย ซึ่งสภาพการณ์เช่นนี้คงจะส่งผลกระทบต่อการค้าของรัฐตามพรลิงค์อย่างน้อยสองประการ คือ ประการแรก ส่งผลให้การค้าในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติและการใช้เส้นทางข้ามคาบสมุทรระหว่างเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา และแหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ เป็นไปอย่างราบรื่นและรุ่งโรจน์ตลอดระยะเวลาหนึ่งศตวรรษของประวัติศาสตร์การค้าดังกล่าว ประการที่สอง ส่งผลให้เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาได้รับการบำรุงเลี้ยงคู่ด้านอาหารและสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน

¹⁷⁸ Michel Jacq- Hergoualc' h, et al. "Une etape de la route maritime de la Soie la partie meridionale de l' Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998) : 235-320.

โดยเฉพาะภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินจากรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีการค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า รัฐตามพรลิงค์เป็นรัฐที่สำคัญรัฐหนึ่งที่มีการผลิตภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินในช่วงระยะเวลาที่ร่วมสมัยกันนี้อย่างมากมายหลายแบบ¹⁷⁹ การที่รัฐตามพรลิงค์สามารถที่จะเลี้ยงดูเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาด้วยการป้อนอาหารและสินค้าในท้องถิ่นให้แก่เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งเกาะคอเขาได้เช่นนี้ เพราะรัฐตามพรลิงค์ โดยเฉพาะ นครศรีธรรมราช เป็นแหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญและมีสินค้าในท้องถิ่นประเภทดังกล่าวอย่างเพียงพอสำหรับการดังกล่าว เนื่องจากรัฐตามพรลิงค์มีระบบการปกครองและการบริหารจัดการที่ดีมาตั้งแต่ระยะก่อนหน้านี้อยู่แล้ว ตามความที่ปรากฏในศิลาจารึกจำนวนไม่น้อยที่ค้นพบในขณะนี้

อย่างไรก็ดี แม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์จะแสดงให้เห็นว่าในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 จะมีรัฐในท้องถิ่นบางรัฐปรากฏขึ้นในบริเวณนั้น แต่รัฐแห่งนั้นก็คงจะเป็นสมาพันธรัฐในกลุ่มของรัฐตามพรลิงค์คือ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับรัฐตามพรลิงค์ จึงสามารถสร้างระบบเครือข่ายระบบเมืองท่าทางการค้า โยงใยกันเข้าได้อย่างใกล้ชิดทั้งสามแห่ง คือ เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ ซึ่งระบบเครือข่ายของรัฐในลักษณะของ “สมาพันธรัฐ” เช่นนี้ จะปรากฏให้เห็นได้ในท้องถิ่นตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 14 ตามความในศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมาเมือง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318 ก่อนหน้าที่จะเกิดเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์เพียงเล็กน้อย (ภาพที่ 28) การผนึกกันเข้าอย่างแข็งแกร่งของเมืองท่าทั้งสามนี้มีผลอย่างสำคัญต่อระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติในระบายนั้น แต่ครั้นสิ้นสุโขทัยถึงกรุงศรีอยุธยา มา เมืองท่าทางการค้าทั้งสามถูกทิ้งไปสองเมือง คงเหลือเฉพาะเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือเพียงแห่งเดียวเท่านั้นที่ดำรงชีวิตยืนยาวต่อมาได้

จากที่กล่าวมานี้อาจจะสะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการค้าของคาบสมุทรไทยในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ได้สามประการ คือ ประการแรก บทบาททางการค้าของ

¹⁷⁹ ดู กรมศิลปากร , นามพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช, หน้า 27, 29 และ 143.

See Phasook Indrawooth, "A study on local ceramics of Southern Thailand and their relation to Dvaravati and Srivijayan culture," in SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I-W2A), Jakarta, Palembang and Jambi, Indonesia, August 31- September 12, 1982 (Jakarta : SEAMEO , 1982) , Appendix 3 c.

สมาพันธรัฐบนคาบสมุทรไทยที่ได้โยงใยกับระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติได้รุ่งโรจน์อย่างแท้จริงในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ประการที่สอง บทบาทของเส้นทางข้ามคาบสมุทรที่เป็นเส้นทางเศรษฐกิจ สำหรับระบบการค้าของเครือข่ายทางการค้านานาชาติได้รุ่งโรจน์ขึ้นอย่างแท้จริงในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 และมีเพียงเส้นทางที่เชื่อมระหว่างตะกั่วป่ากับอ่าวบ้านดอนและตะกั่วป่ากับนครศรีธรรมราชเท่านั้นที่รุ่งโรจน์ขึ้นในระยะเวลาดังกล่าว และประการที่สาม บทบาททางการค้าของสมาพันธรัฐบนคาบสมุทรไทยในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติได้ชัดเจนเมื่อสิ้นราชวงศ์ถัง ยังคงมีเพียงรัฐตามพรลิงก์เท่านั้นที่สามารถดำรงอยู่และสืบเนื่องบทบาทดังกล่าวได้ต่อมาในบางระดับในระยะหลังลงมา

ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 16 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญขึ้นในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ โดยสถานีหรือศูนย์กลางทางการค้าขายที่ตั้งอยู่ในบริเวณอ่าวเปอร์เซียที่เคยรุ่งโรจน์มาในระยะก่อนหน้านี้ ได้ค่อย ๆ เลื่อนหายไปจากความสำคัญของตนเองในด้านความนิยมชมชอบลง โดยบริเวณที่กลับได้รับความโปรดปรานแทนที่ คือ บริเวณทะเลแดง (Red Sea) อันเป็นสถานที่ซึ่งเมืองท่าเอเดน (Aden) และเมืองท่าแห่งอื่น ๆ ของเยเมน (Yemen) และของอียิปต์ได้รับการพัฒนาขึ้น¹⁸⁰ ส่วนในด้านปลายสุดของเส้นทางทางทิศตะวันออก ในขณะที่เทคโนโลยีทางการเดินเรือได้พัฒนาขึ้นอยู่ในขั้นสูงในประเทศจีน ได้เปิดโอกาสให้มีการสร้างเรือสำเภที่ใช้เดินทางในมหาสมุทรได้ จนอาจจะกล่าวได้ว่าระยะนี้ประสบการณ์ทางการเดินเรือของชาวจีนได้ก้าวขึ้นไปสู่จุดสูงสุดคราวหนึ่ง บรรดาเรือสำเภที่เป็นเรือสินค้าเหล่านี้ ส่วนใหญ่ได้รับการสร้างขึ้นโดยเอกชนที่เป็นพ่อค้าเป็นผู้ออกค่าใช้จ่าย เป็นเรือที่มีขนาดใหญ่ สามารถที่จะบรรทุกน้ำหนักโดยเฉลี่ยได้ถึง 600 ตัน รวมทั้งสามารถที่จะบรรทุกผู้โดยสารและลูกเรือได้ถึง 600-1,000 คน¹⁸¹

จากที่กล่าวมานี้อาจจะสรุปได้ว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 รัฐตามพรลิงก์เป็นรัฐการค้ารุ่นต้นรัฐหนึ่งในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ซึ่งความรุ่งโรจน์ของการค้าดังกล่าวขึ้นอยู่กับกิจกรรมทางการค้าของจีนและอินเดีย โดยในช่วงระยะเวลานี้รัฐตามพรลิงก์ได้แสดงบทบาทที่สำคัญในระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวสามประการ คือ

¹⁸⁰ Alastair Lamb, "A visit to Siraf, an ancient port on the Persian Gulf," *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 37 (1964) : 15-19.

¹⁸¹ M. Sullivan, *Notes on Chinese export wares in Southeast Asia* (London : The Oriental Ceramic Society, 1963), pp. 10-100.

ประการแรก การเป็นแหล่งส่งออกสินค้า โดยสินค้าที่สำคัญที่ส่งออกยังคงเป็นสินค้าที่สำคัญที่เคยเป็นมาในระยะก่อนหน้านี้ คือ ผลิตภัณฑ์จากป่า ไม้หอม และเครื่องเทศ

ประการที่สอง การเป็นแหล่งผลิตสินค้า แม้ว่าแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตลูกปัด เครื่องประดับ และเครื่องมือเครื่องใช้ในชุมชนโบราณหลายแห่งจะซบเซาลงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา โดยเฉพาะเมืองโบราณควนลูกปัด เมืองโบราณภูเขาทอง เมืองโบราณเขาสามแก้ว และเมืองโบราณท่าชนะ แต่ก็มีแหล่งอุตสาหกรรมที่สำคัญได้รุ่งโรจน์ขึ้นแทนที่หลายแห่งในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย อาทิ แหล่งอุตสาหกรรมที่ชุมชนโบราณหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และแหล่งอุตสาหกรรมที่ชุมชนโบราณบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น

ประการที่สาม การเป็นตัวกลางทางการค้า การเป็นตัวกลางทางการค้าเป็นคุณสมบัติอันโดดเด่นประการหนึ่งของเมืองท่าโบราณบนคาบสมุทรไทยมาตั้งแต่ระยะก่อนหน้านี้แล้ว เพราะสถานที่แห่งนี้เป็น “จุดนัดพบระหว่างตะวันตกกับตะวันออก” มาโดยตลอด ดังนั้น รัฐตามพหุพลังจึงได้สืบทอดคุณลักษณะอันโดดเด่นนั้นสืบต่อมา อันสะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ และแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาที่กล่าวมา ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทบาทอันโดดเด่นของรัฐแห่งนีในการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวได้เป็นอย่างดีในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15

จากบทบาทอันสำคัญยิ่งทั้งสามประการนี้ ได้ส่งผลให้รัฐรุ่นต้นแห่งนี้มีความรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ ควบคู่กันกับการขยายออกไปอย่างกว้างขวางและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นทุกทีของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติของโลกโบราณสายนี้

บทที่ 3

ตามพราหฺมิก รัฐเริ่มต้นของลัทธิไศวนิกาย ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 16

วิวัฒนาการของศาสนาพราหมณ์

ศาสนาพราหมณ์ (Brahmanism) เป็นศาสนาที่เดิมตั้งแต่สมัยพระเวทของอินเดีย (เริ่มขึ้นเมื่อประมาณ 1,000 ปีก่อนพุทธกาล) ซึ่งมีลักษณะเป็นพหุเทวนิยม (นับถือเทพหลายองค์) แล้วเปลี่ยนแปลงไปที่ละขั้น จนถึงขั้นเทพองค์เดียวที่เป็นนามธรรม ในที่สุดได้วิวัฒนาการมาเป็นศาสนาฮินดู มีพระเจ้าสูงสุดสามองค์ คือ พระพรหม, พระวิษณุ (พระนารายณ์), และพระศิวะ (พระอิศวร) เรียกว่า “ตรีมูรติ”¹

ศาสนาพราหมณ์มีหลายลัทธิหรือหลายนิกาย แต่นิกายที่มีร่องรอยทางวัฒนธรรมอยู่มากบนคาบสมุทรไทย คือ ไศวนิกาย ซึ่งนับถือพระศิวะ (พระอิศวร) เป็นเทพสูงสุด และไวษณพนิกาย ซึ่งนับถือพระวิษณุ (พระนารายณ์) เป็นเทพสูงสุด

ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่ได้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย โดยได้มีวิวัฒนาการที่สำคัญ คือ ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สนับสนุนได้ว่าความเชื่อถือในสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดได้มีขึ้นในประเทศอินเดียมานานแล้ว ก่อนที่ชนชาติอารยันจะอพยพเข้ามาเสียอีก ครั้นเมื่อชนชาติอารยันได้อพยพเข้ามาในประเทศอินเดีย เมื่อราว 1,000 ปีก่อนพุทธกาล ก็ได้มีการนำศาสนาพระเวทเข้ามาด้วย ศาสนาพระเวทเป็นศาสนาที่มีการเคารพบูชาเทวดาที่เกี่ยวกับธรรมชาติ อาทิ พระอินทร์ เทพเจ้าแห่งสายฟ้าและสงคราม พระวรุณเทพเจ้าแห่งฝน และพระพายเทพเจ้าแห่งลม เป็นต้น ในศาสนาพระเวทไม่มีการทำรูปเคารพ เนื่องจากชนชาติอารยันเป็นพวกที่ได้อพยพเคลื่อนย้ายที่อยู่ไปมา การติดต่อกับเหล่าเทพเจ้าจึงมีเพียงแต่การก่อกองไฟ ใส่ของสังเวทหรือบูชาด้วยลงไปในกองไฟ และมีบทสวดสำหรับอ้อนวอนบูชาเหล่าเทพเจ้านั้น ในศาสนาพระเวทยังไม่มี การเชื่อถือในการเวียนว่ายตายเกิด และเชื่อแต่เพียงว่าผู้ที่ตายไปแล้วจะอยู่

¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์
ณศ, 2516), หน้า 1 - 31, 68 - 69, 92 และ 111 - 113.

กับพระยม ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งความตาย เมื่อพวกอารยันได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งลงไปในประเทศอินเดียแล้ว ก็ได้มีการนำเอาศาสนาพระเวทเข้ามาปะปนกับความเชื่อท้องถิ่นเมือง ซึ่งได้มีมาก่อนหน้านี้แล้ว จึงได้เกิดเป็นศาสนาใหม่ที่เรียกว่า “ศาสนาพราหมณ์”²

ศาสนาพราหมณ์ ได้ยอมรับในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด รวมทั้งได้เชื่อว่ามีพระผู้เป็นเจ้า คือ มหาบุรุษหรือพรหมันเป็นผู้สร้างโลกและสร้างสิ่งมีชีวิตทั้งปวงขึ้น ศาสนาพราหมณ์ได้นำเอาระบบวรรณะเข้ามาใช้ โดยได้มีการแบ่งมนุษย์ออกเป็น 4 วรรณะ คือ พราหมณ์ (นักบวช) กษัตริย์ (นักรบ) แพศย์ (พ่อค้า) และศูทร (กรรมกร) ในระยะนี้มีการเชื่อถือกันโดยทั่วไปว่าสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นทุกข์ การที่จะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ก็คือต้องกระทำความดีให้ถูกพระทัยของพระผู้เป็นเจ้า เมื่อตายแล้วจะได้เข้าไปรวมกับพระองค์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้พวกพราหมณ์ คือ นักบวช ซึ่งเป็นผู้สามารถติดต่อกับพระผู้เป็นเจ้าและรู้พระทัยของพระผู้เป็นเจ้าอยู่แต่เพียงจำพวกเดียว จึงมีอำนาจมากมาย³

ครั้นในราวพุทธกาล ได้เกิดมีศาสนาใหม่ขึ้นในประเทศอินเดียอีกสองศาสนา เพื่อการต่อต้านศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ ศาสนาไชนะหรือศาสนาเซน และศาสนาพุทธ ศาสนาทั้งสองนี้ปฏิเสธไม่ยอมรับในเรื่องพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ และไม่ยอมรับระบบวรรณะ ศาสนาทั้งสองมุ่งสอนให้ประชาชนไปสู่ปรินิพพาน คือ หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดโดยตนเองเช่นเดียวกัน⁴

ในราวพุทธศตวรรษที่ 10 ศาสนาพราหมณ์ได้แก้ไขตนเอง เพื่อการต่อต้านพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน จึงเกิดเป็นศาสนาฮินดู (Hinduism) ขึ้น ศาสนาฮินดูแบ่งออกเป็นสองลัทธิใหญ่ ๆ คือ ลัทธิไศวนิกาย นิยมนับถือพระศิวะหรือพระอิศวรเป็นใหญ่ และลัทธิไวษณพนิกาย นิยมนับถือพระวิष्ณุ หรือพระนารายณ์เป็นใหญ่ ส่วนพระพรหมผู้สร้างโลก ซึ่งกลายเป็นพรหมันนั้นไม่เคยมีผู้นับถือพระองค์เป็นเอกเทศโดยเฉพาะ อย่างไรก็ตาม ทั้งพระพรหม พระศิวะ และพระวิष्ณุ ก็อาจจะรวมกันเป็นองค์เดียวกันได้เรียกว่า “ตรีมูรติ” บางครั้งก็มีการรวมลัทธิไศวนิกายและลัทธิไวษณพนิกายเข้าด้วยกัน คือ ได้มีการสร้างรูปเคารพเป็นพระหริหระ โดยสร้างให้มี

² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะอินเดีย (นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, 2526), หน้า 4 - 5.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

ลักษณะเป็นพระวิษณุ (หริ) ครึ่งหนึ่ง และพระศิวะ (หระ) ครึ่งหนึ่ง⁵ ศาสนาฮินดูได้เจริญสืบเนื่องต่อมาในประเทศอินเดีย คราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้

ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์ได้วิวัฒนาการและมีการแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น โดยลำดับนั้น ระบบความเชื่อของศาสนาก็ยังมีความซับซ้อนยิ่งขึ้นโดยลำดับเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้า ความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าสูงสุด ความเชื่อเกี่ยวกับอาตมัน ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องกรรม ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ และความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งสูงสุด

ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 นอกจากจะปรากฏพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรกในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณต่าง ๆ บนคาบสมุทไทยแล้ว ยังปรากฏประติมากรรมของเทวรูปที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยเช่นกัน เทวรูปดังกล่าว คือ เทวรูปของพระวิษณุเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกาย (Vaishnava, Vaishnavism, Vishnavaism, Vaishnava Sects, or Vaishnava Cult) ซึ่งได้มีการค้นพบจำนวน 3 องค์ คือ

องค์แรก เป็นพระวิษณุ 4 กร ประทับยืน สลักด้วยศิลา มีขนาดสูง 67 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาทั้ง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เทวรูปองค์นี้มีลักษณะที่สำคัญ คือ พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงถือสังข์ไว้เหนือพระโสณี (ตะโพก) ในขณะที่พระหัตถ์ขวามือหน้าทรงแสดงปางป้องกันภัยหรืออภัยมุทรา (Abhaya mudra) พระหัตถ์ขวาลงทรงถือคทา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหลังหักหายไป ทรงสวมมงกุฎทรงสูงคล้ายหมวกทรงกระบอก (Mitre) ทรงสวมกุณฑล (ต่างหู) ที่ประดับด้วยพู่ยาวลงมาทอดอยู่เหนือพระอังสา (ไหล่) ทรงกรองพระศอ พาหุรัด และทองพระกร ทรงมีผ้าถุงยาวที่เรียกว่าผ้าโรตี (Dhoti) มีผ้าคาดเอว และคาดปิ่นเหน็บทับ ส่วนปลายของผ้าคาดเอวทั้งสองข้างยาวลงไปจนจรดฐานของเทวรูป ซึ่งใช้เป็นเครื่องสำหรับยึดหรือค้ำยันให้ประติมากรรมมีความแข็งแรงขึ้น⁶

องค์ที่สอง เป็นพระวิษณุ 4 กร ประทับยืน สลักด้วยศิลา มีขนาดสูง 78 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีหอพระนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เทวรูปองค์นี้มีลักษณะที่สำคัญ คือ ทรงสวมมงกุฎ

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6 - 7.

⁶ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam* (Ascona : Artibus Asiae Publishers, 1972), pp. 20-21.

ทรงสูง ทรงสวมกุณฑล ซึ่งเป็นกุณฑลที่ประดับด้วยพู่ยาวทอดเหนือพระอังสา ทรงกรองพระศอ พาดูรี และทองพระกร ทรงผ้านุ่ง มีผ้าคาดเอว และคาดปิ่นเหม่ง (เครื่องประดับเอว) ทับ ส่วนปลายของผ้าคาดเอวทั้งสองชายยาวลงไปจรดฐาน ซึ่งใช้เป็นเครื่องยึดประติมากรรมให้มั่นคงแข็งแรงขึ้น ผ้านุ่งที่เรียกว่าผ้าโรติ มีริ้วห่าง ๆ ส่วนพระวรกายมีลักษณะอวบอ้วนเอวเอน พระหัตถ์หักหายไปเกือบทั้งหมด คงเหลืออยู่เฉพาะพระหัตถ์ซ้ายหน้า ซึ่งยังคงถือสังข์ไว้เหนือพระโสณิ รวมทั้งพระบาททั้งสองข้างได้หักหายไปตั้งแต่กลางพระขงฆ์ลงไป⁷

องค์ที่สาม เป็นพระวิษณุ 4 กร ประทับยืน สลักด้วยศิลา มีขนาดสูง 65 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ พระวิหารเขียน วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีวัดพระเพรง อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช เทวรูปองค์นี้มีลักษณะที่สำคัญ คือ ทรงสวมหมวกทรงสูงเป็นยอดแคบเข้าด้านบน สังเกตได้ชัดเจนว่าด้านบนมีรูปทรงเป็นรูปสี่เหลี่ยม ด้านหน้าของหมวกมีลวดลายสลักเป็นรูปลายพรรณพฤกษา ทรงกุณฑล เป็นทรงกลมขนาดใหญ่ซึ่งห้อยลงมาวางอยู่บนพระอังสาทั้งสองข้าง พระองค์ท่อนบนเปลือยเปล่า ทรงนุ่งผ้าโสร่งยาวโจงกระเบนที่เรียกว่าผ้าโรติ พระหัตถ์ขวาของพระองค์ทรงถือสัญลักษณ์ซึ่งมักจะเป็นดอกบัวหรือไม้เท้าโลก หรือก้อนดินทรงกลมหรือธรณีหรือภู (Bhu) คล้ายคลึงกันกับพระวิษณุองค์อื่นที่พบบนคาบสมุทรมลายูในระบะต่อมา พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงถือสังข์อยู่ข้างพระโสณิ ผ้านุ่งที่กล่าวว่ามีริ้วสลักเป็นเส้นห่าง ๆ และเส้นมีรอยลึก⁸

จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของเทวรูปพระวิษณุทั้งสามองค์นี้กับเทวรูปพระวิษณุที่ค้นพบในประเทศอินเดียปรากฏว่า เป็นประติมากรรมของพระวิษณุที่มีรูปแบบและลักษณะทางประติมากรรมคล้ายคลึงกันกับพระวิษณุที่สร้างขึ้นในระยะต้นของอินเดียที่ค้นพบในแคว้นอานธระ รวมทั้งยังมีรูปแบบใกล้เคียงกันกับประติมากรรมรุ่นต้นของราชวงศ์กุษาณะ (Kushana) ที่ปกครองแคว้นคันธาระทางภาคเหนือของอินเดียในระหว่างปี พ.ศ. 621-734 ดังนั้นจึงอาจจะกำหนดอายุของประติมากรรมของพระวิษณุทั้งสามองค์ โดยการศึกษาเปรียบเทียบกับรูปแบบทางศิลปะของอินเดียได้ว่าเป็นประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 และจัดเป็นกลุ่มของพระวิษณุที่มีความเก่าแก่มากที่สุด ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ค้นพบในขณะนี้ รวมทั้งยังปรากฏว่าในขณะนี้ได้มีการค้นพบพระวิษณุในกลุ่มนี้ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แต่เพียงสี่องค์เท่านั้น คือ พระวิษณุจากรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณบนคาบสมุทรมลายูที่กล่าวมาจำนวน

⁷ Ibid., pp. 25-26.

⁸ Ibid.

สามองค์ และอีกองค์หนึ่งค้นพบที่เมืองโบราณออกแก้ว (Oc – Eo) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ในภาคใต้ของประเทศเวียดนาม⁹

นอกจากนี้ผลจากการศึกษาเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เทวรูปดังกล่าวนี้ทั้งสี่องค์ได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากแนวทางที่มีความแตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปรุ่นแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่กล่าวมา กล่าวคือ ในขณะที่พระพุทธรูปรุ่นแรกเหล่านั้นล้วนได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากพระพุทธรูปต้นแบบในศิลปะแบบอมราวดีในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียนั้น เทวรูปทั้งสี่องค์นี้กลับได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากทางอศัยวิธีการผสมผสานเอารูปแบบทางศิลปะจากต้นแบบที่ปรากฏขึ้นในภูมิภาคต่าง ๆ หลายแหล่งในประเทศอินเดียมารวมไว้ในเทวรูปองค์เดียวกัน ไม่ได้เป็นการอศัยรูปแบบทางศิลปะจากต้นแบบในศิลปะแบบหนึ่งแบบใดหรือภูมิภาคหนึ่งภูมิภาคใดเป็นการเฉพาะแต่เพียงแหล่งเดียว¹⁰ โดยเทวรูปเหล่านี้ได้รับการพัฒนาขึ้นจากการอศัยรูปแบบทางศิลปะจากต้นแบบของประติมากรรมรุ่นต้นที่ปรากฏขึ้นในแหล่งต่าง ๆ ของประเทศอินเดียอย่างน้อยที่สุดสามแหล่ง คือ แหล่งแรก จากประติมากรรมรูปเคารพของราชวงศ์กุษาณะที่ค้นพบที่เมืองโบราณมธุรา ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณภาคเหนือของอินเดีย แหล่งที่สอง จากประติมากรรมพระวิษณุที่ค้นพบจากเมืองโบราณภินมาล (Bhinmal) ในแคว้นคุชราต (Gujarat) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณภาคตะวันตกของอินเดีย และแหล่งที่สาม จากประติมากรรมพระวิษณุที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณเยเลสวรัม (Yeleswaram) ในบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณาในอานธรประเทศ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าการปรากฏอิทธิพลของรูปแบบทางศิลปะของภูมิภาคต่าง ๆ อย่างกว้างขวางถึงสามภูมิภาค คือ ภาคเหนือ ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียขึ้นในประติมากรรมของพระวิษณุรุ่นแรกของรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นนัยที่สำคัญในทางประวัติศาสตร์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 อย่างน้อยห้าประการ คือ

ประการแรก เป็นการชี้ให้เห็นว่าในระยเวลานั้นนอกจากจะปรากฏกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาจากอินเดียมาสู่รัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังที่กล่าวมาแล้ว ได้เริ่มปรากฏกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนศิลปกรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์จากอินเดียมาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นเดียวกัน

⁹ Ibid., pp. 32-40.

¹⁰ Ibid.

ประการที่สอง เป็นการชี้ให้เห็นว่าแหล่งสำคัญที่เป็นต้นแบบของศิลปกรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ได้มีการแพร่กระจายและถ่ายทอดโอนมาสู่รัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวนี้กินอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่กว่ากรณีของพุทธศาสนามาก เนื่องจากศาสนาพราหมณ์มีแหล่งที่มาทั้งจากภาคเหนือภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ในขณะที่พุทธศาสนามีที่มาจากภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียเท่านั้น แต่ในขณะเดียวกันกระบวนการดังกล่าวของพุทธศาสนาที่ปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กลับกินอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ไพศาลกว่าที่ปรากฏขึ้นในกรณีของศาสนาพราหมณ์มาก เนื่องจากกระบวนการดังกล่าวของพุทธศาสนาได้ปรากฏขึ้นทั้งในรัฐตามพรลิงค์ คาบสมุทไทย กลุ่มแม่น้ำโขง บริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของประเทศเวียดนาม เกาะเซเลเบส และเกาะสุมาตรา ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์ได้ปรากฏขึ้นเฉพาะในรัฐตามพรลิงค์ คาบสมุทไทย และบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงเท่านั้น อันอาจจะสันนิษฐานได้ว่าในระบายนั้นพุทธศาสนามีความใกล้ชิดในทางการค้าระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากกว่าศาสนาพราหมณ์ หรืออีกนัยหนึ่งคือ บทบาทในทางการค้าระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่ในมือของพ่อค้าที่เป็นชาวพุทธมากกว่าผู้นับถือศาสนาพราหมณ์

ประการที่สาม เป็นการชี้ให้เห็นว่าในระยะแรกของการปรากฏขึ้นของกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายทอดโอนศิลปกรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์จากอินเดียมาสู่รัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย ได้ปรากฏขึ้นเฉพาะกรณีของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกายเท่านั้น เนื่องจากในขณะนั้นยังไม่ปรากฏหลักฐานของกระบวนการดังกล่าวของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย (Shaiva, Shaivism, Shivaism, Shaivaite Sects, or Shaiva Cult) ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ประการที่สี่ เป็นการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญโดดเด่นของรัฐตามพรลิงค์ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางแห่งกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายทอดโอนศิลปกรรมเนื่องในศาสนาทั้งสองของอินเดียไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งยังปรากฏหลักฐานในขณะนี้ที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเพียงรัฐเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้ปรากฏประติมากรรมรุ่นต้นของศาสนาทั้งสองของอินเดียขึ้นในเวลาเดียวกัน

ประการที่ห้า เป็นการชี้ให้เห็นถึงระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ โดยเฉพาะการยืนยันให้เห็นว่าในเส้นทางช่วงที่ระบบเครือข่ายทางการค้าสายนี้ได้เชื่อมเอาอินเดียกับรัฐตามพรลิงค์และรัฐทางการค้าแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เข้าไว้ด้วยกันนั้น นอกจาก

ภูมิภาคในบริเวณภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียจะมีบทบาทอย่างโดดเด่นในทางการค้าดังได้กล่าวมาแล้ว ยังมีภูมิภาคอื่น ๆ ของอินเดียอีกหลายภูมิภาคที่มีบทบาทในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวโดดเด่นเช่นเดียวกัน โดยจากการศึกษาเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นความโดดเด่นของภูมิภาคอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีกอย่างน้อยสองภูมิภาค คือ ภาคเหนือและภาคตะวันตกของอินเดีย อย่างกรณีของเมืองโบราณมธูราและเมืองโบราณกินมาลที่กล่าวมา โดยเมืองโบราณมธูราได้แสดงให้เห็นบทบาทดังกล่าวของภาคเหนือของอินเดีย ในขณะที่เมืองโบราณกินมาลได้แสดงให้เห็นบทบาทดังกล่าวของภาคตะวันตกของอินเดีย

เมืองโบราณมธูรา เป็นเมืองโบราณแห่งหนึ่งที่เป็นศูนย์กลางของการเมืองการปกครองการค้า และศาสนาของอินเดียในสมัยโบราณ เมืองนี้เป็นเมืองหลวงแห่งหนึ่งของราชวงศ์กุษาณะ ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่พัฒนาขึ้นมาจากกลุ่มของกลุ่มชนผู้เร่ร่อนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า ชนชาติอินโด - ซิเธียน (Indo - Scythian) ซึ่งในที่สุดชนกลุ่มนี้ได้เข้าปกครองดักกิลิลา เปศวาร์ (Peshawar) และสุร์ข โคตาล (Surkh Kotal) ในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย นับตั้งแต่ที่มธูราได้เป็นเมืองหลวงในบริเวณลุ่มน้ำโทอ์ (Doab) เป็นต้นมา ถึงแม้ว่าการกำหนดอายุของการเข้าปกครองของราชวงศ์นี้จะยังคงมีความเห็นขัดแย้งกันอยู่บ้างก็ตาม แต่จากหลักฐานที่ปรากฏในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ราชวงศ์นี้ได้รับรวมอำนาจทางการเมืองการปกครองไว้ได้อย่างเป็นปึกแผ่นมั่นคงและรักษาสถานภาพดังกล่าวไว้ได้อย่างแน่นอนในประเทศอินเดียในบางช่วงเวลาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7 แล้วได้ปกครองสืบต่อมาจนกระทั่งถึงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 โดยในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 ราชวงศ์นี้ต้องล่มสลายลงเพราะการทำลายล้างของพระเจ้าชาปุระที่ 1 (Shapur I) แห่งราชวงศ์ซัสซานีเยน (Sassanian Dynasty) ของเปอร์เซีย¹¹ โดยในดินแดนมธูราแห่งนี้ได้มีการค้นพบประติมากรรมเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นประติมากรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเชน (Jain) และศาสนาพุทธ เนื่องจากเมืองโบราณแห่งนี้ได้เป็นดินแดนที่ให้การต้อนรับศาสนาที่สำคัญเหล่านั้นทุกศาสนาแต่โบราณ¹² ในเมืองโบราณมธูราแห่งนี้ ในระหว่างช่วงระยะเวลาที่ราชวงศ์กุษาณะได้เข้าปกครองดังกล่าวนี้ ได้มีการค้นพบการพัฒนาขึ้นของศิลปกรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมาก โดยศิลปกรรมเหล่านั้น มีลักษณะทางประติมากรรมวิถายอย่างมากมายหลายหลาก โดยในบรรดาศิลปกรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่มีรูปแบบทางศิลปะเก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในเมืองโบราณแห่งนี้ได้มีการปรากฏขึ้นของ

¹¹ Ibid., p. 33.

¹² Roy C. Craven, *A concise history of Indian art* (New York and Toronto : Oxford University Press, 1984), pp. 77-86, 101-116 and 168-187.

ประติมากรรมของพระวิฆณุ โดยประติมากรรมของพระวิฆณุเหล่านี้มีรูปแบบทางศิลปะเก่าแก่ที่สุดสำหรับประติมากรรมของพระวิฆณุที่ค้นพบในอินเดีย โดยลักษณะทางประติมากรรมวิฆณุของพระวิฆณุเหล่านี้ได้สืบสมุฏฐานลงมาปรากฏขึ้นในประติมากรรมของพระวิฆณุทั้งสี่องค์ที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่กล่าวมาและในดินแดนอื่น ๆ ในประเทศอินเดียเอง¹³

ในขณะเดียวกันในเมืองโบราณกินมาลในอำเภอลาลอร์ (Jalor) ของแคว้นราชสถาน (Rajasthan) ซึ่งตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของภูเขามอน (Mount Abu) ในบริเวณชายฝั่งคุชราตของอินเดียประมาณ 100 กิโลเมตร ในเมืองโบราณกินมาลแห่งนี้ ได้มีการค้นพบเนินโบราณสถานที่เคยเป็นที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยแห่งหนึ่งภายในเมือง ส่วนในบริเวณทางเข้าของเมืองมีเนินโบราณสถานดังกล่าวอีกเป็นจำนวนมาก โดยเนินโบราณสถานเหล่านี้ได้มีการค้นพบเศษภาชนะดินเผาและซากของอาคารที่ทำด้วยอิฐจำนวนมาก แต่ได้ถูกขุดทำลายโดยประชาชนในท้องถิ่นที่ค้นหาอิฐโบราณ ซากของโบราณสถานเหล่านี้มีอายุเก่าแก่ไม่น้อยไปกว่าสมัยคุปตะ (Gupta) ซึ่งปกครองภาคเหนือของประเทศไทยในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-11 โดยในบรรดาโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบนั้น มีพระวิฆณุองค์หนึ่งที่นับว่ามีความสำคัญมาก เนื่องจากเป็นประติมากรรมของพระวิฆณุที่มีรูปแบบทางศิลปะสัมพันธ์กันกับพระวิฆณุที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งสองอย่างใกล้ชิด¹⁴ อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดระหว่างภาคตะวันตกของประเทศไทยกับรัฐตามพรลิงค์ คาบสมุทไทย และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากเมืองท่าทางการค้าที่ยิ่งใหญ่จำนวนหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของอินเดีย อาทิ เมืองภูกัจฉะ (Bharukaccha) ซึ่งในปัจจุบันมีชื่อว่าเมืองโพรช (Broach) เมืองศูรปารกะ (Shurparaka) ซึ่งในปัจจุบันมีชื่อว่าโสประ (Sopara) และเมืองมูฉิรี (Muchiri) ซึ่งในปัจจุบันมีชื่อว่าจรงคนอร์ (Cranganore) เป็นต้น ล้วนแล้วแต่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับคาบสมุททองหรือ “โกลเดน เคอร์โซนีส” (Golden Khersonese) ทั้งสิ้น รวมทั้งได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่า บรรดาเมืองท่าเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่มีความรุ่งโรจน์ขึ้น อันเนื่องมาจากการทำการค้ากับอาณาจักรโรมันหลายศตวรรษนับตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา อีกทั้งยังมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยที่สะท้อนให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของการติดต่อเชื่อมโยงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เข้าไปรวมอยู่ในระบบเครือข่ายทาง

¹³ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, pp. 33-34.

¹⁴ Ibid., pp. 34-35.

การค้าของการค้ายุคต้นของเมดิเตอร์เรเนียน (Mediterranean) ตลอดจนได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถจะสนับสนุนได้ว่า โบราณวัตถุของโรมันบางส่วนที่ได้มีการปรากฏขึ้นในเมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น เป็นโบราณวัตถุที่เกิดขึ้นโดยการเปลี่ยนเรือหรือขนถ่ายจากเรือลำหนึ่งไปยังเรืออีกลำหนึ่งจากบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย¹⁵ แต่อาจจะเป็นไปได้ที่ประติมากรรมรูปบุคคลที่ทำด้วยสำริดที่มีการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองตราวินห์ (Tra Vinh) ในโคชินจีน (Cochinchina) จะสามารถชี้ให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันโดยตรงได้ ซึ่งโบราณวัตถุดังกล่าวนี้เป็นโบราณวัตถุชิ้นหนึ่งที่ได้มีการทำจำลองหรือคัดลอกแบบ (Copy) ในท้องถิ่นของโปไซดอน (Poseidon) แบบหนึ่งที่มีการสร้างขึ้นโดย ลีสิปปัส (Lysippus) ซึ่งเป็นประติมากรของกรีกที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ. 183-227 ในขณะที่ได้มีการค้นพบประติมากรรมของโปไซดอน ที่มีรูปแบบทางศิลปะอย่างเดียวกันอีกชิ้นหนึ่งจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโกลหาปุระ (Kolhapur) ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของเมืองบอมเบย์ (Bombay) ในบริเวณแหลมเดคข่าน (Deccan) ของประเทศอินเดีย¹⁶ อย่างไรก็ตามก็ดี กรณีที่เกี่ยวกับการค้าขายโบราณวัตถุต่าง ๆ ของโรมันที่กล่าวนี้ก็เป็นเพียงประเด็นสนับสนุนประเด็นหนึ่งสำหรับการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับการสถาปนาระบบความสัมพันธ์ระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียกับรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เท่านั้น ในประเทศอินโดนีเซียได้มีการค้นพบตราประทับเงินเล็ก ๆ ชิ้นหนึ่ง ซึ่งเป็นตราประทับที่มีความคล้ายคลึงกันมากกับแผ่นภาพแกะสลักชิ้นหนึ่งที่ได้มีการค้นพบที่เมืองโบราณเปคราม (Begram) ซึ่งเป็นเมืองที่สำคัญแห่งหนึ่งของราชวงศ์กุษาณะ เมืองนี้ตั้งอยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกของเมืองกาบูล (Kabul) ประมาณ 80 กิโลเมตร¹⁷ ในขณะที่การขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณออกแก้วได้ส่งผลให้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่สะท้อนให้เห็นการติดต่อสัมพันธ์กันกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียน รวมทั้งการค้นพบตราประทับเงินหนึ่งที่ปรากฏภาพสลักของบุคคลที่มีความคล้ายคลึงกันกับภาพ

¹⁵ Ibid., p.35.

¹⁶ See Charles Picard, "A figurine of Lysippan type from the Far East : The Tra Vinh Dancer," *Artibus Asiae* 19 (1959) : 342-352.

See H. D. Sankalia and M. G. Dikshit, *Excavation at Brahmapuri (Kolhapur), 1945-1946* (Poona : Deccan College, 1952), Pl. XXXIII (B).

¹⁷ Louis Malleret, "Pierres gravees et cachets de divers pays du Sud - Est de l' Asie," *Bulletin de L'Ecole Francaise d' Extreme-Orient* 50 (1963) : 99.

ของขุนนางของชัชชาเนียน¹⁸ ในเมืองโบราณออกแก้วแห่งนี้ได้มีการค้นพบ รัตนชาติเป็นจำนวนมาก โดยรัตนชาติเหล่านี้บางส่วนมีความคล้ายคลึงกันกับเพชรพลอยที่มีการค้นพบที่เมืองโบราณสิริกัป (Sirkap) และเมืองโบราณดักกีสลามาก¹⁹ รัตนชาติที่ค้นพบในเมืองโบราณออกแก้วเป็นจำนวนมากที่ได้รับการแกะสลักไว้ด้วยภาษาสันสกฤต โดยลายลักษณ์อักษรที่สลักนั้นมีความคล้ายคลึงกันกับอักษรพราหมีที่มีการใช้กันในภาคเหนือและภาคกลางของประเทศอินเดียในระหว่างช่วงระยะเวลาดังแต่พุทธศตวรรษที่ 7 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 10²⁰ หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างภาคเหนือและภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยค้นพบที่เมืองโบราณออกแก้ว ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่เป็นสถานีทางการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของภูมิภาคนี้ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าในบรรดาพระพุทธรูปรุ่นต้นของรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ บนคาบสมุทรไทยนั้น มีพระพุทธรูปบางส่วนที่แสดงให้เห็นว่า เป็นพระพุทธรูปที่ได้มีการรับเข้ามาจากตระกูลช่างสารนาถ (Samath) อันเป็นตระกูลช่างที่เลอเลิศของศิลปะแบบคุปตะและหลังคุปตะ (Post – Gupta) ของภาคตะวันตกของประเทศอินเดีย ด้วยเหตุที่มีเส้นทางการค้าสายสำคัญสายหนึ่งที่เชื่อมระหว่างเมืองโบราณมูรากับเมืองโพรช ซึ่งเป็นเมืองท่าทางการค้าสำคัญที่ตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย²¹ จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าผลิตภัณฑ์ของแหล่งศิลปกรรมแห่งเมืองโบราณมูราได้เดินทางมาสู่รัฐตามพรลิงค์ คาบสมุทรไทย และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยผ่านทางเมืองโพรชแห่งนี้

ส่วนการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ใกล้กันกับแหล่งโบราณคดีที่เป็นศูนย์กลางที่มีชื่อเสียงของพุทธศาสนาแห่งหนึ่ง คือ นาการชุนโกณฑะในอานธรประเทศได้มีการค้นพบพระวิฆณุที่มีลักษณะทางประติมากรรมบางส่วนเป็นต้นแบบของพระวิฆณุที่มีการค้นพบในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งสี่องค์ที่กล่าวมา โดยการขุดค้นทางโบราณคดีดังกล่าวเกิดจากการกู้แหล่งโบราณคดีที่จะเกิดการถูกทำลายจากการท่อน้ำของเขื่อนที่มีการสร้างขึ้นในบริเวณแม่น้ำกฤษณา แหล่งโบราณคดีที่สำคัญที่กล่าวนี้ คือ

¹⁸ Louis Malleret, *L'archeologie du delta du Mekong*. Vol. III (Paris : 1962), pp. 372-373.

¹⁹ Ibid., pp. 375-376.

²⁰ George Coedes, "Fouilles en Cochinchine, le site de Go – Oc – eo, ancien port du royaume de Fou – nan," *Artibus Asiae* 10(1947) : 197.

²¹ M.D. Desai, "Some Roman antiquities from Akota near Baroda," *Bulletin of the Baroda State Museum* 7(1949-1950) : 22.

เมืองโบราณเยเลสวรัม ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยหกสมัย โดยเริ่มต้นตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ต่อเนื่องมาจนกระทั่งถึงช่วงปลายของสมัยกลางของอินเดีย²² โดยประติมากรรมของพระวิฆณุดังกล่าวคงจะได้รับการสลักขึ้นในช่วงต้นที่ราชวงศ์ปัลลวะเข้าสืบทอดอำนาจต่อมาราชาวงศ์อิชชวากู (Ikshvaku Dynasty) ในช่วงระยะเวลาประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 9²³ จากการที่ได้เคยมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างอาณาจักรประเทศกับรัฐตามพรลิงค์และคาบสมุทรมลายูมาโดยตลอด จึงอาจจะสามารถสันนิษฐานได้ว่าการปรากฏขึ้นของศาสนาใหม่ศาสนานี้ในบริเวณดังกล่าว เป็นผลจากการติดต่อสัมพันธ์กันโดยตรงระหว่างอาณาจักรประเทศกับรัฐตามพรลิงค์และรัฐอื่น ๆ ที่ได้พัฒนาขึ้นในบริเวณคาบสมุทรมลายู ในทำนองเดียวกันกับที่ได้มีการค้นพบประติมากรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนทางศิลปกรรมระหว่างดินแดนทั้งสองที่เป็นไปอย่างมีระบบ โดยได้มีการค้นพบว่ามรดกทางวัฒนธรรมเป็นจำนวนมากที่เป็นจารีตประเพณีในทางศิลปะที่มีการยึดถือปฏิบัติกัน ในโรงงานหรือแหล่งผลิตทางศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาที่ตั้งอยู่ในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ บนคาบสมุทรมลายูในพุทธศตวรรษที่ 10 ส่วนใหญ่ได้มีการสืบสมุฏฐานมาจากจุดกำเนิดในอมราวดีหรือศรีลังกา หรือแม้แต่ในสมัยหลังลงมา อย่างในช่วงที่ปรากฏความรุ่งโรจน์ขึ้นของศิลปะแบบคุปตะและศิลปะแบบหลังคุปตะแล้วก็ตาม จารีตประเพณีของอาณาจักรประเทศและศรีลังกาเหล่านั้นก็ยังคงได้รับการสืบทอดต่อมา²⁴

ในส่วนของศาสนสถานหรือเทวาลัยรุ่นต้นที่เคยเป็นที่ประดิษฐานเทวรูปที่ค้นพบในคาบสมุทรมลายูทั้งสามองคนั้น ในปัจจุบันนี้เป็นเทวาลัยที่อยู่ในสภาพถูกขุดคุ้ยทำลายจนเสียหาย ในทำนองเดียวกันกับศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนารุ่นแรกของคาบสมุทรมลายูแห่งนี้ที่กล่าวมา จากการที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการสำรวจทางโบราณคดีในศาสนสถานดังกล่าวทุกแห่งปรากฏว่าแต่ละแห่งมีสภาพดังนี้ คือ

แหล่งแรก วัดศาลาเทิง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นแหล่งโบราณคดีที่ยังคงปรากฏร่องรอยของซากโบราณสถาน ซึ่งคงจะเป็นเทวาลัยที่เนื่องในศาสนา

²² M.A.W. Khan, *A monograph on Yeleswaram excavations* (Hyderabad : Andhra Pradesh Government Archaeological Center, 1963), pp. 1-10.

²³ Ibid., p. 14.

²⁴ A.B. Griswold, "Imported images and the nature of copying in the art of Siam," in *Essays Offered to G.H. Luce* (Ascona : Artibus Asiae Publishers, 1966), p. 57.

พราหมณ์อยู่ แต่บริเวณเทวาลัยได้มีการสร้างบ้านพักข้าราชการครูทับลงไป ทำให้ร่องรอยดังกล่าวถูกทำลายไปมาก แต่ยังคงเหลือร่องรอยไว้หลายรูปแบบ เช่น ชาวบ้านโดยทั่วไปยังคงเรียกบริเวณนี้ว่า “ในรายณ์” หรือ “คอนรายณ์” ซึ่งคงจะเป็นชื่อที่สืบเนื่องมาจากพระวิษณุหรือพระนารายณ์รุ่นคันที่เคยประดิษฐานอยู่ในเทวาลัยแห่งนี้ ในบริเวณในรายณ์หรือคอนรายณ์นี้ ยังคงสภาพเป็นเนินดินที่สูงกว่าที่ราบลุ่มนาข้าวในบริเวณใกล้เคียงราว 2.00-3.00 เมตร ระหว่างบ้านพักดังกล่าวยังปรากฏอิฐโบราณกระจัดกระจายอยู่เกลื่อนกลาด ผู้พักอาศัยในบริเวณนี้กล่าวว่าหากขุดลงไปในพื้นที่ดินจะพบแนวอิฐเป็นจุด ๆ ทางเหนือของเนินโบราณสถานในระยะที่ห่างออกไปประมาณ 10.00 เมตร มีสระน้ำโบราณอยู่ 1 ลูก ส่วนทางทิศตะวันออกและทางทิศใต้มีร่องรอยของลำน้ำโบราณไหลผ่านโบราณสถานแห่งนี้ ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้นอกจากจะมีการค้นพบพระวิษณุรุ่นแรกที่กำลังกล่าวมาแล้ว ยังมีการค้นพบรูปเคารพที่สร้างขึ้นในระยะหลังลงมาอีกหลายองค์ ทั้งรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ อาทิ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ศิลา พระสุริยะ ศิลา และโยนิ ศิลา เป็นต้น อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าเป็นศาสนสถานที่สำคัญของชุมชนต่อเนื่องกันลงมายาวนาน คือ อย่างน้อยก็สืบเนื่องลงมาจากกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 16

แหล่งที่สอง หอพระนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่บนสันทรายเก่าภายในเขตเมืองโบราณนครศรีธรรมราช โดยตั้งอยู่ในท่ามกลางศาสนสถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์อีกหลายแห่ง โดยชาวบ้านโดยทั่วไปยังคงเรียกบริเวณที่ตั้งของเทวาลัยแห่งนี้ว่า “หนัรายณ์” อันเป็นชื่อที่คล้ายคลึงกันกับที่ปรากฏขึ้นที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาลึงที่กล่าวมาแล้ว และคงจะสืบเนื่องมาจากการเป็นที่ประดิษฐานพระวิษณุหรือพระนารายณ์รุ่นแรกเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุที่ตัวเทวาลัยได้รับการบูรณะต่อเนื่องกันมาหลายครั้ง จนกระทั่งกลายเป็นเทวาลัยที่สร้างขึ้นใหม่ด้วยการก่ออิฐถือปูน จึงไม่เหลือร่องรอยของศาสนสถานรุ่นคันใด ๆ ไว้ ประกอบกับตั้งอยู่ท่ามกลางชุมชนเมือง จึงทำให้ซากของศาสนสถานรุ่นคันถูกทำลายไปอย่างสิ้นเชิง โดยรอบโบราณสถานยังคงมีตระกูลพราหมณ์ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและประกอบกิจการทางศาสนาของคนสืบต่อมาหลายตระกูล

แหล่งที่สาม วัดพระเพรง อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณสันทรายเก่าอีกแนวหนึ่ง ซึ่งเป็นสันทรายเก่าที่ทอดตัวขนานไปกับสันทรายเก่านครศรีธรรมราช โดยตั้งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันตกของสันทรายเก่านครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นที่ตั้งของตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชเพียงเล็กน้อย บริเวณด้านข้างของสันทรายเป็นที่ราบลุ่มนาข้าว มีลำน้ำโบราณไหลผ่านหลายสาย โบราณสถานส่วนใหญ่ได้ถูกทำลายไป แต่ยังคงปรากฏร่องรอยของแนวอิฐโผล่ขึ้นมาเหนือพื้นเป็นจุด ๆ รวมทั้งยังมีการค้นพบชิ้นส่วนของ

สถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินหลายชิ้น โดยเฉพาะกรอบประตูที่มีรูปแบบอย่างเดียวกันกับที่เคยมีการค้นพบในศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในพุทธศาสนาที่ร่วมสมัยที่แหล่งโบราณคดีวัดจอมทองที่กล่าวมา จากบริเวณที่มีการค้นพบร่องรอยของซากศาสนสถานแสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง รวมทั้งยังปรากฏว่านอกจากจะมีการค้นพบประติมากรรมของพระวิฆณุรุ่นต้นดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพที่มีอายุอยู่ในระยะหลังลงมาอีกเป็นจำนวนมาก ทั้งรูปเคารพที่ตั้งอยู่ในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ อาทิ พระกณেশ ศิลา ส่วนฐาน (ส่วนพระบาท) ของพระวิฆณุ ศิลา พระหริหระ ตำริค เศียรพระพุทธรูปศิลาและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ตำริค เป็นต้น อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าเป็นศาสนสถานที่สำคัญของชุมชนต่อเนื่องกันลงมาอย่างยาวนาน คือ อย่างน้อยก็สืบเนื่องลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16

จากที่กล่าวมานี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ได้สะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงที่สำคัญในทางประวัติศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์ ทั้งในส่วนศาสนาพราหมณ์ในประเทศอินเดียและศาสนาพราหมณ์ที่แพร่กระจายมาสู่ชุมชนโบราณต่าง ๆ บนคาบสมุทรไทยอย่างน้อยสองประการ คือ ประการแรก ในประเทศอินเดียในระบอบเวลานั้น ศาสนาพราหมณ์ไม่ได้มีบทบาทแต่เพียงแต่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตวิญญาณตามนิยามในทางศาสนาโดยทั่วไปสำหรับสังคมชาวอินเดียแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ศาสนานี้ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในทางการค้าและการเมืองการปกครองของอินเดียด้วย ศาสนานี้จึงมีบทบาทอย่างโดดเด่นในศูนย์กลางทางการค้าและการเมืองการปกครองในทุกภูมิภาคของอินเดีย คือ ภาคเหนือ ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย และประการที่สอง การเผยแผ่เข้ามาของศาสนาพราหมณ์ในชุมชนโบราณต่าง ๆ บนคาบสมุทรไทยในระบอบเวลานั้น ได้เข้ามาโดยเป็นผลอันสืบเนื่องมาจากกระบวนการในทางการค้าระหว่างอินเดียและคาบสมุทรไทย ภายใต้ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ซึ่งนอกจากจะสะท้อนให้เห็นได้จากการที่ได้ปรากฏประติมากรรมรูปเคารพที่กล่าวนี้ในแหล่งที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าของคาบสมุทรไทยในระบอบเวลาดังกล่าวทั้งสิ้นแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นได้จากเอกสารโบราณของจีนที่เขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 8 ที่มีชื่อว่า “นาน-ซีห์” (Nan – shih) ซึ่งได้กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์บนคาบสมุทรไทยไว้บางตอนดังนี้

ในประเทศนั้นมีครอบครัวของฮู (Hu) จากอินเดียห้าร้อยครอบครัว มีโฟ-อู (Fo-t'u) อยู่คู่หนึ่ง และมีพราหมณ์ชาวอินเดียมากกว่าหนึ่งพันคน ประชาชนของตน-ขุนนางถือและประพฤติปฏิบัติตามศาสนาและคำสั่งสอนของพวกเขา และยกบุตรสาวของพวกเขาให้แต่งงานกับพวกเขา ผลที่ได้เกิดมาแต่เหตุการณ์ทั้งนี้ คือ พราหมณ์เป็นจำนวนมากไม่ได้จากไปไหน พวก

เขาไม่ทำอะไร แต่ศึกษาวินัยที่ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนา อาบพวกตนด้วยน้ำ
หอมและดอกไม้มีน่านาชนิดและฝึกฝนปฏิบัติด้วยศรัทธาอันแก่กล้าอย่างไม่
หยุดหย่อนตลอดทั้งวันและคืน²⁵

เอกสารโบราณของจีนที่ได้เขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 8 ที่ได้กล่าวมา ได้แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลาดังกล่าวนี้ ศาสนาพราหมณ์ได้รับการนับถือและมีอิทธิพลสูงบนคาบสมุทร
ไทย เนื่องจากพราหมณ์ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยเป็นการถาวรบนคาบสมุทรแห่งนี้จำนวนมาก
โดยที่ประชาชนชาวพื้นเมืองได้ “นับถือและประพฤติปฏิบัติตามศาสนาและคำสั่งสอนของพวกเขา” โดยที่ประชาชนได้ “ขบถุสสาวของพวกตนให้แต่งงานกับพวกเขา” จึงได้นำมาสู่สภาพ
การณ์ที่สำคัญ คือ “พราหมณ์เป็นจำนวนมากไม่ได้จากไปไหน” พราหมณ์เหล่านี้ “ไม่ได้ทำ
อะไร” ที่นอกเหนือไปจากการศึกษาคัมภีร์ที่ศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาพราหมณ์ ตลอดจน “อาบพวกตน
ด้วยน้ำหอมและดอกไม้มีน่านาชนิดและฝึกฝนปฏิบัติด้วยศรัทธาอันแก่กล้าอย่างไม่หยุดหย่อนตลอด
ทั้งวันและคืน” พราหมณ์เหล่านี้จึงเป็นผู้ที่ปฏิบัติภารกิจหลักในทางศาสนา โดยเฉพาะการเผยแพร่
ศาสนาพราหมณ์และวิทยาการหรือวัฒนธรรมสาขาอื่น ๆ ของอินเดียให้แก่ประชาชนชาวพื้นเมือง
วัฒนธรรมสาขาต่าง ๆ ของอินเดียจึงกระจายแพร่หลายไปในหมู่ประชาชนชาวพื้นเมืองอย่างรวดเร็ว
พราหมณ์จึงดำรงตนอยู่ในฐานะของผู้ได้รับการยกย่องเคารพนับถือในหมู่ประชาชนชาวพื้น
เมือง โดยสภาพการณ์เช่นนี้ได้ปรากฏขึ้นในบรรดาเมืองท่าทั้งหมดที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนบน
คาบสมุทร รวมทั้งยังได้แพร่กระจายไปสู่ชุมชนโบราณที่เป็นบวรารที่ตั้งอยู่รายรอบอีกด้วย อัน
สามารถที่จะสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนจากการที่ได้ปรากฏประติมากรรมรูปเคารพที่เนื่องในศาสนา
พราหมณ์และร่องรอยของศาสนสถานหรือเทวาลัยที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวในชุมชน
โบราณขนาดเล็กที่เป็นชุมชนบวรารหลายแห่งบนคาบสมุทรแห่งนี้ การแพร่กระจายของศาสนา
พราหมณ์และวิทยาการหรือวัฒนธรรมสาขาอื่น ๆ ที่ปรากฏขึ้นในระยะเวลาที่กล่าวนี้ คือ ใน
ระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 ได้ส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อพัฒนาการทางสังคมและการเมือง
การปกครองของคาบสมุทรแห่งนี้ที่ได้พัฒนาขึ้นเพื่อรองรับพัฒนาการทางเศรษฐกิจการค้าบนเส้น
ทางการค้าของโลกโบราณสายนี้ โดยคณะพราหมณ์ผู้ทำการค้าเหล่านี้ ได้เข้าสู่คาบสมุทรแห่งนี้
โดยไม่ได้เอาศาสนาพราหมณ์อันบริสุทธิ์เข้ามาเพียงอย่างเดียว แต่ได้นำเอาการค้าเข้ามาด้วย

²⁵ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500* (Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1966), p. 17.

ยุคทองของลัทธิไสวนิกายในรัฐตามพรลิงค์

ในพุทธศตวรรษที่ 11 ได้ปรากฏศาสนาพราหมณ์ลัทธิใหม่อีกลัทธิหนึ่งขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ คือ ลัทธิไสวนิกาย ซึ่งเป็นลัทธิที่นับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด โดยได้ปรากฏขึ้นควบคู่กันกับการปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกของศิลาจารึกในรัฐนี้ คือ ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย ซึ่งเป็นศิลาจารึกที่ได้สลักไว้บนหน้าผาของภูเขา ซึ่งเป็นหินธรรมชาติที่ไม่อาจจะเคลื่อนย้ายได้ ในบริเวณหุบเขาช่องคอย ในเขาควนลำแพน บ้านคลองท่อน ตำบลควนเกย อำเภอจุฬาภรณ์ (แต่เดิมอยู่ในอำเภอร่อนพิบูลย์) จังหวัดนครศรีธรรมราช (แผนที่ หมายเลข 5 และ ภาพที่ 24-25) โดยหุบเขาแห่งนี้ล้อมรอบด้วยภูเขาที่สลับซับซ้อนและขนาดไม่สูงนักหลายลูก โดยตั้งอยู่ห่างลงมาทางด้านทิศใต้ของตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชประมาณ 40 กิโลเมตร ในบริเวณนี้มีลำคลองหลายสายไหลลงสู่แม่น้ำปากพนัง ซึ่งเป็นแม่น้ำที่ไหลลงสู่อ่าวไทยทางทิศเหนือที่อ่าวปากพนังหรืออ่าวนครศรีธรรมราช และทางทิศใต้ที่ทะเลสาบสงขลา ในขณะเดียวกันก็มีลำน้ำที่เชื่อมกันกับคลองท่าเรือที่ไหลลงสู่อ่าวนครศรีธรรมราชเช่นกัน ส่วนทางทิศตะวันตกสามารถที่จะติดต่อกับชายฝั่งทะเลอันดามันได้ โดยการเดินทางข้ามคาบสมุทรโดยอาศัยคลองท่อมหรือแม่น้ำตรังสายหนึ่งสายใดก็ได้ ผู้วิจัยสามารถดำเนินการสำรวจทางโบราณคดีในบริเวณนี้ได้ ในบริเวณที่จำกัดมาก เนื่องจากประสบปัญหาที่สำคัญหลายประการ และเป็นบริเวณที่มีป่าเขาสลับซับซ้อน จึงยังไม่ปรากฏสภาพที่แท้จริงว่าในชั้นดินในบริเวณนี้มีสภาพเป็นเช่นไร

ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยค้นพบเมื่อวันที่ 10 กันยายน 2522 โดยผู้วิจัยได้นำมาตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเกี่ยวกับประวัติการค้นพบ ประวัติการดำเนินงานทางโบราณคดี การอ่าน การแปล และการวิเคราะห์ตีความเบื้องต้นเมื่อเดือนพฤษภาคม 2523 โดยในครั้งนั้นผู้วิจัยได้พิจารณาเห็นว่าศิลาจารึกหลักนี้ค้นพบในบริเวณหุบเขาช่องคอย จึงได้ตั้งชื่อตามแหล่งที่ค้นพบว่า “ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย”²⁶ ซึ่งเป็นชื่อที่ได้มีการใช้สืบต่อกันมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ครั้นในเดือนกันยายนปีเดียวกันกรมศิลปากรได้ตีพิมพ์เผยแพร่ผลการศึกษา²⁷ และหลังจากนั้นได้มีการศึกษาค้นคว้าและอ้างอิงศิลาจารึกหลักนี้ในวิชาการสาขาต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง จนกลายเป็นศิลาจารึกที่สำคัญหลักหนึ่งของรัฐตามพรลิงค์ คาบสมุทรไทย และประเทศไทยไปในที่สุด

²⁶ ปรีชา นุ่นสุข, “ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย : หน้าใหม่ของประวัติศาสตร์ภาคใต้,” ศิลปวัฒนธรรม 1 (พฤษภาคม 2523) : 48-59.

²⁷ ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และเชเมม แก้วคล้าย, “ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย,” ศิลปากร 24 (กันยายน 2523) : 89-93.

จากการศึกษาวิเคราะห์ทางด้านอักษรโบราณวิทยา (Palaeography) โดยอาศัยการศึกษาเปรียบเทียบวิวัฒนาการของรูปแบบของตัวอักษรเป็นหลักได้แสดงให้เห็นว่า ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยเป็นศิลาจารึกที่สลักด้วยอักษรปัลลวะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 และใช้ภาษาสันสกฤต โดยลักษณะการสลักมีการสลักแยกกันเป็นสามตำแหน่งเรียงกันลงมา แม้ว่าจะเรียงกันโดยไม่มีระเบียบนัก โดยตำแหน่งแรกใช้อักษรที่มีขนาดใหญ่ที่สุด ส่วนตำแหน่งที่สองและตำแหน่งที่สามใช้อักษรที่มีขนาดเล็กลงมาและมีขนาดเล็กไล่เลี่ยกันทั้งสองตำแหน่ง ซึ่งในที่นี้ได้ใช้คำว่าตอนแทนคำว่าตำแหน่ง และปรากฏผลการอ่านและการแปลศิลาจารึกหลักนี้ดังนี้²⁸

ตอนที่หนึ่ง

คำอ่าน : ศรีวิทยาธิการสย
คำแปล : (ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นสามีของนางวิทยาเทวี

ตอนที่สอง

คำอ่าน : นโมสตฺย คโตสม ปตฺย วนานา
นโมสตฺย คโตสม ปตฺย สุราณาม
ปฺรโยชนาจนิวนมา คตาเสต
ทาทวยमितยตฺร ภวทภิรภยะ
คำแปล : ขอความนอบน้อม จงมีแก่ท่านผู้เป็นเจ้าแห่งป่าพระองค์นั้น
ขอความนอบน้อม จงมีแก่ท่านผู้เป็นเจ้าแห่งเทพทั้งมวลพระองค์นั้น
ชนทั้งหลายผู้เคารพต่อพระศิวะ คิดว่าของอันท่านผู้เจริญ (พระศิวะ)
นี้จะพึงให้มีอยู่ในที่นี้ จึงมาเพื่อประโยชน์ (นั้น)

ตอนที่สาม

คำอ่าน : เขษานนิตยเทศฺย คิษฺฐนติ มนุชาววาระ
ยทิ เตษฺมา ปฺรสาทาจจ การยชนเตษฺมา ภวียชติ
คำแปล : ถ้าคนคืออยู่ในหมู่บ้านของชนเหล่าใด
ความสุขและผล (ประโยชน์) จักมีแก่ชนเหล่านั้น

²⁸ เรื่องเดียวกัน.

จากคำอ่านและคำแปลของศิลาจารึกหลักนี้แสดงว่าเนื้อหาตอนแรกเป็นการประกาศให้ทราบว่ามีศิลาจารึกนี้เป็นศิลาจารึกที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายสำหรับ “พระศิวะ” แม้ว่าในระยะหลังจะมีการเปลื้องข้อความในตอนแรกจากเดิมที่เคยแปลว่า “(ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นสวามีของนางวิทยาเทวี” มาเป็น “(ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นเจ้าของวิหาร (พระศิวะ)”²⁹ ก็ตาม เพราะว่าทั้งคำว่า “ผู้เป็นสวามีของนางวิทยาเทวี” และคำว่า “ผู้เป็นเจ้าของวิหาร” ก็หมายถึงพระศิวะทั้งสองคำ เนื่องจากคำว่า “ศรีวิชัยการสย” เป็นพระนามอันหนึ่งของพระศิวะ ซึ่งแปลว่าผู้เป็นเจ้าของวิหารทั้งปวง³⁰ ส่วนเนื้อหาตอนที่สองเป็นการกล่าวแสดงความเคารพและสรรเสริญพระศิวะในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นเจ้าของป่าและเจ้าของเทพทั้งมวล รวมทั้งการแสดงเหตุผลของการที่บรรดาผู้เคารพนับถือต่อพระศิวะได้มายังสถานที่แห่งนี้ เพราะศาสนิกชนเหล่านั้นคิดว่าของที่พระศิวะจะประทานให้มีอยู่ในที่นี้ จึงมาเพื่อประโยชน์อันนั้น สำหรับเนื้อหาตอนที่สาม เป็นการกล่าวสรรเสริญคนดี หรือการกล่าวถึงอานิสงส์ของคนดี โดยแสดงให้เห็นว่าถ้าคนดีอยู่ในหมู่บ้านของกลุ่มชนหรือชนเหล่าใดก็ตาม ความสุขและผลประโยชน์จะเกิดขึ้นกับกลุ่มชนเหล่านั้น กล่าวโดยสรุปศิลาจารึกหลักนี้มีเนื้อหาหลักที่จะประกาศให้ทราบว่าเป็นศิลาจารึกที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายสำหรับพระศิวะ ผู้ทรงเป็นเจ้าของวิหาร เจ้าของป่า และเจ้าของเทพทั้งมวล ซึ่งศาสนิกชนได้เข้ามาถวายความเคารพต่อพระองค์ เพราะพระองค์ทรงสามารถที่จะประทานสิ่งที่พึงปรารถนาให้ได้ หากศาสนิกชนปฏิบัติตามหลักธรรมในศาสนา ศาสนิกชนก็จะเป็นคนดี เมื่อศาสนิกชนเป็นคนดีก็จะส่งผลให้หมู่บ้านและชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ไม่ว่าจะเป็นหมู่บ้านหรือ ชุมชนของชนเหล่าใดก็จะได้รับความสุขและผลประโยชน์ตามมา

จากเนื้อหาของศิลาจารึกหลักนี้ที่กล่าวมา ผู้วิจัยมีความเห็นว่าอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าศิลาจารึกหลักนี้มีฐานะเสมือนหนึ่งเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงการประกาศศาสนาใหม่หรือลัทธิใหม่ในต่างแดนหรือในท้องถิ่นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องสื่อสารหรือประกาศให้รู้สาระที่สำคัญอย่างน้อยสี่ประการ คือ ประการแรก แนะนำให้รู้ศาสนาใหม่หรือลัทธิใหม่นี้เป็นของพระศิวะหรือไศวนิกาย ประการที่สอง แนะนำให้รู้ที่พระศิวะทรงเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่สูงสุดหลายด้าน แต่ในที่นี้ได้เลือกมาเพียงสามด้าน คือ ทรงเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุดทางด้านวิทยาการ ทรงเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในป่าเขาถ้ำนาไพร และทรงเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเหนือกว่าเทพเจ้าทั้งมวล ประการที่สาม แนะนำให้รู้ว่าการยอมรับนับถือศาสนาของพระองค์กระทำได้อย่างไร ซึ่งในที่นี้ได้ชี้ให้เห็นว่ากระทำได้โดยการถวายความเคารพนับถือและซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อ

²⁹ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529), หน้า 54.

³⁰ เรื่องเดียวกัน.

พระองค์ และประการสุดท้าย แนะนำหรือชักชวนให้หันมานับถือศาสนาของพระองค์ แล้วพระองค์จะประทานสิ่งที่พึงปรารถนาให้แก่ผู้ยอมรับนับถือ และชุมชนจะได้รับความสุขและผลประโยชน์จากการยอมรับนับถือพระองค์ เพราะพระองค์จะทรงทำให้ผู้ยอมรับนับถือเป็นคนดี อันเป็นผลประโยชน์หรืออานิสงส์ที่ชุมชนหรือท้องถิ่นจะได้รับโดยตรงจากการยอมรับนับถือลัทธินี้ด้วยเหตุนี้ ศิลาจารึกหลักนี้จึงเป็นคำประกาศศาสนาหรือลัทธิใหม่ที่มีโครงสร้างอย่างครบถ้วนสมบูรณ์มาก เพราะได้ประกาศให้รู้ถึงสาระสำคัญในทางศาสนาได้อย่างครบถ้วน นับตั้งแต่ชื่อของเทพสูงสุดแห่งลัทธิ ความยิ่งใหญ่ของเทพสูงสุดแห่งลัทธิ ข้อปฏิบัติที่สำคัญของศาสนิกชนในลัทธิ ไปจนกระทั่งถึงผลประโยชน์ที่ศาสนิกชนในลัทธิจะพึงได้รับ จึงอาจจะกล่าวได้ว่าศิลาจารึกหลักนี้เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่ที่สุดที่ประกาศให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ รวมทั้งหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้ยืนยันให้เห็นว่า นับตั้งแต่ที่ลัทธินี้ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในรัฐนี้ในพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา โดยได้แสดงบทบาทอย่างโดดเด่นในรัฐนี้อย่างสืบเนื่องกันมาจนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 16 นั้น ลัทธินี้ได้รักษาไว้ซึ่งพันธกิจที่มีต่อรัฐตามพรลิงค์ตามที่ได้ประกาศไว้ในศิลาจารึกดังกล่าวอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะพันธกิจที่สนองตอบปรัชญาหรือระบบความเชื่อสูงสุดของลัทธิที่ประกาศไว้ในศิลาจารึกดังกล่าวสามประการ คือ ประการแรก พระศิวะทรงเป็นเจ้าแห่งวิทยาการ ประการที่สอง พระศิวะทรงเป็นเจ้าแห่งป่า และประการที่สาม พระศิวะทรงเป็นเจ้าแห่งเทพทั้งมวล ซึ่งได้นำมาเป็นหลักปฏิบัติในการแสดงบทบาทของลัทธินี้ในการพัฒนารัฐตามพรลิงค์อย่างครบถ้วนจนส่งผลให้ลัทธินี้มีบทบาทอย่างโดดเด่นและประสบความสำเร็จสูงสุดในรัฐนี้ตลอดช่วงระยะเวลาอันยาวนานหลายศตวรรษ โดยสามารถที่จะจัดจำแนกบทบาทดังกล่าวออกได้เป็นสามฐานะ คือ บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งวิทยาการ บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งป่า และบทบาทในฐานะของเจ้าแห่งเทพ

การพัฒนารัฐตามพรลิงค์ภายใต้ลัทธิไศวนิกาย

ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 รัฐตามพรลิงค์ภายใต้ระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้พัฒนาขึ้นอย่างโดดเด่นบนคาบสมุทรไทยในทุกด้าน นับตั้งแต่การรวมตัวกันเข้าเป็นรัฐซึ่งเริ่มต้นขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 ไปจนกระทั่งการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองของรัฐแห่งนี้สืบเนื่องกันมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งตลอดช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้อิทธิพลของลัทธิไศวนิกายได้แสดงให้เห็นบทบาทอันโดดเด่นในฐานะที่กล่าวมาทั้งสามฐานะ จนส่งผลให้รัฐแห่งนี้เป็นรัฐรุ่นต้นที่มีความแข็งแกร่ง มั่งคั่ง มั่นคง และรุ่งโรจน์ที่สุด

รัฐหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระบอบเวลานั้น โดยบทบาทที่สำคัญของลัทธิไศวนิกายในการพัฒนารัฐแห่งนี้มีดังต่อไปนี้ คือ

1. บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งวิทยาการ

ในระหว่างที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ได้สถาปนารัฐตามพรลิงค์ขึ้นมาและพัฒนารัฐแห่งนี้มาอย่างยาวนานนั้น ลัทธินี้ได้เผยแพร่และพัฒนาวิทยาการด้านต่าง ๆ ขึ้นภายในรัฐหลายประการ ส่งผลให้ประชาชนภายในรัฐได้มีโอกาสศึกษาเรียนรู้วิทยาการต่าง ๆ หลายด้าน โดยวิทยาการที่สำคัญ ได้แก่

1.1 วิทยาการด้านระบบความเชื่อ

1) ความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้า ความคิดเรื่องเทพเจ้าต่าง ๆ ของศาสนาพราหมณ์ ในสมัยแรก ๆ คือ ยุคพระเวท (ประมาณ 1,000 - 400 ปีก่อนพุทธกาล) เกิดจากสภาพธรรมชาติ คือ มนุษย์เกิดจินตนาการว่าเบื้องหลังธรรมชาติ หรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ต้องมีผู้มีอำนาจบังคับ คือ มนุษย์ได้ความรู้สึกให้แก่ธรรมชาติ กลายเป็นเทพเจ้าตามธรรมชาติไป³¹ เทพเจ้าเหล่านี้เป็นที่มาของเทพนิยายทางศาสนาพราหมณ์ และเป็นพื้นฐานที่สำคัญของลัทธิการบูชาขัณฑ์ในศาสนาฮินดู ในระยะต่อมา เทพที่สำคัญ คือ เทพประจำทิศทั้งแปด ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยพระเวท และเห็นชัดขึ้นในสมัยพราหมณะ อันเป็นระยะที่มีการทำพิธีการต่าง ๆ เพื่อบูชาขัณฑ์ เทพเจ้ามีลักษณะที่มนุษย์บูชาเทพเจ้าองค์ใดเขาก็ยกย่องเทพเจ้าองค์นั้นว่าสูงสุดในขณะนั้น ลักษณะเช่นนี้ได้วิวัฒนาการไปสู่ความคิดเรื่องเอกเทวนิยม เทพที่สำคัญ คือ พระอินทร์, พระยม, พระวรุณ, พระกุเวร (ท้าวเวสสุวัณ), พระอัคนี, พระสุริยาทิตย, พระวายู (มารุต), พระโสมนารถ และยังมีเทพอื่นที่กล่าวถึงอีก คือ พระพินเนศวร และพญาพาลี

ในยุคพราหมณะ (ประมาณ 500 - 100 ปีก่อนพุทธกาล) การบูชาเทพเจ้ามีพิธีกรรมที่พิศดารมากขึ้น มีกฎเกณฑ์มากขึ้น มิฉะนั้นการบูชาจะไร้ผล เครื่องบูชาจะไร้ผล เครื่องบูชาที่อยู่เหนือเหตุผลทางศีลธรรม มีการบูชาด้วยน้ำเมา สัตว์ และคน พราหมณ์เป็นผู้ผูกขาดการประกอบพิธีกรรม โดยมีคัมภีร์พราหมณะเป็นแม่บทที่สำคัญ พราหมณ์จึงเป็นผู้มีอำนาจที่แท้จริงในการบูชาขัณฑ์ ด้วยเหตุนี้ พราหมณ์เองก็คิดว่าพวกตนเป็นผู้ที่มีความสำคัญที่สุด ความคิดเรื่องชั้นวรรณะของพราหมณ์ก็ค่อย ๆ ปรากฏชัดขึ้น³²

³¹ A.L. Basham, *The wonder that was India* (London : Sidgwick and Jackson, 1956), p. 32.

³² Julius Eggeling (tr.), "The Satapatha Brahmana," in *The Sacred Books of the East Series*. Vol. 26 (Delhi : Motilal Banarsidass, 1964), pp. X - XL.

2) ความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าสูงสุด แม้ว่าแนวความคิดเกี่ยวกับการยกย่องเทพองค์ใดองค์หนึ่งให้สูงกว่าเทพองค์อื่น จะเริ่มปรากฏในคำอ้อนวอนมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเวท และสมัยพราหมณ์ แต่ที่ปรากฏชัดแจ้งจริง ๆ เมื่อศาสนาพราหมณ์ได้วิวัฒนาการเป็นศาสนาฮินดูอย่างเต็มที่ตั้งแต่สมัยพระเจ้าศุภะในต้นพุทธศตวรรษที่ 6 โดยพระองค์ทรงส่งเสริมศาสนาพราหมณ์เพื่อต่อต้านพุทธศาสนา โดยยกย่องพระศิวะ, พระวิष्ณุ, และเทพเจ้าดั้งเดิมของพราหมณ์คือ พระพรหม ให้เป็นผู้สูงสุดรวมกันเรียกว่า “ตรีมูรติ”³³

(1) พระพรหม เป็นเทพเจ้าดั้งเดิมของพราหมณ์ มีความสัมพันธ์กับพระปชาบดี จนบางท่านเห็นว่าเป็นวิวัฒนาการของพระปชาบดี พระพรหมเป็นหนึ่งในเทพสูงสุดที่มีหน้าที่เป็นผู้สร้างสรรค์สิ่ง เนื่องจากกาเนิดของพระองค์เป็นลักษณะการคาดคะเนมากกว่าจะเป็นรูปเคารพทั่วไป ทำให้ในความเป็นจริงพระองค์ไม่ค่อยได้รับความเคารพจากประชาชนมากนัก³⁴ พระพรหมมีความหมายเป็นสองนัย คือ นัยแรก คำว่า พรหม หรือ พรหมัน เป็นคำกลาง ๆ หมายถึง วิญญาณอันสูงสุดของจักรวาล ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองเป็นนิรันดร์ เป็นที่เกิดและเป็นที่รวมของสรรพสิ่ง ไม่มีรูปร่าง ไม่ใช่วัตถุ ไม่สามารถเห็นได้ ไม่เกิด ไม่มีใครสร้าง ไม่มีเบื้องต้นและที่ สุด ไม่มีขอบเขตจำกัด ไม่สามารถเข้าใจได้โดยประสาทสัมผัส ปรากฏทุกหนทุกแห่ง ทั้งในสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต หมายถึงว่า พรหมก็คือต้นเหตุของสรรพสิ่งนั่นเอง³⁵ นัยที่สอง พระพรหม หมายถึง เทพเจ้าผู้เกิดจากพรหมัน ซึ่งเป็นวิญญาณสูงสุด หรืออาจจะกล่าวว่าเป็นภาคบุคลาธิษฐานของพรหมนั่นเอง ลักษณะพระวรกายสีแดง มีสี่เศียร ทรงหงส์เป็นพาหนะ เมื่อพระองค์ได้เกิดจากวิญญาณสูงสุดแล้วก็ได้ทรงสร้างเทพเจ้าขึ้น แล้วรับสั่งให้ประจำตามที่ตั้งต่าง ๆ เช่น พระอัคนีประจำโลก, พระวายุประจำสวรรค์, พระอาทิตย์ประจำท้องฟ้า นอกจากนี้ พระองค์ยังได้เนรมิตพราหมณ์จากพระโอษฐ์, กษัตริย์จากพระพาหา, แพศย์จากพระขงฆ์ และศูทรจากพระบาท³⁶

(2) พระวิष्ณุ เป็นหนึ่งในเทพสูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ในคัมภีร์พระเวทพระองค์มิใช่เทพสูงสุดแต่อย่างใด แต่เป็นเพียงสหยาสนีทของพระอินทร์ เป็นที่มาของ

³³ J. N. Rarguhar, *An outline of the religion literature of India* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1968), p. 78.

³⁴ James Hasling (ed.), *Encyclopaedia of religion and ethic* (1909) : 810.

³⁵ John Dowson, *A classical dictionary of Hindu mythology and religion* (Delhi : Lyal Book Depot, 1976), p. 56.

³⁶ Julius Eggeling (tr.), “The Satapatha Brahmana,” in *The Sacred Books of the East Series. Vol. 44*, p. 27.

พลังสุริยะ คัมภีร์พระเวทและคัมภีร์พราหมณะกล่าวถึงพระองค์ว่าเป็นผู้ครองอาณาเขตของจักรวาล ด้วยการเสด็จเพียงสามก้าวเท่านั้น วิษณุปุราณะกล่าวว่า พระองค์เป็นผู้สร้าง ผู้รักษา และผู้ทำลาย เป็นผู้มีอำนาจเหนือพระพรหมและพระศิวะ อันแสดงให้เห็นถึงการแก่งแย่งกันเป็นใหญ่ระหว่าง นิกายต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ที่ได้พัฒนาเป็นศาสนาฮินดู ³⁷

(3) พระศิวะ เป็นเทพเจ้าในชั้นดั้งเดิมของพวกทมิฬ หรือทราวิท หรือดราวิเดียน ทางภาคใต้ของอินเดีย ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ของพวกทมิฬและหลักฐานทางโบราณคดีจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโมहनโซ - คาโร และเมืองฮารัปปา ซึ่งเชื่อกันว่าเมืองทั้งสองนี้เป็นที่อยู่ของพวกดราวิเดียนมาก่อน คนพวกนี้นับบูชาลึงค์ของพระศิวะ หรือศิวลึงค์ ³⁸ พระองค์มักมีชื่อที่สัมพันธ์กับสิ่งที่พระองค์ทรงสัมพันธ์ด้วย เช่น สัมพันธ์กับภูเขา โดยเฉพาะภูเขาหิมาลัย จึงได้นามว่า ศิริสะ คือ เป็นใหญ่แห่งภูเขา หรือพระองค์เป็นที่นับถือของพวกผี เป็นผู้เกี่ยวข้องกับความตาย จึงได้นามว่า ภูเตศวร เป็นต้น ในคัมภีร์พระเวท ไม่ได้กล่าวถึงพระศิวะไว้โดยตรง แต่กล่าวถึงพระรุหะ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันแล้วว่าเป็นพระศิวะในกาลต่อมา พระรุหะเป็นที่เคารพของพราหมณ์เสมอด้วยเทพอื่น ๆ เมื่อศาสนาพราหมณ์ได้รับการปฏิรูปเพื่อแข่งขันกับพุทธศาสนาในต้นพุทธศตวรรษที่ 6 พระศิวะได้รับการยกย่องเสมอด้วยพระพรหม และพระวิษณุ และเด่นชัดขึ้นเมื่อมีการแบ่งเป็นนิกายต่าง ๆ เพราะนักปราชญ์ในแต่ละนิกายต่างก็แต่งคัมภีร์ยกย่องเทพเจ้าสูงสุดในนิกายตน ลักษณะเช่นนี้ปรากฏชัดในยุคนุราณะ โดยปรกติพระศิวะได้รับการกล่าวถึงในสองลักษณะ คือ ลักษณะแรก ไม่มีรูปร่าง พระองค์เป็นอย่างเดียวกันกับพรหมัน หรืออาตมัน ในกรณีนี้ถ้าต้องการบูชาพระองค์ก็ต้องบูชาส่วนอันละเอียดอ่อนของพระองค์ คือ ศิวลึงค์ ซึ่งมีกำเนิดในลักษณะต่าง ๆ เช่น เกิดขึ้นเองเรียกว่า สวยัมภู หรือมีผู้มีศรัทธาสร้างขึ้น หรือภูเขาที่มีลักษณะเหมือนลึงค์ตามธรรมชาติ ³⁹ และลักษณะที่สอง พระศิวะปรากฏเป็นรูปร่างในรูปแบบต่าง ๆ ในกรณีนี้สามารถบูชารูปเคารพของพระองค์ได้ ในศิวปุราณะได้กล่าวถึงศิวลึงค์ว่าควรอยู่กับฐานศิวลึงค์ (ซึ่งเรียกว่า โยนิ) อุปมาดั่งว่า พระศิวะประทับคู่กับพระนางปารวตีฉันทิ รูปลึงค์ก็ควรอยู่บนรูปโยนิของพระนางปารวตีฉันทินั้น ⁴⁰

³⁷ H. H. Wilson, *The Vishnu Purana* (Delhi : Panti and Pustak, 1961), p. 469.

³⁸ Ananda K. Coomaraswamy, *The dance of Shiva* (Delhi : Asia Publishing House, 1956), pp. 73 – 74.

³⁹ A Board of Scholars, *The Siva – Purana* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1970), p. 5.

⁴⁰ Ibid., p. 69.

3) ความเชื่อเกี่ยวกับอาตมัน อาตมัน (หรือ Soul) เป็นลักษณะความเชื่อที่สำคัญในศาสนาพราหมณ์ โดยเชื่อว่าเป็นพลังชนิดหนึ่ง ไม่ใช่วัตถุ ดำรงอยู่ได้อย่างเป็นอิสระ หรืออาจจะอาศัยอยู่กับร่างกายหรือวัตถุก็ได้ แต่ไม่แตกดับเมื่อวัตถุแตกดับ ดังนั้น อาตมัน คือ สิ่งที่อยู่ในคน ทำให้เป็นบุคคลขึ้น เมื่อร่างกายเน่าเปื่อยแล้ว ยังเชื่อว่าอยู่ต่อไป หรืออาตมัน คือ เจตภูติของบุคคลที่ตาย เชื่อกันว่าได้แยกออกไปจากร่างกายและดำรงอยู่ได้ตามลำพัง⁴¹ เมื่อบุคคลกระทำความผิดตายไปแล้วอาตมันย่อมขึ้นสู่สวรรค์ เมื่อบุคคลทำชั่วย่อมตกนรก แต่ทั้งสวรรค์และนรกไม่ใช่จุดสุดท้ายของมนุษย์ เพราะทำให้อาตมันต้องเวียนว่ายเช่นเดิม คือ อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรม ซึ่งจะชักนำให้เกิดอีก เป็นผู้อยู่ในอำนาจของพญายม คือ ความตาย

4) ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องกรรม กรรมแปลว่า สิ่งคำจูน หรือสนับสนุน คือ เป็นกฎของจักรวาลและกฎศีลธรรมของสังคม ต่อมาในยุคที่มีการเชื่นตรวจบูชาเพื่องฟู คำนี้มีความหมายถึงขัญพิธีอันเป็นลักษณะเด่นของการบูชาเทพเจ้าในสมัยนั้น แนวคิดเรื่องกรรมสัมพันธ์กับการเกิดใหม่ คือ หากบุคคลมีกิเลสหรืออวิชชา เขาก็ต้องทำกรรม กรรมย่อมผลักดันให้เขาเกิดแล้วเกิดอีก กรรมในอดีตเป็นตัวที่กำหนดชีวิตในปัจจุบัน กรรมในปัจจุบันชาติเป็นตัวกำหนดชีวิตมนุษย์ในชาติหน้า หากบุคคลใดเกิดมาแล้วรวย ขาเงิน หรือคำด้อย เขาก็ต้องรับสภาพเช่นนั้น เพราะการให้ผลกรรมแบบที่มีชะตาที่กำหนดไว้ล่วงหน้าแล้วเช่นเดียวกับพรหมลิขิต เป็นสภาพที่ทุกคนต้องจำยอม แก้ไขไม่ได้ วิธีชีวิตถูกกำหนดไว้ล่วงหน้าแล้ว⁴² ส่วนเรื่องวรรณะนั้น ตอนแรกเป็นการรังเกียจกันในแง่ของเชื้อชาติและวัฒนธรรม คือ เป็นการรังเกียจชนพื้นเมืองของชาวอารยัน เพราะคิดว่าชนพื้นเมืองมีผิวดำและด้อยวัฒนธรรมกว่าตน จากความรู้สึกลี้ภัย จึงเกิดขึ้นในเรื่องหน้าที่การงานที่ถือว่า สำหรับพวกอารยันด้วยกัน ในเวลาต่อมาเรื่องวรรณะกลายเป็นเรื่องที่ยอมรับว่าพระพรหมเป็นผู้กำหนดไป กลายเป็นกรอบ หรือเป้าที่กำหนดรูปแบบของคนไป คือ ถ้าเป็นบุคคลก็จะอยู่ในวรรณะเดิม ไม่สามารถออกไปได้ในชีวิตนี้

5) ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ ไสยศาสตร์เป็นศาสตร์ที่เกี่ยวกับการใช้เวทย์มนตร์คาถาทุกรูปแบบ ตลอดจนการยอมรับอำนาจที่เกิดจากการใช้เวทย์มนตร์คาถาต่าง ๆ ซึ่งประกอบด้วยเวทย์มนตร์คาถา ยันต์ และโศกลาง แต่เดิมการร้ายเวทย์มนตร์คาถาเป็นการสวดอ้อนวอนพระเจ้า ค่อมาค่อย ๆ กลายเป็นพิธีกรรมต่าง ๆ นั้นเอง มีความศักดิ์สิทธิ์ในตัวเอง คาถาที่ใช้ก็

⁴¹ David B. Guralnik (ed.), Webster's new world dictionary (New York : The World Publishing House, 1970), p. 1360.

⁴² Ibid., p. 509.

ศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจสถิตในตัวอักษรแล้ว ไม่ขึ้นอยู่กับอำนาจของเทพเจ้า เพราะสามารถบังคับเทพเจ้าให้ปฏิบัติต่าง ๆ ได้ เทพจึงเป็นสื่อให้การประกอบพิธีเกิดสัมฤทธิ์ผลเท่านั้น บางท่านจึงเห็นว่าลักษณะนี้เป็นสาระที่แท้จริงของศาสนาพราหมณ์⁴³ หลังพุทธกาลศาสนาพราหมณ์ได้พัฒนาเป็นศาสนาฮินดูอย่างเต็มที่ในสมัยคุงกะและคุปตะ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 – 13 การแสดงความเคารพต่อเทพเจ้าในยุคนี้นี้ เรียกว่าลัทธิภักดี คือ การมอบกายและใจต่อพระเจ้า อุทิศตนต่อพระเจ้า แสดงความรัก ความเชื่อมั่นต่อพระเจ้า วิธีแสดงความภักดี คือ เปล่งคำนมัสการและสรรเสริญจนกลายเป็นเวทย์มนตร์คาถา ซึ่งเจริญรุ่งเรืองมากในยุคราฐะ ทั้งในลัทธิไวษณพนิกายและลัทธิไศวนิกาย และในคัมภีร์ตันตระของลัทธิตันตระ ซึ่งเจริญในเบงกอลตะวันออกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา⁴⁴ ส่วนยันต์อันเป็นแผนภูมิอันสถิตซึ่งมีอำนาจพิเศษ ได้เจริญขึ้นในยุคตันตระเช่นกัน เพราะมีการกล่าวถึงการใช้ยันต์เป็นเครื่องมือเพื่อเข้าถึงอำนาจของพระศิวะได้ทางหนึ่ง โดยปรากฏในคัมภีร์ตันตระหลายแห่ง⁴⁵ หากพิจารณาให้ดีจะพบว่าผู้อยู่เบื้องหลังที่สำคัญของไสยศาสตร์ คือ พวกพราหมณ์ เพราะพราหมณ์เป็นผู้เชี่ยวชาญในพิธีกรรม ยิ่งพิธีกรรมสลับซับซ้อนมากขึ้นเท่าใดก็ยิ่งอาศัยผู้เชี่ยวชาญมากขึ้นเท่านั้น พวกพราหมณ์เองก็มีรายได้สูงขึ้นก็เป็นธรรมดาที่จะผูกขาดหน้าที่อันนี้ไว้สำหรับตน หรืออีกนัยหนึ่งจักรวาลทั้งหมดอยู่ใต้อำนาจของเทพเจ้า เทพเจ้าทั้งหมดอยู่ใต้อำนาจของเวทย์มนตร์คาถา เวทย์มนตร์คาถาอยู่ใต้อำนาจของพวกพราหมณ์ เพราะฉะนั้นพวกพราหมณ์เป็นเทพเจ้าที่แท้จริงของเรา⁴⁶

6) ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งสูงสุด ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งสูงสุด หรือความจริงแท้แน่นอนว่ามีสิ่งเดียวได้มีมาตั้งแต่สมัยพระเวท หรือในศตปุถุค พราหมณะ ซึ่งได้กล่าวถึงพระพรหมว่าเป็นผู้ไม่มีเพศ เป็นต้นเหตุของสรรพสิ่ง แม้แต่เทพเจ้าทั้งหลายก็เกิดจากพรหม แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งสูงสุดได้ถึงจุดสุดยอดในสมัยอุปนิษัท ซึ่งได้บรรยายธรรมชาติของสิ่งสูงสุดได้สองระดับ โดยกล่าวถึงสิ่งสูงสุดที่ไม่สามารถจะกำหนดได้ด้วยลักษณะทางปรากฏการณ์ บางครั้งก็กล่าวถึงสิ่งสูงสุดว่าเหมือนกับบุคคลผู้สูงสุดที่เราต้องเช่นสรวงบูชา⁴⁷

⁴³ James Hasling (ed.), *Encyclopaedia of religion and ethic* (1909) : 800.

⁴⁴ Haridass Bhattacharyya (ed.), *The cultural heritage of India* (Calcutta : The Rama – Krishna Mission Institute Culture, 1966), pp. 212 – 213.

⁴⁵ Arthur Avalon, *Tantra of the great liberation* (London : Luzac and Company, 1913), pp. XCII – XCIV.

⁴⁶ Sir James Frazer, *The golden bough* (London : Macmillan Co., Ltd., 1959), p. 52.

⁴⁷ S. Radhakrishnan, *Indian philosophy* (London : George Allen and Unwin Ltd., 1966), p. 635.

กล่าวโดยสรุปแนวคิดของศาสนาพราหมณ์เป็นการยอมรับอำนาจต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นอำนาจที่ไม่มีตัวตน หรืออำนาจที่มีตัวตน คือ เป็นวิญญาณร้ายต่าง ๆ เป็นรุกขเทวดา หรือเป็นเทพเจ้า จนกระทั่งเป็นพระเจ้าผู้สูงสุด และยังคงคิดว่าพลังต่าง ๆ ที่ออกไปจากบุคคลสามารถก่อให้เกิดพฤติกรรมต่าง ๆ ขึ้นได้ ด้วยเหตุนี้ จึงต้องมีการฮ้อนวอนหรือบวงสรวงอำนาจนั้นโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง แม้ว่าระยะหลัง ๆ จะถูกมองว่าความคิดที่กล่าวนี้เป็นเรื่องของพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีกรรมนั่นเองที่สามารถเรียกอำนาจต่าง ๆ ได้ หรืออำนาจที่แท้จริงอยู่ที่ผู้กระทำพิธี แต่การยอมรับอำนาจเหนือมนุษย์ยังมีอยู่

ภายในบริเวณวัดมเหยงคณ์ ซึ่งตั้งอยู่ภายในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ถนนราชดำเนิน ตำบลคลัง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้มีการค้นพบศิลาจารึกหลักหนึ่ง ซึ่งมักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์ หรือศิลาจารึกหลักที่ 27 หรือศิลาจารึกที่ น.ศ. 10 สลักด้วยหินปูนสีดำ เป็นรูปสี่เหลี่ยม อยู่ในสภาพชำรุด มีรอยหักที่ด้านข้างทั้งด้านขวาและด้านซ้าย ศิลาจารึกนี้ค้นพบในราวปี พ.ศ. 2466⁴⁸ มีอักษรสลักอยู่เพียงด้านเดียว มีอยู่ 6 บรรทัด อักษรที่ใช้สลัก คือ อักษรปัลลวะของภาคใต้ของประเทศอินเดีย และใช้ภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกันกับศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยที่กล่าวมา (ภาพที่ 27) จากรูปแบบของอักษรสามารถที่จะสันนิษฐานโดยอาศัยการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบอักษรหรือวิวัฒนาการของตัวอักษรเป็นหลักได้ว่า เป็นศิลาจารึกที่สลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากเนื้อความที่ยังคงปรากฏอยู่แสดงให้เห็นว่า ส่วนต้นและส่วนปลายของศิลาจารึกหักหายไป คงมีอยู่เฉพาะส่วนกลาง ทำให้เนื้อหาไม่ติดต่อกัน โดยนายฮอร์ช เซเคส์ (George Coedes) เป็นผู้อ่านและแปลศิลาจารึกหลักนี้ดังนี้

คำอ่าน

- บรรทัดที่ ๑ ห. ตาสว.. ว.. ร. ธ. ย.....ภูกต (โย)ย(ะ)....
- บรรทัดที่ ๒ ห จงกรมาสนฤห์ โสโปษชาครกม ภกต์ สางฉิก เปาทคลม
- ปรีติ ทินิ ร.....
- บรรทัดที่ ๓(ป)ารมิตารจจณิ สหมณีปตรารปณิ เลขนม อิษยาคสติมหา
- ตมโน ทวิชคณสยานนญ จ.....
- บรรทัดที่ ๔(ตยา)คณารหิตา สหรรณมกลนา รูปปรีติปานวิตา มาลาทามวิตาน จา
- มรวดี จินชว(ช).....

⁴⁸ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, หน้า 44-47.

บรรทัดที่ ๕(ป) ฌยญจนยทปี ปรัชญมณิศ ธรรมะ ปรัชชา ปาณม
 อิชฎานิชฎ สมตวมินทริยชยะ เขตส สุ. ฤ. ฤ.....
 บรรทัดที่ ๖ รยยาปตโกเคน ย.....อรณนายนา มา ค.....

คำแปล

.....พระระเบียงแลห้องอาหารกับอุโบสถาคาร อาหารสำหรับคณะสงฆ์และ
 บุคคลต่าง ๆ การนมัสการพระบารมี การเขียนหนังสือ จำหน่ายน้ำหมึก
 กับแผ่น (สำหรับเขียน) เครื่องบูชา อาหารเครื่องบำรุงคณะพราหมณ์ของพระออกสติ
 มหาตมัน.....มีทั้งธรรมเทศนา ประกอบด้วยรูป ประทีป พวงมาลัย ธง
 พิดาน จามร ประดับด้วยธงจีน.....บุญกุศลอื่น ๆ ตามคำสอน คือการ
 ปฏิบัติพระธรรมไม่ขาดสักเวลา การบริบาลพระชราญญู การทนความสุขความ
 ทุกข์ การปราบอินทริยสังวรณ (ให้สงบ).....
 ผู้ได้ทรัพย์สมบัติโดยความองอาจ.....ชื่ออรรณาย.....⁴⁹

จากเนื้อหาของศิลาจารึกหลักนี้ แม้ว่าจะอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์นัก แต่เนื้อหาที่ยังคง
 เหลืออยู่ได้แสดงให้เห็นสภาพการณ์ทางศาสนาของรัฐตามพรลิงค์ในระบะเวลานั้นได้เป็นอย่างดี
 โดยเฉพาะการแสดงให้เห็นว่าทั้งศาสนาพุทธ ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ซึ่งได้เริ่มปรากฏขึ้นมา
 ในระบะก่อนหน้านี และศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายได้ปรากฏอยู่ร่วมกันในรัฐแห่งนี้ ในส่วน
 ของลัทธิไศวนิกายนั้น ศิลาจารึกหลักนี้ได้ชี้ให้เห็นว่าในรัฐแห่งนี้มี “คณะพราหมณ์ของพระออกสติ
 มหาตมัน” อาศัยอยู่ จึงไม่ต้องเป็นที่สงสัยเลยว่าบรรดาพราหมณ์เหล่านี้ เป็นผู้ที่มีบทบาทอย่าง
 สำคัญที่สุดในการเผยแพร่ระบบความเชื่อและเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมเนื่องในศาสนา รวมทั้งเป็น
 บุคคลที่สำคัญกลุ่มหนึ่งในกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายทอดวัฒนธรรมอื่น ๆ ของอินเดียในรัฐ
 นี้ ซึ่งเป็นบทบาทที่สำคัญของลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์

ในภาคกลางของเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย ได้มีการค้นพบศิลาจารึกหลักหนึ่งที่
 สลักขึ้นในปี พ.ศ. 1275 โดยค้นพบที่ส่วนฐานของโบราณสถานที่ตั้งในลัทธิไศวนิกายแห่งหนึ่ง
 ที่ชังคัล (Changgal) โดยศิลาจารึกหลักนี้เป็นศิลาจารึกของผู้ปกครองอาณาจักรชวาในขณะนั้น เนื้อ
 หาของศิลาจารึกได้กล่าวถึงการสถาปนาสิวลึงค์องค์หนึ่งขึ้นในศาสนสถานแห่งนี้ รวมทั้งการกล่าว
 สรรเสริญเจ้าชายองค์หนึ่งและสภาพของอาณาจักรในเวลานั้น โดยมีเนื้อหาบางส่วนที่ได้ให้ข้อมูล

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

เกี่ยวกับจุดกำเนิดของลัทธิไสวนิกายของอินเดียเอาไว้ ก่อนที่ลัทธินี้จะเข้ามาตั้งมั่นลงในเกาะชวา⁵⁰ โดยศิลาจารึกดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าตัณชัย (Sanjaya) เจ้าพระวงศ์ และข้าราชการบริหารของพระองค์ ได้สืบทอดในการกระทำสักการบูชาพระศิวะตามกฤษณกฤษณะ (Kunjarakunja) โดยได้กล่าวไว้ด้วยว่าเป็นการกระทำตามลัทธิศาสนาที่ได้ถือกำเนิดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยบรรพบุรุษของพระองค์ อันเป็นจุดกำเนิดสำหรับชนชั้นหลังทั้งมวลที่จะต้องปฏิบัติตามบรรพบุรุษ แต่ด้วยเหตุที่ตระกูลนี้ไม่สามารถที่จะสืบย้อนหลังขึ้นไปได้ไกลไปกว่าบิดาของกษัตริย์ จึงอาจจะดูเหมือนว่าไม่อาจจะสืบไปได้ไกลไปกว่านั้น รวมทั้งบิดาของกษัตริย์ที่กล่าวนี้อาจจะเป็นไปได้ที่จะเป็นสมาชิกคนหนึ่งของผู้เดินทางเข้ามาครั้งใหม่ของพราหมณ์ และได้สถาปนาราชวงศ์แรกขึ้นในชวา อย่างไรก็ตาม เอกสารโบราณของจีนอาจจะให้ข้อเท็จจริงที่แตกต่างออกไปจากนี้ โดยได้แสดงให้เห็นว่าได้อาณาจักรของชาวชวาภาคกลางที่มีชื่อว่า โฮ - ลิง (Ho - ling) ได้ปรากฏขึ้นชวามาแล้ว รวมทั้งได้มีการสืบเนื่องลงมาในชื่อเดียวกันนี้ แต่ไม่ว่าการเกิดขึ้นของราชวงศ์ในภาคกลางของเกาะชวาจะมีกำหนดอายุเก่าแก่ไปกว่านี้หรือหลังจากนั้นก็ตาม ชื่อที่ปรากฏในศิลาจารึกดังกล่าวชื่อหนึ่ง คือ กฤษณกฤษณะนั้น อาจจะเป็นชื่อที่ใช้สำหรับการเป็นร่องรอยในการศึกษาถึงแหล่งกำเนิดดั้งเดิมของพราหมณ์ที่อพยพเข้ามาในครั้งนั้นได้ รวมทั้งอาจจะใช้สำหรับการพิสูจน์ตรวจสอบ และมีความเกี่ยวข้องกับภูมิภาคที่พราหมณ์เหล่านั้นเคยอยู่อาศัยด้วย เนื่องจากได้มีสถานที่แห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในภาคใต้ของประเทศอินเดียที่มีชื่อว่ากฤษณาทาริ (Kunjaradari) ซึ่งได้รับการกล่าวถึงไว้ในพหุหัตถสังหิตา (Bṛhatsamhita) เช่นเดียวกันว่า ตั้งอยู่ระหว่างกาช (Kach) และตามรปรรณี (Tamraparni) ในบริเวณนั้นมีเทือกเขาแห่งหนึ่งที่ทอดตัวเป็นพรมแดนระหว่างตราวันชอร์ (Travancore) และติรุเนลเวลี (Tirunelveli) เทือกเขาเทือกนั้นเป็นที่ตั้งของโปดิยาน (Podiyan) ซึ่งเป็นแหล่งที่ปรากฏพระอักษตยะ (Agastya) ขนาดใหญ่ประทับยืนองค์หนึ่ง โดยครั้งหนึ่งพระองค์ทรงเป็นผู้นำอารยธรรมของศาสนาพราหมณ์เข้ามาสู่ภาคใต้ของประเทศอินเดีย และยังคงปรากฏที่อยู่อาศัยของพระองค์อยู่ในที่นั้น ด้วยเหตุนี้ จึงสันนิษฐานว่าลัทธิไสวนิกายได้ถือกำเนิดขึ้นในสถานที่แห่งนั้น รวมทั้งประเพณีการเคารพนับถือพระอักษตยะด้วย ดังนั้น พระอักษตยะจึงอาจจะเคยทรงเป็นพราหมณ์คนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ทำหน้าที่ในฐานะของคนกลางที่เข้ารอบงำพระเจ้านันทนิน จนกระทั่งได้นำมาสู่การเคารพนับถือพระองค์อย่างแท้จริงในเกาะชวา จากข้อมูลที่กล่าวมานี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ภาคใต้ของประเทศอินเดียเป็นจุดกำเนิดของอาณานิคมของพราหมณ์ ส่วนศิลาจารึกข้างคัตเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่ได้แสดงให้เห็นเพิ่มขึ้นอย่างแน่ชัดว่า

⁵⁰ J. C. van Leur, Indonesian trade and society (The Hague and Bandung : W. van Hoeve Ltd., 1955), p. 108.

ประชาชนพลเมืองที่อยู่อาศัยในภาคกลางของเกาะชวาในปี พ.ศ. 1275 เป็นผู้ที่ยอมรับนับถือลัทธิไศวินิกาย โดยการรับลัทธิดังกล่าวเข้ามาจากดินแดนของพระอัครศตยะ เช่นเดียวกันกับที่ได้ปรากฏขึ้นในภาคใต้ของเทศอินเดีย⁵¹ ในขณะที่ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยและศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ได้แสดงให้เห็นว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ลัทธิไศวินิกายได้เผยแพร่เข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์ โดยการรับเข้ามาจากดินแดนของพระอัครศตยะเช่นเดียวกัน

1.2 วิทยาการด้านการศึกษา

พระอัครศตยะทรงได้รับการนับถือในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าในลัทธิไศวินิกาย ทรงเป็นปางหนึ่งของพระศิวะที่สวयพระชาติเป็นพระเทพครู โดยเชื่อกันว่าพระองค์ทรงเป็นผู้แนะนำศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวินิกายและอารยธรรมต่าง ๆ ให้แก่อินเดียภาคใต้ จนกระทั่งพระอัครศตยะทรงเป็นเทพเจ้าที่ได้รับการเคารพบูชาควบคู่ไปกับการเคารพบูชาลึงค์ในภาคกลางของเกาะชวา⁵² ดังได้กล่าวมา ทำให้พระองค์และพระศิวะทรงเป็นเจ้าแห่งวิทยาการทั้งมวล และทรงดำรงอยู่ในฐานะของเทพเจ้าที่เป็น “ครู” (Guru) แห่งจักรวาล⁵³

ด้วยเหตุนี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวินิกายได้เข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์นั้น ทั้งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายและศาสนาพุทธลัทธิหินยานได้ดำรงอยู่ในรัฐตามพรลิงค์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 9 – 10 แล้ว ดังนั้น การเข้ามาของลัทธิไศวินิกายจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงในทางศาสนาขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ โดยศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ได้สะท้อนให้เห็นว่า ภาพของกระบวนการในการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวที่แสดงให้เห็นได้ในพุทธศตวรรษที่ 12 นั้น เป็นภาพแห่งการเปลี่ยนแปลงอย่างผสมกลมกลืน เป็นการคลี่คลายอย่างผสมผสาน กล่าวคือ ในขณะที่ “คณะพราหมณ์ของพระอัครศตมิหามัน” ค่อย ๆ มีบทบาทโดดเด่นขึ้น

⁵¹ N. J. Krom, *Hindoe – Javaansche geschiedenis (Hindu – Javanese History)* (The Hague : 1931), pp. 124 – 125.

⁵² Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.* (Bangkok : The Fine Arts Department, 1980), pp. 51 – 52, 166 – 167 and 240.

⁵³ O.W. Wolters, *History, culture, and region in Southeast Asian perspectives* (Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1982), p. 21.

โดยลำดับนั้น “คณะสงฆ์” ซึ่งขณะนั้นเป็นพระภิกษุสงฆ์ ในลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ซึ่งเป็นลัทธิที่เคยปรากฏอิทธิพลขึ้นในชุมชนต่าง ๆ มาก่อนหน้านี้แล้วก็ยังคงมีบทบาทสืบต่อมา⁵⁴

ถึงแม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้จะแสดงให้เห็นว่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน จะดำรงอยู่ในรัฐตามพรลิงค์และชุมชนโบราณบางแห่งในคาบสมุทไทยในบริเวณที่ไม่กว้างขวางนักและไม่โดดเด่นเท่ากับศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายก็ตาม แต่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน ก็ยังคงมีบทบาทอยู่ในชุมชน โดยศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ได้สะท้อนให้เห็นว่าทั้งคณะสงฆ์และคณะพราหมณ์ของนิกายทั้งสองได้แสดงบทบาทเคียงคู่กันในการพัฒนาประชาชนพลเมืองของรัฐตามพรลิงค์ โดยเฉพาะการให้การศึกษาระหว่างการแพร่กระจายและถ่ายโอนอารยธรรมอินเดียสู่ประชาชนพลเมืองในรัฐนี้หลายด้าน อาทิ

1) การสร้างศาสนสถาน ถึงแม้ว่าศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย อาจจะมีบางตอนที่สะท้อนให้เห็นว่า อาจจะมีศาสนสถานหรือสถาปัตยกรรมบางประเภทปรากฏขึ้นในสถานที่แห่งนั้นในพุทธศตวรรษที่ 11 ก็ตาม แต่ไม่ปรากฏความชัดเจนว่าสถานที่แห่งนั้นจะมีรูปแบบหรือลักษณะอย่างไร ในขณะที่ศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ได้สะท้อนให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ 12 ได้มีศาสนสถานหรือสถาปัตยกรรมหลายประเภทปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ โดยเฉพาะศาสนสถานที่มีอยู่ในพุทธศาสนา ซึ่งถึงแม้ว่าศิลาจารึกดังกล่าวจะหักหายไปตรงส่วนที่กล่าวถึงศาสนสถานบางส่วน แต่ก็ยังคงหลงเหลือศาสนสถานที่ถูกกล่าวถึงไว้หลายประเภท คือ พระระเบียง ห้างอาหาร อุโบสถ และอาคารอื่น ๆ ถึงแม้ว่าศิลาจารึกดังกล่าวจะไม่ได้กล่าวถึงรูปแบบของอาคารเหล่านั้นแต่ละประเภทไว้ แต่ก็อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นอาคารที่มีรูปแบบและแผนผังตามแบบของอินเดีย ตามกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนศิลปกรรมของอินเดีย ตามระเบียบแบบแผนและจารีตประเพณีของอินเดีย

2) การปฏิบัติศาสนกิจ ทั้งศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยและศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ได้สะท้อนให้เห็นว่า การปฏิบัติศาสนกิจเป็นภารกิจที่สำคัญของศาสนิกชนทั้งหมด ดังนั้น นักบวชในศาสนาทั้งสองตามที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่สองที่กล่าวนี้คงจะเผยแพร่หลักธรรมอันสำคัญยิ่งนี้อย่างจริงจัง โดยศิลาจารึกหลักนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า นอกจากจะมีการ

⁵⁴ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทไทยภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการวิจัยการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ, 2543), หน้า 196 – 203.

สร้างศาสนสถานของชุมชนดังที่กล่าวแล้ว ศาสนิกชนยังจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติศาสนกิจที่สำคัญอื่น ๆ อีกหลายประการ เช่น การถวายอาหารสำหรับคณะสงฆ์ การกระทำสักการะบูชาสิ่งที่มีเทพ การบริจาคอาหารหรือการบำรุงคณะพราหมณ์ และการสร้างบุญกุศลอื่น ๆ ตามคำสอนเป็นต้น ซึ่งเป็นศาสนกิจขั้นพื้นฐานสำหรับทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

3) การประกอบพิธีกรรม พิธีกรรมเป็นหัวใจอย่างหนึ่งของทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ แม้ว่าศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) จะมีข้อความบางตอนที่หักหายไป จนไม่อาจจะทราบรายละเอียดที่สมบูรณ์ของพิธีกรรมก็ตาม แต่เนื้อหาที่ยังคงเหลืออยู่ในจารึกได้แสดงให้เห็นว่าพิธีกรรมดังกล่าวนั้น คงจะเป็นพิธีกรรมเนื่องในพุทธศาสนา ซึ่งศิลาจารึกได้กล่าวว่าในพิธีกรรมดังกล่าวนี้ “มีทั้งธรรมเทศนา ประกอบด้วยรูป ประทีป พวงมาลัย ธง พิดาน จามร ประดับด้วยธงจีน” ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นพิธีกรรมและองค์ประกอบพิธีกรรมที่เกิดจากกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนอารยธรรมอินเดียทั้งสิ้น รวมทั้งเครื่องประกอบพิธีกรรมบางอย่าง โดยเฉพาะ “ธงจีน” เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นการรับวัฒนธรรมทางวัตถุจากจีนเข้ามาใช้ในพิธีกรรมของชุมชนอีกด้วย

4) การเขียนหนังสือ ศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) เป็นศิลาจารึกหลักสำคัญที่สะท้อนให้เห็นกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนอารยธรรมด้านการเขียนหนังสือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ไว้อย่างชัดเจน ดังนั้น จึงอาจจะสะท้อนให้เห็นอย่างแน่นอนว่า ผู้ทำหน้าที่หลักในการแพร่กระจายและถ่ายโอนอักษรปัลลวะและภาษาสันสกฤตในรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 คือ พระสงฆ์และพราหมณ์ จึงส่งผลให้ปรากฏศิลาจารึกที่สลักด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตหลายหลักในระบายนี้นั้นในรัฐตามพรลิงค์ รวมทั้งอักษรและภาษาของอินเดียในระยะหลังลงมาอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งนับเป็นพัฒนาการครั้งสำคัญของรัฐตามพรลิงค์ และได้ส่งผลให้การเรียนรู้ของท้องถิ่นได้พัฒนาการสืบเนื่องต่อลงมาอีกยาวนาน

ในขณะนี้ในนครศรีธรรมราช ได้มีการค้นพบจารึกทั้งสิ้น 13 หลัก ในจำนวนนี้เป็นอักษรที่ถือกำเนิดขึ้นในอินเดีย จำนวน 5 หลัก คือ

หลักแรก ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย ใช้อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11

หลักที่สอง ศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ใช้อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12

หลักที่สาม ศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ใช้อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12

หลักที่สี่ ศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมาเมือง) ใช้อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต สลักขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 1318

หลักที่ห้า ศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ใช้อักษรทมิฬ ภาษาทมิฬ มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15

จากจารึกที่ได้มีการค้นพบในนครศรีธรรมราชที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าได้มีการใช้อักษรปัลลวะของอินเดียถึง 3 หลัก และใช้อักษรหลังปัลลวะ และอักษรทมิฬของอินเดียเช่นเดียวกันอีกเพียงอย่างละ 1 หลักเท่านั้น ส่วนภาษาที่ใช้ในศิลาจารึกเหล่านี้ ปรากฏว่าได้มีการใช้ภาษาสันสกฤต จำนวน 4 หลัก และใช้ภาษาทมิฬเพียง 1 หลัก

อักษรปัลลวะ เป็นอักษรที่ใช้กันในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียในสมัยราชวงศ์ปัลลวะ โดยอักษรชนิดนี้ได้มีกำเนิดมาจากอักษรพราหมีของพระเจ้าอโศกมหาราช อักษรปัลลวะได้มีการเผยแพร่มาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา โดยได้ปรากฏขึ้นในจารึกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จำนวนหลายหลัก หลังจากนั้นอักษรปัลลวะได้มีการวิวัฒนาการไปเป็นอักษรของแต่ละท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายชนิด รวมทั้งอักษรไทยด้วย

ส่วนภาษาสันสกฤตในระยะแรกคงจะมีความแพร่หลายมากในนครศรีธรรมราช จึงได้ปรากฏจารึกภาษานี้ในปริมาณที่มากที่สุด ในนครศรีธรรมราช ส่วนภาษาทมิฬคงจะเป็นที่นิยมกันในระยะหลัง คือ ในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา และภาษาทั้งสองยังคงปรากฏอยู่ในภาษาถิ่นนครศรีธรรมราชในบริบทต่าง ๆ ในปริมาณสูง

จากการศึกษาจารึกที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนี้ เช่น ศิลาจารึกโวคาญ และจารึกในรัฐโบราณอื่น ๆ ที่รับอารยธรรมอินเดีย อย่างพุนัน จัมปา ทวารวดี ปยู ศรีวิชัย และเจนละ (หรือขอม) เป็นต้น โดยการศึกษาวิวัฒนาการของตัวอักษรที่ปรากฏในจารึกดังกล่าว ประกอบกับหลักฐานในการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้ว ทำให้เชื่อ

ได้ว่าจารึกต่าง ๆ ที่กล่าวมา และตัวอักษรรุ่นแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ล้วนมีกำเนิดมาจากอิทธิพลของอักษรในอินเดียทั้งสิ้น⁵⁵

ในอินเดีย อักษรเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งเจริญขึ้นในราว 2,500 ปีก่อนพุทธกาล แต่ในขณะนี้อักษรดังกล่าวนี้ ยังไม่มีผู้ใดอ่านออกและตีความได้ ดังนั้นการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับอารยธรรมนี้ จึงยังคงขึ้นอยู่กับโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบ อารยธรรมนี้จึงจัดอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์⁵⁶ ล่วงมาจนถึงรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ ราวพุทธศตวรรษที่ 3 ก็เกิดหลักฐานตัวอักษรอีกที่เสาคีลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่มาเรีย คือ อักษรพราหมี เนื้อเรื่องของเสาคีลาจารึกนี้เป็นพระราชกำหนดกฎหมายที่ประกาศให้ประชาชนทราบและบอกถึงศาสนาที่ประชาชนนับถือ คือ ศาสนาพุทธ

อักษรพราหมี เป็นอักษรที่ใช้กันแพร่หลายในประเทศอินเดียตั้งแต่สมัยราชวงศ์ โมริยะ เป็นต้นมา บรรดาสีลาจารึกพระเจ้าอโศกมหาราชที่ได้มีการค้นพบในประเทศอินเดียภาคกลางและภาคใต้ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 3 ก็ใช้อักษรพราหมีจารึกบันทึกหลักฐานอยู่⁵⁷

หลังจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ในอินเดียได้มีการแบ่งเมืองกันมาก มีการขยายอำนาจกันอย่างเต็มที่ เมื่อเกิดการแบ่งการปกครองกันออกเป็นรัฐเล็กรัฐน้อยเช่นนั้น บรรดาครูอักษรที่เคยอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าอโศกมหาราชก็แยกย้ายกันออกไปอยู่ประจำในสำนักแห่งรัฐต่าง ๆ ทั่วไป ดังนั้น ทำให้แต่ละรัฐและแต่ละนครก็มีรูปแบบอักษรเป็นของตัวเอง แต่ล้วนเป็นวิวัฒนาการจากอักษรพราหมีทั้งสิ้น อักษรในอินเดียจึงมีลักษณะต่าง ๆ กันออกไป โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์ปัลลวะมีอักษรหลายแบบ⁵⁸ และอักษรดังกล่าวนี้ที่มักจะเรียกกันว่า “อักษรปัลลวะ” (หรือบางที่เรียกว่าอักษรอินเดียใต้ หรืออักษรคฤณณ์ปัลลวะ) นี้เองที่ได้มีการแพร่กระจายมาปรากฏในจารึกโบราณส่วนใหญ่ในประเทศไทย และเมื่อได้มีการใช้อักษรปัลลวะนี้นาน ๆ เข้าก็เกิดมีการวิวัฒนาการต่อไปเป็นอักษรขอมและอักษรมอญ เป็นอาทิ

⁵⁵ ปรีชา นุ่นสุข, ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช (วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), หน้า 211.

⁵⁶ ศาสตราจารย์ อินทราวุธ, โบราณคดีอินเดีย (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 13.

⁵⁷ คงเดช ประพัฒน์ทอง, การวิจัยเอกสารโบราณ (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2520), หน้า 5 – 6.

⁵⁸ ปรีชา นุ่นสุข, ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช, หน้า 212.

อักษรปัลลวะ ได้รับการใช้สอยอย่างรุ่งเรืองเฟื่องฟูในช่วงระยะเวลาที่ราชวงศ์ปัลลวะได้ขึ้นปกครองในดินแดนทางภาคใต้ของประเทศไทย ราชวงศ์นี้มีอำนาจตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9 – 15 ราชธานีตั้งอยู่ที่เมืองกาญิปุรัม ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย ราชวงศ์ปัลลวะเป็นราชวงศ์ที่อุปถัมภ์ศาสนาพราหมณ์ การก่อสร้างที่สำคัญที่สุดของราชวงศ์นี้ตั้งอยู่ที่เมืองมาวลิปุรัมหรือมาลลปุรัม⁵⁹ อาจด้วยเหตุที่ราชวงศ์นี้ปกครองทางภาคใต้ของประเทศไทยที่ประกอบด้วยชายฝั่งทะเลที่สะดวกแก่การเดินทางเรือไปมาค้าขายก็เป็นได้ ทำให้อักษรและศิลปกรรมของราชวงศ์นี้แพร่หลายมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งมีจารึก โบราณวัตถุสถาน และวัฒนธรรมสาขาอื่น ๆ ที่ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันกับราชวงศ์ปัลลวะอยู่ไม่น้อย อย่างศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยที่ได้มีการค้นพบที่นครศรีธรรมราช ซึ่งนับเป็นศิลาจารึกที่มีรูปอักษรเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยในขณะนี้ก็เป็นอักษรปัลลวะ และได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 ที่กล่าวมา

อักษรปัลลวะที่ได้ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราชดังกล่าวนี้ นอกจากจะได้รับการเผยแพร่โดยพราหมณ์และพระสงฆ์ที่กล่าวแล้ว อาจจะมีการเผยแพร่โดยชาวอินเดียที่ได้เดินทางออกมาค้าขายในแถบนี้ หรือบรรดาพ่อค้าวานิชที่ได้เดินทางเข้ามาค้าขายในท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วย โดยเมื่อได้เดินทางมาถึงบ้านเมืองใดก็มักจะหยุดพักอาศัยและปฏิบัติภารกิจของตนเองชั่วระยะเวลาหนึ่ง ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนั้นมักจะมีการนำสิ่งต่าง ๆ ที่มีความแปลกใหม่ในบ้านเมืองของตนมาถ่ายทอดสู่ชนพื้นเมืองในท้องถิ่น ทำให้ชนพื้นเมืองเหล่านั้นได้รับการพัฒนาไปสู่อารยธรรมใหม่อีกก้าวหนึ่ง หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้ได้ยืนยันให้เห็นว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ชุมชนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับอารยธรรมด้านต่าง ๆ จากอินเดีย โดยอักษรโบราณที่ได้ปรากฏขึ้นในดินแดนแถบนี้มีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 11 โดยเฉพาะอักษรในจารึก โดยอักษรในจารึกที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่ได้ปรากฏขึ้นในภูมิภาคนี้มีรูปอักษรที่มีลักษณะเหมือนกันกับรูปอักษรที่ใช้ในสมัยราชวงศ์ปัลลวะแห่งภาคใต้ของประเทศไทย เช่น จารึกหลักที่ 27 (วัดมเหยงคณ์) จารึกเขารัง (ปราจีนบุรี) จารึกศรีเทพ (จังหวัดเพชรบูรณ์) จารึกปากน้ำมูล (จังหวัดอุบลราชธานี) จารึกกไดอ้ง (ประเทศกัมพูชา) จารึกของพระเจ้าปुरुณวรมัน (ประเทศอินโดนีเซีย) จารึกปยู (ประเทศพม่า) และจารึกฐานสถูปศิลา (ประเทศบรูไน) เป็นต้น โดยลักษณะของรูปอักษรในจารึกเหล่านี้เหมือนกันกับรูปอักษรที่ใช้ในสมัยพระเจ้าสิวสกันทวรมัน กษัตริย์ในราชวงศ์ปัลลวะ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใน

⁵⁹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), หน้า 58.

ระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 10 – 11 ด้วยเหตุนี้ จึงอาจจะกล่าวได้ว่า กลุ่มจารีกรุ่นแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังตัวอย่างที่ได้กล่าวมานี้ ล้วนแล้วแต่ใช้รูปอักษรปัลลวะทั้งสิ้น รูปอักษรปัลลวะจึงได้เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 เป็นต้นมา ในปัจจุบันนี้จารีกรอักษรปัลลวะที่ค้นพบในประเทศไทยที่มีหลักฐานศักราชปรากฏอยู่ มีเพียงหลักเดียวเท่านั้น คือ ศิลาจารึกหลักที่ 119 หรือจารึกเขารัง จังหวัดปราจีนบุรี มีศักราชปรากฏชัดเจนว่าได้รับการสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1182 โดยหลักฐานศักราชที่ปรากฏในจารึกนั้น นับว่ามีประโยชน์มากในการศึกษาวิเคราะห์อายุของจารึก และแนวทางในการวางแผนผังการวินิจฉัยเพื่อการวางแผนฉบับของรูปอักษรที่มีรูปลักษณะเส้นสัณฐานเดียวกัน อันอาจจะกำหนดให้เป็นรูปแบบอักษรในสมัยเดียวกันได้ ด้วยเหตุนี้ จึงได้มีการวางแผนผังหรือจัดกลุ่มจารึก ซึ่งได้มีการใช้รูปอักษรที่มีลักษณะเหมือนรูปอักษรในศิลาจารึกหลักที่ 119 (จารึกเขารัง) ให้เป็นจารีกร่วมสมัยใช้รูปอักษรปัลลวะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ⁶⁰

ในปัจจุบันนี้จารีกรอักษรปัลลวะจึงเป็นเอกสาร โบราณที่แสดงให้เห็นวัฒนธรรมแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์ในประเทศไทย โดยจารึกเหล่านั้นได้ปรากฏขึ้นในชุมชนโบราณหรืออาณาจักรโบราณที่กระจายกันอยู่ในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ โดยในบริเวณภาคใต้ของประเทศไทย อันเป็นที่ตั้งของบรรดาเมืองท่าทางทะเลที่สำคัญที่ตั้งอยู่ระหว่างทะเลอันดามัน มหาสมุทรอินเดีย กับทะเลจีนใต้ มหาสมุทรแปซิฟิก จึงเป็นแหล่งที่บรรดานักบวชเดินทางมาเผยแผ่ศาสนาและวิทยาการและบรรดาพ่อค้าวานิชจากต่างแดนเดินทางผ่านทะเลมาแวะเพื่อการค้าขาย และการพักระหว่างการเดินทาง ด้วยเหตุนี้ ในเวลาเดียวกันนั้น เมืองท่าเหล่านี้ก็มีสภาพเป็นแหล่งพำนักของวัฒนธรรมของชนชาติต่าง ๆ ที่ผ่านไปมาด้วย ในขณะเดียวกันก็ได้ทำหน้าที่แพร่กระจายวัฒนธรรมเหล่านั้น เข้าไปสู่พื้นแผ่นดินที่อยู่ลึกเข้าไปภายในของภูมิภาคนี้ด้วย ดังที่ได้มีการค้นพบจารีกรอักษรปัลลวะในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และลุ่มแม่น้ำป่าสักด้วยเช่นกัน

ในขณะที่จารีกรอักษรปัลลวะได้ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราชนั้น ได้มีการผสมผสานกลมกลืนกันกับสภาพทางวัฒนธรรมในท้องถิ่นเป็นอย่างดี โดยได้สะท้อนให้เห็นสภาพที่เป็นจริงของท้องถิ่นในเวลานั้น ซึ่งเป็นเมืองท่าที่มีกลุ่มชนผู้ใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาทมิฬอาศัยอยู่ จึงอาจจะเป็นสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เครื่องบีดเหนียวที่สำคัญของสังคม คือ ศาสนา โดยมีทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา เนื้อหาสาระของเรื่องราวในจารึก จึงมักจะเน้นหนักในด้านพระธรรมคำสั่งสอนที่เป็นหัวใจของศาสนา เพื่อหล่อหลอมให้ชุมชนที่มีคนที่มีความหลาย

⁶⁰ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, หน้า 15.

หลากหลายในทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม สามารถที่จะอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข ความสงบ และความเจริญรุ่งเรืองในการดำเนินชีวิตในชุมชนนั้น

ครั้นผ่านพ้นสมัยแรกเริ่มการปรากฏอักษรปัลลวะในนครศรีธรรมราชแล้ว อักษรเหล่านั้นคงจะมีการเปลี่ยนแปลงหรือวิวัฒนาการไปตามแนวทางของท้องถิ่น โดยในตอนต้นของการเปลี่ยนแปลง ได้มีการจำกัดอยู่ในรูปแบบ จึงเป็นไปอย่างช้า ๆ และเปลี่ยนแปลงเพียงเฉพาะรูปอักษรบางตัว โดยรูปอักษรบางตัวไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลย ลักษณะเช่นนี้ทำให้สามารถวินิจฉัยการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณะเส้นอักษรได้เป็นขั้นตอนตามลำดับ โดยในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-14 รูปอักษรปัลลวะอย่างที่เคยใช้กันมาในพุทธศตวรรษที่ 12 ได้เปลี่ยนแปลงและวิวัฒนาการไปเป็นรูปอักษรอีกแบบหนึ่งที่ไม่เหมือนรูปอักษรปัลลวะแล้ว แต่โครงสร้างแห่งองค์ประกอบของเส้นอักษรยังคงมีส่วนของรูปแบบอักษรปัลลวะให้เห็นอยู่อย่างชัดเจน แต่ลักษณะของรูปอักษรนี้ยังไม่มีส่วนเส้นอันเป็นเอกลักษณ์ในตัวเอง ด้วยเหตุนี้ จึงยังไม่อาจที่จะจัดไว้เป็นรูปแบบอักษรใดได้แน่ชัด จึงได้จัดไว้เป็นรูปอักษรหลังปัลลวะ โดยในนครศรีธรรมราชได้ปรากฏจารึกอักษรหลังปัลลวะจำนวน 1 หลัก คือ ศิลาจารึกหลักที่ 23 ซึ่งได้มีการค้นพบที่วัดเสมามือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ⁶¹

ครั้นในระยะหลังลงมาจารึกที่ค้นพบในนครศรีธรรมราชก็ได้มีการใช้อักษรที่ได้มีวิวัฒนาการสืบต่อมาจากอักษรดังกล่าวในท้องถิ่น คือ อักษรขอม อักษรมอญ และอักษรไทย และได้มีการใช้อักษรที่ได้มีการพัฒนาขึ้นในท้องถิ่นดังกล่าวนี้สืบเนื่องต่อกันลงมาจนกระทั่งปัจจุบัน ยกเว้นแต่เพียงเฉพาะอักษรมอญเท่านั้นที่ได้มีการขาดช่วง โดยไม่ได้มีการค้นพบในเอกสารโบราณที่ค้นพบในนครศรีธรรมราชที่มีอายุในช่วงระยะเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 ลงมา

จากเนื้อหาที่ยังคงเหลืออยู่ของศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ที่กล่าวมานี้ อาจจะจำแนกเนื้อหาที่สำคัญออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็นสี่ตอน คือ

ตอนที่หนึ่ง เป็นเนื้อหาในตอนเริ่มต้นของศิลาจารึก ซึ่งได้กล่าวถึงการสร้างศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา คือ ข้อความที่สลักไว้ว่า “พระระเบียงแลห้องอาหารกับอุโบสถาคาร อาหารสำหรับคณะสงฆ์และบุคคลต่าง ๆ” ซึ่งเป็นเนื้อหาที่เน้นให้เห็นถึงการบริจาคนานในพุทธศาสนา

ตอนที่สอง เป็นเนื้อหาในตอนถัดมาจากตอนแรก ซึ่งได้กล่าวถึงการปฏิบัติศาสนกิจในการเคารพบูชาสิ่งเคารพในศาสนา การศึกษาเรียนรู้ของประชาชน การถวายเครื่องบูชา และ

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15 - 17.

การบริจาดอาหารสำหรับคณะพราหมณ์ คือ ข้อความที่สลักไว้ว่า “การนมัสการพระบารมี การเขียนหนังสือ จำหน่ายน้ำหมึกกับแผ่น (สำหรับเขียน) เครื่องบูชา อาหารเครื่องบำรุงคณะพราหมณ์ของพระอศติมหาคัมภ์” ซึ่งเป็นเนื้อหาที่เน้นให้เห็นถึงการปฏิบัติ ฝึกฝน และอบรมในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย

ตอนที่สาม เป็นเนื้อหาในตอนที่ถัดมาจากตอนที่สอง ซึ่งได้กล่าวถึงพิธีกรรมบางอย่างที่เนื่องในศาสนา ซึ่งในพิธีกรรมนั้นได้จัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนา การถวายเครื่องสักการะบูชา และการประดับตกแต่งสิ่งประกอบในพิธี คือ ข้อความที่สลักไว้ว่า : “มีทั้งธรรมเทศนาประดับด้วยรูป ประทีป พวงมาลัย ธงพิดาน จามรประดับด้วยธงจีน” ซึ่งเป็นเนื้อหาที่เน้นให้เห็นพิธีกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนา

ตอนที่สี่ เป็นเนื้อหาในตอนสุดท้าย ซึ่งได้กล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งที่คงจะมีนามว่า “อรรณาย” โดยบุคคลผู้นี้ได้ปฏิบัติตามคำสอนในศาสนา บริบาลอาณาประชาราษฎร์ และได้ทรัพย์สมบัติมาด้วยความองอาจ อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าบุคคลผู้นี้คงจะอยู่ในฐานะของผู้นำชุมชนหรือกษัตริย์ของรัฐตามพรลิงค์ คือ ข้อความที่สลักไว้ว่า “บุญกุศลอื่น ๆ ตามคำสอน คือ การปฏิบัติพระธรรมไม่ขาดสักเวลา การบริบาลประชาราษฎร์ การทนความสุขความทุกข์ การปราบอินทรีสังวรรณ (ให้สงบ)... ผู้ได้ทรัพย์สมบัติโดยความองอาจ...ชื่ออรรณาย...”

1.3 วิทยาการด้านการปกครอง

จากการที่ชนชาติอารยันได้เข้าปกครองบริเวณภาคเหนือของประเทศไทย ได้ส่งผลให้มีการสถาปนารัฐต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมากในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำ ชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่นที่เคยอาศัยอยู่ในบริเวณนั้นที่ยังคงอาศัยอยู่ในรัฐต่อมาได้ตกอยู่ในฐานะที่เป็น “ทาส” ของอารยัน จากสถานภาพของกลุ่มผู้เข้าครอบงำในฐานะของผู้ปกครอง ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ และสังคมของชนชั้นสูงของอารยันได้รับการแบ่งออกเป็นหลายลำดับชั้น ทำให้มีความเติบโตขึ้นอย่างสลับซับซ้อนของกลุ่มชาติพันธุ์และโครงสร้างทางสังคม ซึ่งในอินเดียได้มีการพัฒนาออกไปเป็นหลายส่วนและเรียกกันว่า “ระบบวรรณะ” ภายใต้ระบบวรรณะดังกล่าวนี้ “พราหมณ์” ซึ่งเป็นสถานภาพของนักบวชของอารยันโบราณได้กลับกลายเป็นผู้ที่สามารถครอบงำกลุ่มคนทั้งหมดได้ โดยพัฒนาการของสิ่งที่กล่าวนี้ได้ใช้เวลาหลายศตวรรษ โดยเฉพาะตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา การปกครองของอารยันที่กล่าวนี้ไม่ได้มีการขยายอาณาเขตให้ไกลออกไปมากกว่าบริเวณที่ราบของภาคเหนือของประเทศไทย ส่วนบริเวณที่ราบสูงเดคาข่านและบริเวณชายฝั่งทะเลทางภาคใต้ของประเทศไทยยังคงเป็นถิ่นของชนชาติดราวิเดียน ซึ่งเป็น

ชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมและประเพณีในท้องถิ่นจึงมีความสลับซับซ้อนด้วย โครงสร้างของกลุ่มชาติพันธุ์ อย่างไรก็ตาม อารยธรรมอินเดียได้มีความสืบทอดเนื่องในการเคลื่อนไปข้างหน้า โดยเคลื่อนตรงลงมาทางด้านทิศใต้ กระบวนการที่สำคัญที่สุดในการเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย คือ “กระบวนการทำให้เป็นอินเดีย” หรือ “กระบวนการเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย” (Indianization) ซึ่งเป็นกระบวนการที่มีนักบวชในศาสนาพราหมณ์เป็นผู้ที่มีความสำคัญมากที่สุด เป้าหมายของ “พราหมณ์ทูต” (Brahman Mission) ไม่ใช่เพื่อการสอนลัทธิศาสนาเพื่อการฟื้นฟูทุกซ์ แต่อย่างใด หากแต่เพื่อการประกอบพิธีกรรมและการรับใช้ในระบอบราชการ รวมทั้งการจัดองค์กรของบริเวณที่ตนเพิ่งจะเข้าไปถึงใหม่ ๆ ที่ใดก็ตามที่กระบวนการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียได้ปรากฏขึ้น องค์กรทาง “ศาสนา” จะปรากฏขึ้นควบคู่กันกับองค์กรทางสังคมด้วย คือ การแบ่งคนออกเป็นวรรณะและการปรากฏกลุ่มของผู้ปกครองที่ได้มีการทำให้ถูกต้องตาม กฎหมาย โดย การได้รับการประกันจากความยิ่งใหญ่ของพราหมณ์ ความยิ่งใหญ่ของเวทมนต์คาถาอันลึกลับ และ อำนาจของพิธีกรรมของนักบวชในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นคุณลักษณะอันโดดเด่นที่สุดของประวัติศาสตร์ยุคต้นของอินเดีย ความเป็นผู้มีเหตุผลในทางศาสนาและความเป็นผู้รอบรู้ในระบบราชการของพราหมณ์ นักบวช ทำให้พราหมณ์นักบวชเหล่านี้เป็นกลุ่มปัญญาชน อันเป็นการสร้างเสริมคุณค่าอันยิ่งใหญ่ให้แก่คนกลุ่มนี้ ถึงแม้ว่าพราหมณ์นักบวชเหล่านี้จะเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับ องค์กรทางการเมืองปกครองที่แท้จริงเพียงใดก็ตาม แต่ในสถานที่แห่งนั้นคนกลุ่มนี้จะมีการถกทอ กัน เข้ากับหน้าที่ของนักบวชในศาสนาพราหมณ์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ด้วยอำนาจของเทพเจ้า พราหมณ์ นักบวชเหล่านี้ได้พัฒนาคุณภาพให้สูงขึ้นในสาขาวิชาเหล่านั้นเช่นเดียวกัน แต่อิทธิพลของการตัดสินใจของคนกลุ่มนี้มาจากอำนาจอันลึกลับ อำนาจของพิธีกรรมขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์ของพิธีกรรม และอำนาจของพราหมณ์ผู้ประกอบ พิธีกรรม ซึ่งสามารถที่จะพัฒนาได้ ภายใต้งี้อารยธรรมอินเดียได้แพร่กระจายออกไปทั่วทั้งภาคใต้ของอินเดีย ด้วยเหตุนี้ บรรดาพระเจ้าแผ่นดินของที่ราบทางทิศตะวันออกของแม่น้ำคงคา และภาคใต้ของอินเดียตั้งแต่บริเวณดินแดนของชนชาติทมิฬ ไปจนถึงส่วนปลายสุดทางด้านทิศใต้ได้เรียกร้องต้องการฝึกฝนอบรมในการเขียนและการบริหารจากพราหมณ์ พราหมณ์นักบวชได้รับการร้องขอ เพื่อที่จะให้ไปช่วยเหลือแก่เจ้าชายในการจัดระบบองค์กรอย่างมีแบบแผนและเป็นทางการ ตามระเบียบแบบแผนหรือลักษณะของศาสนาพราหมณ์ โดยการอาศัยกฎและโครงสร้างฐานะที่มีการใช้ระบบราชการที่ยึดถือระบบการให้ความสำคัญแก่บิดา รวมทั้งการทำให้เจ้าชายเหล่านั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ จนเป็นที่เคารพในฐานะของ “ราชา” หรือ “มหาราชา” ที่มีความถูกต้องตามกฎหมาย ตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์ คัมภีร์พราหมณะ (Brahmana) และคัมภีร์ปุราณะ (Purana) ปรากฏว่าได้มีการออกเอกสารที่เป็นเอกสารประเภทหนังสืออนุญาตให้แก่พราหมณ์นักบวชเหล่านี้เพื่อให้

เข้ามาอยู่เป็นจำนวนมาก โดยในการอนุญาตให้บุคคลเหล่านั้นเข้ามาอาศัยอยู่แต่ละครั้งนั้น บางทีเข้ามาถึง 12 คน หรือแม้แต่วัยคน โดยเอกสารในลักษณะนี้ได้มีการค้นพบในแหล่งต่าง ๆ ที่กระจายกันอยู่ทั่วทั้งอินเดีย กระบวนการในการ เผยแพร่ศาสนาพราหมณ์ในภาคใต้ของประเทศอินเดียที่ได้เริ่มดำเนินไปในราวพุทธศตวรรษที่ 6 นั้น ได้มีการสืบเนื่องต่อไปโดยตลอดระยะเวลาอันยาวนานหลายศตวรรษ ส่งผลให้โครงสร้างทางสังคมทั้งมวลของภาคใต้ของประเทศอินเดียเป็นระบบวรรณะ อันแท้ที่จริงแล้วเป็นลักษณะที่ไม่แตกต่างออกไปจากภาคเหนือของอินเดีย ซึ่งเป็นดินแดนที่เปรียบเสมือนบ้านเกิดของอารยธรรมโบราณอันเลอเลิศของอินเดีย ส่วนภาคใต้ของประเทศอินเดียเป็นภูมิภาคแห่งการทำการค้าสำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การเดินเรือไปยังตะวันออกได้เริ่มออกเดินทางจากเมืองท่าต่าง ๆ ในภาคใต้ของอินเดีย ทางสายกลางสำหรับการค้าขายดังกล่าว ได้ดำเนินไปโดยการเดินเรือของชนชาติอินโดนีเซียนหรือโดยการเดินเรือของชาวอินเดีย โดยการค้าขายดังกล่าวได้ส่งผลให้กลุ่มผู้ปกครองและชนชั้นสูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งในรัฐตามพรลิงค์ได้ก้าวเข้ามาสู่การติดต่อสัมพันธ์ทางการค้ากับชาวอินเดีย โดยการค้าดังกล่าวมีความสำคัญมากสำหรับคนเหล่านี้ ในขณะที่เดียวกันก็มีความพยายามที่จะทำให้พวกตนมีความถูกต้องตามกฎหมาย อันเป็นความสนใจที่ได้เกิดขึ้นอันเนื่องมาจาก “การค้านานาชาติ” โดยในระยะแรกเป็นการดำเนินการร่วมกันระหว่างพ่อค้าชาวอินเดียเอง ส่วนในระดับรองลงมาจากความปรารถนาที่จะจัดองค์กร การจงใจให้ผู้คนอยู่อาศัยในรัฐของตน และการปกครองประชาชน คนกลุ่มนั้นจึงได้เชิญพราหมณ์นักบวชของอินเดียเข้าไปสู่ราชสำนักของตน⁶²

ในราชสำนักเหล่านั้น พราหมณ์นักบวชเหล่านี้จะทำหน้าที่ที่สำคัญที่ไม่มีคนกลุ่มอื่นใดกระทำได้หลายประการ โดยเฉพาะการเป็นผู้จัดการในการประกอบพิธีกรรม การเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมอันลึกลับและศักดิ์สิทธิ์ การเป็นผู้เผยแพร่วรรณคดีตามหลักศาสนา การเป็นผู้เขียนในทางราชการ การเป็นนักวิชาการ และการเป็นผู้มีภูมิปัญญา ศิลาจารึกที่ค้นพบในรัฐต่าง ๆ หลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ระบุเกี่ยวกับพิธีกรรมที่นักบวชในศาสนาพราหมณ์จัดขึ้น เพื่อให้ผู้ปกครองในท้องถิ่นมีความถูกต้องตามกฎหมาย โดยอาศัยสิ่งที่ลึกลับ การอุทิศถวายสิ่งต่าง ๆ การใช้เวทมนต์คาถาอันศักดิ์สิทธิ์ และการกล่าวถึงนิยายเกี่ยวกับราชวงศ์ของผู้ปกครอง ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่พราหมณ์นักบวชแต่เพียงพวกเดียวเท่านั้นที่สามารถที่จะกระทำพิธีได้⁶³ รวมทั้งพราหมณ์นักบวชเหล่านี้ได้รับการขอร้องให้เดินทางมาสู่ตะวันออก เนื่องจากกิตติศัพท์อันกว้างไกลของบุคคลเหล่านี้ โดยเฉพาะในด้านการใช้เวทมนต์คาถาและสิ่งลึกลับ ความ

⁶² J.C. van Leur, *Indonesian trade and society*, pp. 96 – 98.

⁶³ Ibid., pp. 98 – 100.

สามารถในการทำให้ราชวงศ์มีความถูกต้องตามกฎหมาย มีความขลัง มีความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งตรงกันกับความสนใจของราชวงศ์ทางตะวันออก รวมทั้งการทำให้อาณาจักรเป็นจุดดึงดูดใจของประชาชน บางทีอาจจะมีการใช้พราหมณ์เหล่านี้สำหรับการจัดองค์กรของ “แคว้น” ของผู้ปกครองเหล่านั้น เพื่อให้ก้าวเข้าไปสู่การเป็น “รัฐ” ⁶⁴

ศิลาจารึกที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า หลังจากที่คณะพราหมณ์ของพระอักษดยะได้ประกาศถึงการสถาปนาลัทธิไศวนิกายขึ้นในรัฐแห่งนี้ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 ตามความในศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยแล้ว ก็ได้ประกาศถึงการสถาปนาภคัตรีตามลัทธิของตนขึ้นในรัฐแห่งนี้ตามมาในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ตามความในศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) แม้ว่ามักจะเข้าใจกันว่าข้อความในศิลาจารึกหลักนี้หักหายไปบางส่วน แต่ความที่ยังคงหลงเหลืออยู่ก็แสดงให้เห็นว่า ได้ขึ้นต้นการประกาศในทำนองเดียวกันกับที่ใช้ในศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย กล่าวคือ ในขณะที่ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยได้ขึ้นต้นของประกาศว่า “ศรีวิชัยการสย” ซึ่งมีความหมายว่า “(ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นสวามีของนางวิชัยเทวี” หรือ “(ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นเจ้าของวิหารการ (พระศิวะ)” นั้น ศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ได้ขึ้นต้นประกาศว่า “ตามพรลิงค์เศว” ซึ่งมีความหมายว่า “(ศิลาจารึกนี้เป็น) ของพระอิศวร (พระศิวะ) แห่งตามพรลิงค์” หรือ “(ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นใหญ่แห่งตามพรลิงค์” อันเป็นการชี้ให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้น คณะพราหมณ์ของพระอักษดยะได้สถาปนาผู้ปกครองของรัฐตามพรลิงค์ขึ้นเป็น “พระอิศวร” หรือ “พระศิวะ” หรือ “ผู้เป็นใหญ่” แห่งรัฐตามพรลิงค์ตามลัทธิของตนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

ในขณะเดียวกันศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ก็ได้สะท้อนให้เห็นได้ในทำนองเดียวกันว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 คณะพราหมณ์ของพระอักษดยะได้สถาปนาผู้ปกครองของรัฐตามพรลิงค์ตามลัทธิของตนอีกผู้หนึ่ง ซึ่งคงจะมีชื่อว่า “อรรณาย”

ในการสถาปนาพระเจ้าแผ่นดินของรัฐตามพรลิงค์ให้ทรงเป็นพระศิวะแห่งพื้นโลกดังกล่าวนี้ นักบวชในลัทธิไศวนิกายมีความจำเป็นที่จะต้องกระทำให้พระเจ้าแผ่นดินเหล่านี้มีความขลังและทรงมีพลังอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์เสมือนหนึ่งทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้า ตามที่บุคคลผู้นั้นพึงมีตามกฎหมายในสายตาของบุคคลต่าง ๆ ที่มาจากโพ้นทะเลจากอินเดีย หรือในสายตาของบรรดาพ่อค้าและคนแปลกหน้าหรือบางทีอาจจะในสายตาของบรรดาผู้ปกครองในภาคใต้ของประเทศอินเดีย รวมทั้งชาวอินเดียมีความจำเป็นที่จะต้องมอบเทพนิยายเกี่ยวกับการสืบวงศ์วานของบุคคลผู้นั้น

⁶⁴ Ibid., pp. 103 – 104.

โดยผู้ที่มอบให้ คือ คณะพราหมณ์ของพระอัสสยะ ซึ่งสิ่งที่กล่าวนี้ได้สะท้อนให้เห็นความสำคัญและความจำเป็นของลัทธิที่สำคัญของอินเดียภาคใต้ คือ ลัทธิไศวนิกายของพระอัสสยะและบุคคลที่สามารถที่จะประสิทธิ์ประสาทคุณสมบัติในการเป็นคนชั้นสูงให้แก่ผู้ปกครองเหล่านั้นได้ เนื่องจากลำพังแต่รัฐไม่อาจจะสนับสนุนให้ผู้ปกครองเหล่านั้นมีอำนาจอย่างมากมาเช่นนั้นได้⁶⁵

หลังจากผู้ปกครองของรัฐตามพรลิงค์เหล่านั้นได้รับการรับรองและการรับประกันเกี่ยวกับการเป็นคนชั้นสูงตามลำดับชั้นที่มีความสำคัญในทางเศรษฐกิจแล้ว บุคคลเหล่านั้นก็มีความสำคัญและมีอำนาจมากยิ่งขึ้น เนื่องจากทั้งอำนาจและลำดับชั้นของชนชั้นสูงดังกล่าวนี้ ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของอำนาจสำหรับการใช้ในการแสวงหาผลประโยชน์ในทางอารยธรรมทางการเกษตรกรรมและการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ⁶⁶ ตลอดจนวัฒนธรรมต่าง ๆ ของรัฐตามพรลิงค์อีกหลายสาขา

นอกจากนี้ ศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมามเมือง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318 ได้สะท้อนให้เห็นว่ากษัตริย์ของรัฐแห่งนี้ ได้ทรงปกครองโดยตั้งอยู่ภายใต้หลักของศาสนาพราหมณ์ คือ “ธรรมะของกษัตริย์” ซึ่งมีคุณลักษณะ 10 ประการ คือ ประการแรก นย (ความประพฤติตามข้อกำหนด) ประการที่สอง วินย (ความประพฤติตามหลักประเพณีนิยม) ประการที่สาม เสารัชยะ (ความกล้าหาญ) ประการที่สี่ ศรุตะ (การศึกษาเล่าเรียน) ประการที่ห้า สมะ (ความสงบ) ประการที่หก กษมา (ความอดทนหรือการไม่ถือโทษผู้ผิด) ประการที่เจ็ด ไรรัยยะ (ความหนักแน่นมั่นคง) ประการที่แปด ดยาคะ (การบริจจาคหรือการเสียสละ) ประการที่เก้า ทยุติมติ (ความคิดเห็นหรือพระปรีชาอันรุ่งเรือง) และประการที่สิบ ทยา (ความกรุณา)

2. บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งป่า

2.1 การสถาปนาระบบศีรณะ

จากหลักฐานทางโบราณคดีประเภทโบราณวัตถุและโบราณสถานที่ค้นพบในคาบสมุทรไทยในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ได้ส่งอิทธิพลในด้านระบบความเชื่อที่มีรูปแบบอย่างเดียวกันไปครอบคลุมพื้นที่อันกว้างใหญ่ของคาบสมุทรไทย โดยพื้นที่ดังกล่าวกินอาณาบริเวณตั้งแต่เทือกเขาตอนกลาง ผ่านบริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ จนไปจดชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกของคาบสมุทร

⁶⁵ Ibid., p. 109.

⁶⁶ Ibid., pp. 109 – 110.

แห่งนี้ บริเวณที่กล่าวนี้ทอดตัวอยู่ทางด้านเหนือสุดที่ชุมชนโบราณท่าชนะในอำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ลงไปจนจดทางด้านใต้สุดที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา จังหวัดสงขลา

อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าโบราณวัตถุและโบราณสถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ที่ปรากฏขึ้นบนคาบสมุทรไทยที่กล่าวนี้จะปรากฏขึ้นในบริเวณที่กว้างใหญ่เพียงใดก็ตาม การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับลัทธิบนคาบสมุทรแห่งนี้ก็ยังคงปรากฏอยู่น้อย รวมทั้งการศึกษาค้นคว้าก็ประสบปัญหาที่สำคัญหลายประการ เนื่องจากได้ปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่เก่าแก่มาก และไม่อาจจะใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับที่ปรากฏขึ้นในรัฐอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากนัก อันเนื่องมาจากหลักฐานเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นว่า ในบรรดารัฐต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ภายนอกประเทศอินเดียนั้น ลัทธินี้ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกบนคาบสมุทรไทยในราวพุทธศตวรรษที่ 11 ตามหลักฐานที่ปรากฏในศิลาจารึกหุบเขาช่องคอดังที่กล่าวมา ส่วนในประเทศอินเดียได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในภาคกลางของเกาะชวา ตามหลักฐานที่ปรากฏในศิลาจารึกที่ค้นพบที่ศาสนสถานที่ยังคง ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1275⁶⁷ ดังที่กล่าวมา ในขณะที่ในประเทศกัมพูชาหรืออาณาจักรขอมโบราณได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในต้นพุทธศตวรรษที่ 15 โดยปรากฏขึ้นในศิลาจารึกที่ค้นพบที่ปราสาทไพรปราสาท ซึ่งเป็นศิลาจารึกที่สลักขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าโยศวรมันที่ 1 (Yasovarman I) ซึ่งครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 1432 – 1443⁶⁸

ศาสนสถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบบนคาบสมุทรไทยที่กล่าวนี้ ส่วนใหญ่เป็นศาสนสถานที่กระจายตัวอยู่อย่างหนาแน่นและค้นพบในปริมาณมากที่สุดในจังหวัด นครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นศูนย์กลางของรัฐตามพหุรูป ศาสนสถานเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นศาสนสถานที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเป็นที่ประทับของเทพเจ้าที่เรียกว่า “เทวาลัย” โดยเทวาลัยที่ยังคงหลงเหลืออยู่เป็นซากของเทวาลัยที่มีสภาพชำรุดทรุดโทรม ซึ่งส่วนใหญ่ค้นพบจากการสำรวจทางโบราณคดีของผู้วิจัยเอง และสามารถที่จะจัดจำแนกออกได้ตามสภาพของแหล่งที่ตั้งเป็นสองประเภท คือ เทวาลัยที่ตั้งอยู่บนภูเขาหรือ “เทวาลัยแห่งภูเขา” และเทวาลัยในที่ราบ

จากการที่ได้มีการค้นพบเทวาลัยของลัทธิไศวนิกายกระจายอยู่อย่างหนาแน่นในบริเวณที่ราบอันกว้างใหญ่และบริเวณเทือกเขาของชายฝั่งทางทิศตะวันออกของจังหวัด นครศรีธรรมราชดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าบริเวณนี้เป็นบริเวณที่มีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ “ศักดิ์สิทธิ์” ตามระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายแฝงอยู่ด้วย ในทำนองเดียวกันกับที่ผลการศึกษา

⁶⁷ Ibid., pp. 108 – 109.

⁶⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 32 – 33.

ในอินเดียได้แสดงให้เห็นว่า สถานที่หลายแห่งในประเทศอินเดีย หรือแม้แต่เมืองบางเมือง อย่างเมืองพาราณสี (Banaras) เป็นต้น เป็นสถานที่ที่สภาพทางภูมิศาสตร์ของแหล่งที่ตั้งเอื้ออำนวยให้มีความศักดิ์สิทธิ์ตามระบบความเชื่อในทางศาสนาพราหมณ์ ซึ่งในกรณีของเมืองพาราณสีนี้ เมืองนี้ไม่ได้เป็นแหล่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาอย่างโดด ๆ แต่เมืองนี้เป็นเพียงสถานที่แห่งหนึ่งของสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์อีกเป็นจำนวนมากที่ได้ร้อยรัดกันเข้าและขยายตัวออกไปอย่างมีแบบแผนอย่างกว้างขวางในประเทศอินเดียเท่านั้น สำหรับผู้นับถือศาสนาพราหมณ์แล้ว ทุกคนมีความเชื่อว่าประเทศอินเดียเป็นประเทศที่มีสภาพทางภูมิศาสตร์หรือทัศนียภาพที่ศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากว่าประเทศนี้ได้เริ่มต้นขึ้นทางตอนเหนือสุด ตั้งแต่เทือกเขาหิมาลัย อันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของเหล่าเทพเจ้า แล้วทอดตัวลงมาทางด้านทิศใต้ จนกระทั่งมาถึงทางด้านทิศใต้สุดของอนุทวีปแห่งนี้ที่แหลมโคโมริน (Cape Comorin) หรือแหลมกันยาคุมารี (Kanya Kumari) อันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของเหล่าเทพี ด้วยเหตุนี้ ดินแดนแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ระหว่างเทือกเขาหิมาลัยกับแหลมโคโมรินจึงกลายเป็นดินแดนที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง จึงได้ปรากฏสถานที่ที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นในดินแดนแห่งนี้หลายประเภท อาทิ ภูเขา แม่น้ำ และเมือง เป็นต้น สถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ได้โยงใยถึงกันโดยระบบเครือข่ายของเส้นทางต่าง ๆ หลายสาย เพื่อการเดินทางไปจาริกแสวงบุญของเหล่าศาสนิกชน เนื่องจากการเดินทางไปจาริกแสวงบุญหรือ “ทรรศนะ” (Darshanā) ในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้เป็นประเพณีที่สำคัญที่ได้ปรากฏขึ้นและปฏิบัติสืบเนื่องกันมาอย่างยาวนานสำหรับผู้นับถือศาสนา โดยศาสนิกชนได้เรียกสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ตนจะต้องไปจาริกแสวงบุญนี้ว่า “ติริธะ” (Tirtha) ซึ่งมีความหมายว่าตอนต้นของลำน้ำที่ลุยข้ามได้หรือสถานที่สำหรับการข้าม ติริธะหลายแห่งในอินเดียเป็นสถานที่ซึ่งมีสภาพเป็นตอนต้นของแม่น้ำที่สามารถจะเดินลุยน้ำข้ามไปได้โดยปลอดภัยจริง ๆ สำหรับเมืองพาราณสีเองเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในบริเวณตอนต้นของแม่น้ำที่เคยใช้เป็นเส้นทางผ่านของเส้นทางการค้าสายโบราณ ซึ่งเป็นเส้นทางการค้าที่จะผ่านเข้าไปสู่ภาคเหนือของอินเดียที่ต้องตัดผ่านข้ามแม่น้ำคงคา อย่างไรก็ดี ในฐานะที่เป็นสถานที่แห่งการจาริกแสวงบุญแห่งหนึ่ง ติริธะแห่งนี้ก็มีฐานะเป็น “ตอนต้นของลำน้ำที่ลุยข้ามไปได้” ในทางจิตวิญญาณแห่งหนึ่ง อันเป็นสถานที่ซึ่งพื้นโลกและสรวงสวรรค์ได้มาบรรจบกัน หรืออีกนัยหนึ่งเป็นสถานที่ซึ่งบุคคลสามารถที่จะ “ข้ามผ่าน” แม่น้ำหรือห้วงมหรณพแห่ง “สังสารวัฏ” (Samsara) อันเป็นวัฏจักรที่หมุนเวียนโดยไม่มีจุดจบของการเกิดและการตาย ไปสู่การเดินทางไปถึง “ชายฝั่งทะเลอันไกลโพ้น” ของการปลดปล่อยเป็นอิสระ ด้วยเหตุนี้ ติริธะจึงเป็นเสมือนหนึ่งตอนต้นของลำน้ำที่ลุยข้ามได้ คือ เป็นสถานที่ซึ่ง “การข้าม” สามารถที่จะกระทำได้อย่างง่ายดายและปลอดภัย ⁶⁹

⁶⁹ Diana L. Eck, *Banaras, city of light* (Princeton : Princeton University Press, 1982), pp. 34 - 36.

ตึระแต่ละแห่งเป็นสถานที่ในทางโลกที่ได้รับการบรรจุไว้ด้วยพลังอำนาจและความบริสุทธิ์ ซึ่งมักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยความหมายดั้งเดิมของตึระได้กินความรวมไปถึงความบริสุทธิ์หรือศุจิ (Shuchi) หรือปวิระ (Pavitra) ตลอดจนความดีหรือบุญยะ (Punya) และความดีพร้อมหรือสุกะ (Subha) หรือมงคล (Mangala) สำหรับความศักดิ์สิทธิ์อันเนื่องมาจากการมีความสัมพันธ์กับเทพเจ้านั้น อาจจะกล่าวได้ว่าในทฤษฎีของผู้นับถือศาสนาพราหมณ์แล้ว พื้นโลกทั้งมวลล้วนแต่มีความศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากพื้นโลกทุกส่วนล้วนแต่ได้รับการสร้างให้เป็นรูปเป็นร่างขึ้นโดยเทพเจ้า ในเทพนิยายของศาสนาพราหมณ์ที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์สิ่งนั้นได้แสดงให้เห็นว่า พื้นโลกและสรรพสิ่งที่มีชีวิตทั้งมวลได้ถือกำเนิดขึ้นมาจากร่างกายของเทพเจ้า โดยสิ่งที่สร้างขึ้นนั้นมีอำนาจและหน้าที่แตกต่างกัน ส่งผลให้สถานที่บางแห่งเทพเจ้าได้แสดงอภินิหารให้แลเห็นได้อย่างแท้จริงมากกว่าสถานที่แห่งอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ สถานที่หลายแห่งจึงมีความศักดิ์สิทธิ์แตกต่างกันไปตามแต่กรณี โดยสถานที่ที่มีความโดดเด่นมากที่สุด มีพลังอำนาจมากที่สุด และมีความเหมาะสมสำหรับการทะลุไปสู่สรวงสวรรค์มากที่สุดเหล่านั้น จะได้รับการเรียกว่าเป็น “ตึระ”⁷⁰ ในฐานะที่เป็นสถานที่ที่มีพลังอำนาจแห่งหนึ่ง ตึระแต่ละแห่งจึงมีฐานะเป็นประตูแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ระหว่างสรวงสวรรค์กับพื้นโลก หรืออีกนัยหนึ่งตั้งอยู่ระหว่าง “ชายฝั่งทะเลแห่งนี้” กับ “ชายฝั่งทะเลอันไกลโพ้น” ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์มีความเชื่อไว้ในตึระเหล่านั้น จะเป็นสถานที่ซึ่งจะทำให้บุคคลที่มาสวดอ้อนวอนต่อพระผู้เป็นเจ้าได้รับผลอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น เนื่องจากพระผู้เป็นเจ้าจะได้ยินคำสวดอ้อนวอนนั้นเร็วกว่าการสวดอ้อนวอนในสถานที่อื่น ๆ รวมทั้งจะได้รับผลตามคำสวดอ้อนวอนนั้นอย่างสมบูรณ์เต็มที่อยู่จริง นอกจากนี้พิธีกรรมต่าง ๆ ที่บุคคลได้จัดขึ้นในสถานที่แห่งนั้น จะนำมาซึ่งความสุข ความเจริญ และบารมีเพิ่มขึ้นจากการจัดพิธีกรรมในสถานที่แห่งอื่น ๆ หลายเท่าตัว ตึระเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมากที่สุดกับการทรงปรากฏขึ้นและการทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ของเหล่าเทพเจ้าและวีรบุรุษของตำนานและเทพนิยายของอินเดีย ในฐานะที่ตึระเป็นเสมือนหนึ่งประตูที่ตั้งอยู่ระหว่างสรวงสวรรค์กับพื้นโลก ตึระจึงไม่ได้เป็นแต่เพียงแค่สถานที่แห่งหนึ่งสำหรับการข้ามขึ้นสู่เบื้องบนหรือเบื้องสูงของประชาชนผู้สวดอ้อนวอนและประชาชนผู้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เพียงเท่านั้น แต่สถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่แห่งหนึ่งสำหรับการข้ามลงมาสู่เบื้องล่างหรือเบื้องต่ำของบรรดาเทพเจ้าด้วยเช่นเดียวกัน การสืบสายกันลงมาของเทพเจ้าเหล่านี้เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีสำหรับประเพณีของผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ โดยมักจะเรียกกันว่าเป็นการ “อวดาร” อันที่จริงแล้วทั้งคำว่า “ตึระ” และคำว่า “อวดาร” เกิดจากศัพท์ที่มีความสัมพันธ์กัน คือ รากศัพท์ว่า “ตฤ” ซึ่งมีความ

⁷⁰ Ibid., pp. 34 - 35.

หมายความว่า การข้ามขึ้นไปข้างบน และ “อวตถ” ซึ่งมีความหมายว่า การข้ามลงมาข้างล่าง จึงอาจจะกล่าวได้ว่าการสืบสายลงมาอวตารเป็นการเปิดประตูของตึรณะ ด้วยเหตุนี้ ทั้งผู้หญิงและผู้ชายจึงสามารถที่จะก้าวขึ้นไปสู่การมีอำนาจวาสนาสูงขึ้นได้ด้วยการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ และการสวดอ้อนวอนในตึรณะเหล่านั้น การปรากฏขึ้นของเทพเจ้าบนพื้นโลกนับเป็นการแสดงตัวออกมาให้เห็นของเทพเจ้า⁷¹ ในประเทศอินเดียได้แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าบรรดาเทพเจ้าได้แสดงตัวออกมาให้เห็นได้ในสถานที่ต่าง ๆ นับพันแห่ง สถานที่บางแห่งเป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีทั่วประเทศอินเดีย รวมทั้งมีสถานที่บางแห่งที่เป็นสถานที่สำหรับการจาริกแสวงบุญของประชาชนในวงแคบ ๆ คือ ประชาชนในอำเภอต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่รายรอบสถานที่แห่งนั้นเท่านั้น⁷²

เรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับตึรณะของอินเดียที่กล่าวนี้ ได้มีการบรรยายเอาไว้เป็นจำนวนมากในวรรณคดีประเภทสคฺติที่เป็นที่นิยมชมชอบกันที่มีชื่อว่ามาหัทมยะ (Mahatmya) ซึ่งบางครั้งเรียกว่า สดละ ปุราณะ (Sthala Purana) ซึ่งมีความหมายว่าเรื่องราวโบราณของสถานที่วรรณคดีเรื่องนี้ได้มีเรื่องราวเกี่ยวกับความหลากหลายของแก่นของเรื่องเกี่ยวกับการแสดงตัวออกมาให้เห็นของเทพเจ้านับพันเรื่อง จึงอาจจะกล่าวได้ว่าเรื่องนี้เป็นวรรณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงเทพนิยายของอินเดียที่มีเนื้อหาหลักในการบรรยายให้เห็นถึงการกระทำสิ่งต่าง ๆ ของเหล่าเทพเจ้าและวีรบุรุษ จึงเป็นสิ่งที่ไม่ยากลำบากสำหรับการที่จะจินตนาการว่าสภาพทางทางภูมิศาสตร์ทั้งหมดของอินเดีย ล้วนแล้วแต่ได้รับการประทับไว้ด้วยร่องรอยของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอภินิหารของเทพเจ้าและผู้วิเศษเหล่านั้น โดยสภาพทางภูมิศาสตร์หรือสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นยังคงดำรงอยู่ อย่างกรณีที่ได้ปรากฏว่าในมธุราเป็นสถานที่ประสูติของพระกฤษณะ (Krishna) ส่วนในบริเวณสวนป่าหรือหุบไม้เล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองพริทาวัน (Brindavan) นั้น ในเวลากลางคืนพระองค์จะเสด็จมาร่ำรำกับเหล่าผู้หญิงที่รีดนมโค สำหรับในตำแหน่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในระดับสูงของเทือกเขาหิมาลัยที่แหล่งโบราณคดีอมรนาถ (Amarnath) ในแคว้นแคชเมียร์ พระศิวะได้ทรงแสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของพระองค์เองในลักษณะที่เป็นศิวลึงค์ที่ทำด้วยน้ำแข็งองค์หนึ่ง ในขณะที่สถานที่อีกนับสิบในบริเวณต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณตั้งแต่เทือกเขาหิมาลัยไปจนกระทั่งถึงส่วนปลายสุดของภาคใต้ของประเทศไทย เป็นสถานที่ซึ่งพระศิวะได้ทรงแสดงให้เห็นถึงการอวตารลงมาเกิดในโลกมนุษย์ในฐานะของศิวลึงค์เพลิง นอกจากนี้ยังมีสถานที่อีกเป็น

⁷¹ Mircea Eliade, *Cosmos and history : The myth of the eternal return* (New York : Harper and Row, 1959), pp. 1 - 10.

⁷² Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, p. 35.

จำนวนมากที่ได้มีการกล่าวอ้างกันว่าเป็นสถานที่ที่เทพีทุรคา (Durga) ได้ทรงประสบชัยชนะอันยิ่งใหญ่ในการปราบอสูรมหิษา (Mahisha) รวมทั้งยังมีสถานที่อีกนับเรือนพันที่ได้มีการกล่าวอ้างกันว่า เป็นสถานที่ที่พระราม นางสีดา และพระลักษมณ์ ได้เคยเสด็จมาในคราวที่พระองค์ได้เสด็จพเนจรไปยังที่ต่าง ๆ ตามที่ได้มีการพรรณนาไว้ในมหากาพย์รามายณะ (Ramayana) หรือเป็นสถานที่ที่พี่น้องในตระกูลปาณฑพ (Pandava) ได้เคยเสด็จมาในคราวที่ทรงออกเดินป่า ตามที่มีการพรรณนาไว้ในมหากาพย์มหาภารตะ (Mahabharata) ส่วนตึระที่ยิ่งใหญ่อย่างพาราณสีนั้น เป็นสถานที่ซึ่งได้รวมเอาเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเทพนิยายที่ยิ่งใหญ่ในทำนองนี้ไว้อย่างมากมายมหาศาลในสายตาของบรรดาผู้ที่โปรดปรานเมืองนี้ ได้ส่งผลให้ทุกสิ่งทุกอย่างที่มีความสำคัญได้เกิดขึ้นในเมืองนี้ อาทิ ศิวลึงค์เพลิงที่ส่องแสงสว่างทะลุทะลวงไปทั่วพื้นพิภพ เทพีทุรคาได้ทรงกำจัดศัตรูของพระองค์ วีรบุรุษและวีรสตรีเป็นจำนวนมากได้เคยมาที่เมืองนี้ในการจาริกแสวงบุญของตน และนักบุญทั้งหมดได้เดินทางมายังเมืองนี้เพื่อการเผยแพร่คำสอนของตน เป็นต้น⁷³

อย่างไรก็ดี ไม่ได้มีแต่เพียงแค่ตำนานและเทพนิยายเท่านั้นที่สื่อให้เห็นถึงพลังอำนาจของสถานที่เหล่านั้น หากแต่ตึระที่ยิ่งใหญ่ของโลกทั้งหมด ทั้งที่ตั้งอยู่ในประเทศอินเดีย และในสถานที่แห่งอื่น ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่ที่มีความเก่าแก่เกินกว่าที่จะปรากฏในประวัติศาสตร์ เก่าแก่เกินกว่าที่จะปรากฏในจารีตบอกเล่า และเก่าแก่เกินกว่าที่จะปรากฏในตำนาน ไม่ว่าจะเป็นพาราณสี เยรูซาเล็ม (Jerusalem) หรือกัวดาลูเป (Guadalupe) ของฝรั่งเศส ล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่ซึ่งสถานที่แห่งนั้นเองมีจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการจาริกแสวงบุญ ตลอดจนความมีกิตติศัพท์ในด้านการได้รับความเคารพสักการะจากฝูงชนและการมีพลังอำนาจมาตั้งแต่ช่วงเวลาที่เก่าแก่เกินกว่าที่จะได้รับการสืบทอดอย่างจำเพาะเจาะจงด้วยจารีตบอกเล่าเกี่ยวกับสถานที่แห่งนั้นเป็นการเฉพาะ⁷⁴

ในประเทศอินเดียได้ปรากฏลัทธิโบราณที่เป็นที่เคารพนับถือกันอย่างกว้างขวางหลายลัทธิ โดยเฉพาะลัทธิที่เกี่ยวกับเทพเจ้าแห่งพืชผลหรือยักษ์ (Yaksha) เทพเจ้าแห่งน้ำหรือนาค (Naga) และเทพเจ้าที่เป็นสตรีหรือเทวี (Devi) โดยเทพเจ้าเหล่านี้ได้ประทับริบอบเอาไว้บนห่มไม้ สระน้ำ และเนินเขาต่าง ๆ มาด้วยระยะเวลาที่ยาวนานก่อนที่จะมีการรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่เรียกว่า ปุราณะ (Purana) ขึ้นมา ในระยะเวลาดังกล่าวตึระหลายแห่ง อย่างกรณีของเมือง

⁷³ Ibid., pp. 35 - 36.

⁷⁴ Ibid., p. 36.

พาราณสีและแม่น้ำคงคา เป็นต้น ล้วนแล้วแต่ได้รับการนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ โดยการพิจารณาจากรูปร่างทรวดทรงในทางภูมิศาสตร์หรือสภาพภูมิประเทศ และด้วยเหตุที่สภาพทางภูมิศาสตร์เป็นสิ่งที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเชื่องช้า ได้ส่งผลให้สัญลักษณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นยังคงเกาะแน่นอยู่ในความทรงจำที่ได้ยึดถือสืบกันต่อมา จนกระทั่งได้นำมาวางลงไว้เหนือจินตนาการในทางศาสนา เทพนิยายและเรื่องราวที่สำคัญเป็นจำนวนมากคงจะปรากฏขึ้นแล้วเลือนหายไป เรื่องเล่าต่าง ๆ คงจะได้รับการเปลี่ยนแปลงหรืออาจจะเลือนหายไปจากความทรงจำ แต่ทว่ายอดเขา สระน้ำ และหมู่ไม้ยังคงอยู่ ในปัจจุบันนี้พระกณেশ (Ganesha) อาจจะประทับนั่งอยู่ภายใต้ต้นไม้ใหญ่อันเป็นสถานที่ซึ่งยักษยาเคยได้รับการเคารพบูชาเมื่อ 3,000 ปีที่ผ่านมา พระศิวะอาจจะประทับยืนอยู่ในเทวาลัยเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ถัดมาจากสระน้ำโบราณแห่งหนึ่งของพญานาค เทพพิรุณผู้ยิ่งใหญ่อาจจะทรงยืมชื่อของพระองค์มาจากเทพเจ้าสตรีของท้องถิ่นซึ่งทรงเป็นเทวีแห่งยอดเขา แต่ในขณะที่เรื่องราวและชื่อต่าง ๆ ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปนั้น สถานที่เหล่านั้นยังคงดึงดูดใจสำหรับผู้กระทำการสักการะบูชาเป็นอย่างยิ่งเช่นเดียวกันกับที่เคยเป็นมาในระยะก่อนหน้า ในบรรดาตึระจำนวนหลายพันแห่งของประเทศอินเดียนั้น มีอยู่เพียงไม่กี่แห่งเท่านั้นที่ได้ดำรงอยู่ใน วัฏจักรของการจาริกแสวงบุญที่ยังคงมีความรุ่งโรจน์และโดดเด่นผ่านช่วงระยะเวลาหลายศตวรรษมาได้ โดยตึระที่มีความสำคัญอยู่ในลำดับสูงสุด ได้แก่ เมืองที่ศักดิ์สิทธิ์จำนวน 7 แห่งหรือสัปตปuri (Sapta Puri) ซึ่งเป็นแหล่งที่สามารถจะอำนวยให้ความมุ่งหมายทางจิตวิญญาณบรรลุจุดสูงสุดได้ คือ การปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระ เมืองทั้งเจ็ดนี้เป็นแหล่งที่มีชื่อเสียงมาก เป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีสำหรับศาสนิกชน เนื่องจากได้รับการพรรณนาไว้อย่างสม่าเสมอในวรรณกรรมของพราหมณ์ทั้งหมด เมืองเหล่านั้นได้แก่ อโยธยา (Ayodhya), มถุรา, มายา (Maya) ซึ่งในปัจจุบันนี้รู้จักกันในนามหารทวาร (Hardvar), กาสี (Kashi) หรือพาราณสี, กานจิ (Kanchi), อวันติกา (Avantika) ซึ่งในปัจจุบันนี้รู้จักกันในนามอุชเชน (Ujjain) และทวารกา (Dvaraka) โดยเมืองทั้งเจ็ดนี้ คือ โมกษะ (Mokshada) ซึ่งมีความหมายว่าเอื้ออำนวยให้สำหรับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระ รวมทั้งเมืองทั้งเจ็ดนี้จะส่งผลให้ทุกคนที่ถึงแก่กรรมภายในอาณาเขตของเมืองได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระ อย่างไรก็ตาม ในกรณีของเมืองพาราณสีมักจะเชื่อกันว่า ผู้ที่ถึงแก่กรรมภายในอาณาเขตของเมืองอื่น ๆ ที่กล่าวนั้นอีกหกเมืองจะได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระโดยทางอ้อม โดยการไปเกิดใหม่เป็นครั้งสุดท้ายของชีวิตในเมืองแห่งแสงสว่าง (City of Light) อันหมายถึงเมืองพาราณสี จากนั้นจึงจะเดินทางเป็นครั้งสุดท้ายไปสู่ “ชายฝั่งทะเลอันไกลโพ้น”⁷⁵

⁷⁵ Ibid., pp. 36 - 38.

นอกเหนือจากเมืองทั้งเจ็ดของอินเดียที่กล่าวนี้ ยังมีสถานที่ที่เป็นที่ประทับของเทพเจ้าหรือทามะ (Dhama) สี่แห่ง โดยตั้งอยู่ตรงจุดที่เป็นทิศหลักทั้งสี่ทิศของอินเดีย โดยสังเกตได้จากการเป็นจุดที่ไกลที่สุดหรือจุดสุดท้ายของผืนแผ่นดินของอินเดียในแต่ละทิศ อันได้แก่ พัทรีนาถ (Badrinath) ในบริเวณเทือกเขาหิมาลัย อันเป็นอาณาเขตทางทิศเหนือสุดของอินเดีย เมืองปูรี (Puri) หรือเมืองกฤษณะชคัณนาถ (Krishna Jagannath) ในแคว้นโอริสสาที่ชายฝั่งของอ่าวเบงกอลทางทิศตะวันออกสุด เมืองรามสวรัม (Rameshvaram) ทางทิศใต้สุด และเมืองทวารกาทางทิศตะวันตกสุด รวมทั้งยังมีแท่นประทับหรือปิฐะ (Pitha) อีก 108 แห่ง สำหรับเหล่าเทพี โดยแท่นประทับเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันกับส่วนต่าง ๆ ของพระวรกายของเทพี แต่ละส่วนเป็นที่เกิดของพลังอำนาจของเทพเจ้าที่เป็นผู้หญิงที่เรียกกันว่า “ศักติ” (Shakti) อีกทั้งยังมีวัฏจักรของดิระอีก 12 แห่งที่เป็นที่พระศิวะได้ทรงแสดงตัวออกมาให้เห็น โดยพระศิวะได้ทรงแสดงให้เห็นในลักษณะของสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์ โดยศิวลึงค์เหล่านั้นมีลักษณะเป็นเสาเพลิงที่ส่องแสงสว่างอย่างเจิดจ้า นอกจากนี้ยังมีสถานที่ 68 แห่งที่เป็นที่ปรากฏศิวลึงค์ โดยศิวลึงค์เหล่านั้นล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้นมา ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า “สวัมภู” (Svayambhu) โดยได้เกิดขึ้นมาจากพื้นโลก และมีแม่น้ำที่ศักดิ์สิทธิ์อีกจำนวน 7 สาย โดยดิระเหล่านี้บางแห่งมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับประชาชนในภูมิภาคหนึ่งภูมิภาคใดเป็นการเฉพาะ หรือมีความสำคัญเป็นพิเศษสำหรับกลุ่มผู้นับถือนิกายหนึ่งนิกายใดโดยเฉพาะ สำหรับผู้นับถือศาสนาพราหมณ์แล้ว การเดินทางไปจาริกแสวงบุญยังดิระเป็นการรวมกันของพลังอำนาจที่มีความสำคัญยิ่ง โดยไม่ได้มีความสำคัญแต่เพียงเฉพาะสำหรับนิกายหรือภูมิภาคต่าง ๆ เพียงเท่านั้น หากแต่ยังมีความสำคัญสำหรับผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ในวงกว้างสำหรับการประกอบกันขึ้นเป็นรากเหง้าของการเข้าปกครองผืนแผ่นดินของอินเดีย เนื่องจากได้ปรากฏโดยทั่วไปว่าอินเดียเป็นประเทศที่มีความหลากหลายหลากหลายเหลือคณานับประเทศหนึ่ง โดยความหลากหลายเหล่านั้นได้ปรากฏขึ้นทั้งในด้านชาติพันธุ์ ภาษา ศาสนา และนิกาย ในประวัติศาสตร์อันยาวนานของอินเดียได้ปรากฏว่ามีอยู่เพียงไม่กี่ศตวรรษเท่านั้นที่อินเดียมีการรวมกันอย่างเป็นเอกภาพในทางการเมืองจนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบัน แต่มีอยู่สิ่งหนึ่งที่ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ในอินเดียได้ยึดกันเข้าไว้อย่างมั่นคงในจิตสำนึกของทุกคน คือ การมีจิตสำนึกร่วมกันเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวนี้ หากจะมีประเด็นคำถามว่าอะไรคืออินเดียหรือภารัต (Bharat) ตามที่ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์เรียกกัน ก็จะได้รับคำตอบว่า คือ ดินแดนที่ทอดตัวอยู่ในบริเวณตั้งแต่เมืองพัทรีนาถทางด้านทิศเหนือสุดไปจนกระทั่งถึงเมืองรามสวรัมและกันยาคุมารีทางด้านทิศใต้สุด ด้วยเหตุนี้ ดินแดนแห่งนี้จึงเป็นดินแดนที่ถูก

กันชายขอบไว้ด้วยเทือกเขาหิมาลัย อันเป็นที่ประทับของเหล่าเทพเจ้า และได้รับการหล่อเลี้ยงไว้ด้วยน้ำจากแม่น้ำคงคาและแม่น้ำสายอื่นๆ อีกหลายสายที่เป็นแม่น้ำแห่งสรวงสวรรค์⁷⁶

จากสภาพทางภูมิศาสตร์อันศักดิ์สิทธิ์ของอินเดียที่ได้กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่ามีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่คล้ายคลึงกันกับบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทย จะแตกต่างกันก็แต่เพียงเฉพาะขนาดเท่านั้น เนื่องจากอนุทวีปอินเดียนั้นมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาลเกินที่จะนำดินแดนในคาบสมุทรไทยไปเปรียบเทียบได้ แต่หากจะกล่าวโดยอาศัยการศึกษาเปรียบเทียบทางด้านรูปร่างลักษณะหรือสภาพภูมิประเทศแล้วดินแดนทั้งสองมีความคล้ายคลึงกันมาก กล่าวคือ ในขณะที่ประเทศอินเดียมีเทือกเขาหิมาลัยทอดเป็นแนวยาวและมียอดเขาสลับซับซ้อนผ่านตลอดดินแดนทางทิศเหนือสุดของประเทศ โดยทอดตัวอยู่ในแนวทิศตะวันออก - ทิศตะวันตกนั้น บริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทยก็มีแนวเทือกเขานครศรีธรรมราชเป็นเทือกเขาที่ทอดตัวเป็นแนวอยู่ในตอนกลางของคาบสมุทร โดยทอดตัวในแนวทิศเหนือ - ทิศใต้ โดยแนวเทือกเขานี้ได้ทอดตัวเป็นแนวยาวโดยตลอดคาบสมุทร โดยมียอดเขาสลับซับซ้อนเป็นฉากหลังของชายฝั่งดังกล่าว ในลักษณะเดียวกันกับที่เทือกเขาหิมาลัยเป็นฉากหลังของประเทศอินเดีย ยอดเขาต่าง ๆ ในบริเวณเทือกเขานครศรีธรรมราชที่กล่าวนี้มีขนาดความสูงลดหลั่นกันหลายขนาด บางยอดเป็นยอดเขาสูงมาก มีเมฆปกคลุมแทบตลอดเวลา นาน ๆ จึงจะมองเห็นยอดเขาสูงนั้นโผล่ขึ้นมาเหนือหมอกเมฆ จึงดูเป็นยอดเขาที่สูงเสียดฟ้า และเป็นดินแดนที่มีความลึกลับมหัศจรรย์ จนก่อให้เกิดจินตนาการว่ายอดเขาเหล่านั้นเป็นสรวงสวรรค์ อันเป็นที่ประทับของเหล่าเทพเจ้าได้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าที่ปรากฏขึ้นในกรณีของยอดเขาต่าง ๆ ในบริเวณเทือกเขาหิมาลัย ตามระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ในขณะที่เดียวกันเทือกเขาหิมาลัยในประเทศอินเดียได้เป็นที่เกิดของแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์หรือแม่น้ำแห่งสรวงสวรรค์หลายสาย โดยเฉพาะแม่น้ำคงคาและแม่น้ำอื่น ๆ ที่ในที่สุดได้ไหลลงมารวมกับแม่น้ำคงคาที่พาราณสี ซึ่งเป็นแม่น้ำที่หล่อเลี้ยงที่ราบอันกว้างใหญ่ของอินเดีย แล้วไหลลงมาสู่มหาสมุทรอินเดียที่อ่าวเบงกอล ในทำนองเดียวกันกับที่เทือกเขาหลวงได้เป็นบ่อเกิดของแม่น้ำที่สำคัญหลายสาย แม่น้ำเหล่านั้นได้ไหลลงมาหล่อเลี้ยงที่ราบในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทร แล้วไหลลงสู่มหาสมุทรแปซิฟิกที่อ่าวไทย แม่น้ำเหล่านี้อาจจะมี ความสำคัญตามระบบความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์ก็เป็นได้ โดยศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสลักขึ้นด้วยอักษรทมิฬและภาษาทมิฬในราวพุทธศตวรรษที่ 15 (ภาพที่ 30) ได้สะท้อนให้เห็นว่าระบบความ

⁷⁶ Ibid., pp. 38 - 39.

เชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำคงคาหรือแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ได้ปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์อย่างแน่ชัด ดังความ
ในศิลาจารึกดังกล่าวดังนี้⁷⁷

บรรทัดที่ 1	คำจารึก :	(สว) สติ ศรี สก ...
	คำแปล :	สวัสดีสรีศักราช
บรรทัดที่ 2	คำจารึก :	... (ญ) รุ (อ) ญชฺ เชนฺร ...
	คำแปล :	ร้อยห้าล่วงแล้ว
บรรทัดที่ 3	คำจารึก :	... ม. เปรรุ ตี (งคตฺนิฬไม) ...
	คำแปล :	วันจันทร์ ตรงกับ
บรรทัดที่ 4	คำจารึก :	... ว(ร)นฺ ตนฺมเส (นาปติ) ...
	คำแปล :	ธรรมเสนาบตี
บรรทัดที่ 5	คำจารึก :	... (ป) ริสวทุ พุราหฺมณฺร (วิ) ยา ...
	คำแปล :	ดังนี้ คือ พราหมณ์
บรรทัดที่ 6	คำจารึก :	... สตุ ตนฺมเสนาปติคฺพ โครปฺติ ...
	คำแปล :	โดยคำสั่ง ธรรมเสนาบตี
บรรทัดที่ 7	คำจารึก :	... กุภพุกฺกมฺ โอณฺร ...
	คำแปล :	หนึ่ง
บรรทัดที่ 8	คำจารึก :	... วนฺกฺก ทนฺมณฺ เช
	คำแปล :	ธรรม
บรรทัดที่ 9	คำจารึก :	... ไต อพิวฺเศ (ยว) ๑ (นุ) อุณฺจทาน (๑๓) เถง ...
	คำแปล :	ถ้าผู้ใด ทำอันตรายแก่ คงคา
บรรทัดที่ 10	คำจารึก :	... งฺ กุรา (๓) ปศุ โกณฺ (ร) ...
	คำแปล :	โคสีแดง ถูกฆ่าเสีย
บรรทัดที่ 11	คำจารึก :	... มุ มาตา ...
	คำแปล :	มารดา
บรรทัดที่ 12	คำจารึก :	... ปาวมฺ ...
	คำแปล :	บาป

⁷⁷ ยอร์ช เซเดส์, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 : จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2504), หน้า 21 - 40 และ 59 - 60.

บรรทัดที่ 13	คำจารึก :	... เสดลตาม ...
	คำแปล :	(?)
บรรทัดที่ 14	คำจารึก :	... ลขญมุนท ...
	คำแปล :	คำรบแปด

ถึงแม้ว่าศิลาจารึกหลักนี้จะชำรุดไปมาก จนอ่านและแปลได้ไม่สมบูรณ์ก็ตาม แต่เนื้อหาที่ยังคงหลงเหลืออยู่ได้แสดงให้เห็นถึงความเข้มข้นของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ในรัฐตามพหุรงค์ได้เป็นอย่างดี โดยได้มีประกาศของธรรมเสนาบดีที่สะท้อนให้เห็นความเคร่งครัดของลัทธินี้ในการปกป้องคุ้มครองพราหมณ์ คำสั่งสอนในศาสนา กงคา โคสีแดง มารคา ซึ่งหากใครก็ตามทำให้เกิดอันตรายแก่สิ่งดังกล่าวบุคคลผู้นั้นจะถูกลงโทษโดยการประหารชีวิต ซึ่งในบรรดาสิ่งที่ได้รับการปกป้องนั้นมีทั้งบุคคล คำสั่งสอน และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย อันหมายรวมถึง “แม่น้ำคงคา” ด้วย ซึ่งแม่น้ำคงคาในที่นี้อาจจะแสดงให้เห็นถึงการสถาปนาแม่น้ำในรัฐตามพหุรงค์ขึ้นเป็นแม่น้ำคงคาก็เป็นไปได้ ศิลาจารึกหลักนี้จึงอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของระบบความเชื่อเกี่ยวกับ “ติริธะ” หรือสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ในรัฐตามพหุรงค์ เช่นเดียวกันกับที่ปรากฏในประเทศอินเดีย เนื่องจากว่าถ้าหากได้ปรากฏระบบความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำคงคาแล้ว โดยระบบความเชื่อในลัทธินี้จะต้องโยงใยไปสู่ระบบความเชื่ออีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำคงคา คือ ภูเขาศักดิ์สิทธิ์อย่างไม้อาจจะหลีกเลี่ยงได้เนื่องจากแม่น้ำที่ศักดิ์สิทธิ์สายนี้ได้ถือกำเนิดขึ้นในบริเวณเทือกเขาหิมาลัย อันเป็นที่ประทับของเหล่าเทพเจ้า โดยเมืองหาวารซึ่งตั้งอยู่ในเทือกเขาหิมาลัยทางตอนเหนือของเมืองพารานสีเป็นติริธะแห่งหนึ่ง ที่เป็นเสมือนหนึ่งประตูที่จะเข้าไปสู่ต้นน้ำของแม่น้ำคงคา โดยระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ได้แสดงจุดกำเนิดของแม่น้ำคงคาไว้ว่า แม่น้ำคงคามักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าแม่น้ำแห่งสรวงสวรรค์ โดยไหลข้ามจากปากฟ้าหนึ่งไปยังอีกปากฟ้าหนึ่ง มีสีขาวดั่งเงินขวง มักจะมองเห็นได้ในฐานะของทางช้างเผือก นานมาแล้วพระนางทรงยินยอมที่จะไหลลงมายังโลกมนุษย์ โดยพระนางจะประทานความเมตตาคุณอันยิ่งใหญ่ให้มนุษย์ โดยพระนางจะประทานความช่วยเหลือแก่กษัตริย์พระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงพระนามว่าภาทริธ เนื่องจากกษัตริย์พระองค์นี้ได้ทรงร้องอุทธรณ์ต่อพระพรหม เพื่อที่จะให้พระพรหมประทานอนุญาตให้แม่น้ำคงคาไหลลงมาจากสรวงสวรรค์ ด้วยเหตุที่บรรพบุรุษของท้าวภาทริธจำนวน 60,000 คน ได้ถูกแผดเผาเป็นเถาถ่านจากการเหือดไปด้วยความชั่วร้ายของโยคีที่กำลังโกรธจัดคนหนึ่ง ซึ่งจะมีทางช่วยชีวิตของบรรพบุรุษของท้าวภาทริธเหล่านี้ได้เพียงทางเดียวเท่านั้น คือ การใช้น้ำจากแม่น้ำคงคาเป็นน้ำสำหรับการประกอบพิธีศพ ซึ่งหากกระทำเช่นนั้นได้จะทำให้บรรพบุรุษของท้าวภาทริธเหล่านั้นฟื้นคืนชีวิต

ขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งสำหรับการขึ้นมาอาศัยอยู่ด้วยความสงบสุขในดินแดนสรวงสวรรค์ เมื่อพระพรหมได้ทรงทราบเช่นนั้น จึงได้ทรงอนุญาตให้พระแม่คงคาไหลลงมายังพื้นโลกได้ โดยท้าวภคิรธได้ทรงทูลขอให้พระศิวะทรงรองรับพระแม่คงคาไว้ในมุนมวพระเกษของพระศิวะในขณะที่พระแม่คงคาไหลลงมายังพื้นโลก เนื่องจากว่าหากกระทำเช่นนั้นจะทำให้โลกไม่แตกทำลายจากพลังของกระแสอันเชี่ยวกรากของพระแม่คงคา ในขณะที่ไหลลงมายังพื้นโลก ด้วยเหตุนี้ พระแม่คงคาจึงได้ไหลคั่งลงมาจากสรวงสวรรค์สู่เทือกเขาหิมาลัย อันเป็นสถานที่ซึ่งพระแม่คงคาได้ไหลวกไปวนมาทั่วทั้งมุนมวพระเกษของพระศิวะซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานะของโยคีองค์หนึ่ง ก่อนที่พระแม่คงคาจะไหลออกมาจากมุนมวพระเกษนั้นออกไปสู่บริเวณที่ราบอันกว้างใหญ่ของอินเดีย โดยพระแม่คงคาได้ทรงไหลตามคำทูลขอของท้าวภคิรธจากเทือกเขาหิมาลัยลงไปสู่ท้องทะเล โดยสถานที่ที่พระแม่คงคาได้ไหลลงสู่ท้องทะเลนั้นมีชื่อว่าคงคาสาคร พระแม่คงคาได้ไหลผ่านเข้าไปยังยมโลกหรือโลกบาดาล แล้วได้ทรงชุบชีวิตบรรพบุรุษของท้าวภคิรธที่ถึงแก่กรรมไปแล้วให้ฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาใหม่ ด้วยเหตุนี้ พระแม่คงคาจึงทรงได้รับพระนามอีกพระนามหนึ่งว่าแม่น้ำที่มีสามแพร่งหรือแม่น้ำตรีธาร (Triple – Pathed River) เนื่องจากพระแม่คงคาได้ไหลลงอยู่ในโลกทั้งสามโลก คือ สรวงสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาลหรือยมโลก⁷⁸ ซึ่งอาจจะสันนิษฐานได้ว่าในรัฐตามพราณคัมภีร์ก็จะปรากฏสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ในทำนองเดียวกันนี้

แม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำที่มีความศักดิ์สิทธิ์โดยตลอดสาย ไม่ได้ศักดิ์สิทธิ์แต่เพียงเฉพาะจุดหนึ่งจุดใด โดยเริ่มปรากฏดิถีระขึ้นตั้งแต่บริเวณต้นน้ำที่มีชื่อว่าคงโคตริ (Gangotri) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่สูงขึ้นไปในเทือกเขาหิมาลัย ไหลผ่านมายังหาวทวาร ซึ่งมักจะเป็นที่รู้จักกันในชื่ออีกชื่อหนึ่งว่าคงคาทวาร (Gangadvarya) ซึ่งเป็นชื่อที่มีความหมายว่าประตูของแม่น้ำคงคา อันเป็นสถานที่ซึ่งแม่น้ำสายนี้ได้ไหลกัดเซาะให้ภูเขาต่าง ๆ แยกออกเป็นลำธาร เพื่อไหลผ่านลงมาสู่บริเวณที่ราบ จนกระทั่งไหลลงมาถึงประยาค (Prayaga) อันเป็นสถานที่ซึ่งแม่น้ำสายนี้ได้ไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำยมนา (Yamuna) และแม่น้ำที่ลัดับอีกสายหนึ่ง คือ แม่น้ำสรสวดี (Sarasvati) แล้วไหลลงมาสู่เมืองพาราณสี อันเป็นสถานที่ซึ่งแม่น้ำคงคาได้ไหลเลี้ยวขึ้นไปทางทิศเหนือ ซึ่งราวกับว่าแม่น้ำสายนี้จะชี้นำไปสู่ทิศเหนือ อันเป็นต้นกำเนิดของตนในเทือกเขาหิมาลัย ถัดจากนั้นได้ไหลผ่านไปสู่อคงคาสาคร (Ganga Sagara) อันเป็นสถานที่ที่แม่น้ำคงคาได้ไหลมาบรรจบกับมหาสมุทรอินเดียที่อ่าวเบงกอล แม่น้ำสายนี้ได้รับการเคารพนับถือในฐานะของเทพีองค์หนึ่งและพระแม่องค์หนึ่ง โดยมักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “เทพีคงคา” หรือ “พระแม่คงคา” โดยตลอดแนวยาวของสายธารของแม่น้ำคงคา โดยเฉพาะในบริเวณดิถีระที่ยิ่งใหญ่หลายแห่ง ผู้นำถือ

⁷⁸ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 211 and 283 - 284.

ศาสนาพราหมณ์จะลงไปอาบน้ำในแม่น้ำคงคา โดย ศาสนิกชนเหล่านั้นจะเอามือทั้งสองกอบเอาน้ำในแม่น้ำขึ้นมา แล้วค่อย ๆ ปล่อยให้น้ำนั้นไหลกลับลงไปในสายน้ำ ซึ่งการกระทำเช่นนี้จะเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่กระทำเพื่อการอุทิศถวายสำหรับบรรพบุรุษและเหล่าเทพเจ้า โดยมีความเชื่อว่า น้ำที่ไหลผ่านลงมาจากปลายนิ้วมือเป็นน้ำสำหรับการอุทิศถวายเหล่าเทพเจ้า ส่วนน้ำที่ไหลผ่านลงมาระหว่างนิ้วหัวแม่มือกับนิ้วชี้ เป็นน้ำสำหรับการอุทิศให้แก่บรรพบุรุษทั้งหมด ศาสนิกชนเหล่านี้จะอุทิศถวายสิ่งต่าง ๆ เพื่อการเคารพบูชาแม่น้ำสายนี้เสมือนหนึ่งเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง โดยมักจะกระทำสักการะบูชาด้วยดอกไม้ และดวงประทีปหรือตะเกียงหรือตะคันขนาดเล็กที่ทำด้วยดินเหนียว โดยการจุ่มไส้ของตะเกียงลงไปในน้ำมันที่บรรจุอยู่ในภาชนะที่ทำด้วยดินเหนียวนั้น ส่วนในโอกาสที่มีการจัดงานเฉลิมฉลองเป็นพิเศษตามเทศกาลต่าง ๆ ศาสนิกชนเหล่านั้นจะลงเรือเพื่อข้ามลำน้ำสายนี้ ขณะอยู่ในเรือก็ตะโกนว่า “คงคา มาตา กิ จัย” (Ganga Mata Ki Jai) ซึ่งมีความหมายว่าขอชัยชนะจงมีแก่พระแม่คงคา แล้วจึงพวงมาลัยที่ทำด้วยดอกไม้ ซึ่งเป็นพวงมาลัยที่มีขนาดใหญ่และยาวมาก คือ ยาวหลายร้อยเมตรลงไปประดับตกแต่งแม่น้ำสายนี้ หลังจากนั้น ศาสนิกชนจะเดินทางกลับบ้าน ซึ่งอาจจะอยู่ไกลออกไปหลายกิโลเมตร พร้อมด้วยการนำภาชนะที่ทำด้วยโลหะผสม (Brass) ที่บรรจุเอาน้ำจากแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์สายนี้ไปด้วย ศาสนิกชนที่อยู่ไกลออกไปเหล่านี้จะกลับมาอีกครั้งหนึ่ง เพื่อการนำเอาอัฐิและเถ้าถ่าน (อังคาร) ของผู้ที่ถึงแก่กรรมมาถวายให้อยู่ในความดูแลของพระแม่คงคา⁷⁹

ศาสนิกชนเหล่านี้มีความเชื่อว่าในขณะที่พระแม่คงคาไหลลงมาจากสรวงสวรรค์สู่พื้นโลกนั้น พระแม่คงคาได้แตกออกเป็นลำธารหลายสาย โดยคัมภีร์โบราณบางชิ้นได้กล่าวว่าการแตกออกเป็นสี่สาย เพื่อการหล่อเลี้ยงสิ่งมีชีวิตของโลก คัมภีร์บางชิ้นก็กล่าวว่าการแตกออกเป็นเจ็ดสาย ในจำนวนนี้มีอยู่สามสายที่ไหลไปทางทิศตะวันออก อีกสามสายไหลไปทางทิศตะวันตก และอีกสายหนึ่ง ได้แก่ แม่น้ำภาติรติ (Bhagirathi) อันเป็นชื่อของแม่น้ำคงคาที่ชาวอินเดียได้ตั้งให้ตามชื่อของพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง ซึ่งทรงเป็นผู้อัญเชิญพระแม่คงคาให้ไหลลงมาสู่พื้นโลก โดยแม่น้ำภาติรติได้ไหลลงมาจากทิศใต้ กล่าวโดยสรุปศาสนิกชนมีความเชื่อว่าแม่น้ำคงคาได้หล่อเลี้ยงทุกส่วนของโลก โดยการมีจุดกำเนิดมาจากสรวงสวรรค์ ในคัมภีร์ฤคเวท (Rig Veda) ซึ่งเป็นคัมภีร์รุ่นต้นของอินเดียได้กล่าวถึงแม่น้ำของเทพเจ้าในประเทศอินเดียเจ็ดสาย แม่น้ำเหล่านี้ได้ไหลลงเอาน้ำทิพย์หรือน้ำอมฤตลงมาจากสรวงสวรรค์ แม่น้ำดังกล่าวนี้ คือ แม่น้ำสินธุ (Sindhu, or Indus) แม่น้ำสรสวดี และแม่น้ำทั้งห้าของแคว้นปัญจาบ (Panjab) ครั้นในระยะหลังลงมา คือ ในระยะที่ชนชาติอารยัน (Aryan) ได้เคลื่อนย้ายลงมาในดินแดนที่ห่างไกลทางภาค

⁷⁹ Ibid., pp. 212 – 213.

ได้ของประเทศอินเดีย แม่น้ำคงคาได้รับการกล่าวถึงในฐานะของแม่น้ำที่ยิ่งใหญ่สายหนึ่งในบรรดาแม่น้ำที่ยิ่งใหญ่หลายสายของอินเดีย ครั้นในยุคลโบราณ (Purana) แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้งเจ็ดสายไม่ได้รวมกันอยู่แต่เพียงเฉพาะในบริเวณภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียเท่านั้น หากแต่ได้มีการขยายอาณาบริเวณออกไปอย่างกว้างขวางทั่วประเทศอินเดีย โดยแม่น้ำดังกล่าว ได้แก่ แม่น้ำสินธุ และแม่น้ำสรสวดี ซึ่งได้รับการกล่าวถึงมาตั้งแต่ยุคโบราณ แม่น้ำคงคาและแม่น้ำยมนา ซึ่งอยู่ในบริเวณภาคเหนือของอินเดีย แม่น้ำนรรมทา (Narmada) และแม่น้ำโกทาวารี (Godavari) ซึ่งอยู่ในบริเวณภาคกลางของประเทศอินเดีย และแม่น้ำกาเวรี (Kaveri) ซึ่งอยู่ในบริเวณที่ห่างไกลออกไปทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งบางครั้งได้เรียกแม่น้ำทั้งเจ็ดนี้รวมกันว่า “แม่น้ำคงคาทั้งเจ็ด” (Seven Gangas)⁸⁰

แม่น้ำคงคาเป็นต้นกำเนิดของระบบความเชื่อเกี่ยวกับน้ำศักดิ์สิทธิ์ โดยแม่น้ำสายอื่น ๆ ก็มีความคล้ายคลึงกันกับแม่น้ำคงคา รวมทั้งแม่น้ำสายอื่น ๆ เป็นตัวแทนของแม่น้ำคงคาอย่างกรณีของแม่น้ำกาเวรีในรัฐทมิฬนาฑู (Tamilnadu) ได้เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในฐานะของแม่น้ำคงคาแห่งภาคใต้ ในขณะที่แม่น้ำโกทาวารีได้เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันว่า พระพุทธเจ้าโคตมะได้ทรงแสดงให้เห็นว่าเป็นตัวแทนของแม่น้ำคงคาในภาคกลางของประเทศอินเดีย ส่วนในบริเวณต่าง ๆ ที่แม่น้ำคงคาไม่ได้ไหลผ่านได้ปรากฏในบทสวดที่ว่าเปรียบได้กับท้องฟ้าที่ปราศจากดวงอาทิตย์ บ้านปราศจากตะเกียง และพรหมณ์ปราศจากพระเวท ด้วยเหตุนั้น จึงได้ปรากฏว่าแม่น้ำคงคาได้ไหลผ่านดินแดนหลายแห่ง ไม่ได้ไหลผ่านแต่เพียงเฉพาะในบริเวณที่ราบของภาคเหนือของประเทศไทยเพียงเท่านั้น หากแต่ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั่วทั้งประเทศไทย ดังกรณีที่ปรากฏว่าผู้หญิงชนชาติทมิฬไม่สามารถที่จะเดินทางไปยังแม่น้ำคงคาได้ จึงได้เดินทางไปยังแม่น้ำกาเวรีแทน ถ้าหากว่าแม่น้ำที่จะต้องเดินทางไปนั้นตั้งอยู่ห่างไกลจากภูมิลำเนาของตนมาก คนก็จำเป็นต้องเดินทางไปยังลำธารหรืออ่างน้ำของเทวาลัยที่ตั้งอยู่ใกล้กับที่อยู่ของตนมากที่สุด ในภูมิลำเนาของผู้หญิงดังกล่าว โดยทั่วไปแล้วคำว่าแม่น้ำคงคาได้กลายเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้สำหรับเรียกน้ำทั้งหมดที่ได้มีการใช้ในพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นน้ำที่มีการผสมด้วยน้ำเพียงไม่กี่หยดที่ได้นำมาจากแม่น้ำคงคา หรือน้ำที่เกิดจากการเรียกชื่อและสวดอ้อนวอนเพื่ออัญเชิญพระแม่คงคาให้มาปรากฏอยู่ในน้ำที่ใช้ในพิธีกรรมก็ตาม แม่น้ำคงคาเป็นหัวใจและต้นกำเนิดของน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ จึงได้เกิดปรัชญาความคิดเกี่ยวกับการปรากฏขึ้นของแม่น้ำคงคาอย่างกว้างขวางมาก ปรัชญาความคิดดังกล่าวไม่ได้จำกัดอยู่แต่เพียงแต่การที่แม่น้ำคงคาได้ปรากฏอยู่ในแม่น้ำสายอื่น ๆ เพียงเท่านั้น แต่ยังได้รวมไปถึงการที่แม่น้ำสายอื่น ๆ ได้ปรากฏอยู่ในแม่น้ำคงคาด้วย แม่

⁸⁰ Ibid., p. 213.

น้ำคงคาจึงเป็นแม่น้ำเพียงสายเดียวที่ได้รวมเอาไว้ซึ่งความเคารพนับถือของแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ทั่วทั้งอินเดียเอาไว้ กระแสคลื่นลูกหนึ่ง ๆ ของแม่น้ำคงคาจึงเปรียบประดุจศรียะแห่งหนึ่ง แม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำที่สำคัญทั้งในแง่ของความศักดิ์สิทธิ์ในตัว of แม่น้ำคงคาเอง และในแง่ของการดำรงอยู่ในฐานะของสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ความสำคัญในแง่ของการเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญในฐานะของการเป็นต้นกำเนิดของน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้งหมดนั้น ไม่ปรากฏการแพร่กระจายของความสำคัญในแง่ของการใช้สำหรับการอาบน้ำ อย่างที่ได้ปรากฏในแม่น้ำคงคาเอง สำหรับศาสนิกชนผู้จาริกแสวงบุญเองแล้ว ไม่มีสิ่งใดที่จะสามารถเปรียบเทียบกันได้กับการได้อาบน้ำในแม่น้ำคงคา โดยเฉพาะการอาบน้ำที่ศรียะที่ยิ่งใหญ่แห่งหนึ่งแห่งใด เช่น ที่เมืองพาราณสี เป็นต้น ด้วยเหตุที่ศาสนิกชนในศาสนาพราหมณ์ของอินเดียมีหลายสิ่งหลายอย่างที่แตกต่างกันอย่างหลากหลายมาก จึงมีบางสิ่งบางอย่างแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ศาสนิกชนเหล่านี้จะเห็นพ้องกัน แต่สำหรับกรณีของแม่น้ำคงคาแล้ว ศาสนิกชนทั้งหมดในอินเดียได้เห็นพ้องกันอย่างสิ้นเชิง จนกลายเป็นสิ่งเดียวที่ศาสนิกชนเหล่านั้นได้ “พูดเป็นเสียงเดียวกัน” แม่น้ำคงคาจึงได้นำมาซึ่งความหมายอันยิ่งใหญ่ในทางวัฒนธรรมและทางศาสนาสำหรับผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ในทุกภูมิภาคและทุกนิกาย⁸¹

อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่ศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ที่กล่าวถึงแม่น้ำคงคาที่กล่าวมา เป็นศิลาจารึกที่สลักขึ้นโดยใช้อักษรทมิฬและภาษาทมิฬ จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 รัฐตามพรลิงค์ได้รับอิทธิพลของระบบความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำคงคาและสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์จากภาคใต้ของประเทศอินเดีย ในทำนองเดียวกันกับระบบความเชื่อเรื่องอื่น ๆ ที่คณะพราหมณ์ของพระอักษตยะได้นำเข้ามาภายใต้ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายจากอินเดียภาคใต้มาสู่รัฐตามพรลิงค์ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ด้วยเหตุนี้ จึงอาจจะพิจารณาให้แคบเข้าได้ว่า นอกจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทยจะมีความคล้ายคลึงกันกับสภาพทางภูมิศาสตร์ของอนุทวีปอินเดียดังกล่าวแล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ยังมีความคล้ายคลึงกันมากยิ่งขึ้นกับบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียหรือชายฝั่งโคโรมันเดล อันเป็นแหล่งที่มาของลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ และเป็นบริเวณที่มีสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ตามระบบความเชื่อของลัทธินี้เช่นเดียวกัน โดยดินแดนทั้งสองนี้มีความคล้ายคลึงกันหลายประการ คือ ประการแรก ด้านตำแหน่งที่ตั้ง ทั้งชายฝั่งโคโรมันเดลและชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทยตั้งอยู่บริเวณเส้นรุ้งเดียวกัน คือ ตั้งอยู่ในบริเวณเส้นรุ้งที่ 10 องศาเหนือ ประการที่สอง ด้านการวางตัวของแนวภูเขา บริเวณชายฝั่งโคโรมันเดลตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเทือกเขามาดตะวันออก (Eastern

⁸¹ Ibid., pp. 214 – 215.

Ghats) ในขณะที่ชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเทือกเขานครศรีธรรมราช และเทือกเขาทั้งสองนี้วางตัวเป็นแนวยาวเหยียดในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้เช่นเดียวกัน ประการที่สาม ด้านการเกิดของแม่น้ำ เทือกเขาขนาดตะวันตกเป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำหลายสายเช่นเดียวกันกับเทือกเขานครศรีธรรมราช โดยแม่น้ำเหล่านั้นไหลลงสู่มหาสมุทรทางทิศตะวันตกเช่นเดียวกัน ประการที่สี่ ด้านอิทธิพลของทะเล ทั้งบริเวณชายฝั่งโคโรมันเดลและชายฝั่งตะวันตกของอ่าวไทยเป็นบริเวณที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรเช่นเดียวกัน ส่งผลให้ปรากฏอิทธิพลของทะเลเหมือนกัน อิทธิพลของทะเลทำให้สภาพทางภูมิศาสตร์ของชายฝั่งทั้งสองมีลักษณะเหมือนกัน เช่น มีอ่าวหลายแห่ง มีสันทรายทอดเป็นแนวยาวในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ มีที่ราบริมฝั่งทะเล และเป็นชายฝั่งทะเลแบบยกตัว เป็นต้น ประการสุดท้าย ด้านอิทธิพลของลมมรสุม ชายฝั่งทะเลทั้งสองต่างก็ได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงเหนือเหมือนกัน ส่งผลให้สภาพภูมิอากาศและฤดูกาลมีความคล้ายคลึงกัน

2.2 การสถาปนาเทวาลัย

จากสภาพภูมิประเทศที่มีความคล้ายคลึงกันของดินแดนทั้งสองนี้ ได้ส่งผลให้ระบบความเชื่อเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกายแพร่กระจายและถ่ายโอนมาสู่รัฐตามพรลิงค์ได้อย่างง่ายดายและรวดเร็ว จนก่อให้เกิดดิรัจฉานอย่างมากมายในรัฐแห่งนี้นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา แม้ว่าดิรัจฉานหลายแห่งอาจจะเลือนหายไปโดยลำดับ แต่ศาสนสถานที่ยังหลงเหลืออยู่ก็ได้นำมาซึ่งความรุ่งโรจน์ของลัทธิดังกล่าวในรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 11-16 ได้อย่างชัดเจนว่า เป็นลัทธิที่มีความรุ่งเรืองกว่าลัทธิอื่น ๆ ที่ปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ในระยะก่อนหน้านี้ โดยศาสนสถานเหล่านั้นคงจะเป็นดิรัจฉานที่สำคัญในระบอบเวลานั้น มักจะเรียกศาสนสถานเหล่านั้นว่าเทวาลัย ซึ่งหมายถึงที่ประทับของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ อาจจะมีการสร้างสรรค์ขึ้นเป็นอาคารเพียงหลังเดียวหรือเป็นกลุ่มอาคารก็ได้ ในส่วนของเทวาลัยในรัฐตามพรลิงค์และคาบสมุทรไทยนี้ จากผลการสำรวจทางโบราณคดีของผู้วิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าสามารถที่จะจัดจำแนกเทวาลัยที่ค้นพบในขณะนี้ได้เป็นสองประเภท คือ

ประเภทแรก เทวาลัยแห่งภูเขา

นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้นมา ได้ปรากฏว่าเทวาลัยหลายแห่งในคาบสมุทรไทยได้มีการสร้างขึ้นบนภูเขาที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ เช่น เทวาลัยบนเขาตา อำเภอลือชัย จังหวัดนครศรีธรรมราช, เทวาลัยบนหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอบึงนาราง จังหวัดสุราษฎร์ธานี,

เทวาลัยบนเขาพระนารายณ์ อำเภอเกาะปัง จังหวัดพังงา, เทวาลัยบนเขาพระเหิน อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา และเทวาลัยบนเขาควหา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นต้น

เทวาลัยเหล่านี้ ล้วนสร้างขึ้นบนภูเขาขนาดเล็กย่อม มักจะมีแม่น้ำขนาดใหญ่ไหลผ่านบริเวณเชิงเขา ตัวเทวาลัยมักจะมีแผนผังสอดคล้องไปกับสภาพของสันเขา อาจจะมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการใช้อิฐเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง คือ ใช้วิธีการก่ออิฐแต่จะมีโครงสร้างสำคัญ เช่น เสา กรอบประตู ธรณีประตู และฐานเสา เป็นต้น ทำด้วยหิน แต่อาจจะมีเทวาลัยบางหลังที่มีเสาทำด้วยเครื่องไม้ รวมทั้งบางแห่งมีเทวาลัยและ ศาสนสถานเรียงกันเป็นกลุ่ม ๆ หลายกลุ่มตามความยาวของสันเขา

เทวาลัยเหล่านี้แทบทุกแห่ง ได้มีการสลักหินบนภูเขาแห่งนั้นมาใช้ประโยชน์ในการก่อสร้างศาสนสถานด้วย นอกจากนี้ ในแหล่งโบราณคดีเขาควหา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ได้มีการเจาะสลักถ้ำเข้าไปในภูเขาโดยฝีมือของมนุษย์ จำนวน 2 แห่ง เพื่อใช้ถ้ำเหล่านี้เป็นถ้ำหรืออรรถกฤหาสำหรับประดิษฐานรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์

ภายในเทวาลัยเหล่านี้ ได้ค้นพบรูปเคารพเนื่องในศาสนาพราหมณ์ จำนวนไม่น้อย บางแห่งค้นพบรูปเคารพเนื่องในศาสนาพราหมณ์ทั้ง 2 ลัทธิ คือ ลัทธิไศวนิกาย และลัทธิไวษณพนิกาย แต่บางแห่งค้นพบรูปเคารพของนิกายหนึ่งนิกายใดแต่เพียงนิกายเดียว รูปเคารพในศาสนาพราหมณ์เหล่านี้ ส่วนใหญ่มีอายุตั้งแต่ระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้นมา จึงอาจจะช่วยกำหนดได้อย่างกว้าง ๆ เป็นการเบื้องต้นได้ว่า เทวาลัยบนภูเขาเหล่านี้ น่าจะเริ่มก่อสร้างในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 อันเป็นการกำหนดอายุที่สอดคล้องกันกับกำหนดอายุของอักษรปัลลวะที่สลักไว้บนธรณีประตูศิลาของเทวาลัยในแหล่งโบราณคดีวัดจอมทอง อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นธรณีประตูที่มีรูปแบบอย่างเดียวกันกับธรณีประตูที่ค้นพบในเทวาลัยแห่งอื่น ๆ ทุกแห่งในคาบสมุทรแห่งนี้ โดยเทวาลัยในคาบสมุทรไทยเหล่านี้ได้มีการใช้สอยสืบเนื่องกันมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 และมีบางแห่งที่มีการใช้สอยต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 16

การสร้างเทวาลัยบนภูเขาที่มีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม โดยเฉพาะภูเขาที่มีแม่น้ำไหลผ่านที่กลายเป็น “สภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์” ตามระบบความเชื่อในศาสนาพราหมณ์เช่นนี้ เป็นการสร้างที่สอดคล้องกันกับคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์เป็นอย่างยิ่ง เพราะศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าทั้งภูเขาและแม่น้ำมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยภูเขาเป็นที่ประทับของเทพ ส่วนแม่น้ำหรือสระน้ำเป็นสัญลักษณ์ของแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกัน ดังได้กล่าวมา ในบรรดาเทวาลัยบน

ภูเขาเหล่านี้ เทวาลัยบนเขาคำนับเป็นเทวาลัยที่มีความสลับซับซ้อนเป็นพิเศษ โดยได้ใช้ภูเขาทั้งสามลูกที่ทอดตัวเรียงกันในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้เป็นสถานที่สร้างเทวาลัยทั้งหมด จึงได้มีเทวาลัยเป็นจำนวนมากบนภูเขาแห่งนี้ อีกทั้งภูเขาบางลูกยังมีการสลักยอดเขาเป็นรูปเคารพขนาดใหญ่ มีการสลักตกแต่งบริเวณโดยรอบเป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ โดยรูปเคารพที่สลักขึ้นนั้น ได้อาศัยยอดเขาที่เป็นหินธรรมชาติที่โผล่ขึ้นมา สำหรับการสลักเพื่อการปรับแต่งแต่เพียงเล็กน้อยให้เป็นสัญลักษณ์รูปสัตว์ลึงค์ขนาดมหึมา ตามระบบความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ลึงค์แห่งภูเขาหรือลึงคบรรพตของลัทธิไศวนิกาย ซึ่งเป็นระบบความเชื่อที่ได้รับการสืบทอดในระยะหลังลงมาในอาณาจักรขอม ตามความในศิลาจารึกของขอมหลายหลัก โดยได้แสดงให้เห็นว่าพระศิวะและพระอุมาชายาของพระองค์มีความสัมพันธ์กันกับภูเขาอย่างใกล้ชิด จนพระศิวะทรงเป็นเจ้าของแห่งภูเขา (คิริสะ) ทำให้ภูเขาหลายแห่งเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายดังกล่าวนี้ อาจจะเนื่องมาจากการที่ภูเขาเป็นต้นกำเนิดของความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งระบบความเชื่อเช่นนี้แสดงอยู่ในสัตว์ลึงค์ด้วย โดยสัตว์ลึงค์หรือองค์กำเนิดของเพศชาย ซึ่งเป็นเครื่องหมายของความอุดมสมบูรณ์นี้ แสดงถึงอำนาจในการสร้างสรรค์ของพระศิวะ สัตว์ลึงค์นี้แทรกลงไปในพื้นที่ดินหรือพื้นโลก โดยพื้นดินหรือพื้นโลกได้แสดงไว้โดยฐานหรือโยนิ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระอุมา แต่นอกจากสัตว์ลึงค์ที่มนุษย์สร้างขึ้นแล้ว ยังมีสัตว์ลึงค์ธรรมชาติหรือสวาม์ภูวลึงค์อีก อันได้แก่ แท่งหินซึ่งตั้งอยู่เหนือพื้นดินหรือยอดเขา สัตว์ลึงค์ธรรมชาติเหล่านี้แทรกลงไปในพื้นที่ดินได้เอง ด้วยอำนาจแห่งการสร้างสรรค์ที่มีอยู่⁸²

นอกจากจะมีการสร้างเทวาลัยขึ้นเป็นจำนวนมากโดยตลอดแนวยาวของสันเขาของเขาคาทุกลูกดังกล่าวแล้ว ยังมีการสลักหินธรรมชาติบนยอดเขาแห่งนี้เป็นสระน้ำขนาดใหญ่จำนวน 3 แห่ง สระน้ำเหล่านี้สลักเป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่ละแห่งตั้งอยู่ใกล้กันกับเทวาลัยขนาดใหญ่ และมีการสลักร่องระบายน้ำไว้ทางด้านข้างหรือด้านที่อยู่บริเวณเชิงเขาทุกแห่ง อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าได้มีการระบายน้ำลงมายังเบื้องล่าง นอกจากนี้ ในบริเวณหน้าผาด้านข้างของยอดเขาหรือลึงคบรรพตที่กล่าวมา ยังมีการสลักและปรับแต่งให้หน้าผานั้นมีสภาพเป็นร่องน้ำและน้ำตก โดยน้ำจากน้ำตกแห่งนี้จะไหลมาจากลึงคบรรพตแล้วไหลลงสู่คลองท่าทนต์ที่ตั้งอยู่เบื้องล่าง ส่วนบริเวณด้านล่าง ซึ่งเป็นบริเวณเชิงเขาและบริเวณที่ราบนั้น ทางทิศตะวันออกของภูเขาได้มีการขุดสระน้ำโบราณขึ้นมาหลายแห่งเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากได้มีการปรับสภาพพื้นที่ในบริเวณนี้อย่างต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ระยะหลายปีที่ผ่านมจนถึงขณะนี้ เพื่อใช้สำหรับการก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ของโรงเรียนแห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณดังกล่าว ทำให้สภาพของสระน้ำโบราณบางแห่งได้ถูกบุกรุกทำลายลง

⁸² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 10-14.

ไปโดยลำดับ ส่วนบริเวณเชิงเขาทางด้านทิศตะวันตกของเขาคาซึ่งเป็นบริเวณที่ลาดเขาได้ค่อย ๆ ลาดลงไปสู่คลองท่าหนั้น เป็นบริเวณที่ราบริมฝั่ง มีการค้นพบร่องรอยของศาสนสถานตั้งอยู่เรียงกันไปโดยตลอดแนวชายฝั่งของลำน้ำสายนี้ ซึ่งเป็นลำน้ำที่สำคัญที่ไหลผ่านตึระแห่งนี้ก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทยทางทิศตะวันออก โดยลำน้ำสายนี้เป็นสายน้ำสายใหญ่สายหนึ่งที่มีกำเนิดมาจากเทือกเขานครศรีธรรมราช ซึ่งตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกของเขาคา จากสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวนี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเขาคาเป็นตึระที่สำคัญแห่งหนึ่งของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 (ภาพที่ 1 ภาพที่ 4 และภาพที่ 10)

จากการศึกษาเปรียบเทียบลักษณะของสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ตามระบบความเชื่อของลัทธิไสวนิกายในช่วงระยะเวลาดังกล่าวที่ปรากฏขึ้นในกรณีของเขาคาที่กล่าวนี้กับเทวาลัยแห่งภูเขาแห่งอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทยปรากฏว่า ยังมีเทวาลัยแห่งภูเขาอีกสองแห่งที่คงจะเป็นตึระที่ร่วมสมัยกัน คือ แห่งแรก ได้แก่ เทวาลัยแห่งภูเขาที่ห้วยเขานหรือเขาศรีวิชัยในบริเวณอ่าวบ้านดอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นภูเขาที่มีขนาดเล็กเล็กกับเขาคา ทอดตัวอยู่ในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้เช่นเดียวกันกับเขาคา (ภาพที่ 2) และมีแม่น้ำคาปีไหลผ่านเช่นเดียวกันกับที่เขาคามีแม่น้ำท่าหนั้นไหลผ่าน โดยแม่น้ำคาปีไหลลงสู่อ่าวไทยเช่นเดียวกัน แต่ด้วยเหตุที่ภูเขาภูนี้ตั้งอยู่ในบริเวณปากน้ำของแม่น้ำคาปี ส่งผลให้การทับถมของตะกอนเป็นไปอย่างรวดเร็ว ปัจจุบันนี้สภาพแวดล้อมจึงเปลี่ยนแปลงไปมาก เนื่องจากการทับถมของตะกอนรอบ ๆ ภูเขาได้ส่งผลให้บริเวณรอบ ๆ ภูเขากลายเป็นที่ราบลุ่ม แทนที่จะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำอย่างเดิม แต่สามารถที่จะเชื่อมต่อกับแม่น้ำคาปีได้โดยลำคลองสายหนึ่งที่ไหลผ่านภูเขาไปสู่แม่น้ำคาปีทางทิศตะวันออก คือ คลองห้วยเขา และคลองนี้สามารถที่จะโยงใยกันเข้ากับคลองสายอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากที่เกิดขึ้นในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำของแม่น้ำคาปี ปัจจุบันนี้บริเวณโดยรอบภูเขาแห่งนี้เป็นบริเวณที่ราบลุ่มนาข้าว โดยบริเวณชายเนินเป็นบริเวณที่ชุมชนปัจจุบันได้เข้าไปจับจองสำหรับการตั้งวัด โรงเรียน และบ้านเรือน บางด้านมีการขุดดินลูกรังออกไปใช้ในการก่อสร้าง จนบริเวณชายเนินกลายเป็นแอ่งขนาดใหญ่มาก โดยเฉพาะด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของภูเขา จึงยังคงปรากฏสภาพเดิมของชายเนินแต่เพียงบางด้านเท่านั้น คือ ด้านทิศตะวันตก ซึ่งเป็นบริเวณที่มีการปรับสภาพเป็นสวนยางพารา แต่ยังคงสภาพให้เห็นได้ว่าเป็นบริเวณที่ราบที่กว้างใหญ่ มีการตั้งศาสนสถานหลายแห่ง โดยยังปรากฏเศษอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินกระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไป รวมทั้งในบริเวณชายเนินด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้มีการแกะสลักลงบนหินแท่งใหญ่ชิ้นหนึ่งเป็นกรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้างราวด้านละ 30 เซนติเมตร ภายในกรอบสลักเป็นลายเส้น แต่ยังไม่สามารถศึกษาได้ว่าเป็นรูปภาพหรืออักษร นอกจากนี้ในบริเวณเชิงเขาด้านนี้ยังปรากฏร่องรอยของการขุดคูน้ำคันดินล้อมรอบภูเขา

โดยคูน้ำกว้างประมาณ 10 เมตร คันดินกว้างประมาณ 7 เมตร คันดินมีการสร้างขึ้นโดยการพูนดินให้สูงขึ้นไป และมีการตัดแต่งหินจากภูเขาแห่งนี้เป็นแท่ง ๆ หลายขนาดมาเรียงและซ้อนกันเข้าเป็นแกน ด้วยเหตุที่สภาพความสูงของพื้นที่ของชายเนินทางด้านนี้ไม่เท่ากัน คือ พื้นที่ทางด้านทิศเหนือจะสูงที่สุด แล้วค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตก จึงมีการสร้างคูน้ำดังกล่าวโดยการคันเป็นช่วง ๆ เพื่อลดระดับของคูน้ำให้ลดหลั่นกันลงมาจากทางทิศเหนือสู่ทิศใต้ โดยแต่ละช่วงมีความยาวประมาณ 50-100 เมตร บนคันดินตามแนวยาวและแนวตัดขวางบางแห่งมีร่องรอยของอิฐโบราณกระจัดกระจายอยู่หลายแห่ง อันอาจจะแสดงนัยให้เห็นถึงการสร้างโบราณสถานหรือการสร้างทางเดินบนคันดินนั้น ส่วนบนสันเขาแห่งนี้ ถึงแม้ว่าสภาพธรรมชาติจะไม่มี การแบ่งยอดเขาเป็นสามลูกอย่างชัดเจน ดังที่ปรากฏที่เขาคา แต่ก็ปรากฏสภาพความสูงไม่เท่ากัน คือ บางแห่งมีสภาพเป็นเนินสูง บางแห่งมีสภาพเป็นที่ราบ และบางแห่งมีสภาพเป็นร่องที่ลึกกว่าบริเวณโดยรอบ สภาพโดยทั่วไปจึงมีความคล้ายคลึงกับเขาคามาก บริเวณประมาณกึ่งกลางของความยาวของภูเขา ซึ่งเป็นบริเวณส่วนยอดของภูเขา มีการสลักหินที่เป็นยอดเขาธรรมชาติที่โผล่ขึ้นมาอย่างโดดเด่นกว่าบริเวณใด ๆ ทั้งหมดเป็นทรวดทรงคล้ายสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์ขนาดมหึมา คล้ายคลึงกันกับลึงคบรรพตที่เขาคา (ภาพที่ 5) บริเวณโดยรอบศิวลึงค์มีการสลักเป็นชั้น ๆ เป็นห้อง ๆ และเป็นร่องที่สลับซับซ้อนมากเช่นเดียวกัน โดยการสลักตกแต่งดังกล่าวนี้ได้อเนื่องมาจนเชื่อมกันกับสระน้ำโบราณลูกหนึ่งที่ตั้งอยู่ห่างออกมาทางทิศตะวันตกประมาณ 10 เมตร โดยสระน้ำโบราณแห่งนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้างด้านละประมาณ 20 เมตร ถัดไปทางด้านทิศใต้ของสระน้ำโบราณแห่งนี้ในระยะที่ห่างออกไปราว 10 เมตร ได้มีการสลักร่องน้ำและหน้าผาเชื่อมต่อมาจากศิวลึงค์ โดยการสลักและปรับสภาพให้หน้าผามีสภาพเป็นน้ำตกสูงประมาณ 5 เมตร น้ำตกแห่งนี้ไหลลงสู่สระน้ำโบราณอีกแห่งหนึ่งที่สลักขึ้นจากหินในภูเขา โดยขอบสระทางด้านทิศตะวันตกมีการสลักให้เป็นช่องทางระบายน้ำและสลักเป็นหน้าผาน้ำตกให้น้ำตกลงมาอีกชั้นหนึ่ง แล้วสลักร่องน้ำต่อลงมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ให้น้ำไหลลงสู่หน้าผาที่สลักขึ้นเป็นหน้าผาน้ำตกอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งน้ำจากหน้าผาน้ำตกชั้นนี้ได้ไหลลงสู่คูน้ำที่ล้อมรอบภูเขาที่กล่าวมา และไหลลงสู่แม่น้ำตาปี ตามลำดับ ห่างออกไปทางด้านทิศเหนือของศิวลึงค์เพียงเล็กน้อย ได้มีการสลักสระน้ำโบราณลงไปในหินของภูเขาในบริเวณลาดชันเขาอีกลูกหนึ่ง เป็นสระน้ำโบราณรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่มีขนาดใหญ่ คือ กว้างประมาณด้านละ 50 เมตร ถัดจากสระน้ำโบราณแห่งนี้ไปทางทิศเหนือเพียงเล็กน้อย ได้มีการสลักสระน้ำโบราณอีกลูกหนึ่งลงไปในหินของภูเขาตรงบริเวณสันเขา สระน้ำโบราณแห่งนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเช่นเดียวกัน โดยมีขนาดกว้างประมาณด้านละ 20 เมตร สระน้ำโบราณเหล่านี้ทุกลูกมีลักษณะเหมือนกัน คือ ที่ขอบสระ

ทางด้านทิศตะวันตก ซึ่งเป็นด้านที่ภูเขาตกลงสู่ชายเนินนั้น ได้มีการสลักและตัดแต่งหินจากภูเขา ลูกนี้เป็นแท่งมาเสริม โดยการนำแท่งหินมาเรียงหรือซ้อนกันขึ้นไป เพื่อให้ขอบสระสูงขึ้นและมีความแข็งแรงยิ่งขึ้น เพื่อให้สามารถรองรับปริมาณน้ำและรักษาระดับน้ำได้อย่างเพียงพอ และบริเวณสระน้ำทุกแห่งมีศาสนสถานตั้งอยู่ จึงปรากฏอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินกระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไป โดยหินที่นำมาใช้สำหรับการทำชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านี้มีทั้งหินที่มีกำเนิดในภูเขาแห่งนี้และหินที่นำเข้ามาจากภายนอกชุมชน จากวัฒนธรรมในการสร้างสรรค์ศิลปะของลัทธิไศวนิกายที่กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่าได้ปรากฏการสถาปนาลึงคบรรพตขึ้นที่ห้วยเขานแห่งนี้เช่นเดียวกันกับที่เขาคา นอกจากนี้ยังมีการค้นพบรูปเคารพที่มีความคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีเขาคาด้วย โดยเฉพาะโยนิ (ภาพที่ 11) และพระวิษณุบริเวณโดยรอบห้วยเขานได้มีการปรับสภาพให้เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ โดยการตัดแต่งแท่งหินมาเรียงกันเป็นแนวเช่นเดียวกันกับเขาคา ส่วนบนสันเขาก็มมีการสร้างเทวาลัยเรียงกันไปหลายหลังเช่นเดียวกันด้วย เทวาลัยเหล่านั้นมีรูปแบบอย่างเดียวกันกับที่สร้างขึ้นที่เขาคา โดยเทวาลัยเหล่านั้นใช้อิฐเป็นวัสดุหลัก มีการใช้หินเป็นโครงสร้างหลักในส่วนที่ต้องรับน้ำหนักมาก ๆ เช่นกัน คือ ธรณีประตู กรอบประตู และฐานเสา บริเวณที่ราบโดยรอบภูเขาลูกนี้ โดยเฉพาะที่ราบทางทิศตะวันออกของภูเขาเป็นบริเวณที่มีการค้นพบโบราณวัตถุนานาชาติที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 โดยเฉพาะหินบด ลูกปัด เครื่องประดับ ตราประทับ ซึ่งตราประทับบางชิ้นเป็นตราประทับที่มีการใช้อักษรปัลลวะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 และใช้ภาษาสันสกฤต และเศษภาชนะดินเผาหลายแบบ อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนโบราณแห่งนี้จะเป็นสถานการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งในระยะเวลานั้น โดยเป็นแหล่งการค้าที่ได้เริ่มเบ่งบานขึ้นในช่วงต่อเนื่องระหว่างการร่วงโรยลงของสถานการค้าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรกับการรุ่งโรจน์ขึ้นของสถานการค้าในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร และการเริ่มปรากฏขึ้นของลัทธิไศวนิกาย และแห่งที่สอง ได้แก่ เทวาลัยแห่งภูเขาที่เขาควหาในบริเวณอ่าวสงขลาหรือลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จังหวัดสงขลา เป็นภูเขาที่มีขนาดเล็กและสูงชันกว่าภูเขาที่กล่าวมาทั้งสองลูก แต่เป็นภูเขาที่ทอดตัวในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้เช่นเดียวกัน (ภาพที่ 3) ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลสาบสงขลาและริมฝั่งอ่าวไทย มีลำน้ำขนาดเล็กไหลผ่านลงสู่ทะเลสาบสงขลา แต่ปัจจุบันปรากฏร่องรอยอยู่น้อยทางด้านทิศเหนือของภูเขา ส่วนทางทิศตะวันออกมีสระน้ำโบราณขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “พังพระ” ตั้งอยู่ บริเวณโดยรอบภูเขาได้มีการตัดแต่งหินเรียงไปเป็นแนวเช่นเดียวกันกับเขาคาและห้วยเขาน โดยรอบภูเขาคงจะเคยมีโบราณสถานตั้งอยู่ จึงยังคงปรากฏร่องรอยของฐานเสาหลงเหลืออยู่หลายรูปแบบ และบางแห่งมีการตัดแต่งหินมาซ้อนกันขึ้นไปเป็นผนังรูปสี่เหลี่ยมแล้วถมดินตรงกลาง ซึ่งคงจะใช้เป็นส่วนฐานของโบราณสถาน ที่หน้าผาด้านทิศตะวันออกของภูเขาบริเวณตรง

จุดกึ่งกลางของแนวยาวของภูเขา ซึ่งเป็นหน้าผาที่สูงชันมาก มีการเจาะสลักถ้ำด้วยฝีมือของมนุษย์ เข้าไปในภูเขาสองแห่ง เป็นถ้ำขนาดเล็ก ด้านในสุดสลักเป็นแท่นสูงขึ้นมา ด้านข้างมีการสลักเป็นร่องเล็ก ๆ ผ่านออกมาทางปากถ้ำ ตรงปากถ้ำมีร่องรอยของการติดตั้งธรณีประตู ด้านหน้าถ้ำมีบริเวณลานกว้าง ในลานนี้มีโยนิขนาดใหญ่วางอยู่ชิ้นหนึ่ง ส่วนศิวลึงค์ที่พบร่วมกันได้ย้ายไปเก็บรักษาไว้ที่วัดพะโคะ ซึ่งตั้งอยู่บนภูเขาอีกลูกหนึ่งที่อยู่ห่างไปทางทิศใต้เพียงเล็กน้อย และในการขุดค้นทางโบราณคดีโดยใช้หลุมขุดทดสอบหลุมหนึ่งในบริเวณลานหน้าถ้ำในปี พ.ศ. 2543 ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุหลายชนิดรวมทั้งประติมากรรมที่ชำรุดของพระวิฆณุและชิ้นส่วนของศิวลึงค์ด้วย ส่วนบริเวณยอดเขาที่อยู่เหนือขึ้นไปจากถ้ำทั้งสองนี้ ได้มีการสลักยอดเขาให้มีลักษณะเป็นศิวลึงค์ขนาดมหึมาองค์หนึ่ง (ภาพที่ 6) เทวาลัยแห่งภูเขาแห่งนี้จึงเป็นลึงคบรรพตอีกแห่งหนึ่ง นอกเหนือไปจากที่ปรากฏขึ้นที่เขาคาและที่ห้วยเขานันที่กล่าวมา ถัดเข้าไปจากศิวลึงค์องค์นี้คงจะเป็นที่ตั้งของเทวาลัย เพราะได้ค้นพบเศษอิฐโบราณกระจัดกระจายอยู่ โดยสันเขาทางด้านทิศตะวันตกนี้ได้ค่อย ๆ ลาดลงสู่ที่ราบ ส่วนบริเวณโคกหินทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของภูเขาแห่งนี้ ได้ปรากฏร่องรอยของการสลักหินแกรนิตไปใช้หลายแห่ง อย่างไรก็ตาม ในบริเวณโดยรอบและบริเวณสันเขาของภูเขาที่ใช้เป็นที่ตั้งของวัดพะโคะในปัจจุบันนี้ ได้ปรากฏร่องรอยของการปรับแต่งภูเขาในลักษณะเดียวกันกับที่ปรากฏที่ภูเขาคุหาที่กล่าวมา จึงอาจจะเป็นไปได้ที่ภูเขาทั้งสองลูกนี้คงจะเป็นตึระที่สำคัญของบริเวณนี้ รวมทั้งยอดเขาวัดพะโคะที่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์ในปัจจุบันนี้ อาจจะเคยเป็นลึงคบรรพตมาก่อน แล้วได้มีการปรับเป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนาเมื่อพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ได้เผยแพร่เข้ามาสู่รัตนโกสินทร์ในระบะหลังลงมา จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีการค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ภูเขาวัดพะโคะไม่ได้เป็นตึระของลัทธิไศวนิกายแต่เพียงแห่งเดียวที่ต้องประสบชะตากรรมในการถูกบดบังรัศมีจากลัทธิลังกาวงศ์ในระบะหลังลงมาไม่ หากแต่ยังมีตึระในลัทธินี้อีกเป็นจำนวนมากที่ต้องประสบเคราะห์กรรมในทำนองเดียวกัน โดยเฉพาะตึระที่ตั้งเรียงรายกันอย่างหนาแน่นมากที่สุด ในบริเวณสันทรายเก่านครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นที่ตั้งของตัวเมืองโบราณและตัวเมืองปัจจุบันของนครศรีธรรมราช ได้ปรากฏการสร้างวัดเนื่องในพุทธศาสนาขึ้นเคียงคู่กันกับเทวาลัยของลัทธิไศวนิกายที่มีมาก่อนหน้านั้นจำนวนหลายแห่ง อันอาจจะเป็นการสะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีว่า ถึงแม้ชื่อและเรื่องราวของตึระรุ่นเก่าจะเลือนหายไป แต่สภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ก็ยังคงอยู่ โดยการสร้างชื่อและเรื่องราวตามระบบความเชื่อของศาสนาใหม่ขึ้นมาแทนที่ชื่อและเรื่องราวของศาสนาเดิม แต่ไม่ว่าจะมีการผันแปรของชื่อ เรื่องราว และศาสนาในสถานที่แห่งนั้นก็ครั้งก็ตามชื่อและเรื่องราวเหล่านั้นจะสะท้อนให้เห็นตรงกันว่าสถานที่แห่งนั้นเป็นสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ ส่วนพังพระที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาทั้งสองนี้เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีขนาดใหญ่ที่

สุดแห่งหนึ่ง โดยมีการสร้างเทวาลัยขึ้นในบริเวณเกาะกลางสระแห่งนั้น จึงได้มีการค้นพบประติมากรรมสำริดของพระอัครดะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 16 องค์หนึ่งในเทวาลัยแห่งนั้น⁸³ อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เคยไหลผ่านเทวาลัยแห่งภูเขาเหล่านี้คงจะคืบคลานยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนไม่อาจจะใช้สำหรับการประกอบพิธีกรรมในฐานะของ “พระแม่คงคา” อันศักดิ์สิทธิ์และการบริโภคของชุมชนอย่างที่เคยเป็นมาในระยะก่อนหน้านี้อีก จึงจำเป็นต้องมีการขุดสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “พังพระ” ขึ้นมาสำหรับใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและการบริโภคของชุมชนทดแทน ส่งผลให้พังพระกลายเป็นตึระที่สำคัญแห่งหนึ่งของบริเวณนี้ (ภาพที่ 12)

ส่วนในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย ได้มีการค้นพบเทวาลัยแห่งภูเขาสองแห่ง คือ แห่งแรก ได้แก่เทวาลัยแห่งภูเขาที่เขาพระเหิน อำเภอดงทับปด จังหวัดพังงา เป็นเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณปากแม่น้ำของแม่น้ำตะกั่วป่า ใกล้กับกับแหล่งโบราณคดีที่เป็นเมืองท่าทางการค้าที่เกาะคอเขา สภาพแวดล้อมโดยรอบได้ถูกทำลายไปมากจากการทำเหมืองแร่ในระยะหลายปีที่ผ่านมา บนยอดเขามีร่องรอยของเทวาลัยเพียงเล็กน้อย ในเทวาลัยแห่งนี้ได้มีการค้นพบประติมากรรมศิลาของพระวิฆณุองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระวิฆณุที่สวมหมวกทรงกระบอกหรือทรงสูง ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12⁸⁴ เทวาลัยแห่งนี้เป็นเทวาลัยที่ใช้หินเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง และยังคงปรากฏแนวอิฐของส่วนฐานที่ยังคงฝังอยู่ใต้พื้นดิน ด้วยเหตุที่ยอดเขามีพื้นที่ไม่มากนัก เทวาลัยแห่งนี้จึงมีขนาดเล็ก และไม่ปรากฏโบราณสถานอื่น ๆ นอกจากการเรียงอิฐลาดลงมาเป็นขั้น ๆ จากยอดเขาลงมาทางด้านล่าง ซึ่งคงจะเป็นบันไดทางขึ้นเทวาลัย และแห่งที่สอง ได้แก่ เทวาลัยแห่งภูเขาที่เขาพระนารายณ์ อำเภอกะปอง จังหวัดพังงา ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำตะกั่วป่าเช่นเดียวกัน แต่ตั้งอยู่เหนือขึ้นมาจากต้นน้ำและห่างจากเทวาลัยแห่งภูเขาแห่งแรกไม่มากนัก เขาพระนารายณ์เป็นภูเขาที่ไม่สูงนัก ทอดตัวเป็นแนวยาวในแนวทิศเหนือ-ทิศใต้ บริเวณชายเนินทางด้านทิศตะวันตกมีแม่น้ำตะกั่วป่าไหลผ่าน บนภูเขายังคงปรากฏร่องรอยของเทวาลัยโดยเฉพาะเศษอิฐโบราณและสระน้ำโบราณ แต่ได้ถูกกลบกลบขุดจนร่องรอยลบเลือนไปมาก โดยอาจจะยังคงเหลือแนวอิฐของส่วนฐานของเทวาลัยบางส่วนที่ยังคงฝังอยู่ใต้พื้นดิน ในเทวาลัยดังกล่าวได้เคยมีการค้นพบเทวรูปของพระวิฆณุและสาวกที่สร้างด้วยศิลา

⁸³ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 44.

⁸⁴ See Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, Fig. 14.

จำนวน 3 องค์⁸⁵ และศิลาจารึกอีกหลักหนึ่ง คือ ศิลาจารึกหลักที่ 26 (ศิลาจารึกเขาพระนารายณ์) ที่ได้กล่าวมา ทั้งเทวรูปและศิลาจารึกได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 (ภาพที่ 29)

เทวาลัยแห่งภูเขาในบริเวณชายฝั่งทะเลอันดามันนี้ได้แสดงให้เห็นว่าในขณะที่ลัทธิไศวณิกายกำลังรุ่งโรจน์อยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยนั้น บริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรนี้ยังคงได้รับอิทธิพลจากลัทธิไวษณพนิกาย แม้ว่าจะปรากฏเป็นช่วง ๆ คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ช่วงหนึ่ง และในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 อีกช่วงหนึ่ง และแต่ละช่วงได้ปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาอันสั้นก็ตาม โดยอิทธิพลของลัทธิไวษณพนิกายดังกล่าวนี้ได้ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทยเช่นเดียวกัน โดยมักจะมีการค้นพบพระวิฆณุขึ้นในศิรณะบางแห่งของลัทธิไศวณิกาย จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของพระวิฆณุรุ่นแรกที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงพระวิฆณุที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ที่ค้นพบในรัฐแห่งนี้กับบรรดาพระวิฆณุที่ค้นพบในรัฐโบราณแห่งอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะรัฐโบราณในประเทศกัมพูชาและประเทศอินโดนีเซียปัจจุบันอาจจะกล่าวได้ว่า พระวิฆณุที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ ในประเทศกัมพูชา ในแหล่งโบราณคดีโกตากะปู้ (Kota Kapur) ซึ่งตั้งอยู่ในเกาะสุมาตรา และในแหล่งโบราณคดีจิบูยา (Cibuaya) ซึ่งตั้งอยู่ในภาคตะวันตกของเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย เป็นประติมากรรมที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันมาก อันอาจจะแสดงให้เห็นว่าแหล่งโบราณคดีเหล่านั้นได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เนื่องจากเป็นแหล่งที่มีลักษณะร่วมกันบางประการ คือ ต่างก็เป็นแหล่งที่ได้มีการสร้างสรรค์ประติมากรรมของพระวิฆณุแบบทรงสวมหมวกทรงสูงหรือหมวกทรงกระบอก (Mitre) และทรงงูผ้าโสร่งยาว อันอาจจะจัดได้ว่าเป็นกลุ่มของประติมากรรมที่มีรูปแบบทางศิลปะเป็นอย่างเดียวกันกลุ่มหนึ่ง การปรากฏประติมากรรมที่มีรูปแบบทางศิลปะหรือตระกูลช่างเดียวกัน อันเป็นลักษณะร่วมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กระจายอยู่ในบริเวณกว้างในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-12 เช่นนี้ แสดงให้เห็นได้ว่าการสร้างสรรค์ประติมากรรมในตระกูลช่างดังกล่าวมีความสัมพันธ์กันกับระบบเครือข่ายทางการค้า ซึ่งได้มีการรวมเอาแหล่งโบราณคดีที่มีความสำคัญในทางการค้าทางทะเล ที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคตะวันตกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายแห่งเข้ามารวมอยู่ในระบบเครือข่ายเดียวกัน โดยที่ระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวนี้เป็นระบบการค้าที่ตกอยู่ในมือของผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพ

⁸⁵ Ibid., Pls. 28-31.

นิยาย รวมทั้งยังแสดงให้เห็นว่าในระบอบเวลาดังกล่าวศาสนิกชนในลัทธินี้ได้แสดงบทบาทในทางการค้าและการแพร่กระจายและถ่ายโอนอารยธรรมอินเดียได้อย่างโดดเด่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เคียงคู่กันกับผู้นับถือพุทธศาสนา⁸⁶

ประเภทที่สอง เทวาลัยในที่ราบ

ในบริเวณที่ราบอันกว้างใหญ่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรมุไทย นอกจากจะมีการค้นพบเทวาลัยแห่งภูเขากระจายอยู่ในบริเวณที่สำคัญสามบริเวณ คือ อ่าวบ้านดอน อ่าวนครศรีธรรมราช และอ่าวสงขลาตั้งได้กล่าวมาแล้ว ยังมีการค้นพบเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในที่ราบเป็นจำนวนมาก โดยเทวาลัยเหล่านี้เริ่มปรากฏขึ้นในทางทิศเหนือสุดที่อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี จากนั้นได้กระจายตัวลงมาทางด้านทิศใต้ ผ่านอำเภอท่าฉาง อำเภอไชยา และอำเภอพุนพิน ในจังหวัดเดียวกันลงมาสู่อำเภอขนอม จังหวัดนครศรีธรรมราช แล้วผ่านเข้าไปสู่อำเภอสิชล อำเภอท่าศาลา อำเภอนบพิตำ อำเภอพรหมคีรี อำเภอเมือง อำเภอพระพรหม และอำเภอกุพากรณ์ ในจังหวัดเดียวกัน ไปสู่อำเภอสทิงพระ อำเภอสิงหนคร และอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา แล้วทิ้งช่วงไประยะหนึ่ง จนไปปรากฏอีกครั้งหนึ่งในจุดสุดท้าย คือ เมืองโบราณยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี โดยในบริเวณเทือกเขานครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเทือกเขาดอนกลางของคาบสมุทรมุไทย นอกจากจะปรากฏที่อำเภอพรหมคีรี และอำเภอนบพิตำ จังหวัดนครศรีธรรมราชแล้ว ยังค้นพบในอำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และอำเภอลวง จังหวัดนครศรีธรรมราชด้วย ส่วนในบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรมุไทยปรากฏเพียงแห่งเดียวที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา (ภาพที่ 14)

เทวาลัยในที่ราบเหล่านี้ค้นพบมากที่สุดในอำเภอสิชล อำเภอท่าศาลา และอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของโบราณวัตถุสถานที่ค้นพบในเทวาลัยเหล่านี้ อาจจะสามารถสันนิษฐานได้ว่าส่วนใหญ่เป็นเทวาลัยที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 เทวาลัยเหล่านี้มักจะสร้างขึ้นในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำ มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับเทวาลัยที่สร้างขึ้นบนภูเขา แต่อาจจะมีขนาดแตกต่างกันตรงที่ว่า โดยปกติเทวาลัยที่สร้างขึ้นในที่ราบมีขนาดไม่ใหญ่นัก และเทวาลัยเหล่านี้ล้วนประกอบด้วยสระน้ำศักดิ์สิทธิ์

⁸⁶ Nadine Dalsheimer et Pierre – Yves Manguin, “Visnu mitres et reseaux marchands en Asie du Sud – Est : nouvelles donnees archeologiques sur le Ier millenaire apr. J. – C.,” *Bulletin de L'Ecole Francaise d' Extreme – Orient* 85 (1998): 87-123.

เทวาลัยเหล่านี้ก่อสร้างด้วยอิฐและใช้หินเป็นโครงสร้างหลักที่ต้องการความมั่นคงแข็งแรงเป็นพิเศษบางส่วนเช่นเดียวกับเทวาลัยบนภูเขา อิฐโบราณที่ใช้เป็นอิฐที่มีขนาดใหญ่มาก คือ กว้างราว 20 เซนติเมตร ยาวราว 40 เซนติเมตร และหนาราว 10 เซนติเมตร แผ่นผนังของเทวาลัยเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นเดียวกับเทวาลัยบนภูเขา ภายในเทวาลัยเหล่านี้ได้มีการค้นพบรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย โดยบางแห่งพบเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ทั้งสองนิกายอยู่ด้วยกัน และบางแห่งมีรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ในนิกายหนึ่งนิกายใดเพียงนิกายเดียว เช่นเดียวกับเทวาลัยบนภูเขาดังที่ได้กล่าวมาด้วย รูปเคารพที่ค้นพบในเทวาลัยเหล่านี้มีหลายประเภท อาทิ พระศิวะ ศิวลึงค์ โยนิ พระวิษณุ พระคเณศ พระอัสตคยะ พระวสุทโกราพ พระอุมา พระสุริยะ พระกฤษณะ และพระหริหระ เป็นต้น รูปเคารพเหล่านี้ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าเทวาลัยในที่ราบเหล่านี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ในขณะที่อักษรปัลลวะที่ปรากฏว่ามีการสลักอยู่บนธรณีประตูในเทวสถานบางแห่งมีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เช่น เทวสถานในวัดจอมทอง อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น เทวาลัยบางแห่งได้ปรากฏลวดลายสลักไว้บนเสาด้วยศิลปะแบบอมราวดีของอินเดีย เช่น เทวาลัยในวัดโมคลาน อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เทวาลัยบางแห่งได้ปรากฏลวดลายอิทธิพลของศิลปะคุปตะที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 บนทับหลังที่ค้นพบเพียงชิ้นเดียวเท่านั้นที่เทวาลัยในวัดเจดีย์หลวง อำเภอนอม จังหวัดนครศรีธรรมราช

ในบริเวณเมืองโบราณนครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราชได้ปรากฏเทวาลัยในระยะหลังอยู่หลายแห่ง บางแห่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 เช่น เทวาลัยในวัดโพธิ์ (ร้าง) ในชุมชนโบราณบ้านท่าเรือ เป็นต้น โดยยังคงศึกษาได้จากชื่อหรือคันทวยที่ทำด้วยหินที่สลักด้วยศิลปะแบบดราวิเดียนตอนปลายของอินเดียภาคใต้ในเทวาลัยแห่งนี้

ในบรรดาเทวาลัยในที่ราบ ซึ่งมีการค้นพบเป็นจำนวนมากในนครศรีธรรมราช ในขณะนี้ เทวาลัยที่ค้นพบในชุมชนในโบราณโมคลานหรือแหล่งโบราณคดีโมคลาน นับเป็นเทวาลัยที่ปรากฏให้เห็นภาพของอดีตได้ดีที่สุดแห่งหนึ่ง เพราะเทวาลัยแห่งนี้ได้รับการศึกษาอย่างต่อเนื่องมาอย่างยาวนาน จนกระทั่งได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีและการบูรณะบางส่วนของเทวาลัยอย่างสืบเนื่องกันมา ภาพของเทวาลัยแห่งนี้จึงมีความสำคัญมาก เนื่องจากได้ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเทวาลัยโบราณยิ่งขึ้น ตลอดจนอาจจะใช้เป็นตัวอย่างและแนวทางในการศึกษาค้นคว้าและการดำเนินงานอนุรักษ์สำหรับเทวาลัยแห่งอื่น ๆ ต่อไป

การขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ดำเนินการที่เนินโบราณสถานที่ตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดโมคลาน โดยเนินโบราณสถานแห่งนี้เป็นเนินขนาดใหญ่ที่คลุมซากโบราณสถานอยู่ เนินแห่งนี้มีขนาดวัดจากชายเนินทางด้านทิศเหนือไปจนจดชายเนินทางด้านทิศใต้มีขนาดกว้างประมาณ 60 เมตร และขนาดวัดจากชายเนินทางด้านทิศตะวันออกไปจนจดชายเนินทางด้านทิศตะวันตกมีขนาดยาวประมาณ 90 เมตร ทั้งบริเวณบนเนินโบราณสถานที่จะทำการขุดค้นทางโบราณคดีและบริเวณโดยรอบเนินโบราณสถานดังกล่าวมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมหนาแน่น พันธุ์ไม้ที่สำคัญ คือ ยาง ประดู่ มะม่วง กระท้อน และมะพร้าว บนเนินโบราณสถานและบริเวณโดยรอบมีชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินทราย หินปูน และหินแกรนิตกระจายอยู่โดยทั่วไป ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมดังกล่าว คือ ธรณีประตู กรอบประตู เสา และฐานเสา ซึ่งบางส่วนในระยะหลังลงมาได้มีการนำไปใช้เพื่อการต่าง ๆ ภายในบริเวณวัด เช่น การทำเป็นเสากุฏิ การทำเป็นอัมพจันทร์ (วางไว้หน้าบันใดหรือทางเข้า) ศาสนสถาน การทำเป็นม้านั่งได้ต้นไม้ การประดับตกแต่งบริเวณโคนต้นไม้ใหญ่ และการประดับตกแต่งสวนหย่อม เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีชิ้นส่วนของประติมากรรมที่ทำด้วยหินทรายกระจายอยู่เช่นกัน โดยเฉพาะชิ้นส่วนของโยนิและโสมสูตร ชิ้นส่วนของโยนิบางชิ้น ยังคงหลงเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย คือ เฉพาะส่วนของร่องน้ำที่ยื่นออกมา แต่บางชิ้นยังคงเหลืออยู่จนเกือบจะสมบูรณ์ อย่างกรณีของโยนิที่สลักเป็นแผ่นหินบาง ๆ รูปสี่เหลี่ยม มีขนาดใหญ่ ตรงกลางสลักเป็นรูปทรงกลม ด้านข้างสลักเป็นร่องเล็ก ๆ ลงไปทุกด้าน ที่ปักไว้ทางด้านหน้าของกุฏิเจ้าอาวาส เป็นต้น ในบริเวณชายเนินโบราณสถานทางด้านทิศตะวันตกและทางด้านทิศใต้มีแท่งหินปักเป็นแนวตรงทั้งสองด้าน หินแต่ละแท่งมีระยะห่างที่ใกล้เคียงกัน ในบริเวณชายเนินโบราณสถานทางด้านทิศตะวันออกมีร่องรอยของสระน้ำโบราณขนาดใหญ่ลูกหนึ่ง มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทอดยาวขนานไปกับแนวโบราณสถาน แต่อยู่ในสภาพดินเงินจนแทบจะไม่ปรากฏสภาพในขั้นต้น ส่วนกองอิฐโบราณและแนวอิฐโบราณปรากฏอยู่โดยทั่วไปในบริเวณที่กว้างขวางมาก แม้แต่บริเวณชายหาดเก่าหรือริมสันทรายทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเนินโบราณสถาน โดยห่างออกไปจากเนินโบราณสถานประมาณ 70 เมตร หรือบริเวณทางด้านทิศใต้ของเนินโบราณสถานห่างจากเนินโบราณสถานประมาณ 50 เมตร ซึ่งเป็นบริเวณที่ไม่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เนินโบราณสถานดังกล่าว ได้มีการค้นพบซากโบราณสถานที่ถูกด้วยอิฐแบ่งออกได้เป็นสามส่วน ตั้งเรียงกันในแนวทิศตะวันออก – ทิศตะวันตก โดยโบราณสถานดังกล่าวมีลักษณะที่สำคัญดังนี้ คือ⁸⁷

โบราณสถานหมายเลข 1 (โบราณสถานหลังแรกนับจากทางทิศตะวันออก) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดกว้าง 7 เมตร ยาว 12 เมตร ในส่วนที่เป็นด้านกว้าง (ทางด้านทิศตะวันออก) มีส่วนของฐานยื่นออกมาประมาณ 1.50 เมตร โดยอยู่ห่างจากมุมทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ 2.50 เมตร และห่างจากมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ 2.50 เมตร โบราณสถานแห่งนี้พังทลายลงมา ยังคงเหลืออยู่เฉพาะส่วนฐานและเหนือฐานขึ้นมาเพียงเล็กน้อย โดยส่วนที่เหลือที่สูงที่สุดสูงจากฐานขึ้นมาราว 70 เซนติเมตร

โบราณสถานหมายเลข 2 (โบราณสถานหลังกลาง) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 1 มาทางทิศตะวันตกประมาณ 70 เซนติเมตร มีขนาดกว้างด้านละ 10.00 เมตร ในด้านทิศใต้ของตัวโบราณสถานได้ค้นพบผนังที่ก่อขึ้นไปเหนือส่วนฐานส่วนที่มุมของฐานทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือและมุมทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีการใช้แท่งหินรองรับส่วนฐานด้วย

โบราณสถานหมายเลข 3 (โบราณสถานหลังที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกสุด) เป็นโบราณสถานที่ไม่อาจจะสังเกตแผนผังที่แท้จริงได้ เนื่องจากมีสภาพไม่ชัดเจน โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 2 ประมาณ 1 เมตร ปรากฏร่องรอยของฐานเสาที่ทำด้วยหินอยู่บนแนวฐาน มีแนวอิฐบนพื้น แต่ไม่เป็นระเบียบนักอยู่หลายตำแหน่งในบริเวณตอนเหนือของโบราณสถาน

นอกจากนี้ ในการขุดค้นทางโบราณคดีครั้งนี้ ได้มีการค้นพบซากของกลุ่มโบราณสถานที่ตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 3 ไปทางทิศเหนือประมาณ 4 เมตร รวมทั้งได้มีการค้นพบแนวกำแพงอิฐที่ตั้งอยู่ห่างออกไปทางด้านทิศเหนือ โดยมีแนวยาวที่สุดประมาณ 8 เมตร แต่มีร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าแต่เดิมเป็นแนวที่ต่อเนื่องกันโดยตลอดทางด้านทิศเหนือ และห่างจากโบราณสถานหมายเลข 3 ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 15 เมตร มีแนวเรียบอิฐคล้ายแนวกำแพง ส่วนบริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งศาลาวัดที่สร้างทับอยู่บนเนินโบราณสถานนั้น เมื่อขุด

⁸⁷ กรมศิลปากร, แหล่งโบราณคดีโมคคาน อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช (กรุงเทพมหานคร : กองโบราณคดี, 2536), หน้า 22.

คันทางโบราณคดีลงไปปรากฏว่าภายใต้ศาลาแห่งนี้เป็นพื้นราบที่มีการปูพื้นด้วยดินทัวบริเวณสำหรับภายใต้แนวหินตั้งหรือแท่งหินที่ได้มีการนำมาปักเรียงต่อกันไปเป็นแนวตรงทั้งสองแนวที่กล่าวมานั้น ปรากฏว่าเมื่อขุดคันทางโบราณคดีลงไปพบแนวเรียงอิฐเป็นขอบด้านนอกของลานโบราณสถาน⁸⁸

จากการขุดคันทางโบราณคดีในครั้งนี้ อาจจะสรุปได้ว่า โบราณสถานหมายเลข 1 โบราณสถานหมายเลข 2 และโบราณสถานหมายเลข 3 ตั้งอยู่บนลานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดยาว 70 เมตร โดยทอดเป็นแนวยาวในแนวทิศตะวันออก – ทิศตะวันตก และมีขนาดกว้าง 40 เมตร ลานทั้งหมดปูด้วยอิฐ ขอบลานทั้งสี่ด้านก่ออิฐเป็นผนังกันดินทลาย ตรงกลางเป็นดินอัดแล้วปูด้วยแผ่นอิฐความหนา 1 แผ่นอิฐในด้านราบ แนวยาวของลานด้านทิศเหนือมีการก่อกำแพงอิฐหนา 1.05 เมตร กำแพงอิฐสูงกว่าลานอิฐราว 3 แผ่นอิฐ ก่อขนานไปกับลานด้านทิศเหนือตลอดแนว ตรงบริเวณทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 1 มีประตูทางเข้าเป็นขั้นบันได แต่พังทลายไปจนแทบจะไม่เห็นรูปทรง บันไดนี้ตั้งอยู่ห่างจาก मुखทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 14 เมตร ส่วนทางมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ไม่พบร่องรอยของประตูทางเข้า เนื่องจากแนวกำแพงถูกทำลายจนหมดสภาพ ส่วนแนวทางด้านทิศตะวันออกกับทิศตะวันตกมีการขุดคันทางโบราณคดีเฉพาะแนวกำแพง ไม่ได้ขุดลอกดินทั้งหมดจากตัวโบราณสถาน ด้านในกำแพงมีเศษอิฐหนาแน่นแต่ไม่เป็นระเบียบ สันนิษฐานว่าลานที่ปูด้วยอิฐคงจะปูชนกับกำแพง ส่วนด้านทิศใต้ไม่มีกำแพง เป็นขอบลานอย่างเดียว ความลึก 60 เซนติเมตร พบทางขึ้นบนลานที่อยู่ตรงกันข้ามกับประตูทางด้านทิศเหนือ ตรงมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้แนวกำแพงหักมุมทอดตรงไปในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ มีความยาว 60 เมตร แล้วหักมุมเป็นมุมฉากทอดตัวในแนวทิศตะวันออก – ทิศตะวันตก มีความยาว 82 เมตร แล้วหักมุมเป็นมุมฉากทอดตัวในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ มีความยาว 60 เมตร แต่การขุดคันทางโบราณคดีไม่ได้ขุดโดยตลอดแนวทั้งหมด ใช้วิธีการขุดตรวจเป็นจุด ๆ เนื่องจากมีสิ่งกีดขวาง เช่น อาคารเรือนและถนนที่สร้างทับลงบนแนวโบราณสถานและมีต้นไม้ใหญ่กีดขวาง เป็นต้น แต่ภายหลังจากที่ได้มีการขุดคันทางโบราณคดีพบมุมทั้งสี่ทิศแล้ว ได้ปรากฏผังขนาดใหญ่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าติดกันสองผัง คือ ผังแรก มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดกว้าง 40 เมตร และยาว 70 เมตร มีโบราณสถานหมายเลข 1-3 อยู่ตรงกลาง โดยรอบโบราณสถานเหล่านี้ เป็นลานปูด้วยอิฐไปจนจรดแนวกำแพงอิฐสามด้าน คือ ด้านทิศตะวันออก ด้านทิศเหนือ และด้านทิศตะวันตก ส่วนทางด้านทิศใต้ติดกับผังที่สอง และผังที่สอง มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งมีขนาดกว้าง 60 เมตร และยาว 82 เมตร มีแนวกำแพงอิฐสามด้าน คือ

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-26, 44 และ 57.

ด้านทิศตะวันออก ด้านทิศใต้ และด้านทิศตะวันตก ส่วนทางด้านทิศเหนือติดกับฝั่งแรก ซึ่งเป็นขอบเรียงอิฐของลานโบราณสถาน ฝั่งทั้งสองนี้มีพื้นที่รวมกัน 7,720 ตารางเมตร กำแพงทางด้านทิศเหนือหนา 1.05 เมตร สูง 60 เซนติเมตร ส่วนด้านอื่น ๆ อีกสามด้าน หนา 70 เซนติเมตร สูง 60 เซนติเมตร ภายนอกบริเวณฝั่งทั้งสองนั้น ทางด้านทิศตะวันออกติดกับมุมทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของฝั่งที่สอง ได้ค้นพบร่องรอยของแนวสระน้ำโบราณที่มีสภาพดินเงิน จากการขุดตรวจทางโบราณคดีได้มีการค้นพบหลักฐานที่เป็นตะกอนท้องน้ำ แสดงว่าเป็นสระน้ำโบราณ โดยได้พบบ่อน้ำที่ไฉ่บ่อทำด้วยดินเผาขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 80 เซนติเมตร อยู่ภายในสระน้ำแห่งนี้ด้วย⁸⁹

ในการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ นอกจากจะมีการค้นพบโบราณสถานหลายแห่งดังกล่าวมาแล้ว ยังมีการค้นพบโบราณวัตถุอีกเป็นจำนวนมาก โดยอาจจะจำแนกออกได้เป็นหลายประเภท คือ⁹⁰

โบราณวัตถุประเภทชิ้นส่วนประติมากรรม ค้นพบจำนวน 3 ชิ้น ชิ้นแรก ทำด้วยหินชนวนสีเขียว แต่ไม่สามารถที่จะสันนิษฐานได้อย่างแน่ชัดว่าเป็นส่วนใดของประติมากรรม ส่วนชิ้นที่สองและชิ้นที่สาม เป็นปูนปั้นส่วนมือและส่วนแขนของประติมากรรมโดยลำดับ

โบราณวัตถุประเภทชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม โบราณวัตถุประเภทนี้ สามารถที่จะจัดจำแนกออกตามชนิดของวัสดุได้ดังนี้ คือ ชนิดแรก เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยหินแกรนิต ได้แก่ ธรณีประตู กรอบประตู เสา และฐานเสา ชนิดที่สอง เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยหินปูน ได้แก่ ธรณีประตู กรอบประตู เสา และแผ่นหิน ชนิดที่สาม เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยหินทราย ได้แก่ เสา แท่นหิน ฐานเสา ชนิดที่สี่ เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยอิฐ ได้มีการค้นพบในปริมาณมาก โดยเฉพาะอิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เนื่องจากโบราณสถานแห่งนี้ใช้อิฐเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง โดยอิฐดังกล่าวมีหลายขนาด เช่น ขนาดกว้าง 15 เซนติเมตร ยาว 30 เซนติเมตร หนา 7.50 เซนติเมตร, ขนาดกว้าง 19 เซนติเมตร ยาว 32 เซนติเมตร หนา 10 เซนติเมตร และขนาดกว้าง 10 เซนติเมตร ยาว 20 เซนติเมตร และหนา 3 เซนติเมตร เป็นต้น นอกจากอิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่พบในการก่อสร้างตัวอาคารแล้ว ยังพบอิฐที่มีการตกแต่งลวดลายเพื่อใช้ประดับอาคารอีกหลายลักษณะ เช่น อิฐที่มีรูปทรงโค้งกลม อิฐกากบัวหักมุมสองด้าน อิฐรูปสี่เหลี่ยมด้านข้างตัดเฉียง อิฐรูปสี่เหลี่ยมคางหมูด้านยาวโค้ง อิฐทรงกลมที่ตกแต่งลวดลายเป็นรูปกลีบดอกไม้อิฐรูปสี่

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22-26 และ 82.

เหลี่ยมจัตุรัสปากมุมฉากด้านบน อิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าฉากบัวด้านบนและด้านล่างเป็นรูปอกไก่ และอิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีการปาดที่ผิวด้านหน้าเป็นรูปลายนิ้วมือ เป็นต้น

โบราณวัตถุประเภทสิ่งของเครื่องใช้ โบราณวัตถุประเภทนี้มีหลายชนิด อาทิ กระเบื้องมุงหลังคาดินเผา ไม่เคลือบ เป็นแบบเรียบ ปลายตัดตรง ด้านหัวมีที่เกาะยาวตลอดแผ่น ขนาดยาว 15 เซนติเมตร กว้าง 10 เซนติเมตร, รูปสัตว์ดินเผาชำรุด เป็นสัตว์ 4 ขาไม่มีหาง ส่วนหัวหักหายไป, ต่างหูทำด้วยโลหะ และเศษปูนที่ใช้สำหรับการเป็นตัวสอทั้งภายในและภายนอก

โบราณวัตถุประเภทภาชนะดินเผาและเศษภาชนะดินเผา เป็นโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบในปริมาณมากและสามารถที่จะจัดจำแนกได้เป็นสองชนิด คือ ภาชนะดินเผานิคไม่เคลือบ และภาชนะดินเผานิคเคลือบ โดยภาชนะดินเผานิคแรกได้ค้นพบในปริมาณมาก มีบางส่วนที่อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์หรือเกือบจะสมบูรณ์ เช่น หม้อดินเผา ปากผาย ขอบปากเป็นสันที่ด้านนอก, ถ้วยดินเผา ปากเว้าเข้า ผิวเรียบ และถ้วยดินเผามีเชิง ปากเป็นขอบตรง เป็นต้น ส่วนเศษภาชนะดินเผานิคไม่เคลือบมีทั้งแบบมีลวดลายและแบบไม่มีลวดลาย ค้นพบทั้งส่วนปาก ส่วนไหล่ ส่วนลำตัว ส่วนก้น และส่วนอื่น ๆ สำหรับภาชนะดินเผานิคที่สองหรือภาชนะดินเผานิคเคลือบ ค้นพบในสภาพที่สมบูรณ์บางส่วน คือ ไหที่มีสี่หู ปากตรง มีขอบที่มีสันด้านนอกเคลือบสีน้ำตาล ส่วนเศษภาชนะดินเผาเคลือบที่ค้นพบ แบ่งออกได้เป็นสามชนิดตามสีของน้ำเคลือบ คือ สีเขียว สีน้ำตาล สีขาว และสีขาวเขียนลายคราม โดยเศษภาชนะดินเผาเหล่านี้ ค้นพบทั้งส่วนปาก ส่วนไหล่ ส่วนลำตัว ส่วนก้น และส่วนอื่น ๆ

โบราณวัตถุประเภทรูปเคารพ ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทนี้จำนวนสามชิ้น คือ ศิวลึงค์ที่ทำด้วยหินปูนอยู่ในสภาพที่ชำรุด จำนวน 2 องค์ และโยนิที่ทำด้วยหินชนวนที่อยู่ในสภาพชำรุดเช่นเดียวกัน จำนวน 1 ชิ้น

โบราณวัตถุประเภทเศษถ่าน ในการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ ได้มีการค้นพบเศษถ่านกระจายอยู่ในหลุมต่าง ๆ หลายหลุม เป็นเศษถ่านที่เกิดจากเนื้อไม้ที่แตกต่างกันหลายชนิด โดยค้นพบในระดับความลึกระหว่าง 200 – 320 เซนติเมตร

ด้วยเหตุที่ศาสนสถานแห่งนี้เป็นศูนย์กลางของชุมชนโบราณแห่งหนึ่งบนคาบสมุทรแห่งนี้ จึงมีความสำคัญมาก นอกจากจะมีขนาดใหญ่และมีอาณาเขตกว้างขวางสลับซับซ้อนแล้ว ยังมีเทวาลัยที่สร้างขึ้นในบริเวณเดียวกันถึงสามหลัง อันเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่งในศาสนา

พราหมณ์ในระยะเวลาดังกล่าว ที่นอกจากจะสร้างเทวาลัยขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับหรือเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือประติมากรรมของเทพสูงสุดในนิยายของคนที่มีมักจะเรียกกันว่า “เทวาลัยประธาน” แล้ว ยังนิยมสร้างเทวาลัยแห่งอื่น ๆ ขึ้นในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับเทวาลัยประธานดังกล่าวด้วย เพื่อใช้เทวาลัยที่สร้างขึ้นมาเป็นเป็นที่ประทับหรือเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือประติมากรรมของเทพชั้นรองหรือบริวารของเทพสูงสุดที่ประทับอยู่ในเทวาลัยประธานนั้น ดังที่ได้ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่ร่วมสมัยกัน อย่างในกรณีของเทวาลัยในเมืองมหาปาลีปุรัมหรือมามัลลปุรัม (Mahabalipuram, or Mamallapuram) และกาณฺฐิปุรัม (Kanchipuram) ในแคว้นมัทราส (Madras) ในภาคใต้ของประเทศอินเดีย โดยเฉพาะกลุ่มของบรรดาเทวาลัยที่ตั้งอยู่บนหาดทรายริมฝั่งทะเลเช่นเดียวกัน⁹¹ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าจะปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีโมกลานว่าเทวาลัยประธานเป็นที่ประทับของพระศิวะหรือเป็นที่ประดิษฐานของศิวลึงค์ที่มีรูปแบบทางศิลปะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ก็ตาม แต่ยังไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอย่างพอเพียงที่จะสนับสนุนได้ว่าเทวาลัยบริวารอีกสองหลังเป็นที่ประทับหรือที่ประดิษฐานรูปเคารพของเทพชั้นรององค์ใดบ้าง⁹²

นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏจากการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ยังแสดงให้เห็นว่า ในระยะแรกการก่อสร้างเทวาลัยได้ใช้วิธีการก่ออิฐลงบนพื้นทราย มีการเรียบอิฐบนลานโดยรอบเทวาลัยทุกหลัง แต่ด้วยความยืนยาวแห่งความรุ่งเรืองของเทวาลัยเหล่านั้น จนกระทั่งในระยะหลังเมื่อเทวาลัยได้ทรุดตัวลง จึงได้มีการบูรณะเทวาลัยขึ้นมาใหม่ โดยการใช้ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินของเทวาลัยรุ่นก่อน โดยเฉพาะกรอบประตูและธรณีประตูมาวางราบลงบนพื้นทราย เพื่อทำเป็นฐานเพื่อการรองรับน้ำหนักของเทวาลัย แล้วเรียงอิฐขึ้นไปบนแท่งหินเหล่านี้เป็นฐาน ส่วนตัวอาคาร และส่วนหลังคาของเทวาลัยตามลำดับ โดยการนำแท่งหินแท่งใหม่มาทำเป็นชิ้นส่วนของเทวาลัยบางส่วนขึ้นมาใหม่ โดยให้ชิ้นส่วนที่ทำด้วยหินของสถาปัตยกรรมที่ทำขึ้นใหม่นี้มีขนาดเหมาะสมกับเทวาลัยหลังใหม่ ซึ่งอาจจะเป็นเทวาลัยที่อาจจะมีความใหญ่ขึ้นกว่าเดิม แต่กระนั้นก็ตาม รูปแบบทางศิลปะของชิ้นส่วนที่ทำ

⁹¹ Manjulika Dubey and Bikram Grewal, *South India* (Singapore : Hofer Press, Ltd., 1992), pp. 235-239.

⁹² ปรีชา นุ่นสุข, “ชุมชนโบราณโมกลาน บันทึกหน้าด่านของประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช,” เมืองโบราณ 26 (เมษายน – มิถุนายน 2543) : 26 – 43.

ด้วยหินของสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นใหม่นี้ ก็ยังคงคล้ายคลึงกับรูปแบบทางศิลปะที่เคยเป็นที่นิยมกันมาในรุ่นก่อนหน้า⁹³

การฟื้นฟูบูรณะเทวาลัยเหล่านี้ด้วยเทคนิควิธีดังกล่าวนี้คงจะดำเนินต่อมาด้วยเวลาอันยาวนานควบคู่กันมากับการสร้างศาสนสถานขึ้นใหม่โดยลำดับเช่นเดียวกัน ศาสนสถานบางส่วนที่นอกเหนือออกไปจากเทวาลัยทั้งสามหลังนั้น คงจะได้มีการก่อสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 โดยเฉพาะศาสนสถานที่มีการสร้างขึ้นด้วยเครื่องไม้ ซึ่งได้พังทลายไปหมดแล้ว จึงยังคงหลงเหลืออยู่เฉพาะชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินบางส่วน โดยเฉพาะแท่งหินรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่และหน้าที่ได้มีการสลักลงไปเป็นร่องเป็นฐานเสาเครื่องไม้รูปวงกลม ตรงกลางมีรูคั่น ๆ รูปสี่เหลี่ยม สำหรับการสวมเดือยของเสาเครื่องไม้ ที่มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ รวมทั้งในขณะนี้ศาสนสถานบางแห่งอาจจะมีการใช้เสาที่ทำด้วยหินแกรนิตที่ปรากฏร่องรอยการสลักแท่งหินเหล่านี้ออกมาจากหน้าผา ตลอดจนได้มีการค้นพบชิ้นส่วนของโสมสูตร (รางน้ำมนต์) ที่ทำด้วยหินเป็นรางน้ำเป็นท่อน ๆ หลงเหลืออยู่ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ด้วย เช่นเดียวกันกับที่ได้มีการค้นพบในเทวาลัยจำนวนมากที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ในกลุ่มแม่น้ำเมอร์บอ (Merbok) ในรัฐไทรบุรีหรือเคดาห์ (Kedah) ประเทศมาเลเซีย⁹⁴

ส่วนสระน้ำโบราณที่เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญตามระบบความเชื่อที่สำคัญควบคู่กันกับเทวาลัยที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์นั้น ผู้วิจัยเคยสำรวจพบว่ามีอยู่หลายลูกในชุมชนโบราณแห่งนี้ แต่ลูกที่น่าจะให้ความกระจ่างได้ดีที่สุดหากได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างสมบูรณ์แบบ ซึ่งคงจะเป็นแผนงานในอนาคต คือ ลูกที่อยู่ใกล้กับเทวาลัยมากที่สุด ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเทวาลัยเหล่านี้

ส่วนบริเวณฝั่งที่สองที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของเทวาลัยทั้งสามนั้น นับเป็นบริเวณที่น่าสนใจบริเวณหนึ่ง เนื่องจากผู้วิจัยได้พบว่ายังมีแนวอิฐปรากฏอยู่เป็นจุด ๆ อันอาจจะหมายความว่ายังมีเทวาลัยบางแห่งฝังอยู่ หรืออาจจะมีโบราณประเภทอื่นก็ได้ ดังนั้น หากได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างสมบูรณ์แบบเต็มพื้นที่ในบริเวณนี้ คงจะมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่จะช่วยให้ภาพอันพรางมัวของชุมชนโบราณแห่งนี้มีความกระจ่างชัดมากยิ่งขึ้นอย่างแน่นอน

⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน.

ในช่วงต้นของพัฒนาการของชุมชนโบราณโมคลาน คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 8 - 10 นั้น หลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ในชุมชนโบราณแห่งนี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์โบราณคดีที่เหมาะสม เนื่องจากตั้งอยู่บนสันทรายชายฝั่งทะเลที่มีการคมนาคมเข้าออกที่เหมาะสม มีเครื่องกำบังคลื่นลม (คือ แนวสันทรายแนวแรกที่ได้กล่าวมา) มีบริเวณที่จอดเทียบเรือ มีบริเวณกว้างใหญ่ มีทางสัญจรและเครือข่ายติดต่อกับชุมชนโบราณที่ร่วมสมัยทั้งใกล้และไกล และมีแหล่งอาหารและแหล่งน้ำจืดที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้ชุมชนโบราณแห่งนี้สามารถพัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งของรัฐตามพรลิงก์หรือนครศรีธรรมราชโบราณ โดยเมืองท่าแห่งนี้ได้ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในระบบเมืองท่าหรือระบบการค้านานาชาติที่มีเส้นทางการค้าโยงใยเป็นเครือข่ายอย่างกว้างขวาง และสลับซับซ้อนสายสำคัญสำหรับโลกโบราณสายหนึ่ง คือ เส้นทางการค้าระหว่าง “ตะวันออก-ตะวันตก” ที่มีรัฐตามพรลิงก์หรือนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางที่สำคัญบนคาบสมุทรแห่งนี้ ในระยะเวลาดังกล่าวนี้นี้ หลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในชุมชนในโบราณแห่งนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นบทบาททางวัฒนธรรมด้านการค้าโบราณของภูมิภาคนี้ในชุมชนโบราณแห่งนี้แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นร่องรอยของวัฒนธรรมทางด้านการตั้งถิ่นฐานและการสร้างโบราณสถานเริ่มต้นในชุมชนด้วย

ครั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 วัฒนธรรมอินเดียซึ่งได้ปรากฏขึ้นในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในคาบสมุทรแห่งนี้มาตั้งแต่ระยะก่อนหน้านี้นี้ก็ได้ปรากฏประจักษ์พยานขึ้นในชุมชนโบราณแห่งนี้อย่างแน่ชัด คือ วัฒนธรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งได้ปรากฏขึ้นทั้งในส่วนของประติมากรรมรูปเคารพและเทวาลัยในลัทธินี้ โดยลัทธินี้ได้รุ่งเรืองอย่างสืบเนื่องและยืนยาวมาจนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นอย่างน้อย รวมทั้งอาจจะสันนิษฐานได้ว่าชุมชนโบราณแห่งนี้มีฐานะเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของศาสนาพราหมณ์บนคาบสมุทรแห่งนี้ โดยลักษณะทางสถาปัตยกรรมของเทวาลัยและองค์ประกอบทั้งหมดของ ศาสนสถานในชุมชนโบราณแห่งนี้ นับเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดตัวอย่างหนึ่งในกรณีของเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในที่ราบหรือบนสันทรายที่ร่วมสมัยที่ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรแห่งนี้ในขณะนี้ ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าวัฒนธรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในขณะนี้มีความโดดเด่นเป็นพิเศษอย่างพอเพียงที่จะจัดได้ว่าเป็น “หลัก” หรือเป็น “แม่แบบ” อันหนึ่งสำหรับวัฒนธรรมดังกล่าวนี้

อย่างไรก็ดี การศึกษาค้นคว้าในชุมชนโบราณแห่งนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องดำเนินต่อไป เนื่องจากเป็นชุมชนโบราณที่มีความสำคัญมากสำหรับนครศรีธรรมราช ประกอบกับยังมีประเด็นปัญหาที่ยังไม่กระจ่างที่ควรจะมีการค้นหาเพิ่มเติมอีกไม่น้อย อาทิ พัฒนาการในช่วงปลายของชุมชนโบราณ เป็นต้น โดยการศึกษาขั้นนี้ควรจะต้องดำเนินการในรูปของการอาศัยความร่วมมือ

มือในเชิงของสหวิทยาการ โดยการขยายขอบเขตการศึกษาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เพื่อจะได้ครอบคลุมบริเวณทั้งมวลที่มีความเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะบริเวณที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอีกหลายบริเวณที่ตั้งอยู่รายรอบและภายนอกบริเวณวัดโมคลาน ในขณะเดียวกันการสำรวจและการขุดค้นทางโบราณคดีก็ควรจะขยายตามไปด้วย โดยเน้นหนักการขุดค้นทางโบราณคดีที่มีความสมบูรณ์เต็มพื้นที่มากกว่าที่จะเป็นการขุดค้นทางโบราณคดีแบบขุดตรวจในบริเวณที่มีความสำคัญ โดยเฉพาะภายในบริเวณวัดโมคลานทั้งหมด ซึ่งเป็นแหล่งที่ค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญในขณะนี้ อีกทั้งยังมีความจำเป็นที่จะต้องมีการทบทวนหลักวิชาที่ว่าด้วย “การอนุรักษ์” ในรูปของ “การบูรณะ” ที่กระทำต่อโบราณสถานที่ยุคค้นทางโบราณคดีเรียบร้อยแล้ว อย่างที่กระทำในโบราณสถานภายในวัดโมคลานอย่างเคร่งครัด ไม่ให้การกระทำดังกล่าวกลายเป็น “การสร้างชิ้นใหม่” ของสิ่งเหล่านั้น โดยการเคลื่อนย้ายชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำได้ด้วยหินที่ค้นพบอย่างมากมายออกไป และต่อเติมอิฐขึ้นมาใหม่ จนโบราณสถานหมดสภาพและหมดคุณค่าไป ทั้งนี้เพื่อหวนกลับไปสู่เจตนารมณ์ของหลักวิชาที่ว่า จะกระทำเพียงเพื่อให้โบราณสถานมีความมั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้น โดยคงสภาพดั้งเดิมของโบราณสถานไว้ทุกประการ เพื่อให้โบราณสถานนั้นยังคงไว้ซึ่ง “ชีวิต” และ “วิญญาณ” สืบไป

2.3 การสถาปนาระบบคงคา

ในบรรดาโบราณสถานที่ตั้งอยู่ในที่ราบดังกล่าวนี้ มีโบราณสถานอยู่สามแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปในบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทรไทย และคงจะดำรงอยู่ในฐานะของสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับการจาริกแสวงบุญตามระบบความเชื่อของลัทธิไสวนิกาย โดยดำรงอยู่ในฐานะของตึระที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเสมือนหนึ่งเป็นประตูที่จะเข้าไปสู่ต้นน้ำของแม่น้ำคงคา ในทำนองเดียวกันกับที่ตึระแห่งหนึ่งของอินเดียดำรงอยู่ คือ เมืองหาวทวารหรือเมืองคงคาทวาร ซึ่งเป็นประตูที่จะเข้าไปสู่ต้นน้ำของแม่น้ำคงคาในบริเวณเทือกเขาหิมาลัยทางภาคเหนือของประเทศอินเดียที่กล่าวมา เพราะถัดขึ้นไปในบริเวณที่อยู่สูงขึ้นไปจากแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณเชิงเขาเหล่านี้ก็จะเป็สภาพภูมิประเทศที่เหมือนกันทั้งสามแห่ง คือ เป็นยอดเขาที่มีหน้าผาที่มีน้ำตก แหล่งโบราณคดีทั้งสามนี้จึงเป็นแหล่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณริมลำธารของน้ำตกดังกล่าว น้ำตกเหล่านี้จึงเป็นเสมือนหนึ่งต้นกำเนิดของแม่น้ำคงคาที่เรียกว่าคงโคตริในเทือกเขาหิมาลัย ตึระทั้งสามแห่งนี้ประกอบด้วยแหล่งต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราชทั้งสิ้น คือ แหล่งแรก ได้แก่ เทวสถาน ณ หุบเขาช่องคอกย อำเภอบางแพไรณ์ ซึ่งตั้งอยู่ริมลำธารแห่งหนึ่ง เหนือขึ้นไปทางต้นน้ำซึ่งอยู่สูงขึ้นไปเพียงเล็กน้อยเป็นหน้าผาที่มีน้ำตกแห่งหนึ่ง ปัจจุบันนี้สภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปมาก ทำให้ในลำธารแห่งลงในบางช่วงของหน้าแล้ง น้ำจากน้ำตก

แห่งนี้จะไหลลงสู่แม่น้ำปากพนัง ซึ่งเป็นแม่น้ำที่ไหลลงสู่อ่าวไทยทางทิศเหนือที่อ่าวปากพนังหรืออ่าวนครศรีธรรมราชและทางทิศใต้ที่ทะเลสาบสงขลาหรืออ่าวสงขลา จึงส่งอิทธิพลต่อเทวดสถานเป็นจำนวนมากที่เป็นตึระที่ตั้งอยู่ในบริเวณแหลมสทิงพระ รวมทั้งตึระที่เขาควาและเขาวัดพะโคะที่กล่าวมา นอกจากนี้ น้ำจากน้ำตกแห่งนี้ยังไหลลงสู่ลำน้ำบางสาขาของคลองท่าเรือ และส่งอิทธิพลต่อเทวดสถานเป็นจำนวนมากในมณฑลของเมืองนครศรีธรรมราชอีกด้วย ในบริเวณเทวดสถานที่หุบเขาช่องคอกนี้ เป็นแหล่งที่มีการสลักศิลาจารึกหุบเขาช่องคอกของลัทธิไศวนิกายไว้บนหน้าผา ดังได้กล่าวมา แหล่งที่สอง ได้แก่ เทวาลัย ณ วัดหัวทุ่ง (ร้าง) ปัจจุบันอยู่ในบริเวณวัดพรหมโลก อำเภอพรหมคีรี ซึ่งตั้งอยู่ริมลำธารแห่งหนึ่ง เหนือขึ้นไปทางต้นน้ำซึ่งอยู่สูงขึ้นไปเพียงเล็กน้อยเป็นหน้าผาที่มีน้ำตกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นน้ำตกที่มีขนาดสูงใหญ่มาก คือ น้ำตกพรหมโลก ลำธารแห่งนี้เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำลำคลองหลายสาย ซึ่งไหลลงสู่อ่าวนครศรีธรรมราช โดยช่วงแรกไหลลงสู่คลองนอกท่า ซึ่งเป็นคลองที่สามารถเชื่อมโยงกับคลองอีกหลายสายที่ไหลผ่านเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในชุมชนโบราณ โมคลานและเทวาลัยอีกเป็นจำนวนมากที่ตั้งอยู่บนสันทรายเก่าที่เป็นที่ตั้งของตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช น้ำศักดิ์สิทธิ์จากตึระแห่งนี้จึงส่งอิทธิพลอย่างกว้างขวางต่อเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของนครศรีธรรมราช ในเทวาลัยที่วัดหัวทุ่ง (ร้าง) แห่งนี้ ได้มีการค้นพบโยนิ ศิลา จำนวน 2 ชิ้น นอกจากนี้ได้มีการเคลื่อนย้ายศิวิลิ่งขนาดใหญ่องค์หนึ่งจากอำเภอพรหมคีรีไปยังวัดนารายณ์การาม (วัดเหล) อำเภอกะปง จังหวัดพังงา ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคงจะเป็นศิวิลิ่งจากเทวาลัยแห่งนี้เช่นกัน และแห่งที่สาม ได้แก่ เทวาลัย ณ วัดเปลี่ยน (ร้าง) ตำบลนบพิตำ อำเภอนบพิตำ ซึ่งตั้งอยู่ริมลำธารแห่งหนึ่ง เหนือขึ้นไปทางต้นน้ำซึ่งอยู่สูงขึ้นไปเพียงเล็กน้อยเป็นหน้าผาที่สลับซับซ้อนและมีน้ำตกหลายชั้นของน้ำตกฝนแสนห่ากรุงชิงหรือน้ำตกกรุงชิง ซึ่งเป็นน้ำตกที่มีขนาดใหญ่มาก ลำธารของน้ำตกนี้เป็นต้นน้ำของแม่น้ำลำคลองหลายสายในอำเภอท่าศาลาและอำเภอลิขิต ซึ่งล้วนแล้วแต่ไหลลงสู่อ่าวไทยทางทิศตะวันออก โดยในจำนวนนั้นมีแม่น้ำกลายหรือคลองกลายรวมอยู่ด้วย น้ำตกแห่งนี้จึงเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์สำหรับเทวาลัยที่ตั้งอยู่อย่างหนาแน่นในบริเวณแม่น้ำลำคลองในอำเภอทั้งสอง โดยเป็นระบบแม่น้ำลำคลองที่กินอาณาบริเวณกว้างขวางมาก ในเทวาลัยที่วัดเปลี่ยน (ร้าง) แห่งนี้ ได้มีการค้นพบโยนิศิลาชิ้นหนึ่ง

2.4 การสถาปนาระบบมณฑล

จากการปรากฏขึ้นของศิลปะที่แสดงให้เห็นถึงสภาพทางภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวนี้ เป็นการแสดงนัยให้เห็นว่าในช่วงที่ลัทธิไศวนิกายกำลังรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐตามพรลิงก์นั้น ได้ปรากฏวัฏจักรหรือมณฑล (Mandala) ของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับการจาริกแสวงบุญ ในทำนองเดียวกันกับที่ปรากฏขึ้นในประเทศอินเดีย⁹⁵

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้อาจจะแสดงให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินของรัฐตามพรลิงก์ได้ทรงใช้ปรัชญาความคิดทางจิตวิญญาณที่สำคัญสองประการเป็นหัวใจสำหรับการทรงใช้เป็นเหตุผลสนับสนุนหรือพิสูจน์พระองค์เอง และการทรงใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความแข็งแกร่งให้อำนาจแห่งความเป็นพระเจ้าแผ่นดินของพระองค์ ประการแรก ได้แก่ ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับการที่ทรงเป็น “พระศิวะหรือพระอิศวรแห่งตามพรลิงก์” อันเป็นปรัชญาความคิดเกี่ยวกับเทพ – กษัตริย์ (God – King) และประการที่สอง ได้แก่ ปรัชญาความคิดของศาสนาพราหมณ์ที่เกี่ยวกับจักรวาลวิทยาของโลก (World Cosmology) อันเป็นสถานที่ซึ่งภูเขาอันลึลับแห่งหนึ่งตั้งอยู่ โดยภูเขาแห่งนี้เป็นภูเขาของเหล่าเทพเจ้า และตั้งอยู่ตรงจุดกึ่งกลางของจักรวาล ภูเขาแห่งนี้เป็นจุดบรรจบของความผสมกลมกลืนที่สรวงสวรรค์และพื้นโลกได้มาบรรจบกัน⁹⁶ ศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะลัทธิไศวนิกาย ซึ่งยกย่องพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุดได้รับการอุปถัมภ์จากพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินทรงได้รับการเคารพเชื่อดีว่าทรงเป็นอวตารปางหนึ่งของพระศิวะ และปรัชญาความคิดเกี่ยวกับเทพ – กษัตริย์เป็นศูนย์กลางของสังคมทั้งมวลของวิถีชีวิตของรัฐตามพรลิงก์

ในจุดที่เป็นแก่นหรือจุดศูนย์กลางของปรัชญาความคิดเกี่ยวกับเทพ – กษัตริย์ คือระบบความเชื่อที่ว่าแก่นสารของอำนาจทางจิตวิญญาณของพระเจ้าแผ่นดินได้เข้าไปอาศัยอยู่ในสิ่งศักดิ์สิทธิ์หนึ่ง ซึ่งมีลักษณะเป็นอวัยวะเพศชายที่เป็นสัญลักษณ์แห่งการสร้างสรรค์ของพระศิวะและการอำนวยความสะดวกสมบูรณ์ของพระองค์ พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงปรากฏขึ้นในฐานะของสัญลักษณ์ในทางโลก โดยปรากฏขึ้นในรูปของมนุษย์ของเทพเจ้า ในขณะที่ประติมากรรมรูปเคารพศิวลึงค์ คือ สัญลักษณ์แห่งแก่นสารของเทพเจ้าในทางสวรรค์หรือสรวงสวรรค์ โดยผ่านทาง

⁹⁵ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 6 and 41.

⁹⁶ Beverly Frankel, “The waters, the king and the mountain : Khmer cosmology,” in *The artistic heritage of Thailand* (Bangkok : Sawaddi Magazine and National Museum Volunteers, 1979), p. 67.

การทำหน้าที่เป็นสื่อกลางของศิวิลิสต์ดังกล่าวนี้ และการถวายความช่วยเหลือของพราหมณ์ของพระอัครตบะที่เป็นนักบวชประจำราชสำนัก จะทำให้พระเจ้าแผ่นดินสามารถที่จะทรงติดต่อสื่อสารกับเทพเจ้าได้โดยปกติวิสัยเป็นประจำทุกเวลา แม้ว่าศิลาจารึกที่ค้นพบในขณะนี้จะไม่ได้แสดงให้เห็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการประกอบพิธีสถาปนาเทพ – กษัตริย์ในขณะนี้ก็ตาม แต่หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ในระยะเวลานี้ได้แสดงให้เห็นว่า โดยการประกอบพิธีกรรมดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้พระเจ้าแผ่นดินของรัฐตามพรลิงค์ได้ทรงอำนาจการโดยตรงในการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งทางจิตวิญญาณ ในฐานะที่ทรงเป็นผู้นำในทางศาสนา และในทางวัตถุของรัฐของพระองค์ ภายใต้อำนาจของพระบรมราชโองการของพระองค์ซึ่งเป็นเครื่องนำทาง บรรดาเสนาบดีและข้าราชการจะนำพระบรมราชโองการเหล่านั้นไปสู่การปฏิบัติและตรวจตราดูแลในด้านต่าง ๆ ทั้งในทางศาสนาและในด้านการบริหารจัดการภายในรัฐ ทั้งกระบวนการยุติธรรม การจัดสรรปันส่วนที่ดิน การรักษาแหล่งน้ำ การขยายที่ทำกิน การหารายได้เข้ารัฐ การบำรุงศาสนา การจัดระบบการปกครอง และการจัดการศึกษา

สำหรับพระเจ้าแผ่นดินเอง ได้ทรงทำนุบำรุงให้รัฐตามพรลิงค์มั่งคั่งร่ำรวยโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของการค้า ความอุดมสมบูรณ์ของทุ่งนาสำหรับการปลูกข้าว การผลิตของป่า และการทรงใช้ภูมิปัญญาสำหรับการใช้ทรัพยากรน้ำ โดยในการทำนุบำรุงรัฐดังกล่าวนี้ หลักฐานทางโบราณคดีได้สะท้อนให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินของรัฐตามพรลิงค์ได้ทรงใช้ลัทธิไสวนิกายเป็นเครื่องนำทาง เพื่อให้ปัจจัยอื่น ๆ สืบเนื่องตามมาอีกหลายประการ กล่าวคือ ได้ทรงสถาปนาเทวาลัยหรือศีร์ษะที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นในสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกลขึ้นเป็นอันดับแรก หลังจากเทวาลัยปรากฏขึ้นแล้ว กิจกรรมต่าง ๆ ในการพัฒนาชุมชนทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมก็จะตามมาโดยลำดับ จึงอาจจะกล่าวได้ว่าในระยะเวลาที่ลัทธิไสวนิกายรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐตามพรลิงค์นั้น ปัจจัยทางศาสนาเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังมากที่สุดของพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงใช้เพื่อการพัฒนาของรัฐแห่งนี้ ในทางศาสนาถือว่าการก่อสร้างนับเป็นรูปแบบหนึ่งของการกระทำสักการบูชา โดยการก่อสร้างดังกล่าวสามารถที่จะกระทำได้หลายกิจกรรม เช่น การก่อสร้างศาสนสถาน การก่อสร้างลำคลอง และการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำ เป็นต้น อีกทั้งยังหมายรวมไปถึงการเปิดผืนแผ่นดินแห่งใหม่สำหรับการเพาะปลูกและสำหรับการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในบริเวณที่เคยรกร้างว่างเปล่ามาก่อน เนื่องจากพระคิวงและพระอุมาทรงเป็นเจ้าแห่งการสร้างสรรค์และสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดิน โดยศิวิลิสต์และโยนิเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าวนี้⁹⁷

⁹⁷ Philip Rawson, *The art of Southeast Asia* (London : Thames and Hudson, 1967), p. 42.

ด้วยพระราชกรณียกิจดังกล่าวของพระเจ้าแผ่นดิน ส่งผลให้มีการบุกเบิกบริเวณต่าง ๆ ขึ้นมาใหม่หลายบริเวณ และศาสนสถานแห่งนั้นจะกลายเป็นศูนย์กลางแห่งการพัฒนาในทุกด้านของชุมชนที่บุกเบิกขึ้นมาใหม่นั้น ในขณะเดียวกันชุมชนแห่งนั้นก็จะเป็นผู้บำรุงรักษาสถานแห่งนั้น ศาสนสถานจึงมิได้เป็นแค่เพียงแค่สถานที่สำหรับการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในทางศาสนาของชุมชนเพียงเท่านั้น แต่ได้กลายเป็นศูนย์รวมของทั้ง “ชีวิต” และ “วิญญาณ” ของชุมชน โดยพระสืบทอดจะทรงทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองดินแดนที่บุกเบิกขึ้นมาใหม่นี้ ด้วยระบบของแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากตึระทั้งสามแห่งที่กล่าวมานั้น นอกจากจะอำนวยความสะดวกตามระบบความเชื่อในทางศาสนาแล้ว ยังอำนวยความสะดวกในทางการเกษตร การบริโภค การค้า และการคมนาคมด้วย โดยระบบแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวซึ่งประกอบด้วยแม่น้ำลำคลองเป็นจำนวนมากได้โยงใยกันเข้า จนปกคลุมพื้นที่อันกว้างใหญ่ของบริเวณที่ราบทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย ระบบแม่น้ำลำคลอง หรือ “คงคา” อันศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้จะได้รับการบำรุงรักษาอย่างดีโดยศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุ วรมหาวิหาร) ได้สะท้อนให้เห็นว่า โดยคำสั่งของธรรมเสนาบดี “ถ้าผู้ใดทำอันตรายแก่คงคา” เหล่านี้ ผู้นั้นจะ “ถูกฆ่าเสีย” ระบบแม่น้ำลำคลองอันศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้จึงอำนวยความสะดวกอย่างกว้างขวาง ในทางการคมนาคมนั้น นอกจากจะส่งผลให้การเดินทางเพื่อการจาริกแสวงบุญระหว่างตึระต่าง ๆ เป็นไปอย่างสะดวกแล้ว ยังส่งผลให้การคมนาคมติดต่อและการขนส่งจากบริเวณทุ่งนาและบริเวณที่ผลิตของป่าไปสู่เมืองเป็นไปด้วยดีด้วย นอกจากนี้ระบบแม่น้ำ ลำคลองอันศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ยังได้รับการใช้สอยที่กว้างไกลออกไปจนกระทั่งถึงการใช้สอยสำหรับการล่องหรือการขนส่งวัสดุต่าง ๆ ที่ใช้ในการก่อสร้างศาสนสถาน โดยเฉพาะอิฐ หิน และท่อนซุงจำนวนมากมาขุดจากแหล่งต่าง ๆ มาสู่สถานที่ก่อสร้างศาสนสถานแต่ละแห่งด้วย อันอาจจะสะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีจากการที่ได้ปรากฏว่า ในศาสนสถานทุกแห่งยังคงปรากฏชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินเป็นจำนวนมาก และหินเหล่านั้นล้วนแล้วแต่เป็นหินที่มีแหล่งกำเนิดภายนอกชุมชน จึงแสดงว่าได้มีการขนส่งลำเลียงหินเหล่านั้นจากภายนอกชุมชนเข้ามาใช้ในการก่อสร้างศาสนสถานเหล่านั้น และเนื่องจากศาสนสถานแต่ละแห่งล้วนแต่อยู่ริมฝั่งของระบบแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น การขนส่งลำเลียงแท่งหินดังกล่าวเข้ามาที่สะดวกที่สุดก็คือการอาศัยระบบแม่น้ำลำคลองเหล่านั้น ในขณะเดียวกันตึระแต่ละแห่งก็ได้เชื่อมต่อกันเข้ากับหัวใจของรัฐในเมืองนครศรีธรรมราช โดยอาศัยระบบแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้เช่นเดียวกัน

ศาสนสถานหรือเทวาลัยของลัทธิไศวนิกายที่สร้างขึ้นในรัฐตามพรลิงค์เหล่านี้ทั้งหมด เป็นเทวาลัยที่มีแผนผังในรูปของมณฑลหรือรูปแบบอันลึกลับ ซึ่งเป็นรูปแบบหรือแผนผังที่ได้ใช้ความมานะพยายามที่จะลอกเลียนแบบหรือจำลองแบบของความคิดรวบยอดเกี่ยวกับจักรวาลตามระบบความเชื่อที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์⁹⁸

อารยธรรมโบราณที่ได้ก่อกำเนิดให้เกิดศาสนสถานหรือเทวาลัยเหล่านี้ ได้มีระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์อันลึกลับบางประการระหว่างพิภพเล็ก ๆ ที่มีลักษณะเป็นรูปแบบเล็ก ๆ ของจักรวาล (Microcosm) กับจักรวาลใหญ่ (Macrocosm) รวมทั้งระหว่างโลกของมนุษย์ที่เกี่ยวกับการเกิด การตาย และปรากฏการณ์ที่ได้ปรากฏขึ้นในโลกทางหนึ่ง และประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับวงโคจร การรวมหมู่ของดวงดาว และโครงสร้างของจักรวาลในอีกทางหนึ่ง เหตุการณ์ทั้งหมดที่ได้ปรากฏขึ้นในโลก เป็นสิ่งที่ธรรมชาติได้กำหนดให้เกิดขึ้นในเทศะที่เหมาะสมภายในช่องว่างหรืออวกาศ อันเป็นความสัมพันธ์ที่มีความลึกลับประการหนึ่งในโครงสร้างของจักรวาล ความคิดรวบยอดดังกล่าวนี้ได้รับการประยุกต์ขึ้นใช้สำหรับกลุ่มสังคมมากกว่าที่จะเป็นการประยุกต์ใช้ส่วนบุคคล ไม่เคยปรากฏว่าจะมีสิ่งใด ๆ เลย ไม่ว่าจะเป็นราชอาณาจักร เมือง หรือศาสนสถานที่สามารถที่จะรุ่งเรืองขึ้นได้ ถ้าหากว่าสิ่งนั้นปราศจากความผสมกลมกลืนกับพลังอำนาจของจักรวาลดังกล่าวนี้ ในระเบียบแบบแผนสำหรับการบรรลุความสำเร็จเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนดังกล่าวนี้ มนุษย์ได้ใช้ความมานะพยายามในการสร้างเมืองหลวงและศาสนสถานในรูปแบบที่มีลักษณะเป็นแบบเล็ก ๆ ของจักรวาล ซึ่งได้มีการเลียนแบบหรือจำลองแบบและสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่ของโครงสร้างของจักรวาลใหญ่ ในการกระทำดังกล่าวนี้ มนุษย์เหล่านั้นได้มีความมานะพยายามที่จะมีการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่บนพื้นโลกของรูปแบบจำลองที่ครบถ้วนสมบูรณ์หรือแต่เพียงบางส่วนของโลกแห่งสวรรค์ เพื่อเป็นหลักประกันเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกันระหว่างโลกทั้งสอง ตลอดจนความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์สำหรับดินแดนดังกล่าวและประชาชนพลเมืองของดินแดนนั้น⁹⁹

ในจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์นั้น จุดศูนย์กลางของจักรวาลได้รับการพิจารณาว่ามีฐานะเป็นภูเขาที่ตั้งแห่งหนึ่ง คือ เขาพระสุเมรุ (Mount Meru) ซึ่งดำรงอยู่ในฐานะที่เป็นเสมือน “บ้าน” ของเหล่าเทพเจ้า โดยภูเขาแห่งนี้ได้โผล่ขึ้นมาบนส่วนยอดของทวีปแห่งหนึ่ง

⁹⁸ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 146-148.

⁹⁹ Beverly Frankel, “The waters, the king and the mountain : Khmer cosmology,” in *The artistic heritage of Thailand*, p. 70.

ซึ่งเป็นทวีปที่ตั้งอยู่ตรงกึ่งกลางของจักรวาล ทวีปแห่งนี้ได้รับการล้อมอยู่โดยรอบด้วยเทือกเขาที่ต่อเนื่องกันเป็นลูกโซ่เป็นรูปวงกลมเป็นชั้น ๆ เทือกเขารูปวงกลมแต่ละชั้นนั้นได้แยกออกจากกันโดยมีทะเลแห่งหนึ่งกั้นอยู่ ถัดออกไปจากภูเขาและทะเลทั้งมวลนี้เป็นมหาสมุทรที่มีขนาดใหญ่ที่สุด¹⁰⁰

บรรดาช่างผู้ก่อสร้างศาสนสถานและเมืองเหล่านี้ทั้งมวลของรัฐตามพรลิงค์ นับเป็นช่างที่เปี่ยมไปด้วยปรัชญาความคิดเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนของจักรวาล และมีความชาญฉลาดในการเลือกสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์มาใช้ในการก่อสร้างศาสนสถานและเมืองตามระบบความเชื่อของตน โดยล้วนแล้วแต่ยึดมั่นในเนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับสัดส่วนของแผนผังของจักรวาล และพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ จึงสร้างศาสนสถานและเมืองเหล่านั้นขึ้นริมฝั่งพระแม่คงคา โดยการปรับใช้แผนผังของจักรวาลให้เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์แต่ละแห่ง จึงมักจะปรากฏแผนผังของศาสนสถานที่คล้ายคลึงกันทั้งศาสนสถานบนภูเขาและศาสนสถานในที่ราบ โดยแผนผังของจักรวาลดังกล่าวมีลักษณะและองค์ประกอบที่สำคัญดังนี้ คือ

ศาสนสถานบนภูเขา ด้านนอกสุดจะมีพระแม่คงคาไหลผ่านทางด้านหนึ่งด้านใดหรือหลายด้านของภูเขา ถัดเข้ามาจากพระแม่คงคาจะมีสระน้ำโบราณตั้งอยู่ทางทิศหนึ่งทิศใดลูกหนึ่งหรือหลายลูก โดยสระน้ำดังกล่าวตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบเชิงเขา ถัดเข้ามาจากสระน้ำเป็นบริเวณลาดเขา มักจะมีการตัดแต่งหินที่มีกำเนิดในภูเขาแห่งนั้นเป็นแท่ง ๆ แล้วนำมาเรียงต่อกันไปเป็นแนวโดยรอบภูเขา แนวดังกล่าวนี้อาจจะมีหลายชั้น ถัดจากแนวหินเหล่านี้จะเป็นทางขึ้นสู่ศาสนสถานที่ตั้งอยู่บนยอดเขา ซึ่งมักจะมีการนำหินที่ตัดแต่งในลักษณะคล้ายคลึงกันนั้นมาเรียงเป็นชั้น ๆ ถัดหลั่นกันขึ้นไปจนถึงยอดเขา ซึ่งคงจะเป็นการทำขั้นบันไดขึ้นสู่ศาสนสถาน บันไดนี้มักจะสร้างขึ้นในด้านที่มีพระแม่คงคาไหลผ่าน ในบริเวณยอดเขาก่อนที่จะเข้าสู่เขตเทวาลัย จะมีแนวหินที่มีการตัดแต่งหินจากหินธรรมชาติในภูเขาแห่งนั้นเช่นเดียวกันมาซ้อนกันขึ้นเป็นแนวกำแพงหรืออาจจะเป็นแนวกำแพงก่ออิฐ โดยแนวหินหรือแนวกำแพงนี้มีแผนผังเป็นรูปต่าง ๆ ตามสภาพพื้นที่และภูมิประเทศของยอดเขา ซึ่งอาจจะมีหลายเหลี่ยมหลายมุม ตามแต่สภาพพื้นที่บนยอดเขาจะอำนวยให้ทำได้ ถัดเข้าไปจากแนวกำแพงนี้เป็นบริเวณยอดเขาที่มีการปรับสภาพพื้นที่เป็นลานที่ราบเรียบ และถ้าหากว่ามีพื้นที่มากพออาจจะมีการสลักสระน้ำลงไปในพื้นที่หินธรรมชาติของยอดเขาด้วย หากพื้นที่ในบริเวณลานนี้คับแคบเกินไปอาจจะสลักสระน้ำไว้ทางด้านนอกของแนวกำแพงที่กล่าวนี้ ส่วนตรงกลางลานเป็นบริเวณที่ใช้ในการก่อสร้างเทวาลัย ส่วนในกรณีภูเขาทอดตัวเป็นแนวยาว จะมีการสร้างศาสนสถานเหล่านี้เป็นจุด ๆ หลายแห่ง โดยให้ทอดตัว

¹⁰⁰ Ibid.

เรียงกันไปตามแนวยาวของสันเขา โดยทั่วไปทุกสิ่งทุกอย่างที่สร้างขึ้นมักจะอาศัยสภาพธรรมชาติเป็นหลัก มีความเรียบง่าย ไม่มีการสลักตกแต่งให้หรูหราแต่อย่างใด แม้แต่ตัวเทวาลัยเอง

ส่วนศาสนสถานในที่ราบ เป็นศาสนสถานที่มีแผนผังในรูปแบบเดียวกันกับที่ปรากฏในศาสนสถานบนภูเขาที่กล่าวมา โดยถัดเข้ามาจากพระแม่คงคาเข้ามาได้มีการสร้างสระน้ำในลักษณะเดียวกัน ถัดจากสระน้ำเป็นแนวกำแพงที่เป็นกำแพงก่ออิฐรูปสี่เหลี่ยม ถัดเข้ามาเป็นลานขนาดใหญ่ ตรงกึ่งกลางของลานเป็นที่ตั้งของเทวาลัยที่ตั้งอยู่บนฐานสูง เทวาลัยเหล่านี้จะมีเพียงหลังเดียวหรือหลายหลังก็ได้ เทวาลัยเหล่านี้มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือ สี่เหลี่ยมจัตุรัส ล้วนแล้วแต่อยู่ในสภาพชำรุด คือ เหลืออยู่เฉพาะส่วนฐาน จึงยังไม่ทราบทรวดทรงของส่วนบนของเทวาลัยเหล่านี้ในขณะนี้

จากสิ่งก่อสร้างทั้งหมดที่ปรากฏขึ้นโดยรอบตึระหรือศาสนสถานเหล่านี้ทั้งหมด ทั้งศาสนสถานบนภูเขาและศาสนสถานในที่ราบ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเป็นภาพจำลองของจักรวาล ซึ่งมีการสร้างขึ้นโดยใช้สิ่งก่อสร้างเป็นระบบสัญลักษณ์ตามระบบความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาล โดยสระน้ำโบราณที่ตั้งอยู่ในทิศต่าง ๆ ของศาสนสถานเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นแทนระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับมหาสมุทรแห่งจักรวาล ถัดเข้ามาจากนั้นแนวหินที่มีการตกแต่งเป็นแท่งมาเรียงต่อกันเป็นแนวล้อมรอบภูเขาหรือแนวกำแพงอิฐที่มีการสร้างล้อมไว้โดยรอบศาสนสถาน เป็นสัญลักษณ์ของเทือกเขาที่ล้อมอยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุ ส่วนเทวาลัยที่ตั้งอยู่ตรงกลางของศาสนสถาน เป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งมณฑลหรือศูนย์กลางแห่งจักรวาล จากแผนผังของศาสนสถานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่า เป็นแผนผังที่เป็นภาพจำลองของมณฑลหรือแผนผังของจักรวาลที่ปรากฏขึ้นในศาสนสถานรุ่นต้นของลัทธิไศวนิกายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ยังไม่สลับซับซ้อนมากนัก ซึ่งจะมีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในศาสนสถานของลัทธิไศวนิกายที่สร้างขึ้นในระยะหลังลงมาในอาณาจักรขอม ซึ่งได้มีวิวัฒนาการสืบต่อไปจากศาสนสถานในรัฐตามพลิงค์เหล่านี้อีกหลายประการ กล่าวคือ

บรรดาช่างผู้ก่อสร้างศาสนสถานและเมืองในระบบความเชื่อเหล่านี้ทั้งหมดของอารยธรรมขอมที่เปี่ยมไปด้วยปรัชญาความคิดเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนของจักรวาล ล้วนแล้วแต่ยังคงยึดมั่นในเนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับสัดส่วนของแผนผังของจักรวาล โดยเนื้อหาสาระดังกล่าวนี้ยังได้มีการขยายรวมถึงหลายสิ่งหลายอย่างด้วย คือ คุน้ำแนวหนึ่งที่มีน้ำบรรจุอยู่จนเต็ม ซึ่งเป็นคุน้ำที่สร้างสำหรับการล้อมอยู่โดยรอบศาสนสถานแห่งนั้น และปรากฏขึ้นในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรแห่งจักรวาล นอกจากนี้ยังมีกำแพงที่สร้างขึ้นล้อมรอบ ศาสนสถาน ซึ่งปรากฏขึ้น

ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของเทือกเขาที่ได้ต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่ ตลอดจนเทวาลัยที่ตั้งอยู่ตรงจุดกึ่งกลางของเมืองอย่างพอดิบพอดี เพื่อให้ถูกต้องตรงกันกับตำแหน่งของภูเขาแห่งจักรวาลอันลึกลับคือ เขาพระสุเมรุ โดยเทวาลัยดังกล่าวนี้มียอดยอดหนึ่งที่สูงที่สุด โดยเป็นยอดที่โผล่ขึ้นไปเหนือจุดที่สูงที่สุด เทวาลัยแห่งภูเขา (Temple – Mountain) เหล่านี้ทั้งมวล ล้วนแล้วแต่มีจะสร้างให้โผล่ขึ้นไปบนฐานสูงทั้งสิ้น ระดับความสูงที่เปรียบได้กับภูเขาบางส่วนดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดความประทับใจอย่างแจ่มชัด จากการที่ภูเขาถูกหนึ่งได้โผล่ส่วนยอดที่สูงที่สุดเสียดเข้าไปในท้องฟ้า ภายได้ส่วนยอดที่สูงที่สุดดังกล่าวนี้ ภายในอาคารแห่งนี้มีกุฏิ (Cella) ตั้งอยู่แห่งหนึ่ง กุฏิแห่งนี้เป็นห้องภายในอันศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่ศักดิ์สิทธิ์ กลุ่มอาคารทั้งมวลที่ประกอบกันเข้าเป็นศาสนสถานของขอมดังกล่าวนี้ มีแนวกำแพงและแนวคูน้ำที่ได้รับการตีความว่าเป็นแผนภูมิอันลึกลับของจักรวาลแผนภูมิหนึ่ง หรือเป็นร่องรอยของมณฑลที่ได้ปรากฏอยู่บนภาพเขียนแสดงแผนภูมิของบริเวณที่ราบลุ่ม โดยแผนภูมินี้ สามารถที่จะมองเห็นได้ก็แต่เพียงเฉพาะจากด้านบนคือ สำหรับเทพเจ้าเพียงเท่านั้น เพราะเป็นสถานที่ที่สร้างขึ้นเพื่อการถวายสำหรับพระองค์ ซึ่งทรงเป็นผู้ที่ทรงสามารถถอดรหัสและตีความแผนภูมิที่สร้างไว้ในกลุ่มอาคารเหล่านี้ได้ สถานที่แห่งนี้ เป็นสถานที่ซึ่งโลกของมนุษย์สามารถที่จะติดต่อกับสื่อสารกับโลกของเทพเจ้าได้ รวมทั้งสถานที่แห่งนี้ยังเป็นสถานที่ซึ่งเทวราช ในรูปของสภาพจริงและในรูปของประติมากรรมรูปเคารพสามารถที่จะทบทวนการแสดงบทบาทในการออกพระบรมราชโองการและการออกพระราชบัญญัติในการติดต่อสื่อสารซึ่งมีเป็นประจำทุกวันระหว่างพระเจ้าแผ่นดินและเทพเจ้า ในที่สุดจะเป็นหลักประกันได้อย่างมั่นใจเกี่ยวกับความผสมกลมกลืนดังกล่าว อันอาจจะนำมาซึ่งหลักประกันอันมั่นคงของความมั่งคั่งรุ่งเรืองและประสบความสำเร็จความสุขสวัสดิ์ของพระราชอาณาจักรโดยรวม¹⁰¹

อย่างไรก็ดี ยังมีระบบความเชื่อโบราณของศาสนาพราหมณ์ที่มีความเก่าแก่ยิ่งกว่าที่ได้ปรากฏขึ้นในอาณาจักรขอมที่กล่าวมาปรากฏขึ้นในมณฑลของปราสาทหินเหล่านี้ของขอมหลายประการด้วย คือ ประการแรก ได้มีระบบความเชื่อที่ว่าภาพของภูเขาที่มีความจำเป็นที่จะต้องมีส่วนประกอบที่ครบถ้วนสมบูรณ์ โดยจะต้องมี “น้ำ” ปรากฏขึ้นด้วย โดยน้ำดังกล่าวนี้มาจากสรวงสวรรค์ ไหลลงมาโดยอาศัยภูเขาเป็นทางสำหรับการไหล แล้วไหลลงเข้าไปในซอกเล็กซอกน้อยของภูเขา จนก่อให้เกิดถ้ำขึ้นเป็นจำนวนมากในภูเขา อันเป็นระบบความเชื่อที่ได้นำมาซึ่งระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับพลังอำนาจทางจิตวิญญาณของภูเขาศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Mountain) จึงได้ปรากฏว่าน้ำที่ปรากฏขึ้นเป็นน้ำที่อำนวยความสุขสวัสดิ์และก่อให้เกิดโชคลาภและความเจริญรุ่งเรือง เนื่องจากเป็นน้ำที่ได้มีความสัมพันธ์โยงใยกันกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว ประการที่สอง ได้มี

¹⁰¹ Ibid.

ระบบความเชื่อหรือปรัชญาความคิดที่เกี่ยวกับชีวิตที่ทำให้กลับเป็นหนุ่มเป็นสาวขึ้นมาอีกภายในถ้ำดังกล่าว รวมทั้งการเกิดใหม่พร้อมด้วยพลังทางจิตวิญญาณที่ได้มีการสะสมพอกพูนขึ้นจากกฎหรือห้องศักดิ์สิทธิ์ภายใน ซึ่งมีลักษณะเหมือนกันกับถ้ำที่ตั้งอยู่ภายใต้ยอดปราสาทส่วนที่สูงที่สุดของเทวาลัยประธานหรือปราสาทหิน พระเจ้าแผ่นดินจะทรงร้องขอต่อสรวงสวรรค์เพื่อให้ประทานน้ำลงมา น้ำซึ่งเกิดจากผลของการร้องขอดังกล่าวนี้ เป็นน้ำที่ได้รับการเชื่อกันว่าจะทำให้มีชีวิตกลับเป็นหนุ่มเป็นสาวขึ้นมาอีกและก่อให้เกิดสิริมงคล ประสบความสุข มีโชคลาภ และมีความเจริญรุ่งเรือง พร้อมด้วยพลังอำนาจพิเศษของความอุดมสมบูรณ์ของพืชผลและความมั่งคั่งอย่างล้นเหลือ น้ำดังกล่าวจะได้รับการจัดสรรปันส่วนโดยระบบของพระเจ้าแผ่นดินโดยอาศัยขุนน้ำและล่าคลองต่าง ๆ ที่ได้รับการสร้างขึ้น เพื่อการแจกจ่ายน้ำลงไปสู่ดินแดนในบริเวณที่แห้งแล้ง น้ำอันเป็นสิริมงคลดังกล่าวนี้จะส่งผลในการก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่ผลผลิตในบริเวณทุ่งนาที่มีการปลูกข้าว และในที่สุดจะอำนวยให้เกิดสันติสุขและความผสมกลมกลืนขึ้นในดินแดนเหล่านั้น ดูเหมือนว่าการกระทำเพื่อก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ เพื่อให้ประชาชนกินคืออยู่ดี หรือประชาชน “อิ่มท้อง” จนทำให้อารยธรรมมีความมั่นคงในทำนองนี้จะเป็นระบบความเชื่ออย่างหนึ่งที่มีอยู่ทั้งในสมัยโบราณและสมัยปัจจุบัน¹⁰²

ในวิถีชีวิตของขอมนั้น ทั้งตำบล ดินแดนในบริเวณนั้น แหล่งที่ใช้สำหรับการเก็บกักน้ำหรืออ่างน้ำ และคิวลิงค์ ล้วนแล้วแต่ได้รับความเชื่อถือในฐานะที่เป็นการรวมกันหรือการมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง อันที่จริงแล้ว ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างศาสนสถานแห่งภูเขาแห่งหนึ่งกับการจัดหาน้ำเพื่อการแจกจ่ายลงมาไว้ในทำนองนี้ ยังคงดำรงอยู่อย่างสืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ในศาสนสถานที่มีการค้นพบของขอมทุกแห่ง ล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่ที่ได้มีการสร้างขึ้นสำหรับการเก็บกัก การรักษา และการแจกจ่ายน้ำไปสู่ประชาชนพลเมืองที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในตำบลใกล้เคียง ในปัจจุบันนี้แหล่งเก็บกักน้ำโบราณจำนวนมากยังสามารถที่จะพบเห็นได้ โดยแหล่งดังกล่าวนี้จัดกระจายกันอยู่ในชนบทของภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายแห่ง เช่น วัดบ้านเพทอง และพนมรุ้ง เป็นต้น ถวกลายภาพสลักที่มักจะพบเห็นโดยทั่วไปของงูใหญ่ (Serpent) ในศิลปะที่เนื่องในศาสนา เป็นการแสดงให้เห็นถึงการขยายออกไปอย่างกว้างไกลของการเน้นหนักความคิดรวบยอดของศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม โดยการแสดงภาพของสัตว์ชนิดหนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์กับน้ำและการจำศีล “นาค” หรือ “พญานาค” คือ สัญลักษณ์ที่ใช้ในฐานะของประตูทางเข้าอย่างหนึ่งที่ได้มีการติดตั้งไว้ในจุดที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่จะมีการเปลี่ยนผ่าน อันเป็นจุดที่จะแยกออกจากกันระหว่างโลกหนึ่งกับอีกโลกหนึ่ง การทำ

¹⁰² Ibid., pp. 70-71.

ทางเดินที่แวดล้อมไปด้วยงูใหญ่หรือบันไดนาค ยังปรากฏอยู่ในศาสนสถานต่าง ๆ ในภาคเหนือของประเทศไทยและในโบราณสถานทั้งมวลของขอม โดยทางเดินดังกล่าวนี้มักจะทอดไปจนกระทั่งถึงประตูของศาสนสถาน เป็นอีกครั้งหนึ่งที่ได้ปรากฏประเพณีปฏิบัติขึ้นตามจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์ คือ รุ่งกินน้ำ ซึ่งเป็นประเพณีที่เล่าสืบต่อกันมาว่าเป็นการทอดข้ามระหว่างโลกของมนุษย์และโลกของเทพเจ้า การปรากฏตัวขึ้นให้เห็นเป็นสัญลักษณ์บนพื้นโลกของทางเดินของเทพเจ้าในรูปของรุ่งกินน้ำจากโลกของมนุษย์ คือ นาคหรืองูใหญ่ในรูปของสะพานนาคแห่งหนึ่งที่ทอดอยู่เหนือคูน้ำของโบราณสถานเหล่านั้น เทพนิยายที่เกี่ยวกับพญานาคมักจะเป็นเทพนิยายที่มีความสำคัญและได้รับความสนใจเป็นพิเศษสำหรับชนชาติขอม โดยเทพนิยายดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กันกับจุดกำเนิดของราชอาณาจักรขอม สำหรับการที่ได้กล่าวว่าชนชาติขอมเป็นลูกหลานของพราหมณ์คนหนึ่ง ผู้ซึ่งได้แต่งงานกับโซมา (Soma) ซึ่งเป็นลูกสาวของพระราชาแห่งนาค ในที่สุดนาคได้กลับกลายเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองอาคารสถานที่ทางศาสนาทั้งมวล นอกจากนี้ยังมีการใช้สัตว์บางชนิดในรูปแบบที่มีการนำลักษณะของสัตว์หลายชนิดมาประกอบกันเข้าเป็นรูปร่างของสัตว์ชนิดใหม่นี้ด้วยเช่นกัน อย่างกรณีของสัตว์ในเทพนิยายชนิดหนึ่งที่เรียกว่า “มกระ” หรือ “มกร” (Makara) ซึ่งได้ประกอบกันขึ้นจากลักษณะส่วนหนึ่งของสัตว์ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีที่สุด คือ งูใหญ่หรือนาคและบางส่วนได้นำลักษณะของจระเข้มาประกอบเข้าด้วย เป็นต้น¹⁰³

ปราสาทหินพิมาย เป็นตัวอย่างที่มีความงดงามมากที่สุดตัวอย่างหนึ่งของสถาปัตยกรรมที่เนื่องในพิธีกรรม (Ritual Architecture) ซึ่งได้มีการลอกเลียนแบบหรือจำลองแบบจักรวาลวิทยาของจักรวาล ศาสนสถานแห่งนี้ประกอบด้วยทางเดินเข้าไปสู่ประตูทางเข้า อันเป็นทางเดินที่จะนำไปสู่ประตูภายในอีกหลายแห่งของศาสนสถานแห่งนี้ ในทางเดินดังกล่าวนี้ได้ปรากฏสถาปัตยกรรมหรือโครงสร้างต่าง ๆ ที่ได้มีการสร้างขึ้นด้วยระบบสัญลักษณ์ ซึ่งครั้งหนึ่งได้สร้างขึ้นด้วยรูปทรงของลำตัวของนาค อันเป็นสัญลักษณ์ของจุดที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อหรือการเปลี่ยนผ่านจากโลกหนึ่งไปสู่อีกโลกหนึ่ง ทางด้านข้างของทางเดินทั้งสองข้างประกอบด้วยบริเวณที่เขียวไปด้วยหญ้าเป็นร่องลึก ซึ่งครั้งหนึ่งได้มีการขุดเป็นคูน้ำ อันเป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรแห่งจักรวาล (Cosmic Ocean) นับตั้งแต่สมัยที่ศาสนาพราหมณ์ได้ปรากฏขึ้นในแถบนี้เป็นต้นมา จุดที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นทิศสำคัญที่สุดทั้งสี่ทิศตามเข็มนาฬิกา คือ ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ได้กลับกลายเป็นจุดที่มีความสำคัญและมีความหมายเป็นพิเศษเป็นการเฉพาะ กล่าวคือ ทิศตะวันออกเป็นทิศของการเริ่มต้นหรือการเกิดใหม่ ทิศตะวันตก เป็นทิศแห่งความตาย และเป็นทิศของบรรพบุรุษ ทิศใต้ เป็นทิศที่นิยมให้มีฐานะเป็นทิศสำหรับสามัญชน และทิศเหนือ

¹⁰³ Ibid., p. 71.

เป็นทิศที่นิยมให้มีฐานะเป็นทิศสำหรับพระเจ้าแผ่นดินและเหล่าพราหมณ์ผู้ศักดิ์สิทธิ์ ศาสนสถานของขอมทั้งมวลหันหน้าไปทางทิศตะวันออก แต่ได้มีข้อยกเว้นบ้างในบางกรณีหรือด้วยเหตุผลบางประการที่ทำให้ศาสนสถานไม่อาจจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกได้ อาทิ นครวัดหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ซึ่งอาจจะเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นว่าเป็นศาสนสถานแห่งหนึ่งที่มีการสร้างขึ้นโดยเกี่ยวเนื่องกับการศพ สำหรับการที่ศาสนสถานแห่งนี้ได้รับการสร้างขึ้นสำหรับการใช้เป็นสถานที่ประทับแห่งสุดท้ายของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (Suryavarman II) ซึ่งครองราชย์ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 17 และปราสาทหินพิมายหันหน้าไปทางทิศใต้ ซึ่งได้มีการสันนิษฐานว่าการที่ได้หันหน้าไปทางทิศนี้ เนื่องจากว่าศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นโดยอาศัยสภาพแวดล้อมเป็นหลัก คือ หันหน้าไปสู่ถนนที่ทอดไปสู่เมืองพระนครและเป็นการแสดงความเคารพต่อเมืองหลวงอันยิ่งใหญ่แห่งนั้น ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของปราสาทหินพิมาย นอกจากนี้ศาสนสถานทั้งมวลของขอมได้สร้างขึ้นโดยมีสัดส่วนที่งดงาม เช่น มีส่วนสักรับกัน มีเหลี่ยมและด้านตรงกัน และมีลักษณะเหมือนกันทั้งสอง สาม สี่ ห้า และหกข้าง เป็นต้น สัดส่วนที่สมบูรณ์แบบของแผนผังของปราสาทหินพิมายได้ก่อให้เกิดการนำสายตาจากผนังหรือกำแพงของระเบียงคานนอกผ่านประตูใหญ่เข้าไปสู่ภายในของปราสาทประธาน ได้ปรากฏความสุขสงบและความราบรื่นเยือกเย็นระหว่างโครงสร้างที่สร้างเป็นชั้น ๆ ลดหลั่นกันขึ้นไป ซึ่งได้มีการกำหนดหรือมีการจำกัดวงไว้โดยช่องว่างที่ได้มีการเปิดเอาไว้ในลานที่ได้มีการแยกออกมาต่างหากจากศาสนสถานเหล่านั้น ผู้ที่เข้ามาคารวะศาสนสถานแห่งนี้สามารถที่จะเลื้อยมองดู โดยผ่านทางเครื่องกรองแสงอันอ่อนนุ่มของหน้าต่างที่ทำด้วยหินของระเบียง แล้วจะมองเห็นสถานที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของอ่างน้ำสำหรับใช้ในการประกอบพิธีกรรมในสมัยโบราณ ซึ่งได้มีการจัดวางไว้ที่มุมทั้งสี่ของบริเวณลานภายในของศาสนสถาน ส่วนเสาสูงจำนวนหลายต้นของบรรณาลัยหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นบรรณาลัยที่สร้างด้วยเครื่องไม้ยังคงปรากฏให้เห็นได้จากแหล่งที่เป็นสระน้ำโบราณแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นสระน้ำที่ตั้งอยู่ทางมุมทิศตะวันตกเฉียงใต้ของลานชั้นนอกของศาสนสถาน หน้าต่างเหล่านี้ ทั้งหมดครั้งหนึ่งได้มีการแกะสลักหินเป็นช่อง ๆ แล้วนำมาประกอบไว้ในหน้าต่างแต่ละบาน โดยการแกะสลักหินของช่องหน้าต่างแต่ละบานนี้ได้มีการยึดถือประเพณีปฏิบัติในการแกะสลักในทำนองเดียวกันกับการแกะสลักเครื่องไม้ที่เป็นต้นแบบ สำหรับหลังคาของระเบียงนั้น ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าได้มีการสร้างขึ้นให้มีลักษณะโค้ง โดยชนชาติขอมไม่ได้เป็นเจ้าของการก่อสร้างสถาปัตยกรรมให้มีลักษณะโค้งเช่นอย่างแท้จริง จึงปรากฏการก่อสร้างสถาปัตยกรรมในลักษณะนี้ โดยการก่อตัวกันขึ้นเป็นรูปร่างของสถาปัตยกรรม โดยการเรียงให้แท่งหินหรืออิฐรูปสี่เหลี่ยมซ้อนกันขึ้นไป โดยให้แต่ละก้อนวางซ้อนกันโดยการเหลื่อมกัน สถาปัตยกรรมที่มีรูปโค้งที่สร้างขึ้นด้วยวิธีนี้ จึงเรียกร่องต้องการผนังหรือกำแพงที่หนามาก รวมทั้งสามารถที่จะกระทำได้แต่เพียงเฉพาะในบริเวณที่มี

ระยะกว้างของรูปโค้งมีขนาดเล็กเป็นอย่างยิ่งเท่านั้น ผลกระทบดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นได้อย่างแท้จริงในสัดส่วนที่มีลักษณะสูงของผนังหรือกำแพงของปราสาทหินพิมาย และทางเดินที่ค่อนข้างที่จะมีลักษณะแคบของระเบียงของศาสนสถานแห่งนี้ โดยหลังคาลังกล่าวนี้ได้รับการแกะสลักในรูปทรงของกระเบื้องมุงหลังคาที่ทำด้วยหิน แล้วยึดไว้ที่ส่วนเหนือสุดด้วยเดือยแหลมแถวหนึ่ง อันเป็นรูปแบบทางศิลปะที่ปรากฏขึ้นโดยทั่วไปของหลังคากระเบื้องในศิลปะขอม บริเวณภายในของผนังหรือกำแพงของระเบียงซึ่งมีรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า นั้น บางทีอาจจะมีการใช้สอยสำหรับการกระทำประเพณีศาสนสถานแห่งนี้ อันเป็นพิธีกรรมอีกอย่างหนึ่งสำหรับการเตรียมตัวเพื่อที่จะผ่านเข้าไปสู่ภายในของศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์¹⁰⁴

ศาสนสถานประธานหรือปราสาทหลักกลางของปราสาทหินพิมายนี้ เป็นศาสนสถานที่มีส่วนยอดตรงกลางเป็นรูปทรงปราสาทหรือหอสูง (Tower) ซึ่งเป็นส่วนที่สูงที่สุดของบรรดาอาคารสถานที่ทั้งหมดของปราสาทแห่งนี้ โดยส่วนยอดของปราสาทประธานแห่งนี้ได้รับการบูรณะมาแล้ว เป็นส่วนยอดของปราสาทที่มีความโดดเด่นเป็นพิเศษด้วยคุณลักษณะที่มีทรวดทรงเป็นรูปดอกบัวตูมที่เพ็ญจะแตกออกมา ชั้นต่าง ๆ ที่มีการสร้างลดหลั่นกันขึ้นไปโดยสอปเข้าทางด้านบนนั้น ทั้งส่วนที่เป็นรอยเว้าหรือคอดก้นเข้าไปและส่วนนูนหรือส่วนที่ผายออกมา ล้วนแล้วแต่ได้ก่อให้เกิดความประทับใจที่ปรากฏว่าในแนวราบของแต่ละชั้นได้ไหลออกมาจากอีกชั้นหนึ่งที่อยู่ภายใต้ จนกระทั่งชั้นต่าง ๆ เหล่านั้นได้พุ่งขึ้นไปถึงจุดที่สูงที่สุดของส่วนยอดที่มีลักษณะอ่อนนุ่ม ส่วนยอดที่สูงที่สุดของปราสาทประธานหลังนี้ ได้ดำรงอยู่ในฐานะของส่วนยอดที่มีขนาดความสูงเหนือกว่าส่วนใด ๆ ทั้งหมดบนภูเขาแห่งจักรวาล (Cosmic Mountain) แห่งนี้ ในขณะที่ส่วนยอดของปราสาทแห่งอื่น ๆ ที่มีขนาดเล็กกว่า และต่ำกว่าได้ปรากฏขึ้นในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของยอดเขาอีกเป็นจำนวนมากที่มีขนาดรองลงมาบนเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของทวีปที่ตั้งอยู่ตรงกึ่งกลางของจักรวาลแห่งนี้¹⁰⁵

ส่วนกุฏิหรือห้องศักดิ์สิทธิ์ภายในปราสาทประธานของศาสนสถานแห่งนี้ เป็นห้องที่ตั้งอยู่ภายใต้ส่วนยอดของปราสาทดังกล่าว โดยห้องนี้เป็นสัญลักษณ์ของศูนย์กลางของภูเขาแห่งนี้ เป็นห้องที่มีประตูทางเข้าทั้งสี่ด้าน โดยประตูทางเข้าแต่ละด้านตั้งอยู่ตรงกันกับทิศที่สำคัญทั้งสี่ทิศ ทิศละหนึ่งประตู ในปราสาทหินพิมายแห่งนี้ ประตูใหญ่ทั้งหมดได้เปิดออกเพื่อไปเชื่อมต่อกับบันไดที่จะนำขึ้นไปสู่ปราสาททั้งหมด ในแผนผังของศาสนสถานในศิลปะขอมบางแห่งที่มี

¹⁰⁴ Ibid., pp. 71-72.

¹⁰⁵ Ibid., p. 72.

ขนาดเล็กกว่าปราสาทหินพิมาย ประตูทางเข้าจำนวนสามแห่งมักจะทำเป็นประตูหลอกที่สร้างขึ้นด้วยหิน ส่วนในศาสนสถานที่มีขนาดใหญ่ ด้านหนึ่งของปราสาทประธานได้มีการขยายออกไป โดยมีการต่อเติมออกไปสำหรับใช้เป็นห้องนอกสำหรับนั่งคอย โดยส่วนที่ต่อเติมออกไปนี้หันหน้าไปทางทิศที่มีความสำคัญมากที่สุด ซึ่งโดยปกติแล้วเป็นทิศตะวันออก อย่างไรก็ตาม ในปราสาทหินพิมายส่วนที่ต่อเติมออกไปจากปราสาทประธานเป็นห้องนอกสำหรับนั่งคอยดังกล่าวนี้หันหน้าไปทางด้านทิศใต้

ส่วนในทางเศรษฐกิจนั้น มณฑลหรือศาสนสถานของรัฐตามพรลิงค์เหล่านี้เป็นแหล่งที่สำคัญที่ได้ก่อให้เกิดการพัฒนาทางเศรษฐกิจ โดยเริ่มตั้งแต่การขยายการบุกเบิกและพัฒนาชุมชน การสร้างที่ทำกิน และการพัฒนาอาชีพ ชุมชนที่ตั้งอยู่รอบศาสนสถานจึงเป็นชุมชนที่มีความมั่นคงในทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น โดยอาจจะสรุปได้ว่ามีอาชีพที่สำคัญสองอาชีพ คือ

อาชีพแรก ได้แก่ อาชีพทางการเกษตรและการผลิตของป่า จากสภาพของแหล่งที่ตั้งของมณฑลส่วนใหญ่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า แหล่งดังกล่าวเป็นบริเวณที่ราบลุ่มที่มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่มที่มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากมีแม่น้ำจำนวนหลายสายหล่อเลี้ยงให้บริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรอุดมสมบูรณ์ จึงเป็นแหล่งสำหรับการทำการเพาะปลูก โดยเฉพาะการปลูกข้าวในที่ราบลุ่มที่ตั้งอยู่รอบศาสนสถาน โดยศาสนสถานตั้งอยู่ในสภาพภูมิประเทศที่สำคัญสี่รูปแบบ คือ รูปแบบแรก ตั้งอยู่บนภูเขาโดดๆที่มีขนาดเล็ก รายรอบภูเขาเป็นที่ราบลุ่มนาข้าวอันกว้างใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นศาสนสถานที่เขาคา ศาสนสถานที่เขาอุหา หรือศาสนสถานที่เขาพน (เขาศรีวิชัย) รูปแบบที่สอง ตั้งอยู่บนโคกหรือเนินดินขนาดเล็ก รายรอบด้วยที่ราบลุ่มนาข้าว รูปแบบที่สาม ตั้งอยู่บนสันทรายเก่า ทางด้านข้างของสันทรายทั้งสองข้างเป็นที่ราบลุ่มนาข้าว ส่วนบนสันทรายเป็นแหล่งสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการปลูกพืชนาชนิด โดยเฉพาะไม้ผลและมะพร้าว และรูปแบบที่สี่ ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบเชิงเขาในบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทร ซึ่งเป็นแหล่งที่สำคัญที่เป็นแหล่งกำเนิดของของป่านานาชนิดของรัฐตามพรลิงค์ ชุมชนที่อยู่รอบศาสนสถานของลัทธิไศวนิกายเหล่านี้ จึงเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์ และเป็นชุมชนโบราณที่มีประชากรหนาแน่น จึงปรากฏว่าในบริเวณอันเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนเหล่านั้น ทั้งบริเวณสันทรายเก่าและบริเวณโคกหรือเนินดินในบริเวณที่ราบลุ่มได้ปรากฏสระน้ำโบราณกระจายอยู่อย่างหนาแน่นโดยทั่วไป โดยสระน้ำโบราณเหล่านี้คงจะเป็นแหล่งน้ำสำหรับการบริโภคของชุมชนในบางฤดูกาล การเป็นแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญเช่นนี้ จึงเป็นรากฐานที่สำคัญในการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงประชากรในรัฐตามพรลิงค์

อันเป็นการสร้างความมั่นคงให้แก่รัฐและการสร้างความมั่นคงให้แก่ศาสนสถานเหล่านั้น ส่งผลให้ทั้งรัฐ ชุมชน และศาสนสถานยืนยาวอยู่ด้วยความมั่นคงอย่างยาวนาน

อาชีพอันที่สอง ได้แก่ อาชีพทางการค้า ชุมชนโบราณโคยรอบมณฑลหรือศาสนสถาน ที่ศักดิ์สิทธิ์ของรัฐตามพรลิงค์ เป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กับบทบาทในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติของรัฐตามพรลิงค์ทุกชุมชน จึงได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สัมพันธ์กับการค้าดังกล่าวในศาสนสถานเหล่านั้นทุกแห่ง โดยเฉพาะภาชนะดินเผาประเภทเครื่องถ้วยของจีน ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางการค้าของระบบการค้าดังกล่าว รวมทั้งสินค้าที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์ที่รัฐแห่งนี้ส่งเป็นสินค้าออกก็คงจะผลิตจากชุมชนที่อยู่รายรอบมณฑลเหล่านี้เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะสินค้าประเภทของป่านานาชนิด เครื่องเทศ สมุนไพร และผลิตผลทางการเกษตรอื่น ๆ นอกจากนี้ยังมีชุมชนโบราณในมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้หลายแห่งที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติในระบเวลานั้น อาทิ เมืองนครศรีธรรมราช ชุมชนโบราณบ้านหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) และชุมชนโบราณท่าชนะ เป็นต้น โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในบางช่วงเวลาผู้นับถือศาสนาพราหมณ์จากรัฐตามพรลิงค์ได้มีบทบาทอย่างโดดเด่นในการค้าดังกล่าวนี้ อย่างในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9-12 และระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ที่กล่าวมา เป็นต้น

สำหรับการปกครองในช่วงระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 อันเป็นช่วงที่ลัทธิไศวนิกายกำลังรุ่งโรจน์ในรัฐตามพรลิงค์นั้น ศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ได้แสดงให้เห็นว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ผู้ปกครองของรัฐตามพรลิงค์ได้รับการสถาปนาจากคณะพราหมณ์ของพระอัครดะให้กลายเป็น “พระคิระหรือพระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” เรียบร้อยแล้ว จึงเป็นการชี้ให้เห็นว่าเทพ - กษัตริย์ของรัฐตามพรลิงค์นอกจากจะทรงเป็นผู้นำทางการปกครองของรัฐตามพรลิงค์แล้ว ยังทรงเป็นผู้นำทางการศาสนาของลัทธิไศวนิกายของรัฐแห่งนี้ด้วย โดยเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองที่เทพ - กษัตริย์นี้ประทับอยู่จึงเป็นเมืองที่มีฐานะเป็นนครที่สำคัญของลัทธิไศวนิกาย จึงมีเทวาลัยที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่อย่างหนาแน่นบนสันทรายเก่า อันเป็นที่ตั้งของเมืองแห่งนี้ เมืองแห่งนี้จึงมีมณฑลหรือแผนผังของจักรวาลตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก การที่มีกลุ่มของมณฑลหลาย ๆ มณฑลมารวมกันอยู่เช่นนี้ เป็นการแสดงนัยให้เห็นว่าภายในมณฑลใหญ่ คือ เมืองนครศรีธรรมราชบนสันทรายเก่านครศรีธรรมราชนั้น ได้มีมณฑลเล็ก ๆ มาเกาะกลุ่มกันอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งคงจะชี้ให้เห็นได้ว่าเมืองนี้มีสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์กว่าบริเวณอื่น ๆ ภายในรัฐในระบเวลานั้น เมืองนี้จึงเป็นศูนย์กลางแห่งรัฐ

การรวมกันของมณฑลเล็ก ๆ เข้าเป็นมณฑลใหญ่เช่นนี้ได้ปรากฏขึ้นกับศาสนสถานอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ภายนอกตัวเมืองนครศรีธรรมราชด้วย จึงมักจะปรากฏว่ามีศาสนสถานตั้งอยู่เป็นกลุ่ม ๆ ในสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์หลายกลุ่มของรัฐแห่งนี้ โดยเฉพาะเทวาลัยแห่งภูเขาทุกแห่งภายในรัฐนี้ได้กลายเป็นศูนย์กลางของกลุ่มมณฑล แต่กระนั้นก็ตามบางกลุ่มที่ไม่ปรากฏเทวาลัยแห่งภูเขา ก็ปรากฏว่ามีศาสนสถานในที่ราบบางแห่งเป็นศูนย์กลางด้วยเช่นกัน

การรวมกลุ่มของมณฑลเล็ก ๆ เป็นมณฑลใหญ่เช่นนี้ อาจจะเป็นการแสดงนัยให้เห็นได้บางประการว่า กลุ่มของมณฑลเหล่านี้ น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกันกับระบบการปกครองของรัฐตามพรลิงค์ด้วย โดยได้มีการกระจายอำนาจจากเทพ - กษัตริย์ของรัฐตามพรลิงค์ลงมาสู่ผู้ปกครองศูนย์กลางของมณฑลแต่ละกลุ่ม แล้วหัวหน้าผู้ปกครองกลุ่มมณฑลเหล่านั้นจะกระจายอำนาจนั้นลงไปสู่มณฑลเล็ก ๆ ที่อยู่รายรอบศูนย์กลางของกลุ่มอีกทอดหนึ่ง และหัวหน้าผู้ปกครองมณฑลเล็ก ๆ แต่ละแห่งจะกระจายอำนาจนั้นไปสู่ชุมชนที่อยู่รายรอบมณฑล โดยกลุ่มของมณฑลของลัทธิไศวนิกายภายในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ที่ตั้งอยู่ภายนอกเมืองนครศรีธรรมราชประกอบด้วยกลุ่มศาสนสถานหรือกลุ่มตึระที่สำคัญตามรายละเอียดในแผนที่ หมายเลข 4-7 ตารางที่ 8-20 และแผนภูมิที่ 1-3 ดังนี้

- 1) กลุ่มมณฑลคลองท่อน อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช มีมณฑลที่หุบเขาช่องคอบเป็นศูนย์กลาง
- 2) กลุ่มมณฑลบ้านโมคลาน อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช มีมณฑลที่วัดโมคลานเป็นศูนย์กลาง
- 3) กลุ่มมณฑลคลองกลาย อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช มีมณฑลที่บ้านทุ่งพัน (หมายเลข 1) เป็นศูนย์กลาง
- 4) กลุ่มมณฑลคลองท่าहन อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช มีมณฑลที่เขาคาเป็นศูนย์กลาง
- 5) กลุ่มมณฑลคลองท่าควาย อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช มีมณฑลที่บ้านท่าควาย (สวนนายศิริ ณ นคร) เป็นศูนย์กลาง
- 6) กลุ่มมณฑลคลองท่าเรือ อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช มีมณฑลที่วัดนาขอม (ร้าง) เป็นศูนย์กลาง
- 7) กลุ่มมณฑลแม่น้ำตาปี อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีมณฑลที่หัวเขaben (เขาศรีวิชัย) เป็นศูนย์กลาง

- 8) กลุ่มมณฑลคลองท่าชนะ อำเภوتاชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีมณฑลที่วัดพระพิเรนทร์ (ร้าง) เป็นศูนย์กลาง
- 9) กลุ่มมณฑลทะเลสาบสงขลา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีมณฑลที่เขาควาเป็นศูนย์กลาง
- 10) กลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า อำเภอกุระบุรี และอำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา มีมณฑลที่เกาะคอเขาเป็นศูนย์กลาง

3. บทบาทในฐานะของเจ้าแห่งเทพ

3.1 การสถาปนามณฑลของพระคิ่ว

เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นศูนย์กลางของรัฐตามพรลิงค์ เป็นเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ และเป็นที่ประทับของเทพ – กษัตริย์แห่งรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งทรงเป็นทั้งหัวหน้าหรือผู้นำทางศาสนาของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย และหัวหน้าทางการปกครองของรัฐแห่งนี้ เนื่องจากพระองค์ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น “พระคิ่วหรือพระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” จากคณะพราหมณ์ของพระองค์สละในพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ตามความในศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ส่งผลให้ลัทธิไศวนิกายรุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้สืบเนื่องมาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน รวมทั้งได้ปรากฏดิถีหรือมณฑลของสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับการจาริกแสวงบุญตามระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายขึ้นเป็นจำนวนมากในรัฐแห่งนี้ในช่วงที่ลัทธินี้ได้รุ่งโรจน์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 โดยมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางของมณฑลดังกล่าว

การที่เมืองนครศรีธรรมราชได้ดำรงอยู่ในฐานะของศูนย์กลางของสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว เพราะว่าเมืองนี้ตั้งอยู่ในทำเลที่มีความศักดิ์สิทธิ์หลายประการ โดยเฉพาะการตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ “พระแม่คงคา” หลายสายได้ไหลมาบรรจบกันในสถานที่แห่งนี้ ซึ่งได้ส่งผลให้สถานที่แห่งนี้กลายเป็นดิถีที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง (แผนที่ หมายเลข 6-7)

เมืองนครศรีธรรมราชตั้งอยู่บนสันทรายเก่าแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นสันทรายที่ทอดตัวยาวเหยียดคู่ขนานมากับชายฝั่งทะเลอ่าวไทย โดยตั้งอยู่ลึกเข้ามาทางทิศตะวันตกของชายฝั่งทะเลอ่าวไทยหรืออ่าวนครศรีธรรมราชแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น คำนานเมืองนครศรีธรรมราช ได้กล่าวว่าสันทรายแห่งนี้มีชื่อว่า “หาดทรายแก้ว” และมีสภาพเป็น “หาดทรายขเลรอบ” สภาพของสันทรายช่วงที่เป็นที่ตั้งของตัวเมืองนครศรีธรรมราชโบราณนั้น เป็นช่วงที่มีความกว้างมากช่วงหนึ่ง

คือ กว้างไม่น้อยกว่า 500 เมตร มีความกว้างสม่ำเสมอ มีลักษณะเป็นแนวตรงและราบเรียบ เป็นสันทรายช่วงที่ตั้งอยู่ตรงตำแหน่งที่ใกล้กันกับเทือกเขานครศรีธรรมราชมากที่สุดจุดหนึ่ง โดยเฉพาะใกล้กันกับภูเขาหลวง ซึ่งเป็นยอดเขาที่สูงที่สุดของเทือกเขานครศรีธรรมราช ดังนั้น เมื่อมองจากจุดนี้ไปยังภูเขาที่สลับซับซ้อนของเทือกเขานครศรีธรรมราช จะเห็นความสลับซับซ้อนขลัง ศักดิ์สิทธิ์ ลึกลับ และงดงามมากที่สุดจุดหนึ่ง มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยลำน้ำเป็นจำนวนมากที่ตัดผ่านสันทรายแห่งนี้ลงสู่อ่าวนครศรีธรรมราช

อย่างไรก็ดี สภาพภูมิประเทศที่นับว่าสำคัญมากในระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายที่ส่งผลให้เมืองนี้มีความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ คือ การตั้งอยู่ในตำแหน่งที่มีแม่น้ำหลายสายมาบรรจบกัน โดยเฉพาะแม่น้ำที่เกิดจากน้ำตกพรหมโลก ซึ่งได้มีตึระแห่งหนึ่งตั้งอยู่ คือ ตึระที่วัดหัวทุ่ง (ร้าง) ซึ่งเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์หรือ “พระแม่คงคา” สายหนึ่งที่ไหลลงสู่ดินแดนแห่งนี้ รวมทั้งแม่น้ำที่เกิดจากน้ำตกในเขาควนลำแพน ซึ่งมีตึระแห่งหนึ่งตั้งอยู่ คือ ตึระที่มีศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย โดยตั้งอยู่ริมลำธารในบริเวณประตูทางเข้าสู่ลำตก ซึ่งเป็นต้นน้ำแห่งหนึ่งของคลองท่าเรือ ซึ่งเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์อีกสายหนึ่งที่ไหลลงสู่ดินแดนแห่งนี้เช่นกัน และแม่น้ำลำคลองจากน้ำตกทั้งสองนั้นได้บรรจบกับแม่น้ำลำคลองสายอื่น ๆ อีกหลายสายในบริเวณตัวเมืองโบราณแห่งนี้ก่อนที่จะไหลลงไปสู่อ่าวไทย ส่งผลให้เมืองนี้กลายเป็นมณฑลที่มีความศักดิ์สิทธิ์ในทางภูมิศาสตร์ของรัฐตามพรลิงค์ โดยลำน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ล้อมรอบอยู่โดยรอบเมืองนี้ ได้ส่งผลให้เมืองนี้กลายเป็นสภาพภูมิประเทศที่มีลักษณะเป็นแผนภูมิอันศักดิ์สิทธิ์ของจักรวาลไปโดยปริยาย ซึ่งสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์เช่นนี้ได้เคยปรากฏขึ้นในเมืองโบราณบางแห่งของอินเดีย อย่างกรณีของเมืองโบราณกาศิหรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าเมืองโบราณพาราณสี ซึ่งได้เคยปรากฏชื่อว่า “กาศิสวระ” (Kashishvara) ซึ่งมีความหมายว่า “พระคิระหรือพระอิศวรแห่งกาศิ” ในทำนองเดียวกันกับที่ปรากฏชื่อ “ตามพรลิงคสวระ” ซึ่งมีความหมายว่า “พระคิระหรือพระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” ตามที่กล่าวมา โดยคำว่า “กาศิสวระ” นั้นได้ปรากฏชื่อขึ้นในฐานะของเทพองค์หนึ่งในบรรดาเทพอีกหลายองค์ที่ได้มีการกล่าวถึงไว้ว่าเป็นที่เคารพนับถือและกระทำสักการะบูชา กัน โดยกล่าวไว้ในพระสูตรที่มีชื่อว่า “กริหยสูตร” (Grihyasutras) ของหิรันยเกสิน (Hiranyakeshin) ซึ่งเป็นพระสูตรที่ได้รับการกำหนดให้มีอายุประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 1 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 ¹⁰⁶ ซึ่งเมืองกาศิหรือเมืองพาราณสียังคงเป็นเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของลัทธิไศวนิกายสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

¹⁰⁶ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 68 and 383.

หลังจากที่พระศิวะทรงปรากฏพระนามในพระสูตรดังกล่าวแล้ว พระองค์ได้ทรงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับเหล่านักบวชและโยคี รวมทั้งลัทธิของพระองค์เป็นลัทธิแห่งการถือตบะ (Tapa) คือ การทรมานตัว เพื่อฝึกจิตให้เข้าถึงความเป็นพรหม อย่างไรก็ดี ในระยะเวลาดังกล่าวเทพเจ้าแห่งโยคีองค์นี้คงจะกลับกลายเป็น “เทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุด” หรือ “มหেশวระ” (Maheshvara) และลัทธิของพระองค์ได้เป็นลัทธิหนึ่งที่มีผู้เลื่อมใสศรัทธา การที่พระศิวะได้ทรงก้าวขึ้นมาจนเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเช่นนี้ หลักฐานที่เก่าแก่กว่านี้ได้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ได้ทรงมีความสัมพันธ์กันกับเทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทที่ทรงพระนามว่า “รุทร – ศิวะ” (Rudra – Shiva) รวมทั้งได้ปรากฏบทสรรเสริญศตรุตริยะ (Shatarudriya) ในคัมภีร์ศตปถะพราหมณะ (Shatapatha Brahmana) ซึ่งยังคงเป็นบทสวดสรรเสริญพระศิวะในเทวาลัยของพระองค์สืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้¹⁰⁷ คัมภีร์ดังกล่าวได้กล่าวพรรณนาถึงอาวูธอันน่าอัศจรรย์และพลังอำนาจของพระรุทร คำพรรณนาดังกล่าวได้กล่าวว่าพระองค์ทรงมีเสน่ห์ในด้านความกรุณาปราณี รวมทั้งได้กล่าวถึงสถานที่หลายแห่งที่เป็นสถานที่ซึ่งจะพบพระองค์ได้ อาทิ บริเวณข้างทาง บริเวณช่องทางที่เป็นทางผ่านระหว่างเทือกเขาสูง บริเวณลำธาร ห้วย หนอง และบริเวณป่าลึก เป็นต้น ซึ่งอันแท้ที่จริงแล้วก็คือในทุกหนทุกแห่ง หลังลงมาจากนั้นเพียงไม่กี่ศตวรรษ คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 3 หรือพุทธศตวรรษที่ 4 คัมภีร์เศวตาสวตรูปนิษัท (Shvetashvatara Upanishad) ได้กล่าวยืนยันให้เห็นถึงการเริ่มต้นขึ้นของโลกทรรศน์ในการนับถือพระเจ้าองค์เดียวหรือเอกเทวนิยม ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของพระศิวะในฐานะของเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเพียงองค์เดียว โดยได้ทรงปรากฏขึ้นในหลายที่หลายทางและหลายรูปแบบในเวลาเดียวกัน ในระยะนี้พระองค์จึงทรงเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุด¹⁰⁸

พระศิวะได้ทรงรวมเอาเหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่าเหล่ายักษะเป็นจำนวนมากเข้าไว้เป็นคณะผู้ติดตามของพระองค์ ในขณะที่เหล่าเทพเจ้าที่มีมาแต่เดิมของท้องถิ่นอีกเป็นจำนวนมาก ตลอดจนผีสาวเทวดาหรือวิญญาณแห่งธรรมชาติประเภทต่าง ๆ ที่มีลักษณะน่ากลัวได้กลับกลายเป็น “คณะ” (Gana) หรือหมู่ของบริวารของพระองค์ โดยเทพที่มีความโดดเด่นมากที่สุดในบรรดาคณะเหล่านี้ได้กลับกลายเป็น “กณเศศ” (Ganesha) ซึ่งมีความหมายว่า “เทพผู้เป็นใหญ่ของเหล่าคณะ” ในกาฬีได้ปรากฏวรรณคดีที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับยักษะที่มีนามว่าหริเกศะ (Harikesha) ซึ่งได้กลับกลายเป็นผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดีเป็นอย่างยิ่งต่อพระศิวะ จนกระทั่งได้รับผลตอบแทนใน

¹⁰⁷ Julius Eggeling (tr.), “The Satapatha Brahmana,” in The Sacred Books of the East Series. Vol. 26, p. IX.

¹⁰⁸ Diana L. Eck, Banaras, city of light, pp. 68 – 69.

ความจริงรักภักดีนั้นด้วยการที่ได้เป็นหัวหน้าของคณะในกาฬิทั้งหมด ในการที่พระศิวะได้ทรงโดดเด่นขึ้นมา พระองค์ได้ทรงรวมกันเข้ากับเหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่าอัชกาได้อย่างกว้างขวางและผสมกลมกลืนมากกว่าที่พระวิษณุได้ทรงกระทำในทำนองเดียวกันนี้ การที่พระองค์ทรงกระทำไ้เหนือกว่าเช่นนี้ อาจจะเป็นเพราะว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีความหมายขัดแย้งคลุมเครือกันเองในตัว แต่ก็ป็นความจริง คือ พระองค์ทรงเป็นทั้งผู้ที่จะอำนวยให้เกิดสิ่งที่ดีมีมงคลและก่อให้เกิดสิ่งร้ายแรงและน่ากลัวขึ้นได้ อันเป็นสาเหตุที่สำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงสามารถที่จะดูดซับเอาความเหมือนกันในด้านความหมายที่ขัดแย้งคลุมเครือกันเองของทั้งอัชกาและคณะไ้ได้ง่าย เพราะว่าทั้งอัชกาและคณะต่างก็เป็นผู้ที่เป็นต้นเหตุและเป็นผู้ที่ขจัดปัดเป่าปัญหาและอุปสรรคทั้งมวล คือ เป็นทั้งผู้หยิบยื่นปัญหาอุปสรรคมาให้และผู้ทำให้ปัญหาอุปสรรคเหล่านั้นหมดสิ้นไป¹⁰⁹

ในปัจจุบันนี้ยังไม่สามารถที่จะระบุอย่างแน่ชัดได้ว่าคตินิยมในการเคารพนับถือพระศิวะในรูปของสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์จะมีความเป็นมาอย่างยาวนานเพียงใด โดยในการเคารพนับถือพระองค์ในรูปแบบดังกล่าวนี้ พระองค์จะไม่ทรงปรากฏขึ้นในรูปของมนุษย์ที่มีตัวตนให้มองเห็นได้ แต่พระองค์จะทรงปรากฏขึ้นในรูปแบบที่เรียบง่ายในลักษณะที่เป็นเสาที่ทำด้วยหินแท่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม หักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงปรากฏอยู่ในขณะนี้ไ้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงระยะเวลาระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 5 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ไ้เริ่มปรากฏประติมากรรมรูปเคารพของพระศิวะในรูปของมนุษย์ขึ้นเป็นครั้งแรก โดยเฉพาะการปรากฏขึ้นในประติมากรรมที่มีชื่อเสียงจากภาคไ้ของเทศอินเดีย คือ การปรากฏขึ้นบนศิวลึงค์ที่กูทิมาลัม (Gudimallam) ในอานธรประเทศ โดยประติมากรรมดังกล่าวไ้มีการสร้างสรรค์ขึ้นเป็นเสาต้นหนึ่งที่มีลักษณะเป็นสัญลักษณ์รูปอวัยวะเพศชาย บนเสาดังนั้นมีรูปบุคคลปรากฏอยู่คนหนึ่ง เป็นบุคคลที่ถืออาวุธประจำตัว รูปบุคคลผู้นี้สลักไ้เป็นประติมากรรมนูน มีลักษณะลำสัน และยืนอยู่บนอัชกาองค์หนึ่ง จากการศึกษาในระยะหลังลงมาปรากฏว่าประติมากรรมรูปบุคคลผู้นี้เป็นประติมากรรมของพระศิวะ ซึ่งไ้มีการสลักให้พระองค์ประทับยืนโผล่ออกมาจากส่วนที่เป็นเสาสูงขึ้นไปของศิวลึงค์องค์หนึ่ง ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นประติมากรรมของพระศิวะที่ไ้มีการสลักให้พระองค์ทรงปรากฏขึ้นร่วมกันทั้งในรูปของสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์และในรูปมนุษย์ของพระองค์ในประติมากรรมชิ้นเดียวกัน ซึ่งในที่สุดในระยะหลังลงมาการสร้างสรรค์ประติมากรรมของพระองค์ในรูปแบบนี้ไ้กลับกลายเป็นรูปแบบของการสร้างสรรค์ประติมากรรมของพระองค์ที่ปรากฏขึ้นโดยทั่วไปรูปแบบหนึ่ง ในขณะที่พระศิวะทรงมีความสลับซับซ้อนจนเกินที่จะพรรณนาไ้และทรงปรากฏให้เห็นไ้แต่เพียง

¹⁰⁹ Ibid., p. 69.

เฉพาะโดยสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์ของพระองค์นั้น พระองค์จะทรงปรากฏพระวรกายในรูปของมนุษย์ของพระองค์ให้ผู้ซื้อสัตย์จงรักภักดีเห็นได้เช่นเดียวกัน โดยการที่พระองค์จะทรงปรากฏให้เห็นได้แต่เพียงเฉพาะพระพักตร์ จึงได้ปรากฏว่าในบางครั้งพระองค์จะทรงปรากฏให้เห็นพระพักตร์ของพระองค์พระพักตร์หนึ่งโผล่ออกมาจากบนเสาที่สูงขึ้นไปของส่วนองค์ของศิวลึงค์องค์หนึ่ง หรือบางครั้งก็ปรากฏพระพักตร์ของพระองค์ถึงสี่พระพักตร์โผล่ออกมาจากศิวลึงค์เหล่านั้น โดยแต่ละพระพักตร์จะทรงหันออกไปทางทิศหลักแต่ละทิศ ดังตัวอย่างที่ปรากฏว่าในพิพิธภัณฑสถานของมหาวิทยาลัยพาราณสีฮินดู (Banaras Hindu University) ที่มีชื่อว่าภารตคาลาวัน (Bharat Kala Bhavan) มีศิวลึงค์ที่มีพระพักตร์ของพระองค์พระพักตร์เดียวประดิษฐานอยู่ที่เดหาลิ วินายกะ (Dehali Vinayaka) ซึ่งตั้งอยู่ที่ถนนปัญจโครศี (Panchakroshi) และมีศิวลึงค์ที่มีพระพักตร์ของพระองค์สี่พระพักตร์ประดิษฐานอยู่ในเทวาลัยที่มีชื่อว่าตรีโลจนะ (Trilochana) และในเทวาลัยที่มีชื่อว่าพราหมเมศวะ (Brahmeshvara) ซึ่งเป็นเทวาลัยหลังหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณศาสนสถานที่มีชื่อว่าอาทิกะวะ (Adi Keshava) นอกจากนี้ ยังปรากฏว่าในพิพิธภัณฑสถานภารตคาลาวันนี้ ยังมีประติมากรรมสลักนูนต่ำอีกชิ้นหนึ่งที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นภาพสลักเล่าเรื่องเกี่ยวกับการกำเนิดของพระศิวะ อันนับเป็นเรื่องราวในทางคติชนวิทยาที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในกาติ เรื่องนี้เป็นเทพนิยายที่สำคัญเรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงการอวตารลงมาของศิวลึงค์ เพื่อลงมาปรากฏให้เห็นได้บนพื้นโลก โดยได้ปรากฏขึ้นในรูปของเสาเพลิงที่มีแสงสว่างเจิดจ้าต้นหนึ่ง เสาเพลิงต้นนี้ได้รับการกระหนาบไว้ด้วยเทพเจ้าสององค์ คือ ด้านหนึ่งสลักเป็นภาพของพระพรหม ซึ่งทรงมีพระพักตร์สี่พระพักตร์ส่วนอีกด้านหนึ่งสลักเป็นภาพของพระวิษณุ โดยเทพเจ้าทั้งสององค์ทรงประทับอยู่ในท่าคุกเข่าบนดอกบัวบาน และทรงแสดงความเคารพเสาเพลิงโดยทรงพนมมือทั้งสององค์ ส่วนเสาเพลิงต้นนี้ได้มีการสลักให้มีเปลวเพลิงพวยพุ่งออกไปทั้งสองด้าน แม้ว่าส่วนบนได้ชำรุดหักหายไปก็ตาม แต่ก็ยังคงสามารถที่จะมองเห็นเรื่องราวโดยตลอดได้ ภายใต้อภาพสลักของพระวิษณุที่กล่าวนี้ ได้ปรากฏภาพสลักอีกภาพหนึ่งเป็นภาพของพระวิษณุในปางที่ทรงเป็นหมูป่าตัวหนึ่ง โดยหมูป่าตัวนี้กำลังขุดลึกลงไปในพื้นดินในบริเวณส่วนโคนของเสาเพลิง เพื่อการค้นหาแหล่งที่มาและความลึกของเสาเพลิงมหัศจรรย์ต้นนี้ ในขณะที่เดียวกันพระพรหมเองก็จะต้องทรงมีภาพของพระองค์อีกภาพหนึ่งที่อยู่เหนือขึ้นไปจากภาพที่ยังคงเหลืออยู่นี้ โดยภาพนั้นจะต้องมีการสลักไว้ที่ส่วนบนสุดของประติมากรรมชิ้นนี้ โดยสลักในลักษณะที่พระองค์จะต้องทรงหงส์ ซึ่งเป็นพาหนะของพระองค์ เพื่อพระองค์จะทรงขึ้นหงส์ในการเสด็จสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ จนเข้าสู่เขตสรวงสวรรค์ เพื่อที่จะทรงค้นหาว่าเสาเพลิงต้นนี้จะมีส่วนยอดสุดจบสิ้นลงในที่ใด แต่ในที่สุดทั้งพระวิษณุและพระพรหมก็ไม่ทรงพบจุดกำเนิดและจุดสูงสุด

ของเสาเพลิงคันนี้ เทพเจ้าทั้งสองจึงทรงยอมรับอยู่ภายใต้อำนาจของศิวลึงค์นั้น ในฐานะที่ศิวลึงค์ดังกล่าวเป็นอวตารที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระศิวะ ซึ่งทรงเป็นเทพสูงสุด¹¹⁰

นอกจากเทพนิยายดังกล่าวจะปรากฏขึ้นในภาพสลักดังกล่าวแล้ว เทพนิยายเรื่องนี้ยังได้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปุราณะของลัทธิไศวนิกายทุกเล่ม เนื่องจากเรื่องนี้เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับลึงโคทภพ (Lingodabhava) หรือต้นกำเนิดแห่งศิวลึงค์ โดยในคัมภีร์เหล่านั้นมีเรื่องราวโดยย่อว่า พระพรหมและพระนารายณ์ได้ทรงแก่งแย่งกันว่าผู้ใดจะทรงเป็นใหญ่กว่ากัน ทันใดนั้นก็มีเสาไฟใหญ่ปรากฏขึ้น เสาไฟนี้ก็คือศิวลึงค์ของพระอิศวรนั่นเอง ทั้งพระพรหมและพระนารายณ์ต่างก็ทรงลืมหือวาทที่กล่าวมา และต่างก็พยายามที่จะเข้าไปให้ถึงส่วนปลายสุดของเสา พระพรหมได้ทรงกลายร่างเป็นหงส์บินขึ้นไปในอากาศ พระนารายณ์ทรงกลายร่างเป็นหมูป่าและพยายามขุดคุ้ยโคนเสา อย่างไรก็ตาม ทั้งสองพระองค์ก็ไม่ทรงประสบความสำเร็จ จึงทรงเริ่มต้นกล่าวสรรเสริญพระอิศวร พระอิศวรทรงพอพระทัยในคำสรรเสริญของเทพเจ้าทั้งสอง จึงทรงปรากฏพระองค์ออกมาตรงกลางของศิวลึงค์ มีพักตร์ กร และพระขงฆ์เป็นจำนวนมาก พระเนตรทั้งสามส่องแสงแวววาวด้วยแสงอาทิตย์ แสงจันทร์ และแสงไฟ หลังจากนั้นพระอิศวรก็ทรงหายไป หลังจากทรงประกาศถึงตรีมูรติ (Trimurti) คือ การรวมกันของพระพรหม พระวิष्ณู (พระนารายณ์) และพระมหेश्वर (พระศิวะหรือพระอิศวร) แต่ศิวลึงค์ของพระองค์ก็ยังคงประดิษฐานอยู่เหนือพื้นดิน ศิวลึงค์แห่งจักรวาลจึงกลายเป็นศิวลึงค์แห่งพื้นดิน เทพนิยายที่กล่าวนี้จึงเป็นต้นกำเนิดแห่งศิวลึงค์หรือลึงโคทภพ¹¹¹

ครั้นในสมัยคุปตะ ได้เกิดการเคลื่อนไหวในการดัดนิยายของลัทธิไศวนิกายขึ้นมา นิกายหนึ่งเรียกว่านิกายปาสุปัต (Pashupatas) โดยได้มีการเอาลัทธิไศวนิกายเก่าเข้ามารวมกันกับความเชื่อการใหม่ ๆ ของผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดี ในสมัยหลังคุปตะ พระภิกษุจีนที่มีนามว่าเหียนจิ่ง (Hiuen Tsiang) ได้เดินทางมาเขียนพาราณสี ซึ่งในสถานที่แห่งนั้นท่านได้กล่าวไว้ในรายงานว่า ผู้กระทำการสักการะบูชาในศาสนสถานต่าง ๆ มากกว่าหนึ่งร้อยแห่งของเมืองนี้ได้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อ “มหेश्वर เทวะ” (Maheshvara Deva) โดยบางส่วนของผู้กระทำการสักการะบูชาเหล่านั้น เป็นผู้ที่เน้นหนักอยู่ในรากฐานดั้งเดิมและเน้นหนักการให้ความสำคัญแก่การประพฤติปฏิบัติแบบโยคี โดยการเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ โดยปราศจากการสวมใส่เสื้อผ้าและการทาร่างกาย

¹¹⁰ Ibid., pp. 69 – 70.

¹¹¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 57.

ของคนด้วยเถาถ่าน¹¹² ซึ่งคุณลักษณะของลัทธิไสวนิกายของเมืองพาราณสีตามที่พระภิกษุเขียนจึงได้พรรณนาไว้นั้น ยังคงมีความโดดเด่นอยู่ในเมืองพาราณสีสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

การปรากฏระบบความเชื่อเกี่ยวกับ “พระแม่คงคา” อันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นระบบความเชื่อของลัทธิไสวนิกายขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ ตามความในศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) และหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นวัฏจักรของศีรณะที่เนื่องในระบบความเชื่อดังกล่าวในรัฐนี้ ดังได้กล่าวมา เป็นระบบความเชื่อที่สืบสายลงมาจากระบบความเชื่อที่ปรากฏขึ้นในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของระบบความเชื่อนี้ โดยระบบความเชื่อดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า หลังจากที่ยบรพบุรุษของท้าวภาติรธได้ถูกเผาเป็นเถาถ่านแล้ว มีความจำเป็นที่จะต้องใช้น้ำของแม่น้ำคงคาสำหรับการทำพิธีศพที่เรียกว่าพิธี “ศราทธะ” (Shraddha) ซึ่งสามารถที่จะช่วยให้ยบรพบุรุษของท้าวภาติรธเหล่านั้นเดินทางไปถึงปีตริโลก (Pitriloka) อันเป็นโลกของยบรพบุรุษได้ แล้วในที่สุดจะทำให้เกิดการเปลี่ยนผ่านไปสู่ชีวิตอีกชีวิตหนึ่งได้อย่างเรียบร้อยและราบรื่น แต่ถ้าหากว่าปราศจากการประกอบพิธีกรรมดังกล่าวนี้ ผู้ที่ถึงแก่กรรมจะไม่สามารถที่จะสืบเนื่องสิ่งใด ๆ ต่อไปได้ แม้แต่การสืบเนื่องแต่เพียงแต่การดำรงอยู่อย่างทุกข์ทรมานในแคว้นหรือเขตนรกแห่งหนึ่ง อันเป็นเขตแดนขังวิญญานของผู้ไม่รับศีลล้างบาปเพียงเท่านั้นก็ตาม เพราะแทนที่ยบรพบุรุษจะดำรงอยู่ในสภาพเช่นนั้น จะกลับกลาย เป็นวิญญานร้ายที่จะมารบกวนและทำร้ายเหล่าผู้ที่ยังคงมีชีวิตอยู่บนพื้นโลกโดยไม่มีวันจบสิ้น น้ำจากแม่น้ำคงคาที่กล่าวนี้เรียกกันโดยทั่วไปว่าน้ำอมฤต (Amarita) ซึ่งมีความหมายว่าน้ำทิพย์ที่จะทำให้ชีวิตเป็นอมตะหรือไม่ตาย และด้วยเหตุที่น้ำจากแม่น้ำคงคาได้ชุบให้ยบรพบุรุษของท้าวภาติรธมีชีวิตขึ้นมาใหม่ ดังนั้น น้ำดังกล่าวจึงสามารถที่จะชุบชีวิตให้ผู้ถึงแก่กรรมไปแล้วทั้งมวลมีชีวิตขึ้นมาใหม่ได้ด้วย สำหรับผู้ที่ถึงแก่กรรมในเมืองกาสิได้สร้างความมั่นใจว่าจะได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระ โดยการจัดพิธีเผาศพที่ริมฝั่งของแม่น้ำแห่งสรรพสวรรค์ที่ศีรณะที่มีความศักดิ์สิทธิ์มากที่สุดแห่งนี้ ถ้าหากว่าผู้ใดไม่สามารถที่จะถึงแก่กรรมในเมืองกาสิได้ ก็สามารถที่จะจัดพิธีเผาศพบนฝั่งของแม่น้ำคงคาในสถานที่แห่งใดก็ได้โดยตลอดแนวยาวของชายฝั่งของแม่น้ำคงคา แต่ถ้าหากว่าไม่สามารถที่จะกระทำเช่นนั้นได้ ก็สามารถที่จะกระทำโดยวิธีอื่นได้อีก คือ หลังจากที่ยจัดการเผาศพในสถานที่แห่งอื่น ๆ แล้ว บรรดาญาติสามารถที่จะนำอังคารของผู้ที่ถึงแก่กรรมนั้นมาสู่แม่น้ำคงคาที่เมืองกาสิ หรือแม้แต่การจัดส่งอังคารเหล่านั้นมายังเมืองกาสิ โดยการบรรจุหีบห่อแล้วส่งมาโดยอาศัยการบริการของรัฐ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าถ้าหากว่าอังคารของผู้ที่ถึงแก่กรรม

¹¹² Samuel Beal, *Buddhist records of the western world* (Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1969), pp. 44 – 45.

รายได้ได้กระจัดกระจายไปในสถานที่แห่งอื่น ๆ หมดแล้ว ญาติของผู้ที่ถึงแก่กรรมคนหนึ่งคนใด อาจจะเดินทางมายังเมืองกาสิ เพื่อการประกอบพิธีกรรมสราทระที่ได้มีการจัดขึ้นเป็นประจำทุกปี โดยจัดขึ้นในระหว่างช่วงระยะเวลาสองสัปดาห์ของเทศกาลที่เรียกว่า “ปักษ์แห่งบรรพบุรุษ” หรือ ปีติปักษะ (Pitripaksha) อันเป็นช่วงระยะเวลาที่อยู่ในฤดูใบไม้ร่วง ในช่วงเดือนที่เรียกว่าอาศวินะ (Ashvina) คือ ระหว่างเดือนกันยายน – ตุลาคม อันเป็นเทศกาลแห่งการรำลึกถึงผู้ที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว¹¹³

สำหรับผู้ที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญในเมืองกาสิ ไม่ว่าจะเป็นการเดินทางไปในช่วงเทศกาลพิเศษที่เรียกว่า “ปักษ์แห่งบรรพบุรุษ” ที่กล่าวมา หรือว่าเป็นการเดินทางไปในช่วงเวลาอื่นใดก็ตาม จะมีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ที่รวมไปถึงการประกอบพิธีกรรมสำหรับผู้ล่วงลับไปแล้วเสมอ โดยพิธีกรรมที่จัดขึ้นสำหรับผู้ล่วงลับไปแล้วมักจะกระทำพิธีหนึ่งพิธีใดในสองพิธีนี้ คือ พิธีแรก ได้แก่ พิธีสราทระ ซึ่งมักจะจัดขึ้นในทันทีทันใดภายหลังจากที่ได้มีผู้ถึงแก่กรรมลง และจัดขึ้นในโอกาสพิเศษในระหว่างปี หรือพิธีที่สอง ได้แก่ พิธีปินดาประทาน (Pinda Pradana) ซึ่งเป็นพิธีที่จัดขึ้นอย่างย่นย่อกว่าพิธีแรก เป็นพิธีที่จะจัดขึ้นในเวลาใดก็ได้ ในการประกอบพิธีกรรมทั้งสองพิธีนี้ จะต้องมีการอุทิศถวายข้าวหรือธัญพืชอื่น ๆ ที่ปรุงเรียบร้อยแล้วและปั้นเป็นก้อนกลม ๆ ที่เรียกว่า “ปินดะ” (Pinda) ให้แก่บรรพบุรุษ ในขณะที่เดียวกันก็มีการเอ่ยนามของบรรพบุรุษขณะที่มีการสวดมนต์ นอกจากนี้ในพิธีกรรมที่มีอย่างปกติธรรมดาและปฏิบัติกันโดยทั่วไป คือ พิธีกรรมในการอาบน้ำในแม่น้ำคงคา ก็มักจะมีการประกอบพิธีกรรมอย่างง่าย ๆ ในการปล่อยให้น้ำไหลลงอย่างอิสระจากมือทั้งสอง ซึ่งการประกอบพิธีกรรมในแม่น้ำคงคาเช่นนี้ เป็นการอุทิศถวายน้ำทิพย์ที่ทำให้ชีวิตเป็นอมตะสำหรับบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว คัมภีร์ที่พรรณนาถึงแม่น้ำคงคาจำนวนไม่น้อยได้กล่าวถึงรายการต่าง ๆ เป็นจำนวนมากที่จะเป็นประโยชน์ที่ผู้ล่วงลับไปแล้วจะได้รับ เมื่อผู้สืบสกุลได้อาบน้ำในแม่น้ำคงคา และได้ประกอบพิธีกรรมอุทิศส่วนกุศลให้แก่ตนในขณะอาบน้ำนั้น โดยบรรพบุรุษเหล่านั้นจะบรรลุไปสู่ความเกษมสำราญในสรวงสวรรค์จากผลบุญที่เนื่องมาจากการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำในแม่น้ำคงคาของผู้สืบสกุลที่กล่าวนี้ รวมทั้งบรรพบุรุษเหล่านั้นจะได้เข้าไปอยู่อาศัยในสรวงสวรรค์ด้วยระยะเวลาอันยาวนาน โดยข้าวหรือธัญพืชที่อุทิศถวายในพิธีถวายข้าว “ปินดะ” หนึ่งเมล็ดจะทำให้อยู่อาศัยในสรวงสวรรค์ยืนยาวได้หนึ่งพันปี ดังนั้นความยืนยาวดังกล่าวจึงขึ้นอยู่กับปริมาณของเมล็ดข้าวหรือธัญพืชที่ได้รับการอุทิศถวายในพิธีกรรมดังกล่าว ด้วยเหตุนั้น บรรพบุรุษเหล่านั้นจะแสดงความรื่นเริงยินดี เมื่อได้เห็นบุคคลใดก็ตามในตระกูลของตนได้อาบน้ำในแม่น้ำคงคาและ

¹¹³ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, p. 215.

ประกอบพิธีกรรมเพื่อการอุทิศถวาย “ปิตะ” บนฝั่งของพระแม่คงคา¹¹⁴ นอกจากนี้ มหาเทพ มหาภคตะยังได้กล่าวว่า ขอเพียงแต่ให้อัฐิของบุคคลได้สัมผัสกับน้ำของแม่น้ำคงคาเพียงเท่านั้น บุคคลผู้นั้นก็จะได้เข้าไปอยู่อาศัยและได้รับความเคารพนับถือในสรวงสวรรค์¹¹⁵ ซึ่งคำกล่าวเช่นนี้ ได้รับการสนับสนุนจากคัมภีร์อื่น ๆ ด้วย โดยบางคัมภีร์ได้กล่าวว่ายังมีบุคคลผู้หนึ่งมีนามว่าวาหิกะ (Vahika) เป็นบุคคลที่มีคุณสมบัติต่าง ๆ เต็มไปด้วยความชั่วร้ายและไม่เคยได้รับการขัดเกลา เป็นผู้ที่ได้ประกอบกรรมต่าง ๆ หลายอย่าง คือ เป็นผู้ที่ติดการพนัน เป็นผู้ที่เคยฆ่าโคตัวหนึ่ง และเป็นผู้ที่เคยเตะมารดาของตน อยู่มาวันหนึ่งชายผู้นี้ได้ถึงแก่กรรมเพราะถูกเสือกัดในป่า วิญญาณของชายผู้นี้ได้รับการนำไปเฝ้าพระยม ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งความตายในทันทีทันใด เพื่อพระองค์จะได้ทรงพิพากษา ในที่นั้นอาลักษณ์ของพระยมที่มีนามว่าจิตรกุปตะ (Chitrakupta) ได้อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับบาปที่ชายผู้นี้ได้ทำไว้ โดยที่ไม่ได้ปรากฏการทำบุญแม้แต่ครั้งเดียว ส่งผลให้ชายผู้นี้ได้ถูกพิพากษาลงโทษให้ลงไปสู่นรก ในเวลาเดียวกันนั้นซากศพของชายผู้นี้ได้ถูกฝูงแร้งรุมทั้งจิกกิน โดยมีแร้งตัวหนึ่งได้บินออกไปจากซากศพนั้น พร้อมด้วยการนำกระดูกส่วนเท้าของวาหิกะติดไปด้วย ในขณะที่แร้งกำลังบินอยู่นั้น แร้งตัวนั้นได้เกิดการต่อสู้กับแร้งอีกตัวหนึ่ง เพื่อการแย่งอาหารดังกล่าว ส่งผลให้กระดูกส่วนเท้าของวาหิกะตกลงมา ด้วยความบังเอิญกระดูกชิ้นนั้นได้ตกลงไปในแม่น้ำคงคาที่อยู่เบื้องล่าง ในขณะเดียวกันกับที่วาหิกะกำลังถูกส่งไปยังนรก เทพเจ้าซึ่งทรงเป็นสารถึงค์หนึ่งได้มาถึง แล้วนำวาหิกะให้ไปประสบกับความมีโชคและความเกษมสำราญในสรวงสวรรค์ ในฐานะที่ทรงเป็นพระแม่คงคา แม่น้ำสายนี้ได้ประทานความกรุณา เป็นนิรันดร์แก่โลกมนุษย์¹¹⁶

ในระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกาย นอกจากน้ำของแม่น้ำคงคาจะเป็นน้ำอมฤตสำหรับการชุบชีวิตและอำนวยการโยชน์นานัปการสำหรับชีวิตหลังความตายดังกล่าวแล้ว น้ำของแม่น้ำสายนี้ยังเป็นน้ำสำหรับการทำให้จิตวิญญาณของผู้ที่ยังคงมีชีวิตอยู่มีความบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น เนื่องจากผู้นับถือศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าน้ำของแม่น้ำคงคาเป็นน้ำที่บริสุทธิ์และใช้สำหรับการล้างบาปให้ชีวิตบริสุทธิ์ขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม อาจจะมีบางคนที่เป็นผู้ไม่ค่อยเชื่อถือในหลักทฤษฎีหรือความจริงของศาสนา อาจจะมองเห็นว่าสิ่งดังกล่าวไม่เป็นความจริง เพราะสภาพการณ์ในปัจจุบันส่งผลให้แม่น้ำคงคาในบริเวณเมืองพาราณสีมีสีน้ำตาลและมีโคลนขุ่นข้นในฤดูฝน รวมทั้ง

¹¹⁴ Ibid., pp. 215 – 216.

¹¹⁵ J. A. B. Van Buitenen (tr.), *Mahabharata*. Vol. 3 (Chicago : University of Chicago Press, 1973 – 1978), p. 85.

¹¹⁶ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, p. 216.

ยังเป็นที่รองรับมลภาวะจากเมืองนี้ ตลอดจนอิฐและเตาถ่านของผู้ที่ล่องลပ်ไปแล้ว และเชื้อโรคต่าง ๆ จากบรรดาผู้มาอาบน้ำในการจาริกแสวงบุญหลายล้านคน จึงอาจจะเห็นได้ว่าอันที่จริงแล้วเป็นแม่น้ำที่มีความสกปรกมาก อันเป็นการตั้งข้อสงสัยว่าแม่น้ำคงคาไม่ได้เป็นแม่น้ำที่มีความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง ซึ่งในกรณีเช่นนี้มีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจกับความหมายในทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะความหมายของคำว่า “บริสุทธิ์” กับ “ไม่บริสุทธิ์” และ “สะอาด” กับ “สกปรก” ซึ่งเป็นนิยามตามโครงสร้างในทางวัฒนธรรม¹¹⁷ โดยคำว่า “สกปรก” นั้น เป็นคำที่มีความหมายว่าการขาดระเบียบ ความยุ่งเหยิง ความวุ่นวาย ความไม่สงบ การจลาจลอลหม่าน ความเจ็บไข้ และการมีโรคภัย อันเป็นความหมายที่อยู่นอกเหนือออกไปจากเรื่องของสถานที่รวมทั้งการพิจารณาว่าสิ่งใดบ้างที่อยู่นอกเหนือออกไปจากเรื่องของสถานที่ที่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของระเบียบแบบแผนที่วางไว้ ส่วนความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่า “ความบริสุทธิ์” ในทางบัคเตรียวิทยา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโลกทรรศน์ในทางวิทยาศาสตร์ของระเบียบแบบแผน เป็นคำที่มีความหมายในทางตรงข้ามกันกับคำว่า “ความบริสุทธิ์” ตามความรู้ความเข้าใจในทางสังคมวิทยาและศาสนวิทยา แม้แต่ในวัฒนธรรมสมัยใหม่ของโลกตะวันตกก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ประเด็นที่เกี่ยวกับความบริสุทธิ์ของแม่น้ำคงคาในทางบัคเตรียวิทยา จึงแยกออกจากกันกับความบริสุทธิ์ในความหมายของการอาศัยแม่น้ำคงคาในการประกอบพิธีกรรมเพื่อก่อให้เกิดความบริสุทธิ์และการใช้แม่น้ำคงคาเป็นสัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์ ศาสนิกชนที่นับถือศาสนาพราหมณ์ได้ยืนยันให้เห็นอย่างแท้จริงมาด้วยระยะเวลาที่ยาวนานหลายศตวรรษว่า ไม่มีสิ่งใด ๆ ที่จะทำให้เกิดความบริสุทธิ์ขึ้นได้เท่ากับน้ำแห่งชีวิตของแม่น้ำแห่งสรวงสวรรค์สายนี้ การประกอบพิธีกรรมโดยการใช้น้ำเป็นเครื่องชำระให้บุคคลมีความบริสุทธิ์ขึ้น นับเป็นแก่นของเรื่องที่มีความยิ่งใหญ่ที่สุดเรื่องหนึ่งที่ได้ดำเนินมาผ่านช่วงระยะเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์ศาสนาของอินเดีย แม้แต่อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุซึ่งเป็นอารยธรรมก่อนอารยันก็เป็นวัฒนธรรมของแม่น้ำสายหนึ่ง รวมทั้งอ่างน้ำขนาดใหญ่สำหรับการประกอบพิธีกรรมที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในซากของเมืองโบราณโมohenโจดาร์ (Mohenjo Daro) ก็สันนิษฐานว่าเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญของน้ำสำหรับการประกอบพิธีกรรมที่ทำให้ชีวิตบริสุทธิ์ขึ้น อันเป็นพิธีกรรมที่สำคัญสำหรับชีวิตของประชากรของเมืองโบราณแห่งนี้ หลังจากนั้นบทสรรเสริญในสมัยพระเวทของชาวอารยันได้สวดสรรเสริญแม่น้ำที่ยิ่งใหญ่หลายสายที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ในฐานะที่เป็นเหล่าเทพีที่ทำให้ชีวิตมีความบริสุทธิ์ขึ้น การไหลของน้ำนับเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความบริสุทธิ์ขึ้นมาอย่างหนึ่ง

¹¹⁷ Mary Douglas, *Purity and danger* (London : Routledge and Kegan Paul, 1966), pp. 1 –

เนื่องจากว่าน้ำที่ไหลไปนั้นจะก่อให้เกิดสิ่งสำคัญขึ้นสองประการ คือ การดูดซับมลภาวะและการนำมลภาวะเหล่านั้นออกไป ในทางนิรุกติศาสตร์ ศัพท์คำว่า “กตคา” มาจากรากศัพท์ว่า “กม” (Gam) ซึ่งมีความหมายว่า “ไป” ชื่อของแม่น้ำกตคามีความหมายว่าผู้ไปอย่างรวดเร็ว โดยบทสรรเสริญของแม่น้ำสายนี้ได้เน้นให้เห็นได้อย่างแน่นอนถึงสภาพของแม่น้ำในแม่น้ำสายนี้ที่มีการไหลอย่างรวดเร็ว การไหลอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย และการเคลื่อนไปข้างหน้าอย่างเปี่ยมด้วยพลังอันล้วนแต่เป็นการแสดงให้เห็นว่าเป็นน้ำที่มีชีวิต ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่ยิ่งใหญ่ของแม่น้ำสายนี้ คือ พลังอำนาจในการทำลายบาป จึงได้ปรากฏว่าน้ำของแม่น้ำกตคาแม้แต่เพียงหยดเล็ก ๆ เพียงหยดเดียว ก็สามารถที่จะนำความเบิกบานใจมาสู่บุคคล และลบล้างบาปที่ได้ทำมาอย่างมากมายโดยตลอดชีวิตได้ในทันทีทันใด¹¹⁸

พระแม่กตคาทรงเป็นผู้ที่มีพลังอย่างมากมายมหาศาล ในทำนองเดียวกันกับที่แม่น้ำสายนี้ได้ไหลอย่างเชื่องกรากจนแยกภูเขาออกจากกันที่หาร์ทวาร กระแสน้ำของแม่น้ำกตคาจึงแรงมาก จนถึงขนาดบรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่ลงไปอาบน้ำจะต้องผูกตัวเองไว้กับหมุดที่ทำไว้บนฝั่ง พลังแห่งการสร้างสรรค์ของแม่น้ำกตคาจึงกว้างใหญ่และมากมายมหาศาลเช่นเดียวกัน เป็นแม่น้ำที่ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่อันกว้างใหญ่ จึงนำมาซึ่งความเจริญของงานของชีวิตโดยตลอดทั่วทั้งกลุ่มแม่น้ำกตคา ซึ่งในปัจจุบันนี้สามารถที่จะเลี้ยงประชากรได้ถึง 300 ล้านคน ถึงแม้ว่าแม่น้ำสายนี้จะมีการเปลี่ยนทางเดินและก่อให้เกิดอุทกภัยอยู่อย่างสม่ำเสมอในฤดูฝน แต่แม่น้ำสายนี้ก็ไม่เคยก่อให้เกิดการผันแปรในด้านระบบความเชื่อที่ว่าพระนางทรงเป็นพระแม่หรือ “กตคามาดา” (Ganga Mata) รวมทั้งในบทสรรเสริญก็ไม่เคยมีการกล่าวถึงพลังอำนาจในการทำลายของพระนาง พระแม่กตคาเป็นศักดิ์ของพระศิวะ พระนางจึงทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งพลังอันรุนแรง มโหฬาร และมากมายเหลือที่จะพรรณนาได้ของพระศิวะที่ได้ปรากฏขึ้นและเคลื่อนไหวอยู่ในโลกมนุษย์ ในขณะที่ไม่อาจจะมองเห็นและพรรณนาเกี่ยวกับพระพักตร์ของพระศิวะได้นั้น ศาสนิกชนสามารถที่จะมองเห็น รวมทั้งสามารถที่จะสวดอ้อนวอนและรักใคร่ศรัทธาของพระศิวะได้ โดยสามารถแม้กระทั่งจับต้องและจับลงไปในศักดิ์ของคัมภีร์ได้ ในขณะที่พระนางทรงมีรูปเป็นของเหลว พระสกันทะ (Skanda) ได้เคยพรรณนาถึงพระแม่กตคา เพื่อถ่ายทอดให้แก่เด็กปราชญ์ที่มีนามว่าอัสตยะว่า บุคคลไม่อาจที่จะแปลกประหลาดใจเกี่ยวกับเงื่อนไขที่ว่าพระแม่กตคานี้ คือ อำนาจที่แท้จริง โดยอำนาจนั้นได้ปรากฏขึ้นในรูปของศักดิ์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระศิวะ ผู้ทรงเป็นเทพสูงสุดแห่งจักรวาล โดยศักดิ์ของคัมภีร์ได้ปรากฏขึ้นในรูปของน้ำ พระแม่กตคาองค์นี้เปี่ยมล้นไปด้วยน้ำอมฤตที่หวานฉ่ำไปด้วยความเมตตาสงสาร ซึ่งพระศิวะผู้ทรงเป็นเจ้าแห่ง

¹¹⁸ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 216 – 218.

เทพทั้งมวลได้ประทานมา และได้ทรงแผ่กระจายออกไป เพื่อการปลดปล่อยวิญญาณของโลกให้เป็นอิสระ ผู้ที่เป็นคนคิดจึงไม่อาจที่จะคิดว่าแม่น้ำ “ตรีธาร” สายนี้เหมือนกันกับแม่น้ำสายอื่น ๆ ที่เต็มเปี่ยมไปด้วยน้ำอีกนับพันที่มีอยู่ในโลก¹¹⁹

ข้อความที่กล่าวถึงการที่พระสกันทะทรงพรรณนาถึงพระแม่คงคา เพื่อถ่ายทอดให้แก่อคัสตยะดังกล่าวนี้ เป็นข้อความที่ปรากฏอยู่ในสกันทะปุราณะ (Skanda Purana) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีอยู่ทั้งหมด 7 ตอน ในจำนวนนี้มีอยู่ตอนหนึ่งที่มีการกล่าวถึงเมืองกาซีโดยเฉพาะ คือ ตอนที่มิชื่อว่ากาซีขันตะ (Kashi Khanda) ปุราณะเรื่องนี้มีโครงสร้างพื้นฐานในการกล่าวถึงติริธะที่ยิ่งใหญ่ของอินเดีย โดยกาซีขันตะประกอบด้วยเนื้อหาจำนวน 100 บท ในจำนวนนี้ประกอบด้วยเทพนิยาย คำพรรณนาเกี่ยวกับการประกอบพิธีกรรม และข้อมูลเกี่ยวกับสภาพทางภูมิศาสตร์ ในบทต่าง ๆ จำนวนหลายบท เช่น บทที่ 83 84 และ 97 เป็นต้น ได้แสดงให้เห็นว่าศาสนสถานและติริธะของกาซีได้มีความสัมพันธ์กันในด้านตำแหน่งที่ตั้งซึ่งกันและกัน คัมภีร์กาซีขันตะไม่ได้รับการคัดลอกมาอ้างอิงโดยลักษมีธระ (Lakshmidhara) ในพุทธศตวรรษที่ 17 แต่ได้มีการพรรณนาถึงการสืบสกุลของกาซีในสมัยคาทวาละ (Gahadavala) ในพุทธศตวรรษที่ 17 ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงได้มีการกล่าวอ้างอิงถึงตำแหน่งที่ตั้งของศาสนสถานทั้งเก่าและใหม่เป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่ได้มีการรวบรวมขึ้นหลายครั้ง โดยครั้งสุดท้ายได้รวบรวมขึ้นภายหลังการทำลายศาสนสถานของเมืองนี้เป็นจำนวนมากในปี พ.ศ. 1737 คัมภีร์เรื่องนี้เขียนด้วยภาษาสันสกฤต เป็นคัมภีร์ที่ยังไม่เคยได้รับการแปลหรือการตีพิมพ์ คัมภีร์ดังกล่าวไม่ได้เป็นการกล่าวพรรณนาเกี่ยวกับข้อเท็จจริงของเมืองอย่างที่เคยมีการพบเห็นกันในการพรรณนาถึงเมืองโดยทั่วไปไปเมืองหนึ่ง แต่เป็นการพรรณนาถึงระบบความเชื่อเกี่ยวกับเมืองที่มีความศักดิ์สิทธิ์เมืองหนึ่ง¹²⁰

คำพรรณนาข้างต้นนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่านอกจากจะสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่คงคาของลัทธิไศวนิกายในภาคเหนือของประเทศอินเดียแล้ว ยังอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงเหตุการณ์ที่สำคัญในทางประวัติศาสตร์ของลัทธินี้อีกหลายประการ คือ ประการแรกสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนอิทธิพลทางด้านระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย จากภาคเหนือของประเทศอินเดียมาสู่ภาคใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งพระอคัสตยะที่ในขั้นต้นเป็นพราหมณ์นักปราชญ์ชาวอารยันคนหนึ่ง ได้นำจากภาคเหนือของ

¹¹⁹ Ibid., p. 219.

¹²⁰ See Kuber Nath Sukul, *Varanasi down the ages* (Varanasi : Bhargava Bhushan Press, 1974), pp. 278 – 279.

See Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. XIV, 22, 85 and 347.

ยังคงมีฐานะเป็นพราหมณ์นักปราชญ์คนหนึ่งแล้ว คัมภีร์ปุราณะเรื่องนี้ยังกล่าวถึงบทบาทของนักปราชญ์ผู้นี้อีกหลายประการ อาทิ เป็นผู้สถาปนาสิวลึงค์องค์หนึ่งขึ้นทางตอนใต้ของแม่น้ำโคทาวารี¹²² ซึ่งในปัจจุบันนี้มักจะเรียกว่าแม่น้ำโคทาเลีย (Godaulia) ซึ่งเป็นแม่น้ำขนาดใหญ่และศักดิ์สิทธิ์สายหนึ่งในภาคกลางของประเทศอินเดีย และเป็นผู้ได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองกาสิมาจากพระศกัณเฑาะ ซึ่งคัมภีร์ปุราณะเรื่องนี้ได้ให้ชื่อเนื้อหาของเรื่องนี้ว่า “กาสิขันทะ”¹²³ ดังกล่าวมา เป็นต้น นอกจากนี้คัมภีร์ปุราณะเรื่องนี้ยังสะท้อนให้เห็นบทบาทที่สำคัญยิ่งของนักปราชญ์ผู้นี้ในการนำลัทธิไสวณิกายจากเมืองกาสิมายังภาคใต้ของประเทศอินเดีย ด้วย โดยคัมภีร์เรื่องนี้ได้กล่าวไว้ว่า ในการเดินทางไปยังภาคใต้ของประเทศอินเดีย ในระหว่างทางต้องผ่านเทือกเขาวินธัย (Vindhya) ด้วย อคัศตะยะมีความภาคภูมิใจมากที่สามารถได้รับชัยชนะในเทือกเขาวินธัย ดูเหมือนว่าเทือกเขาวินธัยจะมีความพยายามที่จะจับคู่เข้ากับเทือกเขาหิมาลัยที่ยิ่งใหญ่และสูงขึ้นไปในท้องฟ้า เทือกเขาวินธัยจึงมีความภาคภูมิใจในสถานภาพดังกล่าวของตน เนื่องจากคนสูงมากจนสามารถที่จะเข้าไปสกัดกั้นทางเดินของดวงอาทิตย์ อคัศตะยะได้รับการเรียกขานว่าเป็นผู้ช่วยชีวิต รวมทั้งในฐานะที่นักปราชญ์ผู้นี้ได้เป็นผู้ที่เข้าไปถึงเทือกเขาวินธัย ทำให้ยอดเขาต่าง ๆ ได้โค้งศีรษะของคนลงมาจนแตะแทบเท้าของอคัศตะยะ โดยยอดเขาเหล่านั้นได้กล่าวกับท่านว่าขอให้ท่านบอกในสิ่งที่ท่านปรารถนามาให้ทราบ ท่านจึงได้บอกแก่ยอดเขาเหล่านั้นว่า ให้คงการโค้งศีรษะลงมาในลักษณะที่กระทำอยู่นั้นจนกว่าท่านจะกลับมาจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย แต่ท่านไม่เคยกลับมาจากภาคใต้ของประเทศอินเดียอีกเลย ทำให้เทือกเขาวินธัยยังคงโค้งศีรษะของคนลงมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ แต่อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่อคัศตะยะมีความรักและความผูกพันกับเมืองกาสิมาก การจากเมืองกาสิไปในครั้งนี้ จึงสร้างความปวศร้าวให้แก่อคัศตะยะมาก จนถึงกับต้องร้องไห้ในขณะที่จากเมืองที่ท่านรักไป อคัศตะยะได้เดินทางไกลลงไปทางภาคใต้มากยิ่งขึ้นทุกที ๆ ในขณะที่เขวากันก็ได้พรรณนาถึงความรักและการพลัดพรากจากเมืองที่ท่านรักเอาไว้เรียกว่าวิระหะ (Viraha) อันมีความหมายว่าความรักในยามที่ต้องแยกจากกัน อันเป็นการพรรณนาถึงประสบการณ์แห่งความรักของคนที่ต้องตกอยู่ในสภาพแห่งความหวนหา ความเหี่ยวแห้ง และความหมกไหม้ ราวกับตกอยู่ในอาการไข้หนักในยามที่คนที่ตนรักต้องจากไปในแดนไกล โดยเนื้อหาของกาสิขันทะได้บรรยายให้เห็นภาพของอคัศตะยะในยามนี้ว่า ถึงแม้ว่าในยามนี้นักปราชญ์อคัศตะยะจะพเนจรมาจนถึงฝั่งอันสวยงามของแม่น้ำโคทาวารีแล้ว แต่ท่านก็ยังไม่สามารถที่จะดับไฟที่ลุกอยู่ในหัวใจ อันเนื่องมาจากการที่ต้องแยกจากเมืองกาสิได้ นักปราชญ์อคัศตะยะจึงได้กางแขน

¹²² Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, p. 145.

¹²³ *Ibid.*, p. 199.

ทั้งสองข้างของท่านออกไป แล้วโอบเอาหลมทั้งหมดที่พัฒมาจากภาคเหนือเข้าไปในวงแขน พร้อมกับร้องถามถึงสวัสดิภาพของเมืองกาสิ¹²⁴ ความเจ็บปวดร้าวของอัครศตยะในการที่ต้องแยกจากเมืองที่ตนรักที่กล่าวนี้ ตรงกันกับลักษณะของพระศิวะแต่เพียงองค์เดียวเท่านั้น โดยในครั้งนั้น พระศิวะทรงมีความจำเป็นที่จะต้องแยกจากเมืองกาสิ เพื่อไปประทับที่ภูเขามันตระ (Mandara) โดยพระศิวะได้ทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงรักเมืองกาสิด้วยความหลงใหลในทำนองเดียวกันกับที่พระองค์ทรงรักชายาของพระองค์เอง รวมทั้งด้อยค่าที่พระองค์ได้ทรงถ่ายทอดออกมาให้เห็นความรักดังกล่าว ส่วนแล้วแต่เป็นด้อยค่าที่คนรักคนหนึ่งจะพึงใช้สำหรับการพุดกับคนรักของตนทั้งสิ้น ดังด้อยค่าที่ปรากฏในวิหะบางตอนที่พระองค์ได้ทรงคร่ำครวญว่า ถ้าหากว่าสายลมอ่อน ๆ ที่พัฒมาจากเมืองกาสิสามารถที่จะโอบกอดพระองค์ได้ จะทำให้เพลิงที่กำลังลุกอย่างเต็มที่สามารที่จะดับมอดสนิทลงได้ แต่ไม่อาจที่จะทำให้ดับลงได้โดยการจุ่มลงไปในน้ำ รวมทั้งได้ทรงรำพึงรำพันว่าเมืองกาสิที่แสนหวานนี้ ไม่รู้ว่าเมื่อไรพระองค์จึงจะทรงสามารถกลับคืนมามีความรู้สึกว่าได้รับความสุขจากการรวมกันกับร่างกายของเมืองนี้อีก ซึ่งในโอกาสนั้นพระวรกายในรูปของเทพเจ้าของพระองค์เองจะทรงกลับกลายเป็นเย็นลงอีกครั้งหนึ่งในทันทีทันใด ในขณะที่ทรงร้อนรุ่มอยู่นั้น พระศิวะได้ทรงพยายามที่จะทำให้พระวรกายของพระองค์เย็นลง ส่งผลให้เกิดคุณลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์หลายประการ คือ พระองค์ได้ทรงใช้แป้งเคล้ากับไม้จันทน์ทาลงบนพระพาหาและพระบาท เพื่อให้เย็นลง แต่สิ่งที่ทาลงไปนั้นได้กลับกลายเป็นเถ้าถ่านเพราะความร้อนในทันที พระองค์ได้ทรงทักพระจันทร์ โดยทรงหวังว่าแสงจันทร์จะทำให้ทรงเย็นลง แต่พระจันทร์ก็ถูกทำลายให้เสียหายในทันที จนเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย กลายเป็นพระจันทร์เสี้ยวไม่สามารถที่จะบรรเทาอาการของพระศิวะได้ พระองค์ได้ทรงใช้รูปประดับพระวรกายแทนที่ดอกบัว ซึ่งก่อนนี้ได้เคยทรงใช้ดอกบัวเป็นกำไลพระหัตถ์ ด้วยทรงคิดว่าจะทำให้พระองค์ทรงเย็นลง และในที่สุดได้ทรงใช้พระแม่คงคา โดยได้ทรงทำให้พระเศียรของพระองค์เปียกชุ่มไปด้วยน้ำแห่งสรวงสวรรค์ของพระแม่คงคา การที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าพระองค์ทรงรักเมืองกาสิ โดยกาสิเป็นสถานที่เพียงแห่งเดียวที่พระองค์พึงปรารถนาเช่นเดียวกันกับ อัครศตยะ¹²⁵ จากบทบาทอันโดดเด่นของอัครศตยะในกาสิ ส่งผลให้นักปราชญ์ผู้นี้เป็นบุคคลสำคัญของเมืองนี้ จึงได้มีการสร้างอาศรมและศาสนสถานอัครศตยะขึ้นภายในเมืองนี้แห่งหนึ่ง โดยศาสนสถานแห่งนี้ เป็นศาสนสถานโบราณของลัทธิไศวนิกายแห่งหนึ่ง¹²⁶ จากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะที่กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่า ในฐานะของนักปราชญ์คนหนึ่ง อัครศตยะได้รับการถ่ายทอดระบบความเชื่อ

¹²⁴ Ibid., pp. 308 – 309.

¹²⁵ Ibid., p. 309.

¹²⁶ Ibid., p. 355.

ต่าง ๆ ของลัทธิไศวนิกายจากพระศกัณฐะ แล้วได้ออกเดินทางจากเมืองกาสิในภาคเหนือของ ประเทศอินเดียไปสู่ภาคใต้ของประเทศอินเดีย โดยได้เดินทางผ่านดินแดนต่าง ๆ หลายแห่ง ใน ขณะที่เดินทางไปก็ได้มีการแพร่กระจายและถ่ายทอดลัทธิไศวนิกายในดินแดนเหล่านั้นไปโดย ลำดับ จึงปรากฏร่องรอยในคัมภีร์ปุราณะดังกล่าวที่สะท้อนให้เห็นว่าดินแดนในบริเวณเทือกเขา วินธัยในมัธยประเทศได้ยอมรับนับถือลัทธิศาสนาที่ท่านนำมาเผยแพร่ อันนับเป็นภารกิจที่ประสบความสำเร็จที่นักปราชญ์ท่านนี้มีความภาคภูมิใจมาก รวมทั้งยังปรากฏร่องรอยทางโบราณคดีที่ แสดงให้เห็นว่านักปราชญ์ท่านนี้ได้สถาปนาศิวลึงค์ที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นในบริเวณทางตอนใต้ของแม่น้ำ โคทาวารีด้วย ในขณะที่ท่านเดินทางไปเผยแพร่ลัทธิไศวนิกายห่างออกไปจากกาสิลงไปทางภาคใต้ ของอินเดียมากยิ่งขึ้นโดยลำดับนั้น แม้ว่าท่านจะร่ำพำนักถึงเมืองกาสิที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ท่านรักอย่าง มากมายสักเพียงใดก็ตาม แต่คัมภีร์ปุราณะเล่มนี้ก็แสดงให้เห็นว่าท่านไม่ได้มีโอกาสกลับไปอีก เลย จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าด้วยบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการเผยแพร่ลัทธิไศวนิกายของท่านในภาค ใต้ของอินเดียอย่างจริงจัง ต่อเนื่อง และยาวนานนี้เอง ได้ส่งผลให้ลัทธินี้แพร่กระจายไปอย่างกว้าง ขวาง ความสำคัญของท่านก็ยิ่งทวีขึ้นโดยลำดับ จนในที่สุดจากสถานภาพของ “นักปราชญ์” ใน ลัทธิไศวนิกายคนหนึ่งในขณะที่ออกเดินทางจากเมืองกาสิ ได้กลับกลายมาเป็นผู้นำของลัทธิไศว นิกายที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของภาคใต้ของประเทศอินเดีย โดยยังคงปรากฏเรื่องราวและหลักฐานทาง โบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับนักปราชญ์ผู้นี้จำนวนไม่น้อยในภาคใต้ของประเทศอินเดีย อย่างกรณีของ การแกะสลักสระน้ำแห่งหนึ่งลงไปในหินธรรมชาติของภูเขาของราชวงศ์จาลุกยะ (Chalukya) ซึ่ง ปกครองภาคใต้ของประเทศไทยในระหว่างปี พ.ศ. 1090 – 1296 โดยสลักสระน้ำดังกล่าวไว้ใน ภูเขาพาตามิ (Padami) ทางทิศเหนือของที่ราบสูงการนาตกะ (Karnataka) แล้วตั้งชื่อของสระตาม ชื่อของนักปราชญ์อัสตยะว่าอัสตยถิระ (Agastyathirtha Tank) โดยเชื่อกันว่าเป็นสระน้ำศักดิ์ สิทธิ์ที่มีพลังอำนาจในการบำบัดรักษาโรค ในฤดูมรสุมจะมีน้ำจากบริเวณเชิงเขาไหลลงสู่สระน้ำ แห่งนี้ ในบริเวณสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ นักปราชญ์อัสตยะได้เคยมาบำเพ็ญตบาศน์ โดยบริเวณ ที่ท่านบำเพ็ญตบาศน์เป็นบริเวณหน้าผาที่ตั้งอยู่ทางด้านบน รวมทั้งท่านยังได้ใช้สระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่ง นี้สำหรับการบำบัดรักษาโรคเรื้อนของพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งด้วย นอกจากนี้สระน้ำแห่งนี้ยัง นิยมเรียกว่าภูตนาถะ (Bhutanatha, or Buthanath) ตามพระนามของพระศิวะ ซึ่งทรงเป็นเจ้า แห่งภูตผิด้วย ¹²⁷ ศาสนสถานแห่งนี้นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงการยกย่องอัสตยะซึ่งเป็นนักปราชญ์ คนหนึ่งขึ้นมาแสดงบทบาทของพระศิวะและเรียกชื่อปะปนกันในศาสนสถานแห่งเดียวกันแล้ว ยัง แสดงให้เห็นถึงการมีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดของอัสตยะกับพระเจ้าแผ่นดินของอินเดียภาคใต้

¹²⁷ Manjulika Dubey and Bikram Grewal, *South India*, pp. 112 – 113 and 214 – 215.

และการสถาปนาระบบความเชื่อเกี่ยวกับสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกายขึ้นในภาคใต้ของ
ประเทศอินเดียด้วย ครั้นลัทธิไศวนิกายได้เริ่มเข้ามาสถาปนาลงในรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่
11 – 12 นักปราชญ์อักษตะได้กลับกลายเป็นปางหนึ่งหรือชื่อหนึ่งของพระศิวะไปเป็นที่เรียบร้อย
แล้ว ดังที่ศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ได้เรียกคณะพราหมณ์ของลัทธิไศวนิกาย
ที่เดินทางเข้าไปในรัฐแห่งนี้ว่าคณะพราหมณ์ของ “พระอักษตะมหาดมัน” โดยคำว่า “มหาดมัน”
ที่ต่อท้ายชื่อของพระอักษตะนั้น ได้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระศิวะ ผู้ทรงเป็นอาคมัน
หรือวิญญาณแห่งจักรวาลอันยิ่งใหญ่หรือมหาดมัน อันเป็นการสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อที่ว่า
พระอักษตะหรือพระศิวะในที่นี้ทรงเป็นทั้งพระผู้เป็นเจ้า เป็นวิญญาณอันละเอียดอ่อนของ
จักรวาล และเป็นพระผู้ยิ่งใหญ่อันประเสริฐ โดยความคิดที่ว่าพระศิวะทรงเป็นเช่นนี้ได้มีอยู่ใน
ประเทศอินเดียในคัมภีร์เวทศาสตร์อุปนิษิต เมื่อศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายกำลังจะเริ่มต้น¹²⁸
และประการสุดท้าย สะท้อนให้เห็นกระบวนการแพร่กระจายและถ่ายโอนระบบความเชื่อเกี่ยวกับ
พระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกาย โดยกระบวนการดังกล่าว ได้เกิดขึ้นจากการที่พระ
สกันทะได้ทรงถ่ายทอดให้กับนักปราชญ์อักษตะ เมื่อนักปราชญ์ผู้นี้เดินทางมาสู่ภาคใต้ของ
ประเทศอินเดีย โดยผ่านมาทางดินแดนต่าง ๆ ของอินเดียนั้น คงจะนำระบบความเชื่อนี้มาเผยแพร่
อย่างกว้างขวางด้วย โดยเฉพาะในอินเดียภาคใต้ได้ปรากฏระบบความเชื่อเช่นนี้ขึ้นในหลาย
บริเวณ แม้แต่ในกรณีของการสร้างสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีชื่อว่าอักษตะถิระหรือภูตนาละที่พาทามิ
ที่กล่าวมาก็ได้รับอิทธิพลจากระบบความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่คงคาหรือน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวนี้ รวม
ทั้งระบบความเชื่อนี้ได้ส่งผลให้แม่น้ำในภาคใต้ของประเทศไทยกลายเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจน
จนสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่งได้กลายเป็นตึระที่สำคัญที่สืบเนื่องกันกับระบบความ
เชื่อเกี่ยวกับพระแม่คงคาที่ไหลลงมาจากสรวงสวรรค์ อย่างกรณีของการสลักประติมากรรมนูนต่ำ
ที่หน้าผาหินธรรมชาติหรือยอดเขาที่มหาบาฬิปูรัม (Mahabalipuram) หรือมามัลลปุรัม
(Mamallapuram) ในบริเวณเมืองมัทราส รัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) เป็นภาพเหตุการณ์ตอนที่
พระแม่คงคาเสด็จลงมาจากสรวงสวรรค์ โดยใช้ยอดเขาทั้งลูกเป็นพื้นที่สำหรับการสลัก ส่งผลให้
ภาพมีขนาดใหญ่มาก คือ กว้าง 9 เมตร ยาว 27 เมตร ซึ่งสลักขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษ
ที่ 11 – 13¹²⁹ โดยตรงกลางของภาพสลักเป็นร่องลงมาจากยอดเขา เพื่อแสดงว่าเป็นการไหลลงมา
จากสวรรค์ของพระแม่คงคา ด้านข้างสลักเป็นภาพของพระศิวะ เทพเจ้าองค์อื่น ๆ ช้าง และนาค
ร่องดังกล่าวนี้เมื่อยามฝนตกจะมีน้ำไหลลงมาจากยอดเขา อันหมายถึงการไหลลงมาจากสรวง

¹²⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล , ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม , หน้า 40 – 41.

¹²⁹ Manjulika Dubey and Bikram Grewal, *South India* , pp. 236 – 238.

พระแม่คงคาจริง ๆ จึงกลายเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ และคงจะเป็นแหล่งที่มาของน้ำศักดิ์สิทธิ์ของแม่น้ำลำคลองและแหล่งน้ำทั้งหมดในบริเวณนี้ ศาสนสถานแห่งนี้จึงดำรงอยู่ในฐานะของตึระที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของระบบความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ของภาคใต้ของประเทศไทย ส่วนแม่น้ำกาเวรีซึ่งเป็นแม่น้ำที่สำคัญของรัฐทมิฬนาฑูที่หล่อเลี้ยงที่ราบที่อยู่ห่างลงมาทางใต้ของเมืองมัทรานัน เป็นแม่น้ำที่มีต้นน้ำเกิดจากภูเขาต่าง ๆ ในบริเวณรัฐกรณาฏทางทิศตะวันตก แล้วไหลผ่านที่ราบอันกว้างใหญ่ของรัฐทมิฬนาฑูมาลงสู่อ่าวเบงกอลทางทิศตะวันออก แม่น้ำสายนี้เป็นสายธารแห่งชีวิตของชนชาติทมิฬ ซึ่งหล่อเลี้ยงให้ชนกลุ่มนี้สามารถที่จะพัฒนาวัฒนธรรมของตนมาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน จนกลายเป็นแม่น้ำที่ศักดิ์สิทธิ์สายหนึ่งไปในที่สุด โดยชนชาติทมิฬเคารพสักการะแม่น้ำสายนี้ในฐานะที่เป็นเทพองค์หนึ่ง มีการสรรเสริญพระนางทั้งที่ปรากฏอยู่ในบทสวดและวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ โดยตลอดชายฝั่งของแม่น้ำสายนี้มีตึระที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก ตึระเหล่านั้นมีทั้งที่ประกอบด้วยเมืองทั้งเมือง หมู่บ้านเล็ก ๆ ทั้งหมด กลุ่มศาสนสถาน และเทวาลัย ส่วนในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำมีเมืองและศาสนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกายตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก¹³⁰ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้สร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาที่ต่างกันหลายสมัย แต่ส่วนใหญ่สร้างขึ้นในสมัยโจषะ ซึ่งปกครองภาคใต้ของประเทศไทยในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 18¹³¹ เมืองศักดิ์สิทธิ์ที่มีศาสนสถานตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก คือ จัทัมพรัม (Chidambaram) ทรสุรัม (Darasuram) กุมภโกณัม (Kumbakonam) และถันจาวูร์ (Thanjavur) ซึ่งแต่เดิมมีชื่อว่าตันจอร์ (Tanjore)¹³² ในขณะที่ดินแดนส่วนปลายสุดของแหลมโคโมริน ซึ่งเป็นดินแดนทางด้านทิศใต้สุดของประเทศ เป็นบริเวณที่ทะเลทั้งสามมาบรรจบกัน คือ ทะเลอารเบียน ทะเลอันดามัน และทะเลแลกษทวีป (Lakshadweep Sea) เป็นตึระที่ศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งหนึ่งของลัทธิไศวนิกาย โดยมีการสร้างศาสนสถานขึ้นมาที่ชายฝั่งทะเล เพื่ออุทิศถวายเทพีแห่งความบริสุทธิ์ คือ เทพีกันนิยาคุมารี (Kanniyakumari) ในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ศาสนิกชนที่ได้ไปประกอบพิธีอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคาและกระทำสักการะบูชาที่เมืองกาศิอันศักดิ์สิทธิ์มาแล้ว จะต้องมาประกอบพิธีอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณชายฝั่งของเทวาลัยแห่งนี้ รวมทั้งกระทำสักการะบูชาเทพองค์นี้ เพื่อให้การจาริกแสวงบุญมีความสมบูรณ์และบรรลุการปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระ¹³³ ในขณะที่เมืองมาดูราย (Madurai) ก็มีระบบความเชื่อที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเมืองที่มีความศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศว

¹³⁰ Ibid., pp. 241 – 244.

¹³¹ Roy C. Craven, *A concise history of Indian art*, pp. 16 and 151 – 162.

¹³² Manjulika Dubey and Bikram Grewal, *South India*, pp. 241 – 255.

¹³³ Ibid., pp. 256 – 259.

นิกาย เนื่องจากเป็นเมืองที่เหล่าเทพเจ้าได้เสด็จลงมาจากสรวงสวรรค์มาสู่พื้นโลกที่เมืองนี้ โดยเหล่าเทพเจ้าได้เสด็จลงมาเพื่อการสร่งน้ำในสระน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งของเมือง และกระทำสักการบูชาพระศิวะในเมืองนี้ จึงได้มีการสร้างศาสนสถานขึ้นแห่งหนึ่งในบริเวณสระน้ำแห่งนั้น ภายในเทวาลัยมีสิวลึงค์องค์หนึ่งประดิษฐานอยู่ ถัดจากนั้นเมืองก็ได้เกิดขึ้นในบริเวณโดยรอบศาสนสถานแห่งนั้น หลังจากนั้นก็จะมีการตั้งชื่อของเมือง ในครั้งนั้นพระศิวะได้ทรงปรากฏขึ้นแล้วทรงอำนวยพรให้แก่ประชาชน รวมทั้งน้ำทิพย์หรือน้ำอมฤตจากมุนีพระเกศของพระองค์ได้ตกลงมายังเมืองนี้หลายหยด จากเหตุการณ์ที่กล่าวนี้จึงได้สืบสมุฏฐานมาสู่การตั้งชื่อของเมืองว่า มธุรปุรี (Madhurapuri) ซึ่งมีความหมายว่าเมืองแห่งน้ำอมฤต โดยเมืองนี้ได้เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรปาณฑยะ (Pandya) มาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 15 ศาสนสถานที่ถูกกล่าวนี้ คือ มีนักษิสุนทรเศวราร (Meenakshi Sundareswarar) ซึ่งเป็นศาสนสถานที่มีขนาดใหญ่มากที่ตั้งอยู่กลางเมืองแห่งนี้¹³⁴ สำหรับในบริเวณเทือกเขาของรัฐทมิฬนาฑู ได้ปรากฏไตรละที่มีความเกี่ยวเนื่องกันกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์และพระแม่คงคาหรือน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน อาทิ ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่มีชื่อว่าอรุณชละ (Arunachala) ซึ่งเป็นที่ตั้งของศาสนสถานขนาดใหญ่ที่มีชื่อว่าอิรวันนา มาไล (Thiruvannamalai), น้ำตกที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีชื่อว่าน้ำตกโฮเคนักกัล (Hogenakakal), ยอดเขาปาลานิ (Palani) ซึ่งเป็นที่ประทับของเทพมูรกะ (Muruga) ซึ่งเป็นโอรสของพระศิวะ และน้ำตกปาปานาสัม (Papanasam) ซึ่งเป็นสถานที่อาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเชื่อว่าการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในน้ำตกแห่งนี้ จะทำให้เทพเจ้าล้างบาปทั้งมวลให้เป็นต้น¹³⁵ ระบบความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกายดังกล่าวนี้ได้ปรากฏขึ้นอย่างกว้างขวางในภาคใต้ของประเทศอินเดีย และสันนิษฐานว่าในขณะที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้หลังไหลมายุ้งรัฐตามพรลิงค์นั้น ระบบความเชื่ออันสำคัญนี้ของลัทธิไศวนิกายได้หลังไหลมาสู่รัฐแห่งนี้เช่นเดียวกัน โดยคณะพราหมณ์ของพระอักษตยมหาคัมภีร์จะนำเข้ามาตั้งแต่เริ่มปรากฏลัทธิขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 และได้รับการยืนยันให้เห็นอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ในศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ดังได้กล่าวมา

หลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงปรากฏอยู่ในเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นศูนย์กลางของรัฐตามพรลิงค์ได้แสดงให้เห็นว่า ระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายเกี่ยวกับแม่น้ำคงคาที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ส่งผลให้เมืองโบราณแห่งนี้กลายเป็นมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ของ

¹³⁴ Ibid., pp. 261 – 265.

¹³⁵ Ibid., pp. 267 – 270.

พระศิวะ จึงได้มีการเริ่มต้นสถาปนามณฑลของพระศิวะแห่งนี้นับตั้งแต่ระยะแรกที่ลัทธิไศวนิกายได้ปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์เป็นต้นมา คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 โดยอาณาเขตของมณฑลแห่งนี้อยู่ล้อมรอบด้วยแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์หลายสายที่มาบรรจบกันในพื้นที่บริเวณสันทรายเก่าที่เป็นที่ตั้งของตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช แล้วเชื่อมต่อถึงกันจนกลายเป็นระบบแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ล้อมรอบสันทรายเก่าแห่งนี้ ส่งผลให้บริเวณภายในมณฑลเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ ทอดตัวอยู่ในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ตามแนวยาวของสันทรายแห่งนี้ ลำน้ำดังกล่าวนี้ทางด้านทิศเหนือ ได้แก่ คลองท่าวังหรือคลองท่าซัก ในตำบลท่าวัง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนทางด้านทิศใต้ ได้แก่ คลองท่าเรือ ในตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนทางด้านทิศตะวันตก คลองทั้งสองนี้ได้เชื่อมถึงกัน โดยไหลเลียบมาในบริเวณชายเนินของสันทรายเก่าแห่งนี้โดยตลอด และมีคลองสายอื่น ๆ ไหลลงมาบรรจบทางด้านนี้อีกหลายสาย สำหรับทางด้านทิศตะวันออกของแนวสันทรายเก่าได้ปรากฏร่องรอยของลำน้ำเก่าเชื่อมระหว่างคลองท่าวังและคลองท่าเรือเช่นเดียวกัน แต่ในปัจจุบันนี้อยู่ในสภาพดินเลนและถูกถมเพื่อการก่อสร้างอาคารบ้านเรือนและสาธารณูปโภคไปมาก จนยังคงเหลืออยู่และมองเห็นได้แต่เพียงบางช่วง ในปัจจุบันนี้จึงยังปรากฏลำน้ำที่มีน้ำไหลโดยตลอดทั้งปีสามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ด้านทิศตะวันตก และด้านทิศใต้ ส่วนด้านทิศตะวันออกจะมีน้ำไหลเป็นตอน ๆ ในบางฤดูกาล โดยทั้งคลองท่าวังและคลองท่าเรือต่างก็เป็นลำน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ อันเนื่องมาจากได้ถือกำเนิดขึ้นในศักราชที่สำคัญของลัทธิไศวนิกาย กล่าวคือ คลองท่าวังมีสาขาบางสาขาที่มีต้นกำเนิดมาจากน้ำตกพรหมโลก ซึ่งเป็นศักราชที่สำคัญที่มีเทวาลัยแห่งหนึ่งตั้งอยู่ คือ เทวาลัยวัดหัวทุ่ง (ร้าง) ในบริเวณน้ำตกแห่งนี้ในอำเภอพรหมคีรีที่กล่าวมา ในขณะที่คลองท่าเรือมีสาขาบางสาขาที่มีต้นกำเนิดมาจากน้ำตกในเทือกเขาควนลำแพน ที่บ้านคลองท่อน ตำบลควนเกย อำเภอจุฬาภรณ์ ซึ่งเป็นศักราชที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ที่มีศิลาจารึกหุบเขาช่องคอกตั้งอยู่ในบริเวณน้ำตกแห่งนี้ บริเวณพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่อยู่ภายในวงล้อมของลำน้ำหลักทั้งสองสายนี้ จึงเป็นมณฑลที่มีขนาดใหญ่ คือ เป็นสันทรายเก่าที่มีความยาวตั้งแต่คลองท่าวังมาจนถึงคลองท่าเรือประมาณ 10.30 กิโลเมตร และสันทรายเก่ามีความกว้างโดยเฉลี่ยอยู่ในระหว่าง 600 – 700 เมตร

ส่วนบริเวณภายในมณฑลดังกล่าวนี้ เป็นบริเวณสันทรายเก่านครศรีธรรมราช โดยทางด้านเหนือแนวสันทรายได้ทอดตัวต่อเนื่องเลียบชายฝั่งทะเลอ่าวไทยไปสู่อำเภอท่าศาลาและอำเภอลิขิต ตามลำดับ ส่วนทางด้านทิศใต้แนวสันทรายได้ทอดตัวเป็นแนวยาวต่อเนื่องไปสู่อำเภอเฉลิมพระเกียรติและอำเภอเชียรใหญ่ ตามลำดับ บริเวณที่ตั้งของมณฑลแห่งนี้ จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของแนวสันทรายเก่าแห่งนี้ โดยช่วงที่เป็นมณฑลมีลำน้ำตัดผ่านแนวสันทรายลงไปสู่อ่าวนครศรีธรรมราชหลายสาย โดยลำน้ำเหล่านั้นได้ตัดผ่านเป็นช่วง ๆ ปัจจุบันนี้มณฑล

แห่งนี้ตั้งอยู่ภายในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช สภาพของมณฑลจึงถูกรบกวนและถูกทำลายจากสาเหตุที่สำคัญหลายประการ โดยเฉพาะการถูกทำลายจากการตั้งและพัฒนาชุมชน เนื่องจากการพัฒนาชุมชนต่อเนื่องกันมาเป็นเวลายาวนาน ครอบคลุมกระทั่งปัจจุบันนี้ แม้แต่เมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นศูนย์กลางของรัฐหลายสมัยก็ตั้งอยู่ภายในมณฑลแห่งนี้ ซึ่งการพัฒนาชุมชนที่กล่าวนี้คงจะส่งผลให้มณฑลแห่งนี้มีสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพในขั้นต้นไปมาก ในปัจจุบันนี้มณฑลแห่งนี้จึงมีสภาพเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของสังคมเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของนครศรีธรรมราช ภายในมณฑลจึงแน่นขนัดไปด้วยร่องรอยของวัฒนธรรมเก่าและวัฒนธรรมใหม่ซ้อนทับกันอยู่หลายยุคหลายสมัย พื้นที่ภายในมณฑลจึงเต็มไปด้วยเมืองโบราณศาสนสถาน ย่านการค้า สถานที่ราชการ อาคารบ้านเรือน สถานศึกษา ตลอดจนอาคารสถานที่ในลักษณะอื่น ๆ ในทำนองเดียวกันกับที่ปรากฏขึ้นในสังคมเมืองที่มีพัฒนาการยาวนานแห่งอื่น ๆ ส่งผลให้สภาพในขั้นต้นของมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของลัทธิไศวนิกายแห่งนี้ได้รับการสร้างเสริมเพิ่มเติม และปรุงแต่งในระยะหลังลงมาอีกมาก จนทำให้มณฑลแห่งนี้มีความซับซ้อนยิ่งขึ้นโดยลำดับ โดยในระยะแรก คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 สภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ซึ่งมีลักษณะเป็นแนวสันทรายที่กว้างใหญ่ มีลำน้ำล้อมรอบ ตั้งอยู่ในบริเวณปากน้ำ โดยมีแม่น้ำลำคลองไหลมาบรรจบกันหลายสายทางด้านเหนือของแนวสันทราย คือ ชายเนินด้านทิศตะวันตกของแนวสันทราย หลังจากแม่น้ำลำคลองนั้นได้ไหลเวียนไปรอบมณฑลแห่งนี้แล้ว จึงได้ไหลไปลงอ่าวไทยในทิศตะวันออก โดยมีการแตกออกเป็นลำน้ำเล็ก ๆ สายสั้น ๆ หลายสายในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำอันกว้างใหญ่ในบริเวณอ่าวนครศรีธรรมราช ดังนั้น ตีระแห่งนี้จึงเป็นมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งที่ได้รับการสถาปนาขึ้นในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมอันอุดมสมบูรณ์ริมอ่าวนครศรีธรรมราช (แผนที่ หมายเลข 6-7)

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ โดยเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบจากการสำรวจภาคสนามทางโบราณคดีของผู้วิจัย สามารถที่จะกล่าวได้นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ตีระที่สำคัญแห่งนี้ได้รับการสถาปนาขึ้นโดยศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย หลังจากได้รับการสถาปนาขึ้นในระยะดังกล่าวแล้วก็ได้มีการพัฒนาขึ้นโดยลำดับตามพัฒนาการของลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ โดยได้มีบทบาทสืบต่อลงมาจนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 16 โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของมณฑลแห่งนี้มีทั้งโบราณวัตถุและโบราณสถาน ในส่วนของโบราณสถานนั้น ถึงแม้ว่าด้วยสภาพการณ์ต่าง ๆ ในระยะที่ผ่านมาของสังคมเมือง จะส่งผลกระทบต่อโบราณสถานอย่างหนักก็ตาม แต่ร่องรอยของศาสนสถานของลัทธิที่ยังคงหลงเหลืออยู่จำนวนไม่น้อยก็สามารถที่จะสะท้อนให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมที่เนื่องในระบบความเชื่อของลัทธินี้ในระยะที่กล่าวมาที่ปรากฏ

เห็นถึงการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมที่เนื่องในระบบความเชื่อของลัทธินี้ในระยะที่กล่าวมาที่ปรากฏขึ้นในรัฐแห่งนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหิน ซึ่งเป็นหลักฐานที่มีการค้นพบเป็นจำนวนมาก

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าศาสนสถานของลัทธิไศวนิกายที่สร้างขึ้นภายในมณฑลแห่งนี้ เป็นศาสนสถานที่เกิดขึ้นในวัฒนธรรมเดียวกันกับศาสนสถานอีกเป็นจำนวนมากที่สร้างขึ้นในมณฑลแห่งอื่น ๆ ที่ร่วมสมัยกันที่ตั้งอยู่ภายในรัฐตามพรลิงค์ โดยเฉพาะศาสนสถานที่เรียกว่า “เทวาลัยในที่ราบ” ซึ่งบางแห่งได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีและปรากฏภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้นของวัฒนธรรมดังกล่าว อย่างกรณีของเทวาลัยในที่ราบที่แหล่งโบราณคดีวัดโมคลาน อำเภอท่าศาลาที่ได้กล่าวมา เป็นต้น จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าศาสนสถานของลัทธิไศวนิกายที่สร้างขึ้นในมณฑลของราชธานีแห่งนี้มีดังนี้

โบราณสถานหมายเลข 1 ศาสนสถาน ณ วัดพระเคิม (ร้าง) ตำบลในเมือง ภายในมณฑลของราชธานีแห่งรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้ สันนิษฐานว่าศูนย์กลางของมณฑล คือ ศาสนสถานหรือเทวาลัยที่ได้มีการค้นพบศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ที่มีการสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ที่ได้มีการประกาศถึงการสถาปนา “ตามพรลิงเคศวระ” หรือ “พระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” หรือ “พระคิเวแห่งตามพรลิงค์” ขึ้นในรัฐแห่งนี้ ซึ่งสันนิษฐานว่าเทวาลัยแห่งนั้น คือ เทวาลัยในวัดพระเคิม (ร้าง) ซึ่งในปัจจุบันนี้ตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร และยังคงมีเนินโบราณสถานขนาดใหญ่ กว่าที่ปรากฏในศาสนสถานของวัฒนธรรมเดียวกันในมณฑลของราชธานีแห่งนี้อยู่แห่งหนึ่ง แต่บนเนินโบราณสถานนั้นได้มีการสร้างมณฑปพระพุทธบาทของวัดนี้ทับไว้เมื่อเกือบ 100 ปีที่ผ่านมา แต่ยังคงปรากฏชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินและอิฐโบราณกระจัดกระจายอยู่ในเนินโบราณสถานและบริเวณโดยรอบเนินโบราณสถานแห่งนั้น ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินที่มีการค้นพบมีอยู่หลายประเภท เช่น ฐานเสา เสา กรอบประตู และธรณีประตู เป็นต้น สำหรับฐานเสาและธรณีประตูทำด้วยหินทรายหรือหินปูน เช่นเดียวกับศาสนสถานในมณฑลแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมเดียวกัน แต่เสาและกรอบประตูทำด้วยหินแกรนิตเช่นเดียวกับศาสนสถานอื่น ๆ ที่ปรากฏในมณฑลในราชธานีแห่งนี้ ในขณะที่ศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ภายนอกราชธานีมีการใช้หินชนวนในการสร้างศาสนสถานเพียง 2 แห่งเท่านั้น คือ ศาสนสถาน ณ แหล่งโบราณคดีวัดโมคลาน ในตำบลโมคลาน อำเภอท่าศาลา และศาสนสถาน ณ วัดพระมงกุฎ ในตำบลนาเคียน อำเภอเมือง นอกจากนี้ยังปรากฏว่าเสาและกรอบประตูที่ทำด้วยหินแกรนิตที่ค้นพบใน

เทวาลัยแห่งนี้ ยังมีการสลักด้วยลวดลายในศิลปะแบบเดียวกันและร่วมสมัยกันกับที่ปรากฏใน ศาสนสถานที่ถูกกล่าวมาทั้งสองแห่งด้วย รวมทั้งกรอบประตูที่สลักขึ้นด้วยหินชนิดเดียวกัน รูปแบบทางศิลปะอย่างเดียวกัน และร่วมสมัยกันนี้ ยังได้ปรากฏขึ้นในศาสนสถานภายในมณฑลของราชธานีอีกแห่งหนึ่ง คือ ศาสนสถาน ณ โบราณสถานหมายเลข 17 วัดเพชรจริกตะวันตก (ร้าง) ตำบลในเมือง ภายในศาสนสถานซึ่งเป็นศูนย์กลางของมณฑลของลัทธิไศวนิกายของราชธานีแห่งนี้ นอกจากจะมีการค้นพบศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสลักด้วยแท่งหินแกรนิตที่มีทรวดทรงคล้ายเสาที่ถูกกล่าวมา คงจะเป็นที่ค้นพบศิลาจารึกของลัทธิไศวนิกายอีกหลักหนึ่งด้วย คือ ศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 15 รวมทั้งมีการค้นพบชิ้นส่วนของโยนิศิลาชิ้นหนึ่ง โดยโยนิตั้งกล่าวเป็นโยนิที่สลักด้วยหินทรายแผ่นบางรูปสี่เหลี่ยม มีการสลักเป็นขอบสูงขึ้นไปทั้งสี่ด้าน ด้านหนึ่งสลักเป็นรายนามคั่นออกมา อันเป็นโยนิที่มีรูปแบบทางศิลปะอย่างเดียวกันกับโยนิที่ค้นพบเป็นจำนวนมากในรัฐตามพรลิงค์ จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะอาจจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นโยนิที่ได้รับการสลักขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 14 นอกจากนี้ยังปรากฏว่าได้มีการนำชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมจากโบราณสถานแห่งนี้เป็นจำนวนมากมาสร้างเป็นถ้ำสำหรับการประดิษฐานพระพุทธรูปองค์หนึ่งทางด้านทิศตะวันตกของเนินโบราณสถานแห่งนี้ด้วย จากตำแหน่งที่ตั้งของศาสนสถานแห่งนี้แสดงว่า เป็นเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นจุดกึ่งกลางของมณฑลในราชธานีแห่งนี้ จึงเป็นเทวาลัยที่มีความสำคัญที่สุด เนื่องจากเมื่อมีการสถาปนาหัวหน้าแห่งรัฐเป็นพระศิวะประจำรัฐเช่นนี้ ส่งผลให้รัฐแห่งนี้อยู่ภายใต้ระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกาย ซึ่งหัวหน้าแห่งรัฐหรือพระศิวะแห่งรัฐจะทรงประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ตามระบบความเชื่อในเทวาลัยแห่งนี้เป็นหลัก เนื่องจากเทวาลัยแห่งนี้จะเป็นศูนย์กลางของมณฑลหรือศูนย์กลางแห่งจักรวาล อันหมายถึงเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ เพราะเป็นที่ประทับของพระศิวะแห่งรัฐ ซึ่งนอกจากเทวาลัยแห่งนี้จะสร้างขึ้นโดยมีแผนผังเป็นภาพจำลองของจักรวาลหรือมณฑลที่สมบูรณ์ภายในองค์ประกอบของตัวเทวาลัยเองในฐานะของมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดแห่งหนึ่งแล้ว ภายในราชธานีแห่งนี้ยังมีสระหรือเทวาลัยแห่งอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่รายรอบเทวาลัยแห่งนี้อีกเป็นจำนวนมาก โดยนัยนี้เทวาลัยแห่งนี้ นอกจากจะมีฐานะเป็นเทวาลัยหรือมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดแห่งหนึ่งแล้ว ยังมีฐานะเป็นศูนย์กลางของจักรวาลหรือศูนย์กลางของมณฑลที่ประกอบกันขึ้นโดยสระและเทวาลัยที่ศักดิ์สิทธิ์อีกเป็นจำนวนมากภายในราชธานีที่ตั้งอยู่รายรอบเทวาลัยแห่งนี้ ส่งผลให้ราชธานีแห่งนี้กลายเป็นมณฑลที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระศิวะภายในรัฐ ดังนั้น ภายในราชธานีแห่งนี้จึงปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่ามีเทวาลัยของพระ

คิวะตั้งอยู่อย่างหนาแน่นมาก โดยตึระหรือเทวาลัยเหล่านั้นตั้งอยู่บนสันทรายเก่าภายใน
 ปริณพทลของแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ล้อมอยู่โดยรอบที่กล่าวมา

โบราณสถานหมายเลข 2 ศาสนสถาน ณ วัดพระนคร ตำบลในเมือง เป็น
 ศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 1 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถาน
 หมายเลข 1 ประมาณ 100 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดพระนคร โดยยังคงปรากฏ
 ร่องรอยของศาสนสถานแห่งนี้ไว้ในบริเวณจุดศูนย์กลางของวัดพระนคร โดยร่องรอยที่ยังคง
 ปรากฏอยู่ คือ เศษอิฐโบราณและแท่งศิลาแลง ซึ่งเป็นร่องรอยของส่วนฐานของศาสนสถาน
 ภายในบริเวณวัดได้มีชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินของศาสนสถานแห่งนี้กระจัดกระจาย
 อยู่ในปริมาณมาก อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าศาสนสถานแห่งนี้มีขนาดใหญ่และอาจจะ
 ประกอบด้วยกลุ่มอาคารหลายหลัง โดยชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านี้ อาจจะแบ่งออกได้เป็น
 ห้าประเภท คือ ประเภทแรก ได้แก่ ชิ้นส่วนของแท่งหินที่ใช้เป็นวัสดุรองพื้นของส่วนฐานของ
 อาคาร เป็นแท่งหินที่มีรูปทรงต่าง ๆ หลายรูปทรง เช่น ทรงกลม ทรงเหลี่ยม และทรงไม่
 สมมาตรหรือหลายรูปทรงอยู่ในแท่งเดียวกัน เป็นต้น เป็นแท่งหินที่มีหลายขนาด โดยทรงกลม
 อาจจะมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ 10 - 70 เซนติเมตร แท่งหินเหล่านี้ประกอบด้วยหินหลาย
 ชนิด เช่น หินปูน หินทราย หินแกรนิต และศิลาแลง เป็นต้น โดยปกติจะมีการใช้แท่งหินเหล่านี้นี้
 ร่องไว้บนพื้นชั้นล่างสุด เพื่อการรองรับน้ำหนักของศาสนสถาน ก่อนที่จะมีการก่ออิฐส่วนฐาน
 ของศาสนสถานหรือการวางฐานเสาของศาสนสถานไว้ข้างบน แล้วจึงก่อสร้างศาสนสถานขึ้นมา
 ทางด้านบนโดยลำดับ แท่งหินประเภทนี้จึงค้นพบเป็นจำนวนมากในศาสนสถานทุกแห่งของ
 มณฑลพะเยาในราชธานีแห่งนี้ ประเภทที่สอง ได้แก่ ฐานเสา ส่วนใหญ่เป็นฐานเสาที่ทำเป็นแท่ง
 หินทรงลูกบาศก์หรือสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีขนาดใหญ่ มีการสลักด้านบนเป็นรูปทรงกลมและมีรู
 สำหรับสวมเดือยของเสาที่ตรงกลาง อันเป็นรูปแบบเดียวกันกับฐานเสาที่ใช้ในศาสนสถานใน
 วัฒนธรรมเดียวกันที่ค้นพบในมณฑลพะเยาอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ภายนอกราชธานีแห่งนี้ โดยเฉพาะใน
 เขตอำเภอท่าศาลา และอำเภอสิชล ประเภทที่สาม ได้แก่ ธรณีประตู ธรณีประตูที่ยังคงหลง
 เหลืออยู่ในศาสนสถานแห่งนี้ เป็นธรณีประตูที่ทำด้วยหินแกรนิต ซึ่งมักจะไม่ค่อยพบเห็นใน
 วัฒนธรรมนี้ เพราะในศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมเดียวกันมักจะใช้หินทรายหรือหินปูน
 เป็นหลัก แต่ก็มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับธรณีประตูที่ค้นพบในศาสนสถานแห่งอื่น ๆ และคงจะมี
 การสลักธรณีประตูโดยการใช้วิธีการสลักแท่งหินแยกออกจากกันเป็นสองชิ้น เนื่องจากธรณี
 ประตูที่ยังคงอยู่มีแต่เพียงส่วนที่มีการสลักเป็นรูปทรงกลมที่ส่วนปลายทั้งสองด้านของธรณีประตู
 ซึ่งเป็นรูที่ใช้สำหรับการสวมเดือยของบานประตูเครื่องไม้ โดยไม่ปรากฏส่วนของรูปสี่เหลี่ยมที่
 ใช้สำหรับการสวมเดือยของกรอบประตู ประเภทที่สี่ ได้แก่ กรอบประตู ส่วนใหญ่เป็นกรอบ

ประตู่ที่สลักด้วยหินปูนหรือหินทราย เช่นเดียวกันกับที่ค้นพบในศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมเดียวกัน และประเภทที่ห้า ได้แก่ เสา ส่วนใหญ่สลักด้วยหินแกรนิตเป็นแท่งรูปสี่เหลี่ยมขนาดยาว นอกจากนี้ยังมีการค้นพบแผ่นหินที่สลักบาง ๆ ที่ราบเรียบทั้งสองด้านที่แตกหักออกมาเป็นชิ้นส่วนหลายชิ้น และบางชิ้นมีร่องรอยการใช้ขีดหรือฝน จนมีรอยลึกลงไปเป็นแอ่งหลายแห่ง ในทำนองเดียวกันกับที่ปรากฏในโยนิหลายชิ้นที่ค้นพบในราชธานีแห่งนี้ ดังนั้น ชิ้นส่วนของแผ่นหินเหล่านั้น จึงอาจจะเป็นชิ้นส่วนของโยนิ

โบราณสถานหมายเลข 3 ศาสนสถาน ณ วัดชายคลอง (วัดชลเจนีบน) ตำบลในเมือง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 2 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 2 ประมาณ 150 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดชายคลอง (วัดชลเจนีบน) ซึ่งเป็นวัดที่ตั้งอยู่บริเวณภายนอกเขตกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกของเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นกำแพงเมืองก่ออิฐที่สร้างขึ้นตามแบบยุโรปในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งครองราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. 2199 – 2231 ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏร่องรอยของศาสนสถานแห่งนี้อยู่ในบริเวณชายเนินด้านทิศตะวันตกของแนวสันทรายเก่าแห่งนี้ โดยตั้งอยู่ริมลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมอยู่ระหว่างคลองท่าเรือกับคลองท่าวัง ซึ่งเป็นลำน้ำที่ไหลเลียบไปโดยตลอดแนวชายเนินด้านทิศตะวันตกของสันทรายเก่าแห่งนี้ และเป็นลำน้ำที่เป็นที่รวมของลำน้ำสายอื่น ๆ อีกหลายสายที่ไหลลงมารวมกันที่สันทรายเก่าแห่งนี้ ก่อนที่จะไหลล้อมรอบแนวสันทรายหรือมณฑลแห่งราชธานี แล้วไหลลงสู่อาณาจักรศรีธรรมราชทางทิศตะวันออก ร่องรอยของศาสนสถานแห่งนี้ มีลักษณะเป็นเนินดินที่ตั้งอยู่บนริมฝั่งของลำน้ำแห่งนี้ ยังคงมีอิฐโบราณและชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินกระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไป แม้ว่าการก่อสร้างในระยะหลังลงมาได้มีการทำลายหลักฐานดังกล่าวไปมาก ทั้งการถมสระน้ำโบราณ การปรับพื้นที่ และการสร้างอาคารลงบนสถาปัตยกรรมรุ่นเก่า รวมทั้งได้มีการใช้ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมโบราณมาปรับปรุงเป็นชิ้นส่วนสำหรับการก่อสร้างอาคารต่าง ๆ ในระยะหลังลงมาด้วย ดังหลักฐานที่ได้ปรากฏว่าได้มีการนำกรอบประตู่ศิลาของโบราณสถานดังกล่าวมา มาเจาะร่องเพิ่มเติมเพื่อใช้เป็นวัสดุในการก่อสร้างโบสถ์หลังหนึ่งสร้างขึ้นในศิลปะแบบอยุธยา เป็นต้น โดยชิ้นส่วนของโบราณสถานที่ยังคงหลงเหลืออยู่มีอยู่หลายอย่าง โดยเฉพาะกรอบประตู่ แท่งหินที่ใช้สำหรับการรองรับเป็นฐานรากของโบราณสถาน และอิฐโบราณ จากตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานแห่งนี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าโบราณสถานแห่งนี้เป็นเทวาลัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณท่าที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ เพื่อใช้สำหรับการอาบน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “ฆาต” (Ghat) ซึ่งมักจะปรากฏขึ้นโดยตลอดแนวยาวของแม่น้ำคงคาและแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ทุกสายของอินเดีย โดยบางบริเวณ โดยเฉพาะบริเวณที่มีสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ อย่างกรณีของเมืองกาซีจะมีฆาตดังกล่าว

นี้ตั้งอยู่อย่างหนาแน่นเป็นพิเศษ เพื่อให้บรรดาผู้จาริกแสวงบุญได้ลงมาประกอบพิธีกรรมอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำสายนั้น โดยในบริเวณขนาดดังกล่าว มักจะมีเทวาลัยที่ศักดิ์สิทธิ์ปรากฏอยู่ด้วย เทวาลัยหลายแห่งจึงปรากฏความศักดิ์สิทธิ์ควบคู่กันกับขนาดเหล่านั้น โดยขนาดดังกล่าวนี้มีหลายลักษณะ บางแห่งก็มีสภาพเป็นทำนักริมฝั่งที่ยังคงสภาพเป็นดินธรรมดา ยังไม่มีการปรับปรุงพัฒนา และบางแห่งได้รับการปรับปรุงพัฒนาเป็นทำนักริมฝั่งที่มีการทำขั้นบันไดทอดลงสู่แม่น้ำ โดยขั้นบันไดนั้นอาจจะทำด้วยไม้ อิฐ หิน หรือซีเมนต์ที่มีความมั่นคงแข็งแรง เพื่รองรับผู้จาริกแสวงบุญจำนวนมากที่หลั่งไหลกันมาประกอบพิธีกรรมอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์¹³⁶ ซึ่งนอกจากโบราณสถาน ณ วัดชายคลองแห่งนี้จะตั้งอยู่บนฝั่งของลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวแล้ว ยังตั้งอยู่ในบริเวณเทวาลัยที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่ง โดยเฉพาะเทวาลัยที่โบราณสถานหมายเลข 1 หมายเลข 2 และหมายเลข 5 และมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับโบราณสถานหมายเลข 4 อีกด้วย

โบราณสถานหมายเลข 4 สระน้ำโบราณ ณ วัดชายคลอง (วัดชลเจนียน) ตำบลในเมือง เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันกับโบราณสถานหมายเลข 3 โดยตั้งอยู่ถัดเข้ามาทางด้านในหรือด้านทิศตะวันออกของโบราณสถานหมายเลข 3 เพียงเล็กน้อย ปัจจุบันนี้ได้มีการปรับสภาพพื้นที่ภายในวัดแห่งนี้ จึงได้มีการถมสระน้ำโบราณแห่งนี้ไป โดยยังคงเหลือแต่ร่องรอยของขอบสระด้านทิศตะวันออกและด้านทิศใต้อยู่เพียงเล็กน้อย แต่สภาพที่ผู้วิจัยได้พบเห็นสระน้ำโบราณแห่งนี้เป็นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2510 ในขณะที่วัดแห่งนี้ยังอยู่ในสภาพที่รกร้าง เต็มไปด้วยสภาพป่า พื้นที่ยังคงอยู่ในสภาพเดิม สภาพแวดล้อมยังไม่ถูกบุกรุกทำลาย และเป็นวัดร้างแห่งหนึ่งนั้น สภาพของสระน้ำโบราณแห่งนี้ยังมีสภาพสมบูรณ์ เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีขนาดกว้างด้านละประมาณ 50 เมตร มีพืชน้ำปกคลุมโดยทั่วไป ยังมีน้ำขังอยู่เต็ม และมีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่โดยรอบขอบสระ จากตำแหน่งที่ตั้งและสภาพแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์กันกับตึระที่สำคัญหลายแห่งที่ได้กล่าวมา ทั้งในส่วนของลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ไหลผ่านและเทวาลัยหลายแห่ง ตลอดจนลักษณะของสระน้ำโบราณที่ปรากฏขึ้นในมณฑลแห่งอื่น ๆ ทั้งในส่วนของเทวาลัยบนภูเขาและเทวาลัยในที่ราบ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าสระน้ำโบราณแห่งนี้เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งของมณฑลแห่งราชธานีแห่งนี้ ตามระบบความเชื่อที่ปรากฏขึ้นโดยทั่วไปในเมืองโบราณของลัทธิไศวนิกาย อย่างกรณีของเมืองโบราณกาสี ซึ่งมีสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่ในเมืองโบราณแห่งนี้ไม่น้อยกว่า 34 ลูก โดยมักจะเรียกสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นว่า “กุนด์” (Kund) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสระน้ำที่ใช้สำหรับการประกอบพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะการเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เพื่อการประกอบพิธีกรรมอาบ

¹³⁶ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 3, 21, 46–47, 176, 197 and 222.

น้ำศักดิ์สิทธิ์ สระน้ำศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้มีทั้งที่เป็นสระน้ำที่ยังมีสภาพดั้งเดิม คือ การคงรักษาสภาพให้เป็นสระน้ำที่พื้นสระและขอบสระยังเป็นดินเหนียว และสระน้ำที่มีการปรับปรุงในระยะหลัง โดยการทำชั้นบันไดลงไปในสระ รวมทั้งการทำถนนหนทางเข้าสู่แหล่งที่สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่ เพื่อความสะดวกของผู้จาริกแสวงบุญ สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่สุคบางแห่งของเมืองนี้ ได้รับการกล่าวอ้างอิงถึงไว้ในคัมภีร์ปุราณะ ดังกรณีทีกล่าวว่พระสกันทะได้ทรงถ่ายทอดให้นักปราชญ์อัครดะทราบว่ ในบริเวณจุดกึ่งกลางของเมืองกาศิ มีทำน้ำศักดิ์สิทธิ์ของแม่น้ำคงคาอยู่แห่งหนึ่งมีชื่อว่า มณิกรณิกา (Manikarnika Ghat) เป็นทำน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของเมือง ในบริเวณทำน้ำแห่งนี้ นอกจากจะมีทำน้ำศักดิ์สิทธิ์ริมฝั่งแม่น้ำคงคาคงกล่าวแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่สุดตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาคด้วย คือ สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีชื่อว่ามณิกรณิกาคุณท์ (Manikarnika Kund) ในสถานที่แห่งนี้ผู้จาริกแสวงบุญจึงมีการประกอบพิธีกรรมการอาบน้าศักดิ์สิทธิ์ทั้งในแม่น้ำคงคาและในสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ โดยบริเวณนี้เป็นบริเวณศักดิ์สิทธิ์ที่มีความเก่าแก่มากที่สุดและสำคัญมากที่สุดของเมือง โดยความเก่าแก่และความสำคัญนั้นเกิดจากสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ซึ่งบางทีก็เรียกสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ว่าจักรปุษกรณิ (Chakrapushkarini Kund) ซึ่งมีความหมายว่าสระน้ำแห่งจักรและดอกบัว เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีมาก่อนที่ท้าวภาศิรจะอัญเชิญพระแม่คงคาลงมาจากสรวงสวรรค์ แต่เดิมมีขนาดใหญ่มาก แต่เมื่อแม่คงคาเสด็จมาแล้วได้กลับให้สระน้ำเหลือขนาดเล็กลง เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้างด้านละประมาณ 20 เมตร เชื่อกันว่าแหล่งกำเนิดของน้ำในสระไม่ได้มาจากแม่น้ำคงคา แต่มาจากแม่น้ำที่ไหลมาภายใต้พื้นดินสายหนึ่ง ซึ่งไหลโดยตรงมาจากโกมุขะ (Gomukha) ซึ่งมีความหมายว่าปากของโค ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเทือกเขาหิมาลัย อันเป็นสถานที่ซึ่งแม่น้ำคงคาได้เริ่มปรากฏขึ้นในภูเขาน้ำแข็งลูกหนึ่ง สระน้ำแห่งนี้พระวิษณุได้ทรงชุขึ้น โดยทรงใช้จักรของพระองค์ แล้วทรงบรรจุไว้ด้วยพระเสโท (เหยื่อ) ที่เป็นมงคลของพระองค์ลงไปจนเต็ม พระสกันทะได้ทรงกล่าวว่า ในครั้งที่มีน้ำท่วมทำลายครั้งใหญ่ ได้ส่งผลให้ไม่มีสิ่งใด ๆ หลงเหลืออยู่ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวหรือสิ่งที่ไม่ได้เคลื่อนไหว มีความมืดมิดทั่วทุกหนทุกแห่ง ไม่มีดวงอาทิตย์ ดวงดาว และดวงจันทร์ ไม่มีกลางวันและกลางคืน ไม่มีเสียง สัมผัส กลิ่น รูป และรส ไม่มีทิส มีแต่เพียงความจริงอันบริสุทธิ์เพียงอย่างเดียว คือ พรหมัน ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม้อาจจะเข้าใจได้ด้วยจิตใจหรือความรู้สึกหรือคำพูด รวมทั้งปราศจากรูปและปราศจากการเปลี่ยนแปลง ในที่สุดพระผู้เป็นเจ้าได้ทรงปรารณาที่จะทรงสร้างสิ่งที่สองขึ้นมาอย่างหนึ่ง จึงทำให้เกิดสิ่งดังกล่าวขึ้นมาในรูปอันบริสุทธิ์ที่เรียกว่าอิศวร ซึ่งทรงเป็นเทพเจ้า โดยพระศิวะทรงเป็นรูปแบบที่ปราศจากรูปของเทพเจ้าองค์นี้ พร้อมกับได้เกิดเทพีที่เป็นศักดิ์ของพระองค์เรียกว่าประกฤติ (Prakriti) ซึ่งมีความหมายว่าสสาร ในทำนองเดียวกันกับที่เรียกว่ามายา (Maya) ซึ่งมีความหมายว่าล่อลวง ในที่สุดทั้งพระศิวะและศักดิ์ของ

พระองค์ได้ทรงสร้างสถานที่แห่งนี้ขึ้น โดยทั้งสองพระองค์ได้อวตารลงมาและทรงเนรมิตพื้นโลกขึ้นมา และไม่ได้ทรงจากไปไหน แม้แต่ในยามที่จะมีการล้างโลก จึงเรียกสถานที่นี้ว่าเป็นอวิมุคตะ (Avimukta) ซึ่งมีความหมายว่าไม่ละทิ้ง วันหนึ่งขณะที่พระศิวะและศักติได้ประทับอยู่ในป่าแห่งความสุขสำราญ ได้ทรงคิดว่าควรจะมียิ่งมีชีวิตอย่างอื่นขึ้นมาอีกสักชนิด เพื่อทำหน้าที่สร้างโลก ดูแลโลก และปกป้องคุ้มครองโลก เพื่อทั้งสองพระองค์จะได้ไม่ต้องทรงเป็นห่วงกังวลกับสิ่งดังกล่าว จะได้อุทิศตนเองสำหรับการสนับสนุนการปลดปล่อยให้เป็นอิสระได้อย่างเต็มที่ ดังนั้น จึงได้ทรงสร้างพระวิญญูขึ้นมา โดยให้ทรงมีคุณสมบัติที่ดีพร้อม แล้วทรงมอบหมายให้พระวิญญูทรงสร้างทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นมาบนพื้นโลก ตามแบบแผนที่วางไว้ในพระเวทอันศักดิ์สิทธิ์ พระวิญญูจึงทรงดำเนินการตามที่ได้รับมอบหมายอย่างจริงจัง โดยการขุดสระน้ำแห่งนี้ขึ้นด้วยจักรของพระองค์ เป็นสระที่สวยงามด้วยดอกบัว โดยการทรงใช้เหงื่อของพระองค์บริบูรณ์ไว้จนเต็ม พระองค์ได้ทรงประทับนั่งอยู่บนขอบสระแห่งนั้น เพื่อการทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างจริงจังเป็นเวลาห้าแสนปี วันหนึ่งพระศิวะและศักติเสด็จผ่านมาทางนี้ ทรงเห็นพระวิญญูประทับอยู่ โดยมีรังสีเจิดจ้าออกมาจากพระองค์ พระศิวะทรงร้องเรียกพระวิญญูและให้พระวิญญูทรงเลือกสิ่งทีพระองค์ปรารถนา พระวิญญูทูลว่าทรงปรารถนาแต่เพียงแค่ว่าทรงปรากฏให้เห็นในยามที่พระศิวะทรงปรากฏพระวรกายขึ้น พระศิวะโค้งพระเศียรลงด้วยความประทับใจในความจงรักภักดีของพระวิญญู ทำให้มนิกรรมกาหรือดวงหูที่ทำด้วยเพชรพลอยของพระองค์ตกลงไปในสระนั้น พระศิวะประทานสิ่งที่พระวิญญูทูลขอ รวมทั้งเพิ่มสิ่งอื่น ๆ ให้ด้วย คือ สถานที่แห่งนี้ที่เรียกว่าจักรบุษกริณีหรือมนิกรรมกา สระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้จึงเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์และตื้นระแห่งแรกของโลก ซึ่งพระวิญญูทรงสร้างขึ้นในขณะที่จักรวาลที่แท้จริง คือ กาศี กาศีจึงกลายเป็นพื้นดินที่เคยอยู่ใต้พระบาทของพระศิวะและพระนางปารวตีมาแล้วทุกหนทุกแห่ง นอกจากนี้ปุราณะยังได้กล่าวต่อไปด้วยว่า พระศิวะได้ทรงให้พระวิญญูทูลขอเป็นครั้งสุดท้ายด้วย พระวิญญูจึงทรงทูลขอครั้งสุดท้าย ซึ่งเป็นสิ่งเดียวที่ทำให้กาศีมีความสำคัญอย่างแท้จริง คือ ทูลขอให้พระศิวะทรงอนุญาตให้กาศีเป็นสถานที่แห่งการปลดปล่อยให้เป็นอิสระหรือมุคตะ (Mukta) แห่งหนึ่ง¹³⁷

ระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายที่พระสกันทะได้ทรงถ่ายทอดให้แก่กัปราชญ์อัครดะดังกล่าวนี้นอกจากจะสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อเกี่ยวกับสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แล้วยังสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับการสถาปนาเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกาย ตลอดจนระบบความเชื่อเกี่ยวกับความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระศิวะกับพระวิญญู และบทบาทอันสำคัญของพระวิญญูในฐานะที่เป็นผู้ซื้อสัตย์จงรักภักดีต่อพระศิวะ ซึ่งยังมีคัมภีร์ปุราณะอีกเป็น

¹³⁷ Ibid., pp. 238 – 245.

จำนวนมากที่สะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อดังกล่าวนี้ ดังที่คัมภีร์ศิวปุราณะ (Shiva Purana) ได้กล่าวว่าพรหมัน ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดเอง โดยไม่มีผู้ใดสร้าง และไม่ได้แสดงให้เห็น ได้ทรงสร้างสิ่งมีชีวิตอย่างที่สองขึ้นมาเรียกว่าพระศิวะ พร้อมด้วยสิ่งของของประจำพระองค์ ถัดจากนั้นพระศิวะได้ทรงแบ่งพระองค์ออกเป็นสองภาค กลายเป็นผู้ชายและผู้หญิง คือ พระศิวะและศักติ ในขณะที่เดียวกันพระศิวะและศักติได้ทรงสร้างบุรุษ หรือปุรุชะ (Purusha) ขึ้นมาเรียกว่าพระวิษณุ พร้อมด้วยชายาของพระองค์ที่เรียกว่าประภติ บุรุษและประภติทั้งสองนี้ทรงได้รับคำสั่งให้เป็นผู้สร้างสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาล แต่ไม่มีสถานที่สำหรับให้ทั้งสองปฏิบัติหน้าที่ เนื่องจากในเวลานั้นยังไม่มีสถานที่ใด ๆ ปรากฏขึ้นในท้องฟ้าอันว่างเปล่า ด้วยเหตุนั้น พระศิวะจึงได้ทรงสร้างเมืองที่สวยงามขึ้นมาแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นเมืองที่มีความรุ่งโรจน์และศักดิ์สิทธิ์ บุรุษหรือพระวิษณุได้ประทับนั่งที่นั่น โดยได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างจริงจังโดยการทรงใช้กำลังของพระองค์เอง จากการที่พระองค์ทรงใช้กำลัง ทำให้น้ำเริ่มไหลออกมาจากพระวรกายส่วนต่าง ๆ ของพระองค์ แล้วไหลไปเหนือพื้นผิวของท้องฟ้าที่เคยว่างเปล่า นั้น เมื่อพระวิษณุทรงเห็นน้ำนั้นก็ทรงส่ายพระเศียรด้วยความประหลาดพระทัย ทำให้ต่างหูของพระองค์ตกลงไปในน้ำ จนได้กลับกลายเป็นสถานที่ที่รู้จักกันในนามของมณิครรณิกาหรือต่างหูเพชรพลอย ในที่สุดน้ำได้กลับกลายเป็นขยายออกไปอย่างกว้างขวางมากขึ้นทุกที ทำให้เมืองแห่งนี้เริ่มลอยขึ้นมา โดยได้รับการรองรับไว้ด้วยตรีศูล ซึ่งเป็นอาวุธประจำพระองค์ของพระศิวะ พระวิษณุบรรทมเหนือน้ำในที่นั้น พร้อมกับได้ปรากฏพระพรหมและไข่แห่งจักรวาล (Cosmic Egg) ออกมาจากพระนาภีของพระวิษณุ เพื่อใช้ในการสร้างสรรพสิ่ง ในที่สุดพระศิวะได้ทรงยกเมืองกาสิลงมาจากตรีศูลของพระองค์ แล้วทรงปลดปล่อยให้กาสิเข้าไปอยู่ในโลกของมนุษย์ แต่เมื่อโลกดังกล่าวจะถูกทำลายลงอีกครั้ง พระศิวะจะทรงยกกาสิไว้ด้วยตรีศูลของพระองค์อีก¹³⁸ สำหรับสิ่งที่พระวิษณุได้ทรงทูลขอเป็นประการสุดท้ายจากพระศิวะที่กล่าวมา ได้ส่งผลให้เมืองนี้มีพลังอำนาจในการปลดปล่อยให้เป็นอิสระ โดยพระองค์ได้ทูลขอให้เมืองนี้เป็นสถานที่สำหรับกิจกรรมทุกรูปแบบที่มีความหลากหลายในทางด้านการประกอบพิธีกรรมเพื่อการกระทำสักการะบูชา การบริจาดทาน การแสดงความเมตตา กรุณา การบำเพ็ญกุศล การทำบุญ การประกอบอภัยพิธิ การเซ่นสังเวย และการบวงสรวง เพื่อจะนำมาซึ่งโมกษะ (Moksha) ซึ่งเป็นผลจากสิ่งดังกล่าวนี้ โดยพระองค์ได้ทรงทูลขอว่า สำหรับโมกษะที่ได้รับจากสถานที่แห่งนี้ ขอให้เป็นอย่างอิสระ โดยปราศจากข้อจำกัด ขอให้ปราศจากกฎระเบียบอันเคร่งครัดที่เกี่ยวกับจิตวิญญาณที่ปฏิบัติได้อย่างยากลำบาก ซึ่งเป็นกฎระเบียบของเหล่าโยคี ฤาษี คาปส และนักบวชทั้งหมด รวมทั้งยังทรงทูลขอว่า แม้แต่สรรพสัตว์ที่ต่ำที่สุด

¹³⁸ Ibid., pp. 242 – 243.

เช่น กระต่าย และงู เป็นต้น ก็ขอให้ได้รับบรรลุซึ่งความสุขจากโมกษะอันศักดิ์สิทธิ์ในสถานที่แห่งนี้ พระศิวะได้ประทานทุกอย่างตามที่พระวิษณุทูลขอ ส่งผลให้กาฬกลายเป็นเมืองกาฬที่ศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งพระศิวะได้ประทานเพิ่มเติมเข้าไปอีก คือ ให้พระวิษณุทรงเป็นพระวิษณุที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยมอบหมายให้พระวิษณุทรงเป็นผู้สร้างสรรค์และปกป้องคุ้มครองเมืองกาฬ ในที่สุดพระศิวะก็ทรงเป็นอิสระจากภาระหน้าที่ในทางโลก ทรงสามารถที่จะกลับกลายเป็นเทพเจ้าแห่งเมืองแห่งการปลดปล่อยให้เป็นอิสระแห่งนี้¹³⁹ ส่วนมณิกระณิกาซึ่งเป็นสถานที่ที่พระวิษณุได้ทรงพบกับพระศิวะและพระนางปารวตีในตอนเริ่มต้นนั้น ได้กลับกลายเป็นตึระแห่งตึระทั้งหมด อันหมายถึงการกลับกลายเป็นสถานที่ที่มีพลังอำนาจเป็นอย่างยิ่ง จนตึระแห่งอื่น ๆ ทั้งหมดจะต้องมายังสถานที่แห่งนี้ในตอนเที่ยง เพื่อการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ เพื่อการเทบาปทั้งหมดที่ได้รับรุกรานเป็นจำนวนมากมายมหาศาล เนื่องจากตึระแต่ละแห่งได้รับมาจากผู้จาริกแสวงบุญเป็นจำนวนมากมากองไว้ในสถานที่แห่งนี้ แล้วจะทำให้ตึระแต่ละแห่งกลับมีความบริสุทธิ์ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้สถานที่แห่งนี้ยังเป็นตึระสำหรับเหล่าเทพเจ้า พระศิวะที่ทรงพระนามว่าวิเศศวระ (Vishveshvara) และพระนางปารวตีได้เสด็จมาประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในตอนเที่ยง พระวิษณุและพระลักษมี (Lakshmi) ได้เสด็จมาจากสวรรค์ที่ชื่อไวคุณฐะ (Vaikuntha) ของพระองค์ เพื่อการทรงประกอบพิธีกรรมดังกล่าวเช่นกัน พระพรหมได้เสด็จมาจากสวรรค์ที่ชื่อสัตยโลก (Satyaloka) ของพระองค์ พระอินทร์ (Indra) และเทพรักษาทั้งสองอื่น ๆ ได้เสด็จลงมาทุกองค์ เทพเจ้าทั้งหมดทุกระดับชั้นและเทพได้เสด็จมาทรงประกอบพิธีกรรมอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่กุณฑลแห่งนี้¹⁴⁰

โบราณสถานหมายเลข 5 ฐานพระสยม ค้ำบลในเมือง เป็นเทวาลัยที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 2 ประมาณ 300 เมตร ปัจจุบันล้อมรอบด้วยอาคารบ้านเรือนของประชาชน สภาพที่ยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบันเป็นอาคารที่ได้รับการบูรณะแล้ว โดยมีสภาพเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีประตูทางเข้าทางด้านทิศตะวันออก ปรากฏอยู่ในลักษณะของอาคารที่มีผนังก่ออิฐทั้งสี่ด้าน โดยส่วนของผนังอาจจะพังทลายไป จึงยังคงเหลืออยู่เฉพาะส่วนฐานที่สูงเหนือพื้นขึ้นมาประมาณ 1 เมตร ยกเว้นทางด้านในสุดหรือด้านทิศตะวันตก นอกจากจะมีผนังสูงชันมากกว่าด้านอื่น ๆ แล้ว ยังมีส่วนที่ทำเป็นห้องเล็ก ๆ ที่มีการก่ออิฐขึ้นมาให้มีหลังคาเป็นรูปโดม มีช่องประตูทางเข้าเล็ก ๆ อยู่ทางทิศตะวันออก แต่ส่วนหลังคาพังทลายไป จึงมีการสร้างอาคารไม้เล็ก ๆ คลุมไว้ เนื่องจากภายในห้องนี้เป็นที่

¹³⁹ Ibid., pp. 243 – 245.

¹⁴⁰ Ibid., p. 245.

ประดิษฐานศิวลึงค์ศิลาองค์หนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นศิวลึงค์ที่สร้างขึ้นตามแบบประเพณีนิยม คือ ส่วนทั้งสามของศิวลึงค์มีขนาดความสูงไล่เลี่ยกัน ได้แก่ ส่วนฐานรูปสี่เหลี่ยมหรือพรมภาค ส่วนกลางรูปแปดเหลี่ยมหรือวิฆณุภาค และส่วนยอดรูปทรงกลมหรือรูปทรงแท่ง โดยศิวลึงค์องค์นี้ได้มีการฝังไว้ให้โผล่ขึ้นมาเหนือพื้นดินตั้งแต่ส่วนบนของวิฆณุภาคแต่เพียงเล็กน้อยและส่วนรูปทรงแท่งทั้งหมดเท่านั้น โดยฝังไว้ในโยนิศิลาซึ่งเป็นโยนิที่สลักตรงกึ่งกลางให้เป็นรูรูปแปดเหลี่ยม โดยศิวลึงค์โผล่ขึ้นมาตรงรูที่กึ่งกลางของโยนิชิ้นนี้ ทั้งศิวลึงค์และโยนิสลักด้วยหินทรายเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 9) สำหรับโยนิชิ้นนี้เป็นโยนิที่มีรูปทรงแปลกออกไปจากโยนิที่ค้นพบโดยทั่วไปในรัฐตามพรลิงค์ เนื่องจากได้มีการสร้างขึ้นเป็นรูปทรงกลม มีร่อนน้ำมันหรือโสมสูตรที่มีขนาดยาวยื่นออกไปทางด้านหนึ่ง โดยโยนิรูปแบบนี้ในขณะนี้ค้นพบในรัฐนี้เพียงสองชิ้นเท่านั้น คือ โยนิชิ้นนี้กับอีกชิ้นหนึ่งค้นพบที่เทวาลัยบนเขาคา ส่วนในเทวาลัยแห่งอื่น ๆ ได้มีการค้นพบโยนิที่มีรูปทรงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้าทั้งสิ้น โยนิที่มีทรวดทรงเป็นรูปทรงกลมชิ้นนี้มีความคล้ายคลึงกันกับโยนิรูปทรงกลมที่มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในเมืองโบราณกาสิ โดยเฉพาะโยนิที่สลักไว้คู่กันกับศิวลึงค์ที่เทวาลัยที่เกธารฆาต (Kedara Ghat)¹⁴¹ นอกจากนี้คงจะด้วยเหตุที่ศิวลึงค์องค์นี้ฝังลงไปลึกมาก และโผล่ขึ้นมาเหนือพื้นดินแต่เพียงเล็กน้อยก็เป็นได้ จึงทำให้เกิดระบบความเชื่ออันเป็นที่มาของชื่อของเทวาลัยแห่งนี้ว่า “ฐานพระสยม” ซึ่งคงจะเป็นชื่อที่สืบเนื่องมาจากชื่อ “สวัมภู” (Svayambhu) ซึ่งมีความหมายว่าผู้เกิดเอง และเป็นชื่อที่ใช้สำหรับการเรียกศิวลึงค์หรือรูปเคารพที่เชื่อกันว่าเกิดขึ้นเอง โดยไม่มีผู้ใดสร้างขึ้น และได้ปรากฏขึ้นด้วยความสมัครใจของตนเอง ในประเทศอินเดียมีศิวลึงค์ที่เกิดขึ้นเองโดยไม่มีผู้สร้าง โดยโผล่ขึ้นมาจากพื้นดินในลักษณะที่มีรูปร่างเหมือนสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์ทุกประการ จำนวน 68 องค์เรียกว่า “สวัมภูลึงคะ” (Svayambhu Linga) แต่โดยข้อเท็จจริงปรากฏว่ามีศิวลึงค์หลายพันองค์ที่ประชาชนเรียกว่าสวัมภู¹⁴² ในทำนองเดียวกันกับที่ปรากฏชื่อชิ้นโยนิในเทวาลัยแห่งนี้ คือ ฐานพระสยม อันมีความหมายว่าสถานที่แห่งการปรากฏขึ้นของสวัมภูหรือสวัมภูลึงคะ เนื่องจากได้เห็นศิวลึงค์ที่ประดิษฐานอยู่ภายในเทวาลัยแห่งนี้โผล่ขึ้นมาจากพื้นดินแต่เพียงเล็กน้อย จึงเข้าใจว่าเป็นสวัมภูลึงคะ จึงเรียกชื่อเทวาลัยตามชื่อของสวัมภูลึงคะ ภายในเทวาลัยแห่งนี้ทางด้านหน้าของห้องที่ประดิษฐานศิวลึงค์และโยนิที่กล่าวมา ยังปรากฏโบราณวัตถุที่สำคัญสองชิ้น คือ ชิ้นแรก ได้แก่ โยนิรูปสี่เหลี่ยมที่ทำด้วยหินปูน และชิ้นที่สอง ได้แก่ แท่งหินรูปสี่เหลี่ยมที่สลักตกแต่งเป็นอย่างดี แต่แตกออกและหายไปบางส่วน ส่วนที่เหลืออยู่เป็นแท่ง

¹⁴¹ Ibid., p.105.

¹⁴² Ibid., p.110.

หินที่หนามาก มีการสลักเป็นรูปกรวย และอาจจะเหลืออยู่เพียงครึ่งเดียว ตรงกลางสลักลงไปเป็นรูขนาดใหญ่และลึก จึงอาจจะเป็นที่ตั้งการเป็นชิ้นส่วนของฐานของรูปเคารพ หรือชิ้นส่วนของฐานเสา หรือชิ้นส่วนของกล่อ่งสำหรับบรรจุสิ่งของมีค่าที่มักจะมีการฝังไว้ในขณะที่มีการประกอบพิธีกรรมก่อสร้างอาคาร ส่วนชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินที่ยังคงวางอยู่ในบริเวณเทวาลัยแห่งนี้หลายชิ้น คือ ส่วนของเสารูปสี่เหลี่ยมและมีขนาดยาวที่ทำด้วยหินแกรนิต ปัจจุบันยังคงเป็นศาสนสถานสำหรับการจารึกแสวงบุญและการประกอบพิธีกรรมของชุมชน

โบราณสถานหมายเลข 6 เสาชิงช้า ตำบลในเมือง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 5 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 5 ประมาณ 1 กิโลเมตร โดยตั้งอยู่ในลักษณะที่เป็นกลุ่มโบราณสถาน คือ ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันกับโบราณสถานอีก 3 แห่ง คือ โบราณสถานหมายเลข 7 หมายเลข 8 และหมายเลข 9 ซึ่งสถานที่ตั้งปัจจุบันเป็นบริเวณบ้านตลาดท่าม้าหรือตลาดท่าม้า ศาสนสถานแห่งนี้เป็นที่ตั้งของเสาชิงช้า ซึ่งเป็นศาสนสถานที่สำคัญในการประกอบพิธีกรรมไล่ชิงช้า เสาชิงช้าที่สร้างขึ้นนั้นจะได้รับการบูรณะหรือเปลี่ยนใหม่อยู่เสมอ เนื่องจากเป็นเสาชิงช้าที่สร้างขึ้นโดยใช้ท่อนซุงขนาดใหญ่ทั้งคัน จึงเสื่อมสภาพได้เร็ว ต้องมีการเปลี่ยนใหม่เป็นระยะ ๆ โดยมักจะมีการเลือกไม้มงคลที่มีเนื้อแข็ง ลำต้นสูงใหญ่ จำนวน 2 ต้น มาทำเสาชิงช้า โดยปักให้ส่วนปลายสอดเข้าหากันเล็กน้อย ส่วนยอดสุดมีไม้คานพาดไว้ พิธีกรรมไล่ชิงช้าเป็นพิธีกรรมที่สำคัญของเมือง มีการจัดต่อเนื่องกันมา โดยมีพิธีใหญ่สองพิธี คือ พิธีตรียัมปวาย (ตรียัมปวาย) จัดขึ้นในคราวที่พระสิวะเสด็จลงมาเยี่ยมโลกมนุษย์ในวันขึ้น 7 ค่ำ เดือนอ้าย และพิธีตรีปวาย (ตรีปวาย) จัดขึ้นในคราวที่พระวิฆณุหรือพระนารายณ์เสด็จลงมาเยี่ยมโลกมนุษย์ในวันแรม 1 ค่ำ เดือนอ้าย แต่พิธีนี้รัฐบาลให้ยกเลิกไปเมื่อปี พ.ศ. 2467 อันเป็นระยะเวลาที่เศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ แต่ปัจจุบันนี้เสาชิงช้าดังกล่าวก็ยังคงอยู่

โบราณสถานหมายเลข 7 โบสถ์พราหมณ์ ตำบลในเมือง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันกับโบราณสถาน หมายเลข 6 โดยตั้งอยู่ทางทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 6 ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 6 ประมาณ 30 เมตร เป็นเทวาลัยที่ได้รับการบูรณะต่อเนื่องมายาวนาน จนครั้งสุดท้ายมีลักษณะเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า สร้างด้วยไม้ มีเสา 10 ต้น ยกพื้นสูงเล็กน้อย มีบันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก มีลูกกรงไม้ล้อมทั้งสี่ด้าน ระหว่างลูกกรงไม้กับผนังกันห้องเดินได้โดยรอบ หลังคามุงด้วยกระเบื้อง มีประติมากรรมประดิษฐานอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งสิวลึงค์ โยนิ พระคเณศ และพระอุมา ต่อมาอาคารชำรุดมาก จึงย้ายไปยังที่อื่น ๆ จนในที่สุดอาคารพังทลายก็ไม่ได้มีการซ่อมแซมจนกระทั่งปัจจุบันนี้ อย่างไรก็ดี จากประติมากรรมที่ยังคงปรากฏอยู่ในศาสนสถานและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ยังหลงเหลืออยู่หลายชิ้นในบริเวณศาสน

สถาน อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นศาสนสถานที่ร่วมสมัยกันกับศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมนี้ และในขณะที่ศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ได้เริ่มขบเซาลงนับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ศาสนสถานแห่งนี้ก็ยังคงดำรงความสำคัญสืบมา จนกระทั่งพิธีกรรมของพราหมณ์ถูกยกเลิกไป ทำให้ศาสนสถานแห่งนี้ลดความสำคัญลงโดยลำดับ

โบราณสถานหมายเลข 8 หอพระอิศวร ค้ำบลในเมือง ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 7 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 7 ประมาณ 10 เมตร เป็นศาสนสถานที่ได้รับการบูรณะต่อเนื่องมาหลายครั้ง จนมีการสร้างขึ้นใหม่ในที่สุด อาคารที่สร้างขึ้นใหม่เป็นอาคารที่มีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยม ผังก่ออิฐ โครงหลังคาทำด้วยเครื่องไม้ มุงด้วยกระเบื้องดินเผา หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ภายในอาคารมีประติมากรรมที่สำคัญประดิษฐานอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะศิวิลิ่งค์และโฮนิ จากประติมากรรมที่ยังคงปรากฏอยู่ในศาสนสถาน และร่องรอยของชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินและอิฐโบราณที่ค้นพบในบริเวณนี้ โดยเฉพาะแท่งหินขนาดใหญ่หลายรูปแบบ อาจจะสันนิษฐานได้ว่า เป็นศาสนสถานที่ร่วมสมัยกันกับศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมเดียวกันในรัฐนี้ และได้ดำรงความสำคัญร่วมกันกับโบราณสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันนี้ต่อมาในระหะหลังอีกยาวนาน ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางแห่งการประกอบพิธีกรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ของชุมชน จนกระทั่งพิธีกรรมเหล่านั้นได้ถูกยกเลิกไป ทำให้บทบาทของศาสนสถานแห่งนี้ลดความสำคัญลงไปมาก

โบราณสถานหมายเลข 9 หอพระนารายณ์ ค้ำบลในเมือง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของโบราณสถานหมายเลข 8 โดยมีถนนราชดำเนินตัดผ่านตรงกลางระหว่างศาสนสถานทั้งสอง เป็นศาสนสถานที่ได้มีการบูรณะหลายครั้ง จนกระทั่งมีการสร้างขึ้นใหม่ในปัจจุบันนี้ โดยมีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับโบราณสถานหมายเลข 8 ที่กล่าวมา แต่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ซึ่งเป็นการหันหน้าออกสู่ถนนที่ตัดผ่าน แต่เดิมเป็นที่ประดิษฐานประติมากรรมของพระวิษณุศิวาที่เป็นประติมากรรมรุ่นแรกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้องค์หนึ่ง ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 แต่ปัจจุบันได้ย้ายไปจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช จากประติมากรรมที่ปรากฏอยู่ในศาสนสถานและร่องรอยของอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินที่ค้นพบในบริเวณศาสนสถาน อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นศาสนสถานที่ร่วมสมัยกันกับศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมเดียวกัน แต่ในขณะที่ศาสนสถานแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่งของราชธานีได้ขบเซาลง ศาสนสถานแห่งนี้ยังคงดำรงความสำคัญสืบต่อมา เช่นเดียวกับศาสนสถานอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน

โบราณสถานหมายเลข 10 ศาสนสถาน ณ วัดจันทาราม ตำบลท่าวัง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 9 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 9 ประมาณ 2 กิโลเมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดจันทาราม โดยยังคงปรากฏร่องรอยของศาสนสถานแห่งนี้ภายในบริเวณจุดกึ่งกลางของแนวกำแพงด้านทิศเหนือของวัดนี้ โดยร่องรอยที่ยังคงปรากฏอยู่ คือ เศษอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินหลายชิ้น โดยเฉพาะชิ้นส่วนของหินที่ใช้สำหรับรองพื้นหรือฐานรากของอาคาร ซึ่งค้นพบเป็นจำนวนมาก และยังคงกระจัดกระจายโดยทั่วไป รวมทั้งชิ้นส่วนของกรอบประตูที่อยู่ในสภาพชำรุด ซึ่งบางส่วนของบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางทิศเหนือของวัดและริมคลองท่าวังได้นำไปใช้เพื่อการต่าง ๆ ส่วนประติมากรรมที่สำคัญที่ค้นพบในศาสนสถานแห่งนี้ คือ โยนีศิลาชิ้นหนึ่ง ซึ่งสลักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ปัจจุบันนำไปจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

โบราณสถานหมายเลข 11 ศาสนสถาน ณ บ้านท่าวัง ตำบลท่าวัง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 10 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 10 ประมาณ 100 เมตร เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่บนริมฝั่งทางด้านทิศใต้ของคลองท่าวัง เมื่อหลายปีมาแล้วได้มีการก่อสร้างสะพานแห่งหนึ่งชื่อว่าสะพานราเมศวร์ข้ามคลองท่าวังในบริเวณที่ใกล้กันกับศาสนสถานแห่งนี้ ศาสนสถานแห่งนี้จึงตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเชิงสะพาน ในปัจจุบันได้มีการปรับปรุงพื้นที่เป็นสวนสาธารณะเชิงสะพานแห่งนี้ทับลงไปบนศาสนสถาน แต่ยังคงปรากฏร่องรอยของอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมกระจัดกระจายอยู่ โดยเฉพาะชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหิน ประเภทหินสำหรับรองพื้นหรือฐานรากของอาคาร รวมทั้งเศษอิฐโบราณที่ชาวบ้านในบริเวณนั้นได้รื้อมาใช้ในการก่อสร้างอาคารบ้านเรือนของตน นอกจากนี้ยังมีถนนตัดผ่านศาสนสถานอีกด้วย จึงคงจะมีการปรับสภาพและนำวัสดุจากศาสนสถานไปใช้ด้วย อีกทั้งยังตั้งอยู่ริมฝั่งของคลองท่าวัง จึงส่งผลให้ศาสนสถานถูกน้ำกัดเซาะและถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วอีกด้วย ดังที่ได้ปรากฏว่าวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างศาสนสถานถูกกัดเซาะลงไปจมอยู่ในคลองเป็นจำนวนมาก รวมทั้งศิ่วลึงค์ศิลาลองค์หนึ่งที่ค้นพบภายในศาสนสถานที่จมอยู่ในบริเวณชายฝั่ง จากตำแหน่งที่ตั้งของศาสนสถานแห่งนี้ คือ ตั้งอยู่ริมฝั่งของลำน้ำท่าวัง ซึ่งเป็นลำน้ำศักดิ์สิทธิ์สายหนึ่ง ในช่วงที่ลำน้ำสาขานี้ไหลตัดผ่านสันทรายเก่านครศรีธรรมราช เพื่อไปลงสู่อ่าว นครศรีธรรมราชทางทิศตะวันออก โดยศาสนสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ตรงจุดกึ่งกลางของแนวสันทรายบนฝั่งทางด้านใต้ของลำน้ำสาขานี้ และตั้งอยู่ใกล้กันกับศาสนสถานอีกหลายแห่งของลัทธินี้ คือ โบราณสถานหมายเลข 10 และหมายเลข 12 จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้ คงจะตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นหาดหรือท่าสำหรับการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ของลำน้ำสาขานี้ ในทำนองเดียวกันกับโบราณสถานหมายเลข 3 ที่กล่าวมา

โบราณสถานหมายเลข 12 ศาสนสถาน ณ บ้านท่าดิน ตำบลปากพูน เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 11 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 11 ประมาณ 200 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณศาลเจ้ามาโจ้ว โบราณสถานแห่งนี้ เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์สายเดียวกันกับโบราณสถานหมายเลข 11 โดยตั้งอยู่ในบริเวณฝั่งตรงกันข้ามและเชื่อมกันเล็กน้อยกับโบราณสถานหมายเลข 11 และนับเป็นศาสนสถานหรือตึระที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือสุดของมณฑลของราชธานีแห่งนี้ รวมทั้งจากตำแหน่งที่ตั้งของศาสนสถาน อาจจะสันนิษฐานได้ว่าคงจะเป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในตึระที่เป็นท่าหน้าสำหรับการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งของมณฑลแห่งนี้ ศาสนสถานแห่งนี้ได้ถูกสร้างทับด้วยศาลเจ้าและบ้านเรือนของประชาชน แต่ยังคงปรากฏร่องรอยของศาสนสถานอยู่ โดยเฉพาะเศษอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหิน ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมดังกล่าวได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากและมีหลายประเภท ชิ้นส่วนที่สำคัญ ได้แก่ เสารูปสี่เหลี่ยมที่มีขนาดยาวที่สลักด้วยหินแกรนิตหลายชิ้น กรอบประตูที่มีสภาพชำรุดหลายชิ้น และแท่งหินสำหรับใช้รองพื้นหรือฐานรากของอาคาร โดยในบรรดาชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านี้ ได้มีการค้นพบแท่งหินที่มีการสลักให้มีลักษณะคล้ายกับฐานเสารวมอยู่ด้วยหลายชิ้น โดยแท่งหินเหล่านี้ สลักด้วยหินแกรนิตเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้างด้านละ 54 เซนติเมตร ด้านหน้ามีการจัดจนราบเรียบ ส่วนด้านล่างสลักลงมาเป็นขอบหนาราว 13 เซนติเมตร ถัดจากนั้นไม่ได้ขัดแต่ง คงทิ้งให้แท่งหินแต่ละแท่งโค้งลงมาทางด้านล่างตามธรรมชาติ อันอาจจะแสดงให้เห็นว่าด้านล่างนี้เป็นส่วนที่ฝังไว้ในดิน โดยอาจจะฝังให้โผล่ขึ้นมาเหนือพื้นตั้งแต่ขอบที่หนาราว 13 เซนติเมตรขึ้นมา นอกจากนี้ ยังค้นพบแผ่นหินที่สลักจากหินแกรนิตเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า จำนวน 2 ชิ้น ชิ้นแรกมีขนาดกว้าง 42 เซนติเมตร ยาว 3.42 เมตร และหนา 13 เซนติเมตร และชิ้นที่สอง มีขนาดกว้าง 42 เซนติเมตร ยาว 3.82 เมตร และหนา 13 เซนติเมตร แผ่นหินเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันกับกรอบประตูที่เคยค้นพบในวัฒนธรรมนี้ แต่ไม่ปรากฏการสลักเดียวกับรูปสี่เหลี่ยมที่ยื่นออกไปที่ส่วนปลายทั้งสองข้างอย่างที่เคยค้นพบมาก่อน รวมทั้งยังมีขนาดใหญ่และยาวมาก ตลอดจนสลักและขัดให้ราบเรียบแต่เพียงด้านเดียว ส่วนอีกด้านหนึ่งทิ้งให้ยังคงสภาพขรุขระและโค้งคล้ายหลังเต่าโดยตลอด แสดงว่าคงจะเป็นส่วนที่ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องมีการขัดให้เรียบและสวยงาม เพราะไม่ต้องการใช้สอยด้านนั้น อันอาจจะมีความหมายว่าเป็นส่วนที่ใช้ฝังไว้ในพื้นดินหรือส่วนที่อยู่ภายในผนัง จึงอาจจะเป็นไปได้ที่แผ่นหินเหล่านี้ อาจจะทำขึ้นเพื่อใช้สำหรับเป็นคานที่วางไว้บนพื้น เพื่อรองรับการก่ออิฐเป็นผนังสูงขึ้นมาทางด้านข้างของอาคารโดยการวางให้ด้านที่ขรุขระนั้นอยู่ด้านล่าง และด้านที่ราบเรียบวางไว้ด้านบน เพื่อให้ก่ออิฐได้อย่างเป็นระเบียบและสวยงาม ในขณะเดียวกันอาจจะใช้สำหรับการทำเป็นขั้นบันได สำหรับการลงสู่ท่อน้ำไปพิธีกรรมการอาบน้ำ

ศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณชาติที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ก็เป็นได้ โดยการวางให้ส่วนที่ขรุขระอยู่ทางด้านล่างเช่นเดียวกัน ส่วนประติมากรรมที่สำคัญที่ค้นพบในศาสนสถานแห่งนี้ คือ ศิวลึงค์องค์หนึ่งและชิ้นส่วนของแผ่นหินทรายที่มีการขัดอย่างราบเรียบและมีร่องรอยการสึกเนื่องจากการฝน ในทำนองเดียวกันกับโยนิที่ค้นพบโดยทั่วไปในมณฑลแห่งนี้ ชิ้นส่วนของแผ่นหินดังกล่าวนี้ จึงอาจจะเป็นชิ้นส่วนของโยนิ

ส่วนทางด้านทิศใต้ของศูนย์กลางของมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ของราชธานีแห่งนี้หรือทางด้านทิศใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 เป็นบริเวณที่มีศาสนสถานที่สำคัญที่ศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกาย ตั้งอยู่เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกับทางด้านทิศตะวันตกและด้านทิศเหนือที่ได้กล่าวมา โดยศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ตั้งเรียงกันออกไปดังนี้ คือ

โบราณสถานหมายเลข 13 ศาสนสถาน ณ วัดสวนหลวง ตำบลในเมือง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 1 ประมาณ 1.40 กิโลเมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดสวนหลวง โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ตรงบริเวณจุดศูนย์กลางของวัด บางส่วนของศาสนสถานได้ถูกสร้างทับด้วยศาลาการเปรียญของวัด แต่ยังคงปรากฏร่องรอยของศาสนสถาน โดยเฉพาะเศษอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหิน ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านี้มีอยู่หลายประเภท อาทิ แท่งหินที่ใช้สำหรับการรองพื้นหรือฐานรากของอาคาร ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก กรอบประตูที่ทำด้วยหินแกรนิตที่อยู่ในสภาพชำรุดหลายชิ้น และแท่งหินรูปกลมแบนที่มีลักษณะเกือบจะเป็นรูปครึ่งวงกลมหลายชิ้น เป็นแท่งหินที่มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 100-150 เซนติเมตร อาจจะเป็นแผ่นหินที่ใช้เป็นอัมจันทร์ (Moonstone) ที่วางไว้ทางด้านหน้าของบันไดหรือประตูทางเข้าของศาสนสถาน นอกจากนี้ยังมีการค้นพบชิ้นส่วนของโยนิ จำนวน 2 ชิ้น ชิ้นแรก เป็นแผ่นหินที่มีลักษณะเป็นแผ่นบาง ๆ มีผิวราบเรียบ แต่มีรอยสึกจากการฝนลงเป็นแอ่งเช่นเดียวกับโยนิที่ค้นพบในเมืองโบราณแห่งนี้หลายชิ้น และชิ้นที่สอง เป็นแผ่นหินที่สลักเป็นแผ่นบาง ๆ ที่ด้านข้างมีการสลักเป็นขอบสูงขึ้นไปทุกด้าน ชิ้นส่วนที่ยังคงอยู่เป็นด้านข้างหรือขอบของโยนิที่อยู่ในสภาพชำรุด ซึ่งคงเหลือเฉพาะส่วนมุมของโยนิชิ้นหนึ่ง

โบราณสถานหมายเลข 14 สระน้ำโบราณ ณ วัดสวนหลวง ตำบลในเมือง เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับโบราณสถานหมายเลข 13 โดยตั้งอยู่ถัดออกไปทางทิศตะวันออกของโบราณสถานหมายเลข 13 และห่างออกไปจากโบราณสถานดังกล่าวประมาณ 100 เมตร ปัจจุบันสระน้ำโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณมุมทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของวัดนี้

ห่างไปทางทิศเหนือของสระน้ำโบราณแห่งนี้เพียงเล็กน้อยมีคลองสวนหลวง ซึ่งเป็นลำน้ำสายหนึ่งที่ไหลตัดผ่านสันทรายเก่านครศรีธรรมราชไหลผ่าน สระน้ำโบราณแห่งนี้เป็นสระน้ำที่มีรูปสี่เหลี่ยมและมีขนาดใหญ่มากแห่งหนึ่ง แต่ปัจจุบันได้ถูกทับถมจากการปรับสภาพพื้นที่ของวัด การตัดถนนราชดำเนินผ่านและการสร้างกำแพงของวัดทางด้านทิศตะวันออกของสระน้ำ และการทิ้งสิ่งปฏิกูลลงไปในสระน้ำ ทำให้สภาพของสระน้ำเปลี่ยนแปลงไปมาก บริเวณขอบสระน้ำยังมีชิ้นส่วนของโบราณสถาน คือ กรอบประตูศิลาวางอยู่ชิ้นหนึ่ง จากตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับโบราณสถานหมายเลข 13 อาจจะสันนิษฐานได้ว่าสระน้ำแห่งนี้เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง ซึ่งคงจะมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับคลองสวนหลวง ซึ่งเป็นลำน้ำศักดิ์สิทธิ์สายหนึ่งในระบบลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ของมณฑลแห่งราชธานีแห่งนี้ เนื่องจากลำน้ำสายนี้เป็นลำน้ำเชื่อมต่อกับลำน้ำที่เชื่อมอยู่ระหว่างคลองท่าวังกับคลองท่าเรือที่ไหลเลียบอยู่ในบริเวณชายเนินทางทิศตะวันตกของแนวสันทรายเก่าแห่งนี้

โบราณสถานหมายเลข 15 ศาสนสถาน ณ วัดเพชรจริก ตำบลในเมือง เป็น ศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของโบราณสถานหมายเลข 14 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 14 ประมาณ 300 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดเพชรจริก โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณกึ่งกลางของแนวกำแพงด้านทิศเหนือของวัดนี้ ในปัจจุบันยังคงปรากฏร่องรอยของโบราณสถานแห่งนี้อยู่ในบริเวณดังกล่าวเป็นจำนวนมาก ทั้งอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหิน ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ค้นพบมาก คือ แท่งหินที่ใช้สำหรับการรองพื้นหรือฐานรากของอาคาร แท่งหินแกรนิตขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เสารูปสี่เหลี่ยมที่มีขนาดยาวที่ทำด้วยหินแกรนิต และกรอบประตูที่ทำด้วยหินปูนและหินทรายที่อยู่ในสภาพชำรุดและแตกหัก นอกจากนี้ยังมีการค้นพบโยนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าชิ้นหนึ่ง ซึ่งในปัจจุบันนี้ได้นำไปจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

โบราณสถานหมายเลข 16 ศาสนสถาน ณ วัดเพชรจริก ตำบลในเมือง เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 15 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 15 ประมาณ 150 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณมุมทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดเพชรจริก โดยตั้งอยู่ริมฝั่งของคลองหัวห่อ ซึ่งเป็นคลองสายหนึ่งที่ไหลเลียบในบริเวณชายเนินทางทิศตะวันตกของแนวสันทรายแห่งนี้ และเชื่อมโยงอยู่ระหว่างคลองท่าวังกับคลองท่าเรือ เนื่องจากในขณะนี้วัดได้ปรับสภาพพื้นที่ในบริเวณนี้สำหรับการก่อสร้าง฼าปนสถานของวัด จึงมีการปรับเนินโบราณสถานในบริเวณนี้หลายแห่ง ทำให้มีการค้นพบเศษอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินกระจัดกระจายอยู่ ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมดังกล่าวชิ้นสำคัญ ได้แก่

กรอบประติมากรรม จากสภาพของตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กันกับศาสนสถานแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่ง จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้คงจะเป็นศาสนสถานแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณขนาดหรือทำนํ้าสำหรับการประกอบพิธีกรรมในการอาบํ้าศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งของมณฑลแห่งราชธานีแห่งนี้

โบราณสถานหมายเลข 17 ศาสนสถาน ณ วัดเพชรจริกตะวันตก (ร้าง) ตำบลในเมือง เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 15 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 15 ประมาณ 200 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ภายในบริเวณสำนักงานปศุสัตว์จังหวัดนครราชสีมา โดยสำนักงานดังกล่าวได้สร้างทับลงบนโบราณสถานซึ่งมักจะเรียกบริเวณดังกล่าวตามชื่อของวัดร้างแห่งนี้ ซึ่งเคยตั้งอยู่ในสถานที่แห่งนี้ว่าวัดเพชรจริกตะวันตก (ร้าง) ในขณะที่เริ่มการก่อสร้างสำนักงานดังกล่าวได้มีการปรับสภาพพื้นที่ จึงมีการทำลายเนินโบราณสถานหลายแห่ง ชิ้นส่วนของโบราณสถานจึงถูกทำลายไปมาก เจ้าอาวาสวัดเพชรจริก จึงได้เคลื่อนย้ายชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินบางส่วนไปเก็บไว้บริเวณหน้ากุฏิของเจ้าอาวาสวัดเพชรจริก ชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมดังกล่าว ได้แก่ เสารูปสี่เหลี่ยมขนาดยาวทำด้วยหินแกรนิตชิ้นหนึ่ง และกรอบประตูชิ้นหนึ่ง โดยกรอบประตูชิ้นนี้เป็นกรอบประตูด้านบนของศาสนสถาน เป็นกรอบประตูที่ทำด้วยหินแกรนิต มีการสลักลวดลายด้วยรูปแบบทางศิลปะแบบเดียวกันกับที่ปรากฏบนเสาดและกรอบประตูที่ทำด้วยหินแกรนิตที่ค้นพบในโบราณสถานหมายเลข 1 และศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในวัฒนธรรมเดียวกันอีกหลายแห่งดังได้กล่าวมา นอกจากนี้ยังสามารถเคลื่อนย้ายชิ้นส่วนของโยนินชิ้นหนึ่งมาได้ด้วย เป็นชิ้นส่วนของโยนินที่สลักด้วยหินเป็นแผ่นบาง ๆ ด้านข้างชำรุด เหลือเฉพาะส่วนที่อยู่ถัดเข้ามาตรงกลาง ปรากฏร่องรอยของการสึกเนื่องจากการฝนเป็นแอ่งหลายแห่ง เช่นเดียวกันกับโยนินที่ค้นพบโดยทั่วไปภายในมณฑลแห่งราชธานีแห่งนี้

โบราณสถานหมายเลข 18 ศาสนสถาน ณ บ้านกอจันทน์ ตำบลท่าเรือ เป็น ศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของโบราณสถานหมายเลข 17 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 17 ประมาณ 5.60 กิโลเมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณบ้านของนายมะเสน กะสิกา บ้านกอจันทน์ หมู่ที่ 2 ตำบลท่าเรือ ซึ่งตั้งอยู่ริมทางหลวงหมายเลข 401 ช่วงนครราชสีมา-อำเภอเฉลิมพระเกียรติ โดยตั้งอยู่ห่างมาทางด้านทิศใต้ของคลองท่าเรือช่วงที่คลองท่าเรือไหลตัดผ่านสันทรายเก่านครราชสีมาทางด้านทิศใต้ประมาณ 750 เมตร เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ริมฝั่งของคลองท่าเรือ ก่อนที่คลองท่าเรือจะไหลลงมาตัดผ่านสันทรายเก่าที่ชุมชนโบราณบ้านท่าเรือที่ได้กล่าวมา เนื่องจากคลองสายนี้ก่อนที่จะไหลตัดผ่านแนวสันทรายเก่าที่กล่าว คลองนี้ได้มีบางสาขาที่ไหลเลียบมาจากด้านทิศใต้ โดยไหลเลียบมาทางชายเนินด้านทิศตะวันตกของแนวสันทรายเก่า

นี้ ศาสนสถานแห่งนี้จึงตั้งอยู่ริมฝั่งคลองท่าเรือที่ไหลลงมาจากทางด้านทิศใต้ที่กล่าวนี้ โดยสาขาของคลองท่าเรือสาขาที่ไหลลงมาจากทางด้านทิศใต้สายนี้เองที่มีแหล่งกำเนิดเชื่อมต่อกับน้ำตกที่เป็นตึระในเทือกเขาควนลำแพน ที่มีศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยตั้งอยู่ โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ริมชายเนินของแนวสันทราย โดยตั้งอยู่ถัดเข้ามาจากแนวคลองมาทางทิศตะวันออก ปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏร่องรอยของโบราณสถานในบริเวณกว้าง แม้ว่ายอดเนินขนาดสูงใหญ่ที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ได้ถูกทำลายไป จนมีเศษอิฐโบราณกระจัดกระจายไปทั่วบริเวณเช่นกัน เนื่องจากผู้ที่ตั้งบ้านเรือนในบริเวณโบราณสถานได้ปรับสภาพพื้นที่อย่างต่อเนื่องกันมา และได้มีการขุดลงไปกลางเนินโบราณสถาน จึงได้รื้ออิฐและชิ้นส่วนของหินที่ใช้สำหรับการรองพื้นหรือฐานรากของอาคารออกมาบางส่วน รวมทั้งได้มีการค้นพบโยนิศิลาในเนินโบราณสถานแห่งนี้ชิ้นหนึ่ง จึงได้นำไปเก็บไว้ที่สุเหร่ากอจันทร์ และนำมาจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช ตามลำดับ สันนิษฐานว่าขณะนี้ส่วนฐานของศาสนสถานยังคงฝังอยู่ในดินเป็นส่วนใหญ่ ส่วนทางทิศตะวันตกของเนินโบราณสถานดังกล่าว ห่างจากเนินโบราณสถานประมาณ 30 เมตร มีสระน้ำโบราณอยู่ลูกหนึ่ง เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ ปรากฏแนวอิฐโบราณทอดอยู่ในบริเวณขอบสระ ในลักษณะที่ทอดลงไปสู่ตัวสระ จึงอาจจะเป็นที่ตั้งของศาสนสถานอีกแห่งหนึ่ง หรืออาจจะเป็นบันไดที่ทอดลงสู่สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ก็ได้ จากตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานแห่งนี้ ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ และสภาพของโบราณสถานในขณะนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า โบราณสถานแห่งนี้คงจะเป็นตึระแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณหาดหรือทำนน้ำสำหรับการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งคงจะมีความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์กลางสำหรับการประกอบพิธีกรรมของชุมชนทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีที่เป็นเมืองท่าทางการค้าที่สำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงมาอย่างยาวนาน คือ ชุมชนโบราณบ้านท่าเรือ

โบราณสถานหมายเลข 19 ศาสนสถาน ณ สุเหร่ากอจันทร์ ตำบลท่าเรือ เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 19 โดยตั้งอยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 19 ประมาณ 500 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณมัสยิดหรือสุเหร่าแห่งหนึ่งของศาสนาอิสลาม คือ สุเหร่ากอจันทร์ หมู่ที่ 2 ตำบลท่าเรือ ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งของคลองท่าเรือสายที่ไหลมาจากทางด้านทิศใต้ที่เลียบมาตามชายเนินของแนวสันทรายเก่าแห่งนี้ที่กล่าวมา โดยตั้งอยู่ทางตอนเหนือน้ำขึ้นมาจากโบราณสถานหมายเลข 19 แต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่บนชายฝั่งที่สูงมากของคลองแห่งนี้ และตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแนวคลอง ในชั้นต้นสุเหร่าแห่งนี้ตั้งอยู่บนเนินโบราณสถานแห่งหนึ่ง บนเนินมีอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินเป็นจำนวนมาก โดยได้มีการค้นพบศิวิลสังคัลหนึ่งภายในเนินโบราณสถานแห่งนี้ ศิวิลสังคัลดังกล่าวได้เก็บไว้ที่สุเหร่าแห่งนี้ระยะหนึ่ง แล้วได้มีการนำมาจัดแสดง

ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช ต่อมามีการปรับปรุงสุเหร่าแห่งนี้จากอาคารไม้เป็นอาคารสมัยใหม่ จึงมีการเทพื้นซีเมนต์ทับลงบนเนินโบราณสถาน โดยไม่ได้รื้ออิฐและหินที่อยู่บนเนินออกมา ปัจจุบันสุเหร่าแห่งนี้เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนที่เป็นอาคารถาวร บริเวณโดยรอบอาคารยังปรากฏเศษอิฐโบราณและชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินกระจัดกระจายอยู่เพียงบางส่วนจากการที่โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่บนฝั่งของแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์สายนี้ จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้ เป็นเทวสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณผาหรือทำนน้ำสำหรับการประกอบพิธีกรรมการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ และมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับชุมชนโบราณบ้านท่าเรือเช่นเดียวกันกับโบราณสถานหมายเลข 18 ที่ได้กล่าวมา รวมทั้งยังเป็นตึระที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้สุดของมณฑลของลัทธิไศวนิกายของราชธานีแห่งรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้อีกด้วย

จากการประกอบกันเข้าของตึระจำนวนมากเหล่านี้ ได้ส่งผลให้นครศรีธรรมราชกลายเป็นราชธานีที่มีสภาพเป็นมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดสำหรับการปลดปล่อยสำหรับการจาริกแสวงบุญของลัทธิไศวนิกายภายในรัฐตามพรลิงค์อย่างแท้จริง เป็นศูนย์กลางแห่งมณฑลทั้งหมดที่อยู่รอบราชธานีแห่งนี้ พระเจ้าแผ่นดินของรัฐนี้ ซึ่งทรงเป็น “พระคิระแห่งตามพรลิงค์” ทรงเป็นเทพ – กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ดังที่สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนจากความบางตอนในศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมามือง) ที่สลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318 ที่สะท้อนให้เห็นว่า “พระองค์มีรูปสัณฐานคล้ายกับเทวราช และประกอบด้วยสิริอันประเสริฐยิ่งกว่าพระราชอื่น ๆ” และ “พระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิด ไซ้แต่เท่านั้น ในโลกนี้พระองค์ยังเป็นที่พึ่งของสาธุชนอันมีชื่อเสียงเลื่องลืออันประกอบด้วยคุณที่ส่งแสงราวกับว่าแสงยอดเขาพระหิมาลัย อุปมาดังมหาสมุทรซึ่งล้างความชั่วมิใช่เป็นแต่บ่อเกิดแห่งแก้วมุกดา เพชรพลอย ทั้งปวงเท่านั้น ยังเป็นที่พึ่งของพวกนาคอันมีสิริยะประดับด้วยแสงแก้ว”¹⁴³ อีกด้วย

3.2 การสถาปนาเทพแห่งรัฐ

จากการที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ได้สถาปนาตึระขึ้นอย่างมากมายในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ได้ส่งผลให้รัฐแห่งนี้เป็นดินแดนที่ศักดิ์สิทธิ์เนื่องจากเป็นดินแดนแห่งเทพเจ้า ซึ่งถึงแม้ว่าศิลาจารึกจะแสดงให้เห็นว่าได้มีการสถาปนาดินแดนแห่งนี้เป็นดินแดนของพระคิระ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าภายในรัฐจะมีอยู่แต่เพียงเฉพาะพระคิระองค์เดียวเท่านั้น เนื่องจากพระองค์จะทรงร่วมกันเป็นเจ้าของรัฐแห่งนี้กับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์อีกหลายองค์ โดยในบรรดาเทพเจ้าเหล่านั้น ได้มีเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่และเทพีรวมอยู่ด้วย

¹⁴³ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, หน้า 195 – 196.

โดยทั่วไปแล้วในรัฐที่มีเทพเจ้าได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยเช่นนี้ มักจะมีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของเทพเจ้าเหล่านั้น โดยการจัดระบบโครงสร้างของเทพเจ้าในระบบสัญลักษณ์ที่เรียกว่ามณฑล ซึ่งในทางศาสนาหรือในทางพิธีกรรมนั้นมักจะเข้าใจตรงกันว่า มณฑลแต่ละแห่งหมายถึงวงกลมหรือวัฏจักรที่มีความศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง ซึ่งได้แสดงภาพที่สมบูรณ์ของจักรวาลเอาไว้ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงพลังอำนาจ ความสัมพันธ์ภายในซึ่งกันและกัน และพื้นฐานที่สำคัญของจุดศูนย์กลางของจักรวาลด้วย ภาพจำลองของมณฑลดังกล่าวนี้ บางทีได้มีการเขียนเป็นจิตรกรรมบนผ้าอย่างจิตรกรรมอังกูรที่มีการสร้างสรรคขึ้นจนเป็นประเพณีของพุทธศาสนิกชนในทิเบต บางทีก็มีการเขียนไว้บนพื้นดินตามที่ได้มีการปฏิบัติกันจนเป็นประเพณีในการประกอบพิธีกรรมของลัทธิตันตระ นอกจากนี้ยังสามารถที่จะสร้างมณฑลขึ้นในลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมได้ด้วย ดังที่ได้มีการปฏิบัติกันอย่างเคร่งครัดในการสร้างเทวาลัยของศาสนาพราหมณ์ที่กล่าวมา หรือการสร้างสถูปของพุทธศาสนา รวมทั้งมณฑลจะสามารถที่จะสร้างขึ้นในรูปแบบผังของเทพเจ้าของเมืองหรือรัฐแต่ละแห่งได้ มณฑลที่กล่าวมานี้ทั้งมวลมีลักษณะที่ร่วมกันหรือเหมือนกันบางประการ คือ ล้วนแล้วแต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานอย่างปกติธรรมดาเหมือนกันในด้านการมีโครงสร้างของระบบสัญลักษณ์เช่นเดียวกัน มณฑลเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึงแผนผังที่ครบถ้วนของจักรวาล โดยการแสดงให้เห็นถึงหมู่ดวงดาวและเหล่าเทพเจ้าในจักรวาล ในบริเวณแนวพรมแดนของจักรวาลจะได้รับการดูแลรักษาและรักษาการณ์โดยเหล่าเทพเจ้าที่น่าเกรงกลัวและเทพเจ้าที่ทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครอง ในแต่ละทิศของโลก จะได้รับการเอาใจใส่ดูแลโดยเทพรักษาทิศ ซึ่งอาจจะมีสี่ทิศหรือแปดทิศ ซึ่งเป็นผู้ที่รักษาแนวเขตได้ในขอบเขตที่ไกลที่สุด ส่วนบริเวณตรงจุดศูนย์กลางของมณฑลเป็นที่ประทับของเทพเจ้าหรือพระพุทธรูปที่มีความสำคัญเป็นพิเศษองค์หนึ่ง ซึ่งมีลักษณะเหมือนกันเป็นสถาปัตยกรรมที่ได้สถาปนาไว้เป็นจุดกำหนดตายตัว ตรงจุดศูนย์กลางของสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ที่สร้างล้อมไว้โดยรอบ ซึ่งสถาปัตยกรรมที่สร้างไว้ตรงจุดศูนย์กลางนี้จะติดแน่นอยู่กับที่ไม่มีการกลับกลายหันเห หรือเปลี่ยนแปลงผันแปรไปกับโลกอันหลากหลายอื่น ๆ ที่มีอาณาเขตอยู่ภายนอกมณฑลแห่งนั้น¹⁴⁴ ในกรณีของรัฐตามพหุรงค์ ซึ่งเป็นรัฐแห่งการอยู่อาศัยของเหล่าเทพเจ้าและมีฐานะเป็นมณฑลดังกล่าวแห่งหนึ่งนั้น เป็นรัฐที่มีวัฏจักรแห่งความศักดิ์สิทธิ์แผ่รัศมีครอบคลุมไปไกลจนเกือบจะครอบคลุมไปทั่วทั้งคาบสมุทรไทย โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่ามณฑลแห่งความศักดิ์สิทธิ์นี้มีอาณาเขตทางด้านทิศเหนือสุดที่วัดพระพิษณุสวรรค์ (ร้าง) อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และอาณาเขตทางด้านทิศใต้สุดที่วัดระวะในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ในบริเวณชุมชนโบราณในลุ่มทะเลสาบสงขลา อำเภอเมือง จังหวัด

¹⁴⁴ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp.146-147.

สงขลา ภายในมณฑลที่มีอาณาเขตกว้างไกลที่สุดนี้ ได้มีมณฑลที่มีขนาดเล็กลงมาตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก มณฑลเหล่านี้ทั้งมวลมีพระคิระเป็นศูนย์กลาง โดยเฉพาะพระคิระที่ทรงอยู่อาศัยในเมืองหลวงของรัฐ โดยการประทับอยู่ในเทวาลัยที่อยู่ตรงส่วนในสุดหรือจุดศูนย์กลางของเมืองหลวงและศูนย์กลางของรัฐ คือ เทวาลัยที่ตั้งอยู่ที่วัดพระเคิม (ร้าง) ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งในสถานที่แห่งนี้นักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งมวลของรัฐ ศิระะทุกแห่งของรัฐ และเทพทั้งมวลของรัฐจะต้องมาขึ้นตรง เพราะเป็นวัฏจักรที่มีความศักดิ์สิทธิ์ และยิ่งใหญ่ที่สุดของรัฐ จึงเป็นที่มั่นที่มีฐานะเป็นผู้กำหนดทุกสิ่งทุกอย่างภายในรัฐ

ภายในรัฐแห่งนี้สามารถที่จะพบเห็นเทพเจ้าต่าง ๆ ทรงปรากฏขึ้นในมณฑลหรือศิระะน้อยใหญ่ที่ตั้งอยู่ในสถานที่ต่าง ๆ ทั่วทั้งรัฐ ประติมากรรมของเทพเหล่านี้มีอยู่ไม่น้อยที่อยู่ในสภาพชำรุดแตกหัก เพราะได้ผ่านกาลเวลาอันยาวนานภายในศาสนสถานที่อยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรมเช่นเดียวกัน และส่วนใหญ่เป็นซากของศาสนสถานที่ยังอยู่ภายใต้พื้นดิน ประติมากรรมเหล่านี้ มีอยู่ไม่น้อยที่ถูกทอดทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ และมีอยู่ไม่น้อยอีกเช่นเดียวกันที่ยังคงได้รับการเคารพบูชาจากประชาชนในท้องถิ่น ในสถานที่หลายแห่งนอกจากจะมีการสืบทอดจารีตบอกล่าเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของศิระะแห่งนั้นแล้ว ยังมีจารีตบอกล่าที่สะท้อนให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้าและความสัมพันธ์ของเทพกับศิระะแห่งนั้น รวมทั้งยังมีสถานที่บางแห่งที่มีการสืบทอดประเพณีในการเคารพบูชาเทพเหล่านั้น โดยการจัดงานเฉลิมฉลองประจำปี เพื่อการเคารพสักการะเทพ ในขณะที่ประติมากรรมของเทพเหล่านั้นยังคงอยู่ในชุมชน ครั้นได้มีการเคลื่อนย้ายประติมากรรมของเทพออกไปจากชุมชนนั้นแล้ว ชุมชนก็ยังคงมีการจัดงานเฉลิมฉลองเพื่อการเคารพสักการะเทพเหล่านั้นสืบต่อมา ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการสะท้อนให้เห็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมของลัทธิไสวนิกายที่ได้ฝังลึกลงไปของรัฐแห่งนี้ และได้รับการสืบทอดต่อมาในรูปแบบต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ดี ด้วยระยะเวลาอันยาวนานของมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ อาจส่งผลให้ศิระะและเทพจำนวนไม่น้อยถูกทำลายหรือสูญหายไป จนอาจจะมองเห็นศิระะและเทพที่ยังคงเหลืออยู่ไม่ชัดเจน จนดูเหมือนกับว่าศิระะเหล่านั้นไม่มีแบบแผน แต่ถ้าหากว่าได้พิจารณาอย่างถ่องแท้ตามระบบความเชื่อของลัทธิไสวนิกาย โดยอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงหลงเหลืออยู่และคัมภีร์โบราณของลัทธินี้ประกอบกันจะเห็นได้ว่า รัฐแห่งนี้เป็นมณฑลแห่งหนึ่ง โดยศิระะและเทพทั้งมวลที่ยังคงหลงเหลืออยู่ภายในรัฐ ล้วนแล้วแต่เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของระเบียบแบบแผนของมณฑลขนาดใหญ่แห่งรัฐ โดยมณฑลแห่งนี้เป็นระเบียบแบบแผนของโครงสร้างของจักรวาลแห่งหนึ่ง ซึ่งได้สร้างขึ้นสำหรับการใช้สอยของเหล่าเทพเจ้าเอง

เนื่องจากการจัดระบบหรือหมวดหมู่ตามบทบาทหน้าที่ของเหล่าเทพเจ้าเอง โดยแต่ละแห่งรัฐแห่งนี้ได้ก่อปรกกันขึ้นภายในสภาพภูมิประเทศอันศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้

จากประติมากรรมของเทพที่ทรงอยู่อาศัยในมณฑลของรัฐแห่งนี้ที่ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในขณะนี้ อาจจะทำเนกเทพเหล่านี้ออกเป็นสองระดับ คือ ระดับแรก ได้แก่ เทพสูงสุด และระดับที่สอง ได้แก่ เทพชั้นรอง

ระดับแรก เทพสูงสุด

จากศิลาจารึกจำนวนหลายหลักและประติมากรรมรูปเคารพของเทพเป็นจำนวนมากที่มีการค้นพบในศิรณะต่าง ๆ ภายในรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้เคารพนับถือพระศิวะ ซึ่งทรงเป็นเทพสูงสุดของลัทธิไศวนิกายเป็นเทพสูงสุดของรัฐตามพรลิงค์ โดยพระองค์ทรงเป็น “ผู้เป็นเจ้าของเทพทั้งมวล” ในมณฑลแห่งนี้ โดยประติมากรรมรูปเคารพของพระองค์ปรากฏขึ้นในรัฐแห่งนี้ในรูปแบบที่สำคัญสองรูปแบบ คือ

รูปแบบแรก ทรงปรากฏขึ้นในรูปแบบของสัญลักษณ์ที่เรียกว่า “ศิวลึงค์” เป็นรูปแบบที่ปรากฏขึ้นในปริมาณมากที่สุด โดยสัญลักษณ์ดังกล่าวเป็นแท่งหินที่มีลักษณะเป็นเสาสูงที่มีส่วนยอดเป็นรูปทรงกลมที่ล้อมไว้โดยรอบด้วยส่วนฐานที่เป็นแผ่นหินรูปทรงกลมหรือรูปสี่เหลี่ยม โดยรูปศัพท์คำว่า “ลึงคะ” หรือ “ลึงกะ” (Linga) ในที่นี้มีความหมายเป็นสองนัย คือ มีความหมายทั้งหมายถึง “อวัยวะเพศชาย” และ “สัญลักษณ์” อย่างหนึ่ง ซึ่งการยกย่องสัญลักษณ์ในทางเพศอย่างสูงส่งเช่นนี้เป็นวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่ง และไม่ได้เป็นสิ่งที่นำมายกย่องหรือให้ความสำคัญจนเกินความเป็นจริงแต่อย่างใด ¹⁴⁵ อันแท่งที่จริงแล้วสัญลักษณ์ดังกล่าวนี้ได้แสดงความหมายที่สำคัญมาก เนื่องจากศิวลึงค์ดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์ของทั้งสองเพศ ไม่ได้เป็นเพียงแค่สัญลักษณ์รูปอวัยวะเพศชายเพียงอย่างเดียว ด้วยเหตุที่เสาสูงที่เป็นสัญลักษณ์รูปลึงคะของพระศิวะนั้น จะต้องสร้างให้เข้าคู่กันกับลักษณะที่เป็นชุดที่สมบูรณ์ชุดหนึ่งกับส่วนฐานรูปวงกลมหรือรูปสี่เหลี่ยมอย่างคงที่และตายตัว โดยจะแยกออกจากกันหรือจะ เปลี่ยนแปลงผันแปรใด ๆ ไม่ได้ โดยส่วนฐานนี้มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “โยนิ” (Yoni) หรือ “ที่ประทับ” หรือ “แท่นประทับ” (Seat) อันเป็นส่วนที่ใช้เป็นสัญลักษณ์ของที่อยู่หรือรากฐานหรือแหล่งที่มาหรือเครื่องรองรับพลังอำนาจของเทพ

¹⁴⁵ Wendy Doniger O' Flaherty, *Asceticism and Eroticism in the mythology of Siva* (London : Oxford University Press, 1973), pp.130-136 and 172-209.

เจ้าที่เรียกว่า “ศักติ” (Shakti) โดยในที่นี้ศักติดังกล่าวนั้นได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นให้เป็นตัวเป็นตนในเชิงของบุคลาธิษฐานหรือการสมมุติให้เห็นเป็นบุคคล โดยให้ดำรงอยู่ในฐานะของครึ่งของความเป็นผู้หญิงของพระศิวะ และมักจะเรียกชื่อเฉพาะของครึ่งแห่งความเป็นผู้หญิงของพระศิวะดังกล่าวนี้ว่า “ศักติ” ¹⁴⁶ ซึ่งมีความหมายว่าพลังหรืออำนาจ อันหมายถึง พลังอำนาจแห่งการดำเนินชีวิตของโลก ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแท้จริงกับคุณลักษณะที่สำคัญสองประการของธรรมชาติ คือ เป็นทั้งผู้ให้การบำรุง เลี้ยงดู กำจุน และรักษา และเป็นสิ่งที่มีความเปลี่ยนแปลงผันแปรไปตลอดกาล ซึ่งคุณลักษณะอันหลากหลายของธรรมชาติดังกล่าวนี้ทั้งหมดในที่สุดได้กลายมาเป็น “ปีฐะ” (Pitha) หรือแท่นประทับของเหล่าเทพ ¹⁴⁷ สำหรับศิวลึงค์ที่กล่าวมา จากส่วนอุทรของแท่นประทับหรือส่วนฐานดังกล่าว ได้มีการสลักเป็นร่องรูปลิ้นร่องหนึ่งยื่นออกไป ซึ่งในประเพณีที่ปฏิบัติกันโดยทั่วไป ได้มีการใช้ร่องนี้ในฐานะของรางหรือร่องน้ำสำหรับการรองรับน้ำที่ผู้กระทำสักการะบูชาศิวลึงค์ได้ใช้สำหรับการอุทิศถวายต่อศิวลึงค์ โดยการสรงหรือการปลดปล่อยลงมาอย่างอิสระบนศิวลึงค์ อย่างไรก็ดี จากความสัมพันธ์อันแนบแน่นในสมัยโบราณของพระศิวะกับเทพเจ้าดั้งเดิมของอินเดีย บางครั้งจึงได้ปรากฏว่าได้มีการสลักภาพของงูกำลังแหวกว่ายขึ้นไปทางด้านบนของร่องน้ำของโยนิหรือปีฐะดังกล่าว หรือบางทีอาจจะกำลังพันอยู่โดยรอบส่วนองค์ของศิวลึงค์ ประติมากรรมของศิวลึงค์ดังกล่าวนี้ทำให้สามารถระลึกถึงได้อย่างกระจ่างชัดว่าอันแท้ที่จริงแล้วพระศิวะเองนั้น ทรงเป็นทั้งพระศิวะและศักติอยู่ในองค์เดียวกัน ¹⁴⁸ ซึ่งไม่สามารถที่จะใช้วิธีการหล่อหลอมให้รวมกันเช่นนี้ได้ แม้แต่ในการประดิษฐ์คิดค้นแม่แบบหรือแม่พิมพ์ที่แสดงให้เห็นถึงการแสดงเพศดังกล่าวก็ตาม พระศิวะทรงได้รับการเรียกขานพระนามของพระองค์อีกอย่างหนึ่งว่า “อรรธนาริศวร” (Ardhanarishvara) ซึ่งมีความหมายว่าพระศิวะผู้ทรงมีครึ่งหนึ่งเป็นผู้หญิง รวมทั้งในบางครั้งได้มีการสร้างสรรค์ภาพของพระองค์ให้มีลักษณะเป็นเทพเจ้าที่มีพระذنข้างหนึ่งทรงนุ่งผ้าโดยครึ่งหนึ่งใช้ผ้าสำหรับ (Sari) และอีกครึ่งหนึ่งได้ทรงใช้ผ้าโธตี (Dhoti) ในฐานะที่ลึงค์ดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะนั้น สามารถที่จะเข้าใจได้ในทันทีว่ามีฐานะในการเป็นสัญลักษณ์ของทั้งลึงค์และปีฐะ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าสัญลักษณ์ของศิวลึงค์ได้มีการขยายออกไปไกลแสนไกล นอกเหนือออกไปจากมิติในทางเพศ รวมทั้งได้มีการสร้างสรรค์วัฒนธรรมที่มีความ

¹⁴⁶ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp.103-105.

¹⁴⁷ Ibid., pp.72-73.

¹⁴⁸ T.A. Gopinatha Rao, *Elements of Hindu Iconography. Vol. II. Part I.* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1968), pp. 1-3.

เกี่ยวเนื่องกันไปอย่างมากมาย ทั้งในทางปรัชญา เทววิทยา และเทพนียาย¹⁴⁹ ตามความรู้ความเข้าใจในแนวกว้างนั้น ศิวลึงค์เป็นสัญลักษณ์ขององค์รวมของจักรวาลของศาสนาพราหมณ์ อันประกอบด้วยประวฤตติ (Pravritti) ซึ่งหมายถึงพัฒนาการของพระผู้เป็นเจ้าไปสู่ความมากมายหลายหลากในการสร้างสรรค์จักรวาล ตลอดจนความเคลื่อนไหวของศูนย์กลางในการขยายออกไปสู่ความเปลี่ยนแปลงผันแปรอันไม่มีวันจบสิ้นของ “นาม” และ “รูป” ซึ่งปรากฏขึ้นหรือแสดงให้เห็นได้โดยศักดิ์อันเป็นพลังงานของชีวิต ในขณะที่นิวฤตติ (Nivritti) ซึ่งหมายถึงความสมดุลของการหวนกลับเข้าไปของความมากมายหลายหลากสู่พระผู้เป็นเจ้า ตลอดจนความเคลื่อนไหวจากภายนอกที่จะกลับเข้ามาจับหรือเกาะเข้ากับจุดศูนย์กลาง ซึ่งปรากฏขึ้นหรือแสดงให้เห็นได้โดยพระศิวะ อันเป็นจุดศูนย์กลางที่สงบนิ่ง ซึ่งได้อยู่อย่างคงที่ไม่เคลื่อนย้ายไปไหน และอยู่เหนือความยุ่งเหยิง สับสน และวุ่นวายของสังสารวัฏ ความเคลื่อนไหวของประวฤตติและนิวฤตติหรือศักดิ์และพระศิวะดังกล่าวนี้ ได้ปรากฏขึ้นที่ศูนย์กลางของจักรวาล¹⁵⁰ ส่วนคัมภีร์ปุราณะได้แสดงให้เห็นว่าการที่พระศิวะได้เสด็จจากเขาไกรลาสหรือไกลาส (Kailasa) มาประทับอยู่ในเมืองกาสินั้น นับเป็นการทรงแสดงบทบาทอย่างสำคัญในการสืบศาสนาให้ลัทธิไศวนิกายเฟื่องฟูขึ้นในภาคเหนือของประเทศอินเดีย เมืองกาสินี้จึงกลายเป็นเมืองของพระศิวะ เทวาลัยของพระองค์จึงมีอยู่ในเมืองนี้ด้วยจำนวนมากมายมหาศาล บรรดาโยคี คาสต นักบวช และผู้สละเพศผู้ครองเรือนของพระศิวะ จึงได้พากันเดินทางมายังเมืองนี้ โดยมาพำนักอยู่ในเทวาลัยหรือศาสนสถานเหล่านั้นตามลำดับศักดิ์ในระเบียบแบบแผนของลัทธิของตน¹⁵¹ ถึงแม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้จะแสดงให้เห็นว่าประวัติศาสตร์ศาสนาของเมืองนี้ได้เริ่มต้นมาด้วยระยะเวลาอันยาวนานก่อนที่จะปรากฏความรุ่งโรจน์ของลัทธิไศวนิกายขึ้นในเมืองนี้ก็ตาม แต่หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านั้นก็ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงระยะเวลาที่มีความสำคัญยิ่ง คือ ในช่วงระยะเวลาที่ยาวนานหลายศตวรรษที่เมืองกาสินี้แห่งนี้ได้ผูกพันกันเข้ากับพระศิวะ ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่ได้รับการยืนยันให้เห็นได้อย่างชัดเจนโดยการระบุระยะเวลาดังกล่าวไว้อย่างแน่นอนในคัมภีร์กาสิขันทะนั้น เมืองแห่งนี้ได้รับการระบุไว้ว่าเป็นจุดกำเนิดของผืนแผ่นดินที่พระศิวะและพระนางปารวตีได้ทรงสร้างขึ้นโดยได้ทรงสร้างขึ้น ในช่วงระยะเวลาที่เป็นจุดเริ่มต้นของกัลป์ อันเป็นระยะเวลายังไม่มี “สถานที่” อันใดเกิดขึ้น โดยสถานที่อันใดทั้งมวลที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในตอนเริ่มต้นของกัลป์นี้ เป็นสถานที่ที่

¹⁴⁹ Wendy Doniger O' Flaherty, *Asceticism and Eroticism in the mythology of Siva*, pp.130-136.

¹⁵⁰ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 105-106.

¹⁵¹ Surajit Sinha and Baidyanth Saraswati, *Ascetics of Kashi, an anthropological exploration* (Varanasi : N. K. Bose Memorial Foundation, 1978), pp.100-150.

เริ่มปรากฏให้เห็นได้ตั้งแต่ช่วงเริ่มต้นของกาลปี แล้วจะไปจบสิ้นลงเมื่อไฟประลัยกัลป์ได้ดับลง แต่เมืองกาศิซึ่งเป็นผืนแผ่นดินของพระศิวะหรือ “ศิวลึงค์” นี้ จะดำรงอยู่ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์แห่งความไม่อาจจะหยั่งถึงได้หรือความแปลกประหลาดหรือยากเกินกว่าที่จะเข้าใจได้ของพระศิวะ ผู้ทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าสูงสุด โดยศิวลึงค์แห่งนี้ได้แทงทะลุพื้นโลกขึ้นมาเป็นครั้งแรก¹⁵² ด้วยเหตุนี้จึงมีคัมภีร์จำนวนไม่น้อยที่ได้แสดงให้เห็นว่าศิวลึงค์เป็นที่อยู่อาศัยของสรรพสิ่ง โดยได้ชี้ให้เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนแล้วแต่อยู่ในศิวลึงค์ตลอดเวลา ไม่อาจจะออกไปจากศิวลึงค์ได้ มนุษย์ทุกคนต้องอยู่ภายในศิวลึงค์ไม่อาจจะแยกออกไปภายนอกศิวลึงค์ได้ ตลอดจนยังมีเทพนิยายอีกเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่า ท้องฟ้าเป็นส่วนลำตัวของศิวลึงค์และพื้นดินเป็นฐานของ ศิวลึงค์ ดังนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างอันหมายถึงเหล่าเทพเจ้าด้วยล้วนแล้วแต่ได้อุบัติขึ้น อยู่อาศัย และพักพิงอย่างสงบอยู่ภายในศิวลึงค์อย่างแท้จริงทั้งสิ้น¹⁵³

ศิวลึงค์แบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ ประเภทที่มนุษย์สร้างขึ้นและประเภทที่เกิดเองตามธรรมชาติ สำหรับประเภทที่มนุษย์สร้างขึ้นมีการแบ่งออกเป็นหลายส่วน โดยคัมภีร์ที่มีอายุอยู่ในรุ่นต้นมักจะมีการพรรณนาถึงศิวลึงค์ที่มีพระพักตร์สี่พักตร์ รวมถึงบรรยายว่าพระศิวะทรงเป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้น มีพลังมาก และทรงปรากฏขึ้นทั้งในโลกแห่งการสร้างสรรค์และโลกแห่งการทำลาย บางครั้งพระพักตร์เหล่านี้จะปรากฏขึ้นบนส่วนองค์ของศิวลึงค์ โดยหันพระพักตร์ไปยังทิศแต่ละทิศ ส่วนประเภทที่เกิดเองตามธรรมชาติปราศจากการแบ่งออกเป็นส่วน ศิวลึงค์ที่มนุษย์ไม่ได้สร้างเหล่านี้จะปราศจากการแยกออกจากองค์รวมของแหล่งกำเนิด คือ พรหมัน¹⁵⁴ เทพนิยายที่มีความโดดเด่นที่สุดและสำคัญที่สุดเกี่ยวกับศิวลึงค์ คือ การกำเนิดของศิวลึงค์แห่งไฟหรือศิวลึงค์แห่งแสงสว่างหรือชโยตริลึงกะ (Jyotirlinga) ซึ่งเป็นเทพนิยายที่ปรากฏขึ้นในคัมภีร์ปุราณะแทบทั้งหมด โดยได้ปรากฏขึ้นหลายครั้งในลักษณะที่มีความหลากหลายทางด้านฉากของเรื่อง เทพนิยายเหล่านี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกของศิวลึงค์ ซึ่งได้แทงทะลุโลกทั้งสามในลักษณะของเสาแห่งไฟที่มีความสว่างโชติช่วง โดยมีพระพรหมและพระวิษณุได้ทรงเห็นเป็นประจักษ์พยานอยู่ด้วย ด้วยเหตุนี้ศิวลึงค์ที่มีความสำคัญมากที่สุด คือ ศิวลึงค์แห่งแสง

¹⁵² Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, p.94.

¹⁵³ Mircea Eliade, *Cosmos and history : The myth of the eternal return* (New York : Harper and Row, 1959), pp. 12-21.

¹⁵⁴ Wendy Doniger O' Flaherty, *Asceticism and Eroticism in the mythology of Siva*, pp. 130-136 and 172-209.

สว่างหรือชโยตริลึงกะ¹⁵⁵ ซึ่งบางคราวเรียกว่าเสาแห่งศูนย์กลางของโลกหรือเสาแห่งโลก (Axis Mundi) ซึ่งมีจุดกำเนิดลึกกลงไปในโลกบาดาล เหนือทะเลพื้นผิวของโลกมนุษย์ แล้วผ่าเข้าไปในหลังคาของท้องฟ้า¹⁵⁶ ในศิวลึงค์ดังกล่าวนี้พระศิวะไม่ได้ทรงดำรงอยู่ในฐานะของเทพเจ้าองค์หนึ่งในท่ามกลางเทพเจ้าองค์อื่น ๆ แต่พระองค์ทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าที่ยิ่งใหญ่อยู่สูงสุดที่ไม่อาจจะหยั่งถึงหรือเข้าใจได้ ในสถานะที่พระองค์ทรงอยู่ในรูปแบบที่ปราศจากการแบ่งส่วนนี้ พระศิวะจะทรงห่างไกลออกไปจากสภาพที่พระองค์ทรงอยู่ในรูปแบบที่มีการแบ่งส่วนมาก คือ มากเสียจนเกินกว่าที่ใคร ๆ จะเข้าใจได้ แม้แต่พระองค์เอง เพราะในรูปแบบที่กล่าวนี้พระองค์ไม่ใช่พระศิวะในลักษณะที่เคยเข้าใจกันในรูปแบบที่เคยเห็นกันว่าพระองค์ทรงสวยงามหรือว่าทรงน่าเกลียดน่ากลัว หรือพระองค์ทรงสวมผ้าไหมหรือว่าทรงสวมหนังเสือ หรือพระองค์ทรงประดับพระวรกายด้วยพระจันทร์เสี้ยวหรือว่าทรงประดับกรองพระศอกที่ทำด้วยกะโหลกศีรษะ แสงสว่างที่โชติช่วงจากศิวลึงค์นี้ เป็นสิ่งที่มหึมาอย่างน่ามหัศจรรย์ จนในที่สุดไม่สามารถที่จะพรรณนาได้ ไม่ว่าจะเป็นเพียงบางส่วนหรือทั้งหมดเกี่ยวกับพระพักตร์และสิ่งของประจำพระองค์ของพระศิวะ¹⁵⁷ ศิวลึงค์แห่งแสงสว่างดังกล่าวนี้เป็นศิวลึงค์องค์แรก หลังจากนั้นพระศิวะได้ทรงอธิษฐานว่าขอให้ศิวลึงค์ที่เกินจะเข้าใจได้นี้กลับกลายเป็นศิวลึงค์ที่มีขนาดเล็กลง ด้วยเหตุนี้ ประชาชนจึงสามารถที่จะมีศิวลึงค์ดังกล่าวได้ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง สำหรับการกระทำสักการะบูชาของคนได้ ในสถานที่แห่งใดก็ตามที่มีศิวลึงค์ปรากฏอยู่ สถานที่แห่งนั้นก็จะเป็นศิวะ เพราะว่าโดยธรรมชาติของศิวลึงค์แล้ว ศิวลึงค์เป็น “สถานที่สำหรับการข้าม” แห่งหนึ่ง ซึ่งในสถานที่แห่งนั้นโลกทั้งมวลจะต่อกันเข้าเป็นเนื้อเดียวกันโดยเสาของพระศิวะที่กล่าวมา ซึ่งก็คือส่วนองค์ของศิวลึงค์ที่พุ่งสูงขึ้นไปนั่นเอง เทพอื่น ๆ ทั้งหมดจะมีมูรติ (Murti) หรือลักษณะเฉพาะของคน (Image) แต่มีเพียงเฉพาะพระศิวะเพียงองค์เดียวเท่านั้นที่มีรูปแบบแห่งการทอดข้ามโลกในรูปแบบของศิวลึงค์¹⁵⁸

ศิวลึงค์สามารถที่จะจัดแบ่งออกได้เป็นสองชนิด คือ ชนิดแรก ได้แก่ ศิวลึงค์ที่เคลื่อนย้ายได้ เป็นศิวลึงค์ที่สามารถที่จะเคลื่อนย้ายจากสถานที่หนึ่งไปยังอีกสถานที่หนึ่งได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าจลลึงกะ (Chala Linga) และชนิดที่สอง ได้แก่ ศิวลึงค์ที่เคลื่อนย้ายไม่ได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอจลลึงกะ (Achala Linga) สำหรับศิวลึงค์ชนิดแรก เป็นศิวลึงค์ที่สามารถจะจัดแบ่งออกเป็นรูปแบบย่อยได้สองรูปแบบ คือ รูปแบบแรก เป็นศิวลึงค์ขนาดเล็กที่สามารถจะซื้อหาเพื่อ

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Mircea Eliade, *Cosmos and history : The myth of the eternal return*, pp.12-21.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Ibid.

ใช้สำหรับการพหาคติตัวได้ เนื่องจากเป็นศิวลึงค์ที่มีขนาดเล็ก ศิวลึงค์ขนาดเล็กเหล่านี้มักจะใช้สำหรับการกระทำสักการะบูชาประจำวันที่บ้านเรือนของคน หรืออาจจะใช้ศิวลึงค์ขนาดเล็กเหล่านี้สำหรับการห้อยคอในทำนองเดียวกันกับที่ได้มีการปฏิบัติกันในหมู่ของผู้นับถือนิกายวีระไสวะ (Vira Shaiva) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่านิกายลึงค้ายัต (Lingayat) และรูปแบบที่สอง เป็นศิวลึงค์อีกรูปแบบหนึ่งที่เรียกกันว่ากษณิกะ (Kshanika) ซึ่งเป็นศิวลึงค์ที่มีการสร้างขึ้นเพื่อการใช้งานบางขณะเป็นครั้งคราว ก็จัดได้ว่าเป็นศิวลึงค์ชนิดที่เคลื่อนย้ายได้เช่นเดียวกัน โดยศิวลึงค์ในรูปแบบนี้เป็นศิวลึงค์ที่มีขนาดเล็กที่สร้างขึ้นด้วยดินเหนียวพอให้เห็นเป็นรูปร่างด้วยมือ แล้วอัญเชิญพระศิวะมาประทับในศิวลึงค์นั้นด้วยระยะเวลาเพียงชั่วขณะหนึ่ง คือ ในช่วงระยะเวลาที่มีการประกอบพิธีกรรมในการกระทำสักการะบูชาพระองค์ แล้วโยนลงไปแม่น้ำคงคาหรือแม่น้ำลำธารสายอื่น ๆ ในตอนสุดท้ายของการประกอบพิธีกระทำสักการะบูชา ศิวลึงค์แบบกษณิกะลึงค์นี้ เป็นศิวลึงค์แบบสำคัญที่ทำให้ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์มีความเข้าใจเกี่ยวกับรูปเคารพของเทพเจ้าเป็นอย่างดี โดยทำให้เข้าใจได้ว่ารูปเคารพเหล่านี้เป็นจุดศูนย์กลางอย่างหนึ่งสำหรับการประกอบพิธีกระทำสักการะบูชา ตลอดจนเป็นแว่นขยายสำหรับการกระทำทรรศนะ (Darshana) และในช่วงขณะหนึ่งรูปเคารพเหล่านี้จะซึมซาบและแผ่ซ่านไปด้วยการปรากฏขึ้นและพลังอำนาจอันสมบูรณ์อย่างเต็มที่ของเทพเจ้า ส่วนศิวลึงค์ชนิดที่สองนั้น สามารถที่จะแบ่งออกเป็นรูปแบบย่อยได้สองรูปแบบเช่นเดียวกัน คือ รูปแบบแรก เป็นศิวลึงค์ที่เรียกว่าสวชัยมูลึงกะ ซึ่งได้เกิดขึ้นอย่างปาฏิหาริย์จากพื้นโลกในฐานะที่เป็นสิ่งสถิตที่มีความศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ ศิวลึงค์แบบนี้เป็นศิวลึงค์ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่มีใครสร้างขึ้น ถึงแม้ว่าศิวลึงค์ในรูปแบบนี้จะมียุขน้อย แต่ก็มักจะมีศิวลึงค์เป็นจำนวนมากที่ผู้นับถือเรียกชื่อเช่นนี้ เพื่อเป็นการยืนยันให้เห็นว่าพระศิวะได้ทรงปรากฏขึ้นในศิวลึงค์แห่งนั้นโดยพระราชประสงค์ของพระองค์เอง และรูปแบบที่สอง เป็นศิวลึงค์ที่เรียกว่าสถาลปิตลึงกะ (Sthapita Linga) ซึ่งเป็นศิวลึงค์ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นโดยประชาชน นักปราชญ์ หรือเทพเจ้า หลังจากที่ถูกสถาปนาได้มีการอุทิศถวายศิวลึงค์ดังกล่าวแล้ว พระศิวะจะทรงได้รับการอัญเชิญให้เสด็จมาประทับอยู่อาศัยในศิวลึงค์องค์นั้น ศิวลึงค์ดังกล่าวมักจะได้รับการเรียกชื่อตามชื่อของผู้สถาปนาศิวลึงค์องค์นั้น ในขณะที่เดียวกันกับการเรียกพระนามของพระศิวะ คือ อิศวระ (Ishvara) หรือ อิศา (Isha) ซึ่งมีความหมายว่าพระศิวะ ดังนั้น ศิวลึงค์ที่พระพรหมเป็นผู้ทรงสถาปนาจึงมีชื่อว่าพรหมเศวระ (Brahmeshvara) ศิวลึงค์ที่พระจันทร์ทรงเป็นผู้สถาปนาจึงมีชื่อเรียกว่าจันทเรศวระ (Chandreshvara) ศิวลึงค์ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นนี้มีลักษณะที่สำคัญตามธรรมชาติของผู้สถาปนา ในขณะที่เดียวกันกับที่มีลักษณะที่สำคัญของพระศิวะ ดังกรณีที่มีศิวลึงค์ที่มีชื่อว่าจันทเรศวระเป็นศิวลึงค์ที่มีความสัมพันธ์กันเป็นพิเศษกับวันจันทร์ ซึ่งเป็นวันของพระจันทร์ รวมทั้งยังมีความสัมพันธ์กันกับการเอื้ออำนวยให้เกิดภูมิปัญญา ซึ่งก็มีความสัมพันธ์กันกับพระจันทร์เช่น

เดียวกัน หรือศิวลึงค์ที่โยคีชื่อไซกิสวยะ (Jaigishavya) เป็นผู้สถาปนาขึ้นที่เรียกกันว่าไซกิสวเยศวระ (Jaigishavyeshvara) เป็นศิวลึงค์ที่ได้รับการเคารพเชื่อถือเป็นพิเศษว่าเป็นศิวลึงค์ที่จะเอื้ออำนวยให้บรรลุความสำเร็จ สมตามความปรารถนาของผู้สถาปนา ถึงแม้ว่าศิวลึงค์ที่ได้กล่าวมานี้จะมีความหลากหลายอย่างเหลือคณาก็ตาม แต่พระศิวก็ได้ทรงปรากฏอยู่อย่างสมบูรณ์เต็มที่ในศิวลึงค์เหล่านี้ทุกองค์¹⁵⁹

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ปรากฏว่า ในไตรละต่าง ๆ ในรัฐตามพรลึงค์ได้มีการค้นพบศิวลึงค์เป็นจำนวนมาก โดยศิวลึงค์เหล่านั้นมีทั้งชนิดที่เคลื่อนย้ายได้และชนิดที่เคลื่อนย้ายไม่ได้ และสามารถที่จะจัดจำแนกออกตามรูปแบบเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ ได้ 5 กลุ่ม¹⁶⁰ คือ กลุ่มแรก ได้แก่ ศิวลึงค์ที่สลักติดอยู่กับโยนิ ส่วนใหญ่เป็นศิวลึงค์ที่มีขนาดเล็ก โดยสลักโยนิเป็นรูปสี่เหลี่ยม ตรงจุดศูนย์กลางของโยนิมีการสลักศิวลึงค์ขนาดเล็กองค์หนึ่งเป็นรูปทรงกลม บางองค์เป็นรูปทรงกลมที่ไม่มีการสลักลวดลายใด ๆ เพิ่มเติม แต่บางองค์มีการสลักเส้นสองสลับและเส้นวงกลมรอบส่วนยอดของศิวลึงค์ ในลักษณะที่เป็นภาพจำลองของอวัยวะเพศชาย และทางด้านหนึ่งของโยนิมีการสลักเป็นร่องน้ำหรือโสมสูตรยื่นออกไป มีการค้นพบศิวลึงค์กลุ่มนี้ในไตรละที่สำคัญหลายแห่ง อาทิ ในโบราณสถานหมายเลข 8 (หอพระอิศวร) ซึ่งตั้งอยู่ภายในมณฑลละแห่งราชธานีของรัฐ และในเทวาลัยที่บ้านสระภู (สวนนายปลอด มั่นคง) ซึ่งเป็นไตรละแห่งหนึ่งในมณฑลละที่มีเทวสถานเขาคาในอำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นจุดศูนย์กลาง เป็นต้น ศิวลึงค์กลุ่มนี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 กลุ่มที่สอง ได้แก่ ศิวลึงค์แบบหัวเหลี่ยมหัวต่อหรือแบบเหมือนจริง เป็นศิวลึงค์ที่มีการแบ่งองค์ประกอบออกเป็นสามส่วน คือ ส่วนฐาน (พรมภาค) รูปสี่เหลี่ยม ส่วนกลาง (วิญญภาค) รูปแปดเหลี่ยม และส่วนยอด (รุทภาค) รูปทรงกลม แต่ส่วนทั้งสามนี้มีสัดส่วนไม่เท่ากัน คือ ส่วนยอด (รุทภาค) จะมีขนาดใหญ่กว่าส่วนฐาน (พรมภาค) และส่วนกลาง (วิญญภาค) รวมกัน อันเป็นลักษณะที่มีความใกล้เคียงกับธรรมชาติมากกว่าศิวลึงค์กลุ่มอื่น ๆ โดยปกติมีการสลักให้ส่วนยอดโป่งพองออกจนมีขนาดใหญ่กว่าอีกสองส่วนที่กล่าวมา และมีการสลักเน้นให้เห็นเส้นสองสลับและเส้นวงกลมรอบส่วนยอดของศิวลึงค์ในลักษณะที่เป็นภาพจำลองของอวัยวะเพศชายอย่างชัดเจน¹⁶¹ ศิวลึงค์แบบนี้มีการค้นพบในไตรละต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก อาทิ โบราณสถานหมายเลข 8 (หอพระอิศวร) และโบราณสถานหมายเลข 19

¹⁵⁹ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 106-111.

¹⁶⁰ Preecha Noonsuk, *A concise history of Brahmanism in Peninsular Thailand : From the earliest times to the 25th century B.E.* (Tokyo : The National Museum Tokyo, 1997), pp.1-29.

¹⁶¹ Louis Malleret, *L'archeologie du delta du Mekong. Vol.I*, pp.377-388.

(สุหร่ากอจันท์) ซึ่งตั้งอยู่ภายในราชธานีของรัฐ เทวาลัย ณ บ้านหัวทอนและเทวาลัย ณ วัดนาขอม (ร้าง) ในเขตอำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช เทวาลัย ณ วัดพระพิฆเนศวร (ร้าง) อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเทวาลัย ณ บ้านคอนนาม ตำบลสิชล อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 7) เป็นต้น ในบรรดาศิวลึงค์กลุ่มนี้มีอยู่องค์หนึ่งซึ่งไม่เคยมีการค้นพบมาก่อนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ศิวลึงค์องค์เล็กที่มีความสูงราว 5 เซนติเมตร สลักด้วยผลึกของหิน (Crystal) ค้นพบที่เทวาลัย ณ วัดนาขอม (ร้าง) และปัจจุบันอยู่ในครอบครองของเอกชนในตัวเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นศิวลึงค์ชนิดจลึงคะที่สามารถพกพาติดตัวได้ และอาจจะเป็นไปได้ที่พราหมณ์จากอินเดียอาจจะเป็นผู้พกพาติดตัวเข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์¹⁶² ศิวลึงค์กลุ่มนี้มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 12 กลุ่มที่สาม ได้แก่ ศิวลึงค์แบบตามแบบแผนคตินิยมหรือประเพณีนิยม เป็นศิวลึงค์ที่มีการแบ่งองค์ประกอบของศิวลึงค์ออกเป็นสามส่วนตามที่ปฏิบัติกันในกลุ่มที่สอง แต่มีการแบ่งให้ขนาดความสูงของแต่ละส่วนมีขนาดเท่ากันหรือใกล้เคียงกัน อันเป็นแบบแผนหรือคตินิยมในการสร้างสรรค์ศิวลึงค์ ศิวลึงค์กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีการค้นพบในปริมาณมากที่สุดในรัฐนครศรีธรรมราช และค้นพบในศิระแทบทุกแห่งของรัฐ รวมทั้งในศิระบางแห่งมีการค้นพบจำนวนหลายองค์ อาทิ โบราณสถานหมายเลข 7 (โบสถ์พราหมณ์) และโบราณสถานหมายเลข 8 (หอพระอิศวร) ซึ่งตั้งอยู่ภายในราชธานีของรัฐ เทวาลัย ณ วัดโมคลาน อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช เทวาลัย ณ เขาตาและวัดนาขอม (ร้าง) อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช และเทวาลัย ณ วัดพระพิฆเนศวร (ร้าง) อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น ในบรรดาศิวลึงค์กลุ่มนี้มีอยู่องค์หนึ่งที่จัดเป็นมุขลึงค์ (Mukha Linga) คือ มีการสลักพระพักตร์ของพระศิวะไว้ที่ส่วนองค์ของศิวลึงค์ด้วย คือ ศิวลึงค์ที่ค้นพบที่เทวาลัย ณ วัดพระพิฆเนศวร (ร้าง) อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 8) โดยการสลักพระพักตร์ของพระศิวะพักตร์หนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเอกมุขลึงค์ (Ekamukha Linga) ไว้ที่ส่วนรุทรภาคของศิวลึงค์องค์นี้ รูปแบบของทรงพระเกศาและตำแหน่งที่ตั้งของรูปพระจันทร์เสี้ยวที่ประดับอยู่บนด้านข้างของพระเศียรของพระศิวะ รวมทั้งสายสร้อยไข่มุกสายเดี่ยว เป็นลักษณะทางประติมาณวิทยาของมุขลึงค์ในศิลปะแบบคุปตะของอินเดีย¹⁶³ อันอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นมุขลึงค์ที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในประเทศไทยในขณะนี้ ศิวลึงค์กลุ่มนี้มีอายุอยู่ในระหว่างราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12

¹⁶² See J.N. Banerjea, *The development of Hindu Iconography* (Calcutta : 1956), p.458.

See Stanley J. O'Connor, "Sichon : An early settlement in Peninsular Thailand," *Journal of the Siam Society* 56 (1968) : 14.

¹⁶³ Stanley J. O'Connor, "An Ekamukhalinga from Peninsular Siam," *Journal of the Siam Society* 54 (1966) : 43-49.

ถึงพุทธศตวรรษที่ 14 กลุ่มที่สี่ ได้แก่ ศิวลึงค์ที่ไม่ทราบรูปแบบที่แน่นอน เป็นศิวลึงค์กลุ่มที่อยู่ในสภาพชำรุดหรือถูกกัดกร่อนมาก จนไม่สามารถที่จะสังเกตรายละเอียดที่ถูกต้องชัดเจนได้ ศิวลึงค์กลุ่มนี้มีการค้นพบในปริมาณน้อย และค้นพบในศิระตะไม้ก็แห้ง เช่น โบราณสถานหมายเลข 8 (หอพระอิศวร) ซึ่งตั้งอยู่ภายในราชธานีของรัฐ เป็นต้น และกลุ่มสุดท้าย ได้แก่ ลิงคบรรพต ซึ่งเป็นศิวลึงค์ในรูปแบบที่เรียกว่าสวัมภูลึงคะ โดยการสถาปนาขอเขาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เป็นศิวลึงค์ ซึ่งในรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ผู้วิจัยได้สำรวจพบขอเขาที่ปรากฏระบบความเชื่อดังกล่าวนี้อย่างน้อยสามแห่ง คือ ขอเขาคา ลูกที่ 1 ซึ่งเป็นขอเขาที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือสุดของแหล่งโบราณคดีเขาคา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ขอเขาของหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) ในแหล่งโบราณคดีหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และขอเขาภูเขา ในแหล่งโบราณคดีเขาภูเขา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา โดยในเทวสถานทั้งสามแห่งนี้ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อดังกล่าวอย่างชัดเจน โดยการสลักแท่งหินบนขอเขาดังกล่าวด้วยฝีมือของมนุษย์ให้มีลักษณะใกล้เคียงกับสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์ในกลุ่มอื่น ๆ ที่กล่าวมาให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ อันอาจจะเป็นวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปจากดินแดนอื่น ๆ ที่มักจะกล่าวกันว่าได้มีการสถาปนาขอเขาบางแห่งเป็นลิงคบรรพต ตามระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกัน แต่ไม่ได้มีการสลักขอเขาด้วยฝีมือของมนุษย์ให้มีลักษณะเป็นศิวลึงค์แต่อย่างใด แม้ว่าในขณะนี้จะยังไม่อาจกำหนดอายุของการสลักขอเขาทั้งสามแห่งนี้ได้ แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบร่วมกันในเทวสถานทั้งสามแห่งนี้อาจจะสันนิษฐานได้ว่าลิงคบรรพตทั้งสามแห่งนี้ได้ดำรงความสำคัญโดยตลอดช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 อันเป็นช่วงที่ลิงคบรรพตทั้งสามแห่งได้ดำรงความสำคัญในฐานะของศูนย์กลางของมณฑลของกลุ่มศิระตะในบริเวณใกล้เคียง

รูปแบบที่สอง ทรงปรากฏขึ้นในรูปแบบของพระศิวะปางต่าง ๆ นอกจากพระศิวะจะทรงปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ในรูปแบบของศิวลึงค์ดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงปรากฏขึ้นในรัฐแห่งนี้ในลักษณะของประติมากรรมที่ทรงแสดงปางอื่น ๆ อีกหลายปาง โดยปางเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีความสัมพันธ์กันกับพระราชประวัติและพัฒนาการอันหลากหลายของพระองค์และลัทธิไศวนิกายทั้งสิ้น โดยคัมภีร์โบราณที่ค้นพบเป็นจำนวนมากได้แสดงให้เห็นว่าในขั้นต้นพระศิวะทรงเป็นโยคีแห่งภูเขา ต่อมาได้ทรงสละการกระทำสมาธิหรือการเข้าฌานที่ทรงกระทำมาโดยตลอด แล้วทรงอภิเษกกับพระนางปารวตี ธิดาของเทือกเขาหิมาลัย พระศิวะทรงปรารถนาที่จะหาบ้านที่เหมาะสมสักแห่งหนึ่งสำหรับทั้งสองพระองค์ ทรงมองหาสถานที่ทุกแห่งทั่วทั้งโลก โดยทรงมองลงมาจากขอเขาสูงในเทือกเขาหิมาลัย แล้วทรงเลือกเอาเมืองพาราณสีเป็นบ้านของพระ

องค์ เนื่องจากเป็นสถานที่ที่สวยงาม โดยเมืองนี้มีพื้นที่ทั้งสันห้าโกรสะ (Kroscha) ¹⁶⁴ มีความพร้อมไปด้วยปราสาทราชวัง สวน และศาสนสถานเหลือคณานับ ด้วยเหตุนี้พระศิวะซึ่งทรงเป็นเทพเจ้าแห่งภูเขา และทรงอาศัยอยู่ในบริเวณชายขอบของวัฒนธรรมมาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน รวมทั้งยังทรงมีความสัมพันธ์กันกับวัฒนธรรมของโยคีในบริเวณเทือกเขาหิมาลัย ได้กลับกลายมาทรงเป็นหลายสิ่งหลายอย่าง ไม่แต่เพียงแค่ว่าทรงเป็นผู้ชายที่รักครอบครัวคนหนึ่งไม่ หากแต่ได้ทรงกลับกลายเป็นผู้ชายชาวเมืองคนหนึ่ง ซึ่งได้ทรงเป็นผู้ที่อยู่อาศัยในบริเวณศูนย์กลางของวัฒนธรรมเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ส่งผลให้พาราณสีหรือกาสิกลายเป็นศูนย์กลางของลัทธิไศวนิกายในระยะต่อมา ¹⁶⁵ รวมทั้งยังส่งผลให้เมืองนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับประวัติศาสตร์ของลัทธินี้และเทพนิยายเกี่ยวกับพระศิวะ โดยทั่วไปมักจะมีการเรียกพระนามของเทพเจ้าองค์นี้ว่าพระมหेश्वर (Maheshvara) หรือพระมหาเทวะ (Mahadeva) ซึ่งมีความหมายว่าเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ พระองค์ได้ทรงแสดงให้เห็นว่าเทพเจ้ามีความสลับซับซ้อนเกินกว่าที่มนุษย์จะเข้าใจได้ พระองค์ทรงปรากฏให้เห็นในลักษณะที่ทรงมีหลายพระพักตร์ ทรงถืออาวุธหลายอย่าง และทรงอำนวยพรให้ด้วยพระหัตถ์หลายพระ หัตถ์ของพระองค์ ในความเป็นพระผู้เป็นเจ้าที่ยิ่งใหญ่สูงสุดของพระองค์นั้น พระองค์ประทับยืนอยู่ภายนอก แม้แต่ในการจัดจำแนกกลุ่มและการสร้างสรรค์ของมนุษย์เอง เนื่องจากโดยประเพณีที่สืบทอดกันมานั้น เป็นที่รับทราบกันโดยทั่วไปว่าบ้านของพระองค์ ตั้งอยู่ไกลออกไปจนถึงเทือกเขาหิมาลัย โดยตั้งอยู่บนยอดเขาสูงหนึ่งที่มีชื่อว่าเขาไกรลาสหรือเขาโกลาส พระองค์ทรงเป็นโยคีองค์หนึ่งที่ทรงประทับนั่งอยู่ในจุดศูนย์กลางของการกระทำสมาธิหรือการเข้าฌาน พระองค์จึงทรงเป็นบุคคลภายนอกคนหนึ่งที่อยู่อาศัยและทรงใช้ชีวิตอยู่ที่ชายขอบของวัฒนธรรม นอกจากนี้ โดยความรู้ ความเข้าใจในทางประวัติศาสตร์ พระศิวะทรงเป็นบุคคลภายนอกคนหนึ่งที่อยู่นอกเหนือออกไปจากเหล่าเทพเจ้าของชาวอินโด-อารยัน ในขณะที่พระรุद्रะ – ศิวะ (Rudra-Shiva) ทรงได้รับการกล่าวถึงในบทร้อยกรองในฤคเวทเป็นจำนวนมาก รวมทั้งทรงได้รับการกล่าวถึงในอถรรพเวท (Atharva Veda) และศตปะระพราหมณะ (Shatapatha Brahmana) แต่กระนั้นก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่าเทพเจ้าองค์นี้ได้ทรงปรากฏขึ้นจากร่มเงาของการที่ไม่ได้ทรงเป็นชาวอินเดียอารยันแต่ได้ทรงก้าวเข้ามาสู่สถานภาพบางอย่างที่ได้มีการเพิ่มพูนขึ้นของการทรงเข้าครอบงำผู้นำถือศาสนาพราหมณ์ ตราประทับชิ้นหนึ่งที่เป็นตราประทับที่มีชื่อเสียงจากอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งเป็นอารยธรรมที่รุ่งโรจน์ขึ้นในช่วงระยะเวลาประมาณ 1,500 ปีก่อนพุทธกาล ได้แสดงภาพของบุคคลที่มีสามเศียรคนหนึ่งกับภาพของอวัยวะเพศชายภาพหนึ่ง บุคคลดังกล่าวนี้

¹⁶⁴ โกรสะ เป็นมาตราวัดของอินเดีย หนึ่งในโครสะมีค่าเท่ากับห้าร้อยคันธนู

¹⁶⁵ Surajit Sinha and Baidyanth Saraswati, *Ascetics of Kashi, an anthropological exploration*, pp. 100-150.

ในท่าโยคี แวดล้อมด้วยสัตว์ต่าง ๆ ในรูปแบบเดียวกันกับภาพของพระศิวะในฐานะที่ทรงเป็นปศุ
 ปติ (Pashupati) เทพเจ้าแห่งสัตว์สารพัดทั้งมวล ซึ่งภาพนี้ไม่ว่าจะกล่าวได้ว่าเป็นภาพของพระ
 ศิวะ แต่ได้ปรากฏคุณลักษณะหลายประการที่ได้ก้าวเข้ามาสู่การเป็นคุณลักษณะของพระศิวะ แม้
 แต่ในเทพนิยายของพระองค์ที่พัฒนาขึ้นในระยะหลังลงมา ในขณะที่ลัทธิของพระองค์ได้กลายเป็น
 ลัทธิศาสนาลัทธิหนึ่งที่ได้พัฒนาขึ้นจนปักหลักขาแข็งแล้ว พระศิวะก็ยังคงก่อให้เกิดข้อโต้แย้งกัน
 เกี่ยวกับระเบียบแบบแผนของประเพณีและจริยศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์ที่เรียกว่าธรรมะ
 (Dharma) เนื่องจากพระองค์ทรงปราศจากการทรงมีความเอาใจใส่สำหรับการที่จะให้ได้มาซึ่งความ
 บริสุทธิ์ ความเอาใจใส่ในสิ่งที่เป็นมงคล การทรงรังเกียจสิ่งที่สกปรกต่ำช้า การให้ความสำคัญ
 และเคารพเชิดถือเกี่ยวกับครอบครัว ความสำคัญของการสืบสายสกุล และสถานภาพของบุคคล
 อันล้วนแล้วแต่เป็นคุณลักษณะที่สำคัญของศาสนาพราหมณ์ พระศิวะทรงท่องเที่ยวไปด้วยพระวร
 กายที่เปลือยเปล่า หรือไม่ก็ทรงสวมหนังสัตว์ที่ชุ่มโชกไปด้วยเลือด คือหนังช้างหรือหนังเสือที่ถูก
 ฆ่า ในขณะที่พระองค์ได้ทรงจากเทือกเขาหิมาลัย เพื่อที่จะทรงไปอยู่อาศัยในศูนย์กลางของวัฒนธรรม
 นั้น พระองค์ได้ทรงสร้างบ้านของพระองค์ในบริเวณป่าช้าสำหรับการเผาศพ พระองค์ได้
 ทรงทาพระวรกายของพระองค์ด้วยอัฐิและเถาเถาของผู้ที่ถึงแก่กรรม โดยทรงเอามาจากกองเถา
 ถ่านที่เกิดจากการเผาศพ พระองค์ได้ทรงประดับพระศอกด้วยงู พระองค์ได้ทรงขี่โคตัวผู้ตัวหนึ่ง
 เป็นพาหนะ โดยทรงถือตรีศูลหรือสามง่ามเป็นอาวุธ พระองค์ไม่ได้ทรงมีความมั่งคั่งร่ำรวย ไม่
 ทรงมีครอบครัว ไม่ทรงมีสายสกุล และไม่ทรงมีสิ่งใด ๆ ที่เป็นค่านิยมในทางโลก ในระหว่าง
 ช่วงเวลาที่พระองค์ได้ทรงปรากฏพระองค์เองขึ้นในฐานะที่ทรงมีความน่าขนพองสยองเกล้าและ
 อัปมงคลอย่างที่สุด และยังไม่ได้เกิดการเรียกพระนามพระองค์ว่า “พระศิวะ” ซึ่งมีความหมายว่า
 ฤกษ์งามยามดี สุขมงคลสมัย ความอุปถัมภ์ ความเป็นมงคล ความสุภาพ ความอ่อนโยน ความเบา
 และผู้มีตระกูลดี¹⁶⁶

พระศิวะได้ทรงปรากฏพระองค์เองขึ้นเป็นครั้งแรกในเทพนิยายของอินเดียใน
 ในฐานะที่ทรงเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งที่ทรงมีลักษณะที่น่าเคลือบคลุมสงสัย เนื่องจากทรงมีลักษณะบาง
 ประการที่ยังไม่กระจ่างชัดเพียงพอ และยังมีความหมายเป็นสองนัย ในคัมภีร์พระเวทได้มีบทสวด
 สรรเสริญพระรุทร ซึ่งพระศิวะได้ทรงเป็นผู้หนึ่งที่ได้ปรากฏพระนามอยู่ด้วยนั้น พระศิวะได้ทรง
 ปรากฏขึ้นในฐานะที่ทรงมีความชั่วร้ายอย่างน่าขนพองสยองเกล้า ในขณะที่เดียวกันก็ได้ปรากฏขึ้นใน
 ในฐานะที่ทรงเป็นผู้อำนวยและนำความสุขความเจริญมาให้ พระองค์ทรงเป็นผู้ที่น่าขยะแขยงในขณะ
 เดียวกันก็ทรงมีเสน่ห์ดึงดูดใจ พระองค์ทรงเป็นผู้ทำลายในขณะที่เดียวกันก็ทรงเป็นผู้สร้างสรรค์

¹⁶⁶ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, pp. 94-97.

พระองค์ทรงก่อให้เกิดความบาดเจ็บล้มตายในขณะเดียวกันก็ทรงเป็นผู้รักษาพยาบาล อาวุธเป็นจำนวนมากของพระองค์ อย่างไม้เรียวและไม้เท้าที่ปรากฏในคัมภีร์ทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้ที่จะก่อให้เกิดอันตรายและเป็นผู้ทำลายล้าง ในขณะเดียวกันก็ทรงเป็นผู้ที่ก่อให้เกิดความสุขสบายและผู้ที่ทรงปกป้องคุ้มครอง พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์กับโรคภัยไข้เจ็บในลักษณะที่น่าเกลียดคลุมตงสัยในทำนองเดียวกันกับที่กล่าวมา ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นทั้งต้นเหตุและผู้บำบัดรักษา พระคิเวจึงทรงเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่น่ากลัวและน่าหลงใหล ในการกล่าวสรรเสริญพระองค์ ผู้สวดพระเวทรุ่นต้นมีความจำเป็นที่จะต้องอัญเชิญพระองค์ในทันทีทันใด เพื่อให้พระองค์ทรงปรากฏขึ้นเป็นลำดับแรก ถัดจากนั้นจึงสวดอ้อนวอนต่อพระองค์ เพื่อขอให้พระองค์เสด็จไปให้ไกล พระองค์ทรงมีพระนามต่าง ๆ หลายพระนาม และทรงมีธรรมชาติอย่างหลากหลาย พระองค์ทรงมีพระนามว่ารุทธะ ซึ่งมีความหมายว่าผู้ประทานน้ำหรือผู้คำราม พระองค์ทรงมีพระนามว่าภวะ (Bhava) ซึ่งมีความหมายว่าความเป็นไป พระองค์ทรงมีพระนามว่าหระ (Hara) ซึ่งมีความหมายว่าผู้หิบลอยเอาไป และพระองค์ทรงมีพระนามว่าปศุปติ ซึ่งมีความหมายว่าผู้เป็นเทพเจ้าแห่งสิงห์สาราสัตว์ ในคราวที่พระนางปารวตีได้ทรงตกหลุมรักพระคิเว ซึ่งทรงเป็นโยคีนั่น พระนางได้ทรงยอมอุทิศตนเองเพื่อการกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยความยากลำบาก เพื่อที่จะให้พระคิเวทรงยินยอมที่จะเป็นพระสวามีของพระนาง โดยพระนางซึ่งทรงเป็นโยคินีทรงได้รับการทดสอบหลายครั้ง เพื่อจะให้แน่ใจว่าพระนางทรงรู้จริง ๆ ว่าพระคิเวทรงมีสภาพที่แท้จริงเป็นเช่นไร ดังปรากฏตัวอย่างว่าครั้งหนึ่งได้มีนักปราชญ์เจ็ดคนได้มาหาพระนาง เพื่อที่จะพยายามทำให้พระนางทรงเปลี่ยนพระทัย นักปราชญ์เหล่านั้นได้อธิบายให้พระนางฟังว่า พระคิเวนั้นทรงอัปมงคลและน่าเกลียดเกินไปสำหรับการที่จะทรงเป็นพระสวามีของพระนาง พระองค์ไม่ทรงสวมใส่เสื้อผ้า ไม่ทรงมีบ้าน ไม่ทรงมีสายสกุล และทรงมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปิศาจที่กินศพและผี พระนางควรจะทรงอภิเษกสมรสกับพระวิษณุ ซึ่งทรงเป็นผู้หนึ่งที่มีความเหมาะสมที่จะเป็นคู่ครองที่มีมงคลของพระนางมากกว่า พระวิษณุทรงเป็นผู้ที่มีความมั่งคั่งร่ำรวย และทรงเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติที่ดีเลิศสำหรับความเป็นเทพเจ้าหลายประการ พระนางปารตีได้ทรงแสดงให้เห็นว่าพระนางเองได้ทรงมีความเข้าใจที่ถูกต้องทุกประการเกี่ยวกับพระคิเว พระนางได้ทรงตอบว่าเป็นการถูกต้องที่นักปราชญ์เหล่านั้นได้กล่าวว่า พระคิเวผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดทรงเป็นผู้ที่ปราศจากคุณสมบัติที่เป็นค่านิยมของโลกนี้ แต่จะต้องทราบทำไมจึงเป็นเช่นนั้น เหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าพระคิเว คือ พรหมัน ซึ่งทรงอยู่เหนือกว่าการที่จะทรงแสดงให้เห็นถึงความเป็นเทพเจ้าในทางโลกและความมั่งคั่งร่ำรวย เครื่องปรุงแต่งและเครื่องประดับทั้งมวลที่ใช้ประดับตกแต่งกันในทางโลก จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะพบเห็นได้ในพระองค์ เนื่องจากพระองค์ได้ทรงอยู่ไกลออกไปจากบางสิ่งบางอย่างที่ค่อนข้างจะติดอยู่กับความสวยงามและความเป็นมงคลเล็ก ๆ น้อย ๆ เพียงเท่านั้น ตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่ยึดถือกันมา

ของศาสนาพราหมณ์นั้น ความศักดิ์สิทธิ์สามารถที่จะแบ่งออกได้เป็นสองชนิด คือ ชนิดแรก ได้แก่ ความเป็นมงคล ซึ่งเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดการเพิ่มพูนขึ้นของทุกสิ่งทุกอย่างในทางดีและมีคุณค่า และชนิดที่สอง ได้แก่ ความควรค่าแก่การกระทำสักการบูชา ซึ่งเป็นสิ่งที่มีความโดดเด่นสะดุดตา ชี้ชวน และมีระเบียบแบบแผนอย่างมากมายที่จะแสดงให้เห็นได้อย่างเด่นชัดเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างสิ่งดีกับสิ่งเลว และสิ่งที่มีคุณค่ากับสิ่งที่ไร้ค่า ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์ชนิดที่สองนี้มีความสำคัญเป็นพิเศษที่ทำให้พระศิวะทรงได้รับความเคารพจากฝูงชน พระองค์จะทรงปรากฏให้เห็นในลักษณะต่าง ๆ อย่างหลายหลาก อาทิ บางครั้งจะทรงทักพระจันทร์เสี้ยวไว้บนพระเกศาในฐานะของเครื่องประดับอย่างหนึ่ง บางครั้งจะทรงถือกะโหลกศีรษะไว้ในพระหัตถ์ บางครั้งจะทรงปรากฏให้เห็นในช่วงขณะหนึ่งในรูปแบบที่ทรงถลกหนังช้างมาเป็นฉลองพระองค์ แล้วในลำดับถัดมาจะทรงฉลองพระองค์ด้วยพระภูษาที่ทำด้วยผ้าไหมของเจ้าบ่าวคนหนึ่ง ในขณะที่เดียวกันได้ทรงถือเอามหาศมसानะ (Mahashmashana) เป็นเมืองของพระองค์ ในทำนองเดียวกันกับที่ทรงถือเอานันทวนะ (Anandavana) เป็นเมืองของพระองค์อีกแห่งหนึ่ง เป็นต้น ซึ่งนับเป็นสิ่งหนึ่งที่เป็นที่ยอมรับกันว่า ได้มีความแปลกแยกออกไปจากระเบียบแบบแผนในทางโลก ซึ่งเป็นระเบียบแบบแผนที่ได้นำไปสู่การสร้าง “เทพเจ้า” ในจินตนาการของสังคมมนุษย์ ถึงแม้ว่าพระนามของพระศิวะจะมีความหมายว่าความเป็นมงคลและความเมตตาก็ตาม แต่ชื่อดังกล่าวก็เป็นการเรียกโดยวิธีการใช้ถ้อยคำที่อ่อนหรือคำสุภาพหรือคำอ่อนหวานแทนคำที่รุนแรงในความหมายอย่างเดียวกัน สำหรับการที่พระศิวะมักจะทรงแสดงพระองค์เองในการทรงกระทำต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่า อันแท้ที่จริงแล้วไม่ได้เป็นสิ่งที่ เป็นมงคลและไม่ได้ให้ความเมตตาในสายตาของโลก ด้วยเหตุนี้ พระศิวะจึงทรงมีความโดดเด่น และทรงชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนและง่าย ๆ เกี่ยวกับความแตกต่างกันอย่างเด่นชัดระหว่างความศักดิ์สิทธิ์กับความอัปมงคล ความร่ำรวยกับความยากจน และความสูงกับ ความต่ำ มักจะปรากฏเทพนิยายที่สะท้อนให้เห็นว่า ในที่ชุมนุมของเหล่าเทพเจ้าและนักปราชญ์ มักจะมีการวิพากษ์วิจารณ์ถึงพระศิวะ แล้วที่ชุมนุมนั้นก็มักจะลงความเห็นและกำหนดให้พระองค์ทรงเป็น “บุคคลภายนอก” คนหนึ่ง และทรงเป็นผู้ที่ไม่มีความเหมาะสมที่จะทรงเป็นเทพเจ้า เพราะได้ทรงกระทำสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่เหมาะสมดังกล่าวนั้น เทพนิยายเหล่านั้นบางเรื่องได้สะท้อนให้เห็นว่า พระศิวะทรงเป็นเทพเจ้าเพียงองค์เดียวที่ประทับอยู่ในสรวงสวรรค์ที่ทรงไม่ได้รับการอัญเชิญให้เสด็จไปร่วมในยัญพิธีที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ซึ่งเป็นพิธีที่จัดขึ้นโดยท้าวทักษะ (Daksha) ซึ่งทรงอ้างว่าพระองค์เองทรงเป็นเทพเจ้าครั้งหนึ่งและมนุษย์ครั้งหนึ่ง ในยัญพิธีครั้งนี้ได้มีการอัญเชิญแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ เทพเจ้า นักปราชญ์ และผู้อยู่ในสรวงสวรรค์ทั้งหมดมาชุมนุมพร้อมกัน แล้วท้าวทักษะได้ทรงประกาศต่อที่ชุมนุมนั้นว่า การที่ไม่ได้ทรงอัญเชิญพระศิวะมาในที่ชุมนุมนี้ เนื่องจากได้เกิดคำถามเกี่ยวกับพระศิวะมากมาย อาทิ สายสกุลและชนเผ่าของพระองค์เป็นเช่น

ไร สถานะที่ที่พระองค์ทรงครอบครองและธรรมชาติของพระองค์เป็นเช่นไร พระองค์ทรงดำเนินชีวิตอย่างไร พระองค์ทรงประพฤติเช่นไร ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรรู้สำหรับเพื่อนสมาชิกผู้ทรงดื่มยาพิษ และชีโคตัวผู้องค์นี้ พระศิวะไม่ได้ทรงเป็นนักบวช เพราะถ้าเป็นนักบวชจะทรงถืออาวฐได้อย่างไร พระองค์ไม่ได้ทรงเป็นผู้ครองเรือน เพราะเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในป่าช้าสำหรับเผาศพ พระองค์ไม่ได้ทรงเป็นนักศึกษาที่เป็นโสด เพราะทรงมีชายา พระองค์ไม่สามารถที่จะเป็นผู้อยู่ป่าได้ เพราะพระองค์ทรงดื่มคำอยู่กับความทะนงในความเป็นเทพเจ้าของตน พระองค์ไม่ได้ทรงเป็นพราหมณ์ เพราะพระเวทไม่เคยแสดงให้เห็นว่ารู้จักว่าพระองค์เป็นใคร ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงถือหอกและตรีศูล จึงอาจจะเป็นไปได้ที่พระองค์จะทรงเป็นกษัตริย์ แต่พระองค์ก็ไม่ใช่มกษัตริย์ เพราะเหตุว่าพระองค์ทรงขึ้นชอบอยู่กับการทำลายล้างโลก จึงไม่อาจจะเป็นกษัตริย์ ซึ่งทรงเป็นผู้ที่ต้องปกป้องคุ้มครองโลกให้รอดพ้นจากอันตรายต่าง ๆ ได้ พระองค์ไม่อาจจะทรงเป็นเพศใดได้ เพราะพระองค์ไม่เคยทรงมีความมั่งคั่งร่ำรวยใด ๆ พระองค์ไม่อาจจะทรงเป็นได้แม้กระทั่งศูทร เพราะพระองค์ทรงสวมงูเป็นสายศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงทรงห่างไกลออกไปจากระบบวรรณะและขั้นตอนต่าง ๆ ของการดำเนินชีวิตหรืออาศรม (Ashrama) ทุกสิ่งทุกอย่างทำให้เป็นที่ทราบกันได้จากแหล่งที่เป็นต้นกำเนิดหรือประกฤติ แต่พระศิวะผู้ปราศจากความเคลื่อนไหวกลับไม่มีแหล่งที่เป็นต้นกำเนิด พระองค์ไม่ได้เป็นผู้ชาย เพราะวาทะหนึ่งหนึ่งของพระวรกายของพระองค์เป็นผู้หญิง อีกทั้งยังปรากฏว่าพระองค์ไม่ได้เป็นผู้หญิง เพราะว่าพระองค์ทรงมีพระธันเพียงข้างเดียว พระองค์ไม่ได้ทรงเป็นแม้กระทั่งเด็กผู้ชาย เพราะว่าทรงมีอายุมาก ซึ่งนับเป็นบุคคลที่แก่แล้วผู้หนึ่ง พระองค์ทรงได้รับการประกาศไปในโลกว่าทรงเป็นผู้ที่ปราศจากจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด แล้วพระองค์จะทรงเป็นหนุ่มได้อย่างไรในเมื่อพระองค์ทรงแก่แก่มาอีก ทั้งยังปรากฏว่าพระองค์จะไม่ทรงชรา เนื่องจากพระองค์ปราศจากการเข้าสู่วัยชราและความตาย¹⁶⁷

ด้วยเหตุที่กล่าวมา พระศิวะจึงไม่อาจจะจัดจำแนกได้ไม่ว่าจะด้วยแนวทางใด ๆ ก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นโดยการอาศัยระบบวรรณะ¹⁶⁸ หรือลำดับขั้นตอนของอาศรม¹⁶⁹ ไม่อาจจะรู้จักพระองค์ได้โดยอาศัยการศึกษาเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์หรือสายสกุลของพระองค์ ไม่อาจที่จะรู้จักพระองค์ได้

¹⁶⁷ Ibid., pp.97-100.

¹⁶⁸ ระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์มีสี่วรรณะ คือ วรรณะพราหมณ์ ได้แก่ นักบวชและครู วรรณะกษัตริย์ ได้แก่ นักรบและพระเจ้าแผ่นดิน วรรณะแพศย์ ได้แก่ พ่อค้าและผู้ทำการเพาะปลูก และวรรณะศูทร ได้แก่ กรรมกร

¹⁶⁹ อาศรมหรือลำดับขั้นตอนในการดำเนินชีวิตของผู้ชายที่นับถือศาสนาพราหมณ์มีสี่ขั้นตอน คือ การเป็นนักเรียน นักศึกษาที่ครองโสด การเป็นผู้ครองเรือน การเป็นผู้ออกไปอยู่ป่า และการเป็นผู้ละบ้านเรือนเพื่อการเดินทางค้นหาสัจธรรม

โดยอาศัยการศึกษาเกี่ยวกับเพศของพระองค์ เนื่องจากพระศิวะทรงมีครึ่งหนึ่งเป็นศักดิ์ ซึ่งเป็นอติพิ
พลึงหรือพลึงแห่งความเป็นผู้หญิงของพระองค์ พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งที่ยากที่จะเข้าใจ
หรือจัดระเบียบแบบแผนได้ อันหมายรวมถึงระเบียบแบบแผนในทางศาสนาด้วย ด้วยเหตุนี้ จึง
ไม่เป็นที่น่าแปลกประหลาดใจแต่อย่างใดที่ได้ปรากฏว่า บรรดาผู้นับถือลัทธิไศวนิกาย ซึ่งเป็นผู้ที่
มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์ได้รับการขนานนามให้อีกนามหนึ่งว่าเวทพาหะ
(Vedabahaya) ซึ่งมีความหมายว่าผู้อยู่นอกเหนือพระเวท ¹⁷⁰

ความหลากหลายและสลับซับซ้อนของพระศิวะดังกล่าวนี้ ได้สะท้อนให้เห็นได้
อย่างชัดเจนเช่นเดียวกันจากประติมากรรมรูปเคารพของพระศิวะที่มีการค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ใน
ขณะนี้ โดยได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระองค์หลายปาง แม้ว่าแต่ละปางจะมีการค้นพบแต่
เพียงปางละองค์ก็ตาม ประติมากรรมดังกล่าว ได้แก่ องค์แรก ประติมากรรมของพระศิวมหาเทพ
ล่ำาริด ค้นพบที่เทวสถานวัดขุณ อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นพระศิวะที่ทรงมี 4 กร
พระหัตถ์ขวามือทรงถืออักษมาลา (ลูกประคำ) พระหัตถ์ซ้ายบนทรงถือแส้จามรี พระหัตถ์ขวาล่าง
ทรงถือคนโทน้ำ พระหัตถ์ซ้ายล่างชำรุด บนชฎามงกุฎมีกปาละ (หัวกะโหลก) และพระจันทร์
เสี้ยว อันเป็นสัญลักษณ์ของพระองค์ประทับอยู่ ทรงสายัชโชปวิต (สายธูรา) เป็นรูปงู
สัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งของพระองค์ คือ หนั่งเสือนั้น ทรงพันไว้โดยรอบพระโสณิ (ตะโพก) มีสิริศ
จักร (รัศมี) รอบพระเศียร ดวงพระเนตรทั้งสองปรากฏร่องรอยการฝังวัสดุที่มีค่าบางอย่าง ซึ่งได้
สูญหายไป เป็นประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธ
ศตวรรษที่ 15 องค์ที่สอง ประติมากรรมของพระอค์สตะยะ ล่ำาริด ค้นพบที่ศาสนสถาน ณ พังพระ
ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านหน้าหรือด้านทิศตะวันออกของศาสนสถาน ณ เขาภูเขา อำเภอสิงหนคร จังหวัด
สงขลา พระอค์สตะยะทรงเป็นปางหนึ่งของพระศิวะ คือ ปางที่เสวยพระชาติเป็นพระเทพครุ พระ
องค์ทรงเป็นผู้นำลัทธิไศวนิกายและอารยธรรมต่าง ๆ จากภาคเหนือของอินเดียมาเผยแพร่ในภาคใต้
ของประเทศอินเดีย พระองค์ทรงได้รับการเคารพควบคู่กันกับศิวลึงค์ในรัฐตามพรลิงค์และในภาค
กลางของเกาะชวา พระองค์ทรงเกล้าพระเกศาทรงสูงแบบชฎามงกุฎ มีพระทาสีกะ (เครา) ยาวลง
มาจนจรดพระอุระ พระหัตถ์ขวาทรงยกขึ้นมาในระดับพระอังสา ทรงถือลูกประคำ พระหัตถ์
ซ้ายหักหายไปตั้งแต่พระพาหา ทรงสวมสายัชโชปวิตที่มีลักษณะเป็นผ้าสไบ พระนาภีมีลักษณะ
กลมยื่นออกมา ทรงผ้านุ่งยาวลงมาจนกรอมพระบาท พระบาทหักหายไป ทรงมีเข็มขัดผ้าผูกไว้
บนขอบของผ้านุ่งใต้พระนาภี เป็นประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15
ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 องค์ที่สาม ประติมากรรมของพระไภรวะ (Bhairava) ศิลา ค้นพบที่

¹⁷⁰ T.A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography. Vol. II. Part I, pp.1-3.

ศาสนสถาน ณ เมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 13) พระไภรวะเป็นปางครุฑของพระศิวะ โดยคัมภีร์กาศิขันธะได้กล่าวไว้ในคราวที่พระศิวะได้ทรงปรากฏพระองค์ในฐานะของเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุด โดยทรงแสดงพระองค์เป็นศิวลึงค์เพลิงนั้น พระพรหมได้ทรงกล่าวปราชญ์พระศิวะ พระศิวะทรงพระพิโรธ แล้วกลับกลายเป็นปางครุฑ คือ พระไภรวะ แล้วทรงตัดพระเศียรที่ห้าของพระพรหม พระพรหมจึงยังคงเหลือเพียงสี่เศียรอย่างที่ปรากฏในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม โศกโศกพระเศียรของพระพรหมที่พระไภรวะได้ทรงตัดไปนั้น ได้กลับกลายเป็นหลักฐานของการกระทำบาปที่หนักที่สุด คือ การฆ่าพราหมณ์ จึงได้เกาะแน่นอยู่กับพระหัตถ์ของพระไภรวะไม่อาจจะทำให้หลุดออกได้¹⁷¹ แม้ว่าพระไภรวะจะทรงชำระบาปนั้นแล้ว พระไภรวะก็ต้องทรงเพนจรไปทั่วประเทศอินเดีย แต่กะโหลกพระเศียรนั้นก็ยังคงเกาะแน่นอยู่ ในที่สุดพระไภรวะได้เสด็จมาจนกระทั่งถึงพาราณสี ซึ่งในที่นี่กะโหลกพระเศียรนั้นได้หลุดออกไป พระไภรวะจึงได้ทรงกลับกลายเป็นผู้หลุดพ้นจากบาปนั้น เทพนิยายเรื่องนี้เป็นเพียงเทพนิยายเรื่องหนึ่งในบรรดาเทพนิยายเป็นจำนวนมากที่สะท้อนให้เห็นว่า พระศิวะทรงเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่สูงสุดเหนือกว่าพระพรหมและพระวิษณุ ในเทพนิยายเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงการที่พระศิวะได้ทรงปราบพระพรหมผู้ทรงกล่าวปราชญ์พระองค์ โดยการทรงยึดเอาพลังอำนาจและความสำคัญในทางระบบความเชื่อหรือลัทธิศาสนาของพระพรหมมาเป็นของพระองค์เองจนหมดสิ้น รวมทั้งยังทรงตัดเอาพระเศียรของพระพรหมออกไปเศียรหนึ่งด้วย เทพนิยายเรื่องนี้จึงเป็นเทพนิยายเรื่องหนึ่งในบรรดาเทพนิยายเป็นจำนวนมากที่อธิบายให้เข้าใจว่า ด้วยเหตุใดพระพรหมจึงไม่ได้รับการเคารพสักการะมากนักในประเทศอินเดีย อย่างไรก็ตาม พระศิวะเองได้ทรงพอพระทัยมากที่พระวิษณุได้ทรงแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์ จึงทรงประทานสถานภาพชั้นสูงให้แก่พระวิษณุ รวมทั้งยังทรงอนุญาตให้พระวิษณุทรงมีบทบาทที่สำคัญในทางระบบความเชื่อในลัทธิศาสนาสืบต่อมาอีกด้วย นอกจากนี้ เทพนิยายเรื่องนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่าในการทรงล้างบาปจากการฆ่าพราหมณ์นั้น พระศิวะต้องทรงใช้เวลาอย่างยาวนานในการจาริกแสวงบุญ โดยการจาริกแสวงบุญดังกล่าวได้จบลงที่ตึระแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่ากปาโลโมจนะ (Kapalamochana) ซึ่งตั้งอยู่ในเมืองพาราณสี ถึงแม้ว่าพระศิวะจะทรงเป็นเทพเจ้าสูงสุด แต่พระองค์ก็จะต้องทรงชดเชยสำหรับการทรงตัดพระเศียรของพระพรหม ในขณะที่พระองค์ทรงเป็นพระไภรวะ พระองค์จะต้องจาริกแสวงบุญไปยังตึระทุกแห่ง แล้วมาจบลงที่เมืองพาราณสี ซึ่งเป็นอาณาเขตที่สามารถทำลายล้างบาปทั้งหมดได้

¹⁷¹ พระพรหมทรงได้รับการเคารพนับถือว่าทรงมีต้นกำเนิดเป็นพราหมณ์ การฆ่าพราหมณ์เป็นบาปที่หนักที่สุดอย่างหนึ่งในบรรดาบาปที่หนักที่สุดหาอย่างที่เราเรียกว่ามหาปาตกะ (Mahapataka) ส่วนบาปที่หนักที่สุดอีกตัวอย่าง คือ การลักขโมย การดื่มสุรา การหลับนอนกับภรรยาของครู และการคบค้าสมาคมกับบุคคลที่ประพฤติเช่นนั้น

แม้แต่บาปที่หนักที่สุดก็สามารถที่จะล้างลงในเมืองนี้ได้ คือ บาปจากการฆ่าพราหมณ์ โดยในระหว่างที่จาริกแสวงบุญพระไภรเวได้ทรงใช้กะโหลกพระเศียรนั้นสำหรับการขออาหาร ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นถึงกฎอันเคร่งครัดทั้งหมดของศาสนาพราหมณ์ที่เกี่ยวกับความบริสุทธิ์และความไม่บริสุทธิ์ พระไภรเวจึงทรงเป็นวีรบุรุษผู้ทรงมีชัยชนะเหนือบาปที่หนักที่สุด และผู้ทรงมีชัยชนะเหนือกะโหลกศีรษะของผู้ที่ถึงแก่ความตาย ในการทรงจาริกแสวงบุญมาสู่พาราณสีของพระไภรเวพระองค์ได้ทรงบรรลุความสำเร็จในสิ่งเดียวกันกับที่บรรดาผู้จาริกแสวงบุญทั้งหมดคาดหวัง คือ การปลดปล่อยให้เป็นอิสระจากบาป และการปลดปล่อยให้เป็นอิสระจากภยากติของผู้ที่ถึงแก่กรรม¹⁷² ถึงแม้ว่าศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งค้นพบที่ศูนย์กลางของรัฐตามพรลิงค์จะเป็นศิลาจารึกที่มีสภาพลบเลือนไปมาก จนการอ่านและการแปลจะไม่สมบูรณ์เท่าที่ควรก็ตาม แต่เนื้อหาที่ยังคงอยู่ได้สะท้อนให้เห็นว่ากฎอันเคร่งครัดของศาสนาพราหมณ์ที่เกี่ยวกับความบริสุทธิ์และความไม่บริสุทธิ์ดังกล่าวนี้ได้ปรากฏขึ้นในรัฐแห่งนี้เช่นเดียวกัน โดยกฎดังกล่าวที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลักนั้นได้แสดงนัยให้เห็นว่า ใครทำอันตรายแก่พราหมณ์ ธรรมะ คงคา โคสีแคว และมารดาเป็นบาปที่หนักจะถูกฆ่าเสีย¹⁷³ ซึ่งการปรากฏขึ้นของกฎดังกล่าวของศาสนาพราหมณ์ในรัฐตามพรลิงค์นี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นได้จากศิลาจารึกดังกล่าวแล้ว ยังอาจจะได้รับการยืนยันจากประติมากรรมของพระไภรเวที่ค้นพบในศาสนสถานจากเมืองโบราณเวียงสระองค์นี้อีกด้วย รวมทั้งยังอาจที่จะแสดงนัยให้เห็นว่าเมืองโบราณเวียงสระ ซึ่งเป็นแหล่งที่ค้นพบประติมากรรมองค์นี้ ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่บนฝั่งของแม่น้ำตาปี อาจจะเป็นตึระที่สำคัญแห่งหนึ่งสำหรับการประกอบพิธีกรรมในการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ทำน้ำหรือฆาตของเมือง เพื่อการปลดปล่อยให้เป็นอิสระจากบาปตามกฎอันเคร่งครัดนี้ ประติมากรรมของพระไภรเวที่ค้นพบในศาสนสถานในเมืองโบราณเวียงสระองค์นี้ เป็นประติมากรรมที่สลักให้มีแผ่นหลัง พระไภรเวประทับยืนพระเกศาขยายออกไปเป็นรูปเปลวเพลิง มีสายกระดิ่งเส้นหนึ่งห้อยลงมาจากพระศอจนถึงกลางพระขงฆ์ เป็นประติมากรรมที่มีการสลักขึ้นด้วยศิลปะแบบโจพะตอนตัน มีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16¹⁷⁴ องค์ที่สี่ ประติมากรรมของพระศิวนาฏราช สารีค ค้นพบที่โบราณสถานหมายเลข 7 (โบสถ์พราหมณ์) ซึ่งตั้งอยู่ในราชธานีของรัฐตามพรลิงค์ เป็นประติมากรรมที่แสดงสัญลักษณ์ของจักรวาลตามระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกาย โดยการแสดงเป็นรูปวงโค้งรูปเกือกม้าที่มีรูปเปลวไฟพวยพุ่งโดยรอบ การเคลื่อนไหวทั้งหมดเกิด

¹⁷² Kuber Nath Sukul, *Varanasi down the age* (Varanasi : Bhargava Bhushan Press, 1974), pp. 198-199.

¹⁷³ ยอร์ช เซเดส์, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 : จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้*, หน้า 21-40 และ 59-60.

¹⁷⁴ Stanley J. O'Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, pp. 60-63.

ขึ้นจากจังหวัดนาเกลือของพระศิวะที่ประทับอยู่ตรงกลาง พระองค์ทรงแสดงสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงหน้าที่ของพระองค์ คือ กลองที่ทรงไว้ในพระหัตถ์ขวาหลัง ในภาวะที่ทรงเป็นพระผู้รักษา พระหัตถ์ขวามือทรงแสดงอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายหลังทรงอภักติ อันเป็นสัญลักษณ์ของการทำลาย พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงชี้ยังพระบาทที่ยกขึ้น อันเป็นที่พำนักแห่งวิญญูณ เป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นในศิลปะแบบโจพะของอินเดีย มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 และองค์สุดท้าย ประติมากรรมของพระหริหระ (Hari – Hara) ตำริค ค้นพบที่ศาสนสถาน ณ วัดพระเพรง ตำบลนาสาร อำเภอยะปริง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นประติมากรรมของพระศิวะในปางที่ทรงรวมกันเข้าอยู่ในองค์เดียวกันกับพระวิฆณุ โดยพระศิวะ (พระหระ) อยู่ทางซีกขวา และพระวิฆณุ (พระหริ) อยู่ทางซีกซ้าย เป็นประติมากรรมที่มี 4 กร ประทับนั่ง ห้อยพระบาทซ้ายลงมาจากทางด้านล่าง พระบาทขวาทรงอ้ามาทางด้านหน้า ทรงถือจักรและสังข์ อันเป็นอาวุธประจำพระองค์ของพระวิฆณุ ทรงมีพระเนตรที่สามกลางพระนลาฏและทรงงูคชสายัณห์โอบรัด อันเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ เป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นในศิลปะแบบโจพะของอินเดีย มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16

ระดับที่สอง เทพชั้นรอง

ในศาสนสถานหรือศิลปะหลายแห่งของรัฐตามพรลิงค์ นอกจากจะมีการค้นพบประติมากรรมของพระศิวะหรือศิวลึงค์ ซึ่งทรงเป็นเทพเจ้าสูงสุดของรัฐดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ซึ่งเป็นเทพเจ้าชั้นรองของรัฐนี้อีกหลายองค์ เทพชั้นรองเหล่านี้แต่ละองค์ก็มีบทบาทที่สำคัญแตกต่างกันออกไป ซึ่งการแบ่งบทบาทและภาระหน้าที่ของเทพเจ้าในมณฑลแต่ละแห่งนี้ได้ปรากฏอยู่โดยทั่วไปคัมภีร์โบราณและหลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงปรากฏอยู่ในประเทศอินเดีย โดยเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นแผนผังของตำแหน่งที่ตั้งที่ถูกต้องชัดเจนของเทวาลัยของเทพทั้งมวลภายในมณฑลแต่ละแห่ง ซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์และบทบาทของเทพเจ้าเหล่านั้นภายในมณฑลเหล่านั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน แต่ในขณะนี้การขุดค้นทางโบราณคดีในศาสนสถานต่าง ๆ ภายในรัฐตามพรลิงค์ยังไม่ได้ดำเนินการอย่างเพียงพอ จึงยังไม่อาจจะมองเห็นภาพที่ชัดเจนเช่นนั้นได้ จากผลการสำรวจทางโบราณคดีของผู้วิจัยในครั้งนี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเทพชั้นรองในรัฐแห่งนี้ในพุทธศตวรรษที่ 11-16 มีดังนี้ คือ

1) พระวิฆณุ จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่าประติมากรรมศิลาของพระวิฆณุได้เริ่มปรากฏขึ้นบนคาบสมุทไทยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ก่อนที่จะมีการสถาปนารัฐตามพรลิงค์เป็นรัฐของลัทธิไศวนิกายในราวพุทธศตวรรษที่ 11 ครั้นนี้

การสถาปนารัฐของลัทธิไศวนิกายแห่งนี้ขึ้นแล้ว พระวิษณุก็ยังคงได้รับความเคารพในรัฐแห่งนี้ อย่างสืบเนื่องต่อมา จึงยังคงมีการสืบต่อการสร้างสรรค์ประติมากรรมของพระองค์ขึ้นในศาสนสถานหลายแห่งที่เป็นศูนย์กลางของลัทธิไศวนิกาย แม้แต่ในศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางของ มณฑลที่สำคัญของลัทธิไศวนิกายที่เรียกว่าลึงคบรรพต อาทิ ลึงคบรรพต ณ เขาคา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ลึงคบรรพต ณ หัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมพิน จังหวัด สุราษฎร์ธานี และลึงคบรรพต ณ เขาคูหา อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา เป็นต้น โดยที่ลึงคบรรพตแห่งแรกและแห่งที่สองได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระวิษณุหลายองค์และหลายรูปแบบ ประติมากรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่มีรูปแบบทางศิลปะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นประติมากรรมที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 ในขณะที่ในลึงคบรรพตแห่งที่สามได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระวิษณุที่สร้างสรรค์ขึ้นในระยะเวลาเดียวกันกับที่กล่าวมาองค์หนึ่ง โดยในลึงคบรรพตเหล่านี้ นอกจากจะปรากฏการสลักขุดเขาเป็นลึงคบรรพตดังกล่าวแล้ว ยังปรากฏว่าในศาสนสถานบางแห่งที่ตั้งอยู่ภายในภูเขาแห่งนั้น ได้มีการค้นพบประติมากรรมของ ศิวลึงค์กลุ่มอื่น ๆ และประติมากรรมของพระวิษณุด้วย ส่วนในศาสนสถานแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่ง ทั้งในศาสนสถานบนภูเขาและศาสนสถานในที่ราบ ได้ปรากฏประติมากรรมของพระวิษณุเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะศาสนสถานในที่ราบ ณ วัดพระพรหม อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช ศาสนสถานในที่ราบ ณ เมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัด สุราษฎร์ธานี และศาสนสถานในที่ราบ ณ วัดเกาะพระนารายณ์ อำเภอท่าศาลา จังหวัด นครศรีธรรมราช ประติมากรรมของพระวิษณุเหล่านี้บางรูปแบบเป็นประติมากรรมที่มีพัฒนาการ ขึ้นในท้องถิ่น และมีความสัมพันธ์กันกับประติมากรรมของพระวิษณุที่มีการค้นพบในศูนย์กลาง ทางการค้าอีกหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ใน ทางการค้าระหว่างรัฐตามพหุลิงค์กับเมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 นอกจากจะปรากฏ อิทธิพลในทางการค้าของราชวงศ์ปัลลวะขึ้นในศิลาจารึกหลักที่ 26 (ศิลาจารึกเขาพระนารายณ์) ที่ ค้นพบจากเขาพระนารายณ์ อำเภอกะปง จังหวัดพังงาแล้ว ในศาสนสถานบนภูเขาแห่งนั้น ได้ ปรากฏรูปแบบทางศิลปะของราชวงศ์ดังกล่าวขึ้นในประติมากรรมของพระวิษณุและสาวกของพระ องค์อีกสององค์ด้วย โดยอิทธิพลดังกล่าวนี้ได้สืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงราชวงศ์ต่อมา คือ ราชวงศ์โจฬะ ซึ่งได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระวิษณุที่สร้างขึ้นในรูปแบบทางศิลปะของ ราชวงศ์โจฬะจำนวนสององค์ คือ ประติมากรรมศิลาจากศาสนสถานในเมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี องค์หนึ่ง ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15

ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 และเศียรของพระวิฆ्नุ ลำริด องค์หนึ่ง ซึ่งค้นพบที่ศาสนสถานในวัด
สุทธาวาสธาราม (วัดประเดิม) อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16

2) พระกฤษณะ ในบรรดาอวตารปางต่าง ๆ ของพระวิฆ्नุ นั้น อวตารปางที่ทรง
เป็นพระกฤษณะ (Krishna) นับเป็นปางที่มีความสำคัญมากที่สุดปางหนึ่ง โดยอวตารปางนี้ได้เริ่ม
ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 3-7 ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่
พระกฤษณะได้เริ่มปรากฏขึ้นมาจากการที่ทรงเป็นเทพเจ้าที่เป็นวีรบุรุษในสมัยโบราณที่เป็นที่จดจำ
กันมาของชนเผ่ายาทวะ (Yadava) จนกระทั่งได้กลายมาเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่ง ใน
เวลานั้นพระองค์ทรงได้รับการเคารพนับถือกันอย่างแพร่หลาย จนกระทั่งทรงเป็นคู่แข่งที่สำคัญ
ของพระวิฆ्नุ ในคัมภีร์ภกตวิทิตา (Bhagavad Gita) ซึ่งมีความหมายว่าเพลงของพระผู้เป็นเจ้า
(Song of the Lord) ซึ่งได้เริ่มปรากฏขึ้นในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ถึงกลางพุทธ
ศตวรรษที่ 5 วีรบุรุษผู้นี้ได้ทำหน้าที่เป็นสารพัดสำหรับการทำศึกให้พระอรชุน (Arjuna) ซึ่งทรง
เป็นนักรบในมหาภารตมหากาพย์ ในครั้งนั้นได้มีการสนทนาคำตอบกัน ระหว่างพระกฤษณะกับ
พระอรชุน และในการสนทนานั้น พระกฤษณะได้ทรงแสดงให้พระอรชุนทรงทราบว่า พระกฤษ
ณะทรงเป็นเทพเจ้าสูงสุด โดยทรงเป็นผู้ทรงสร้างจักรวาลและทรงช่วยเหลือโลกนี้ แม้ว่าจะเพียง
ส่วนน้อย ต่อจากนั้นมาอีกหลายศตวรรษ โดยเฉพาะในสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) คำาน
ของพระกฤษณะผู้ยิ่งใหญ่ก็ไม่ได้อยู่แค่เพียงแค่ว่าจะเป็นคำานานของเทพเจ้าผู้ทรงเป็นวีรบุรุษของชน
เผ่ายาทวะแต่เพียงเท่านั้นอีกต่อไป เพราะได้รับการรวบรวมเข้าไว้เป็นคำานานของเทพเจ้าที่สำคัญ
ของอินเดียภาคเหนืออีกองค์หนึ่ง โดยพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าแห่งทุ่งเลี้ยงวัว ในวัยเด็กและวัย
หนุ่มพระองค์ทรงมีชื่อเสียงมากในบริเวณบ้านเกิดของพระองค์ คือ เมืองพริช (Braj) ซึ่งตั้งอยู่ใกล้
กันกับมถุรา พระองค์ทรงเป็นเด็กที่ขี้เล่นและเป็นชายหนุ่มที่มีเสน่ห์ จากการที่ทรงเป็นวีรบุรุษของ
ชนเผ่า เป็นที่รักของคนเลี้ยงวัว และเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ ในที่สุดพระองค์ได้ทรงกลายกลายเป็น
ศูนย์กลางของลัทธิที่มีความสำคัญที่สุดลัทธิหนึ่งของความเคลื่อนไหวในการคลี่คลายเพื่อการก้าว
ไปสู่การเคารพนับถือศาสนาที่มีพระเจ้าองค์เดียวเป็นเทพเจ้าสูงสุดของอินเดีย โดยนิยายที่เคารพ
นับถือพระกฤษณะเป็นนิยายที่มีความแพร่หลายมากนิยายหนึ่ง ประติมากรรมที่สำคัญของพระ
องค์มีอยู่หลายปาง ปางที่สำคัญปางหนึ่ง คือ ปางที่พระกฤษณะทรงยกภูเขาโควรรณะ
(Govardhana) ซึ่งแสดงภาพของพระองค์ในรูปของผู้ชายที่มีความแข็งแรงองค์หนึ่ง ประทับยืนโดย
ทิ้งให้น้ำหนักลงที่พระบาทข้างหนึ่ง พระหัตถ์ข้างหนึ่งทรงวางไว้ที่พระโสณี พระหัตถ์อีกข้างหนึ่ง
ทรงยกแท่งหินก้อนใหญ่เหนือพระเศียร พระเกศาที่ยาวมากของพระองค์ได้รับการผูกไว้ด้วยแถบ
ผาคาคพระเศียรแถบหนึ่ง พระองค์ทรงมีกรองพระศอเป็นรูปดวงอาทิตย์อยู่ตรงกลาง ทางด้านข้าง
ทั้งสองด้านเป็นเล็บเสือที่มีลักษณะโค้งข้างละเล็บ เทพเจ้าของคนเลี้ยงวัวองค์นี้ แต่เดิมอาจจะเคย

ทรงเป็นวีรบุรุษในท้องถิ่นคนหนึ่งหรืออาจจะเป็นยักษ์องค์หนึ่ง พระองค์ทรงยกภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของพริชที่มีชื่อว่าภูเขาโควรรณะ อันเป็นเทพนิยายที่มีชื่อเสียงของพระองค์ โดยเทพนิยายได้กล่าวว่าพระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการที่คนเลี้ยงวัวได้หันมาซื้อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์แทนที่พระอินทร์ ทำให้พระอินทร์ทรงพระพิโรธ และบันดาลให้ฝนตกหนัก พระกฤษณะจึงทรงยกภูเขาขึ้นเพื่อปกป้องคุ้มครองให้คนเหล่านั้นปลอดภัยจากภัยพิบัตินั้น ส่วนอีกปางหนึ่งเป็นปางที่มีชื่อเสียงมากเช่นกัน คือ ปางที่พระกฤษณะยังทรงพระเยาว์ที่เรียกว่าพาละ-กฤษณะ ซึ่งเป็นปางที่แสดงภาพของพระองค์ในวัยที่พระองค์ทรงได้รับความโปรดปรานมากที่สุด คือ ภาพของพระองค์ในวัยที่รักความสนุกและทรงกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยความคะนอง อย่างกรณีของการทรงขโมยเนยออกไปจากเครื่องปั้นเนยในขณะที่เนยยังเป็นฟองอยู่¹⁷⁵ ซึ่งในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบประติมากรรมสำริดของพระพาละ - กฤษณะหรือพระกฤษณะในวัยเยาว์องค์หนึ่ง โดยค้นพบที่ศาสนสถาน ณ บ้านปายาง ตำบลท่าจั่ว อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ประติมากรรมชิ้นนี้แสดงภาพของพระกฤษณะในท่าที่กำลังทรงกลาน พระบาทขวาทรงเหยียดไปทางด้านหลัง พระหัตถ์ซ้ายทรงแบฝ่าพระหัตถ์และวางราบอยู่กับพื้น พระหัตถ์ขวาทรงอปลายพระหัตถ์ขึ้นข้างบนตรงข้อศอก โดยทรงถือเนยแข็งที่ทรงขโมยมาจากเครื่องปั้นเนยในขณะที่เนยยังเป็นฟองอยู่ ประติมากรรมชิ้นนี้มีความคล้ายคลึงกันกับประติมากรรมแบบเดียวกันนี้ที่เคยมีการค้นพบในศรีลังกา ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 สันนิษฐานว่าประติมากรรมของพระกฤษณะองค์นี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16

3) พระสุริยะ เทพองค์นี้บางครั้งมีการเรียกว่าพระอาทิตย์ (Aditya) หรือพระสุริยะ (Surya) การกระทำสักการะบูชาสัญลักษณ์รูปดวงอาทิตย์เป็นวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในประเทศอินเดีย และเป็นวัฒนธรรมที่มีการสืบเนื่องและมีวิวัฒนาการมาโดยตลอด ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่าลัทธิการเคารพบูชาดวงอาทิตย์ได้ปรากฏขึ้นในอินเดียตั้งแต่สมัยก่อนพระเวท (Pre - Vedic) โดยได้ปรากฏขึ้นทั้งในรูปของตราประทับและสัญลักษณ์รูปสวัตติกะ (Svastika) ครั้นในสมัยพระเวท (ประมาณ 1,000 ปี ก่อนพุทธกาล) ได้ปรากฏในบทสวดเป็นจำนวนมากในพระเวทของชาวอินโด - อารยันด้วย ตลอดช่วงระยะเวลาอันยาวนานนี้ ดวงอาทิตย์ได้เป็นศูนย์กลางของลัทธิที่ได้รับการพัฒนาขึ้นลัทธิหนึ่ง รวมทั้งได้เป็นลัทธิที่สำคัญลัทธิหนึ่งของศาสนาพราหมณ์ ในคัมภีร์เสาระอุปปุราณะ (Saura Upapurana) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เน้นการให้ความสำคัญแก่ดวงอาทิตย์โดยเฉพาะนั้น ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าดวงอาทิตย์มีความสำคัญสูง

¹⁷⁵ James Kennedy, *Life and work in Benares and Kumaon* (New York : Cassell and Company, Ltd. ,1885), p.117.

สุด โดยได้ปรากฏเทพนิยายที่แสดงให้เห็นความยิ่งใหญ่ของดวงอาทิตย์ไม่น้อย ดังตัวอย่างที่ปรากฏว่าดวงอาทิตย์ได้ให้ความช่วยเหลือและยอมรับการทรงชำระบาปเพื่อให้ทรงมีความบริสุทธิ์ขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งของพระศิวะ ในคราวที่พระศิวะในปางที่ทรงเป็นพระไภรวะได้ทรงตัดพระเศียรพระพรหม อันถือว่าเป็นการฆ่าพราหมณ์ ซึ่งเป็นบาปที่หนักที่สุดอย่างหนึ่ง รวมทั้งยังได้ทูลแนะนำให้พระศิวะเสด็จมาอยู่อาศัยในพาราณสี อันเป็นดินแดนที่ไม่มีวันล่มสลาย¹⁷⁶ ในประเทศอินเดียได้เกิดระบบความเชื่อที่คล้ายคลึงกันกับที่เกิดขึ้นในดินแดนส่วนอื่น ๆ ของโลก คือ สัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์ได้ก่อให้เกิดแรงบันดาลใจและวิสัยทัศน์เกี่ยวกับการมีพระผู้เป็นเจ้าที่ยิ่งใหญ่สูงสุด แต่เพียงองค์เดียวหรือเอกเทวนิยม ซึ่งสัญลักษณ์ดังกล่าวนี้มีความสำคัญเป็นพิเศษทั้งในวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกาย และพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม นอกจากจะเกิดระบบความเชื่อว่าดวงอาทิตย์เป็นสิ่งเดียวที่มีความยิ่งใหญ่สูงสุดดังกล่าวแล้ว ยังมีระบบความเชื่อว่าดวงอาทิตย์มีความเมตตากรุณา เป็นผู้ให้การรักษาพยาบาล และมีไมตรี เทพนิยายเกี่ยวกับพระอาทิตย์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์กาศิขันฑะหลายเรื่อง ได้เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างดวงอาทิตย์กับการรักษาพยาบาลคนที่เจ็บป่วยจากโรคต่าง ๆ และการบำบัดรักษาคนที่แขนขาพิการ รวมทั้งยังชี้ให้เห็นว่าดวงอาทิตย์มีความโดดเด่นและมีเสน่ห์ดึงดูดใจสำหรับการเข้าไปหาของผู้ที่ต้องประสบกับความเดือดร้อน เด็กกำพร้า และผู้ที่ไม่มียศพร พระอาทิตย์มีความจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติภารกิจที่สำคัญหลายอย่างสำหรับชายฝั่งทางด้านนี้ของห้วงมหรรณพ คือ การปลอบใจ การให้ความสุข การให้ความอบอุ่น และการดูแลรักษาสุขภาพ ถึงแม้ว่าผู้เชื่อศรัทธาจะรักภักดีในลัทธิแห่งการเคารพบูชาพระอาทิตย์เป็นการเฉพาะ ซึ่งเคยรุ่งโรจน์มาด้วยระยะเวลาอันยาวนานนับพันปีจะสูญหายไปแล้ว แต่การสวดอ้อนวอนต่อพระอาทิตย์ก็ไม่ได้สูญหายไปด้วย ถึงแม้ว่าโครงสร้างอันสำคัญของดวงอาทิตย์ 12 ดวงในมณฑลอะนัคคิสิทธิของเมืองกาสิ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางอันแท้จริงของการทรรศนะดวงอาทิตย์ของศาสนาพราหมณ์จะไม่ได้เป็นรูปดวงอาทิตย์ที่สลักไว้ด้วยหินในกำแพงของเทวาลัยแห่งหนึ่งอีกต่อไป แต่สิ่งดังกล่าวนั้นก็ยังคงอยู่ในรูปของการทรรศนะดวงอาทิตย์จริง ๆ ในยามที่ดวงอาทิตย์ขึ้น ดวงอาทิตย์ยามเที่ยงวัน และดวงอาทิตย์ตก ซึ่งจัดได้ว่าเป็น “ตอนเริ่มต้นทั้งสาม” (Three Dawn) ของช่วงเวลาในรอบหนึ่งวันที่มีความเหมาะสมที่สุดสำหรับการกระทำสักการะบูชาเทพเจ้า ซึ่งใน “ตอนเริ่มต้นทั้งสาม” นี้ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำก็จะเปรียบเสมือนหนึ่งเป็นเทวาลัยของพระอาทิตย์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง ซึ่งในโอกาสนั้นดวงอาทิตย์ไม่เพียงแต่จะได้รับความเคารพสักการะในฐานะของดวงอาทิตย์แต่เพียงเท่านั้น หากแต่จะได้รับความเคารพ

¹⁷⁶ Lalita Prasad Pandey, *Sun worship in ancient India* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p.189.

สักการะในฐานะที่ทรงเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง ซึ่งทรงเป็นเทพเจ้าที่มีพระนามต่าง ๆ หลายพระนาม และทรงปรากฏขึ้นในรูปแบบต่าง ๆ หลายรูปแบบ แต่ในสถานที่แห่งนี้พระองค์ทรงปรากฏขึ้นเอง ตามลักษณะทางกายภาพของพระองค์ ไม่มีผู้ใดสร้างขึ้น พระองค์ทรงปรากฏขึ้นพร้อมด้วยความอบอุ่นและแสงสว่างอันเจิดจ้า¹⁷⁷

ในสมัยคุปตะได้มีการยกย่องเทพเจ้ามาก เทพเจ้าหลายองค์มีความสำคัญมากยิ่งขึ้น ในระยะนี้พระอาทิตย์หรือพระสุริยะเป็นเทพที่สำคัญองค์หนึ่ง แม้ว่าเทพเจ้าองค์นี้จะมีความสำคัญมาก่อนหน้านี้อย่างยาวนานแล้ว แต่ในระยะนี้ก็เกิดแรงกระตุ้นอย่างใหม่บางประการขึ้นมา สำหรับการกระทำสักการะบูชาพระสุริยะในประเทศอินเดีย โดยสิ่งดังกล่าวนี้ได้รับจากการติดต่อสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมระหว่างผู้นับถือศาสนาพราหมณ์กับผู้นับถือศาสนาโซโรอัสเตอร์ (Zoroaster) และลัทธิมิดรา (Mithra) ของประเทศอิหร่านในช่วงระยะเวลาหลายศตวรรษตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา ในระหว่างช่วงระยะเวลานี้ผู้ปกครองของภาคตะวันตกและภาคเหนือของอินเดียเป็นชนชาติสกะและกุษาณะ ซึ่งทั้งสองชนชาตินี้ เป็นกลุ่มชนเผ่าที่เข้ามาจากเอเชียกลาง ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกันกับอาณาจักรต่าง ๆ ของชนชาติปาร์เทียน (Parthian) และซัสซานีเยน (Sassanian) ในระยะเวลานั้นพระสุริยะ ซึ่งมักจะเป็นแรงบันดาลใจในการก่อให้เกิดวิสัยทัศน์สำหรับการมีพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดแต่เพียงองค์เดียวหรือเอกเทวนิยมในประวัติศาสตร์ศาสนาของมนุษย์ ได้กลับกลายมาเป็นศูนย์กลางของการแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีในรูปของการนับถือพระเจ้าองค์เดียวในประเทศอินเดียอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ว่าราชวงศ์คุปตะได้ล้มล้างราชวงศ์ของกษัตริย์จากเอเชียกลางเหล่านั้นในภาคเหนือของอินเดียได้เป็นผลสำเร็จแล้ว รอยประทับรอยใหม่สำหรับพระสุริยะก็ได้ปรากฏขึ้นจากผลงานของราชวงศ์คุปตะเอง ลัทธิการกระทำสักการะบูชาพระสุริยะดังกล่าวนี้ ได้มีการสืบเนื่องต่อมาโดยตลอดรัชสมัยของพระเจ้าหรรษะ (Harsha) ในพุทธศตวรรษที่ 12 รวมทั้งได้ปรากฏขึ้นจากผลงานของราชวงศ์ปาละของเบงกอลในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14 และพุทธศตวรรษที่ 15 และผลงานของราชวงศ์เสนะ (Sena) ในพุทธศตวรรษที่ 17 ศาสนสถานที่มีชื่อว่า เทวาลัยโกนารัก (Konarak) ในโอริสสา ซึ่งได้รับการสร้างขึ้นในรูปของราชรถของพระสุริยะนั้น นับเป็นโบราณสถานสำหรับการอุทิศถวายพระสุริยะที่มีความยิ่งใหญ่ที่สุดของอินเดีย อย่างไรก็ตามก็ได้ปรากฏให้เห็นได้อย่างเด่นชัดเช่นเดียวกันว่า ศาสนสถานที่มีชื่อว่าโซมนาถ (Somnath) ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งของคุชราตทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย เป็นศาสนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายและการกระทำสักการะบูชาสำหรับพระสุริยะและพระศิวะในเวลาเดียวกัน ศาสนสถานแห่งนี้ได้ถูกทำลายโดย

¹⁷⁷ E.B. Havell, *Benares, the sacred city* (London : Blackie and Son, Ltd., 1905), p.90.

มุสลิม ในคราวที่มุสลิมได้บุกเข้าสู่ประเทศอินเดียครั้งแรก การปรากฏขึ้นของคัมภีร์ปุราณะที่มีอายุอยู่ในรุ่นหลังที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับลัทธิการเคารพบูชาพระสุริยะจำนวนมาก ได้ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการอันสมบูรณ์อย่างเต็มที่ ของความเคลื่อนไหวในการพยายามแยกออกเป็นลัทธิต่างหากอีก ลัทธิหนึ่งของลัทธิแห่งการแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระสุริยะที่เรียกว่าลัทธิเสาระ (Saura Cult) ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ลัทธิที่มีการแยกออกเป็นลัทธิการแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระสุริยะโดยเฉพาะดังกล่าวได้เริ่มเสื่อมถอยลง นอกจากนี้ยังปรากฏว่าโดยตลอดระยะเวลาอันยาวนานเกือบหนึ่งพันปีที่ดวงอาทิตย์ได้เป็นศูนย์กลางของลัทธิที่พัฒนาขึ้นมาลัทธิหนึ่ง และได้เป็นภาพที่สำคัญภาพหนึ่งที่ได้ปรากฏขึ้นในโฉมหน้าอันสำคัญศาสนาพราหมณ์นั้น ได้ปรากฏศาสนสถานของพระสุริยะและรูปเคารพที่โดดเด่นของพระสุริยะเป็นจำนวนมาก โดยตัวอย่างของประติมากรรมของพระสุริยะเป็นจำนวนมากที่ได้นำมาจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานหลายแห่งของอินเดีย เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าการสร้างสรรค์ประติมากรรมเหล่านั้นมีความโดดเด่นขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา¹⁷⁸ ในขณะที่ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระสุริยะดังกล่าวในศิระที่สำคัญมาตั้งแต่ระยะแรกของรัฐแห่งนี้หนึ่งองค์ คือ ศาสนสถาน ณ วัดศาลาหิง (วัดชาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งมีการค้นพบประติมากรรมศิลาของพระสุริยะในลักษณะที่ประทับยืน ทั้งพระหัตถ์และพระบาทหักหายไปทั้งหมด แต่ส่วนที่เหลืออยู่ของพระบาทแสดงว่าพระองค์ไม่ได้ทรงสวมรองเท้าบูต (Boot) อย่างที่ปรากฏโดยทั่วไปในประติมากรรมของพระสุริยะที่สร้างขึ้นในภาคเหนือของอินเดีย และที่สร้างขึ้นในศิลปะแบบปาละและศิลปะแบบเสนะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย รวมทั้งไม่ได้สร้างขึ้นในลักษณะของประติมากรรมนูนที่มีแผ่นหลัง อย่างที่ปรากฏในบริเวณดังกล่าวด้วย¹⁷⁹ แต่ในทางที่ตรงกันข้าม ประติมากรรมของพระสุริยะองค์นี้มีลักษณะเหมือนกันกับพระสุริยะที่สร้างขึ้นในภาคใต้ของประเทศอินเดีย คือ เป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นในลักษณะที่ประทับยืนโดยไม่มีรองพระบาท ไม่มีสาวก และทรงยกพระหัตถ์ขึ้นมาทางด้านหน้าในระดับพระอุระ จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะของพระสุริยะองค์นี้กับพระสุริยะที่สร้างขึ้นในภาคใต้ของประเทศอินเดียแสดงให้เห็นว่า พระสุริยะองค์นี้ได้สร้างขึ้นในศิลปะแบบโจพะ และมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16¹⁸⁰ อันเป็นช่วงระยะเวลาเดียวกันและมีรูปแบบทางศิลปะแบบเดียวกันกับประติมากรรมของเทพเจ้าอีกสององค์ที่ได้มีการค้นพบในศิระที่สำคัญมาตั้งแต่ระยะแรกอีกแห่งหนึ่งของรัฐแห่งนี้ คือ ศิระ

¹⁷⁸ Alice Boner and Sada Siva Rath Sarma, *New light on the Sun Temple of Konarka* (Varanasi : Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1972), pp. 29-77.

¹⁷⁹ Stanley J. O' Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam*, pp. 61-62.

¹⁸⁰ Ibid., pp. 62-63.

เมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยประติมากรรมดังกล่าว คือ ประติมากรรมของพระไภรเว (ภาพที่ 13) และประติมากรรมของพระวิฆณุ

4) พระคณศ เทพเจ้าองค์นี้บางครั้งเรียกว่าพระวิฆเนสสะ (Vighnesha) หรือพระคณศวระ (Ganeshvara) หรือพระวินายกะ (Vinayaka) หรือพระพิฆเนศวร์ ในช่วงระยะเวลาประมาณ 500 ปีก่อนพุทธกาล จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 อันเป็นระยะเวลายาวนานก่อนที่พระศิวะและพระวิฆณุจะทรงเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของศาสนาพราหมณ์นั้น ดินแดนต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย ล้วนแล้วแต่เป็นที่อยู่อาศัยของเหล่าเทพเจ้าโบราณที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับต้นไม้และสระน้ำ โดยเทพเจ้าเหล่านั้นได้อาศัยในฐานะที่เป็นเจ้าของบ้านที่แท้จริงทั้งสิ้น รวมทั้งยังเป็นเทพเจ้าที่ไม่ได้รับการกระทำสักการะบูชาในศาสนสถาน แต่อาจจะมีศาลเล็ก ๆ หรือแท่นเล็ก ๆ วางเอาไว้ที่โคนไม้ เป็นเทพเจ้าที่ไม่มีประติมากรรมรูปเคารพ บางทีอาจจะเป็นเพียงก้อนหินก้อนหนึ่งเท่านั้น เทพเจ้าเหล่านี้ไม่ได้รับการกระทำสักการะบูชาเพื่อการปลดปล่อยวิญญูณให้เป็นอิสระจากโลกนี้ แต่ค่อนข้างที่จะมีอำนาจอยู่ภายในขอบเขตของการก่อให้เกิดการมีชีวิตกับความตาย การมีสุขภาพอนามัยดีกับการเกิดโรคภัยไข้เจ็บ และความอุดมสมบูรณ์กับความขัดสน เทพเจ้าเหล่านี้มักจะเรียกกันว่ายักษ์ธรรมชาติ (Yakshadharma) หรือศาสนาของเหล่ายักษ์ (Yaksha) และบางทีก็เรียกว่าลัทธิแห่งชีวิต (Life-Cult)¹⁸¹ อย่างไรก็ตาม อาจจะกล่าวได้ว่าสิ่งดังกล่าวนี้เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีในทางศาสนาที่ได้มีการปฏิบัติกันโดยทั่วไปในหมู่ชนที่ไม่ได้เป็นชาวอารยันของอินเดียสมัยโบราณ คำว่า "ยักษ์" มีความหมายว่าผู้ได้รับความเคารพ อันเป็นคำที่มีความหมายรวมไปถึงเทพเจ้าทั้งหมด โดยบางส่วนของเทพเจ้าเหล่านั้นได้มีการเรียกชื่อว่ายักษ์อยู่แล้ว ในขณะที่เดียวกันก็มีเทพเจ้ากลุ่มอื่น ๆ ที่มีการเรียกชื่ออย่างอื่นแตกต่างกันออกไป อย่างกรณีของรากษส (Rakshasa) ซึ่งหมายถึงเหล่าอสูร หรือคณะ (Gana) ซึ่งมีความหมายว่าบริวาร หมู่พวก หรือคณะ (Ganesha) ซึ่งมีความหมายว่าหัวหน้าหมู่หรือหัวหน้าคณะ หรือไภรเว (Bhairava) ซึ่งมีความหมายว่าผู้ร้าย รวมทั้งยังมีเทวดาผู้หญิงอีกเป็นจำนวนมาก คือ ยักษิ (Yakshi) หรือโยคินี (Yogini) ซึ่งมีความหมายว่าผู้หญิงที่มีเสน่ห์ หรือมาตริกา (Matika) ซึ่งมีความหมายว่าแม่ หรือเทวี (Devi) ซึ่งมีความหมายว่าเทพเจ้าผู้หญิงหรือเทพี นอกจากนี้ยังมีนาคะ (Naga) หรือนาคหรืองูใหญ่ ซึ่งอาศัยอยู่ในน้ำและในโลกบาดาล ชื่อของเป็นเทพเจ้าเหล่านี้ไม่อาจจะมีการสับเปลี่ยนกันได้ แต่ก็ยากลำบากเป็นอย่างยิ่งสำหรับการจัดทำภาพร่างของสายสัมพันธ์อันแน่นอระหว่างรูปแบบต่าง ๆ ของการปกครองดูแลของเทพเจ้าเหล่านี้ เทพเจ้าเหล่านี้ทั้งหมดเป็นเทพเจ้าแห่งท้องถิ่น มีความ

¹⁸¹ Ananda K. Coomaraswamy, *Yaksha*. Vol. II (New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1971), pp. 13-17.

สัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นเป็นพิเศษกับหมู่บ้านหรือภูมิภาค บางทีมีการเรียกเทพเจ้าเหล่านี้ว่าเทพเจ้าดั้งเดิม ซึ่งมีความหมายว่าเป็นเทพเจ้าที่ได้เบ่งบานขึ้นมาจากพื้นดินเอง โดยทั่วไปแล้วเทพเจ้าเหล่านี้จะมีขอบเขตอำนาจเหนือมนุษย์ในส่วนที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต รวมทั้งเทพเจ้าเหล่านี้ยังมีความหมายเป็นตองนัย หรือยังมีความหมายกำกวมอยู่เกี่ยวกับขอบเขตของอำนาจของพวกตน โดยเฉพาะในด้านการเป็นทั้งผู้ให้การรักษาพยาบาลและผู้ทำอันตราย หรือในด้านการเป็นผู้กระทำการต่าง ๆ ที่ยังเป็นที่คลุมเครือว่าการกระทำนั้นเป็นการกระทำเพื่อการปกป้องคุ้มครองหรือว่าได้กระทำไปเพื่อการก่อให้เกิดอันตรายหรือความเสียหายขึ้น บางส่วนของเทพเจ้าเหล่านี้ เป็นเทพเจ้าที่อยู่ในรูปของสัตว์บางชนิด การกระทำสักการบูชาเทพเจ้าเหล่านี้ด้วยการอุทิศถวายดอกไม้ รูปเทียน ธง พระพุทธรูป กระจก และอาหาร นับเป็นประเพณีที่เป็นพื้นฐานที่สำคัญที่ได้นำมาสู่การกลายกลายเป็นมาตรฐานในการกระทำสักการบูชาในศาสนาพราหมณ์¹⁸² อย่างไรก็ตาม มีเทพเจ้าโบราณเหล่านี้บางส่วนที่มีการอุทิศถวายด้วยเนื้อ โลหิต และสุรา ซึ่งเป็นประเพณีที่ยังคงมีอยู่ในบางส่วนของชนบทของอินเดีย โดยเฉพาะในพิธีกรรมเพื่อการกระทำสักการบูชาเทพเจ้าผู้หญิง การกระทำสักการบูชาในรูปแบบนี้เรียกว่าพลิ (Bali) ในแทบทุกแห่งของอินเดีย การอุทิศถวายด้วยโลหิตดังกล่าวได้รับการแทนที่ด้วยการทาสีแดงลงไปบนก้อนหินหรือประติมากรรมที่ทำขึ้นในภาคเหนือของอินเดียในปัจจุบันนี้ สามารถที่จะใช้วิธีการทาสีแดงดังกล่าวนี้ในการกระทำสักการบูชา ในลักษณะของการใช้สีนี้เป็นสัญลักษณ์แทนเหล่าเทพเจ้าดั้งเดิมที่กล่าวนี้ในการประกอบพิธีกรรมหรือในการกระทำสักการบูชา

จากที่กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ประเพณีในการกระทำสักการบูชาพระคเณศนั้น เป็นประเพณีที่มีความเก่าแก่เป็นอย่างยิ่ง ในชั้นต้นพระองค์ได้ทรงถือกำเนิดขึ้นในท้องถื่นและทรงเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งในบรรดาเทพเจ้าอีกเป็นจำนวนมากที่เป็นเทพเจ้าดั้งเดิมของท้องถื่นของอินเดีย โดยพระองค์ทรงมีพระอูทรโคและทรงเป็นเทพเจ้าดั้งเดิมที่ทรงมีความเมตตากรุณาองค์หนึ่งของพระองค์ทรงได้รับการกระทำสักการบูชามาด้วยระยะเวลายาวนานก่อนที่จะเกิดลัทธิการแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีและการกระทำสักการบูชาต่อเทพเจ้าเพียงองค์เดียวหรือเอกเทวนิยม ไม่ว่าจะเป็นลัทธิในการเคารพนับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด หรือลัทธิในการเคารพนับถือพระวิष्ณุเป็นเทพเจ้าสูงสุดก็ตาม การเคารพนับถือพระคเณศหรือเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ที่เหมือนกับพระองค์ดังกล่าวนี้ ได้ปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่เก่าแก่ไปกว่าที่ปรากฏขึ้นในเอกสารโบราณและที่เริ่มมีการสร้างสรรค์เป็นประติมากรรมยาวนานมาก ถึงแม้ว่าจะไม่สามารถที่จะกำหนดระยะเวลาที่แน่

¹⁸² F.E. Pargiter, *Ancient Indian historical tradition* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1962), pp.17-30.

นอนของช่วงระยะเวลาแห่งความสูงมอย่างเต็มที่ของลัทธิการแสดงความรักภักดีต่อพระคเณศได้จนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 10 ก็ตาม แต่ข้อมูลเหล่านั้นก็ไม่สามารถที่จะใช้คำนวณได้ว่าจะเก่าแก่ไปกว่านั้นกี่ศตวรรษ¹⁸³ เหล่าเทพเจ้าดั้งเดิมที่กล่าวมาแทบทั้งหมด ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นเทพเจ้าในขอบเขตของบรรพบุรุษของท้องถิ่นอย่างแท้จริง ได้รับการดึงเข้าไปอยู่ในกลุ่มของบริวารของพระศิวะ ในขณะที่พระศิวะได้ทรงรุ่งโรจน์ขึ้นครอบงำลัทธิศาสนาในอินเดีย เทพเจ้าเหล่านั้นได้รวมกันเข้ามาเป็น “คณะ” (Gana) หรือบริวารของพระศิวะ ส่วนคำว่าคเณศหรือคำว่าคเณศวระนั้น ในครั้งแรกสุดเป็นคำที่ใช้สำหรับการกล่าวถึงพระศิวะเอง ในฐานะที่ทรงเป็นเทพเจ้าที่สูงสุดหรือ “อิศะ” (Isha) หรือ “อิศวระ” (Ishvara) ของเหล่า “คณะ” หรือบริวารที่พระองค์ทรงมีอยู่ มีแต่เพียงเฉพาะในช่วงระยะเวลาที่หลังลงมาเท่านั้นที่คำว่าคเณศหรือคเณศวระนี้ ได้มีการใช้อย่างจำเพาะเจาะจงว่าเป็นชื่อของเทวดาที่มีความอ้วนท้วนแข็งแรงที่มีเศียรเป็นช้าง ซึ่งได้ทรงกลายกลายเป็นหัวหน้าของเหล่า “คณะ” ในขณะที่พระคเณศได้ทรงปรากฏขึ้นในฐานะที่ทรงเป็นเทพเจ้าที่แตกต่างหากออกไปจากเหล่า “คณะ” เป็นเทพเจ้าโดยเอกเทศองค์หนึ่งโดยเฉพาะ และทรงกลายกลายเป็นเทพเจ้าที่รู้จักมักคุ้นกันในฐานะที่ทรงเป็นพระโอรสของพระศิวะนั้น เหล่า “คณะ” องค์อื่น ๆ บางส่วนได้ทรงมีชื่อเป็นของตนเองเป็นการเฉพาะเช่นกัน แต่มีแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ทรงมีบุคลิกลักษณะที่มีความโดดเด่นเป็นของตนเองเป็นการเฉพาะ นอกนั้นยังคงทรงมีส่วนที่เป็นลักษณะโดยรวมของกลุ่มโดยทั่วไปปรากฏอยู่ อย่างไรก็ดี ยังคงมีเทพเจ้าองค์อื่น ๆ อีกบางส่วนที่ทรงไม่ยอมเข้าไปอยู่ภายใต้ร่มเงาของลัทธิไศวนิกาย จึงยังคงปรากฏว่ายังทรงได้รับการกระทำสักการะบูชาสืบทอดมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ โดยทรงได้รับการกระทำสักการะบูชาในฐานะที่เป็นเทพเจ้าแห่งท้องถิ่นที่ทรงทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองดูแลท้องถิ่นเป็นเอกเทศ คณะหรือคเณศเหล่านี้ทั้งหมดล้วนแล้วแต่มีธรรมชาติอันคลุมเครือทั้งสิ้น อย่างกรณีของเทพเจ้าประจำสถานที่แห่งหนึ่งแห่งใดโดยเฉพาะนั้น อาจจะเป็นได้ทั้งผู้ปกป้องรักษาและผู้ทำลาย รวมทั้งในบางครั้งเทพเจ้าเหล่านี้ยังคงมีความสัมพันธ์กันกับเทพเจ้าผู้หญิงที่มีความคล้ายคลึงกัน ในฐานะที่เป็นคู่คิด โดยสะท้อนให้เห็นได้จากจารีตบอกเล่าและประเพณีพื้นบ้านของแต่ละท้องถิ่น ที่ยังคงมีการสืบทอดกันอยู่ในหมู่บ้านและชนบทแต่ละแห่ง นอกจากนี้ยังมีประเพณีโบราณอีกไม่น้อยที่สะท้อนให้เห็นว่า ได้มีความพยายามที่จะแยกเทพเจ้าที่เรียกว่า “ยักษา” ออกจาก “รากษส” โดยแสดงให้เห็นว่าเทพเจ้าที่เรียกว่า “ยักษา” นั้น เป็นเทพเจ้าที่มีหน้าที่สำคัญในการให้ผลประโยชน์ และมีหัวหน้าที่ทรงมีความมั่งคั่งร่ำรวยที่ทรงพระนามว่ากูเบระ (Kubera) หรือท้าวกุเวร ในขณะที่ “รากษส” เป็น

¹⁸³ Alice Getty, *Ganesa. A monograph on the Elephant – Faced God* (Oxford : Clarendon Press, 1936), p. xvii.

เทพเจ้าที่มีหน้าที่สำคัญในทางมุ่งร้าย และมีหัวหน้าที่มีความชั่วร้ายที่ทรงพระนามว่าราวัน (Ravana) แต่การแบ่งแยกเช่นนี้ก็ไม่ได้กระทำกันอย่างจริงจังมากนัก จึงยังคงปรากฏความไม่ชัดเจนว่าเหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่า “อักษา” นั้น มีความแตกต่างที่สำคัญกับเหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่า “รากษส” อย่างไรบ้าง อีกทั้งยังคงปรากฏว่าเทพเจ้าทั้งสองกลุ่มนี้ทรงเป็นเทพเจ้าที่ขอรับการอุทิศถวายด้วยโลหิตในการประกอบพิธีที่เรียกว่าพลี รวมทั้งเทพเจ้าทั้งสองกลุ่มสามารถที่จะทรงเป็นได้ทั้งเพื่อนที่มีน้ำใจไมตรีต่อมนุษย์และเป็นเทพเจ้าที่น่ากลัวสำหรับมนุษย์เช่นเดียวกันอีกด้วย¹⁸⁴

การที่เทพเจ้าเหล่านี้จำนวนไม่น้อยทรงมีธรรมชาติที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ทรงมีพระพักตร์สองพักตร์ โดยตั้งอยู่ทางด้านหน้าของพระเศียรพักตร์หนึ่ง และด้านหลังของพระเศียรอีกพักตร์หนึ่ง ได้ส่งผลให้เทพเจ้าเหล่านั้นมีความสมบูรณ์ เพียบพร้อม และเหมาะสมสำหรับการทรงเป็นทวารบาลหรือผู้รักษาประตูของจักรวาล เนื่องจากสามารถที่จะเฝ้าอำนวยการให้ทั้งสำหรับการใช้ต้อนรับในขณะที่เดินทางเข้ามา และการดูแลในขณะที่ผู้เข้ามาเหล่านั้นเดินทางกลับ มหาเทพวิฆเนศวรได้สะท้อนให้เห็นว่าเทพเจ้ากลุ่มอักษา เป็นเทพเจ้ากลุ่มหนึ่งที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุดว่าทรงมีฐานะเป็นผู้รักษาประตู โดยเทพเจ้าเหล่านี้จะทรงได้รับการเคารพที่ประตูทางเข้าของบริเวณวัดและเป็นจำนวนมาก เหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่า “คณะ” ก็ทรงเป็นเทพเจ้าอีกกลุ่มหนึ่งที่ทรงแสดงบทบาทในฐานะของทวารบาลเช่นเดียวกัน แต่บทบาทดังกล่าวนี้ก็จะเป็นบทบาทที่เป็นหน้าที่เฉพาะของพระคณะ ซึ่งได้ทรงกลับกลายเป็นทวารบาลไป บางครั้งมักจะมีการเข้าใจผิดว่าพระคณะทรงเป็น “ผู้ขจัด” อุปสรรคหรือเครื่องกีดขวางทั้งปวง จึงมักจะปรากฏว่าพระองค์ทรงได้รับการสวดวิงวอนให้ทรงช่วยเหลือในการขจัดอุปสรรคมากที่สุด แต่อันที่จริงแล้วได้เป็นที่ยอมรับนับถือกันว่า พระองค์ทรงมีฐานะเป็น “วิฆเนศวร” คือ เทพเจ้าแห่งอุปสรรคและเครื่องกีดขวางทั้งปวง ดังนั้นพระองค์จึงอาจจะทรงเคลื่อนย้าย หรือขจัดปัญหาอุปสรรคและเครื่องกีดขวางเหล่านั้น หรืออาจจะทรงก่อให้เกิดหรือทรงสร้างปัญหาอุปสรรคและเครื่องกีดขวางเหล่านั้นก็ได้ ในทำนองเดียวกันกับที่พระองค์อาจจะทรง “เปิด” ประตูหรือทรง “ปิด” ประตูก็ได้ บางครั้งพระคณะจะทรงปรากฏขึ้นในลักษณะที่ทรงมีพระวรกายอ้วน ทรงมีอารมณ์ดี มักจะทรงถือผักกาดไว้ในพระหัตถ์ข้างหนึ่ง ในขณะที่พระหัตถ์อีกข้างหนึ่งทรงถือจานของขนมหวาน แต่บางครั้งพระองค์จะทรงปรากฏขึ้นในลักษณะที่ทรงเป็นผู้รักษาประตูจักรวาลที่มีหน้าตาอวมิงทั้งด้วยเช่นกัน ซึ่งในลักษณะนี้พระองค์จะทรงถืออังกุศ (ขอตบช้าง) บ่วงบาศ และขวานเล็ก ๆ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าแห่งอุปสรรคและเครื่องกีดขวางทั้งปวง พระองค์จะประทับนั่งอยู่ที่ธรณีประตู โดยเฉพาะที่ธรณีประตูที่ศักดิ์สิทธิ์ บางครั้งพระองค์จะประทับนั่งอยู่ที่ประตูทางเข้าของเมืองแห่งหนึ่งแห่งใด

¹⁸⁴ Ibid.

หรือประทับนั่งอยู่ที่ประตูทางเข้าของศาสนสถานหรือเทวาลัยแห่งหนึ่งแห่งใด ทัวทั้งดินแดนในภาคเหนือของประเทศอินเดียได้ปรากฏรูปเคารพของพระองค์ที่มีการเขียนไว้เป็นภาพจิตรกรรมเหนือประตูบ้าน นอกจากนี้พระคเณศยังประทับนั่งอยู่ที่ธรณีประตูของกาลเวลา รวมทั้งยังทรงได้รับการกล่าวสรรเสริญในตอนเริ่มต้นของการประกอบพิธีกรรมเพื่อการกระทำสักการะบูชา การเริ่มต้นในพิธีมณฑลสมรส และการเริ่มต้นของพิธีกรรมในการออกเดินทางเพื่อการจาริกแสวงบุญ แต่ครั้ง ด้วยเหตุนี้ พระคเณศจึงทรงเป็นผู้ถือฤกษ์แห่งที่จะไขไปสู่ความสำเร็จในกิจกรรมที่เป็นการเสี่ยงทั้งมวล ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงมีหน้าที่ที่สำคัญในการทรงเป็นผู้รักษารัศมีประตู จึงมักจะมีการเรียกพระองค์ว่าเทพเจ้าแห่งธรณีประตู ซึ่งในหน้าที่ดังกล่าวนี้พระองค์จะประทับยืนอยู่ระหว่างกลางของทั้งสองข้างหรือครั้งต่อครั้งระหว่างบรรยากาศของมนุษย์กับบรรยากาศของเทพเจ้า รวมทั้งพระองค์จะประทับยืนอยู่ในระหว่างกลางของทั้งสองข้างหรือครั้งต่อครั้งระหว่างรูปของมนุษย์กับรูปของสัตว์ ตลอดจนระหว่างส่วนที่เป็นเจ้าชายกับส่วนที่เป็นช้าง ด้วยเหตุที่พระคเณศทรงมีพระเศียรเป็นช้าง จึงอาจจะแสดงให้เห็นถึงการสืบสายโดยตรงลงมาของพระองค์จากระบบความเชื่อโบราณบางประการที่เกี่ยวกับการที่เทพเจ้าได้ทรงปรากฏขึ้นในรูปของสัตว์ โดยพระองค์อาจจะสืบสายลงมาจากเทพเจ้าที่เป็นช้าง สำหรับช้างนั้นมีความคล้ายคลึงกันกับเทพเจ้าที่เรียกว่าอัชว คือ ได้มีการยอมรับกันในประเทศอินเดียมาด้วยระยะเวลาอันยาวนานแล้วว่า มีฐานะเป็นผู้สนับสนุนหรือผู้ค้ำจุนที่สำคัญผู้หนึ่ง เป็นผู้ปกครอง ผู้พิทักษ์ ผู้ดูแล ผู้ป้องกัน และผู้คุ้มครองที่สำคัญผู้หนึ่ง และเป็นผู้ปกครองประจำทิศของโลกผู้หนึ่ง นอกจากนี้ยังมีความคล้ายคลึงกันกับเหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่าอัชวประการอื่นอีก คือ รูปแบบของช้างมักจะปรากฏขึ้นในภาพสลักที่สลักด้วยหินที่ส่วนฐานของเสาหรือส่วนฐานของอาคาร ราวกับว่าได้ทำหน้าที่เป็นผู้แบกให้เสาหรืออาคารนั้นทรงตัวหรือยืนอยู่ได้ อีกทั้งยังมีความคล้ายคลึงกันกับอัชวในกรณีที่ช้างเป็นผู้ปกครองประจำทิศของโลกผู้หนึ่ง โดยได้มีการจินตนาการกันว่าช้างที่ยิ่งใหญ่เหล่านี้ จำนวน 8 เชือก ได้ทำหน้าที่เป็นผู้แบกโลกทั้งมวลไว้บนหลังของตนเอง¹⁸⁵

ในระหว่างช่วงเวลา que พระคเณศได้ทรงก้าวเข้ามาสู่การยอมรับในฐานะของโอโรสของพระศิวะและพระนางปารวตินั้น การสร้างสรรค์ของพระองค์และการยอมรับพระองค์เข้าไว้ใน “ตระกูลที่ศักดิ์สิทธิ์” ตระกูลนี้ ได้มีการกล่าวถึงไว้ในเทพนิยายต่าง ๆ ที่มีความหลากหลายมาก โดยเทพนิยายที่เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางมากที่สุดเป็นเทพนิยายที่ได้มีการพรรณนาเอาไว้ว่า ในครั้งนั้นพระนางปารวตีได้ทรงสร้างโอโรสขึ้นมาองค์หนึ่งจากการทำสำเนา (Rubbing) ขึ้นมาจาก

¹⁸⁵ Victor Turner, *The ritual process : Structure and anti - structure* (Chicago : Aldine Publishing Co., 1969), pp.37-89.

พระวรกายของพระนางเอง เพื่อที่จะทรงใช้โอรสองค์นี้สำหรับการเผ่าประสูติของพระนางในขณะที่พระนางทรงน้ำ เมื่อพระศิวะได้เสด็จกลับมาถึงบ้าน และจะเสด็จผ่านประตูทางเข้าเข้าไปในบ้าน แต่พระคณศผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดีของพระนางปารวตีไม่ทรงยินยอม จึงเกิดการต่อสู้อันรุนแรงขึ้น จนพระศิวะได้ทรงตัดพระเศียรของพระคณศ พระนางปารวตีทรงเศร้าโศกมาก จนกระทั่งโอรสของพระนางทรงฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาใหม่ โดยการตัดศีรษะของสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นมาต่อกันเข้ากับพระวรกายของโอรสของพระนาง ด้วยเหตุนั้น จึงได้ปรากฏว่าพระคณศได้ทรงมีพระเศียรเป็นเศียรช้าง ในที่สุดพระคณศซึ่งทรงได้รับการสร้างขึ้นโดยพระนางปารวตี และทรงสร้างขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งโดยพระศิวะ ก็ได้ทรงกลายกลายเป็นโอรสของพระศิวะและพระนางปารวตี อันแท้ที่จริงแล้วเทพนิยายดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของศาสนาควดูกันไปด้วยบางประการว่า จากเหล่าเทพเจ้าที่เรียกว่า “คณะ” และ “อัคษา” นั้น ได้ปรากฏเทพเจ้าที่ได้มีการแยกตัวออกมาเป็นเอกเทศองค์หนึ่ง ซึ่งทรงเป็นผู้ที่ได้กลายกลายเป็นส่วนหนึ่งของบริวารที่มีความใกล้ชิดกันมากที่สุดของพระศิวะ¹⁸⁶

พระคณศทรงเป็นเทพเจ้าในลัทธิไศวนิกายที่มีความสำคัญมากองค์หนึ่งของรัฐตามพรลิงค์ จึงได้มีการสร้างสรรค์ประติมากรรมรูปเคารพของพระองค์ตั้งแต่ระยะแรกที่ลัทธิไศวนิกายได้สถาปนาขึ้นในรัฐแห่งนี้ และได้มีการค้นพบประติมากรรมดังกล่าวเป็นจำนวนมาก ประติมากรรมที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมของพระคณศ ศิลปินค้นพบที่ศาสนสถานในบริเวณเมืองโบราณสทิงพระ ตำบลสะทิงพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นประติมากรรมที่มีการสลักให้มีแผ่นหลัง พระคณศองค์นี้ทรงมี 4 กร ประทับนั่งบนบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยม ทรงยกพระบาทขวาขึ้นมาชิดกับลำพระองค์ พระบาทซ้ายทรงเหยียดเข้ามาวางราบไว้ทางด้านหน้าในท่ามหาราชลีลา คือ ทำนั่งจำลองแบบพระราชา พระหัตถ์ขวาหน้าทรงถือสัญลักษณ์บางอย่าง แต่ไม่อาจจะตีความได้ พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงถือขมโมทากะ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความรู้ ส่วนพระหัตถ์หลังทั้งสองข้างทรงยกขึ้นในระดับพระกรรณ พระหัตถ์ขวาหลังทรงถือสังข์ และพระหัตถ์ซ้ายหลังทรงถือปวงศาส์ ทรงมีกรองพระศอกที่ทำด้วยสร้อยไข่มุก ทรงสวมสายัชโชปวิคิตที่พาดผ่านพระอังสาซ้ายลงมา ทรงมีงูพันไปโดยรอบบนพระองค์ นับเป็นประติมากรรมของพระคณศที่มีความเก่าแก่มากที่สุดของรัฐแห่งนี้หนึ่ง โดยมีการสร้างขึ้นในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12¹⁸⁷ นอกจากนี้ยังมีการค้นพบประติมากรรมของพระคณศที่มีรูปแบบทางศิลปะคล้ายคลึงกันนี้อีก

¹⁸⁶ Diana L. Eck, *Banaras, city of light*, p.185.

¹⁸⁷ Stanley J. O'Connor, "Satingphra : An expanded chronology," *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 39 (1966) : 137-165.

สององค์ โดยองค์แรกค้นพบที่ศาสนสถาน ณ บ้านทุ่งพัน (บ้านนางนำ สังข์ทอง) ตำบลกลาย อำเภอกำแพง จังหวัดนครศรีธรรมราช และองค์ที่สอง ค้นพบที่ศาสนสถาน ณ บ้านบนควนหรือคลองคูคั่น ตำบลละอาย อำเภอนาง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ส่วนในสถูปวัดแก้ว (วัดรัตนาราม) ตำบลเลม็ด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระคเณศ จำนวน 2 องค์ โดยทั้งสององค์สลักด้วยศิลาทรายสีแดง เช่นเดียวกันกับประติมากรรมในพุทธศาสนาอีกหลายชิ้นที่ค้นพบในสถูปแห่งนี้ ประติมากรรมทั้งสององค์นี้ องค์หนึ่งอยู่ในสภาพชำรุด อีกองค์หนึ่งอยู่ในสภาพที่ถูกกัดกร่อนมาก องค์ที่ชำรุดนั้นพระเศียรหักหายไป เหลือตั้งแต่ส่วนพระศอลงมา พระคเณศองค์นี้ประทับนั่งในท่ามาราชลีลา มีแถบผ้าพันรอบพระอุทร ทรงมีพารุค กำไล และกรองพระศอ งวงข้อยลงมาและวกขึ้นทางด้านซ้าย มีแผ่นหลัง มีอาชูอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ส่วนองค์ที่สองมีสภาพที่สึกกร่อนมาก ยังมองเห็นเค้าโครงไม่ชัดเจนมากนัก สันนิษฐานว่าคงจะมีรูปแบบทางศิลปะคล้ายคลึงกันกับองค์แรกและมีอาชูอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เช่นเดียวกัน รวมทั้งยังมีลักษณะคล้ายคลึงกันกับพระคเณศที่ค้นพบในศาสนสถาน ณ วัดพระพรหม ตำบลนาสาร อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งแม้ว่าพระคเณศศิลาจากศาสนสถาน ณ วัดพระพรหมองค์นี้จะอยู่ในสภาพชำรุดและได้รับการซ่อมแซมไปมาก แต่ส่วนที่ยังคงปรากฏอยู่ได้แสดงให้เห็นว่า เป็นพระคเณศที่ประทับนั่งในท่าขัดสมาธิ ส่วนฐานเรียบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยังคงมีการประดับตกแต่งน้อย และสันนิษฐานว่ามีการสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 อันเป็นระยะเวลาเดียวกันกับการสร้างพระคเณศศิลาอีกองค์หนึ่ง ซึ่งได้มีการค้นพบจากศาสนสถาน ณ เกาะคอเขา ตำบลเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา ซึ่งได้รับการสร้างสรรคขึ้นด้วยศิลปะแบบโจพะของอินเดีย จึงแตกต่างออกไปจากพระคเณศจากศาสนสถาน ณ วัดพระพรหม ซึ่งสลักขึ้นอย่างเรียบง่าย ๆ มาก เนื่องจากพระคเณศจากศาสนสถาน ณ เกาะคอเขาองค์นี้ ได้รับการประดับประดาตกแต่งอย่างงดงาม ประณีต และหรูหรา ตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่ปฏิบัติกันในศิลปะแบบโจพะที่กล่าวมา ประติมากรรมของพระคเณศศิลาจากศาสนสถาน ณ เกาะคอเขาองค์นี้ จึงเป็นตัวอย่างที่สำคัญของพระคเณศศิลาในศิลปะแบบโจพะองค์หนึ่ง (ภาพที่ 14)

ความคลี่คลายของลัทธิไศวนิกาย

จากความรุ่งโรจน์ขึ้นของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ดังได้กล่าวมา ได้ส่งผลให้ลัทธินี้สามารถที่จะวางรากฐานและพัฒนาระบบความเชื่อในลัทธิของตนได้อย่างมั่นคงในอาณาบริเวณอันกว้างใหญ่ของรัฐแห่งนี้ ซึ่งภายใต้

ระบบความเชื่อของลัทธิดังกล่าว ได้ส่งผลให้รัฐแห่งนี้รุ่งโรจน์ขึ้นอย่างยาวนานในบริเวณที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเลอันอุดมสมบูรณ์ของชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทย ซึ่งได้กลับกลายเป็นดินแดนที่มีความศักดิ์สิทธิ์ตามระบบความเชื่อในศาสนาของลัทธินี้ ซึ่งเป็นระบบความเชื่อที่มีความสัมพันธ์กันกับสภาพทางภูมิศาสตร์อย่างลึกซึ้ง จากปัจจัยทางด้านระบบความเชื่อในทางศาสนาดังกล่าวนี้ ได้ก่อให้เกิดผลอันเป็นรูปธรรม คือ การสถาปนารัฐที่เป็นระบบ “มณฑล” ขึ้นในคาบสมุทรไทย โดยการสถาปนารัฐตามพรลิงค์ขึ้นเป็นรัฐในระบบมณฑลดังกล่าวนี้ เป็นผลมาจากการค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นประกอบกัน โดยระบบดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็นแต่เพียงแค่หน่วยที่มีความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดในทางศาสนาของลัทธิดังกล่าวแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังเป็นหน่วยที่ได้ก่อให้เกิดการพัฒนาในทางด้านอื่น ๆ ตามมาด้วยอย่างมากมาย โดยเฉพาะการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครอง ด้วยเหตุนี้ ระบบมณฑลจึงเป็นกลไกที่สำคัญที่สุดแห่งพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว เนื่องจากระบบนี้ได้บูรณาการเอาระบบเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองเข้ามารวมอยู่ในหน่วยหรือ “มณฑล” เดียวกันอย่างแน่นแฟ้นและไม่อาจจะแยกออกจากกันได้ โดยผู้ทรงเป็นศูนย์กลางของหน่วยหรือมณฑลดังกล่าว คือ พระศิวะ ซึ่งทรงเป็นเทพสูงสุดแห่งรัฐ ซึ่งได้ทรงอวตารลงมายังพื้นโลกในฐานะของผู้ปกครองสูงสุดแห่งรัฐตามพรลิงค์หรือ “พระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” หรือ “พระศิวะแห่งตามพรลิงค์”

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงปรากฏอยู่ในขณะนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ได้เริ่มค่อย ๆ ร่วงโรยลง โดยที่ราชธานีของรัฐ คือ เมืองโบราณนครศรีธรรมราช ยังคงเป็นศูนย์กลางของการสืบทอดลัทธิไศวนิกายสืบต่อมา แม้ว่าจะยังคงหลงเหลือศาสนสถานที่สามารถสืบทอดบทบาทและความสำคัญที่เคยรุ่งโรจน์ในการเป็นศิรธะภายในมณฑลแห่งราชธานีแห่งนี้ในระยะก่อนหน้านี้เพียงไม่กี่แห่งก็ตาม ศาสนสถานที่สำคัญล้วนแล้วแต่เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่บนสันทรายเก่าภายในเขตตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชทั้งสิ้น อาทิ โบราณสถานหมายเลข 5 (ฐานพระสยาม) โบราณสถานหมายเลข 6 (เสาชิงช้า) โบราณสถานหมายเลข 7 (โบสถ์พราหมณ์) โบราณสถานหมายเลข 8 (หอพระอิศวร) และโบราณสถานหมายเลข 9 (หอพระนารายณ์) ซึ่งเป็นโบราณสถานที่ได้มีการค้นพบประติมากรรมสำคัญของเทวรูปที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 หลายชิ้น ประติมากรรมที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมของพระวิฆณุ ที่มีรูปแบบทางศิลปะคล้ายคลึงกันกับศิลปะขอมแบบบาเยน (มีอายุอยู่ในระหว่างปี พ.ศ. 1720 – 1780) ที่ค้นพบในโบราณสถานหมายเลข 7 (โบสถ์พราหมณ์) ซึ่งเป็นเทวรูป 4 กร ประทับยืนบนฐานรูปสี่เหลี่ยมที่ซ้อนกันสองชั้น พระหัตถ์ขวาหลังทรงถือจักร พระหัตถ์ขวามือหน้าทรงถือธรรณี พระหัตถ์ซ้ายหลัง

ทรงถือสังข์ และพระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงถือคทา ทรงสวมมงกุฏ มีพระมัสสุเหนือริมพระโอษฐ์บน ทรงนั่งผ้าส้น มีเข็มขัด ชายผ้าด้านหน้ามีลักษณะเหมือนหางปลาขยอยลงมาเลยผ้านุ่ง ทรงมีเครื่องประดับพระวรกายหลายอย่าง เป็นประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18¹⁸⁸ และพระคณศสองกร ประทับนั่ง ที่มีรูปแบบทางศิลปะคล้ายคลึงกันกับศิลปะขอมแบบบาเยนและค้นพบในโบราณสถานหมายเลข 7 (โบสถ์พราหมณ์) เช่นเดียวกัน เป็นพระคณศที่ทรงมี 2 กร ประทับนั่งบนแท่นรูปสี่เหลี่ยมที่ซ้อนกันหลายชั้น ประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ขวาทรงถืองาช้างของพระองค์ที่หัก พระหัตถ์ซ้ายทรงถือบ่วงบาศ ทรงมีสายขั้วโยงปืดที่ทำด้วยเชือกหลายเส้น และทรงมีเครื่องประดับหลายอย่าง เป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18¹⁸⁹

ในขณะเดียวกัน ศิลางารีกหลักที่ 24 (ศิลางารีกวัดหัวเวียง) ซึ่งค้นพบที่วัดหัวเวียง (วัดเวียง) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่มีการสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1773 และเป็นศิลางารีกที่มีเนื้อหาหลักในการกล่าวสรรเสริญพระเจ้าจันทรภาณุศรีธรรมราชแห่งรัฐตามพรลิงค์ ก็ได้แสดงให้เห็นอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายที่ปรากฏขึ้นในศิลางารีกดังกล่าวด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะได้กล่าวถึงเทพเจ้าที่สำคัญหลายองค์ เช่น พระกามะ พระจันทร์ และพระอาทิตย์ เป็นต้น¹⁹⁰ อันเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 18 ได้เป็นอย่างดี เช่นเดียวกันกับกรณีของการปรากฏขึ้นของประติมากรรมรูปเคารพของลัทธิไศวนิกายในรัฐนี้ในพุทธศตวรรษที่ 17-18 ที่กล่าวมา รวมทั้งยังเป็นหลักฐานที่สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงความสืบเนื่องของระบบความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าเหล่านั้นด้วย อย่างกรณีของระบบความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าที่สำคัญองค์หนึ่งของลัทธิไศวนิกายที่ปรากฏขึ้นมาตั้งแต่ระยะก่อนหน้าที่จะปรากฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งในศิลางารีกหลักนี้ คือ พระอาทิตย์หรือพระสุริยะ ซึ่งได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในรัฐแห่งนี้ในศิลางารีกหลักที่ 23 (ศิลางารีกวัดเสมามือง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318¹⁹¹ และปรากฏประติมากรรมรูปเคารพของพระองค์ขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ในศาสนสถาน ซึ่งดำรงความเป็นตึระที่สำคัญมาอย่างยาวนานภายในรัฐ คือ ศาสนสถาน ณ วัดศาลา ทัง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ดังได้กล่าวมา ดังนั้น การปรากฏระบบความเชื่อเกี่ยวกับเทพดังกล่าวขึ้นอีกในศิลางารีกหลักนี้ในพุทธศตวรรษที่ 18 จึงสะท้อนให้เห็นถึงความสืบเนื่องของระบบความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าองค์นี้ในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธ

¹⁸⁸ กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช, หน้า 82.

¹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

¹⁹⁰ ปรีชา นุ่นสุข, ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช, หน้า 250-259.

¹⁹¹ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1, หน้า 195-196.

ศตวรรษที่ 14-18 ได้อย่างชัดเจน ในขณะที่พระจันทร์ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในฐานะของเครื่องประดับหรือสัญลักษณ์อย่างหนึ่งบนพระเศียรของพระคิระที่มีการสลักไว้บนเอกมุขลึงค์ที่มีอาชูอยู่ระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 12 ที่ค้นพบในศาสนสถาน ณ วัดพระพิฆเนศวร (ร้าง) อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี¹⁹² ปรากฏขึ้นเป็นครั้งที่สองในศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมามือง)¹⁹³ และปรากฏขึ้นเป็นครั้งที่สามในศิลาจารึกหลักที่ 24 (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง) ดังได้กล่าวมา ส่วนพระกามะหรือกามเทพ ซึ่งทรงเป็นเทพเจ้าแห่งความรักของอินเดีย นั้น ถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏรายงานการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพของพระองค์ในรัฐแห่งนี้ แต่ก็ได้ปรากฏการกล่าวถึงพระองค์เป็นครั้งแรกในศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมามือง) และได้ปรากฏอีกครั้งหนึ่งในศิลาจารึกหลักที่ 24 (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง) เช่นเดียวกัน อันส่วนแล้วแต่เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นความสืบเนื่องอย่างยาวนานของระบบความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าดังกล่าวในรัฐตามพรลิงค์ได้อย่างแน่ชัดทั้งสิ้น

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา นอกจากจะปรากฏประติมากรรมรูปเคารพของเทพเจ้าของลัทธิไศวนิกายหลายองค์ในโบราณสถานที่ถูกกล่าวมาในเมืองโบราณนครศรีธรรมราชแล้ว ยังปรากฏเอกสารโบราณที่เขียนไว้ในหนังสือใบ (สมุดข่อยหรือสมุดไทย) ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช” ด้วย ตำนานดังกล่าวบางส่วนได้มีการปริวรรตและนำมาตีพิมพ์แล้ว¹⁹⁴ บางส่วนเป็นเอกสารที่เพิ่งจะค้นพบและยังไม่ได้มีการปริวรรตและการตีพิมพ์ โดยตำนานที่ผู้วิจัยได้นำมาใช้เป็นหลักในการศึกษาครั้งนี้ เป็นตำนานที่ยังไม่เคยมีการปริวรรตและการตีพิมพ์มาก่อนเช่นเดียวกัน¹⁹⁵ จากผลการศึกษาวิเคราะห์ของผู้วิจัยในครั้งนี้ ปรากฏว่าเอกสารดังกล่าวเป็นหนังสือชนิดที่เรียกกันว่า “บุคขาว” จารด้วยหมึกดำ (ภาพที่ 33) โดยจารต่อเนื่องกันไป จำนวน 115 หน้า โดยใช้อักษรไทยโบราณ คือ อักษรไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ครองราชย์ พ.ศ. 2199-2231) เนื้อหาที่ปรากฏในเอกสารโบราณตำนานนี้มีการเรียงต่อกันไปโดยตลอด แต่ไม่ได้เรียงตามลำดับศักราชที่ปรากฏอยู่ 7 ศักราช หรือ 7 ตอน ขาดไปจาก

¹⁹² Stanley J. O'Connor, "An Ekamukhalinga from Peninsular Siam," *Journal of the Siam Society* 54 (1966) : 43-49.

¹⁹³ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1*, หน้า 195-196.

¹⁹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช* (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473).

¹⁹⁵ *ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช* (เอกสารโบราณประเภทหนังสือใบ ฉบับลายมือเขียน ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์ ค้นพบ ณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยถ่ายเอกสารมาใช้ศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2527).

ฉบับตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2473 จำนวน 1 ตอน ดังนั้น หากเรียงลำดับตามศักราชที่ปรากฏในเอกสารโบราณจำนวนนี้มีทั้งสิ้น 8 ศักราช หรือ 8 ตอน คือ พ.ศ. 1840, 1872, 1893, 1893, 1893, 2080, 2092, และ 2277 เนื้อหาแต่ละตอนมีการเริ่มต้นด้วยการบอกศักราช โดยการใช้ศักราชที่เรียกว่า มหาศักราช หรือจุลศักราช บางตอนได้มีการบอกวัน เดือน ปีในทางจันทรคติไว้ด้วย หลังจากบอกศักราชแล้วมักจะกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ มูลเหตุที่กษัตริย์จะต้องทรงเกี่ยวข้องกับเรื่องราวของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช และรายละเอียดที่กษัตริย์ได้ตรัสตั้งเกี่ยวกับเรื่องราวของพราหมณ์เหล่านั้น แต่อาจจะมีบางตอนที่เกี่ยวกับกิจกรรมของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชเองโดยเฉพาะ เช่น การขยายที่นาเพื่อพระผู้เป็นเจ้าของหัวน้ำพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช เป็นต้น¹⁹⁶

จากศักราชที่ปรากฏในเอกสารโบราณจำนวนนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าแต่ละตอนไม่ได้มีการเขียนขึ้นพร้อมกัน โดยตอนที่ 1 เขียนในปี พ.ศ. 1840 ในรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ตอนที่ 2 เขียนในปี พ.ศ. 1872 ในรัชสมัยของพระเจ้าอู่ทองรัชเชษฐ (เลื้อไทยหรือเลื้อไทย) ตอนที่ 3-5 เขียนในปี พ.ศ. 1893 ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ตอนที่ 6 เขียนในปี พ.ศ. 2080 ในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ตอนที่ 7 เขียนในปี พ.ศ. 2092 ในรัชสมัยเดียวกันกับตอนที่ 6 และตอนที่ 8 เขียนในปี พ.ศ. 2277 ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในส่วนของการกำหนดอาชุนั้น เมื่อได้มีการศึกษาวิเคราะห์อักษรและภาษาแล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเอกสารชิ้นนี้คงจะมีการคัดลอกสืบต่อกันลงมาตั้งแต่ในระบะแรกที่เขียน โดยครั้งแรกคงจะมีเนื้อหาแต่ละตอนกระจัดกระจายกัน จึงได้มีการรวบรวมกันเข้าในระบะหลัง ในการรวบรวมไม่ได้มีการจัดเรียงลำดับเนื้อหาตามลำดับศักราชที่ระบุ โดยศักราชที่ระบุไว้ในแต่ละตอนมีความถูกต้องและเชื่อถือได้สูง จากการศึกษาวิเคราะห์ได้แสดงให้เห็นว่า เอกสารโบราณจำนวนนี้มีความสำคัญอย่างน้อยสามประการ คือ ประการแรก เป็นเอกสารโบราณที่มีเนื้อหาบางตอนมีการระบุศักราชว่าเขียนขึ้นในช่วงสมัยสุโขทัย ซึ่งเอกสารโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยดังกล่าวนี้ไม่เคยปรากฏมาก่อนในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรไทย ประการที่สอง เป็นเอกสารโบราณที่มีอยู่เพียงน้อยชิ้นที่กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์โดยเฉพาะ และประการที่สาม เป็นเอกสารโบราณที่มีประโยชน์อย่างกว้างขวางต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ศาสนาพราหมณ์ ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ประวัติศาสตร์ภาคใต้ และประวัติศาสตร์ไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-23 ที่สามารถใช้ศึกษาและตรวจสอบร่วมกันกับเอกสารโบราณ จารึก และหลักฐานทางโบราณคดีประเภทอื่น ๆ ได้

¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-115.

“ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช” ส่วนนี้ได้อธิบายให้เห็นว่า ในปี พ.ศ. 1840 ชุมชนโบราณของพราหมณ์และตระกูลพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชจะประสบปัญหาที่สำคัญบางประการ พราหมณ์บางส่วนจึงได้เดินทางเข้าไปยังราชธานี ซึ่งคงจะหมายถึงกรุงสุโขทัย แล้วแต่งฎีกาให้ขุนพิพัฒน์ราชโกษา ปลัดเจ้าขุนหลวงพระคลังศรีราชโกษาธิบดี ถวายบังคมทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนารายณ์รามธิบดี ซึ่งคงจะหมายถึงพ่อขุนรามคำแหงมหาราชว่า บรรดาขุนมูลนายที่ออกไปทำราชการที่เมืองนครศรีธรรมราช และขุนมูลนายที่อำเภอทั้งหลายในสังกัดจังหวัดที่ขึ้นกับนครศรีธรรมราช ได้ดำเนินคดีบรรดาลูกเมียและพรรคพวกของพราหมณ์ โดยการพิจารณาคดีในโรงศาล โดยคดีดังกล่าวเป็นคดีที่เกี่ยวกับการเบียดเบียนไร่นาในที่เลนทุบตาด ซึ่งหัวเมืองอำเภอ และกรมเหล่านั้นได้เรียกเอาเงินค่าใช้จ่ายต่าง ๆ อาทิ ค่าเกาะเชิงประกัน ค่าทรงสำนวน ค่าน้ำบัญชี ค่าฤชา ค่าค่านับอาญาและหัวสุมดอกกรเชิงเรือน และค่ามัดดินหัวสวน อันส่งผลให้ชุมชนพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช ทั้งตัวชีพ่พราหมณ์เอง ลูกเมีย และพรรคพวก จะต้องจ่ายค่าธรรมเนียมต่าง ๆ จากคดีดังกล่าว¹⁹⁷

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการตรัสแก่ขุนพิพัฒน์โกษาให้แต่งพระกำหนดและพระธรรมศาสตร์ให้แก่พราหมณ์ในนครศรีธรรมราชว่า ซึ่งลูกเมียพรรคพวกชีพ่พราหมณ์ทั้งหลายมีคดีสิ่งใด และเบียดเบียนสร้างบ้าน สวน ไร่นาอยู่ที่ใด ตำบลใด เมืองใด ณ ที่เลนทุบตาดนั้น เป็นการไม่ชอบที่ขุนมูลนายและข้าราชการทั้งปวงจะเกาะกุมมาพิจารณาคดีและเรียกค่าใช้จ่ายทั้งปวง เพราะเป็นการเสียจารีตธรรมเนียม ดังนั้น ตั้งแต่ครั้งนั้นเป็นต้นไป ไม่ให้มีการเรียกเก็บเงินดังกล่าว เพื่อประโยชน์ของทางราชการและเพื่อประโยชน์ส่วนตัวของผู้ใด เพราะทรัพย์สินเหล่านั้นของชีพ่พราหมณ์ ลูกเมีย และพรรคพวกเป็นสินนิกสุญาภิบาท คือ ได้มาด้วยเหงื่อไคล เพื่อการทำทาน ผู้ใดนำไปครอบครองจะเดือดร้อน¹⁹⁸

นอกจากนี้ ยังทรงมีพระบรมราชโองการให้ขุนพิพัฒน์โกษาและพระมหาราชครูแต่งพระกำหนดและพระธรรมศาสตร์ ตามอรรถพระบาลีคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ สำหรับตระกูลชีพ่พราหมณ์ทั้งปวงในนครศรีธรรมราชด้วย โดยพระกำหนดและพระธรรมศาสตร์ดังกล่าวมีเนื้อหาครอบคลุมหลายลักษณะ อาทิ การแบ่งบุตรอันเกิดจากการสมรสระหว่างบุคคลอื่น ๆ กับตระกูลพราหมณ์และข้าพระเทวรูป การลงโทษผู้ก่อการวิวาทกับชีพ่พราหมณ์ การลงโทษผู้ใส่โทษพราหมณ์และบุตรภริยาข้าทาสของชีพ่พราหมณ์ เป็นต้น รวมทั้งพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระ

¹⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 101-102.

¹⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-112.

กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำตำรวจคนในจัดเอาข้าส่วยชาวช่างชาวยุญิง 200 คน ให้ประทานพระยาโกษาเอาออกมาไว้เป็นข้าพระ รักษาสถานพระอิศวร พระนารายณ์ เทวรูป และมอบให้แก่พระธรรมนารายณ์ และออกพระศรีราชโกเบนท์คุมไว้ถือเครื่องประทานสำหรับพิธีถวายพระราชกุศล¹⁹⁹

จากสถานการณ์ในทางประวัติศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชที่ได้ปรากฏขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 19 ที่ได้กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่าราชธานีได้ให้ความสำคัญแก่ตระกูลพราหมณ์ เทวสถาน และเทวรูปที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชเป็นอย่างยิ่ง จึงให้การปกป้องคุ้มครองอย่างเต็มที่ โดยการกำหนดโทษอย่างรุนแรงแก่ผู้ใดก็ตามที่ทำให้ตระกูลพราหมณ์เดือดร้อน เช่น ให้ลงโทษผู้ทำให้โลหิตพราหมณ์ตกด้วยการให้ขุดหลุมลึก 4 ศอก กว้าง 4 ศอกลงตรงที่โลหิตตก แล้วให้ผู้กระทำเอาทองนพคุณใส่ลงในหลุมจนเต็ม ถ้าทำไม่ได้ให้พลิมนทลเมือง ด้วยลวดเงิน 8 รอบ ลวดทอง 8 รอบ บูชาเทพดาพันหนึ่ง หรือหากเจ้าเมืองหรือข้าราชการผู้ใดทรามานพราหมณ์ ให้ลงโทษผู้นั้น โดยการตีด้วยแขนงไม้ไผ่ 90 ที แล้วให้เอาเบ็ดเกี่ยวผู้นั้นขึ้นหาอย่างไว้ 3 วัน รวมทั้งให้ผู้นั้นขอขมาโทษพราหมณ์ด้วยสิ่งของต่าง ๆ อย่างละ 100 และเช่นเทพดาพันหนึ่ง²⁰⁰ เป็นต้น รวมทั้งราชธานีได้ทำนุบำรุงศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชเป็นอย่างดีอีกด้วย ดังที่ได้มีการประทานข้าพระเป็นจำนวนมากมารักษาเทวาลัย เทวรูป และรับใช้ในการพิธีต่าง ๆ ของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช

ครั้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 คือ ในปี พ.ศ. 1872 กษัตริย์ของอินเดียพระองค์หนึ่ง คือ สมเด็จพระเมศุรย์ธิปติสยฆวนาถบดินทรไตรโลกโลกาภไยพศิวรมติเลงคโสฬศ แห่งรามราชมหานครก็ได้ปรากฏขึ้นในฐานะของดินแดนที่มีความสัมพันธ์กันกับนครศรีธรรมราชและกรุงศรีอยุธยา โดยนักวิชาการบางท่านได้กล่าวว่าพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราชได้กล่าวว่าดินตระกูลของพวกเขาแต่เมือง “รามนคร” ที่เรียกว่า “รามราชมหานคร” ในตำนานชิ้นนี้เป็นแต่เพียงโวหารเท่านั้น ส่วนพวกพราหมณ์โหราจารย์เมืองพัทลุงได้กล่าวว่าดินตระกูลสืบมาแต่เมืองพาราณสี ซึ่งเมื่อตรวจสอบแล้วได้ความว่าเป็นจังหวัดอันเดียวกันนั่นเอง โดยวังอันเป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครพาราณสียังคงเรียกว่า “รามนคร” อยู่จนกระทั่งปัจจุบันนี้²⁰¹ โดยสัมพันธ์ภาพ

¹⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

²⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 108-109.

²⁰¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช, หน้า 1.

ดังกล่าวได้ดำเนินมาจนกระทั่งพระองค์เสด็จสวรรคต จึงมีกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งทรงสืบราชสมบัติต่อมา คือ สมเด็จพระเจ้านารายณ์เป็นเจ้า ราชาริราช²⁰²

ในปี พ.ศ. 1893 อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้านารายณ์เป็นเจ้า ราชาริราช ซึ่งคงจะหมายถึง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอยู่หัว) ได้เสวยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยาแล้ว ครองอยุธยาได้มีฐานะเป็นแหล่งชุมนุมของบรรดาพ่อค้านานาชาติแห่งหนึ่ง ในครั้งนั้นได้มีนายสำเภาจากเมืองรามราชนาครผู้หนึ่ง หลังจากที่ได้ออกเดินทางมาค้าขายที่เมืองพระนครศรีอยุธยา และได้เดินทางกลับไปแล้ว จึงได้นำของกำนัลขึ้นถวายกษัตริย์แห่งเมืองรามราชนาคร คือ สมเด็จพระเจ้านารายณ์เป็นเจ้า ราชาริราช พระองค์จึงได้ทรงถามถึงเมืองที่นายสำเภาได้ไปค้าขายกลับมาแห่งนั้น นายสำเภาได้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบ รวมทั้งได้กราบบังคมทูลด้วยว่ามีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า “พระนารายณ์เป็นเจ้า” เช่นเดียวกัน กษัตริย์แห่งรามราชนาครจึงให้โหรพยากรณ์ โหรพยากรณ์ว่าจะมีพระนารายณ์เป็นเจ้าสองพระองค์ กษัตริย์แห่งรามราชนาครประสงค์จะทรงมีพระราชไมตรี จึงถวายเครื่องราชกุฎภัณฑ์ และทรงทราบว่ายังไม่มีเทวรูปต่างพระองค์ จึงทรงให้สร้างขึ้นถวาย²⁰³

ขณะที่พระองค์ให้พราหมณ์เดินทางโดยทางเรือ เพื่ออัญเชิญเทวรูปพระนารายณ์ พระศรีลักษมี พระมหาวีรย์บรมหงส์ และชิงช้าทองแดงมายังกรุงศรีอยุธยานั้น เรือเกิดพายุซัดเข้าปากน้ำตรง กรมการเมืองได้ประชุมกัน แล้วแจ้งเข้ามายังเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครศรีธรรมราชจึงให้ไปอัญเชิญเทวรูปเข้ามายังนครศรีธรรมราช พร้อมด้วยเหล่าพราหมณ์จากอินเดียที่มีผแดงธรรมนารายณ์เป็นหัวหน้า แล้วแจ้งไปยังกรุงศรีอยุธยา องค์พระนารายณ์รามาธิบดีจึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาโกษา จัดเรือออกไปยังเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อรับเทวรูปเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา แต่เกิดอัศจรรย์ไม่อาจจะอัญเชิญไปได้ และพระนารายณ์เทวรูปได้ให้นิมิตแก่เจ้าพระยาโกษาว่า “เราจะอยู่เมืองนคร” เพราะที่ที่หาดทรายแก้ว อันเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณนครศรีธรรมราช มีพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ ต้องกันกับเทวทำนายน เจ้าพระยาโกษาทำพิธีสักการะเทวรูป มอบหมายให้ผแดงธรรมนารายณ์และยกกระบัตรมหาดไทยดูแลรักษา แล้วเดินทางกลับไปกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน ณ กรุงศรีอยุธยา²⁰⁴

²⁰² ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช, ฉบับลายมือเขียน, หน้า 1.

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-39.

²⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-12.

สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า รามธิบดีศรีเอกาธิราช เมื่อทรงทราบเช่นนั้น จึงตรัสสั่งให้เจ้าพระยาโกษาแต่งตราบอกให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชทราบว่า ให้พิจารณาหาสถานที่ที่เหมาะสมประดิษฐานเทวรูปเหล่านั้นไว้เป็นสักค้ำศิทธิ์แก่แผ่นดินเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครศรีธรรมราชจึงอัญเชิญเทวรูปไปประดิษฐานที่เทวาลัยท้ายเมือง ตำบลท่าม้า โดยผแดงธรรมนารายณ์รักษา²⁰⁵

นอกจากนี้ องค์พระนารายณ์รามธิบดีได้ทรงถามประเพณีปฏิบัติเกี่ยวกับเทวรูปพระนารายณ์จากพราหมณ์เบญจภาษาที่เจ้าพระยาโกษานำเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยาถึงหนึ่ง พระองค์จึงให้จัดการพิธีตริบาไวยตามที่พราหมณ์แจ้งนั้นทุกประการ โดยเจ้าพระยาโกษาออกไปจัดการที่เมืองนครศรีธรรมราชในเดือนอ้าย แรมค่ำหนึ่ง และให้กรมการเมืองนครศรีธรรมราชรับงานเป็นรายวันเวียนกันไป โดยพิธีดังกล่าวได้เป็นไปด้วยดีทุกปี จนเวลาผ่านไปสามปี จึงได้เกิดเหตุคลื่นลมพัดจัดในเดือน 12 ทำให้เรือของเจ้าพระยาโกษาถูกซัดเข้าปากน้ำขนอม เจ้าพระยาโกษาคงเดินบกเป็นเวลา 10 วัน จึงถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครศรีธรรมราช คณะพราหมณ์ และกรมการเมืองกราบบังคมทูลว่าเมืองนครศรีธรรมราชจะขอรับงานดังกล่าวไปทำที่นครศรีธรรมราช พระองค์ทรงเห็นชอบด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้ผแดงธรรมนารายณ์เป็นออกพระธรรมนารายณ์ และให้ผแดงศรีกาเกียลักจันสเภาเป็นออกพระศรีราชโกเบนทร์ รวมทั้งพระราชทานเครื่องใช้สำหรับเทวรูปอย่างมากมาย ตลอดจนพระราชทานชาวช่างชาวส่วยหญิงชาย 200 คน ออกไปเป็นข้าพระเทวรูปและถือเครื่องประทานในงานพระราชพิธีถวายพระราชกุศล²⁰⁶

ในขณะเดียวกัน พระองค์ได้ตรัสสั่งว่า หากบุคคลใด ๆ ได้สมรสกับตระกูลพราหมณ์ และข้าพระเทวรูปเหล่านั้น มีบุตรเท่าใดก็ตาม ห้ามไม่ให้มีการแบ่งปันไปเป็นอย่างอื่น ให้คงไว้เป็นข้าพระเทวรูปหรือตระกูลพราหมณ์ทั้งหมด รวมทั้งได้ตรัสถึงบทลงโทษสำหรับผู้วิวาทกับตระกูลพราหมณ์ การห้ามมิให้นำตระกูลพราหมณ์และข้าพระเทวรูปไปใช้ในงานราชการทั้งปวง การห้ามมิให้เรียกเก็บค่าส่วยและอากรใด ๆ ในการเบิกที่ทำกินของตระกูลพราหมณ์และข้าพระเทวรูป²⁰⁷

ยิ่งกว่านั้น พระองค์ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาโกษาและนายตำรวจจัดระบบผังเมืองในการตั้งชุมชนของพราหมณ์และข้าพระเทวรูป ให้มีเทวาลัยของเทวรูปที่ทำมาเป็นศูนย์กลาง

²⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

²⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12-23.

²⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23 - 28.

โดยการขยายชุมชนออกไปทุกด้านให้จดกำแพงเมืองทั้งด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านตะวันตก ส่วนทางด้านทิศใต้จดตลาดท่าม้า ชุมชนที่ตั้งขึ้นรายรอบเทวาลัยที่มีเทวาลัยเป็นศูนย์กลางดังกล่าวนี้ ได้รับการจัดแผนผังเป็นแถวเป็นแนวอย่างดี แต่ละบ้านมีเนื้อที่เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีการตัดถนนถึงกัน เป็นรูปตาราง และถนนทุกสายเชื่อมมาสู่เทวาลัย โดยให้ชุมชนเหล่านี้ทั้งหมดขึ้นต่อเทวาลัย หากมีคดีความทั้งปวงทั้งทางแพ่งและอาญาอย่าให้นำไปพิจารณาที่กรมอื่นใด แต่ให้ออกพระธรรมนารายณ์และออกพระศรีราชโกเบนทร์เอาไปพิจารณา ณ กรมแพทธิญาณในที่พระเทวรูป รวมทั้งยังได้ประทานนาปรายสำหรับเทวรูปหลายแห่ง และมอบหมายหน้าที่แก่พราหมณ์แต่ละคนในพระราชพิธีตรีปาไวยของเมืองนครศรีธรรมราช²⁰⁸

ในปี พ.ศ. 1893 เช่นเดียวกัน ออกพระนารายณ์ ได้จัดให้มีการตั้งบ้าน เบิกดิน ชูคนาไว้สำหรับเทวรูปพระนารายณ์ ในตำบลต่าง ๆ หลายแห่งในนครศรีธรรมราช อาทิ ตำบลนา ตำบลไทยบุรี ตำบลไทยมนตรี ในปี พ.ศ. 1893 เช่นเดียวกัน ออกพระนารายณ์ได้จัดให้มีการตั้งบ้าน เบิกดิน ชูคนาไว้สำหรับเทวรูปพระนารายณ์ในตำบลต่าง ๆ หลายแห่งในนครศรีธรรมราช อาทิ ตำบลนา ตำบลไทยบุรี ตำบลไทยมนตรี ตำบลพิเชียน และตำบล อื่น ๆ อีกหลายแห่ง ในขณะเดียวกันออกพระศรีราชโกเบนทร์ ได้มีการเบิกดินและชูคนาไว้สำหรับพระอิศวรเป็นเจ้าในหลายตำบลเช่นเดียวกัน อาทิ ตำบลอ้ายทะเล ตำบลท่าม้า ตำบลท่าคลัง ตำบลกะแพงพวย ตำบลเดวี่ และตำบลพรุสีก เป็นต้น รวมทั้งองค์นางท้าวราชบุตร ได้ชูคนาไว้สำหรับพระนารายณ์ และพระอิศวรเป็นเจ้าในหลายตำบล เช่น ตำบลท่าม้า และตำบลอ้ายทะเล เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้ปรากฏว่ามีพราหมณ์คนอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากที่ได้สร้างกุศลเพื่อบูชาพระผู้เป็นเจ้าในทำนองเดียวกันนี้²⁰⁹

จากสภาพการณ์ทางประวัติศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ที่ได้กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงระยะเวลานี้ชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชคงจะขยายออกไปอย่างกว้างขวาง และกระจัดกระจายในอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ คงจะไม่เพียงแต่ได้ตั้งอยู่บนสันทรายเก่าที่เรียกว่าหาดทรายแก้วเพียงเท่านั้น หากแต่ได้กระจัดกระจายไปยังตำบลต่าง ๆ ที่อยู่ห่างออกไปทุกทิศของตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชดังกล่าวนี้

ในส่วนของเทวาลัยอันเป็นศูนย์กลางของชุมชนโบราณของพราหมณ์ ที่ตั้งอยู่ในตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชบนหาดทรายแก้วนั้น ดำเนินขึ้นนี้มักจะกล่าวถึงเทวาลัยไว้ในที่นี้ 4 แห่ง คือ เทวาลัยพระนารายณ์ เทวาลัยพระอิศวร เทวาลัยพระสยมภูวานถ และเทวาลัยพระพิฆเนศวร (พระ

²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28-39.

²⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39 - 44.

คณะ) โดยเทวาลัย 3 แห่ง ยกเว้นเทวาลัยพระสยามภูวนาถ ตั้งอยู่เป็นกลุ่มเดียวกันในบริเวณบ้านท่าม้า ทางด้านทิศใต้ของวัดเสมาเมือง ส่วนเทวาลัยพระสยามภูวนาถนั้น ได้ตั้งห่างออกไปทางด้านทิศใต้ ในบริเวณบ้านท่าชี

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้ ปรากฏว่าในบริเวณตลาดท่าม้าหรือบ้านท่าม้ามีเทวาลัยที่สำคัญ 3 แห่ง คือ เทวาลัยพระนารายณ์ (หอพระนารายณ์) เทวาลัยพระอิศวร (หอพระอิศวร) และโบสถ์พราหมณ์ และมีสถานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ เสาชิงช้า โดยเทวสถานทั้งสี่แห่งนี้อยู่ในบริเวณเดียวกัน แต่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้าไม่ได้ปรากฏในตำนานจีนนี้ ส่วนเทวาลัยที่ได้ปรากฏในตำนานจีนนี้อีกแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านท่าม้าเช่นเดียวกัน คือ เทวาลัยพระพิณเสนรนั้น ในขณะนี้ยังไม่ทราบตำแหน่งที่ตั้งที่แน่ชัด ส่วนเทวาลัยแห่งอื่นๆ ได้รับการบูรณะอย่างต่อเนื่องกันมา ยกเว้นเทวสถานโบสถ์พราหมณ์เพียงแห่งเดียว

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้ อาจจะกล่าวได้ว่า เทวาลัยพระนารายณ์ เทวาลัยพระอิศวร และเทวาลัยพระสยามภูวนาถที่ยังคงปรากฏอยู่ในเมืองโบราณนครศรีธรรมราชในขณะนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นโบราณสถานที่คงจะได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นก่อนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นเวลายาวนานทั้งสิ้น ดังนั้น จึงเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่รองรับความถูกต้องของตำนานจีนนี้ในการกล่าวอ้างอิงถึงเทวสถานเหล่านี้ได้เป็นอย่างดี²¹⁰

ส่วนประติมากรรมที่ได้กล่าวถึงไว้ในตำนานจีนนี้ว่ากษัตริย์รามราชนครได้ทรงสร้างขึ้นถวายพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงศรีอยุธยา แต่ด้วยปาฏิหาริย์ ต้องมาประดิษฐานไว้ในเทวาลัยดังกล่าวนี้ในนครศรีธรรมราชนั้น ปรากฏว่าในระยะหลังเทวาลัยในบริเวณตลาดท่าม้าเหล่านี้ ได้เคยเป็นที่ประดิษฐานเทวรูปสำริดที่สร้างขึ้นในระยะหลังเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะโบสถ์พราหมณ์ เทวรูปเหล่านี้ประกอบด้วยเทวรูปของพระศิวนาถราช พระอุมา พระคณศ พระวิฆณุ และหงส์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเทวรูปที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18-23²¹¹ รวมทั้งประติมากรรมสำริดของพระหริหระในศิลปะแบบสุโขทัยองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นเทวรูปที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 – 20 และล้วนแล้วแต่เป็นเทวรูปที่มีอายุร่วมสมัยกันกับตำนานจีนนี้ อันอาจจะเป็นการยืนยันให้เห็นถึงความถูกต้องเที่ยงตรงของตำนานจีนนี้ในส่วนที่เกี่ยวกับเทวรูปได้ในระดับหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะยังมีความจำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาเปรียบเทียบอย่างละเอียดอีกไม่น้อยก็ตาม

²¹⁰ ปรีชา นุ่นสุข, ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช, หน้า 173 – 180.

²¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98-132.

บทที่ 4

ตามพราติงค์

รัฐศูนย์กลางของพุทธศาสนาบนคาบสมุทรไทย ในพุทธศตวรรษที่ 17 - 19

พัฒนาการของพุทธศาสนาในรัฐตามพราติงค์

นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 1 เป็นต้นมา การค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าที่โยงใยอยู่ระหว่างตะวันออกกับตะวันตกที่พาดผ่านคาบสมุทรไทยได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้นทุกที การค้าดังกล่าวนี้ได้นำมาซึ่งพัฒนาการครั้งสำคัญของคาบสมุทรไทย โดยเฉพาะพัฒนาการทางด้านระบบความเชื่อ เนื่องจากได้นำระบบความเชื่อที่สำคัญของอินเดียมาเผยแพร่บนคาบสมุทรแห่งนี้ตั้งแต่ระยะแรกที่ปรากฏการค้าดังกล่าว ในช่วงระยะเวลาระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 8 ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทประติมากรรมที่มีความคล้ายคลึงกันกับสัญลักษณ์รุ่นต้นที่มีการใช้ร่วมกันทั้งในศาสนาพราหมณ์และในพุทธศาสนาก่อนที่จะมีการสร้างสรรค์รูปเคารพของพระพุทธรูปเจ้าศากยมุณีในรูปมนุษย์ขึ้นมาเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรแห่งนี้ ประติมากรรมเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันกับประติมากรรมที่ค้นพบในศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่ร่วมสมัยกันในประเทศอินเดียหลายแห่ง¹

ครั้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 ได้ปรากฏพุทธศาสนา ลัทธิหินยานขึ้นในชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทย โดยลัทธิหินยานที่ปรากฏขึ้นนี้ได้รับอิทธิพลจากศูนย์กลางทางการค้าและศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่สำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย คือ อมราวดี ซึ่งได้ส่งผลให้ปรากฏพระพุทธรูปรุ่นแรกในศิลปะแบบอมราวดีและพระพุทธรูปที่รับอิทธิพลจากศิลปะดังกล่าวขึ้นเป็นจำนวนมากในคาบสมุทรแห่งนี้ พร้อมกันกับการปรากฏอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในคาบสมุทรแห่งนี้ โดยได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระวิฆณุศิวายในคาบสมุทรแห่งนี้หลายองค์เช่นกัน

¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการวิจัยการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ , 2543) , หน้า 108 - 182.

ล่วงมาถึงช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 19 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่พุทธศาสนาได้สถาปนาลงอย่างหนักแน่นและมั่นคงในรัฐตามพรลิงค์แล้ว สามารถที่จะจัดแบ่งพัฒนาการของพุทธศาสนาในรัฐนี้ออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็นสองสมัย คือ สมัยแรก พุทธศาสนาภายใต้ระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกาย ซึ่งปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 และสมัยที่สอง พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19

พุทธศาสนาภายใต้ระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์

ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 อันเป็นระยะเวลาที่ระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย กำลังรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐตามพรลิงค์นั้น พุทธศาสนาก็ยังคงมีพัฒนาการสืบเนื่องอยู่ภายในรัฐแห่งนี้ แม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้จะแสดงให้เห็นว่า ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ พุทธศาสนาไม่อาจที่จะมีบทบาทอย่างโดดเด่นภายในรัฐแห่งนี้เทียบเท่ากันได้กับศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายก็ตาม แต่พุทธศาสนาก็มีบทบาทอย่างสำคัญในการเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้ระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์มีความแข็งแกร่ง มั่งคั่ง และมั่นคงยิ่งขึ้น จึงได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยที่สะท้อนให้เห็นว่า ในระยะเวลานี้พุทธศาสนาได้อยู่อย่างผสมกลมกลืนภายใต้ระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายของรัฐตามพรลิงค์ โดยในช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 นี้ ได้ปรากฏลัทธิที่สำคัญของพุทธศาสนาขึ้นในรัฐตามพรลิงค์สองลัทธิ คือ ลัทธิแรก ได้แก่ พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ได้ปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 และลัทธิที่สอง ได้แก่ พุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ได้ปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 โดยรุ่งโรจน์สูงสุดในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15

1. นิกายเถรวาทในรัฐตามพรลิงค์

พุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท นับเป็นนิกายที่สำคัญที่สุดนิกายหนึ่ง ถือกันว่านิกายนี้เป็นพุทธศาสนาลัทธิดั้งเดิม ซึ่งตรงตามคำสอนแต่แรกของพระพุทธองค์ เป็นนิกายที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก นับถือพระพุทธเจ้าcakravartin เป็นพระพุทธเจ้าแต่เพียงพระองค์เดียว²

² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล , ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), หน้า 55.

ในราวปี พ.ศ. 160 พุทธศาสนาได้เกิดการแตกออกเป็นนิกาย โดยในครั้งแรกมีสองนิกาย คือ นิกายเถรวาทหรือนิกายสถวีรวาท และนิกายมหาสังฆิกะ สำหรับนิกายเถรวาทนั้น เป็นนิกายที่เชื่อว่าคนได้รักษาพระธรรมคำสั่งสอนและพระวินัยทั้งมวลของพระพุทธเจ้าไว้ได้อย่างถูกต้องแท้จริง โดยการเน้นหนักในด้านค่านิยมของชีวิตในทางวัด (Monastic Life) สำหรับการบรรลุโพธิญาณหรือการตรัสรู้ของตนเอง และอำนาจหน้าที่ของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ในชุมชนพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม นิกายนี้ก็ต้องประสบกับปัญหาที่สำคัญในราวปี พ.ศ. 263 อันเนื่องมาจากการแยกออกไปเป็นนิกายย่อยอีกนิกายหนึ่ง โดยนิกายย่อยที่แตกแยกออกไปนี้มีชื่อว่า “ปุกถลวาทิน” (Pudgalavadin) ซึ่งมีความหมายว่า ผู้นิยมความเป็นส่วนตัว เฉพาะตัว หรือด้วยตัวเอง ซึ่งเป็นนิกายที่ได้มีความเชื่อถือเพิ่มเติมเข้าไปอีกด้านหนึ่งว่า มีการดำรงอยู่ของบุคคลคนหนึ่งหรือความมีตัวตนอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่เหมือนกันกับขันธห้าและไม่แตกต่างกันกับขันธห้า แต่บุคคลนั้นยังไม่ใช่ที่รู้จักกัน ไม่ได้สิงอยู่ในร่างคนอื่น และยังไม่ได้เข้าสู่นิพพาน ในอีกด้านหนึ่งนิกายนี้ยังกล่าวด้วยว่าขันธห้าที่ได้ประกอบกันเข้าเป็นบุคคลนั้น ก่อนข้างที่จะเป็นรูปพรรณสัณฐานที่ไม่มีความจริงยั่งยืนอย่างแท้จริง ในพระสูตรต่าง ๆ ได้มีการรวบรวมข้อความไว้เป็นจำนวนมากที่สามารถที่จะนำมาอ้างอิงพระสนะข้างต้นนี้ได้ดี สำหรับบุคคลตามความรู้สึกนึกคิดของนิกายนี้ ก่อนข้างที่จะมีความคล้ายคลึงกันกับวิญญาณตามที่มีการกล่าวไว้ในพระธรรมคำสั่งสอนในระยะเริ่มแรก ซึ่งมีการสิงอยู่ในร่างกายและเข้าสู่นิพพาน ยิ่งกว่านั้น คัมภีร์ที่แสดงให้เห็นเกี่ยวกับลัทธิปรัชญาที่ว่าด้วยความไม่มีตัวตนหรืออนัตมัน (Anatman) ล้วนแล้วแต่ยังมีความเคลือบคลุมหรือกำกวมทั้งสิ้น คัมภีร์เหล่านี้ได้ปฏิเสธคำกล่าวที่ว่าขันธหนึ่งขันธใดของขันธห้า คือ ความมีตัวตนหรือบุคคลหรืออาตมัน (Atman) และด้วยเหตุนี้จึงได้สรุปไว้ว่าขันธทั้งห้าเมื่อมารวมกันเข้าแล้วก็ไม่ได้เป็นอาตมัน นิกายนี้ได้กล่าวว่าบุคคลหรือตัวตนกับขันธห้าก็เหมือนกันกับไฟกับเชื้อเพลิง ไม่ได้เป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่ได้แตกต่างกัน บางทีบุคคลหรือตัวตนเป็นมากกว่าขันธห้า โดยอาจจะเป็นได้ทั้งการเป็นสิ่งที่นิรันดร์หรือไม่มีที่สิ้นสุดและไม่มีเงื่อนไข ซึ่งเป็นพระสนะที่ยึดหลักศาสนาอย่างหนึ่ง³

บรรดาคณะอาจารย์ในทางพระอภิธรรมของนิกายเถรวาทได้แสดงให้เห็นว่า ธรรมะหรือธรรมชาติ (Elements) ล้วนแล้วแต่เป็นความจริงหรือ “วัสดุ” (Vastu) หรือเป็นสิ่งที่มีความจับต้องได้หรือทวิพ (Dravya) ในขณะที่บุคคลหรือตัวตนหรือร่างกายเป็นเพียงชื่อที่สมมุติขึ้น โดยนิกายปุกถลวาทินได้ปฏิเสธสิ่งดังกล่าว โดยมีความเห็นขัดแย้งกับความเห็นว่าไม่ว่าจะเป็นธรรมะ

³ Richard H. Robinson and Willard L. Johnson , **The Buddhist religion : A historical introduction** (California : Wadsworth Publishing Company , 1982) , p. 42.

หรือบุคคลหรือตัวตนต่างก็เป็นสิ่งที่จริงหรือ “วัตถุ” แล้วได้ยืนยันให้เห็นว่าทั้งสองอย่างนี้ได้ดำรงอยู่ในฐานะของชื่อที่สมมุติขึ้นมา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นอย่างเดียวกันกับวัตถุต่าง ๆ ที่รู้จักกันและพูดถึงกันโดยทั่วไป ซึ่งเป็นสภาพเดียวกันกับที่ลัทธิมหายานได้นำมาใช้ในระยะหลังลงมา⁴

ประเพณีของนิกายเถรวาทได้นั้นหนักให้นิพพานมีความสำคัญเหนือกว่าสิ่งอื่น ๆ ทั้งหมด รวมทั้งได้ปฏิเสธที่จะยอมรับว่าสิ่งดังกล่าวนี้มีอยู่โดยทั่วไปในสังสาระ (Samsara) แม้แต่ในกรณีที่พระสูตรไม่น้อยได้ใช้สัญลักษณ์ในทางโลกสำหรับการแสดงให้เห็นว่ามีอยู่โดยทั่วไปในทุกหนทุกแห่งเสมือนไฟและมหาสมุทร การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระตถาคตนั้น เหมือนกันกับไฟที่ได้ดับสนิทลงแล้ว ศาสนิกชนของพระพุทธเจ้าโคตมามีความเชื่อว่าไฟเป็นธาตุที่ไม่สามารถจะทำลายให้ความสว่างโชติช่วงหรือความร้อนสูญหายไปได้ แต่เฉพาะในกรณีที่มีเชื้อเพลิงต่าง ๆ นิพพานเป็นทางเลือกกระหว่างการเกิดใหม่กับ “การกลับบ้าน” ไปสู่แหล่งที่มาอันลึกลับ วรรณคดีในศาสนาพราหมณ์ได้แสดงให้เห็นว่า มหาสมุทรเป็นแหล่งเก็บกักน้ำ จากแหล่งเก็บกักน้ำแห่งนี้จะก่อให้เกิดสายธารต่าง ๆ ที่เป็นที่เกิดของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และเป็นสถานที่ซึ่งสิ่งที่มีชีวิตเหล่านั้นจะกลับไปอีกเมื่อได้รับการปลดปล่อยให้กลับไป ดังนั้น พระตถาคตซึ่งได้ทรงเข้าไปสู่ดินแดนแห่งนิพพานแห่งนี้ จึงทรงเป็นผู้ที่มีความฉลาดอย่างลึกลับพิศดารเหนือกว่าผู้ที่ฉลาดอย่างลึกลับพิศดารที่สุด (เหมือนกับไฟ) และทรงมีความยิ่งใหญ่เหนือกว่าผู้ที่มีความยิ่งใหญ่ที่สุด (เหมือนกับมหาสมุทร) จึงทรงยิ่งใหญ่ว่าสิ่งที่ได้มีการยืนยันไว้อย่างแน่ชัดเกี่ยวกับตัวตนหรืออาตมันและจุดศูนย์กลางแห่งจักรวาลหรือพรหมัน (Brahman) ในอุปนิษัท (Upanisad) ในศาสนาพราหมณ์⁵

ครั้นในราวปี พ.ศ. 293 นิกายเถรวาทได้เกิดการแตกออกเป็นนิกายย่อยอีกครั้งหนึ่ง โดยในครั้งนี้นี้นิกายย่อยที่แตกออกไปสองนิกาย คือ นิกายวิภจยวาท (Vibhajyavada) และนิกายสรรวาสติวาท (Sarvastivada) แต่นิกายเถรวาทก็ยังคงเป็นนิกายที่สำคัญในเวลานั้น เนื่องจากพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงเผยแพร่นิกายนี้อย่างจริงจัง โดยในปี พ.ศ. 283 พระองค์ได้ทรงกรีธาทัพไปตีแคว้นกอลิงกะ (Kalinga) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย เนื่องจากเป็นบริเวณเดียวที่ยังไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจของพระองค์ การรบครั้งนั้นได้ก่อให้เกิดการนองเลือดและเสียหายอย่างมาก ทำให้พระองค์ทรงเสียพระทัยมาก จึงทรงเริ่มค้นศึกษาธรรมะของนิกายต่าง ๆ หลายนิกาย แล้วทรงหันมานับถือพุทธศาสนา แล้วทรงยกเลิกกิจกรรมของพระเจ้าแผ่นดินหลายอย่าง โดยเฉพาะการเสด็จออกไปล่าสัตว์ เนื่องจากกิจกรรมดังกล่าวผิดศีลข้อแรกที่ยำห้ามการฆ่าสัตว์ พระองค์

⁴ Ibid., p. 44.

⁵ Ibid.

เสด็จไปเยี่ยมเยียนพระภิกษุสงฆ์อย่างสม่ำเสมอ และทรงใช้เวลาส่วนหนึ่งสำหรับการปฏิบัติธรรมอย่างฉะวาสผู้หนึ่ง พระองค์ทรงเริ่มต้นการใช้ชีวิตอย่างชาวพุทธคนหนึ่งด้วยการเสด็จไปจาริกแสวงบุญที่โพธิคยา (Bodhgaya) อันเป็นสถานที่ทรงตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า โดยได้ปรากฏตำนานที่กล่าวว่าในครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงสร้างสถูปไว้ที่นั่นหลายองค์ พระองค์เสด็จไปสารนาถ อันเป็นสถานที่ประทานปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า และเสด็จไปกุสินคร (Kusinagara) อันเป็นสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าศากยมุนิ ในบริเวณดังกล่าวนี้ ในปี พ.ศ. 290 พระองค์ได้ทรงมีรับสั่งให้มีการสร้างสถูปขึ้นมาเพื่อการอุทิศถวายสำหรับพระอัครพุทธเจ้าที่ทรงพระนามว่ากนกมุนี (Kanakamuni) โดยศิลาจารึกที่ได้มีการกล่าวถึงพระราชกรณียกิจดังกล่าวของพระองค์ นับเป็นหลักฐานที่สามารถกำหนดอายุได้ที่มีความเก่าแก่มากที่สุดสำหรับการแสดงให้เห็นถึงลัทธิความเชื่อเกี่ยวกับบรรดาพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่เคยทรงมีพระชนมชีพมาในอดีตก่อนที่จะถึงพระพุทธเจ้าโคตมะ ด้วยเหตุที่พระมหาลีพระองค์แรกของพระเจ้าอโศกมหาราชทรงถือกำเนิดที่เมืองวิทิส (Vidisa) พระเจ้าอโศกมหาราชจึงทรงอุปถัมภ์การสร้างสถูปที่มีความเก่าแก่มากที่สุดบนภูเขาแห่งหนึ่งใกล้กับเมืองสาญจี อันนับได้ว่าเป็นศาสนสถานที่มีความกว้างขวางมากที่สุดและสวยงามที่สุดในบรรดาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เนื่องในพุทธศาสนายุคต้นทั้งปวงในประเทศอินเดีย นอกจากนี้ยังปรากฏในตำนานว่าพระองค์ได้ทรงสร้างสถูปขึ้นจำนวน 84,000 องค์ ภายหลังจากที่พระองค์ทรงปราบแคว้นกลิงคะได้เป็นที่เรียบร้อยแล้วปี พระองค์ได้ทรงประกาศนโยบายใหม่บางประการ ซึ่งเป็นนโยบายที่เน้นการปกครองโดยอาศัยกระบวนการสันติวิธีของธรรมะ อันเป็นวิธีการที่พระองค์เลือกใช้ให้อยู่เหนือการปกครองโดยอาศัยกระบวนการทางการเมืองการทหาร พระองค์ทรงมีชุดของพระบรมราชโองการชุดหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยพระบรมราชโองการ 14 ฉบับ สำหรับใช้ในการสลักลงบนหินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรของพระองค์ รวมทั้งได้ทรงอบรมสั่งสอนให้ข้าราชการของพระองค์อ่านพระบรมราชโองการนี้สำหรับประชาชนในวันนักขัตฤกษ์ทุกวัน ภายหลังจากนั้นสิบสามปีพระองค์ได้ทรงออกพระบรมราชโองการตามมาอีก 7 ฉบับ โดยพระบรมราชโองการเหล่านี้ได้มีการสลักไว้บนเสาที่ทำด้วยหินที่มีการขัดอย่างงดงาม ศิลาจารึกดังกล่าวเป็นหลักฐานที่มีความเก่าแก่มากที่สุดสำหรับคำประพันธ์ที่ประพันธ์ขึ้นโดยผู้นับถือพุทธศาสนาที่เป็นฉะวาสคนหนึ่ง พระองค์ทรงโปรดฯ ให้มีการเพิ่มคณะสงฆ์ให้มากยิ่งขึ้น ส่งผลให้มีการเสาะแสวงหาสมาชิกใหม่เพื่อเข้ามาสู่คณะสงฆ์อย่างกว้างขวางและจริงจัง รวมทั้งได้แสดงให้เห็นถึงกฎหรือสัจการที่สำคัญบางประการว่า การปรากฏขึ้น การดำรงอยู่ และความรุ่งโรจน์ของพุทธศาสนานั้น แท้จริง

แล้วมักจะขึ้นอยู่กับความสามารถของศาสนานี้ในอันที่จะสร้างสรรค์ให้เกิดการให้ความช่วยเหลือจากบรรดาผู้ปกครองทั้งหมด⁶

สำหรับพระเจ้าอโศกมหาราชเองนั้น สิ่งที่พระองค์ทรงกระทำในการยอมรับนับถือพุทธศาสนา เป็นการผสมผสานกันบางประการของความเชื่อมั่นส่วนพระองค์กับพระสติปัญญาอันเฉลียวฉลาดในทางการเมือง ในรูปแบบของความเรียบง่ายและความเป็นส่วนพระองค์ของบรรดาพระบรมราชโองการดังกล่าวนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงว่าพระองค์ทรงตรงไปตรงมา ปราศจากความเสแสร้ง และทรงตั้งพระทัยจริงเกี่ยวกับความผาสุกของอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ รวมไปถึงถึงอาณาประชาราษฎร์ในอาณาจักรเพื่อนบ้านทั้งหมด อันแสดงให้เห็นได้อย่างเด่นชัดยิ่งกว่าบรรดาประกาศของพระเจ้าแผ่นดินในโลกโบราณพระองค์อื่น ๆ ที่เคยปรากฏ พระองค์ทรงสืบราชสมบัติโดยทรงทำนุบำรุงให้ราชอาณาจักรของพระองค์เป็นรัฐที่แข็งแกร่งด้วยระบบราชการรัฐหนึ่ง ซึ่งไม่แต่เพียงจะเป็นรัฐที่มีความแข็งแกร่งในทางการค้า การอุตสาหกรรม และการเกษตรเพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมไปถึงความแข็งแกร่งในทางการเป็นผู้นำด้วย โดยรัฐบาลกลางได้ทำหน้าที่ส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งแก่สมาคมต่าง ๆ ทางด้านศิลปหัตถกรรมและโรงงานอุตสาหกรรม ด้านช่างฝีมือ ตลอดจนความเพิ่มพูนยิ่งขึ้นของการค้าระหว่างภูมิภาค ด้วยเหตุนี้บรรดาช่างฝีมือและพ่อค้าที่มีความสนใจ จึงมีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นกับรัฐโมริยะ โดยเฉพาะการสนับสนุนช่วยเหลือพุทธศาสนา ดังนั้น ในการทรงให้ความอุปถัมภ์และการให้ความช่วยเหลือพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกมหาราช จึงมีความแข็งแกร่งด้วยการผนึกกันเข้าอย่างเหนียวแน่นอย่างแท้จริงของชนชั้นต่าง ๆ ที่เป็นฆราวาส แต่ยังคงได้ทรงมีความมานะพยายามอย่างจริงจังเช่นเดียวกันในอันที่จะสร้างสะพานเชื่อมอ่าวที่ขวางกั้นอยู่ระหว่างรัฐกับประชาชนทั้งหมดของพระองค์ สำหรับการทรงบรรลุความสำเร็จดังกล่าวนี้ พระองค์ได้ทรงค้นพบยุทธวิธีในการใช้ตัวอักษรเป็นเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ในการแบ่งเบาภาระ เนื่องจากเป็นการนำเครื่องมืออย่างง่าย ๆ มาใช้ประโยชน์สำหรับการติดต่อสื่อสาร อันเป็นทางสายกลางสำหรับการเผยแพร่สิ่งที่กล่าวนั้น⁷

ธรรมะที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงยกขึ้นมาใช้ในพระบรมราชโองการที่มีการสลักไว้บนหินที่กล่าวนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นแก่นอย่างง่าย ๆ ของขนบธรรมเนียมประเพณีของศาสนาที่ชนทั้งหลายนับถือ และศาสนาของเหล่าโยคี โดยไม่ได้มีการเน้นหนักเป็นพิเศษที่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแต่เพียงอย่างเดียว พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงประกาศไว้ว่า พระองค์ทรงเคารพ

⁶ Ibid., pp. 46 – 47.

⁷ Ibid., p. 47.

และทรงบริจาคทานสำหรับโยคีและเจ้าของบ้านของนิกายต่าง ๆ ทุกนิกาย พระองค์ทรงตรัสว่า พระราชประสงค์ของพระองค์ คือ ความเจริญเติบโตของหลักธรรมที่สำคัญในศาสนาของนิกายต่าง ๆ ทุกนิกาย ซึ่งมีความหมายว่าไม่แต่เพียงเฉพาะการสรรเสริญศาสนาของพระองค์แต่เพียงศาสนาเดียว และไม่ได้ดูหมิ่นศาสนาอื่น ๆ พระองค์ทรงแนะนำว่าลัทธิต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันสามารถที่จะฟังและเรียนรู้จากลัทธิอีกลัทธิหนึ่งได้ ธรรมะที่มีความหมายสำหรับพระองค์เป็นอย่างยิ่ง คือ บารมีธรรมสี่ประการแรก อันได้แก่ ทาน ศีล ขันติ และวิริยะ โดยพระองค์ไม่ได้ตรัสใด ๆ เกี่ยวกับสมาธิหรือปัญญา อันเป็นประเด็นที่โดยปกติแล้วมักจะไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับฆราวาสโดยทั่วไป พระบรมราชโองการของพระองค์ทรงสนับสนุนความตั้งใจที่จะเชื่อฟังและเคารพบิดามารดาของบุคคลแต่ละคน ครูอาจารย์ และผู้อาวุโสอื่น ๆ , มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อเครือญาติ คนรู้จักคุ้นเคย และบุคคลในทางศาสนา, ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ , ความรู้จักประมาณตนในด้านการเก็บหอมรอมริบและด้านการใช้จ่ายทรัพย์สินเงินทอง และมีความเมตตากรุณาข้าทาสและคนรับใช้สำหรับอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ พระองค์ได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีคุณภาพทางด้านจิตใจในการควบคุมตนเอง ความกตัญญูรู้คุณ ความจงรักภักดี ความเมตตากรุณา และความซื่อสัตย์สุจริต โดยพระองค์ได้ทรงวางขั้นตอนต่าง ๆ ไว้อย่างแน่ชัดจำเพาะเจาะจงในชีวิตส่วนพระองค์สำหรับการปฏิบัติตามโครงการที่พระองค์ทรงวางไว้ สำหรับอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ พระองค์ได้ทรงตั้งโอสถศาลาและสวนสมุนไพรขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งได้พัฒนาถนนหลวงสำหรับการเดินทางท่องเที่ยวหลายสาย พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ประชาชนมีการเดินทางท่องเที่ยวที่เหนือขึ้นไปกว่าการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อความรื่นรมย์ คือ ให้การเดินทางนั้นถูกแทนที่ด้วยการเดินทางท่องเที่ยวทางธรรมะ มีการเดินทางไปเยือนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งต่าง ๆ มีการให้ความรู้แก่ประชาชนเกี่ยวกับศาสนาและอายุของสถานที่นั้น ๆ ตลอดจนมีการบรรยายหรือสนทนากับประชาชนในประเทศเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมและประเพณีในทางศีลธรรม อย่างไรก็ตามก็ได้ปรากฏสิ่งหนึ่งที่ถูกมองข้ามไปอย่างเด่นชัด เมื่อได้มีการศึกษาเปรียบเทียบกับอารยธรรมอื่น ๆ ที่ร่วมสมัยกัน เมื่อพิจารณาจากสิ่งที่ปรากฏอยู่ในบัญชีรายชื่อของผลงานชั้นเลิศของพระองค์ คือ พระองค์ไม่ได้ทรงสถาปนาโรงเรียน วิทยาลัย และงานวิชาการ⁸

ถึงแม้ว่าพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศกมหาราชจะไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะมอบพระธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ให้แก่คณะสงฆ์อย่างจำเพาะเจาะจงก็ตาม แต่พระบรมราชโองการนั้นก็มีส่วนใหญ่ในการสั่งสอนพระธรรมของพระพุทธเจ้าที่เป็นประโยชน์ต่อคณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง รวมทั้งยังปรากฏขนบธรรมเนียมประเพณีในทางพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้

⁸ Ibid., pp. 47 – 48.

พระองค์ยังทรงจัดส่งพระราชโอรสของพระองค์ คือ พระมหินท์ (Mahinda) พระราชธิดา คือ พระนางสังฆมิตตา (Sanghamitta) ไปยังประเทศศรีลังกา ในฐานะของผู้เดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างประเทศ แต่ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จไปยังศรีลังกาในฐานะที่ทรงเป็นพระภิกษุและภิกษุณีมากกว่าที่จะเสด็จไปในฐานะของเจ้าชายและเจ้าหญิง⁹

อย่างไรก็ดี พระธรรมคำสั่งสอนที่ปรากฏอยู่ในพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ไม่ได้มีอยู่แต่เพียงแค่หลักแห่งจรรยาของมนุษย์เพียงเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงเพิ่มเติมเข้าไปด้วยว่า พระองค์ได้ทรงกระทำให้เหล่าเทพเจ้าเข้ามาปะทะสังสรรค์กันกับมนุษย์อย่างที่เขาไม่เคยทำมาก่อนเลย ซึ่งสิ่งดังกล่าวนี้อาจจะมีความหมายว่า โดยอาศัยการถวายสิ่งของเพื่อการเลี้ยงดูบุคคลที่มีความศักดิ์สิทธิ์และเหล่าเทพเจ้า และโดยอาศัยการส่งเสริมเผยแผ่ธรรมะ ทำให้พระองค์ทรงสามารถที่จะอ่อนน้อมหรือวิญญานได้ แล้วทรงเชิญให้ผีเหล่านั้นลงสู่แท่นบูชาและบ้านเรือนของประชาชนของพระองค์ได้ พระองค์ทรงสนับสนุนให้ศาสนาแสดงให้ประชาชนเห็นถึงภาพจำลองของสรวงสวรรค์พร้อมด้วยภาพของเหล่าเทพเจ้า โดยการแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติธรรมะด้วยความอุทิศอย่างใจจดใจจ่อและไม่ละลด จะทำให้ประชาชนเหล่านั้นสามารถที่จะบรรลุความสำเร็จในชีวิตในสรวงสวรรค์ได้อย่างไร¹⁰

พระบรมราชโองการของพระองค์ฉบับหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า ในปี พ.ศ. 287 และ 288 พระองค์ได้ทรงจัดส่งทูตทางธรรมะไปยังบรรดาผู้ปกครองของกรีกประจำซีเรีย (Syria) อียิปต์ (Egypt) มาซิโดเนีย (Macedonia) ซีเรเน (Cyrene) และอีปรัส (Epyrus) ในทำนองเดียวกันกับที่ได้ทรงจัดส่งไปยังดินแดนทมิฬ (Tamil) ในภาคใต้ของประเทศอินเดีย บรรดาผู้เดินทางไปสอนศาสนาในต่างประเทศของพระองค์ไม่ได้หลงเหลือร่องรอยแห่งความเลื่อมใสใด ๆ ไว้ในโลกแห่งเมดิเตอร์เรเนียน แต่คณะผู้สอนศาสนาเหล่านั้นได้ประสบความสำเร็จในบางระดับในบริเวณที่ใกล้บ้านเกิดเมืองนอนมากกว่า ศิลจารึกที่ใช้สองภาษาควบกันหลักหนึ่ง ซึ่งใช้ภาษากรีก-อรามาอิก (Greek-Aramaic) ของพระเจ้าอโศกมหาราชที่กันดาหาร (Kandahar) ในอัฟกานิสถานได้บันทึกถึงการวัดที่พระองค์ทรงใช้สำหรับการ “ทำคนให้มีความเคร่งครัดในศาสนามากยิ่งขึ้น” และสรุปไว้ว่า “การปฏิบัติในแนวทางดังกล่าวนี้ ในระหว่างชีวิตในปัจจุบันของพวกเขาและการดำรงอยู่ในอนาคตของพวกเขา พวกเขาจะมีชีวิตที่ดีกว่าและจะมีความสุขร่วมกันมากยิ่งขึ้นในทุกสิ่งทุกอย่าง” อย่างไรก็ดี พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีในทางพระ

⁹ Ibid., p. 48.

¹⁰ Ibid.

พุทธศาสนามากกว่าที่กล่าวมานี้เป็นอย่างมาก สามารถที่จะพิจารณาได้ว่าพระองค์ทรงเป็นบุคคลที่สองที่สถาปนาศาสนา¹¹ นับตั้งแต่ที่ได้ปรากฏตัวอย่างจากการที่พระองค์ได้ทรงสถาปนารัฐแห่งพุทธศาสนาแห่งนี้ของพระองค์ โดยการจำลองแบบมาจากอิทธิพลของพุทธศาสนา ตลอดจนการอุทิศถวายพระองค์เองเป็นฉราวาสในพุทธศาสนา หลังจากนั้นพุทธศาสนาไม่เคยลืมพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงเคร่งครัดและทรงเอาพระทัยจดจ่อในพุทธศาสนาพระองค์นี้ พระองค์ทรงปกครองประเทศของพระองค์ในฐานะของพระเจ้าแผ่นดินแห่งพุทธศาสนาพระองค์หนึ่ง รวมทั้งยังทรงดำรงพระชนมชีพตามรูปแบบของวิถีชีวิตของฉราวาสที่นับถือพุทธศาสนาคนหนึ่ง โดยทรงดำเนินรอยตามพระธรรมของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุนี้ เกี่ยวคู่กันกับคณะสงฆ์และอุดมคติในทางวัดของคณะสงฆ์ จึงได้เกิดพัฒนาการของขนบธรรมเนียมประเพณีบางประการที่คู่ขนานกันขึ้นในรัฐแห่งนี้ โดยพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ปรากฏความสำเร็จในการทรงใช้ธรรมะเป็นจุดหมายปลายทางภายในโครงสร้างในทางโลกของการเมืองการปกครองและสังคมอย่างแท้จริง¹²

จากพัฒนาการของพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับพัฒนาการของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่รุ่งโรจน์ขึ้นโดยลำดับ ได้ส่งผลให้พุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ได้หลั่งไหลเข้ามาสู่รัฐตามพรมลิ่งในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 สืบเนื่องต่อมาจากระยะก่อนหน้านี้นี้ โดยในระยะก่อนหน้านี้นี้ ลัทธิหินยาน ได้แพร่หลายในหลายบริเวณของรัฐตามพรมลิ่งแล้ว โดยในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ได้แผ่ขยายไปในรัฐแห่งนี้ในบริเวณที่กว้างขวางมากยิ่งขึ้น โดยปรากฏขึ้นในชุมชนต่าง ๆ แทบจะทั่วทั้งคาบสมุทรไทย โดยมีชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายนี้ภายในรัฐแห่งนี้อย่างน้อยสามชุมชน คือ เมืองโบราณนครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เมืองโบราณไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองโบราณสทิงพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

การปรากฏขึ้นของนิกายเถรวาทดังกล่าวนี้ ได้นำมาสู่การสร้างสรรคศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนานิกายนี้หลายประเภท โดยศิลปกรรมดังกล่าวได้ปรากฏขึ้นอย่างหนาแน่นในบริเวณชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาดังกล่าวและชุมชนบริวารที่ตั้งอยู่รายรอบชุมชนโบราณเหล่านั้น ศิลปกรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นในพุทธศาสนานิกายเถรวาทส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย โดยเฉพาะศิลปะอินเดียแบบคุปตะที่ได้เข้ามาสู่คาบสมุทรแห่งนี้ตั้งแต่ระยะก่อน

¹¹ Ibid.

หน้า¹² ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่มีความคล้ายคลึงกันกับที่ได้ปรากฏขึ้นในบริเวณใกล้เคียงหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหรือภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งได้มีการเรียกศิลปะแบบนี้ว่า “ศิลปะแบบทวารวดี”¹³

ถึงแม้ว่าโบราณสถานที่ตั้งอยู่ในนิคมเกรวาทที่ยังคงหลงเหลืออยู่บนคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยจะมีอยู่แต่เพียงเล็กน้อย แต่โบราณสถานเหล่านั้นก็มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของศิลปะบนคาบสมุทรแห่งนี้ อย่างกรณีของการปรับปรุงดัดแปลงถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา โดยการประดับตกแต่งถ้ำเหล่านั้นด้วยภาพของพระพุทธรูป สถูป และอาคารด้วยดินดิบที่เจดีย์สถานหรือถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งไม่เคยปรากฏการค้นพบมาก่อนในประเทศไทย เป็นต้น¹⁴ ส่วนโบราณวัตถุที่ค้นพบในขณะนี้ ส่วนใหญ่เป็นโบราณวัตถุที่มีความคล้ายคลึงกันกับโบราณวัตถุในศิลปะแบบทวารวดีที่ค้นพบในภาคกลางของประเทศไทย โบราณวัตถุที่สำคัญ ได้แก่ พระพุทธรูป ธรรมจักร พระพิมพ์ สถูปจำลอง และชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรม สำหรับสถาปัตยกรรมที่สำคัญที่ยังคงปรากฏอยู่สามารถที่จะแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ

ประเภทแรก ได้แก่ สถูป ในแหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ บ้านบนควน หมู่ที่ 3 ตำบลท่าข้าม อำเภอฟุนพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีพบฐานของสถูปที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 องค์หนึ่ง เป็นสถูปที่มีส่วนฐานก่ออิฐ รูปสี่เหลี่ยมมีฐานซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ แต่ยังคงหลงเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย เพราะชาวบ้านได้ขุดเอาอิฐจากสถูปแห่งนี้และโบราณสถานอื่น ๆ ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ไปถมทางรถไฟมาเป็นเวลานานแล้ว จากลักษณะของฐานของสถูปที่ยังคงหลงเหลืออยู่และลายบัวที่ใช้ประดับตกแต่งส่วนที่ใช้ประดิษฐานพระพุทธรูปที่ขุดค้นพบในสถูปแห่งนี้ สันนิษฐานว่าเป็นส่วนฐานของสถูปที่มีลักษณะใกล้เคียงกันกับสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบทวารวดี

¹² ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 6 : ศิลปะในประเทศไทย ศิลปะแบบทวารวดี (นครศรีธรรมราช : โปรแกรมวัฒนธรรมศึกษา และโครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, 2535), หน้า 101 – 120.

¹³ Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art* (Seattle and London : University of Washington Press, 1984), pp. 19, 150 and 161.

¹⁴ ปรีชา นุ่นสุข, “แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี,” เมืองโบราณ 25 (กรกฎาคม – กันยายน 2542) : 49 – 65.

ประเภทที่สอง ได้แก่ เจดีย์สถาน ในช่วงที่นิกายเถรวาทมีบทบาทอยู่ในรัฐตามพรลิงค์ ได้ปรากฏวัฒนธรรมการดัดแปลงถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนาเช่นเดียวกันกับในระบะที่ผ่านมา แต่ในระบะนี้ได้มีการปรับแต่งถ้ำหรือเจดีย์สถานดังกล่าวอย่างประณีตบรรจงยิ่งขึ้น ดังที่ได้ปรากฏขึ้นที่แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 17) ซึ่งได้มีการประดับตกแต่งถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นเจดีย์สถานเนื่องในพุทธศาสนา โดยการปั้นภาพด้วยดินดิบประดับเต็มทั้งผืนของเพดานถ้ำ รวมทั้งในบริเวณซอกหลืบของถ้ำมีการปั้นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระพุทธรูปในปางอื่น ๆ และสลูปไว้เป็นจำนวนมาก ประติมากรรมเหล่านี้ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นด้วยอิทธิพลของศิลปะแบบคุปตะและอิทธิพลของศิลปะแบบปาละของอินเดีย และบางส่วนได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีน จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะ อาจจะกล่าวได้ว่าการสร้างสรรค์ศิลปกรรมด้วยดินดิบในเจดีย์สถานแห่งนี้ได้เริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 หรือต้นพุทธศตวรรษที่ 13 แล้วได้มีการสร้างสรรค์สืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 15 ส่วนภายในถ้ำมีการสร้างพระพุทธรูปด้วยปูนปั้นและหินทรายไว้เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน พระพุทธรูปดังกล่าวมีอยู่หลายปาง รวมทั้งพระพุทธรูปไสยาสน์ พระพุทธรูปเหล่านี้ได้มีการสร้างสักร้อยอย่างต่อเนื่องกันมาตราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้¹⁵

นอกจากในรัฐตามพรลิงค์จะปรากฏโบราณสถานที่เนื่องในพุทธศาสนานิกายเถรวาทจำนวนหลายแห่งดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบโบราณวัตถุที่สำคัญที่เนื่องในนิกายดังกล่าวเป็นจำนวนมากด้วย โดยโบราณวัตถุเหล่านั้นสามารถที่จะจัดแบ่งออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็นห้าประเภท คือ

ประเภทแรก ได้แก่ พระพุทธรูป ในช่วงที่นิกายเถรวาทได้ปรากฏขึ้นอย่างแพร่หลายบนคาบสมุทรไทย ได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระพุทธรูปจำนวนไม่น้อย พระพุทธรูปส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปที่สลักเป็นประติมากรรมลอยตัวและสลักด้วยหิน โดยสามารถที่จะจัดแบ่งพระพุทธรูปเหล่านั้นออกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก พระพุทธรูปประทับนั่ง ทรงแสดงปางสมาธิ เป็นพระพุทธรูปที่ประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ทั้งสองข้างทรงวางซ้อนกันบนพระเพลา (ตัก) ในลักษณะที่ทรงกระทำสมาธิ ทรงครองจีวรแบบห่มเฉียง จีวรพาดผ่านเหนือพระอังสาซ้าย จีวรราบเรียบไม่มีริ้ว การสลักจีวรตรงตำแหน่งที่เป็นขอบของจีวรทุกแห่ง สลักแต่เพียงให้เห็นเป็นเส้นที่บางเบา ทรงกลมพระเนตร ฝัพระโอยฐ์มีขนาดใหญ่ มุมของพระโอยฐ์ทั้งสองด้าน

¹⁵ ปรีชา นุ่นสุข, “แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี,” เมืองโบราณ 25 (กรกฎาคม – กันยายน 2542) : 49 – 65.

วัดขึ้นด้านบนเล็กน้อย จึงทำให้ดูราวกับว่าทรงเข็มพระสรวลเล็กน้อย พระเกศาเป็นขมวดขนาด ใหญ่ที่ราบเรียบ พระอุษณิษะนูนขึ้นเพียงเล็กน้อยเช่นเดียวกัน พระพุทธรูปแบบนี้ได้มีการค้นพบใน บริเวณกว้างในผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ในรัฐตามพรลิงค์ ประเทศกัมพูชา และประเทศพม่า เป็นพระพุทธรูปที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14¹⁶ ในรัฐ ตามพรลิงค์ในขณะนี้ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปกลุ่มนี้ที่วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอ ไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี องค์หนึ่ง¹⁷ และอีกองค์หนึ่งค้นพบที่บริเวณแหล่งโบราณคดีพังแฟม บ้านจะทิ้งพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา¹⁸ พระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้แสดงให้เห็นถึงฝีมือช่าง อันโดดเด่นของชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่นในยุคต้นได้เป็นอย่างดี สำหรับต้นแบบของพระพุทธรูปแบบนี้คงจะมีที่มาจากแหล่งหนึ่งแหล่งใดในสองแหล่งนี้ คือ ประเทศอินเดียหรือไมก็ประเทศ ศรีลังกา จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะระหว่างพระพุทธรูปเหล่านี้กับพระพุทธรูปใน ศิลปะแบบอนูราธปุระของศรีลังกาหลายองค์¹⁹ ได้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปเหล่านี้มีความ คล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปของศรีลังกาที่กล่าวนี้หลายประการ อันหมายรวมถึงตำแหน่งและ ลักษณะการวางพระบาทและพระหัตถ์ การทรงจ้องพระเนตรมาทางเบื้องหน้า การทรงมีพระอุษ นิษะต่ำ และพระหัตถ์ทรงมีขนาดใหญ่ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า ถ้าหากว่าพระพุทธรูปจากอนูราธ ปุระที่กล่าวนี้จะไม่ได้เป็นแหล่งที่มาของพระพุทธรูปที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์กลุ่มนี้ ก็จะต้อง สันนิษฐานว่าทั้งพระพุทธรูปของสิงหลและพระพุทธรูปของรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวนี้จะต้องมีการ พัฒนาขึ้นมาจากต้นกำเนิดแห่งเดียวกันแห่งหนึ่งในประเทศอินเดีย²⁰ ครั้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 การสร้างสรรค์พระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิของรัฐตามพร ลิงค์ได้รับอิทธิพลจากรูปแบบทางศิลปะของภาคใต้ของประเทศอินเดีย คือ ตระกูลช่างนาถปฏินัม (Nagapattinam) ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ แสดงให้เห็นถึงการทรงกระทำสมาธิอันลึกซึ้ง พระเนตร ทรงมองลงทางเบื้องล่าง เม็ดพระศกเป็นรูปก้นหอยและมีขนาดใหญ่ พระอุษณิษะต่ำและมีขอบเป็น รูปเปลวเพลิง และประทับนั่งขัดสมาธิราบ ดังที่ปรากฏตัวอย่างจากพระพุทธรูปสำริดจากอำเภอสทิง

¹⁶ Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art*, Fig. 99.

¹⁷ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.* (Bangkok : The Fine Arts Department, 1980), Pl. 17.

¹⁸ Ibid., Pl. 19.

¹⁹ See Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art*, Pls. 80, 89 and 101.

²⁰ Ibid., p. 215.

พระ จังหวัดสงขลา ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา²¹ และพระพุทธรูปจากแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี จังหวัดพังงา แต่องค์ที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาอยู่ในสภาพชำรุดมาก และประทับนั่งขัดสมาธิเพชร²² กลุ่มที่สอง พระพุทธรูปประทับยืน ทรงแสดงปางประทานธรรมหรือวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ พระพุทธรูปในกลุ่มนี้ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในศิลปะแบบทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นพระพุทธรูปที่ทรงครองจีวรแบบห่มคลุม จีวรราบเรียบและแนบลำพระองค์ (แนบเนื้อ) ส่วนของพระองค์โดยภาพรวมมักจะทำขึ้นในทรวดทรงที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยการแสดงให้เห็นรูปทรงสี่เหลี่ยมดังกล่าวชัดเจนขึ้นจากขอบของจีวรทางด้านล่าง พระอุระและพระอังสากว้าง พระพุทธรูปแบบนี้มีความแตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียทั้งหมด เนื่องจากมองจากทางด้านหน้าจะมีลักษณะแข็ง จากลักษณะของพระพักตร์ อาทิ พระขนงยาวต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรนูนขึ้นมา พระปรามิโหนกในแนวสูง พระนาสิกแบนและมีขนาดใหญ่ และฝีพระโอษฐ์กว้าง เป็นต้น ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงว่าเป็นผลงานการสร้างสรรค์ของชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่นทั้งสิ้น ส่วนพระเกศาเป็นขมวดขนาดใหญ่และแบนราบ พระพุทธรูปในกลุ่มนี้บางองค์มีขนาดสูงมาก แต่นับว่าเป็นที่น่าเสียดายที่ได้ปรากฏว่า พระพุทธรูปเหล่านี้ส่วนใหญ่พระหัตถ์ที่ยื่นออกมาทางด้านหน้าได้หักหายไป อันอาจจะเนื่องมาจากสาเหตุที่สำคัญสองประการ คือ ประการแรก เพราะความเปราะบางแตกหักง่ายของส่วนพระหัตถ์ที่ยื่นออกไป และประการที่สอง ได้มีประเพณีนิยมในการสลักพระพุทธรูปเหล่านี้ โดยการสลักส่วนลำพระองค์กับส่วนของพระหัตถ์แยกจากกัน แล้วนำส่วนพระหัตถ์มาต่อเติมทีหลัง โดยใช้เดือยเป็นตัวเชื่อมระหว่างส่วนของพระองค์กับพระหัตถ์ โดยอาศัยระบบการเจาะรูเข้าไปทั้งสองส่วน แล้วใช้เดือยสวมเข้าไปในรูที่เจาะนั้น (Mortise – and – Tenon System) พระหัตถ์ทั้งสองข้างของพระพุทธรูปเหล่านี้ทรงยกขึ้นมาในระดับพระอุระ แล้วทรงแสดงปางที่เหมือนกันทั้งสองพระหัตถ์ คือ ปางประทานธรรมหรือวิตรรกมูทรา ซึ่งการทรงแสดงปางในลักษณะนี้ไม่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในประเทศอินเดีย รวมทั้งไม่เคยมีการค้นพบพระพุทธรูปในรูปแบบนี้เช่นกันในประเทศอินเดีย แต่เป็นที่แพร่หลายมากในประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 13 ในปัจจุบันนี้ยังไม่เป็นที่กระจ่างชัดว่าปางนี้เป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายที่แท้จริงอย่างไรในระบะเวลานั้น ถึงแม้ว่าในระยะหลังลงมามีการอ้างอิงว่า หมายถึงการเสด็จกลับลง

²¹ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 54.

²² ดู สถาบันทักษิณคดีศึกษา, *สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529* 3 (2529) : 1221 (ภาพบนซ้าย).

มาจากสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของพระพุทธองค์²³ หรือการแสดงความคิดเห็นว่าพระพุทธรูปกลุ่มนี้เป็นรูปเคารพของพระพุทธเจ้าอมิตาภะ (Amitabha) ในพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสุวาทิที่ ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศจีน²⁴ ก็ตาม ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ในชุมชนโบราณต่าง ๆ ในรัฐตามพรลิงค์จำนวนหลายองค์ อาทิ พระพุทธรูปจากวัดใหญ่ (ร้าง) ตำบลนาเรียง อำเภอพรหมคีรี จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 16) ปัจจุบันย้ายมาประดิษฐาน ณ วิหารโพธิ์ลังกา วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช²⁵ และพระพุทธรูปจากบ้านท่าอุแท อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี²⁶ เป็นต้น นอกจากนี้ในชุมชนโบราณหลายแห่งในรัฐตามพรลิงค์หรือคาบสมุทไทยในขณะนี้ ได้มีการค้นพบส่วนองค์ของพระพุทธรูปที่สลักด้วยหินหลายองค์ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบทางศิลปะและระยะเวลาเดียวกันกับพระพุทธรูปประทับยืนปางประทานธรรมทั้งสองพระหัตถ์ที่ได้กล่าวมา แต่พระพุทธรูปเหล่านั้นอยู่ในสภาพชำรุด โดยพระหัตถ์ทั้งสองได้หักหายไป จึงไม่ทราบอย่างแน่ชัดว่าพระหัตถ์ทรงแสดงปางอะไร แต่อาจจะเป็นไปได้ว่าในชั้นต้นพระพุทธรูปเหล่านั้นอาจจะทรงแสดงปางประทานธรรมทั้งสองพระหัตถ์เช่นเดียวกัน อาทิ พระพุทธรูปจากวัดแก้ว (วัดรัตนาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ไชยา²⁷ และพระพุทธรูปจากวัดห้วยยาน (ร้าง) หรือวัดวโรทยาน ตำบลมะม่วงสองต้น อำเภอพระพรหม (แต่เดิมอยู่ในอำเภอเมือง) จังหวัดนครศรีธรรมราช ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช²⁸ เป็นต้น กลุ่มที่สาม พระพุทธรูปประทับนั่ง ทรงแสดงปางสมาธิ มีนาคปรก เป็นพระพุทธรูปที่สลักด้วยหิน ประทับนั่งบนขนคณาค ภายใต้อันตรนาถ บนแผ่นหลังนอกจากจะสลักเป็นพญานาคและเศียรนาถแล้ว ที่ด้านข้างของพระพุทธรูปทั้งสองด้าน

²³ Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art*, Pl. 102 (a).

²⁴ พิริยะ ไกรฤกษ์ , “การปรับเปลี่ยนยุคสมัยของพุทธศิลป์ในประเทศไทย,” เมืองโบราณ 25 (เมษายน – มิถุนายน 2542) : 11 – 12 และ 16.

²⁵ ปรีชา นุ่นสุข , *ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช* (นครศรีธรรมราช : สำนักศิลปะและวัฒนธรรมสถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช , 2540), หน้า 256 – 257.

²⁶ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 21.

²⁷ Ibid., Pl. 20.

²⁸ คู กรมศิลปากร, *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์การพิมพ์, 2529), รูปที่ 40.

ได้สลักเป็นภาพของสถูปทรงกลมด้านละองค์ พระพุทธรูปประทับนั่ง ปางสมาธิ โดยทรงจัดสมาธิราบอย่างหลวม ๆ ตามแบบพระพุทธรูปในศิลปะแบบอมราวดีของอินเดีย ทรงครองจีวรห่มเฉียง โดยปกติพระพุทธรูปในลักษณะดังกล่าวมักจะมีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ซึ่งชายจีวรในลักษณะดังกล่าวได้เริ่มปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะอินเดียแบบคุปตะตอนปลายและสมัยหลังคุปตะ ซึ่งได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 แต่พระพุทธรูปกลุ่มนี้ที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์มีขอบจีวรต่อลงมาจากชายจีวรดังกล่าวเหนือพระอังสาซ้าย พาดผ่านข้อพระหัตถ์และพระโสณิ์ด้านซ้าย อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละ ซึ่งได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 14-17 อีกด้วย จากรูปแบบทางศิลปะดังกล่าวจึงอาจจะกำหนดได้ว่า พระพุทธรูปในกลุ่มที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ดังตัวอย่างของพระพุทธรูปที่ค้นพบในวิหารโพธิ์ลังกา วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช²⁹ ในสมัยที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองในรัฐตามพรลิงค์นี้ นอกจากจะมีการค้นพบพระพุทธรูปทั้งสามกลุ่มที่กล่าวมาแล้ว ยังมีการค้นพบพระพุทธรูปที่อยู่ในสภาพชำรุด โดยยังคงเหลืออยู่เฉพาะส่วนของพระเศียรด้วย ดังตัวอย่างของพระเศียรของพระพุทธรูปที่สลักด้วยหินที่ได้มีการค้นพบจากวัดพระพรหม อำเภอท่าฉาง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ไซยา³⁰ เป็นต้น นอกจากนี้จากร่องรอยของรูปแบบทางศิลปะที่ยังคงปรากฏอยู่ อาจจะเป็นไปได้ที่จะปรากฏว่าในระยะเวลานั้นอาจจะมีพระพุทธรูปอีกกลุ่มหนึ่งปรากฏขึ้นด้วย คือ กลุ่มของพระพุทธรูปไสยาสน์ แต่ด้วยเหตุที่พระพุทธรูปเหล่านี้ได้ผ่านการบูรณะต่อเนื่องกันมาหลายครั้งด้วยช่วงระยะเวลาที่ยาวนาน ทำให้รูปแบบทางศิลปะที่สร้างขึ้นในชั้นต้นได้เลือนหายไปโดยลำดับ จนกลายเป็นอุปสรรคที่สำคัญสำหรับการศึกษาค้นคว้ารูปแบบดั้งเดิมได้ อย่างกรณีของพระพุทธรูปไสยาสน์ ณ ถ้ำใหญ่ ตำบลประสงค์ อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น

ประเภทที่สอง ได้แก่ พระพิมพ์ ในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งของรัฐตามพรลิงค์ โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีที่เป็นเจดีย์สถาน ได้มีการค้นพบพระพิมพ์ของนิกายหินยานหลายแบบ เช่น พระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม รูปพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนี ประทับยืน ดินเผา ขนาดสูง 13.50 เซนติเมตร มีอายุประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 ค้นพบที่เจดีย์สถานในแหล่งโบราณคดีเขาขนานน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ และพระพิมพ์รูปไข่ รูปพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนี ประทับนั่ง

²⁹ ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 257.

³⁰ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 22.

ดินเผา อายุประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น³¹

ประเภทที่สาม ได้แก่ สถูปจำลอง ในแหล่งโบราณคดีบางแห่งของรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบสถูปจำลองของนิภายหินยานบางแบบ อย่างกรณีของแหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ที่กล่าวมาได้มีการค้นพบสถูปจำลองดินเผา รูปประฆังคว่ำ ไม่มีลวดลายใด ๆ ประดับ องค์ระฆังมีขนาดใหญ่ มียอดแหลมโผล่ขึ้นไปจากองค์ระฆังเพียงเล็กน้อย คล้ายคลึงกันกับสถูปในศิลปะแบบคุปตะ มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12³²

ประเภทที่สี่ ได้แก่ ธรรมจักร ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบธรรมจักรในชุมชนโบราณในรัฐตามพรลิงค์จำนวนไม่กี่ชิ้น และแต่ละชิ้นก็มีรูปแบบแตกต่างกันออกไป ดังตัวอย่างของธรรมจักรที่มีรูปแบบที่สำคัญดังนี้ คือ แบบแรก ธรรมจักรขอบเป็นหยัก เป็นธรรมจักรที่ทำด้วยดินเผา และนับเป็นธรรมจักรที่ทำด้วยดินเผาเพียงชิ้นเดียวที่ค้นพบในประเทศไทยในขณะนี้ ค้นพบในสภาพที่ชำรุด เป็นธรรมจักรรูปทรงกลม ขอบด้านนอกเป็นหยักไปโดยรอบ ถัดเข้ามาเป็นเส้นขอบและลายลูกประคำเรียงกันไปเป็นรูปทรงกลมตามทรงกลมของแนวขอบธรรมจักร ถัดเข้ามาเป็นส่วนของซี่ เป็นประติมากรรมลอยตัว มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 ค้นพบที่วัดมเหยงคณ์ อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครปฐม³³ และแบบที่สอง ธรรมจักรขอบทรงกลมสลักลวดลาย เป็นธรรมจักรที่สลักด้วยหิน มีสภาพชำรุด เป็นธรรมจักรที่มีการสลักเป็นประติมากรรมลอยตัว ขอบด้านนอกเป็นรูปทรงกลม มีการสลักลวดลายพรรณพฤกษาประดับทั้งที่ขอบล้อและซี่ล้อ ภาพสลักเช่นนี้มีความคล้ายคลึงกันกับภาพสลักบนธรรมจักรหลายชิ้นที่ค้นพบในภาคกลางของประเทศไทย และสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ธรรมจักรชิ้นนี้ได้มีการค้นพบที่ตำบลทุ่ง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ไชยา³⁴

³¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540) หน้า 223 และ 297.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 297.

³³ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 25.

³⁴ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 26.

ประเภทที่ห้า ได้แก่ อัฐดินเผา นอกจากในศาสนสถานที่ตั้งในพุทธศาสนาที่เนื่องใน
 นิกายเถรวาทที่กล่าวมาที่ค้นพบในชุมชนโบราณในรัฐแห่งนี้จะมีการค้นพบโบราณวัตถุที่เนื่องใน
 พุทธศาสนาเป็นจำนวนมากแล้ว ยังปรากฏอัฐดินเผาซึ่งเป็นวัสดุหลักในการสร้างศาสนสถานเหล่านี้
 นี้กระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไปอีกด้วย อัฐเหล่านี้เป็นอัฐเนื้อหยาบ เนื้อผสมแกลบ และมีหลายรูป
 แบบและหลายขนาด อย่างกรณีในแหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ที่กล่าวมาได้มีการค้นพบอัฐดิน
 เเผาหลายแบบ อาทิ แบบแรก อัฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีสภาพสมบูรณ์ มีขนาดกว้าง 16 เซนติเมตร
 ยาว 32 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร หรือขนาดกว้าง 18 เซนติเมตร ยาว 37 เซนติเมตร หนา
 8 เซนติเมตร หรือขนาดกว้าง 19 เซนติเมตร ยาว 38 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร แบบที่
 สอง อัฐที่มีการดัดมุมด้านบนออกทั้งสองข้าง จนกลายเป็นแผ่นอัฐที่มีป้าน มีสภาพชำรุด ขนาด
 กว้าง 25 เซนติเมตร สูง 18 เซนติเมตร แบบที่สาม อัฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างด้านละ 18
 เซนติเมตร หนา 9 เซนติเมตร ด้านหนึ่งทำเป็นเดือยรูปทรงกลมยื่นออกไป เดือยยาวประมาณ 18
 เซนติเมตร มีสภาพสมบูรณ์ แบบที่สี่ อัฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 16 เซนติเมตร ยาว 31
 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร ด้านหนึ่งทำเป็นเดือยรูปทรงกลมยื่นออกไป เดือยยาวประมาณ 8
 เซนติเมตร มีสภาพสมบูรณ์ แบบที่ห้า อัฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 18 เซนติเมตร ยาว 38
 เซนติเมตร หนา 9 เซนติเมตร มุมด้านหนึ่งทำเป็นร่องรูปสามเหลี่ยม มีสภาพชำรุด

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ที่ค้นพบ
 ภายในรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ที่กล่าวมา ผู้วิจัยมีความเห็นว่าได้สะท้อนให้เห็นพัฒนาการของพุทธ
 ศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาทภายในรัฐตามพรลิงค์ในระบะเวลาดังกล่าวที่ประการ คือ
 ประการแรก ด้านความสำคัญ พุทธศาสนานิกายนี้ได้แพร่กระจายไปในบริเวณกว้างของรัฐตามพร
 ลิงค์ โดยได้ปรากฏขึ้นภายในระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกายแทบจะทุกมณฑล อันเป็นการ
 แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย จะเป็นศาสนาที่โดดเด่นที่สุดภายในรัฐ
 แต่ศาสนาพุทธ ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาทก็ยังคงมีบทบาทอยู่ในชุมชนต่าง ๆ ภายในรัฐ แม้ว่า
 พุทธศาสนานิกายนี้ไม่อาจจะมีความสำคัญเทียบเท่ากันได้กับลัทธิไศวนิกาย ซึ่งเป็นลัทธิที่รุ่งโรจน์
 ที่สุดของรัฐก็ตาม ประการที่สอง ด้านลักษณะของการแพร่กระจาย แม้ว่าพุทธศาสนานิกายนี้จะ
 แพร่กระจายไปปรากฏอยู่ภายในระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกายของรัฐแทบจะทุกมณฑล แต่ก็
 ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่า อัตราส่วนของความหนาแน่นของการแพร่
 กระจายในแต่ละมณฑลไม่เท่าเทียมกัน กล่าวคือ ในมณฑลที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่
 แสดงให้เห็นว่าเป็นมณฑลหลักหรือมณฑลที่สำคัญที่สุดแห่งรัฐ โดยเฉพาะมณฑลแห่งราช
 ธานี คือ ตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นมณฑลที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐ ได้ปรากฏหลักฐาน
 ทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับพุทธศาสนานิกายนี้แต่เพียงเบาบาง ในขณะที่ในมณฑลที่มี

ความสำคัญในระดับรองลงไปหรือมณฑลที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของมณฑลแห่งราชธานีจะปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีของพุทธศาสนานิกายนี้หนาแน่นมากขึ้น ซึ่งกรณีเช่นนี้สามารถที่จะมองเห็นได้อย่างชัดเจนจากการที่ได้ปรากฏว่าภายในมณฑลของลัทธิไสวนิกายในราชธานีของรัฐ ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปในวัฒนธรรมของนิกายเถรวาทแต่เพียงองค์เดียวเท่านั้น คือ พระพุทธรูปนาคปรก ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 และไม่ปรากฏการค้นพบหลักฐานของโบราณสถานของนิกายนี้ภายในมณฑลแห่งราชธานีแต่อย่างใด ส่วนพระพุทธรูปในนิกายนี้อีกบางส่วนที่ค้นพบในบริเวณใกล้เคียงราชธานีแห่งนี้ ได้ค้นพบในชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในมณฑลอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ภายนอกบริเวณสันทรายเก่านครศรีธรรมราช หรืออีกนัยหนึ่ง คือ ตั้งอยู่ภายนอกมณฑลแห่งราชธานีของลัทธิไสวนิกาย โดยตั้งอยู่ห่างจากสันทรายเก่าดังกล่าวไม่มากนัก เช่น ชุมชนโบราณที่วัดหัวบ้าน (ร้าง) ในอำเภอเมือง และชุมชนโบราณที่วัดใหญ่ (ร้าง) ในอำเภอรามบุรี จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น ซึ่งเป็นชุมชนโบราณที่อยู่ในมณฑลคลองท่อนและมณฑลคลองโมคลานตามลำดับ และเป็นชุมชนโบราณที่มีการค้นพบพระพุทธรูปของนิกายเถรวาทที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 เช่นเดียวกัน ในขณะที่เดียวกันในมณฑลแม่น้ำตาปี ซึ่งเป็นมณฑลที่อยู่ห่างจากราชธานีมากขึ้นก็ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในนิกายเถรวาทมากยิ่งขึ้น ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้อาจจะชี้ให้เห็นว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 พุทธศาสนา นิกายเถรวาท ได้พยายามอย่างเต็มที่ที่จะแสดงบทบาทในรัฐตามพหุรงค์เคียงคู่กันกับลัทธิไสวนิกาย โดยสามารถที่จะแสดงบทบาทได้อย่างโดดเด่นมากขึ้นในบริเวณที่ห่างไกลจากมณฑลแห่งราชธานีหรืออิทธิพลของลัทธิไสวนิกายภายในรัฐเจือจางกว่าในราชธานี แต่อย่างไรก็ดี หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับนิกายเถรวาทในระยะนี้ที่ค้นพบภายในรัฐก็ปรากฏขึ้นในลักษณะของการแพร่กระจายอย่างกระจัดกระจาย ไม่ได้รวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนอย่างเป็นปึกแผ่น อย่างที่ปรากฏในกรณีของหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในลัทธิไสวนิกายแต่อย่างใด อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่า ในระยะเวลานี้ภายในรัฐแห่งนี้ไม่ได้ปรากฏชุมชนชาวพุทธที่มีขนาดใหญ่เป็นเอกเทศภายในรัฐแต่อย่างใดเช่นเดียวกัน หากจะมีอยู่บ้างก็เป็นเพียงชุมชนเล็ก ๆ หรือกลุ่มศาสนิกชนกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยที่แอบอิงและกลมกลืนอย่างกระจัดกระจายอยู่ภายในระบบมณฑลของลัทธิไสวนิกายในมณฑลต่าง ๆ เท่านั้น ประการที่สาม ด้านการสนับสนุนจากรัฐ ศิลาจารึกหลักที่ 27 ซึ่งเป็นศิลาจารึกที่สำคัญที่สุดหลักหนึ่งของรัฐตามพหุรงค์ ซึ่งมีการสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 และค้นพบภายในมณฑลแห่งราชธานีของรัฐ คือ ค้นพบที่วัดมเหยงคณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลานั้น แม้ว่า “คณะพราหมณ์ของพระอศติมหาคัม” จะสถาปนาผู้นำแห่งรัฐตามพหุรงค์ขึ้นเป็นเทพ – กษัตริย์ตามระบบการปกครองของลัทธิไสวนิกายเป็นที่เรียบ

รื้อแล้ว แต่เทพ – กษัตริย์แห่งรัฐก็ยังทรงสนับสนุนพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างจริงจัง โดยพระองค์ได้ทรงโปรดฯ ให้มีการทำนุบำรุงพุทธศาสนาในหลายกรณี เช่น ทรงโปรดฯ ให้มีการสร้างพระระเบียง หออาหาร และอุโบสถาคาร ให้มีการจัดอาหารสำหรับการถวายคณะสงฆ์ ให้มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ให้มีการศึกษาเล่าเรียน ให้มีการถวายเครื่องบูชา และให้มีการปฏิบัติพระธรรม เป็นต้น อันเป็นการชี้ให้เห็นว่ารัฐได้ส่งเสริมพุทธศาสนาให้สามารถดำรงอยู่ภายในรัฐได้อย่างผสมกลมกลืนกับศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาหลักแห่งรัฐ โดยพุทธศาสนาสามารถที่จะปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ ได้อย่างครบถ้วน หลักฐานทางโบราณคดีชิ้นนี้ จึงอาจจะเป็นหลักฐานที่สำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นสถานภาพที่แท้จริงของพุทธศาสนาภายใต้ระบบมณฑลของรัฐตามพริลิ่ง รวมทั้งยังอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าภายใต้การสนับสนุนของรัฐและเทพ – กษัตริย์ดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้พุทธศาสนาสามารถที่จะมีพัฒนาการต่อมาได้อย่างสืบเนื่องและยั่งยืนภายในรัฐแห่งนี้ โดยตลอดช่วงระยะเวลาอันยาวนานที่รัฐแห่งนี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้นภายใต้ระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกาย และประการสุดท้าย ด้านความสัมพันธ์กับต่างแดน จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในพุทธศาสนา นิกายเถรวาทที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 ที่ค้นพบภายในรัฐตามพริลิ่งที่กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่า นอกจากพุทธศาสนาภายในรัฐจะได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมจากอินเดียในฐานะของเมืองแม่ของพุทธศาสนาแล้ว ยังปรากฏศิลปกรรมที่สำคัญจำนวนไม่น้อยที่มีความสัมพันธ์กันกับศิลปกรรมในศิลปะแบบทวารวดีที่แพร่หลายในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันในทางวัฒนธรรมระหว่างรัฐตามพริลิ่งกับรัฐอื่น ๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในระบะเวลานั้นได้เป็นอย่างดี โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้มีการแพร่กระจาย ถ้ายโอน และแลกเปลี่ยนจาริต ประเพณีทางศิลปะและวัฒนธรรมระหว่างกัน อันอาจจะเป็ผลสืบเนื่องมาจากการติดต่อสัมพันธ์กันในการค้า การจาริกแสวงบุญ และการเผยแผ่พุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนระหว่างรัฐเหล่านี้ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่สำคัญที่พุทธศาสนิกชนในรัฐเหล่านี้ได้ดำเนินการมาโดยตลอด

2. ลัทธิมหายานในรัฐตามพริลิ่ง

ในขณะที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท กำลังดำรงอยู่และมีบทบาทอยู่ภายในรัฐตามพริลิ่งในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 นั้น ได้ปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนาอีกลัทธิหนึ่งขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระบะเวลาดังกล่าวด้วยเช่นกัน คือ พุทธศาสนา ลัทธิมหายาน โดยลัทธินี้ได้ปรากฏขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 และได้เผยแผ่เข้ามาสู่รัฐตามพริลิ่งอันเนื่องมาจากความรุ่งโรจน์ขึ้นของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติเช่นเดียวกัน

นับตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7 ในประเทศอินเดียได้เกิดความเคลื่อนไหวของขบวนการบางกลุ่มขึ้นในพุทธศาสนา โดยกลุ่มของผู้เคลื่อนไหวเรียกตัวเองว่า “ลัทธิมหายาน” ซึ่งมีความหมายว่าพาหนะอันยิ่งใหญ่หรือแนวทางอันยิ่งใหญ่ โดยคำว่า “ยานะ” (Yana) มีความหมายว่าการไป หรือทางเดิน หรือการเดินทาง หรือพาหนะ อันเป็นความหมายที่เป็นไปในทางตรงกันข้ามกันกับคำว่า “หินยาน” ซึ่งมีความหมายว่าพาหนะอันคับแคบหรือพาหนะอันต่ำต้อย อันที่จริงแล้วคำว่า “หินยาน” ได้ถือกำเนิดขึ้นจากชื่อชื่อหนึ่งที่ผู้นับถือลัทธิมหายานได้ตั้งขึ้น เพื่อใช้เรียกในเชิงดูถูกเหยียดหยามว่าต่ำต้อย โดยชื่อที่ตั้งขึ้นนี้ผู้นับถือลัทธิมหายานได้ใช้สำหรับเรียกบุคคลทั้งมวลที่เป็นผู้ที่ไม่ยอมรับบรรดาพระสูตรใหม่ และคำสอนใหม่ของพวกตน ด้วยเหตุที่กลุ่มของผู้ไม่ยอมรับลัทธิใหม่ดังกล่าวเป็นกลุ่มของผู้อนุรักษ์นิยม จึงแสดงออกต่อการใส่ร้ายป้ายสีและโฆษณาชวนเชื่อของผู้นับถือลัทธิมหายานด้วยการเจีบบเฉย รวมทั้งกลุ่มดังกล่าวก็ไม่ได้คิดค้นหาข้อใด ๆ มาใช้สำหรับเรียกพวกตนอย่างที่ผู้นับถือลัทธิมหายานกระทำด้วย ครั้นในระยะหลังลงมานักวิชาการสมัยใหม่ที่เป็นชาวยุโรป ชาวจีน และชาวอินเดียได้ตั้งชื่อให้แก่กลุ่มผู้ไม่ยอมรับลัทธิใหม่นั้น ตามชื่อที่ฝ่ายตรงกันข้ามได้หยิบยื่นให้แก่พวกเขาตามที่กล่าวนั้น คือชื่อว่า “หินยาน” แม้ว่าจะปราศจากการแสดงนัยใด ๆ ให้เห็นว่าจะมีความต่ำต้อยใด ๆ และนักวิชาการเหล่านั้นก็ตั้งขึ้นโดยปราศจากการแสดงนัยให้เห็นว่าจะเป็นการดูถูกเหยียดหยามใด ๆ เช่นเดียวกัน ผู้นับถือลัทธิเถรวาทรุ่นใหม่ไม่นิยมชมชอบที่จะให้เรียกตนเองว่าผู้นับถือลัทธิหินยาน แต่ไม่เคยมีกระแสรองของชื่อเฉพาะอื่นใด ที่จะระบุชัดและจำเพาะเจาะจงเท่ากับคำนี้ ที่ใช้สำหรับการเรียกกลุ่มของนิกายทั้งมวลกลุ่มหนึ่งที่ได้รุ่งโรจน์ขึ้นมาในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 1-4 การใช้อย่างต่อเนื่องกันมาอย่างยาวนาน อาจจะลบภาพแห่งคำดูหมิ่นถิ่นแคลนให้เกิดความเสียหายลงได้ และเป็นการอธิบายเพิ่มเติมให้เห็นถึงความหมายที่แท้จริงของชื่อนี้ได้เป็นอย่างดี ปราศฏการณ์เช่นนี้ได้เกิดขึ้นไม่น้อย แม้แต่ในระยะหลังลงมา อย่างชื่อนิกายแควกเกอร์ (Quaker) นิกายมอร์มอน (Mormon) และแม้แต่ชื่อของผู้นับถือศาสนาที่ชื่อว่า “คริสเตียน” (Christian) ก็ได้มีการเริ่มต้นขึ้นของการใช้ที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ ได้ตั้งขึ้นจากชื่อที่ฝ่ายตรงข้ามใช้สำหรับการเรียกในเชิงดูถูกเหยียดหยามเช่นเดียวกัน³⁵

ลัทธิมหายานได้กล่าวว่าลัทธินี้ได้ยึดมั่นอยู่ในพระโพธิสัตว์ (Bodhisattva) ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นพระพุทธรเจ้า โดยพระพุทธรเจ้าหมายถึงผู้สูงสุดหรือผู้ทรงตรัสรู้ที่เพียบพร้อมสมบูรณ์แล้ว ซึ่งสามารถที่จะกล่าวได้ว่าเป็น “หนทางที่ยิ่งใหญ่ที่สุด” (The Great Course) ตามความหมายของ

³⁵ Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p. 65.

ชื่อของลัทธิของตน ในขณะที่ลัทธิหินยานอันเป็นยานที่คับแคบ (The Inferior Course) ตามความหมายของชื่อของลัทธินั้น ได้นำไปสู่แต่เพียงแค่การเป็นพระอรหันต์เท่านั้น จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ลัทธิมหายานได้รุ่งโรจน์ขึ้นภายในนิกายย่อยต่าง ๆ บางนิกายของนิกายมหาสังฆิกะ โดยลัทธิมหายานได้เริ่มต้นขึ้นเป็นครั้งแรกจากการดูหมิ่นเหยียดหยามพระอรหันต์ แล้วได้ยืนยันคำสั่งสอนและลัทธิของตน ซึ่งคำสั่งสอนนี้ในระยะหลังลงมาได้กลับกลายรูปแบบเป็นลัทธิที่เรียกว่า “หนทางที่ยิ่งใหญ่” หรือ “มหายาน” โดยลัทธินี้มีหลักธรรมที่สำคัญหลายประการ อาทิ หลักธรรมที่แสดงให้เห็นว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นมายา (Illusory) และศูนย์ (Empty) หรือหลักธรรมที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าที่แท้จริงนั้นทรงเป็นผู้เหนือความเป็นมนุษย์ธรรมดา (Transmundane) และหลักธรรมที่ว่าพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนั้นค่อนข้างที่จะเป็นการปรากฏร่างขึ้นมามากครั้งหนึ่งของพระองค์ เป็นต้น³⁶

อันแท้ที่จริงแล้วปรัชญาความคิดที่ว่าพระโพธิสัตว์จะทรงเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตนั้น เป็นปรัชญาความคิดที่ได้เป็นที่ยอมรับกันในบรรดานิกายรุ่นต้นของพุทธศาสนาทุกนิกาย แต่การประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมาใหม่ของลัทธิมหายานก็คือการที่ได้ประกาศว่า หนทางแห่งพระโพธิสัตว์ได้เปิดกว้างไว้สำหรับทุกคน สำหรับการเตรียมตัดสินทางตามแผนผัง เพื่อเป็นทางเดินสายหนึ่งในการที่จะเดินทางไปสู่ความปรารถนาที่จะก้าวขึ้นไปสู่การเป็นพระโพธิสัตว์สำหรับผู้นับถือลัทธินี้ทุกคน รวมทั้งลัทธิมหายานยังได้มีความคิดริเริ่มในการสร้างสรรค์คำสั่งสอนและลัทธิความเชื่อขึ้นมาใหม่บางประการเกี่ยวกับบรรดาพระโพธิสัตว์บางกลุ่มที่เป็นผู้เหนือความเป็นมนุษย์ (Superhuman Bodhisattva) ตลอดจนบรรดาพระพุทธเจ้าบางกลุ่มที่ทรงเป็นพระพุทธเจ้าแห่งจักรวาล (Cosmic Buddha) โดยพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้ากลุ่มนี้จะทรงตอบสนองต่อคำร้องขอที่กล่าวมาทั้งมวลของเหล่าสาวกทั้งปวงผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์³⁷

ในปัจจุบันนี้ยังมีความมืดมนและคลุมเครือรายล้อมอยู่โดยรอบจุดกำเนิดของลัทธิมหายาน จนไม่อาจจะทราบได้ว่าอันแท้ที่จริงแล้วลัทธินี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นครั้งแรกในสถานที่แห่งใด แต่ดูเหมือนว่าบริเวณต่าง ๆ ที่อาจจะมีความเป็นไปได้มากที่สุด ได้แก่ ดินแดนหลายแห่งอันเป็นสถานที่ซึ่งนิกายมหาสังฆิกะได้เคยมีความเข้มแข็งมาก่อน คือ ดินแดนที่ตั้งอยู่ในอานระและคันธาระ บรรดานักวิชาการเป็นจำนวนมากมีความคิดเห็นว่าอิทธิพลของศิลปะอิหร่าน (Iranian) และศิลปะเฮลเลน (Hellenistic) ได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญที่สุด จนกลายเป็นส่วนสำคัญในการ

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., pp. 65 – 66.

ทำให้เกิดความนิยมชมชอบในลัทธิมหายาน ดังนั้น ดินแดนที่ปรากฏอิทธิพลของลัทธิดังกล่าว จึงมีฐานะเป็นสถานที่เกิดของลัทธินี้ ดินแดนดังกล่าว ได้แก่ ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศ อินเดีย ถึงแม้ว่าสามารถที่จะพิจารณาได้ว่าบรรดาพระภิกษุสงฆ์ได้เป็นผู้เดินทางจาริกไปยังดินแดนต่าง ๆ ด้วยระยะทางที่ไกลแสนไกลและกว้างขวางมากของอินเดีย และเป็นผู้พักอาศัยได้อย่างอิสระและไม่มีข้อจำกัดในฐานะของแขกในอารามต่าง ๆ ของบรรดานิกายทั้งมวลก็ตาม แต่ปรัชญาความคิดของลัทธิมหายานรุ่นต้นไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า ได้แพร่กระจายไปอย่างรวดเร็วโดยตลอดดินแดนทั้งมวลในประเทศอินเดีย ยิ่งกว่านั้น ฆราวาสส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ไม่ได้ผูกติดอยู่กับการนับถือนิกายหนึ่งนิกายใดโดยเฉพาะ ตลอดจนในฐานะที่ลัทธิมหายานได้พัฒนาขึ้นในท่ามกลางฆราวาสเหล่านั้น ในทำนองเดียวกันกับที่ได้พัฒนาขึ้นในท่ามกลางบรรดาพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น ทำให้ดูเหมือนว่าจะจะเป็นไปในทำนองที่ว่า ลัทธิมหายานได้เกิดการวิวัฒนาการขึ้นมาในบริเวณต่าง ๆ หลายบริเวณ อันเป็นบริเวณที่ห่างไกลออกไปจากจุดที่เป็นสถานที่ซึ่งลัทธินี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นครั้งแรก³⁸

คำว่า “มหายาน” เป็นคำที่มีความหมายว่าแนวทางหรือยานหรือจรรยารของพระโพธิสัตว์ โดยพระสูตรรุ่นต้นของลัทธิมหายานเป็นจำนวนมากที่ได้มีการประพันธ์ขึ้นในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 7 ได้แสดงให้เห็นถึงความเรียบง่ายบางประการของแนวทางดังกล่าวนี้ ที่เริ่มต้นขึ้นด้วยการทำให้เกิดความคิดหรือแรงบันดาลใจในการที่จะไปถึงจุดสูงสุด คือ การตรัสรู้หรือการรู้แจ้งเห็นจริงอย่างสมบูรณ์แบบ และการฝึกฝนในการกระทำบารมีหกประการ จนกระทั่งไปถึงเป้าหมายดังกล่าว ครั้นในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 7 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 9 ได้เกิดการเผยแผ่พระวินัยหรือคำสั่งสอนเกี่ยวกับลำดับขั้นหรือภูมิหังสิบของพระโพธิสัตว์ รวมทั้งได้มีการประดิษฐ์คิดค้นแบบแผนหรือหลักสูตรของแนวทางและลำดับขั้นดังกล่าวขึ้นด้วย นอกจากนี้ ลัทธิมหายานยังได้มีการประดิษฐ์คิดค้นบรรดาพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ขึ้นมาอีกเป็นจำนวนมากเรียกว่า “พระโพธิสัตว์แห่งสรวงสวรรค์” หรือ “พระโพธิสัตว์แห่งจักรวาล” (Celestial Bodhisattva) หรือ “พระผู้ยิ่งใหญ่” หรือ “พระมหาสัตว์” (Mahasattva) เพื่อใช้สำหรับการถวายเครื่องสักการะ การเคารพบูชา และการขอความกรุณาต่อพระองค์เพื่ออุกภัยโทษในบาปของตน พระสูตรดอกบัวได้กล่าวพระนามของพระโพธิสัตว์เหล่านี้ไว้ 23 องค์ ส่วนพระสูตรวิมลกิริยได้กล่าวพระนามไว้ประมาณ 50 องค์ ในบรรดาพระโพธิสัตว์ที่มักจะได้รับกล่าวพระนามนั้น มีอยู่ 4 องค์ ที่ได้กลายมาเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความสำคัญมาก คือ พระโพธิสัตว์มัญจุศรี (Manjusri) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (Avalokitesvara) พระโพธิสัตว์มหาสตามปราชิตะ (Mahasthamaprapta)

³⁸ Ibid., p. 68.

และพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ (Maitreya) พระโพธิสัตว์ทั้งสองนี้ได้ปรากฏขึ้นในฐานะของผู้สนทนาที่สำคัญในพระสูตรของลัทธิมหายานเป็นจำนวนมาก โดยในพระสูตรเหล่านั้นพระองค์จะปรากฏขึ้นในรูปของมนุษย์และทรงสนทนากับบรรดาสาวกผู้ยิ่งใหญ่และพระพุทธเจ้าศากยมนิ พระโพธิสัตว์เหล่านี้ไม่ปรากฏประวัติความเป็นมา รวมทั้งไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีองค์หนึ่งองค์ใดที่ได้มีการอวตารลงมาเป็นมนุษย์ ในฐานะของวิบุรุษคนหนึ่ง ตลอดจนไม่มีพระสูตรใด ๆ ที่ปรากฏคำสั่งสอนเกี่ยวกับการอุทิศถวายสำหรับพระโพธิสัตว์เหล่านี้ องค์หนึ่งองค์ใดเลย จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 8 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่ยาวนานถึงสามศตวรรษเต็ม ๆ ภายหลังจากที่บรรดาพระโพธิสัตว์แห่งจักรวาลเหล่านี้ได้เสด็จเข้ามาปรากฏอยู่ในบรรดาวรรณคดีทั้งหลาย หากจะกล่าวในทางพุทธศาสตร์อาจจะกล่าวได้ว่า หน้าที่แห่งการปรากฏขึ้นของพระโพธิสัตว์เหล่านี้ เพื่อใช้สำหรับการใช้สอยในลัทธิมหายาน เพื่อให้เป็นของกลุ่มกับบรรดาพระอรหันต์ผู้ยิ่งใหญ่ในบรรดาพระสูตรที่เขียนขึ้นเป็นภาษาบาลี³⁹

สำหรับ “พระพุทธเจ้า” นั้น ลัทธิมหายานได้แสดงให้เห็นว่า ได้ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างรูปเคารพของพระพุทธเจ้าศากยมนิขึ้นสำหรับการเคารพสักการะนับตั้งแต่ช่วงระยะเวลาที่อยู่ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าศากยมนิยังทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ พระองค์ทรงดำเนินผู้กระทำเช่นนั้น เนื่องจากการยึดมั่นในร่างกายของพระตถาคต แล้วทรงตรัสให้เลิกการยึดมั่นในร่างกายของพระองค์ แต่ให้แทนที่ด้วยการยึดมั่นในพระธรรมเป็นศูนย์กลาง โดยทรงมีปรัชญาความคิดว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นพระตถาคต” รวมทั้งพระองค์ยังทรงตรัสว่า “สาธุชนทั้งหลาย ผู้หลงใหลอยู่ในความอยากอย่างแรงกล้า ผู้ใดเห็นตถาคตโดยรูปร่างของตถาคต และเจริญรอยตามตถาคตโดยเสียงของตถาคต ผู้นั้นไม่รู้จักตถาคต” โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงใช้ชื่อของพระองค์เองเป็นสรพนามแทนพระองค์ แต่จะทรงใช้คำว่า “ตถาคต” แทน โดยคำว่า “ตถาคต” (Tathagata) เป็นคำที่มีความหมายว่า “พระองค์ผู้ทรงมาหรือไปในทางที่ถูกที่ควรและดีแล้ว” หรือ “พระองค์ผู้ทรงมาหรือไปแล้วในที่สุด (หรือมาหรือไปแล้วอย่างนั้น) บนเส้นทางของพระพุทธเจ้าทั้งปวง” นับตั้งแต่ต้นมาแล้วที่ได้มีการยึดถือกันว่าพระพุทธเจ้าทรงมีกายสองกาย คือ กายในทางกายภาพหรือร่างกายที่เรียกว่า “รูปกาย” และกายในทางธรรมะที่เรียกว่า “ธรรมกาย” นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสามารถที่จะเนรมิตให้เกิดร่างกายที่ไม่อาจจะคาดฝันขึ้นได้เรียกว่า “นิรมานกาย” โดยผ่านทางพลังอำนาจอันลึกลับของพระองค์ รวมทั้งยังทรงสามารถก่อให้เกิดร่างกายขึ้นในจิตใจที่เรียกว่า “มโนมายากาย” ที่สามารถเดินทางท่องเที่ยวไปสู่สรวงสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ได้ การแสดงความซื่อสัตย์รักภักดีและเอาใจจดจ่อต่อธรรมะเป็นสิ่งที่ได้รับการสนับสนุนให้

³⁹ Ibid., pp. 74 – 79.

กระทำได้ แต่การแสดงความสามารถต่อร่างกาย (รูป) เป็นสิ่งที่ได้รับการเชื่อมั่น ในฐานะที่เป็น พันธนาการทางกามสุนทรียะอย่างหนึ่ง⁴⁰

จักรวาลวิทยาของพุทธศาสนารุ่นต้นได้มีการจัดวางให้ระบบของโลกมีหนึ่งระบบเรียกว่า “โลกธาตุ” (Lokadhatu) โดยประกอบกันขึ้นจากทวีปที่ตั้งอยู่บนพื้นดินสี่ทวีป เบื้องล่างของพื้นดินจัดให้เป็นที่ตั้งของนรกขุมต่าง ๆ เหนือขึ้นไปจากพื้นดินจัดให้เป็นที่ตั้งของสรวงสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ครั้นในระยะหลังลงมาจักรวาลวิทยาดังกล่าวได้ก้าวเข้ามาสู่การยึดถือที่ว่าจักรวาลอยู่ จักรวาลหนึ่ง ซึ่งภายในจักรวาลนั้นมีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงมีบทบาทอย่างสำคัญ จักรวาลนี้ประกอบด้วยโลกนับพันล้าน จึงมักจะเรียกกันว่า “จักรวาลพันล้าน” ในทิศทั้งสิบของจักรวาลแห่งนี้ ยังมีจักรวาลต่าง ๆ ที่มีจำนวน “มากมายมหาศาลประดุจเม็ดทรายแห่งแม่น้ำคงคา” บางส่วนของจักรวาลเหล่านี้ แต่มีใช้ทั้งหมดเป็นดินแดนแห่งพระพุทธเจ้า ในจักรวาลของพระพุทธเจ้าเหล่านี้แต่ละจักรวาลจะมีพระศาสดาพระองค์หนึ่งทรงอาศัยอยู่และทรงสั่งสอนพระธรรม ดินแดนหรือจักรวาลของพระพุทธเจ้าเหล่านี้มีความแตกต่างออกไปจากสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้าทั้งหมดตรงที่ว่า ดินแดนเหล่านั้นล้วนแล้วแต่ทรงคุ้มครองโดยพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ผู้อยู่อาศัยในดินแดนเหล่านั้นจึงสามารถที่จะประพฤติปฏิบัติตามแนวทางของธรรมะ โดยการสร้างกุศลและฝึกฝนในทางปัญญา ส่วนในสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้านั้น ผู้ที่จะไม่กลับมาเกิดอีกจะบรรลุความเป็นพระอรหันต์แต่เพียงแก่การผ่านความมีวิมุตติภาวะในทางการสร้างบุญกุศลก่อน อย่างเดียวกันกับมนุษย์คนหนึ่ง แต่คุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษหลายประการของดินแดนของพระพุทธเจ้าแห่งจักรวาลเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างยิ่งกับบรรดาสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้าที่กล่าวนั้น บรรดาผู้อยู่อาศัยในดินแดนทั้งสอง คือ ทั้งในสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้าและในดินแดนของพระพุทธเจ้าจะเป็นอิสระจากการเป็นกรรมกรหรือการตรากตรำทำงาน และบรรดาสิ่งที่มีความจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตจะมาสู่ประชากรเหล่านี้ได้อย่างง่ายดาย เพียงแต่ประชากรเหล่านี้แสดงความปรารถนาอยากได้ โดยการตั้งจิตอธิษฐานเท่านั้น ส่วนความปรารถนาในทางเพศจะมีการบรรเทาให้เบาบางลงหรือมีการกำจัดให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง รวมทั้งการเกิดจะเกิดขึ้นโดยปราศจากการร่วมประเวณีหรือการมีครรภ์⁴¹

นอกจากนี้ลัทธิมหายานยังมีนิกายที่สำคัญอีกนิกายหนึ่ง คือ นิกายตันตระ (Tantra) ซึ่งเป็นนิกายที่เป็นลัทธิความเชื่ออันลึกลับ มนุษย์ไม่สามารถเข้าใจได้ และเป็นระบบความเชื่อที่ไม่

⁴⁰ Ibid., pp. 83 – 84.

⁴¹ Ibid., pp. 84-85.

อาจจะโต้แย้งได้ นิภายตันตระของพุทธศาสนาเป็นนิภายที่ได้มีการผสมผสานกันเข้ากับความลึกลับ โดยความลึกลับนั้นได้มาผสมกันเข้ากับพื้นฐานบางส่วนของพุทธศาสนาอย่างชัดเจน โดยมีขนบธรรมเนียมประเพณีอย่างอื่นอีกหลายอย่างที่ไม่ได้มีพื้นฐานของพุทธศาสนา ลัทธิตันตระเป็นลัทธิที่มีความคล้ายคลึงกันกับลัทธิโยคะ (Yoga) และลัทธิภักติ (Bhakti) ซึ่งเป็นลัทธิที่ถือในความซื่อสัตย์จงรักภักดีและการอุทิศถวายเป็นหลักใหญ่ เป็นรูปแบบของศาสนาร่วมของอินเดียศาสนาหนึ่ง โดยการศึกษาของอินเดียหลายศาสนารวมกันเข้าเป็นระบบความเชื่ออย่างหนึ่งที่เรียกว่า “ตันตระ” จึงไม่ได้มีการจำกัดอยู่แต่เพียงแต่การเป็นศาสนาหนึ่งศาสนาใดของอินเดียแต่เพียงศาสนาเดียว ด้วยเหตุนี้จึงมีทั้งลัทธิตันตระของศาสนาฮินดู (Hindu Tantrism) และลัทธิตันตระของศาสนาเชนหรือศาสนาไชนะ (Jain Tantrism) ในทำนองเดียวกันกับที่ลัทธิโยคะและลัทธิภักติได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาทั้งสามของอินเดีย⁴²

คุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งของพุทธศาสนา คือ “มณฑล” (Mandala) หรือวงกลมอันลึกลับ คุณลักษณะหลายประการของมณฑลได้มีการสืบสมมูลฐานมาจากสถาปัตยกรรมที่เนื่องในศาสนาที่มีอายุอยู่ในรุ่นแรก ๆ ที่เรียกว่าสถูป ศาสนสถานดังกล่าวนี้ในครั้งแรกสุดเป็นสถาปัตยกรรมที่มีรั้วล้อมรอบ โดยรั้วดังกล่าวได้สร้างขึ้นเพื่อแยกบริเวณที่เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์กับบริเวณที่เป็นเขตสำหรับฆราวาสออกจากกัน สถาปัตยกรรมในลักษณะดังกล่าวนี้ได้ขยายออกไปจนกลายเป็นภาพจำลองของจักรวาล เมื่อได้เกิดมีการประดิษฐ์คิดค้นพระพุทธรูปขึ้นใช้เป็นรูปเคารพในพุทธศาสนาแล้ว ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 7 พระพุทธรูปเหล่านั้นได้รับการประดิษฐานไว้บนสถูปหรือในจุดที่เป็นทิศสำคัญทั้งสี่ทิศหรือในบริเวณลานที่รายล้อมอยู่โดยรอบสถูป ในที่สุดศาสนสถานดังกล่าวได้กลับกลายเป็น “มณฑล” ที่มีสามมิติรูปแบบหนึ่งไปในที่สุด ส่วนนวัตกรรมสำหรับนิภายตันตระ คือ การพลิกผันการสร้างสรรคัมณฑลเข้าไปสู่ “การกระทำให้เป็นจริง” ซึ่งเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่ผู้กระทำพิธีจะกลับกลายเป็นผู้อัญเชิญเหล่าเทพเจ้าลงมาสู่พิธีได้ บางทีการกระทำสมาธิของนิภายโยคจาร ซึ่งนิภายที่มีความเชื่อชาญและเน้นหนักเป็นพิเศษในการค้นหาอย่างละเอียดเกี่ยวกับสภาวะต่าง ๆ ของการกระทำสมาธิจะเป็นผู้พัฒนากระบวนการที่ก่อให้เกิดความสวดอย่างสำคัญขึ้น⁴³

ด้วยเหตุที่มนตร์เป็นส่วนที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับการกระทำสมาธิของลัทธิตันตระ ดังนั้น ลัทธิตันตระทั้งในส่วนของนิภายตันตระของพุทธศาสนา และนิภายตันตระของ

⁴² Ibid., p. 91.

⁴³ Ibid., p. 93.

ลัทธิไสวณิกาย จึงได้ยอมรับในการใช้ชื่อว่า “มนตรยาน” (Mantrayana) ซึ่งมีความหมายว่ามีมนตร์เป็นเครื่องนำทางหรือแนวทางแห่งมนตร์ เพื่อแสดงให้เห็นว่าได้มีการใช้มนตร์เป็น “ยาน” หรือเป็น “พาหนะ” อย่างหนึ่ง อันเป็นการสอดคล้องกันกับที่นิกายนี้มีหลักการที่จะใช้มนตร์เป็นหนทางที่แน่ชัดสำหรับการเดินทางไปสู่การปลดปล่อยวิญญาณให้รอดพ้นจากอบายมุข ศัพท์เฉพาะคำว่า “มนตร์” หรือ “มนฺตระ” (Mantra) ได้มีการใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์พระเวทที่เขียนเป็นภาษาสันสกฤต เพื่อใช้เป็นชื่อของร้อยกรองประเภทหนึ่ง โดยจำเพาะเจาะจงถึงร้อยกรองที่มนุษย์ได้ใช้สำหรับการวิงวอนหรือการเรียกหาเทพเจ้าองค์หนึ่งหรือสำหรับการอัญเชิญเหล่าเทพเจ้าจากที่อันห่างไกลให้เข้ามาสู่ขัณณพิริ สำหรับบุคคลที่ต้องการให้ประสบความสำเร็จในการเรียกร้องต้องการให้เทพเจ้าเหล่านั้นปรากฏขึ้น นับตั้งแต่ที่ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกเป็นต้นมานมนตร์ไม่ได้เป็นคำสวด แต่ได้เป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์แห่งจิตอย่างหนึ่ง อันเป็นความหมายในเชิงนิรุกติศาสตร์ ซึ่งเมื่อได้มีการใช้โดยการเปล่งเสียงหรือการพูดออกมาจะส่งอิทธิพลต่อพลังอำนาจของจักรวาล⁴⁴

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการเริ่มปรากฏขึ้นของพุทธศาสนา ลัทธิมหายานในรัฐตามพรลิงก์แห่งนี้ หลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าว คือ ประติมากรรมรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อิทธิพลของศิลปะอินเดีย กระจุกช่วงสารนาถ มีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 สลักด้วยศิลาขนาดสูง 114 เซนติเมตร ค้นพบที่วัดศาลาทั้ง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 18) ประติมากรรมชิ้นนี้จัดได้ว่าเป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่สลักด้วยศิลาที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนี้ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้ประทับยืนในท่าเอียงคนหรือตริภังค์ ทรงนุ่งผ้าสไบรอบพระโสณิ ที่ขอบผ้าด้านบนมีเข็มขัดที่ทำด้วยเชือกเส้นหนึ่งคาดทับเอาไว้ที่บริเวณโดยรอบบั้นพระองค์ ส่วนปลายของเชือกมีการผูกไว้และห้อยลงมาทางด้านข้างของพระโสณิด้านซ้าย ทรงมุ่นพระเกศาขึ้นไปเป็นทรงสูง ทางด้านหน้าของมุ่นพระเกศามีพระอมิตาภะหรือพระพุทธเจ้าแห่งแสงสว่างอันไม่มีที่สิ้นสุดประทับอยู่องค์หนึ่ง พระพุทธเจ้าอมิตาภะทรงประทับนั่งสมาธิ และทรงเป็นจุดกำเนิดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระองค์จึงประทับอยู่เหนือชฎามงกุฎหรือชฎามงกุฎหรือชฎามงกุฎ (Jatamukuta) ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้ทรงสวมยัชโญปวีต (Yajnopavita) ที่ทำด้วยหนังกวางที่มีสัญลักษณ์รูปหัวกวางปรากฏอยู่ โดยยัชโญปวีตดังกล่าวคาดอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ประติมากรรมชิ้นนี้มี

⁴⁴ Ibid., p. 93.

ความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างยิ่งกับศิลปะอินเดียแบบคุปตะ ซึ่งเป็นรูปแบบทางศิลปะที่รุ่งเรืองขึ้นในประเทศอินเดียในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-11 โดยเฉพาะความคล้ายคลึงกันกับศิลปะแบบคุปตะที่มีการสร้างสรรค์ขึ้นในตระกูลช่างสารนาถ จากลักษณะของชฎามงกุฏ การประทับยืนในท่าตรีกังก์ และลักษณะของการทรงนั่งผ้าโสร่งที่มีเข็มขัดที่มีลักษณะเป็นเชือกเส้นหนึ่งที่มีการผูกเป็นปมไว้ทางด้านข้างของพระโสณิ์ด้านซ้ายของประติมากรรมชิ้นนี้ สามารถที่จะนำไปเปรียบเทียบกับได้กับประติมากรรมของพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งที่ได้มีการค้นพบที่สารนาถ⁴⁵ นอกจากนี้จากการที่มีพื้นผิวอันราบเรียบกลมกลื่นของพระวรกายทุกส่วน นับเป็นคุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษประการหนึ่งของประติมากรรมในตระกูลช่างสารนาถ⁴⁶

ในระยะเวลาเดียวกันนี้ ได้มีการค้นพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีกองค์หนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าค้นพบในรัฐตามพรลิงค์เช่นเดียวกัน คือ ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีควนตราญรมย์ อำเภอฟูนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยเป็นประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปัลลวะ ทำด้วยสำริด ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี ซึ่งเป็นประติมากรรมที่จัดได้ว่าเป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ทำด้วยสำริดที่มีความเก่าแก่มากที่สุดในประเทศไทย พระหัตถ์ขวาทรงแสดงวัตรกรรมุทรา พระหัตถ์ซ้ายทรงแสดงปางที่ทรงถือสิ่งของประจำพระองค์หรือกุกกหัสตะ (Katakahasta) ซึ่งในขณะนั้นสิ่งของที่พระองค์ทรงถือได้สูญหายไปแล้ว อาจจะเป็นไปได้เป็นอย่างยิ่งที่สิ่งของดังกล่าวนี้ คือ หม้อน้ำของโยคีที่เรียกว่า “กัมณฑล” (Kamandalu) พระองค์ทรงสวมสายศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “ยัชโญปวีต” ซึ่งเป็นสายศักดิ์สิทธิ์ที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ ที่เป็นสัญลักษณ์ของการเกิดสองหนหรือ “ทวิชาติ” โดยพระองค์ทรงสวมในฐานะที่เป็นผ้าคลุมไหล่ พระเกศาของพระองค์ทรงจัดไว้ในรูปของทรงผมที่ได้รับการรวบกันเข้าในรูปแบบที่มีลักษณะเป็นมงกุฎรูปแบบหนึ่งที่เรียกว่าชฎามงกุฏ ในจุดกึ่งกลางของชฎามงกุฎดังกล่าวได้ปรากฏภาพของพระพุทธรูปองค์หนึ่งประทับอยู่เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิที่ทรงพระนามว่าพระพุทธรเจ้าอมิตาภะ พระพุทธรเจ้าพระองค์นี้ทรงเป็นพระพุทธรเจ้าที่ทรงอยู่เหนือความเข้าใจของมนุษย์ และทรงเป็นพระพุทธรเจ้าประจำหนึ่งในสี่ของสรวงสวรรค์ด้านทิศตะวันตก บริเวณไรพระเกศาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้มีการประดับไว้ด้วยแถบรูปครึ่งวงกลมสองแถบ โดยแต่ละแถบอยู่ทางด้านข้างของพระเกศาแต่ละด้าน ประติมากรรมชิ้นนี้มีรูปแบบทางศิลปะที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับประติมากรรม

⁴⁵ See F.O. Oertel, "Excavation at Samath," *Archaeological Survey of India* (1904-1905): Pl.28 d.

⁴⁶ Piriya Krairiksh, *The sacred image : Sculptures from Thailand* (Koln : Museum fur Ostasiatische Kunst, 1979), pp. 80-81.

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีกองค์หนึ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นในสมัยปัลลวะตอนต้นที่ได้มีการค้นพบจากบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวิคตอเรียและอัลเบอร์ต ในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ⁴⁷ ซึ่งประติมากรรมจากภาคใต้ของประเทศอินเดียที่กล่าวนี้ ได้รับการพิจารณาว่าเป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีความเก่าแก่มากที่สุดชิ้นหนึ่งที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันที่ได้ปรากฏขึ้นในภาคใต้ของอินเดีย⁴⁸

ประติมากรรมที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างศูนย์กลางทางพุทธศาสนาลัทธิมหายานในบริเวณสارانาดและภาคใต้ของประเทศอินเดียบับริเวณอ่าวบ้านดอน และได้แสดงให้เห็นว่าในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 นั้น พุทธศาสนาลัทธิมหายาน ได้เริ่มแพร่กระจายขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ โดยในระยะแรกนี้ได้ปรากฏขึ้นแต่เฉพาะในบริเวณอ่าวบ้านดอน และปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในลัทธิมหายานในปริมาณน้อยมาก ในขณะที่ทั้งศาสนาพุทธลัทธิหินยานและศาสนาพราหมณ์ที่ได้ปรากฏและรุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐตามพรลิงค์มาในระยะก่อนหน้านี้ก็ยังคงรุ่งโรจน์อยู่ในมณฑลต่าง ๆ ในรัฐแห่งนี้ในช่วงระยะเวลาที่กล่าวนี้เช่นเดียวกัน ครั้นในระยะหลังลงมาลัทธิมหายานได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางในมณฑลต่าง ๆ ในรัฐตามพรลิงค์และรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ รวมทั้งจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ลัทธินี้ได้แทรกซึมไปทั่วทุกหัวระแหงของรัฐตามพรลิงค์ โดยลัทธินี้ได้เป็นที่นิยมของประชาชนโดยทั่วไปอย่างกว้างขวางและเจริญสืบเนื่องต่อมาในรัฐตามพรลิงค์จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 16

ในปี พ.ศ. 1214 พระภิกษุชาวจีนรูปหนึ่งที่มีชื่อว่าอี-จิงหรืออี-ซิง (I – ching, or I-Tsing) ได้เดินทางจากประเทศจีนโดยทางเรือเพื่อไปจาริกแสวงบุญในประเทศอินเดีย โดยได้ศึกษาอยู่ในประเทศอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระหว่างปี พ.ศ. 1214 – 1238 ในการเดินทางของท่านในครั้งนี้ ท่านได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับดินแดนต่าง ๆ ไว้ไม่น้อย โดยเฉพาะดินแดนที่สันนิษฐานว่าตั้งอยู่บนคาบสมุทรไทยด้วย โดยท่านได้ชี้ให้เห็นว่าในดินแดนดังกล่าวพุทธศาสนา ลัทธิมหายานเจริญรุ่งเรืองมาก ท่านได้ใช้เวลาถึงหกเดือนเพื่อการศึกษาศัพท์วิทยาหรือไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตที่ดินแดนแห่งนี้ก่อนที่จะเดินทางเข้าไปสู่ประเทศอินเดีย นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวว่า เป็นดินแดนแห่งผู้คงแก่เรียนในลัทธิมหายาน เป็นดินแดนที่มีพระภิกษุสงฆ์อยู่มากกว่าหนึ่งพันรูป พระสงฆ์เหล่านั้นล้วนแต่ฝึกฝนอบรมตามกฎของพุทธศาสนาที่มีความถูกต้องอย่างแท้จริงอย่าง

⁴⁷ See C. Sivaramamurti, *South Indian bronzes* (New Delhi : 1963), Pl. 2 b.

⁴⁸ Piriya Krairiksh, *The sacred image : Sculptures from Thailand* pp. 78 – 79.

ที่ปฏิบัติกันในประเทศอินเดีย และมีพระภิกษุสงฆ์ชาวจีนอีกเป็นจำนวนมากที่ได้เดินทางไปจาริกแสวงบุญในประเทศอินเดีย โดยเดินทางผ่านดินแดนดังกล่าวนี้ ซึ่งในเวลานั้นในบริเวณนี้มีเมืองที่สำคัญหลายเมือง เช่น เมืองโฟ-ซีห์ (Fo – shih) ที่มักจะสันนิษฐานกันว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรแห่งหนึ่งที่เรียกกันว่า “ศรีวิชัย” (Sri Vijaya) เป็นต้น⁴⁹

จากการหลั่งไหลไปมาระหว่างจีนกับอินเดียของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ชาวจีนผู้เดินทางไปจาริกแสวงบุญในประเทศอินเดีย โดยมีคาบสมุทรไทยเป็นเส้นทางผ่านในช่วงระยะเวลานี้ อันเป็นช่วงที่การค้าของจีนในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติของเส้นทางสายนี้กำลังรุ่งโรจน์อย่างเต็มที่ ภายใต้การสนับสนุนอย่างจริงจังของราชวงศ์ถังของจีน คงจะส่งผลกระทบต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาของคาบสมุทรไทยหลายประการ โดยเฉพาะการเป็นเครื่องกระตุ้นให้พุทธศาสนาเถรวาทขยายแผ่กระจายบนคาบสมุทรแห่งนี้อย่างรวดเร็วและทั่วถึงยิ่งขึ้น อันเนื่องมาจากการนำลัทธินี้จากอินเดียมาเผยแผ่บนคาบสมุทรแห่งนี้ และการนำลัทธินี้จากประเทศจีน ซึ่งในระยะเวลาที่ลัทธิมหายานกำลังรุ่งเรืองมากในประเทศจีนมาเผยแผ่บนคาบสมุทรแห่งนี้ โดยในระยะเวลานี้ได้ปรากฏอิทธิพลของศิลปะจีนขึ้นในศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาบนคาบสมุทรไทยไม่น้อย⁵⁰ รวมทั้งได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือเจ้าแม่กวนอิมหรือกวนหยินที่สร้างขึ้นในศิลปะจีนสมัยราชวงศ์ถังในคาบสมุทรแห่งนี้หลายชิ้นด้วย⁵¹ ในขณะเดียวกันกับที่หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรแห่งนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในสมัยราชวงศ์ถังเมืองท่าหรือสถานี่แวะพักสินค้าหลายแห่งบนคาบสมุทรแห่งนี้เป็นเมืองท่าที่สำคัญของราชวงศ์ถัง โดยเฉพาะเมืองท่าที่ชุมชนโบราณแหลมโพธิ์ อำเภอยะโฮร์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองท่าที่ชุมชนโบราณเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี จังหวัดพังงา และเมืองท่าที่ชุมชนโบราณบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช⁵²

⁴⁹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500* (Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1966), pp. 41-45.

⁵⁰ ปรีชา นุ่นสุข, “แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี,” *เมืองโบราณ* 25 (กรกฎาคม – กันยายน 2542) : 49-65.

⁵¹ ดู ฌ็องกูว์ทรี จันทวิษ, *เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย* (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2529), รูปที่ 2.

⁵² ปรีชา นุ่นสุข, *รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย*, หน้า 283-287, 348-352 และ 363 – 373.

ครั้นในปี พ.ศ. 1318 ศิลจารึกหลักที่ 23 หรือศิลจารึกวัดเสมาเมือง ซึ่งค้นพบที่วัดเสมาเมือง (คู่แฝดกับวัดเสมาชัย) ภายในเขตเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช สลักด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ได้แสดงให้เห็นว่าพระเจ้ากรุงศรีวิชัยทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่อุปถัมภ์พุทธศาสนาเถรวาทได้ทรงสร้างปราสาทอิฐสามหลังสำหรับการบูชาพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือคอกบัว (คือ ปทุมปาล์มหรือปัทมปาล์ม) พระผู้ผจญพระยามาร และพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือวชิระ (คือ วชรปาล์ม)⁵³ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันนี้จะไม่ปรากฏสถูปในบริเวณที่ได้มีการค้นพบศิลจารึกหลักนี้ เพราะได้เคยมีการทำลายโบราณสถานในบริเวณนี้กันมาด้วยระยะเวลาอันยาวนานก็ตาม แต่ในบริเวณนี้ก็ยังคงปรากฏ ร่องรอยของโบราณสถานในรูปแบบต่าง ๆ อยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งจากรายงานการสำรวจทางโบราณคดีในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ได้ปรากฏรายงานว่าในเวลานั้นในบริเวณนี้มีสถูปปรากฏอยู่ในสภาพที่ปรักหักพังไม่น้อยกว่า 50 องค์⁵⁴

ศิลจารึกหลักนี้นอกจากจะเป็นหลักฐานที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้นลัทธิมหายานได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในมณฑลของราชธานีของรัฐตามพรลิงค์ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงศรีวิชัยแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้น ศาสนาและระบบความเชื่อบนคาบสมุทรมหานีมีความผสมกลมกลืนกันอย่างแนบแน่นระหว่างศาสนาพราหมณ์และลัทธิมหายานอีกด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏว่าด้วยเหตุที่ศิลจารึกหลักนี้ได้แสดงให้เห็นว่านครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของสมาพันธรัฐ “ศรีวิชัย” อย่างน้อยที่สุดก็ในช่วงระยะเวลาที่มีการสลักศิลจารึกนี้และสมาพันธรัฐศรีวิชัยเป็นสมาพันธรัฐที่มีลัทธิมหายานเป็นลัทธิที่โดดเด่นของรัฐ จึงมักจะเรียกศิลปกรรมที่เนื่องในลัทธิมหายานที่ได้ปรากฏขึ้นบนคาบสมุทรมหานีในช่วงระยะเวลาดังกล่าวว่า “ศิลปะแบบศรีวิชัย”

สถาปัตยกรรมที่สำคัญในศิลปะแบบศรีวิชัยที่ยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ได้แก่ สถูปและเจดีย์สถาน โดยเจดีย์สถานนั้น ยังคงมีการสืบเนื่องวัฒนธรรมที่ปรากฏขึ้นในระยะเวลาที่ผ่านมา คือ วัฒนธรรมการใช้ถ้ำหรือคูหาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นเจดีย์สถานที่เนื่องในพุทธศาสนา

⁵³ ยอร์ช เซเดส์, ประชุมศิลจารึกภาคที่ 2 : จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2504), หน้า 21-40 และ 59-66.

⁵⁴ See M.L. de Lajonquiere, “Le domain archeologique du Siam,” *Bulletin de la Commission Archeologique de l’Indochine* (1909) : 188-262.

See M.L. de Lajonquiere, “Essai d’inventaire archeologique du Siam,” *Bulletin de la Commission Archeologique de l’Indochine* (1909-1912) : 19-181.

โดยการปรับปรุงหรือตกแต่งหรือคูหาเหล่านั้นให้เหมาะสมสำหรับการเป็นศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนา และในช่วงระยะเวลานี้การใช้ถ้ำเป็นเจดีย์สถานดังกล่าวบนคาบสมุทรแห่งนี้ได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ส่วนสถูปในศิลปะแบบศรีวิชัยนั้น ถึงแม้ว่าจะปรากฏขึ้นอย่างกว้างขวางทั่วทั้งคาบสมุทรก็ตาม แต่ที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบันนี้ล้วนแล้วแต่อยู่ในสภาพที่ชำรุดทรุดโทรม สถูปในศิลปะแบบนี้ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบปาละที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย เป็นสถูปที่มีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยม เนื้อส่วนฐานขึ้นไปเป็นรูปจำลองของอาคารทรงมณฑปรูปสี่เหลี่ยม มีซุ้มทั้งสี่ด้าน เนื้อส่วนอาคารขึ้นไปเป็นส่วนยอดของสถูป ซึ่งทำเป็นสถูปรูปทรงกลมที่มียอดแหลมขึ้นไป สถูปดังกล่าวนี้บางแห่งมีขนาดใหญ่มาก โดยส่วนซุ้มและห้องภายในส่วนอาคารทรงมณฑปของสถูปนั้นเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญในลัทธิมหายาน โดยมีรูปแบบศิลปะที่คล้ายคลึงกันกับศาสนสถานหลายแห่งในภาคกลางของเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย และศาสนสถานในเมืองโบราณหลายแห่งในประเทศเวียดนามที่ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นในช่วงระยะเวลาที่ร่วมสมัยกันหรือใกล้เคียงกัน โดยสถูปที่สร้างขึ้นในระยะแรก คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 เป็นสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบปาละ และศิลปะที่ปรากฏขึ้นในประเทศใกล้เคียง ส่วนสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบศรีวิชัยที่สร้างขึ้นในระยะหลัง คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 เป็นสถูปที่มีพัฒนาการจากสถูปที่สร้างขึ้นในระยะแรกไปสู่สถูปที่ได้รับการดัดแปลงให้มีรูปแบบทางศิลปะเป็นของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น⁵⁵

ส่วนประติมากรรมก็เช่นเดียวกัน คือ ประติมากรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นในระยะแรกที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลทางด้านรูปแบบทางศิลปะจากศิลปะแบบปาละของอินเดีย ประติมากรรมที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมลอยตัวของบรรดาพระโพธิสัตว์ที่สร้างสรรค์ขึ้นด้วยสำริดและพระพิมพ์ดินดิบ ส่วนประติมากรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นในระยะหลัง คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 เป็นประติมากรรมที่มีพัฒนาการมาจากประติมากรรมที่สร้างขึ้นในระยะแรกไปสู่ประติมากรรมที่ได้รับการดัดแปลงให้มีรูปแบบทางศิลปะเป็นของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ประติมากรรมที่สำคัญของลัทธิมหายานที่ค้นพบภายในรัฐแห่งนี้ ได้แก่ ประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระโพธิสัตว์เมตไตรย พระ

⁵⁵ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 311 - 403.

พุทธเจ้าอภัยภะ นางศัมมิตรา พระวัชรโพธิสัตว์ นางจันทา และเหวัชระ (ภาคหนึ่งของพระโพธิสัตว์วัชรสัตว์)⁵⁶

ในส่วนของการสถาปนาธรรมนั้น ในปัจจุบันนี้ยังคงมีสถาปนาธรรมที่สำคัญของลัทธิมหายานปรากฏอยู่ในมณฑลต่าง ๆ ของรัฐตามพรลิงค์หลายแห่ง โดยยังคงปรากฏอยู่ทั้งสองประเภท คือ

ประเภทแรก สถูป ในขณะที่ลัทธิมหายานได้ปรากฏขึ้นในระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ได้ปรากฏรูปแบบทางศิลปะของสถูปที่เนื่องในลัทธิมหายานขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 เป็นสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบปาละของอินเดีย เป็นสถูปที่มีแผนผังเป็นรูปกากบาท ตั้งอยู่บนส่วนฐานที่อาจจะมีเพียงชั้นเดียวหรือซ้อนกันหลายชั้น เหนือส่วนฐานขึ้นไปเป็นส่วนองค์ของสถูปเป็นรูปมณฑปและมีซุ้มทั้งสี่ด้าน เหนือส่วนองค์ของสถูปนี้ขึ้นไปเป็นส่วนยอด ซึ่งทำเป็นสถูปทรงกลม สถูปที่สำคัญในศิลปะแบบนี้ยังคงปรากฏอยู่หลายแห่ง อาทิ แห่งแรก สถูปวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร เป็นสถูปที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชตรงบริเวณประตูทางเข้าของระเบียงของวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 21) เป็นสถูปที่มีส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยม ฐานส่วนใหญ่ฝังอยู่ในพื้นดิน เหนือขึ้นมาเป็นส่วนมณฑปของสถูป มีมุขยื่นออกมาทั้งสี่ด้าน เหนือมุขขึ้นไปมีสถูปทรงกลมขนาดเล็กประดับอยู่มุมขององค์ ส่วนตรงกลางเป็นส่วนยอดที่สูงขึ้นไปเป็นสถูปทรงลังกาที่มีฐานเป็นรูปบัวหงาย สถูปองค์นี้มีรูปแบบทางศิลปะคล้ายคลึงกันกับจันทิกาสถูป (Kalasan) ในชวาภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย ที่ได้รับการสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 และสถูปมิเชิน เอ 1 (Mi Son AI) ที่ดงเคื่อง ประเทศเวียดนาม ที่สร้างขึ้นเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 จึงสันนิษฐานว่าสถูปในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารองค์นี้ได้รับการสร้างขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 14-15⁵⁷ แห่งที่สอง สถูปวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร ตำบลเวียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นสถูปที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระบรมธาตุไชยา” ในชั้นเดิมอาจจะมีการสร้างขึ้นในระยะเวลาเดียวกันกับสถูปในวัดแก้ว (หรือวัดรัตนาราม) ที่ตั้งอยู่ใกล้กันกับเมืองโบราณไชยา แต่ระยะหลังอาจจะมีการบูรณะหลายครั้ง จนรูปแบบได้เปลี่ยนแปลงไปมากก็เป็นได้โดยทั่วไปรูปทรงของสถูปองค์นี้มี

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 348.

See Michel Jacq-Hergoualc'h, et al., "La region de Nakhon Si Thammarat (Thaïlande peninsulaire) du veau XIVe Siecle," *Journal Asiatique* 284.2 (1996) : 397-398.

ลักษณะใกล้เคียงกันกับสถาปัตยกรรมบางหลังที่ชาวภาคกลางที่มีรูปสลักไว้บนระเบียงที่สร้างขึ้นโดยรอบสถูปบุโรพุทโธในชาวภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย แต่จากการที่พระบรมธาตุไชยาได้รับการซ่อมแซมอย่างมากมาย จนมีรายละเอียดเป็นจำนวนมากที่ไม่สามารถจะนำไปเปรียบเทียบกันได้กับสถาปัตยกรรมที่ชาวภาคกลางและสถาปัตยกรรมของจาม ในประเทศเวียดนาม แต่อย่างไรก็ดี โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานแห่งนี้มีรูปแบบอย่างเดียวกันกับศาสนสถานของจาม จากรายงานในปี พ.ศ. 2439 ได้กล่าวว่าฐานเดิมของโบราณสถานแห่งนี้อยู่ลึกลงไปจากระดับผิวดิน 1.00 เมตร รวมทั้งจากปีดังกล่าวจนถึงปี พ.ศ. 2444 ได้มีการซ่อมแซมครั้งใหญ่ ในรายงานการซ่อมแซมของปี พ.ศ. 2439 ได้กล่าวว่า ได้ค้นพบหลักฐานของการซ่อมแซมโบราณสถานแห่งนี้หลายครั้งในอดีต⁵⁸ แห่งที่สาม สถูปวัดแก้วหรือวัดรัตนาราม ตำบลเลม็ด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นสถูปที่อยู่ในสภาพชำรุดและได้รับการบูรณะแล้ว สถูปแห่งนี้สร้างด้วยอิฐ มีแผนผังเป็นรูปกากบาท ประกอบด้วยห้องโถงกลางและมีมุขอีก 4 ด้าน มุขด้านทิศตะวันออกเป็นทางนำไปสู่ห้องโถงกลาง เป็นสถูปที่ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม มีบันไดทางขึ้นทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ผนังด้านนอกทำเป็นเสาดัดกับผนัง และมีร่องตลอดความยาวของเสา ชุ่มประตูด้านทิศใต้ยังคงอยู่ในสภาพดี และยังคงมีชุ่มจำลอง มียอดเป็นวงโค้งเล็ก ๆ ประดับอยู่ สันนิษฐานว่าคงจะมีทั้งสี่ด้าน สถูปองค์นี้มีความคล้ายคลึงกันกับสถาปัตยกรรมในต่างแดนหลายแห่ง โดยลักษณะที่สำคัญของสถูปแห่งนี้ คือ แผนผังเป็นรูปกากบาท ประกอบด้วยห้องโถงกลางและมุขทั้งสี่ด้าน มีลักษณะเหมือนกันกับจันทิกาละสัน ในชาวภาคกลาง ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราว พ.ศ. 1333 – 1343 แต่ลักษณะของการตกแต่งภายนอกมีความคล้ายคลึงกันกับศิลปะจามอย่างชัดเจน รูปแบบของเสาที่มุขทางด้านทิศใต้และลักษณะของลวดบัวเปรียบเทียบกับกันได้กับปราสาทองค์กลางที่โพไฮ (Pho Hai) ในประเทศเวียดนาม ที่มีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14 สำหรับที่ตั้งของชุ่มขนาดเล็กที่ต่อจากเสาที่มุขทางด้านทิศใต้และการตกแต่งผนังด้านนอกด้วยเสาจำลองนี้ มีลักษณะคล้ายกันกับปราสาทองค์รององค์หนึ่งที่มีเจิน เอ 1 ที่มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยเหตุนี้ ถึงแม้ว่าแผนผังของสถูปแห่งนี้จะมีลักษณะเหมือนกันกับสถาปัตยกรรมที่มีอายุอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ในชาวภาคกลาง แต่ด้านนอกของ

⁵⁸ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, p. 49.

See Michel Jacq-Hergoualc'h, Thiva Supajanya et Wichapan Krisanapol, "Une etape de la Route Maritime de la Soie la partie meridionale de l'Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998) : 301 – 304.

สถาปัตยกรรมก็คล้ายคลึงกันกับศิลปะงามในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15⁵⁹ และแห่งที่สี่ สถูปวัดหลง (ร้าง) ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นสถูปที่อยู่ในสภาพชำรุดและได้รับการบูรณะแล้ว สถูปแห่งนี้สร้างด้วยอิฐ ส่วนฐานมีรูปแบบทางศิลปะเช่นเดียวกับสถูปวัดแก้วที่ได้กล่าวมา แต่ได้รับการบูรณะซ่อมแซมมาแล้วอย่างน้อย 2 ครั้งในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18⁶⁰ สถูปองค์นี้สร้างโดยการก่ออิฐไม่สอปูน ขัดผิวหน้าจนเรียบ แผ่นผังส่วนฐานเป็นรูปกากบาท มีซุ้มยื่นออกมาตามแนวทิศทั้งสี่ทิศละซุ้ม มุมฐานระหว่างซุ้มเป็นฐานย่อไม้สิบสอง ทางทิศตะวันออกเป็นซุ้มใหญ่ มีบันไดทางขึ้นสู่ห้องกลาง ส่วนซุ้มอื่นๆ ไม่มีทางเข้า⁶¹

ประเภทที่สอง เจดีย์สถาน ในขณะที่ลัทธิมหายานได้ปรากฏขึ้นในระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13-16 วัฒนธรรมการใช้ถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติในภูเขาหินปูนของคาบสมุทรไทยเป็นศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนาที่ได้ปรากฏขึ้นและมีการรักษาไว้อย่างสืบเนื่องมาในระยะก่อนหน้านี้ ยังคงเป็นวัฒนธรรมที่ได้รับการสืบทอดและรักษาไว้ให้สืบเนื่องต่อไป รวมทั้งยังปรากฏว่าเป็นวัฒนธรรมที่ได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าในระยะที่ผ่านมาอีกด้วย

จากร่องรอยทางโบราณคดีที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เจดีย์สถานเหล่านั้นได้รับการปรับแต่งให้มีความเหมาะสมสำหรับการเป็นศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนา โดยหากเจดีย์สถานแห่งใดมีเพียงภูเขาเดียวก็มีการแบ่งสัดส่วนของเจดีย์สถานแห่งนั้นออกเป็นบริเวณที่ชัดเจน โดยมีบริเวณที่สำคัญ 3 บริเวณ คือ บริเวณแรก เป็นบริเวณสำหรับการประดิษฐานรูปเคารพ บริเวณนี้มักจะจัดไว้ให้ใกล้ชิดกับผนังถ้ำ ตั้งแต่ผนังด้านในสุดออกมาจนถึง

⁵⁹ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, p. 49.

See Michel Jacq-Hergoualc'h, Thiva Supajanya et Wichapan Krisanapol, "Une etape de la Route Maritime de la Soie la partie meridionale de l' Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998) : 295 – 301.

⁶⁰ ดู ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 397-398.

See Michel Jacq – Hergoualc'h, Thiva Supajanya et Wichapan Krisanapol, "Une etape de la Route Maritime de la Soie la partie meridionale de l' Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998): 295 – 301.

⁶¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 105-106, 320 และ 410.

ผนังของปากถ้ำ โดยที่ผนังส่วนปลายสุดของถ้ำมักจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ ถัดออกมามักจะเป็นพระพุทธรูปปางอื่น ๆ และรูปเคารพอื่น ๆ ในพุทธศาสนา รูปเคารพเหล่านี้ส่วนใหญ่ทำด้วยดินดิบ ไม้ และปูนปั้น บริเวณที่สอง เป็นบริเวณสำหรับการประดิษฐานพระพิมพ์และสถูปจำลองขนาดเล็ก ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยดินดิบ ซึ่งส่วนใหญ่ค้นพบในบริเวณชอกหลืบที่อยู่ริมผนังหรือด้านหลังหรือใกล้ ๆ กันกับรูปเคารพที่กล่าวมาหรือบริเวณโดยรอบรูปเคารพเหล่านั้น และบริเวณที่สาม เป็นบริเวณที่โล่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณตรงกลางของเจดีย์สถาน บริเวณนี้คงจะเป็นห้องโถงสำหรับพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนใช้สำหรับการประกอบพิธีกรรมทั้งหมด ส่วนในกรณีที่เจดีย์สถานแห่งใดประกอบด้วยคูหาที่ต่อเนื่องกันหลายคูหา อาจจะมีการแบ่งคูหาเหล่านั้นออกตามประโยชน์ใช้สอยอย่างจำเพาะเจาะจงยิ่งขึ้นก็ได้ เช่น ใช้คูหาที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพประธานและที่ประกอบพิธีกรรมหลักของคณะสงฆ์ ส่วนคูหาอื่น ๆ บางคูหาอาจจะเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่มีความศักดิ์สิทธิ์รองลงมา บางคูหาอาจจะใช้ประดิษฐานพระพิมพ์ดินดิบและสถูปจำลองดินดิบ และบางคูหาอาจจะใช้เป็นกุฏิของพระสงฆ์ เป็นต้น

จากการสำรวจทางโบราณคดีในขณะนี้ ได้มีการค้นพบเจดีย์สถานในรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้เป็นจำนวนมาก เจดีย์สถานเหล่านี้ชาวบ้านโดยทั่วไปมักจะเรียกว่า “ถ้ำ” หรือ “วัดถ้ำ” นำหน้าแล้วตามด้วยชื่อของถ้ำ เจดีย์สถานเหล่านี้ตั้งกระจายอยู่ในชุมชนโบราณต่าง ๆ ในมณฑลหลายแห่ง อาทิ⁶² แห่งแรก ถ้ำเขานาบน้ำ ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ แห่งที่สอง วัดถ้ำสิงขร บ้านนอกหรือบ้านถ้ำ หมู่ที่ 3 ตำบลถ้ำสิงขร อำเภอกีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี แห่งที่สาม ถ้ำพระ ตำบลกุหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง แห่งที่สี่ ถ้ำเขาสาข ตำบลบางดี อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง แห่งที่ห้า ถ้ำวัดห่านหรือถ้ำวัดคีรีวิหาร หมู่ที่ 2 ตำบลเขาขอบ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง แห่งที่หก ถ้ำเขาขาว ตำบลเขาขาว อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง แห่งที่เจ็ด ถ้ำเขาชุมทอง ตำบลควนเกย อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช แห่งที่แปด ถ้ำเขาอกทะลุหรือถ้ำพิมพ์ ตำบลกุหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง แห่งที่เก้า ถ้ำเขาขรมหรือถ้ำขรมหรือถ้ำพระ บ้านหนองปลิง หมู่ที่ 1 ตำบลพรุพี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี และแห่งที่สิบ ถ้ำเขาแดง อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

สำหรับประติมากรรมของลัทธิมหายานที่ยังคงปรากฏอยู่ในมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ อาจจะจำแนกออกได้เป็นหกประเภท คือ

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 311-403.

ประเภทแรก ได้แก่ ประติมากรรมลอยตัว ในขณะที่ลัทธิมหายานแพร่หลายในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบประติมากรรมลอยตัวของรูปเคารพของลัทธิมหายานเป็นจำนวนมาก รูปเคารพที่สำคัญเป็นรูปเคารพของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์หลายองค์ อาทิ

องค์แรก พระพุทธเจ้าอภโยภยะ ซึ่งประดิษฐานไว้ที่ซุ้มทางทิศตะวันออกของสถูปวัดแก้ว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ทำด้วยศิลา มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันย้ายไปจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ไชยา พระพุทธเจ้าพระองค์นี้พระนามของพระองค์มีความหมายว่าพระผู้ไม่ทรงหวั่นไหว ทรงเป็นพระธยานิพุทธเจ้า (หมายถึงพระพุทธเจ้าแห่งจักรวาลหรือพระพุทธเจ้าองค์แรก อันเป็นพระพุทธเจ้าองค์สูงสุดในลัทธิมหายาน นิกายวัชรยาน ทรงเป็นผู้ให้กำเนิดโลกและพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ) องค์หนึ่งในจำนวนห้าองค์ของนิกายวัชรยาน ทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ทางทิศตะวันออก ประทับนั่งปางมารวิชัยอยู่เหนืออาสนะรูปสิงห์หรือสิงหาสน์ โดยมีรูปสิงห์สลักอยู่ที่ด้านข้างของฐานข้างละตัว เบื้องหน้าของฐานมีวัชระประดับอยู่⁶³

องค์ที่สอง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หลังจากที่ได้ปรากฏประติมากรรมศิลาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรขึ้นเป็นครั้งแรกในคาบสมุทรแห่งนี้ที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาหิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 และประติมากรรมสำริดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่มีอายุอยู่ในระยะเวลาเดียวกัน ดังได้กล่าวมาแล้ว บนคาบสมุทรแห่งนี้ได้ปรากฏรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นจำนวนมาก อาทิ

1) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากจังหวัดสุราษฎร์ธานี ศิลา มีอายุอยู่ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁴

2) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำริด อยู่ในสภาพชำรุด เหลือเพียงครึ่งองค์ มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁵ (ภาพที่ 19)

⁶³ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 154-155.

⁶⁴ Ibid., pp. 114-115.

⁶⁵ Ibid., pp. 138-139.

3) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัดเจติยัมม อำเภอรอนโค จังหวัดสงขลา สำริด อยู่ในสภาพชำรุดเหลือเพียงครึ่งองค์ มีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา⁶⁶

4) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปดกร จากวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁷

5) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากควนสราญรมย์ อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กำแพงเพชร⁶⁸

6) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ศิลา มีอายุอยู่ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁹

7) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร จากแหล่งโบราณคดีวัดหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พระวิหารเขียน วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช⁷⁰

8) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร จากวัดพระพรหม ตำบลนาสาร อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช⁷¹

⁶⁶ Ibid., pp. 140-141.

⁶⁷ Ibid., pp. 142-143.

⁶⁸ Ibid., pp. 156-157.

⁶⁹ Ibid., pp. 158-159.

⁷⁰ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 356-357.

⁷¹ พริยะ ไกรฤกษ์, แบบศิลปะในประเทศไทย คัดเลือกจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สาขาส่วนภูมิภาค (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2520), หน้า 84-85.

9) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิบเอ็ดเศียร จากบ้านวัดขุ่น ตำบลวัดขุ่น อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา⁷²

10) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากแหล่งโบราณคดีบ้านควนแร่ หมู่ที่ 1 ตำบลควนมะพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง สำริด มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13-14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷³

11) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากแหล่งโบราณคดีบ้านหนองหอย ตำบลวัดขุ่น อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷⁴

12) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี ค้นพบจากบริเวณสวนนายพร้อม มุสิกพงศ์ บ้านวัดกลาง ตำบลกระดังงา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷⁵

องค์ที่สาม พระโพธิสัตว์วัชรหรือพระวัชรโพธิสัตว์ ในรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบพระวัชรโพธิสัตว์องค์หนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าประติมากรรมชิ้นนี้คงจะเป็นส่วนหนึ่งของ “มณฑล” ที่สร้างขึ้นในรูปแบบของประติมากรรมที่เรียกว่า “วัชรธาตุมณฑล” โดยค้นพบที่ตำบลจะทิ้งพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นประติมากรรมที่ทำด้วยสำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา ประติมากรรมชิ้นนี้คงจะเป็นรูปของพระวัชรโพธิสัตว์องค์หนึ่งในจำนวน 16 องค์ ซึ่งห้อมล้อมอยู่โดยรอบพระธยานิพุทธเจ้า 4 องค์ โดยพระธยานิพุทธเจ้า 1 องค์ จะมีพระวัชรโพธิสัตว์ล้อมอยู่ 4 องค์ ตามแบบแผนของวัชรธาตุมณฑลในคติของพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน นิกายวัชรยาน โดยในมณฑลแบบที่กล่าวนี้ นอกจากจะปรากฏประติมากรรมของพระวัชรโพธิสัตว์และพระธยานิพุทธเจ้า 4 องค์แล้ว ภาพวัชรธาตุ

⁷² Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp.202-203.

⁷³ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 377-378.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 386-387.

⁷⁵ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 176-177.

มณฑลยังประกอบด้วยรูปพระพุทธรูปเจ้ามหาไวโรจนะ พระมหาโพธิสัตว์ 16 องค์ พระโพธิสัตว์ บรรดานางดารา และเหล่าเทพอื่น ๆ ในนิภายัชชยานรวมทั้งสิ้นราว 1,061 องค์ โดยเคยมีการค้นพบกลุ่มประติมากรรมสำริด ในรูปแบบของมณฑลดังกล่าวที่เมืองงันจุก (Nganjuk) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะชวาจำนวน 90 ชิ้น

ประติมากรรมของพระวัชรโพธิสัตว์ชิ้นนี้ประทับยืนย่อพระองค์ จนพระชานุตั้งฉากบน ปัทมาสน์ พระหัตถ์ทั้งสองข้างยกขึ้นเสมอพระอุทร ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฎ ทรงสวม ศีราภรณ์และกะบังหน้า ทรงพระภูษาสั้นแก่พระชานุ โดยทั้งชายผ้าให้ตกลงมาเป็นเส้นตรงจนถึง ปัทมาสน์ สำหรับผ้าคาดพระโสณิห้อยลงมาเป็นรูปวงโค้งอยู่ในบริเวณด้านหน้า และทรงผูกไว้ เป็นโบทางด้านข้าง ทรงมีเครื่องประดับหลายอย่าง คือ กุณฑล กรองศอ สังวาล ทับทรวง พาหุ รัต ทอพระกร และทอพระบาท อันเป็นประติมากรรมที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับ ประติมากรรมของพระวัชรโพธิสัตว์ในกลุ่มของประติมากรรมที่มีการค้นพบที่เมืองงันจุกที่ได้ กล่าวมา ⁷⁶

องค์ที่สี่ นางศัมมิดาราหรือศยามดารา เทพธิดานี้ทรงเป็นนางดารา (ผู้ช่วยเหลือสรรพ สัตว์ให้ข้ามสังสารวัฏ) องค์หนึ่ง โดยทรงมีหน้าที่ปกป้องผู้มีศรัทธาต่อพระนางให้รอดพ้นจากสิ่ง ชั่วร้ายทั้งมวลในการดำเนินชีวิต ประติมากรรมของพระนางในรูปแบบที่มีสองกรนั้น พระหัตถ์ ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายจะทรงถือดอกอุดปาละ (ดอกบัวบานหรือสีน้ำเงิน อมม่วง) ที่ก้านดอก โดยประทับในท่าลลิตาสนะ (ท่านั่งถ่าลอง ขาข้างหนึ่งงอพับไว้ ส่วนอีกข้าง หนึ่งห้อยลงมายังแท่นที่รองรับ) บนปัทมาสน์ พระนางมีนามว่าศัมมิดาราหรือศยามดารา (ผู้มีชัยชนะเหนือความชั่วร้าย) และทรงมีมนตร์ประจำพระองค์ มนต์ดังกล่าว คือ “โอม เตเร ตุตตารา สวาหะ” ซึ่งมักจะเชื่อกันว่ามีอำนาจยิ่งใหญ่กว่ามนตร์ทั้งปวง พระนางทรงเป็นปรัชญาหรือ สัญลักษณ์ของพลังที่กระตุ้นให้กระตือรือร้นของพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ เช่นเดียวกันกับ ศักติในศาสนาพราหมณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบ ประติมากรรมสำริดของเทพธิดานี้สององค์ คือ องค์แรก ค้นพบที่อำเภอสตึงพระ จังหวัดสงขลา มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา เป็น เทพที่ประทับนั่งห้อยพระบาทขวามือบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้าย ทรงถือดอกบัวสีน้ำเงิน ทรงมีประภาณมณฑลเป็นแผ่นรูปกลมและโปร่ง ซึ่งตกแต่งด้วยรูปเปลวไฟ และลายลูกประคำ ยอดเป็นฉัตร ประติมากรรมหล่อติดกับแผ่นหลัง อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า

⁷⁶ Ibid., pp. 164-165.

เป็นอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละ มีรูปแบบใกล้เคียงกันมากกับรูปนางดาราที่พบที่นาถันทา เทพื่อนี้ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปขลุ่ยมวงกุญแจ สวมกะบังหน้า พระภูษารัดด้วยปิ่นหนึ่ง ตกแต่งพระวรกายด้วยคุณทูล กรองศอ พาหุรัด สังกวาล และทองพระกร ส่วนองค์ที่สอง เป็นนางดาราที่ทรงมีแปดกร ค้นพบที่บ้านห้วยคู อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นประติมากรรมที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับศิลปะอินเดียในแคว้นเบงกอลภาคตะวันออก เป็นเทพีที่ประทับนั่งในท่าลลิตาสนะเหนือปัทมาสน์ แผ่นหลังทำเป็นประภาวสิรูปวงกลม ซึ่งหล่ออยู่ติดกันกับประติมากรรมของเทพี รูปแบบของเทพื่อนี้มีความคล้ายคลึงกันกับประติมากรรมของนางดาราแปดกรทำด้วยสำริดจากแหล่งโบราณคดีทิปเพระ (Tippera) ที่ตั้งอยู่ใกล้กันกับเมืองโบราณไมนามาติ (Mainamati) ในประเทศบังกลาเทศในปัจจุบันนี้ ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันนี้จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร⁷⁷

องค์ที่ห้า ทำด้วยชุมพล ทำด้วยชุมพลทรงเป็นเทพเจ้าแห่งความมั่งคั่งในพุทธศาสนาจึงมักจะมี การสร้างภาพของพระองค์ในรูปแบบของประติมากรรมสำริดและพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก ประติมากรรมของพระองค์มักจะแสดงภาพเป็นบุรุษสองกร พระอุทรพลุ้ย ประทับในท่าลลิตาสนะ ทรงมีนักบวชสี่องค์เป็นรูปร่าง (สัตว์ผสมสิงห์) เหยียบอยู่เหนือศีรษะข้าง และมีศีรษะอยู่เบื้องหลังพระเศียร พระองค์ทรงถือผลมะนาวในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายทรงบีบคอพังพอนให้คายอัญมณี อันเป็นลักษณะเฉพาะของพระองค์ พระบาทขวาทรงเตะหม้อที่มีทรัพย์อยู่ภายในให้เทออกมา และมีไพบรจุทรัพย์สินวางเรียงรายอยู่หน้าบัลลังก์ของพระองค์ ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบประติมากรรมลอยตัว ทำด้วยสำริดของพระองค์ชิ้นหนึ่งที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷⁸

ประเภทที่สอง ได้แก่ สรูปจำลอง ในขณะที่ลัทธิมหายานแพร่หลายในรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยโบราณวัตถุดังกล่าวที่ค้นพบในรัฐแห่งนี้ในลัทธิมหายานมีความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างยิ่งกับบรรดาโบราณวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์อย่างเดียวกันที่ได้มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีพุทธคยาหรือโพธิคยา (Bodhgaya) ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเมืองคยา (Gaya) ในแคว้น

⁷⁷ Ibid., pp. 160-161.

⁷⁸ Ibid., pp. 162-163.

พิหาร (Bihar) ประเทศอินเดีย สำหรับพุทธศาสนิกชนแล้ว โพธิคยาไม่ได้เป็นแต่เพียงแค่สถานที่สำหรับการจาริกแสวงบุญเพียงเท่านั้น แต่ได้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่ที่มีความสำคัญมากที่สุด บรรดาผู้เลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาจึงได้หลั่งไหลมาจากแหล่งต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เพื่อที่จะถวายความเคารพสักการะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ซึ่งเป็นสถานที่แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าสายกมุณี คัมภีร์ที่มีชื่อว่า “มหาปรินิพพานสูตรตันตะ” (Mahaparinibbana Suttanta) ได้กล่าวว่า พระพุทธองค์เองก็ได้ทรงสนับสนุนให้มีการจาริกแสวงบุญไปยังโพธิคยา และสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระชนมชีพของพระองค์ ตลอดจนได้ทรงสนับสนุนให้มีการบริจาคหรืออุทิศถวายสิ่งของต่าง ๆ ในสถานที่เหล่านั้นด้วย⁷⁹ อันแท้ที่จริงแล้วความกระตือรือร้นในการเดินทางไปถวายความเคารพสักการะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งต่าง ๆ ในพุทธศาสนาได้ดำเนินไปตลอด โดยปราศจากการลบเลือนหรือเสื่อมคลายไปจากวัตรปฏิบัติของพุทธศาสนิกชน ดังที่ได้ปรากฏว่าในพุทธศตวรรษที่ 12 พระภิกษุจีนที่มีนามว่า เหียนจิง (Xuanzang) ได้พรรณนาถึงภาพที่ปรากฏขึ้นที่สถานที่แห่งนี้ในระยะเวลาดังกล่าวว่าดังนี้

ในสถานที่ตรงนี้เนื่องแน่นไปด้วยสถูปเป็นจำนวนมาก ในสถานที่แห่งหนึ่งเนื่องแน่นไปด้วยวิหารหลายหลัง บรรดาพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชาย และบุคคลสำคัญคนอื่น ๆ โดยตลอดทั่วทั้งชมพูทวีป ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ยอมรับพระธรรมคำสั่งสอนเป็นมรดกตกทอดมาสู่ตนได้เป็นผู้ดำเนินการสร้างโบราณสถานเหล่านี้เอาไว้ในฐานะที่เป็นอนุสรณ์สถาน⁸⁰

ในวัดมหาโพธิหรืออารามมหาโพธิ (Mahabodhi) ซึ่งตั้งอยู่ในแหล่งโบราณคดีโพธิคยานั้น ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏสถูปขนาดใหญ่ที่สร้างด้วยหินประมาณสองร้อยองค์ตั้งอยู่ในบริเวณลานวัด โดยสถูปเหล่านี้เป็นสถูปที่ได้รับการสร้างขึ้นใหม่จากชิ้นส่วนของสถูปที่นักโบราณคดีได้มีการค้นพบในศตวรรษที่ผ่านมา โดยนักโบราณคดีได้ค้นพบชิ้นส่วนของสถูปเหล่านั้นในขณะที่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดี ซึ่งได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีผ่านชั้นดินต่าง ๆ ที่เป็นชั้นดินที่มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนสี่ชั้นดิน รวมทั้งได้มีการค้นพบสถูปในรูปแบบเดียวกันกับสถูปขนาดใหญ่ที่กล่าวมา แต่มีการขุดให้มีสัดส่วนเล็กลงมาด้วย นอกจากนี้ยังมีการค้นพบสถูปจำลองที่ทำด้วยหินเพียงก้อนเดียวจำนวนหลายพันองค์ สถูปจำลองเหล่านี้มีขนาดความสูงตั้งแต่

⁷⁹ T.W. Rhys Davids, trans., *Mahaparinibbana Suttanta* (Oxford : 1881), pp. 153-154.

⁸⁰ Samuel Beal, trans., *Si - Yu - Ki : Buddhist records of the Western World translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629). Vol. 2* (London : 1884), p. 115.

หลายเซนติเมตรเป็นต้นไปจนกระทั่งถึงหนึ่งเมตรครึ่ง สถูปจำลองเหล่านี้ยังคงปรากฏอยู่ในสถานที่แห่งนี้จำนวนไม่น้อย ตลอดจนปรากฏว่าในจำนวนสถูปหลายพันองค์นั้น มีอยู่หลายร้อยองค์ที่เป็นสถูปที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบ โดยสถูปที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบเหล่านี้เท่าที่พบมีขนาดความสูงราว 7.50 เซนติเมตร หรือเล็กกว่านั้น แต่สถูปจำลองเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้สูญหายไปจนเกือบหมดสิ้นแล้ว ดังที่นักวิชาการบางท่านได้บันทึกไว้ในปี พ.ศ. 2419 ว่าดังนี้

ได้มีการนำสถูปจำลองเหล่านี้หลายพันองค์ออกไปจากสถานที่แห่งนี้ โดยการนำออกไปยังส่วนต่าง ๆ ของคยา ... จากบริเวณเล็ก ๆ ที่ได้รับการขุดขึ้นมาโดยสาธุชนชาวพม่า ซึ่งในครั้งนั้นได้มีการค้นพบสถูปจำลองในรูปแบบที่กล่าวนี้ถึงสองพันองค์ นอกเหนือออกไปจากสถูปจำลองที่ข้าพเจ้าได้เห็นที่ได้กล่าวมานี้ ในบ่อที่ได้มีการขุดลึกลงไปเพื่อเนื่องจากที่ชาวพม่าขุดไว้บ่อหนึ่ง ได้มีการค้นพบสถูปจำลองขนาดเล็กแบบเดียวกันนั้นอีกประมาณห้าร้อยองค์ ซึ่งสถูปจำนวนนี้ได้ปรากฏหลักฐานที่สามารถจะพิจารณาได้ว่าได้มีการนำไปยังประเทศพม่า⁸¹

โบราณวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องอุทิศถวายที่เนื่องในพุทธศาสนาที่ได้มีการค้นพบที่โพธิยาที่กล่าวมานี้ สามารถที่จะจัดแบ่งรูปแบบออกได้เป็นสี่รูปแบบ คือ รูปแบบแรก ได้แก่ สถูปที่ทำด้วยหินหรือหินและอิฐ โดยได้ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า บรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่มีความมั่งคั่งร่ำรวยมากที่สุดอาจจะเป็นผู้สร้างบรรดาสถูปที่มีขนาดใหญ่ในรูปแบบหนึ่งรูปแบบใดในสองรูปแบบนี้ คือ สถูปที่สร้างด้วยอิฐที่ประกอบด้วยการทำรอบประคูดด้วยหินที่ได้รับการแกะสลัก หรือสถูปที่ได้มีการสร้างขึ้นด้วยแท่งหินรูปลูกบาศที่ได้มีการแกะสลักขึ้น แล้วนำแท่งหินเหล่านั้นมาประกอบกันเข้าเป็นสถูปที่สมบูรณ์ โดยที่สถูปที่สร้างขึ้นด้วยหินที่มีขนาดเล็กกว่าสถูปที่กล่าวนี้ก็เป็นอย่างเดียวกันนี้ รูปแบบที่สอง ได้แก่ สถูปที่ทำด้วยดินเหนียว สถูปในรูปแบบนี้เป็นสถูปในรูปแบบที่ต้องออกค่าใช้จ่ายในการทำน้อย ซึ่งบรรดาพระภิกษุสงฆ์และบรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่มีความยากจนสามารถที่จะจัดหาหรือสร้างขึ้นด้วยตนเองได้ รูปแบบที่สาม ได้แก่ แผ่นดินทรงกลมที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าภาพพิมพ์ลัทธิธรรมหรือภาพพิมพ์คาถาหรือจารึกลัทธิธรรมหรือจารึกคาถา (Creed Sealing) ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาที่มีความสำคัญอีกรูปแบบหนึ่ง โดยโบราณวัตถุรูปแบบที่สามนี้ได้รับความเชื่อถือ

⁸¹ Rajendralala Mitra, *Buddha – Gaya, the great Buddhist temple, the hermitage of Sakya Muni* (Calcutta : 1878), p. 121.

ว่ามีลักษณะอย่างเดียวกันกับบรรดาคัมภีร์ที่เนื่องในพุทธศาสนาที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในฐานะของ
 หลักธรรมของพุทธศาสนาหรือคถาของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นคัมภีร์อย่างหนึ่งที่มีลักษณะเป็นการ
 ย่อหรือการสรุปใจความในลักษณะที่เป็น “หัวใจ” ของพระธรรมคำสั่งสอนของพุทธศาสนาสำหรับ
 การสืบทอดต่อไปอย่างยาวนานจนเหลือคณานับในด้านชวอายุคนของพุทธศาสนา และรูปแบบสุด
 ท้าย ได้แก่ พระพิมพ์ ซึ่งเป็นแผ่นดินเหนียวที่มีขนาดใหญ่กว่าแผ่นดินเหนียวสำหรับการกด
 ประทับในรูปแบบที่สามที่กล่าวมา รวมทั้งแผ่นดินเหนียวสำหรับการกดประทับในแบบที่สี่นี้ได้มี
 การกดประทับลงไปเป็นรูปของบรรดาพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์หรือข้อความต่าง ๆ ของ
 คัมภีร์ที่ศักดิ์สิทธิ์เล่มหนึ่งเล่มใด โบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาที่กล่าวมา
 ทั้งสี่รูปแบบนี้มักจะมีการเรียกรวม ๆ กันว่า “พระพิมพ์” หรือแผ่นวัตถุที่ได้มีการสลักภาพหรือ
 จารึกตัวหนังสือสำหรับการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา (Votive Plaque) โบราณวัตถุเหล่านี้ได้
 ปรากฏในลักษณะที่มีการกดประทับไว้ด้วยภาพของพระพุทธรูปประทับนั่งภายใต้คันพระศริมา
 โพธิ์ในปริมาณมากที่สุด โดยภาพดังกล่าวพระพุทธรูปทรงเครื่องแสดงภูมิสถาปนา (Bhumisparsa
 Mudra) อันเป็นสัญลักษณ์แห่งการทรงตรัสรู้ของพระองค์ แต่ก็มีบางส่วนที่มีการกดประทับไว้ด้วย
 ภาพอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน คือ ภาพของพระพุทธรูปทรงเครื่องแสดงธรรมจักรมูตรา (Dharmachakra Mudra)
 อันเป็นการแสดงภาพที่เป็นสัญลักษณ์ของการประทานปฐมเทศนาในสวนกวางที่สารนาถ ⁸²

ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์เกี่ยว
 ข้องกันกับการใช้สอยโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาที่กล่าวมานี้แต่
 เพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดที่จะแสดงให้เห็นว่าโบราณวัตถุขนาดเล็ก
 เหล่านี้ได้มีการซื้อจากร้านเล็ก ๆ หรือร้านแผงลอยแห่งหนึ่ง แล้วนำมาถวายให้แก่วัดแห่งนี้ หรือ
 ว่าโบราณวัตถุขนาดเล็กเหล่านี้ได้มีการนำออกไปจากสถานที่แห่งนี้ในฐานะของที่ระลึก ซึ่งบางที
 อาจจะเป็นไปได้ที่จะเป็นทั้งสองอย่างที่ได้กล่าวนี้ แต่แรงกระตุ้นที่สำคัญที่อยู่เบื้องหลังการผลิต
 โบราณวัตถุที่สร้างขึ้นอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา คือ การสะสมบุญกุศล ดังที่พระภิกษุเหียนจ้ง
 ได้กล่าวไว้ดังนี้

การสร้างบรรดาสถูปขนาดเล็กเป็นประเพณีอย่างหนึ่งในประเทศ
 อินเดีย สถูปเหล่านี้มีขนาดความสูงประมาณหกนิ้วหรือเจ็ดนิ้ว ในที่สุด
 สิ่งดังกล่าวนี้ได้เป็นอาชีพของชยเสนา (Jayasena) ด้วยปากของชยเสนา เขา

⁸² Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya”, in *Bodhgaya the site of enlightenment*
 (Bombay : Marg Publications, 1988), p. 64.

สามารถที่จะประกาศพระธรรมอันเลอเลิศ ... ในขณะที่ด้วยมือของเขา เขาสามารถที่จะสร้างบรรดาสถูปเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ เขาจึงได้รับบุญกุศลที่สูงที่สุดและเลอเลิศที่สุดในทางศาสนา⁸³

จากข้อความที่ยกมานี้ อาจเกิดประเด็นปัญหาที่สำคัญว่า ด้วยเหตุใดบุญกุศลในทางศาสนาจึงได้มาโดยผ่านมาทางการทำและการบริจาคหรือการอุทิศถวายโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาเหล่านั้น ซึ่งในกรณีนี้ค่อนข้างที่จะเป็นเพราะว่า อันแท่ที่จริงแล้วโบราณวัตถุเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์ที่เป็นตัวแทนที่จับต้องได้ของพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาทั้งสิ้น โดยสถูปเหล่านี้ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ก็เพราะว่า พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเคยได้รับการฝังไว้ในสถูปที่เป็นจุดกำเนิดเริ่มแรกของสถูปในพุทธศาสนาจำนวนแปดองค์ ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ สถูปจึงได้กลับกลายเป็นสัญลักษณ์ของเป้าหมายของนิพพานของพุทธศาสนา แต่ยังมีปัจจัยที่สำคัญประการอื่นอีก คือ ได้มีความเคารพเชิดชูอย่างสูงสำหรับพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า สำหรับหลักธรรมในพุทธศาสนานั้น ได้มีการเลือกสรรมาใช้ในฐานะของบทสรุปย่อหรือหัวใจของพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยได้มีการนำมาดัดแปลงไปบนแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กรูปกลมแบน ซึ่งข้อความที่นำมาดัดแปลงไปดังกล่าวนี้ได้ทำให้สถูปเหล่านั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้น โดยข้อความหรือหัวใจของหลักธรรมที่นำมาดัดแปลงไปนี้ ได้มีการใช้สอยแทนพระบรมสารีริกธาตุจากพระวรกายจริง ๆ ของพระพุทธเจ้าหรือบางทีก็ใช้แทนอัฐิธาตุของบุคคลสำคัญที่มีความศักดิ์สิทธิ์คนอื่น ๆ นอกจากนี้ยังปรากฏเช่นเดียวกันว่า ได้มีการใช้หัวใจของหลักธรรมเหล่านี้กดประทับลงไปบนแผ่นดินเหนียวที่พิมพ์ภาพของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ที่เรียกว่าพระพิมพ์ หรือกดประทับลงไปบนรูปเคารพที่เป็นประติมากรรมลอยตัว ซึ่งถ้าหากว่าปราศจากการกดประทับด้วยหัวใจของหลักธรรมดังกล่าวนี้ จะทำให้โบราณวัตถุเหล่านั้นมีคุณค่าแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ สถูปเหล่านั้นจึงเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาและภายในสถูปเหล่านั้นได้มีการบรรจุไว้ด้วยแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยหัวใจของหลักธรรมในพุทธศาสนาที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าจารึกหลักธรรมหรือภาพพิมพ์หลักธรรมที่กล่าวมา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในที่สุดเมื่อผู้หนึ่งผู้ใดได้สร้างหรืออุทิศถวายโบราณวัตถุในพุทธศาสนาเหล่านี้ ก็นับได้ว่าผู้นั้นได้เป็นผู้เริ่มสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่หรือเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้เผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์และพุทธศาสนาในรูปแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษรรูปแบบหนึ่ง และเป็นแนวทางที่มีความเรียบง่ายและเห็นจริงเห็นจัง

⁸³ Samuel Beal, trans., *Si – Yu – Ki : Buddhist records of the Western World translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629). Vol. 2*, pp. 146 – 147.

เป็นอย่างยิ่ง⁸⁴ ในบรรดารูปแบบของโบราณวัตถุที่ได้มีการจัดทำขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาหลายรูปแบบนั้น รูปแบบที่มีความโดดเด่นมากที่สุดและเป็นรูปแบบเพียงรูปแบบเดียวที่ปรากฏให้มองเห็นได้ในทันทีทันใดในปัจจุบันนี้ที่โพธิยา คือ สถูปจำลอง⁸⁵

ในระหว่างที่คันทิงแฮม (Alexander Cunningham) ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดมหาโพธิในศตวรรษที่ผ่านมา ท่านได้ค้นพบโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาอีกหลายอย่าง ดังที่ได้พรรณนาถึงการค้นพบสิ่งเหล่านั้นไว้บางตอนดังนี้

ในบรรดาโบราณวัตถุขนาดเล็กที่เป็นเครื่องอุทิศถวายที่ได้มีการค้นพบจำนวนหลายพันชิ้นนั้น ประกอบด้วยโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นในทรวงทรงของสถูปขนาดเล็กที่ทำด้วยดินเหนียวหลายร้อยองค์ สถูปเหล่านี้มีทั้งที่เผาไฟแล้วและไม่ได้เผาไฟ ... สถูปจำลองขนาดเล็กเหล่านี้มีเป็นจำนวนมาก บางทีอาจจะหลายร้อยองค์ที่ได้มีการค้นพบภายในบรรดาสถูปที่มีขนาดใหญ่กว่า สถูปเหล่านี้มีการบรรจุแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กที่มีการกดประทับลัทธิธรรมหรือจารึกลัทธิธรรมไว้ภายใน⁸⁶

ด้วยเหตุที่โบราณวัตถุเหล่านี้ทำขึ้นด้วยวัสดุที่ร่วนกรอบ ส่งผลให้โบราณวัตถุเหล่านี้ประสบความเสียหายไปอย่างมาก โดยความเสียหายนั้นเกิดจากการเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา เนื่องจากการสร้างขึ้นด้วยเวลาที่ยาวนานมาแล้ว แต่แหล่งโบราณคดีที่เนื่องในพุทธศาสนาทุกแหล่งได้พิสูจน์ให้เห็นว่า โบราณวัตถุประเภทนี้เป็นสิ่งที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเป็นพิเศษมาด้วยระยะเวลาที่ยาวนาน จากตัวอย่างที่ยังคงหลงเหลืออยู่และใช้ศึกษาได้ในขณะนี้จำนวนไม่น้อยสามารถที่จะกล่าวได้ว่า โบราณวัตถุเหล่านี้มีอยู่สองประเภท คือ ประเภทแรก ได้แก่ แผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยลัทธิธรรมหรือจารึกลัทธิธรรม และประเภทที่สอง

⁸⁴ Simon D. Lawson, "Votive objects from Bodhgaya", in *Bodhgaya the site of enlightenment*, pp. 64 - 65.

⁸⁵ Mireille Benisti, *Contribution a l'etude du stupa bouddhique indien : Les stupas mineurs de Bodh - Gaya et Ratnagiri. Tome 2* (Paris : 1981), pp. 13-89.

⁸⁶ Alexander Cunningham, *Mahabodhi or the great temple under the Bodhi Tree at Buddha - Gaya* (London : 1892), pp. 46-47.

ได้แก่ สถูปจำลองขนาดเล็กทำด้วยดินเหนียวที่มีการบรรจุแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับลัทธิธรรมไว้ภายใน⁸⁷

ลัทธิธรรมหรือคาลาดังกล่าวนั้นจะได้รับการแกะสลักอย่างประณีตบรรจงลงบนตราประทับชิ้นหนึ่ง แล้วนำตราประทับดังกล่าวไปกดประทับลงบนแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่เตรียมไว้ โดยได้มีการค้นพบตัวอย่างแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ปรากฏว่า ได้มีการกดประทับคาลาดังกล่าวบนแผ่นครั้งที่ทำเป็นรูปกลมแบนเช่นเดียวกัน⁸⁸ จารึกหรือแผ่นดินเหนียวที่เกิดจากผลของการกดประทับคาลาดังกล่าวได้มีการนำไปใช้สอยด้วยวิธีหนึ่งวิธีใดในสองวิธีนี้ คือ การนำไปบรรจุเข้าไปในสถูปจำลอง หรือการนำไปใช้ในฐานะของโบราณวัตถุอย่างหนึ่งที่มีการสร้างขึ้นสำหรับการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา โดยลัทธิอันถูกต้องชอบธรรมของแผ่นจารึกนั่นเอง โดยไม่ต้องนำไปผนวกลงในวัตถุอื่นใดอีกแล้ว ซึ่งในการใช้สอยด้วยวิธีที่สองนี้ บางทีอาจจะมีการประกบเข้ากับแผ่นจารึกอีกแผ่นหนึ่ง โดยการประกบให้หันด้านหน้าเข้าหากัน หรืออาจจะไม่ได้ประกบ แต่ปล่อยทิ้งไว้เป็นแผ่น ๆ ภายหลังจากการได้รับการกดประทับเรียบร้อยแล้ว แล้วนำไปฝังแดดให้แห้ง จากรูปแบบของตัวอักษรที่ปรากฏอยู่บนจารึกคาลาเหล่านี้ สามารถที่จะใช้เป็นเครื่องมือในการกำหนดอายุของจารึกคาลาเหล่านี้ได้ แต่การกำหนดอายุดังกล่าวนี้ก็เป็นแต่เพียงแต่การกำหนดอายุอย่างคร่าว ๆ หรือโดยประมาณอย่างหนึ่งเท่านั้น อันเนื่องมาจากว่าตราประทับที่ใช้เป็นแม่แบบหรือแม่พิมพ์สำหรับการกดประทับคาลาชิ้นหนึ่ง ๆ อาจจะมีการใช้สอยอย่างต่อเนื่องกันมาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน หรืออาจจะมีการจำลองหรือคัดลอกรูปแบบของคาลาเหล่านั้นจากอักษรแบบหนึ่งแบบใดที่เป็นแบบอันเก่าแก่กว่ามาอย่างประณีตบรรจงเป็นพิเศษขึ้นมาใช้ในระยะหลังลงมา ในฐานะของสิ่งที่มีการเคารพนับถือในความขลังและศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ เนื่องจากเป็นวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นเนื่องในศาสนา⁸⁹

ในเจดีย์สถานหรือถ้ำที่เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาเถรวาทหลายแห่งในมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบสถูปจำลองที่ทำด้วยดินดิบหรือดินเผาที่มีรูปแบบศิลปะ

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ See H. Oldenberg and T.W. Rhys Davids, trans., *Vinayapitaka, Mahavagga, Sacred Books of the East. Vol. XII* (Oxford : 1881), p. 146.

See Simon D. Lawson, *A catalogue of Indian Buddhist clay sealings in British Museums* (Ph.D. Dissertation, Oxford : University of Oxford , 1982), pp. 511-566.

⁸⁹ Simon D. Lawson, "Votive objects from Bodhgaya", in *Bodhgaya the site of enlightenment*. pp. 70-71.

คล้ายคลึงกันกับศิลปะอินเดีย⁹⁰ เป็นจำนวนมาก โดยสลูปลเหล่านี้มักจะค้นพบร่วมกันกับพระพิมพ์ในรูปแบบต่าง ๆ สลูปลจำลองเหล่านี้มักจะเป็นสลูปลที่มีขนาดเล็ก มีเส้นผ่าศูนย์กลางราว 5.00 – 6.00 เซนติเมตร สูงราว 6.00 เซนติเมตร เป็นสลูปลที่มีส่วนฐานเป็นรูปวงกลม เหนือส่วนฐานขึ้นไปเป็นองค์สลูปลหรืออันทะทรงกลมหรือทรงระฆังคว่ำ คล้ายคลึงกันกับสลูปลจำลองที่ค้นพบจากโพธิคยา ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ทำด้วยดินเผา มีขนาดสูง 8.00 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดง ณ บริติชมิวเซียม (British Museum) กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ⁹¹ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าสลูปลจำลองที่มีการค้นพบในรัฐตามพรลิงค์บางองค์ที่บริเวณขอบระฆังมีสลูปลเล็ก ๆ ประดับไปโดยรอบ และสลูปลบางองค์ก็อาจมีส่วนฐานของสลูปลมีการกดประทับไว้ด้วยคาถาที่มีข้อความอย่างเดียวกันกับที่ปรากฏในจารึกคาถาหรือจารึกหลักธรรมที่ค้นพบในสลูปลจำลองที่มีการค้นพบที่โพธิคยา⁹² โดยจารึกดังกล่าวนี้มักจะเรียกกันโดยทั่วไปในประเทศไทยว่าคาถา “เข ธรรมาฯ” โดยคาถาดังกล่าวที่ค้นพบบนสลูปลที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวมาสลักไว้ด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 เจดีย์สถานที่สำคัญที่มีการค้นพบสลูปลจำลองประเภทนี้มีอยู่หลายแห่ง อาทิ ถ้าเขารวม ตำบลพรุพี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น⁹³

ประเภทที่สาม ได้แก่ พระพิมพ์ ในขณะที่คันทิงแฮมได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่โพธิคยาในศตวรรษที่ผ่านมา คันทิงแฮมได้รายงานไว้เช่นเดียวกันว่าได้มีการค้นพบแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยภาพของพระพุทธเจ้าหรือเทพอื่น ๆ ในพุทธศาสนาที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระพิมพ์” ซึ่งเป็นโบราณวัตถุอีกประเภทหนึ่งที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โบราณวัตถุประเภทที่มีลักษณะเหมือนกันกับแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยหลักธรรมหรือคาถาที่กล่าวมา คือ พระพิมพ์เหล่านี้

⁹⁰ See B. Bhattacharyya, *The Indian Buddhist iconography* (Calcutta : Firma K.L. Mukhopadhyay, 1958), p. 48.

See D. Mitra, *Bronzes from Achutrajpur, Orissa* (Delhi : Agam Kala Prakashan, 1978), Figs. 122-140.

See D. Seckel, *The art of Buddhism* (London : 1964), Pl. 6.

⁹¹ Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya”, in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 8, p. 68.

⁹² Ibid., Figs. 10-11, p. 69.

⁹³ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 392 - 395.

ไม่ได้เป็น “ตราประทับ” แต่เป็นแผ่นดินเหนียวที่ใช้สำหรับให้แม่พิมพ์หรือตราประทับกดประทับลงไป หรือหากจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็อาจจะกล่าวได้ว่า พระพิมพ์เป็นโบราณวัตถุที่มีการทำขึ้นโดยอาศัยตราประทับหรือแม่พิมพ์ขึ้นหนึ่ง เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยดินเหนียวที่เผาไฟหรือฝั่งแดดให้แห้ง พระพิมพ์เป็นโบราณวัตถุที่เหมือนกันกับสลุบจำลองที่ทำด้วยดินเหนียวและแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยจารึกหลักธรรมหรือคาถาเหล่านั้น คือ เป็นโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีที่เนื่องในพุทธศาสนาหลายแห่ง พระพิมพ์เหล่านี้เมื่อพบเห็นเป็นครั้งแรกอาจจะปรากฏความรู้สึกราวกับว่ามีการสร้างขึ้นโดยอาศัยเครื่องจักรหรือทำขึ้นโดยไม่ต้องใช้ความคิดและทำซ้ำ ๆ กัน แต่ในข้อเท็จจริงพระพิมพ์เหล่านี้ได้เกิดมาจากการสร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันอย่างมากมาย รวมทั้งมักจะมีการสร้างขึ้นโดยการจำเพาะเจาะจงสำหรับสถานที่แห่งหนึ่งแห่งใดหรือเทวดาองค์หนึ่งองค์ใดเป็นการเฉพาะเป็นพิเศษด้วย พระพิมพ์จากโพธิยาเป็นจำนวนมากได้แสดงภาพของพระพุทธเจ้าประทับนั่งภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์และทรงเรียกร้องให้พื้นแผ่นดินเป็นประจักษ์พยาน โดย “คาถาของพระพุทธศาสนา” ที่กล่าวนั้นไม่เคยสูญหายไปจากพระพิมพ์เหล่านี้เลย บนพระพิมพ์บางชิ้นได้ปรากฏคาถานั้นอยู่ภายใต้บัลลังก์ของพระพุทธเจ้า พระพิมพ์บางชิ้นได้แสดงภาพของพระพุทธเจ้าประทับอยู่ตรงกลางโดยรอบพระองค์มีภาพของสลุบรายล้อมอยู่หลายองค์ ด้านล่างของพระพุทธองค์มีคาถานั้นปรากฏอยู่ พระพิมพ์บางชิ้นได้แสดงภาพของพระพุทธเจ้า “กำลังทรงหมุนวงล้อแห่งพระธรรม” ในสวนกวางที่สารนาถ ภาพของกวางสองตัวและภาพของวงล้อหรือธรรมจักรได้ปรากฏอยู่ภายใต้พระบาทของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นภาพที่เหมือนกันกับที่ปรากฏขึ้นในประติมากรรมขนาดใหญ่ของรูปแบบเดียวกันนี้ ถึงแม้ว่าฉากของภาพเหตุการณ์ในพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าทั้งสองฉากหรือสองเหตุการณ์นี้จะเป็ภาพเหตุการณ์ที่ได้ปรากฏความนิยมชมชอบเป็นพิเศษที่โพธิยาก็ตาม แต่ก็ได้ปรากฏว่าเนื้อหาสาระของภาพเหตุการณ์อื่น ๆ ได้รับการกดประทับไว้ในพระพิมพ์เหล่านี้เช่นกัน โดยได้ปรากฏตัวอย่างของพระพิมพ์เป็นจำนวนมากที่กดประทับด้วยภาพของมาริจิ ซึ่งทรงเป็นเทพีของพุทธศาสนาที่ได้มีการค้นพบภาพสลักบนสลุบจำลองด้วยเช่นกัน⁹⁴

ในขณะที่ลัทธิมหายานปรากฏในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก โดยมักจะเป็นพระพิมพ์ที่ทำด้วยดินดิบและค้นพบในเจดีย์สถานหรือถ้ำที่ใช้เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา พระพิมพ์เหล่านี้ส่วนใหญ่แสดงภาพของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพีตาม

⁹⁴ Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya”, in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Figs. 12-13 and p. 71.

ระบบความเชื่อของลัทธิมหายาน พระพิมพ์เหล่านี้สามารถที่จะจำแนกออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 22 แบบ คือ

1) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมหรือพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท มีทั้งรูปสี่เหลี่ยมยอดโค้งมน รูปสี่เหลี่ยม และรูปทรงอื่น ๆ อีกหลายรูปทรง เป็นพระพิมพ์แบบที่ค้นพบอย่างกว้างขวางบนคาบสมุทรมหานที การวางภาพมีสองระดับ คือ ตอนบนแสดงภาพพระพุทธรูปสามองค์ประทับนั่งสมาธิ ส่วนด้านล่างแสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทภายใต้ต้นไม้ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานธรรม ทั้งสองข้างของพระพุทธรูปเจ้ามีพระโพธิสัตว์ประทับยืนแบบตรีภักค้อยู่ข้างละองค์ เป็นภาพที่คงจะมีเจตนาที่จะแสดงภาพพระพุทธรูปองค์แสดงสังฆธรรมแก่พระพุทธรูปองค์อื่น ๆ และพระโพธิสัตว์ ตามระบบความเชื่อของลัทธิมหายาน ตามที่ปรากฏในคัมภีร์สังฆธรรมปุณณทริกสูตรว่า พระพุทธรูปองค์ได้ประทานคำสั่งสอนบนยอดเขาคิชฌกูฏหรือยอดเขาแฉ่ง ใกล้กรุงราชคฤห์ โดยมีพระโพธิสัตว์มาเฝ้าถึงแปดหมื่นองค์ โดยมีพระโพธิสัตว์มัญชุศรีและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรวมอยู่ด้วย⁹⁵ หลังจากที่พระพุทธรูปประทานธรรมแล้ว ได้เสด็จเข้าสู่สมาธิ ได้ปรากฏรัศมีของแสงกระจายออกมาจากอุณาโลมไปยังพุทธเกษตรต่าง ๆ หนึ่งหมื่นแปดพันแห่ง⁹⁶ นอกจากนี้คัมภีร์ดังกล่าวยังกล่าวด้วยว่า พระพุทธรูปเจ้าศากยมนีได้ทรงประกาศว่า พระองค์เองทรงเป็นพระพุทธรูปองค์เดียวกันกับพระอมตะพุทธรูปเจ้าที่ได้ทรงตรัสรู้มาแล้วในอดีตอันไม่มีที่สิ้นสุด และทรงดำรงอยู่เพื่อจะทรงสั่งสอนพระธรรมบนเขาคิชฌกูฏจนชั่วกาลปาวสาน โดยคัมภีร์ดังกล่าวได้กล่าวว่า คำสั่งสอนในสมัยแรกของพระพุทธรูปองค์ได้นำไปสู่การตรัสรู้ โดยการปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติ สิ่งมีชีวิตทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นพระโพธิสัตว์ มนุษย์ หรือสัตว์ ก็สามารถที่จะบรรลุนิพพานได้ โดยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนในสังฆธรรมปุณณทริกสูตร โดยเขาเหล่านั้นมีธาตุของความเป็นพุทธะที่สามารถจะบรรลุนิพพานได้อยู่ทุกคน เนื่องจากนิพพานนี้ไม่ได้เป็นเพียงการหลุดพ้นจากความทุกข์เท่านั้น แต่ยังหมายถึงความรู้แจ้งอันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระพุทธรูปเจ้าทั้งปวงอีกด้วย รวมทั้งคัมภีร์นี้ได้สรรเสริญถึงผลบุญของการสั่งสอนและการได้สดับพระสูตรนี้ รวมไปถึงความศรัทธาที่มีต่อพระสูตรนี้ สำหรับพระพิมพ์แบบที่กล่าวนี้และพระพิมพ์แบบที่คล้ายคลึงกันนี้ ได้มีผู้ตีความหมายไว้ว่าเป็นภาพแสดงตอนปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี⁹⁷ ตามคัมภีร์ในภาษาสันสกฤตชื่อทิวาวทาน โดยคัมภีร์นั้นได้กล่าวว่า พระพุทธรูปองค์ได้เสด็จพระ

⁹⁵ H. Kern, trans., *The Saddharma – Pundarika or Lotus of the True Law* (Oxford : Clarendon Press, 1884), pp. 3-8.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ George Coedes, "Siamese votive tablets," *Journal of the Siam Society* XX (1926) : 150-187.

ราชดำเนินอยู่ในอากาศ มีเปลวไฟปรากฏทางตอนบนของพระวรกาย และมีน้ำตกลงมาจากตอนล่าง พญานาคสององค์ คือ นันทะและอุปนันทะ ได้ถวายดอกบัว ซึ่งพระพุทธองค์เสด็จขึ้นไปประทับและทรงทำสมาธิ โดยมีพระอินทร์และพระพรหมประทับเฝ้าอยู่ด้วย จากการเสด็จเข้าสู่สมาธิ จึงได้บังเกิดพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก บางองค์ประทับนั่งบนดอกบัว บางองค์ลอยอยู่ในอากาศ โดยทรงแสดงปางต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกัน ถ้าหากว่าพระพิมพ์แบบนี้หรือแบบอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกันนี้แสดงความหมายของเหตุการณ์ตอนมหาปฎิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีแล้ว พระพุทธรูปที่อยู่ในระดับตอนบนทั้งสามองค์ควรจะแสดงปางต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกัน

จากลักษณะทางประติมาวิทยาของพระพิมพ์ที่มีรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทเคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์สององค์นี้ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์กำลังประทานธรรมแก่พระโพธิสัตว์ ตามที่ได้มีการกล่าวไว้ในสังฆกรรมปุณณทริกสูตร ในเจดีย์สถานหรือถ้ำเขากทะเล อำเภอมือเมือง จังหวัดพัทลุง ได้มีการค้นพบพระพิมพ์ดินเผาในรูปแบบดังกล่าว คือ ภาพของพระพุทธองค์ประทับนั่งห้อยพระบาท ปางทรงแสดงธรรมอยู่บนบัลลังก์ตรงกลางของภาพ โดยประทับอยู่ใต้ต้นไม้และแวดล้อมด้วยพระโพธิสัตว์และสรรพสัตว์ในโลกทั้งสาม เหนือขึ้นไปมีพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิปรากฏอยู่ โดยมีลักษณะพื้นฐานคล้ายคลึงกันกับภาพสลักที่ด้านหน้าของเจดีย์สถานหรือถ้ำการลิ (Karli) และเจดีย์สถานหรือถ้ำหมายเลข 90 ที่กันเหรี (Kanheri) ในประเทศอินเดีย โดยเจดีย์สถานทั้งสองแห่งนี้สร้างขึ้นในลัทธิมหายาน มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 12 ⁹⁸ โดยในเจดีย์สถานทั้งสองแห่งได้ปรากฏภาพของพญานาคที่โผล่จากใต้สมุทร เพื่อรองรับเสาที่เป็นแกนหรือศูนย์กลางของโลกและมีดอกบัวอยู่เบื้องบน รองรับพระพุทธบัลลังก์ที่ตั้งอยู่ในกึ่งกลางอากาศ แวดล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ที่เสด็จลงมาจากสวรรค์เช่นเดียวกัน เหนือต้นไม้มีพระพุทธรูปเจ้าอีกองค์หนึ่งประทับอยู่ อันอาจจะหมายถึงพระอมตพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงเป็นพระผู้ประทับอยู่เป็นชั่วนิรันดร์ พระพิมพ์ในรูปแบบนี้หรือรูปแบบที่คล้ายคลึงกันนี้ได้มีการค้นพบในเจดีย์สถานหลายแห่งในคาบสมุทรมไทยและได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 เจดีย์สถานที่สำคัญ ได้แก่ ถ้ำเขานาบน้ำ อำเภอมือเมือง จังหวัดกระบี่ ถ้ำเขากทะเล อำเภอมือเมือง จังหวัดพัทลุง และถ้ำเขาชุมทอง อำเภอเอนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

2) พระพิมพ์ภาพพระพุทธเจ้าปางสมาธิ เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม แสดงภาพพระพุทธเจ้าปางสมาธิประทับนั่ง ดินเผา อายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13 พระพุทธรูปประทับนั่ง

⁹⁸ See Sheila L. Weiner, *Ajanta : Its place in Buddhist art* (Berkeley : University of California Press, 1977), Pls. 59, 100 and 101.

ขัดสมาธิราบ ทรงแสดงปางสมาธิ ด้านข้างของพระองค์มีสถูปข้างละองค์ เป็นสถูปทรงสูง ตรงกึ่งกลางของสถูปเป็นทรงหม้อน้ำ ถัดขึ้นไปเป็นฉัตรซ้อนกันหลายชั้น ถัดออกไปจากสถูปมีพระโพธิสัตว์ประทับยืนแบบตรีภักค์ทั้งสองด้าน ด้านละองค์ ด้านบนแสดงภาพดอกบัวบานขึ้นรองรับสถูป ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งปางสมาธิบนปัทมาสน์ข้างละองค์⁹⁹

3) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัย เป็นพระพิมพ์รูปวงกลม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าตากยมุนีประทับนั่งขัดสมาธิราบ ทรงแสดงปางมารวิชัย มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 พระองค์ประทับนั่งบนบัลลังก์ในวิมาน ทั้งสองด้านมีพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ข้างละองค์ โดยพระโพธิสัตว์ประทับในวิมานหลังพระองค์ ทางด้านขวาสุดของวิมานมีธรรมจักรประดิษฐานบนเสารูปสี่เหลี่ยม ส่วนด้านซ้ายสุดของวิมานมีสถูปองค์หนึ่ง ด้านล่างมีภาพสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ยังเวียนว่ายในสังสารวัฏ มีจารึกปรากฏอยู่ทางด้านล่างของวิมาน คือ จารึกคาถา “เข ธรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต¹⁰⁰

4) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางนาคปรก เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าตากยมุนีประทับนั่งปางสมาธิ มีนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานเหนือพระเศียร ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ข้างละองค์ พระโพธิสัตว์ประทับยืนแบบตรีภักค์ ตอนบนเป็นภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งปางสมาธิจำนวนสามองค์ มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13¹⁰¹

5) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางแสดงธรรม เป็นพระพิมพ์รูปกลม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าตากยมุนีประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางทรงแสดงธรรม พระหัตถ์ซ้ายทรงวางบนพระเพลา ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ที่อยู่ในท่าอัญชลิมูทรา ทำด้วยดินดิบ มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15¹⁰²

6) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางแสดงธรรม เป็นพระพิมพ์รูปโค้งมน แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าตากยมุนีประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางแสดงธรรม พระเศียรมีพระรัศมี มีพระโพธิสัตว์ขนาบสองข้าง ที่กรอบของพระพิมพ์มีจารึกปรากฏอยู่ ทำด้วยดินดิบ จารึก

⁹⁹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 335.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 380.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 382.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน.

สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต มีเนื้อหาเกี่ยวกับคาถา “เย ธรรมาฯ” มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ¹⁰³

7) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปเจ้าไวโรจนะ เป็นพระพิมพ์รูปไข่ แสดงภาพของพระพุทธรูปเจ้าไวโรจนะประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ทั้งสองทรงแสดงปางปฐมเทศนา มีพระรัศมี มีประภาณฉัตรล้อมรอบพระองค์ ทำด้วยดินเผา มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ¹⁰⁴

8) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะ เป็นพระพิมพ์รูปกลม แสดงภาพของพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปัทมาสน์ ทรงแสดงปางสมาธิ ทางด้านขวามีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน และด้านซ้ายมีพระโพธิสัตว์มหาสถามปราชิตะประทับยืน พระโพธิสัตว์ทั้งสององค์ประทับยืนในท่าตรึงคัมภ์ปัทมาสน์ ด้านล่างของพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะมีรูปก้านบัว และมีจารึกคาถา “เย ธรรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤตสลักอยู่โดยรอบเส้นรอบวงของพระพิมพ์ชิ้นนี้ มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 ¹⁰⁵

9) พระพิมพ์ภาพอัญมณหาโพธิสัตว์หรือพระโพธิสัตว์แปดองค์ เป็นพระพิมพ์รูปวงรี ยอดแหลม มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระพุทธรูปเจ้าไวโรจนะประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนบัลลังก์ที่มีขอบนอกประดับด้วยลายลูกประคำ รองรับด้วยดอกบัว ขนาบข้างด้วยสถูปทั้งสองข้าง พระหัตถ์ทั้งสองทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา รอบพระองค์รายล้อมด้วยพระโพธิสัตว์จำนวนแปดองค์ พระโพธิสัตว์แต่ละองค์ประทับนั่งบนปัทมาสน์และทรงแสดงท่าด้วยพระหัตถ์ในท่าต่าง ๆ กัน โดยมีศิริจักรโดยรอบพระเศียรทุกองค์ โดยพระโพธิสัตว์แปดองค์ทรงเป็นสัญลักษณ์ของทิศทั้งแปด ส่วนพระพุทธรูปเจ้าไวโรจนะเป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์ ซึ่งในคัมภีร์มหาไวโรจนะสูตรกล่าวว่า พระองค์ทรงเป็นผู้ประกาศธรรมแก่พระโพธิสัตว์ทั้งปวง พระโพธิสัตว์ทั้งแปดองค์ ได้แก่ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อากาศครรภ์ พระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระโพธิสัตว์กสิคิครรภ์ พระโพธิสัตว์สรรวนิรณวิศกัมภิน พระโพธิสัตว์ไมเตรยยะ พระโพธิสัตว์สมันตภัทร และพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ซึ่งเมื่อรวมกับพระพุทธรูปเจ้าไวโรจนะแล้วก็เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล ¹⁰⁶ (ภาพที่ 20)

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 379.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.

10) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์ห้าองค์ (ชำรุด) เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 พระพิมพ์ชิ้นนี้ชำรุดหักหายไปไม่น้อย เท่าที่ยังคงหลงเหลืออยู่เป็นภาพพระโพธิสัตว์ห้าองค์ทรงประทับยืนอยู่ทางด้านซ้ายของบัลลังก์ ทุกองค์ประทับยืนทำตริภังค์ ทรงยกพระหัตถ์ขวาขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายทรงเท่าที่พระโสณิส่วนตอนบนของภาพแสดงภาพหมู่เทวดาหรือเทพชุมนุม¹⁰⁷

11) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา เป็นพระพิมพ์รูปกลมขอบแหลม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร พระองค์ทรงมีพระวรกายสมส่วน ที่พระเศียรมีประภามณฑลล้อมรอบ ประทับนั่งบนปัทมาสน์ในท่ามหาราชลีลา (ท่านั่งจำลองแบบพระราชา โดยทรงยกขาข้างหนึ่งขึ้น และขาอยู่ในลักษณะงอที่เข่า ส่วนขาอีกข้างหนึ่งพับราบอยู่กับพื้น) พระหัตถ์ขวาทรงทอดไว้บนพระชานุที่ยกสูงขึ้น โดยพระหัตถ์นี้ทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงเหยียดยันกับปัทมาสน์และทรงถือดอกบัว ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ โดยมีพระพุทธรเจ้าอมิตาภะประทับอยู่ทางด้านหน้าพระเกศา ทรงมีกรรองศอเป็นเครื่องประดับ ทางเบื้องขวาของพระองค์มีสตุป ทางด้านซ้ายของพระองค์มีดอกไม้ม¹⁰⁸

12) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ เป็นพระพิมพ์รูปวงรีขอบแหลม อายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร พระองค์ทรงมีพระวรกายท้วม ประทับนั่งบนปัทมาสน์ในท่าลิตาสนะ พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร โดยทรงวางพระหัตถ์นี้ไว้ที่พระชานุขวา พระหัตถ์ซ้ายทรงวางไว้เบื้องหลังพระขงฆ์และทรงถือดอกบัวบาน ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีพระพุทธรเจ้าอมิตาภะประทับอยู่ทางด้านหน้าพระเกศา ทรงมีกรรองศอ ด้านขวาของพระองค์มีดอกไม้ม เบื้องหลังพระเศียรมีสิริจักร มีจารึกล้อมรอบพระวรกายสองแถว¹⁰⁹

13) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืน เป็นพระพิมพ์รูปวงรีขอบแหลม มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืน โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายค่อนข้างผอม ประทับยืนในท่าตริภังค์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัวบาน ทรงพระภูษายาวกรอมข้อพระ

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 380.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 393.

บาท คาดสายัณโญปวิตเฉียงพระวรกายทางพระอังสาขวา ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ ทางเบื้องขวาของพระองค์มีสฎูป ทรงมีศิรจักรรอบพระเศียร ¹¹⁰

14) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืนกระหนาบด้วยเทพี เป็นพระพิมพ์รูปวงรีขอบแหลม มีอายุอยู่ในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืน โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายอวบอ้วน ประทับยืนในท่าตรึงคัมภ์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัวบานทรงคาดสายัณโญปวิตเฉียงพระวรกายทางพระอังสาขวา ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะประดับทางด้านหน้าพระเกศา ทรงกระหนาบด้วยเทพีสององค์ คือ ด้านขวาของพระองค์ ได้แก่ พระนางศยัมมิตรา ส่วนทางด้านซ้ายของพระองค์ ได้แก่ พระนางภคภูฏา โดยพระนางภคภูฏานี้ทรงเป็นบริวารของพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ ¹¹¹

15) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร ประทับนั่ง เป็นพระพิมพ์รูปวงกลมขอบแหลม มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายสมส่วน ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวามือทรงถือพวงลูกประคำ พระหัตถ์ขวาล่างทรงแสดงปางประทานพร โดยทรงวางไว้ที่พระชานุ พระหัตถ์ซ้ายบนทรงถือหนังสือ พระหัตถ์ซ้ายล่างทรงถือดอกบัวบาน ด้านข้างของดอกบัวมีสิ่งของคล้ายวัชระ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะประทับอยู่ทางด้านหน้าของพระเศียร ด้านหลังพระเศียรมีประภาณฉัตรที่มีฉัตรอยู่ด้านบน ทรงมีกรรณและพาหุรัด ทรงมีสายัณโญปวิตเฉียงพระวรกายทางพระอังสาซ้าย ทางเบื้องขวาของพระองค์มีสฎูปและจารึกคาถา “เข ธรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครีและภาษาสันสกฤต ¹¹²

16) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหกกร ประทับนั่ง เป็นพระพิมพ์รูปวงกลมขอบแหลม มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหกกร โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายผอม ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวามือทรงถือลูกประคำ พระหัตถ์ขวาล่างจะทรงถือดวงแก้ว พระหัตถ์ขวาล่างทรงแสดงปางประทานพร โดยทรงวางไว้ที่พระชานุ พระหัตถ์ซ้ายบนจะทรงถือหนังสือ พระหัตถ์ซ้ายล่าง

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 330.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน.

¹¹² เรื่องเดียวกัน. หน้า 332.

ทรงทอดอุยบนปีทมาสน์หลังพระชนม์และน่าจะทรงถือดอกบัว ทรงมีศิริจักรเบื้องหลังพระเศียร ล้อมรอบพระวรกายด้วยจารึกคาถา “เข ธรรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต¹¹³

17) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิบสองกร ประทับยืน เป็นพระพิมพ์รูปกลมขอบแหลม มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิบสองกร ประทับยืนบนปีทมาสน์ พร้อมด้วยบริวารสองคน คือ เปรตสุกิมุขและหัยครีพอยู่เบื้องล่าง พระหัตถ์ขวาบางพระหัตถ์ทรงแสดงปางประทานอภัยและปางประทานพร ส่วนพระหัตถ์ซ้ายบางพระหัตถ์ทรงถือดอกบัวและหม้อน้ำ พระเศียรมีศิริจักรรองรับ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปขมามงกุฎ ด้านหน้าพระเกศามีพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะประทับอยู่¹¹⁴

18) พระพิมพ์ภาพนางปรัชญาปารมิตา เป็นพระพิมพ์รูปวงรีขอบแหลม มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 แสดงภาพนางปรัชญาปารมิตาสีกร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนดอกบัว พระหัตถ์หน้าทั้งสองข้างทรงแสดงปางประทานธรรมหรือปางปฐมเทศนา โดยพระหัตถ์อยู่ในระดับพระอุระ ส่วนพระหัตถ์หลังทั้งสองข้างทรงเหยียดมาวางบนพระชานุทั้งสองข้าง ทางด้านขวาของพระนางเป็นภาพสตุป ส่วนด้านซ้ายเป็นภาพดอกบัว พระนางทรงเป็นเทวีแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง ซึ่งมีปางที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพระนาง คือ ปางปฐมเทศนา และมีสัญลักษณ์เป็นหนังสือวางอยู่บนดอกบัวสีน้ำเงินในระดับเดียวกันกับพระกรณซ้าย ได้เคยมีการค้นพบแม่พิมพ์โลหะของพระพิมพ์ในลักษณะเดียวกันนี้ในเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย¹¹⁵

19) พระพิมพ์ภาพสตุป เป็นพระพิมพ์ที่มีภาพของสตุปอยู่ตอนบนเพียงองค์เดียว ไม่มีภาพอื่นใดประกอบ ส่วนตอนล่างเป็นจารึกคาถา “เข ธรรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14¹¹⁶ โดยพระพิมพ์ภาพสตุปดังกล่าวนี้มีความคล้ายคลึงกันกับพระพิมพ์ภาพสตุปหลายชิ้นที่มีการค้นพบที่มหาวิทยาลัยนาแลนดา¹¹⁷

¹¹³ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.

¹¹⁵ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 170-171.

¹¹⁶ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 394.

¹¹⁷ See Hiranand Sastri, *Nalanda and its epigraphic material* (Delhi : Sri Satguru Publications, 1942), Pls. I (b) and II (a).

20) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์เมตไตรย เป็นพระพิมพ์รูปวงกลมขอบแหลม มีอายุอยู่ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์เมตไตรย ประทับนั่งในท่าลีลาสนะบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร โดยพระหัตถ์อยู่ที่พระชานุ พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกนาคบุษปะ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีสถูปซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระองค์อยู่ทางด้านหน้าพระเกศา ทรงสวมกะบังหน้า ทรงมีกรรองศอ มีจาริกสองแถวล้อมรอบพระองค์ โดยจาริกเรียงกันอยู่เป็นรูปโค้ง¹¹⁸

21) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์มัญชุศรี เป็นพระพิมพ์รูปวงรีขอบแหลม มีอายุอยู่ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวาทรงยกขึ้นในระดับพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายทรงเท้าอยู่ที่พระชงฆ์ โดยพระหัตถ์นี้ทรงถือดอกบัวด้วย ทรงสวมศิราภรณ์ มีจาริกล้อมรอบพระวรกาย โดยจาริกเรียงกันเป็นรูปโค้ง¹¹⁹

22) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์สิทธิชัยกวีระ เป็นพระพิมพ์รูปวงรีขอบแหลม มีอายุอยู่ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์สิทธิชัยกวีระหรือพระโพธิสัตว์มัญชุศรีขณะที่ทรงเป็นพระกุมาร ประทับนั่งในท่ามหาราชาลีลา โดยทรงยกพระชงฆ์ขวาขึ้นวางบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร โดยพระหัตถ์นี้อยู่ที่พระชานุขวา พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่บนปัทมาสน์ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปทรงที่เรียกว่าปฏิจจระหรือทรงผมที่มีห้าปอย¹²⁰

ประเภทที่สี่ ได้แก่ จาริกหลักธรรม ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีโพธิยาที่กล่าวมา ได้มีการค้นพบแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กที่มีการกดประทับไว้ด้วยคาถาหรือหลักธรรมเนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยโบราณวัตถุเหล่านี้เป็นโบราณวัตถุอย่างหนึ่งที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา คาถาหรือหลักธรรมที่มีการกดประทับหรือจารึกไว้บนแผ่นดินเหนียวเหล่านี้มีหลายอย่าง จาริกหลักธรรมอย่างหนึ่งที่มีการค้นพบมาก คือคาถาที่เรียกว่าธารณี แผ่นดินเหนียวที่มีการกดประทับไว้ด้วยธารณีหรือจารึกธารณีเหล่านี้ได้มีการค้นพบว่า ได้มีการบรรจุไว้ภายในสถูปรูปแบบหนึ่ง ซึ่งสถูปแบบนี้บางทีอาจจะเคยมีการบรรจุศพของมนุษย์ไว้ภายใน โดยจารึกธารณีเหล่านี้ได้มีการบรรจุไว้ภายในสถูปที่มีการบรรจุศพเหล่านั้นเพื่อเป็นหลักประกันสำหรับการประสพโชคดีบางประการในการไปเกิดใหม่ จารึกธารณีเหล่านี้

¹¹⁸ สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 6 (2529) : 2333. (รูปที่ 51).

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2333 (รูปที่ 52).

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2333 (รูปที่ 53).

เป็นโบราณวัตถุที่มีการบรรจุไว้ด้วยพลังอำนาจอันลึกลับหรือเป็นโบราณวัตถุที่จะทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองผู้เป็นเจ้าของ ไม่ว่าจะเป็นในขณะที่ผู้เป็นเจ้าของจะยังคงมีชีวิตอยู่หรือถึงแก่กรรมไปแล้วก็ตาม ธารณีเป็นคาถาหรือหลักธรรมที่ประกอบด้วยข้อความสั้น ๆ โดยข้อความนั้นอาจจะเป็นคำพูดหรือคำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง โดยปกติแล้วข้อความนั้นมักจะเป็นข้อความที่พระพุทธรองค์ทรงเป็นผู้ตรัสไว้ ดังตัวอย่างของข้อความที่ปรากฏบนจารึกธารณีชิ้นหนึ่งที่เรียกว่า “วิมโลสนิสะธารณี” (Vimalosnisa Dharani) ซึ่งเป็นจารึกที่ได้มีการกดประทับไว้บนแผ่นดินเหนียวที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีโพธิคยา มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 14 ทำด้วยดินเผา¹²¹ เป็นจารึกที่ทำขึ้นเพื่อการอุทิศถวายสำหรับพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ภายหลังจากที่พระองค์ได้ทรงทูลขอให้พระพุทธรเจ้าทรงสั่งสอนพระองค์เกี่ยวกับวิธีการในการทำให้งดเจตยะ (Chaitya) ซึ่งในที่นี้หมายถึงสถูปมีพลังอำนาจขึ้น¹²² ธารณีที่ได้มีการกดประทับไว้บนแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กในลักษณะเช่นนี้ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในสถานที่หลายแห่ง โดยมีลักษณะเช่นเดียวกันกับแผ่นดินเหนียวหรือจารึกประเภทนี้ที่ค้นพบที่โพธิคยา โดยจารึกเหล่านี้ได้ใช้อักษรที่มีลักษณะงดงามและชัดเจน เป็นรูปแบบของอักษรที่ใช้กันในพุทธศตวรรษที่ 14 โดยข้อความในจารึกดังกล่าวมีคำแปลดังนี้

ขอแสดงความเคารพต่อเนื้อแท้ของพระตถาคตทั้งมวล โอ แก่นแท้ของพระองค์ได้ส่งแสงสว่างออกมา และจากการผ่านทางแสงสว่างนั้นจะส่งผลให้บุคคลได้รับการดึงดูดให้เข้าไปใกล้แก่นแท้ของพระพุทธรเจ้าสูงสุด (Ultimate Buddha) ตัวท่านเองจะได้รับการทำให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากสิ่งชั่วร้ายทั้งปวงที่อยู่รอบรอบ โอ อุษณิษะ ผู้ปราศจากจุดแห่งความด่างพร้อย มลทิน หรือความมัวหมอง (Spotless Ushnisha) โอ อุษณิษะ ผู้บริสุทธิ์สะอาด (Pure Ushnisha)¹²³

ข้อความในจารึกข้างต้นนี้มีความสัมพันธ์โยงใยกันกับพระโพธิสัตว์ที่เป็นเทพองค์หนึ่งที่ทรงมีพระนามว่าวิมโลสนิษะ ซึ่งทรงมีพระนามอีกอย่างหนึ่งว่าอุษณิษะไม่มีจุด (Spotless Ushnisha) จุดในที่นี้หมายถึงจุดแห่งความด่างพร้อย มลทิน และความมัวหมอง ข้อความดังกล่าวนี้นับเป็นข้อ

¹²¹ Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya”, in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 14, p.70.

¹²² Gregory Schopen, “The Bodhigarbhalankaralaks and Vimalosnisa Dharanis in Indian inscriptions,” *Wiener Zeitschrift für die Kunde Sudasiens* XXIX (1985): 144.

¹²³ Simon D. Lawson, *A catalogue of Indian Buddhist clay sealings in British Museums*, p. 47.

ความที่มีความแพร่หลายรู้จักกันดีที่สุดข้อความหนึ่งอย่างแท้จริง ซึ่งได้หมายรวมไปถึงการปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของชาวทิเบตด้วย ในคัมภีร์บางเล่มได้ปรากฏข้อความดังกล่าวบางส่วนด้วย โดยปรากฏควบคู่กันกับคำอธิบายของอาจารย์ชาวอินเดียที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13 ที่มีนามว่าสหชลิตะ (Sahajalita) โดยคัมภีร์ฉบับนี้ได้มีการค้นพบที่ตันจัวร์ (Tanjur)¹²⁴

ในมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ ในเจดีย์สถานหรือถ้าที่เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนาหลายแห่งได้มีการค้นพบว่ามีดินดิบบางชิ้นที่ได้รับการตกแต่งให้มีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกันกับดินดิบที่ใช้ทำพระพิมพ์ดินดิบที่กล่าวมา แต่บนดินดิบดังกล่าวนี้ได้ปรากฏเฉพาะจารึกอยู่ภายในวงกลมประทับอยู่ บางชิ้นมีจารึกดังกล่าวอยู่ในวงกลมวงเดียว โดยไม่มีภาพอื่นใดประกอบจารึกเหล่านี้ใช้อักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นจารึกที่มีข้อความแปลว่า “เข ธรรมา” จารึกหลักธรรมแบบนี้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากทั้งในประเทศอินเดียและประเทศศรีลังกา¹²⁵ โดยในประเทศอินเดียนอกจากจะมีการค้นพบคาลาดังกล่าวที่มีการจารึกไว้บนแผ่นดินดิบดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบมนตร์หรือคาถาอันลึกลับที่เรียกว่าธารณีจารึกไว้บนแผ่นดินดิบในลักษณะเดียวกันนี้เป็นจำนวนมากด้วย ดังกรณีที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีโพธิยาที่กล่าวมา¹²⁶

ประเภทที่ห้า ได้แก่ แม่พิมพ์ ในบริเวณชุมชนโบราณสทิงพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ได้มีการค้นพบแม่พิมพ์ของพระพิมพ์ภาพท้าวชุมพลชั้นหนึ่ง เป็นโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นแม่พิมพ์ที่ทำด้วยสำริด มีขนาดสูง 5.70 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมัสยิมาวาส จังหวัดสงขลา แม่พิมพ์ชิ้นนี้แสดงภาพของท้าวชุมพลประทับนั่งในท่าลีลาสนะเหนือปัทมาสน์ โดยมีอุทุมพรค้ำเอียงอยู่ที่พระบาท พระองค์ประทับนั่งอยู่ภายในซุ้มที่ประกอบด้วยวงโค้งสามวง รวมทั้งได้มีการค้นพบพระพิมพ์จากแม่พิมพ์ในรูปแบบเดียวกันนี้ที่ชวากลางกลาง ปัจจุบันจัดแสดง ณ

¹²⁴ Ibid., p. 44.

¹²⁵ See Hiranand Sastri, *Nalanda and its epigraphic material*, Pl. II (b).

See Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya,” in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 9, p. 69.

¹²⁶ See Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya,” in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 14, pp. 70-72.

พิพิธภัณฑ์สถานโซโน บูดอย (Sono Budoyo Museum) ในเมืองยอกยาคาร์ตา (Yogyakarta) ประเทศอินโดนีเซีย¹²⁷

ประเภทที่หก ได้แก่ ศิลจารึก ในขณะที่ลัทธิมหายานปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบศิลจารึกที่สำคัญหลักหนึ่ง คือ ศิลจารึกที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “ศิลจารึกวัดเสมามือ” หรือ “ศิลจารึกหลักที่ 23” ซึ่งค้นพบที่วัดเสมามือ (คู่แฝดกับวัดเสมาชัย) ภายในเขตมณฑลแห่งราชธานีหรือเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ถนนราชดำเนิน ในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 28) ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้รับสั่งให้มีการเคลื่อนย้ายไปยังกรุงเทพมหานคร และปัจจุบันได้จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เป็นศิลจารึกที่สลักด้วยหินทรายสีแดง โดยสลักเป็นแผ่นที่มีทรวดทรงเป็นใบเสมา ขนาดกว้าง 50 เซนติเมตร สูง 104 เซนติเมตร หนา 9 เซนติเมตร สลักด้วยอักษรหลังปัลลวะภาษาสันสกฤต เมื่อ พ.ศ. 1318 โดยสลักทั้งสองด้าน ด้านแรกมี 29 บรรทัด และด้านที่สองมี 4 บรรทัด ได้เคยมีการอ่านและการแปลมาแล้วหลายครั้ง โดยนายสิทธิ เป็นผู้อ่านเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 30 เมษายน 2450 หลังจากนั้นได้มีผู้อ่าน แปล และตีพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง เช่น นายยอร์ช เซเดส์ เมื่อ พ.ศ. 2472, ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร เมื่อ พ.ศ. 2510 และนายชะเอม แก้วคล้าย เมื่อ พ.ศ. 2526 ส่วนนายจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ได้แปลสรุปคำจารึกของศิลจารึกหลักนี้ เมื่อ พ.ศ. 2526 โดยผลการอ่านและการแปลของนายยอร์ช เซเดส์ เป็นดังนี้¹²⁸

คำจารึก

ด้านที่ ๑

- บรรทัดที่ ๑ วิสารินฺญา กิรุตฺตยา นยวินยเสารุขยุสฺรุตสมกฺษมา
- บรรทัดที่ ๒ ไชรยุตฺตยาตฺตยุมติยาตฺตยุมกฺษมา ปรี ยสุยา
- บรรทัดที่ ๓ กุรานฺตา ภาวนกฺษมา กิรุตฺตวิสรา มยฺฆาสุ ตารานํ สรทิ
- บรรทัดที่ ๔ ตูหิณํ โสริว ราจา // คุณานามาธารสฺ ตูหิณทริ
- บรรทัดที่ ๕ กุณฺธาภิกรฺจา คุณฺดาณฺยานํ ปุสฺสามปี ชคตฺย สตุ ตุงค

¹²⁷ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 52 and 168-169.

¹²⁸ กรมศิลปากร . *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1* (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ . 2529), หน้า 187-203.

- บรรทัดที่ ๖ ยศสาม มณีน้า ภูริณำ ทูตภิกุทนต์ วานิว มหา
 บรรทัดที่ ๗ นุ มณิ โขยติรฤเลทขาวลยิรสาณจาปี ผณินาม //
 บรรทัดที่ ๘ ธนวิกลตาพหุนิชวาลาวิกฤษปีตาศยา ยม
 บรรทัดที่ ๙ ภิปิตา เย เต สุวาสตยัม ปรี สมุปากตา หุรทมิ
 บรรทัดที่ ๑๐ ว ฅชานิตยา โศษย์ ปุรสนนศุภามภสั สวิตริต
 บรรทัดที่ ๑๑ ปตยคุเร เสวย สโรชร โชรณม // ฅณภฤตมุป
 บรรทัดที่ ๑๒ ฅมย ยั ฅณณายาม (นุชน) รามนุนา สมั สมณดาต
 บรรทัดที่ ๑๓ มฐสมยมิวามรเกสราทุยาศุ ศรียมธิกานุทเทม
 บรรทัดที่ ๑๔ หีรุเหทุระ // ชยดยั ศรีวิชเยนุรราชา
 บรรทัดที่ ๑๕ สมณตราจารุจิติฅมาสนศึระ ปุรศตตธรมมสทธิร โตนุฅมเขน
 บรรทัดที่ ๑๖ วินิรมมิโต วิศวสฤเชว ยตนาต // ศรีวิชเยศวรภูปติ
 บรรทัดที่ ๑๗ เรษคุโณฆะ ฅยิติตลสรววมณตณฤโปตตม เอกะ
 บรรทัดที่ ๑๘ สฤาปีต ไอยฎิกเคหวรตฺรยเมตต ฅชกรมารนิ
 บรรทัดที่ ๑๙ สุตนพหุริณิวาสั // สนตตเมตต ตรีสมยไจตยนิเกต
 บรรทัดที่ ๒๐ นุ ทศทิกวสฤตสรววชิโนตตมทตตม สรววชฅมलगु
 บรรทัดที่ ๒๑ ฅรกุสิศวรนุ ตรีภววิภูติวิเศษทมมรปทม //
 บรรทัดที่ ๒๒ ปุณรปี ชยนุตนา มา ราสฤวิโร นฤเปณ สุนิยฤตะ สตุ
 บรรทัดที่ ๒๓ ปตฺรยมสฤกรววิตยตสฤตทิทนตถา ฤฤตวาน // สวริต
 บรรทัดที่ ๒๔ สมิ สฤจจิโยย ฅมิฤตริภุจนามตสฤ สฤวระ อิชฎิกไจ
 บรรทัดที่ ๒๕ ฅยทวิตยั ไจตยตริตยานุติเก ฤฤตวาน // วฤทฐยา
 บรรทัดที่ ๒๖ ปุเต ศากราเช มุณินวรสไกรุมมาธไวกาทศาเห สฤเกล โโก
 บรรทัดที่ ๒๗ ลีรลเฅน ฤฤฤสฤตสฤเต จารยุมณชฤตริารยเย เทเว
 บรรทัดที่ ๒๘ นุทราเฅน จ ศรีวิชยนฤปดินานยฤยติสฤตตเมน ไตร
 บรรทัดที่ ๒๙ โลไฅยกาฅรยจินตตามณิพุช อิว สฤาปีตาสตูป (วะ)

ด้านที่ ๒

- บรรทัดที่ ๑ สวสฤติ โย เสา ราชาริราชสฤสฤทริปุณณฐวานต สวริโยป
 บรรทัดที่ ๒ ไมกสฤ เสวาชฤกะ กานตลฅมมยา สรทมลศสิ มนุฅนถาโก วปู
 บรรทัดที่ ๓ ฅมณ วิษณุวาโยย เศษสรววริมทวณศจ ทวิตยสฤ สวศฤคยา เสา
 บรรทัดที่ ๔ ย สฤเลนทรวุฅสปรณนิตะ ศรีมหาราชนามา ตสฤ จ สฤลรา.....

คำแปล
ด้านที่ ๑

(พระเจ้ากรุงศรีวิชัย) พระองค์ทรงพระคุณประสิทธิ คือ วินัยคุณความประพฤติ เคารพคุณ ความสุภาพ ศรัทธคุณความรู้ สมนคุณความทน กษมคุณความเพียร ไชยคุณความกล้าหาญ อดทนคุณความบริจาค ทนคุณความสง่า มติคุณความฉลาด ทนคุณความเมตตาจิตต์ พระองค์ซึ่งประกอบด้วยคุณทั้งนั้นเป็นอาทิ มีพระเกียรติ ปราศจากเหตุอันตราย แลเวลาแพร่หลาย ..(ต่างประเทศ)... บังเกิดความเสื่อมแห่งพระเกียรติของพระราชอื่น ๆ คุณดั่งแสงดาวเสื่อมลงไปเมื่อพระจันทร์อุทัยเมื่อฤดูศราท (คือระดูใบไม้ร่วง)

พระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิด ไซ้แต่เท่านั้นในโลกนี้พระองค์ยังเป็นที่พึ่งของสาธุชนอันมีชื่อเสียงเลื่องลือ อันประกอบด้วยคุณที่ส่งแสงราวกับว่าแสงยอดเขาพระหิมาลัย อุปมาดังมหาสมุทรซึ่งล้างความชั่ว มิใช่เป็นแต่บ่อเกิดแห่งแก้วมุกดา เพชร พลอย ทั้งปวงเท่านั้น ยังเป็นที่พึ่งของพวคนาคอันมีศีรษะประดับด้วยแสงแก้ว

ผู้ใดมีใจร้อนรุ่มด้วยเปลวเพลิง คือ ความอยากจน เข้ามาสู่พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์เป็นที่พึ่ง อุปมาดังช้างเวลาเคครื้อนไปสู่หนองอันมีน้ำใสเต็มไปด้วยเกสรดอกบัว

สาธุชนทั้งหลายมาจากทั่วทุกแห่ง เมื่อใดเข้าสู่พระองค์ผู้ทรงพระคุณคล้ายกับพระมุนีก็ได้รับสิ่งอันประเสริฐ อุปมาดังบรรดาต้นไม้มีต้นมะม่วงแลต้นพิบูลเป็นอาทิ เวลาระดมธุสมย์ก็ได้รับสิริอันประเสริฐยิ่งนัก

พระเจ้ากรุงศรีวิชัยมีชัยชนะแลพระสิริขาว พระองค์มีวาสนาอันรื้อด้วยเพลิงรัศมีซึ่งเกิดขึ้นจากพระราชแห่งประเทศใกล้เคียง พระองค์นี้ พระพรหมได้อุตสาห์บันดาลให้บังเกิดราวกับว่าทรงพระประสงค์ที่จะทำให้พระธรรมมั่นคงในอนาคตกาล

พระเจ้ากรุงศรีวิชัยผู้เป็นเจ้าแห่งพระราชทั้งหลายในโลกทั้งปวง ได้ทรงสร้างปราสาทอิฐทั้งสามนี้ เป็นที่บูชาพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือดอกบัว (คือปทุมปาณี) พระผู้ผจญพระยามารแลพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือวชิระ (คือวชรปาณี)

ปราสาททั้งสามนี้จามราวกับว่าเพชรในอุเขาอันเป็นมลทินของโลกทั้งปวง แลเป็นที่บังเกิดความรุ่งเรืองแก่ไตรโลก พระองค์ได้ถวายแก่พระชินราช ประกอบด้วยพระสิริอันเลิศกว่าพระชินะทั้งหลายซึ่งสถิตอยู่ในทศทิศ

ภายหลังทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชสดวิระ ชยันตะ สร้างพระสถูปสามองค์
เมื่อ (ชยันตะ) ถึงมรณะภาพแล้ว พระสดวิระ อธิมุกติ ผู้เป็นศิษย์ ได้สร้างพระเจดีย์อิฐ
สององค์ใกล้ปราสาททั้งสาม

(มหาศักราช) ๖๕๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ มาฆมาส เดือน ๖ เมื่อเวลาพระอาทิตย์พร้อมกับพระ
ศุภรอุทัยในดาวกรกฎ พระเจ้ากรุงศรีวิชัย พระองค์มีรูปสัณฐานคล้ายกับเทวราชแลประกอบด้วย
สิริอันประเสริฐยิ่งกว่าพระราชอื่น ๆ พระองค์ส่งแสงรัศมีราวกับว่าแก้วจินดามณี ทรงเอาพระทัย
ใส่ในไตรโลก ได้สร้าง.....พระสถูป.....

ด้านที่ ๒

พระองค์ผู้เป็นเจ้าแห่งพระราชาทังปวง ทรงเชษฐาภาพคล้ายกับพระอาทิตย์ ทรงบำบัด
ความมิดมัวฝูงศัตรูของพระองค์ รูปสัณฐานของพระองค์งามราวกับว่าพระจันทร์ อันปราศจาก
มลทินเมื่อฤดูศราท หรือพระกามเมื่อเอาปฏิสนธิในโลกนี้ หรือพระนารายณ์...ทรงเป็นหัวหน้า
แห่งไศเลนทรวงศ์ ทรงพระนามศรีมหाराช....

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับพุทธศาสนา ลัทธิมหายานที่มีอายุอยู่ใน
ระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 ที่ค้นพบภายในระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศว
นิกายแห่งรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวมา ผู้วิจัยมีความเห็นว่าได้แสดงให้เห็นพัฒนาการของพุทธศาสนา
ลัทธิมหายานภายใต้ระบบมณฑลแห่งรัฐตามพรลิงค์ในระบะเวลาดังกล่าวหกประการ คือ
ประการแรก ด้านความสำคัญ พุทธศาสนาลัทธินี้ได้แพร่กระจายเข้าไปอยู่ภายในมณฑลต่าง ๆ
ของลัทธิไศวนิกายแห่งรัฐได้อย่างทั่วถึงและกินบริเวณกว้างขวางยิ่งกว่าพุทธศาสนาลัทธิหินยาน
นิกายเถรวาทที่ได้เคยปรากฏมาก่อนหน้านี้ แม้ว่าจะปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่สั้นกว่านิกายเถ
รวาทที่กล่าวมาก็ตาม อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่า การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าลัทธิมหายานมีระบบ
ความเชื่อหลายประการที่คล้ายคลึงกันกับระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกาย โดยเฉพาะระบบความ
เชื่อที่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ และพิธีกรรมต่าง ๆ ส่งผลให้ลัทธิมหายานได้รับการต้อนรับจาก
ประชาชนในมณฑลต่าง ๆ ของลัทธิไศวนิกายแห่งรัฐได้อย่างผสมกลมกลืนมากยิ่งขึ้นกว่าที่พุทธ
ศาสนานิกายเถรวาทเคยได้รับ และด้วยเหตุนี้ เมื่อระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายได้คลี่คลายลง
ในรัฐแห่งนี้ในพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ได้ส่งผลให้ลัทธิมหายานเสื่อมถอยลงตามไปด้วย จึงเป็น
สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ลัทธิมหายานดำรงอยู่ในรัฐแห่งนี้ด้วยระยะเวลาอันสั้น ในขณะที่
ลัทธิหินยานได้มีวิวัฒนาการสืบต่อลงมาอย่างยาวนาน ประการที่สอง ด้านลักษณะแห่งการแพร่

กระจาย แม้ว่าลัทธิมหายานจะแพร่กระจายไปปรากฏภายในมณฑลต่าง ๆ ของรัฐได้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น แต่ลักษณะการแพร่กระจายก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับกรณีของนิกายเถรวาท คือ อัตราส่วนของความหนักแน่นของการแพร่กระจายในแต่ละมณฑลไม่เท่าเทียมกัน และปรากฏขึ้นในมณฑลแห่งราชธานีเบาบางกว่าในมณฑลที่อยู่ห่างออกไปจากราชธานี ประการที่สาม ด้านผลกระทบต่อชุมชน ลัทธิมหายานได้มีส่วนอย่างสำคัญในการก่อให้เกิดการรวมตัวของชุมชนภายในมณฑลของรัฐได้มากกว่าลัทธิเถรวาท อันสะท้อนให้เห็นได้จากการที่ได้ปรากฏชุมชนใหม่ขึ้นในระบอบภายในมณฑลของรัฐหลายแห่ง ชุมชนเหล่านั้นมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อนที่ชัดเจน และปรากฏอิทธิพลของลัทธิมหายานอย่างหนาแน่น ชุมชนโบราณในลักษณะนี้มีอยู่ในหลายบริเวณของรัฐ เช่น บริเวณลุ่มแม่น้ำตรัง ในเขตอำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง และบริเวณลุ่มแม่น้ำตาปี ในเขตอำเภอนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น รวมทั้งยังเป็นพลังผลักดันให้ชุมชนเมืองในมณฑลของรัฐหลายแห่งรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้น อย่างกรณีของเมืองที่ตั้งอยู่ภายในมณฑลลุ่มแม่น้ำตาปี ในเขตอำเภอไชยาและอำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองที่ตั้งอยู่ภายในมณฑลลุ่มทะเลสาบสงขลา ในเขตอำเภอร่อนค้อ อำเภอสทิงพระ และอำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา เป็นต้น ประการที่สี่ ด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ในระยะนี้ลัทธิมหายานได้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นภายในมณฑลแห่งรัฐได้อย่างกว้างขวางกว่านิกายเถรวาท โดยเฉพาะการใช้ถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติมาดัดแปลงหรือปรับปรุงเป็นศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนาที่เรียกว่าเจดีย์สถาน การปรากฏขึ้นของเจดีย์สถานในปริมาณมากในบริเวณที่กว้างขวางของรัฐในระยะนี้ อาจจะสันนิษฐานได้ว่าในบริเวณชุมชนอันเป็นที่ตั้งของเจดีย์สถานเหล่านี้ ได้กลับกลายเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญของมณฑลแต่ละแห่งของรัฐ โดยเฉพาะการผลิตผลิตภัณฑ์ประเภทของป่า เครื่องเทศ สมุนไพร และผลิตผลทางการเกษตรชนิดอื่น ๆ ซึ่งเป็นสินค้าที่สำคัญสำหรับมณฑลแต่ละแห่ง ด้วยเหตุนี้ การแพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางของลัทธิมหายานดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้มณฑลแต่ละแห่งของรัฐมีความมั่งคั่งและรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้น ประการที่ห้า ด้านการahunจากรัฐ ศิลจารึกหลักที่ 23 (ศิลจารึกวัดเสมามือง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318 และค้นพบภายในมณฑลแห่งราชธานีของรัฐที่ได้กล่าวมา ได้สะท้อนให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้นเทพ - กษัตริย์แห่งรัฐได้ทรงสนับสนุนพุทธศาสนา ลัทธิมหายานภายในรัฐ เช่นเดียวกันกับที่เคยเป็นมาในการทรงสนับสนุนนิกายเถรวาทภายในรัฐมาในระยะก่อนหน้านี้ ตามความที่ปรากฏในศิลจารึกหลักที่ 27 (ศิลจารึกวัดมเหยงคณ์) ดังกล่าวมา และประการสุดท้าย ด้านความสัมพันธ์กับต่างแดน ลัทธิมหายานได้ปรากฏขึ้นในระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ในขณะที่รัฐแห่งนี้ได้ก้าวขึ้นไปสู่ความรุ่งโรจน์สูงสุดยุคหนึ่งภายใต้ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ โดยมีเมืองท่าแห่งรัฐในมณฑลหลายแห่งเป็น

เมืองท่าที่สำคัญของระบบการค้านานาชาติดังกล่าวในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 โดยเฉพาะเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกูระบุรี จังหวัดพังงา รวมทั้งความรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นของเส้นทางข้ามคาบสมุทรของรัฐ ได้ส่งผลให้ลัทธิมหายานจากแหล่งต่าง ๆ หลังไหลเข้าสู่รัฐแห่งนี้ และมีการแลกเปลี่ยนทางศิลปะและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวางระหว่างรัฐตามพริตต์แห่งนี้กับรัฐอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และเอเชียตะวันออก

ตามพริตต์ : รัฐศูนย์กลางพุทธศาสนานิกายลัทธิลังกาวงศ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา พุทธศาสนาเถรวาทหิโนยานจากประเทศศรีลังกาได้เผยแพร่เข้าสู่รัฐตามพริตต์ครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง แม้ว่าจะเคยปรากฏมาก่อนหน้านี้แล้วหลายศตวรรษ ดังที่ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปอิทธิพลของศิลปะแบบอมราวดีของอินเดียหรือศิลปะแบบอนุราชปุระตอนต้นของศรีลังกาบนคาบสมุทรแห่งนี้ในช่วงแรกของพัฒนาการของพุทธศาสนาบนคาบสมุทรแห่งนี้จำนวนหลายองค์ก็ตาม โดยพุทธศาสนาจากศรีลังกาในช่วงหลังนี้มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “นิกายลังกาวงศ์” หรือ “ลัทธิลังกาวงศ์” หรือ “นิกายเถรวาทสิงหล” นิกายลังกาวงศ์ได้รุ่งโรจน์ขึ้นอย่างรวดเร็วและแพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในรัฐแห่งนี้ โดยมีนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางของนิกายนี้ รวมทั้งยังส่งอิทธิพลไปยังดินแดนที่อยู่รอบอีกด้วย โดยได้รุ่งเรืองสืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ในช่วงระยะเวลานี้ นิกายลังกาวงศ์ได้ส่งอิทธิพลอย่างขนานใหญ่ต่อศิลปวัฒนธรรมในรัฐแห่งนี้ ส่งผลให้เกิดศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของนิกายนี้หลายด้าน โดยเฉพาะด้านสถาปัตยกรรมในการสร้างสรรค์สถูปที่มีรูปแบบทางศิลปะอันโดดเด่น จนกลายเป็นรูปแบบทางศิลปะที่มักจะรู้จักกันโดยทั่วไปว่า “สถูปทรงลังกา”

ในพุทธศตวรรษที่ 12 ศาสนาพุทธได้มีความเข้มแข็งในดินแดนทุกส่วนของอินเดียอย่างแท้จริง พระภิกษุเหียนจิ่ง ซึ่งเป็นผู้จาริกแสวงบุญชาวจีนผู้หนึ่งที่ได้เดินทางเข้ามายังอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 12 และเป็นผู้ที่ได้ศึกษาในประเทศอินเดียด้วย ได้บันทึกไว้ในรายงานของท่านว่าในเวลานั้นค่อนข้างที่จะมีอารามที่ถูกทิ้งร้างไว้น้อยมาก แต่ศูนย์กลางที่มีความรุ่งโรจน์ของพุทธศาสนาได้ปรากฏขึ้นโดยกระจายกันอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ศูนย์กลางเหล่านี้มีเป็นจำนวนมากและกินบริเวณที่กว้างใหญ่ไพศาล อย่างไรก็ดี จากการศึกษาทางโบราณคดีในระยะที่ผ่านมาทำให้ทราบเรื่องราวที่แน่นอนเกี่ยวกับการที่สถานที่เหล่านั้นต้องประสบกับการบอบคล้อยลงในทุกภูมิภาคในช่วงระยะเวลาหลายศตวรรษหลังจากนั้นลงมา เจดีย์สถานหรือถ้ำที่มีการเจาะสลักเข้าไปในภูเขา

ด้วยฝีมือของมนุษย์เพื่อใช้เป็นวัดหรือศาสนสถานในพุทธศาสนาแหล่งสุดท้ายที่ “เอลโลรา” (Ellora) ล้วนแล้วแต่เป็นเจดีย์สถานที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 13 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่ร่วมสมัยกันกับการสร้างศาสนสถานขนาดมหึมาหลายแห่งที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ขึ้นมาในบริเวณใกล้เคียง ส่วนในภาคใต้ของประเทศอินเดียศาสนสถานที่ทำด้วยหินของศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมากได้เริ่มต้นการสร้างสรรค์ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 11 แต่นับตั้งแต่ช่วงเวลานี้เป็นต้นมาไม่เคยมีการก่อสร้างศาสนสถานที่ยิ่งใหญ่ที่เนื่องในพุทธศาสนาขึ้นมาในบริเวณนี้ ครั้นในช่วงหลังปี พ.ศ. 1143 พุทธศาสนาในภาคใต้ของประเทศอินเดียได้ค่อย ๆ ปล่อยให้ผู้นับถือเสื่อมใสศรัทธาถูกรอบงำโดยศาสนาพราหมณ์ของบรรดานักบุญชนชาติทมิฬ (Tamil) อย่างไรก็ตามพุทธศาสนาก็ได้ละทิ้งอิทธิพลเอาไว้ในส่วนที่เกี่ยวกับลัทธิการนับถือพระเจ้าองค์เดียว (Theism) ของชนชาติทมิฬ โดยการบำรุงคำจูงให้เกิดปรัชญาความคิดเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าแห่งความเมตตา กรุณาพระองค์หนึ่ง ¹²⁹

การบุกรุกเข้าโจมตีของพวกฮันขาว (White Hun) ในพุทธศตวรรษที่ 11 ได้มีการล้างผลาญอารามของพุทธศาสนาที่ตั้งอยู่ในคันธาระเป็นจำนวนมาก พุทธศาสนายังคงสืบเนื่องความรุ่งโรจน์ต่อมาในบริเวณที่ใกล้เคียงกับกัศมีระหรือแคชเมียร์ แต่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย (Shaivism) ได้กลับกลายเป็นศาสนาที่มีการผสมหรือคลุกเคล้าเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสถานที่แห่งนั้น ในที่สุดบรรดาผู้ปกครองของมุสลิมได้เข้าทำลายล้างพุทธศาสนาของกัศมีระในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนในบริเวณแคว้นสินธุ (Sindh) บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา และบริเวณแคว้นโอริสสา พุทธศาสนาได้รุ่งโรจน์สืบมาจนกระทั่งมุสลิมผู้บุกรุกได้ทำลายล้างอารามต่าง ๆ และสังหารชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ลงอย่างมากมายเหลือคณานับ ในขณะที่นาลันทาได้ถูกปล้นสะดมและถูกเผาผลาญอย่างย่อยยับในปี พ.ศ. 1741 ถึงแม้ว่าพุทธศาสนาจะยังคงมีการสืบเนื่องในด้านการปฏิบัติหน้าที่และการใช้สอยสืบต่อมาในมาตราส่วนเล็ก ๆ ที่ถูกย่อด้านลงด้วยช่วงระยะเวลาหลายทศวรรษก็ตาม แต่ก็ได้ถูกเหยียบย่ำซ้ำเติมจากเหล่าผู้ปล้นสะดมชาวมุสลิม ในที่สุดได้ทำลายล้างสถาบันพุทธศาสนาลงอย่างถอนรากถอนโคน

¹²⁹ See Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p.100.

See A. Aiyappan and P.R. Srinivasan, *Story of Buddhism with special reference to South India* (Madras : Government of Madras, 1960), pp. 1-76.

See Aparna Banerji, *Traces of Buddhism in South India* (Calcutta : Scientific Book Agency, 1970), pp. 1-59.

พุทธศาสนายังคงดำรงชีวิตอยู่ด้วยความอ้อยอิ่งต่อมาด้วยชั่วระยะเวลาเพียงไม่กี่ศตวรรษในฐานะของลัทธิความเชื่อของท้องถิ่นอย่างหนึ่งในแคว้นพิหาร เบงกอล และโอริสสา จนกระทั่งในที่สุดได้สูญหายไป ส่วนในภาคใต้ของเทศอินเดีย ศูนย์กลางที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งของพุทธศาสนาตั้งอยู่ที่กาญจีปุรัม (Kancipuram) หรือคอนจีเเวอร์ม (Conjeeveram) และในช่วงระยะเวลาที่ล่วงมาอย่างในพุทธศตวรรษที่ 20 ชุมชนของพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทชุมชนหนึ่งก็ยังคงดำรงอยู่ในสถานที่แห่งนั้น¹³⁰

นักวิชาการมักจะกล่าวกันว่า พุทธศาสนาได้อันตรธานไปจากประเทศอินเดีย เพราะศาสนาใหม่นี้ไม่มีลักษณะใจกว้าง ไม่ฉลาด ไม่สุ่มรอบคอบ และได้ค่อย ๆ ลาดลงไปสู่การกลายกลายเป็นศาสนาที่ตกอยู่ภายใต้กระบวนการของการทำให้เป็นศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู (Hinduized) ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงต้องสูญเสียดุลยภาพสำหรับการแยกให้เห็นถึงการดำรงอยู่ที่แยกออกจากกันได้ สิ่งทีกล่าวนี้นี้เป็นส่วนหนึ่งของความเป็นจริงที่ดีที่สุด พุทธศาสนาลัทธิมหายานค่อนข้างที่จะเป็นปรปักษ์กับลัทธิการนับถือพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาฮินดู บุคคลที่เป็นพระโพธิสัตว์ผู้ครองเรือน (Householder – Bodhisattva) แต่ละคนได้ตั้งสัตย์ปฏิญาณตนเองว่าจะไม่กลัวความตายอันเนื่องมาจากการไม่กระทำเคารพสักการะต่อพระวิษณุและพระศิวะ รวมทั้งได้ปรากฏรายงานว่าอารยเทวะ (Aryadeva) ได้เข้าไปในเทวาลัยในอินเดียภาคใต้แห่งหนึ่ง แล้วดึงเอาพระเนตรออกมาจากประติมากรรมรูปเคารพของพระศิวะปางคูร่ายองค์หนึ่ง หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความจงเกลียดจงชังซึ่งกันและกันเช่นนี้ยังคงปรากฏอยู่จนกระทั่งถึงราวปี พ.ศ. 1543 อันเป็นช่วงเวลาที่ได้ปรากฏหลักฐานว่า ครอบครัวของพราหมณ์ชาวเบงกอลครอบครัวหนึ่งได้ต่อต้านอย่างแข็งขันต่อการแต่งงานของบุตรสาวของตนกับนาโรปะ (Naropa) เนื่องจากนาโรปะมาจากครอบครัวของชาวพุทธครอบครัวหนึ่ง ในระยะเวลาเดียวกันนี้ ชาวกัสมีระได้แสดงให้เห็นว่าได้มีการแข่งขันชิงดีชิงเด่นกันระหว่างพุทธศาสนา ศาสนาเชน และนิกายต่าง ๆ ของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะการแข่งขันกันในด้านแก่นแท้ของศาสนาแต่ละศาสนา โดยหลักฐานเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นทั้งความรู้สึกรังเกียจอันรุนแรงเกี่ยวกับความแตกแยกกันอย่างเด่นชัดระหว่างนิกายต่าง ๆ และความมีน้ำใจในการผูกไมตรีกัน พื้นฐานของความเป็นจริงในสิ่งที่ปรากฏขึ้นข้างต้นนี้ คือความเป็นจริงที่ว่าสถาบันพุทธศาสนาได้บ่มเพาะและปลูกฝังให้เกิดความเจริญเติบโตขึ้นในลักษณะที่มีตนเองเป็นศูนย์กลาง อนุรักษนิยม และไม่สนองตอบต่อความต้องการของประชาชนทั่วไป ส่ง

¹³⁰ See V.B. Mishra, *Religious beliefs and practices of North India during the early Mediaeval Period* (Leiden : Brill , 1973), pp. 1-96.

See Jean Naudou , *Buddhists of Kashmir* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1980), pp. 1-74.

ผลให้อารามที่ยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมากไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการบริจาคด้วยศรัทธาต่ออารามตามกำลังความสามารถ แต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของอสังหาริมทรัพย์ที่เป็นที่ดินและการพระราชทานทรัพย์ของพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยเหตุนี้ อารามเหล่านั้นจึงจะเลยในการที่จะบำรุงค้ำจุนการสนับสนุนช่วยเหลือจากประชาชนทั่วไป ในที่สุดได้กลับกลายเป็นการแยกออกจากกันจากประชาชนในชนบทในแต่ละท้องถิ่นที่อารามตั้งอยู่ จนกระทั่งเมื่ออารามเหล่านั้นได้สูญเสียการสนับสนุนช่วยเหลือจากพระเจ้าแผ่นดินหรือเมื่อถูกบุกกรุกเข้าทำลายล้าง ประชาชนโดยทั่วไปก็ให้ความสนใจแค่เพียงเล็กน้อย ไม่ว่าจะเป็นการให้ความสนใจในการสงวนรักษาไว้ซึ่งพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือการบูรณะฟื้นฟูคณะสงฆ์ก็ตาม¹³¹

ส่วนศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาแห่งการเคารพนับถือพระผู้เป็นเจ้า เป็นศาสนาที่มีเทวาลัยและวัดขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก เป็นศาสนาที่ต้องประสบกับความอ่อนแอเนื่องจากการถูกบุกกรุกโจมตีและเหยียบย่ำทำลายจากมุสลิมเช่นเดียวกัน แต่ในทุกหมู่บ้านตำบลยังคงมีพราหมณ์ประจำอยู่ โดยพราหมณ์เหล่านี้มีความจำเป็นมากสำหรับการให้บริการในชุมชนเหล่านั้น เพราะต้องเป็นผู้กระทำพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เป็นพิธีกรรมสำหรับชีวิตของประชาชนในชุมชน โดยเฉพาะพิธีกรรมที่เนื่องในวัฏจักรของชีวิต (Life – Cycle Rite) รวมทั้งลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ที่เน้นการอุทิศถวายเพื่อการแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีและเลื่อมใสศรัทธาได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางโดยการปฏิบัติหน้าที่ของเหล่านักร้องที่ทำหน้าที่ร้องเพลงสรรเสริญที่เร่ร่อนพเนจรไปยังทุกหนทุกแห่ง เหล่านักร้องเหล่านี้ได้บรรลุความสำเร็จสูงที่สุดในการปฏิบัติหน้าที่ของตน โดยประสบความสำเร็จโดยที่ไม่มีใครเทียบได้ในบรรดาผู้ที่หลงเหลืออยู่จากการจ้องล้างจ้องผลาญดังกล่าวในที่หมายหรือจุดมุ่งหมายในวงแคบ ๆ ตามที่กำหนดไว้ในแผนการของตน โดยไม่มีการละทิ้งหน้าที่และอย่างต่อเนื่อง ส่วนผู้นับถือพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน นิกายตันตระ ได้พเนจรร่อนเร่และภิกขาจารไปเหมือนกันกับนักร้องเพลงของศาสนาพราหมณ์ที่ได้กล่าวมา โดยพุทธศาสนิกชนของนิกายตันตระเหล่านี้ได้กระทำให้ลัทธิกรรมในลัทธิความเชื่อของพวกตนที่สื่อออกมาโดยเพลงสรรเสริญหรือเพลงสวดภาษาพื้นเมืองได้รับความนิยมชมชอบและแพร่หลายในหมู่ชนไม่น้อยไปกว่าที่ปรากฏในศาสนาพราหมณ์ที่กล่าวมา เนื่องจากเป็นสิ่งที่มีชีวิตชีวาและมีเสน่ห์ดึงดูดใจไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน อันแท้ที่จริงแล้วหรือทรงที่เป็นหลักธรรมคำสั่งสอนในศาสนาที่เป็นที่นิยมชมชอบกันอย่างแพร่หลายในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และนิกายซุฟี (Sufi) ซึ่งเป็นนิกายหนึ่งของศาสนาอิสลามที่ถือกำเนิดขึ้นในประเทศเปอร์เซีย ล้วนแล้วแต่ได้มีการใช้ศัพท์สามัญ

¹³¹ See Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, **The Buddhist religion : A historical introduction**, p.101.

มุ่งหมายทั่วไป จิตวิญญาณขั้นพื้นฐาน และการให้กำลังใจเบื้องต้นร่วมกัน อย่างไรก็ตาม ได้เคยมีการตั้งข้อสังเกตว่าการมีกฎอย่างเคร่งครัดของศาสนาอิสลามและการมีสิ่งอันลึกลับจนไม่อาจจะเข้าถึงได้ของนิกายซุนนีย์ ครั้งหนึ่งได้เคยมีความขัดแย้งกันและเป็นอิสระต่อกัน ปรากฏการณ์อย่างเดียวกันนี้บางทีอาจจะเหมือนกันกับที่ได้ปรากฏขึ้นภายในพุทธศาสนา ประเพณีปฏิบัติที่เป็นความสามารถพิเศษที่กล่าวมาของนิกายคันถระไม่ได้ยั่งยืนอยู่อย่างยาวนานนักภายหลังจากที่ได้มีการล้มล้างระบบมาดยาริปไต (Bureaucracy) ของวัดหรือของพระภิกษุสงฆ์¹³²

จากการศึกษาในศตวรรษที่ผ่านมา ทั้งจากการศึกษาโดยอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีที่ฝังอยู่ภายใต้พื้นดินที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและจากหลักฐานประเภทเอกสารโบราณ ส่งผลให้ค้นพบเรื่องราวทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนาที่น่าสนใจบางตอนว่า พุทธศาสนาในดินแดนแห่งหนึ่งที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันโดยตรงกับพุทธศาสนาในประเทศอินเดียในระยะหลังลงมา คือ พุทธศาสนาในเอเชียกลาง ดินแดนในเอเชียกลางตั้งแต่ซามาร์กันท์ (Samarkand) ไปจนกระทั่งถึงตุน-ฮวง (Tun - huang) เป็นบริเวณที่มีอดีตอันรุ่งโรจน์ ในฐานะของทางหลวงที่เชื่อมระหว่างตะวันออกกับตะวันตก เส้นทางสายไหม (Silk Road) อันยิ่งใหญ่ นั้น เป็นเส้นโลหิตเส้นหนึ่งของการค้าขาย การคมนาคมขนส่ง และการติดต่อสื่อสารระหว่างศูนย์กลางแห่งอารยธรรมที่สำคัญในสมัยโบราณสามแห่ง คือ อินเดีย จีน และเมดิเตอร์เรเนียน¹³³ ในปัจจุบันนี้เอเชียกลางมีสภาพเป็นทะเลทรายแห่งหนึ่งที่มีรูปร่างเป็นรูปวงรี ซึ่งตั้งต้นขึ้นตั้งแต่ทิศตะวันออกแล้วทอดตัวไปทางทิศตะวันตก แต่ในช่วงระยะเวลาเมื่อ 2,000 ปีมาแล้ว สภาพภูมิอากาศของบริเวณนี้ จะมีความเปียกชื้นมากกว่าในปัจจุบันมาก ด้วยเหตุนี้ ในระยะเวลาดังกล่าวบริเวณนี้จึงเป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมและได้รับความโปรดปรานสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการทำเกษตรกรรม นครรัฐ (City - States) ที่สำคัญที่เป็นหลักของบริเวณนี้ที่เป็นนครรัฐที่ตั้งอยู่ในบริเวณแหล่งอุดมด้วยน้ำและต้นไม้ในทะเลทราย (Oasis) เป็นจำนวนมากได้เริ่มต้นการปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่เป็นรุ่นต้นเป็นอย่างยิ่ง คือ ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 3 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ชาวจีนได้นำมิตรไมตรีมาสู่บริเวณนี้ภายใต้ราชวงศ์ฮั่น (Han) ซึ่งปกครองประเทศจีนในระหว่างปี พ.ศ. 337-763 ส่งผลให้เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดความก้าวหน้าเจริญเติบโตต่อไปในภายภาคหน้า อย่างไรก็ตาม

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid., pp. 101 - 102.

See Arthur Walay, *Ballads and stories from Tun-huang* (London : George Allen and Unwin, 1960), pp. 27-85.

See A.H. Giles, *The travel of Fa-hsien* (Cambridge : 1877), pp. 1-55.

ก็ดี นครบางแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณพรมแดนทางด้านทิศตะวันออกได้เคยถูกทิ้งร้างเอาไว้และได้สูญหายไปกับทะเลทรายในช่วงระยะเวลาที่เป็นรุ่มรวยเป็นอย่างยิ่ง คือ ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 8 และในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ได้ปรากฏสัญลักษณ์ของความแห้งแล้งขึ้นในบริเวณนี้อย่างชัดเจน ในขณะที่กองทัพของมุสลิมได้บุกรุกเข้าเหยียบย่ำบริเวณนี้ในพุทธศตวรรษที่ 15 และพุทธศตวรรษที่ 16 นั้น มุสลิมได้ประหารชีวิตผู้คนเหลือคณานับ และได้ยับยั้งความตายให้แก่ดินแดนแห่งนี้และยุติความยืนยาวในด้านอายุของบริเวณนี้ลงอย่างแท้จริง¹³⁴

ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ศาสนาอิสลามได้ทำลายล้างวัฒนธรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาในเอเชียกลาง โดยเหล่ามุสลิมผู้เลื่อมใสศรัทธาที่คลั่งในพระอะลล่า (Allah) ได้ปล้นสะดมและทำลายบรรดาผู้เลื่อมใสศรัทธาและเจริญรอยตามพระพุทธรูปเจ้า ตลอดจนวัดวาอาราม ศาสนสถาน และคัมภีร์ของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นลงโดยสิ้นเชิง ศาสนาอิสลามได้ทุบทำลายประติมากรรมที่ประมาณค่ามิได้เป็นจำนวนมาก ตลอดจนได้พาผู้คนชาวทับลงไปบ้นจิตรกรรมฝาผนัง โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะทำลายภาพจิตรกรรมเหล่านั้นหลายแห่ง แต่ยังคงอบอุ่นใจอยู่บ้างที่ได้มีการค้นพบเศษเล็กเศษน้อยของจิตรกรรมเหล่านั้นอยู่บ้างแต่เพียงเล็กน้อย¹³⁵

ภายหลังจากช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 6 การแผ่ขยายอิทธิพลของอินเดียเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพิ่มมากขึ้น จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 13 อิทธิพลดังกล่าวได้แผ่ขยายเหยียดยาวไปทั่วทั้งดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมด คือ ตั้งแต่บริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของอินเดีย ผ่านดินแดนทั้งหมดที่ตั้งอยู่บนเส้นทางดังกล่าวไปจนกระทั่งถึงจัมปา (Champa) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอันนัม (Annam) ในประเทศเวียดนามและเกาะบาหลี (Bali) ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย (Indonesian Archipelago) โดยดินแดนเหล่านี้ทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นดินแดนที่อยู่ในกระบวนการทำให้เป็นอินเดีย (Indianized) การแผ่ขยายอิทธิพลอย่างแข็งแกร่งของอินเดีย

¹³⁴ See Benjamin Roland, *The art of Central Asia* (New York : Crown , 1974), pp. 1-79.

See Aurel Stein, *On ancient Central Asian tracks* (London : 1933), pp. 47-77.

See R.E. Emmerick, *A guide to the literature of Khotan* (Tokyo : Reiyukai, 1979), pp. 3-56.

See Aurel Stein, *Ancient Khotan* (Oxford : 1907), pp. 1-72.

¹³⁵ See Basil Gray, *Buddhist cave paintings at Tun-huang* (Chicago : University of Chicago Press, 1959), pp. 29-78.

See Aurel Stein, *Innermost Asia* (Oxford : 1928), pp. 9-88.

See Alexander Soper, *Arts of China, Buddhist cave temples, new researches* (Tokyo : Kodansha, 1969), pp. 5-30.

ได้ส่งผลอย่างสำคัญต่อวัฒนธรรมทางศาสนาและระบบความเชื่อของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ได้ปรากฏการถูกรอรับโดยศาสนาของอินเดียทั้งสองศาสนา คือ ศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ โดยศาสนาพุทธนั้นได้ปรากฏขึ้นทั้งศาสนาพุทธที่มีพื้นฐานของลัทธิเถรวาท ลัทธิมหายาน และนิกายตันตระ ในที่สุดพุทธศาสนาเถรวาทได้รับการนับถืออย่างแพร่หลาย และมีความโดดเด่นกว่าลัทธิศาสนาอื่น ๆ โดยลัทธินี้ได้ปรากฏขึ้นและดำรงอยู่ในท่ามกลางวัฒนธรรมทางศาสนาและระบบความเชื่อดั้งเดิมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ช่วงระยะเวลาที่เก่าแก่กว่าการรับพุทธศาสนาเข้ามา ตลอดจนลัทธิการถือผี (Spirit Cult) และขนบธรรมเนียมประเพณีของศาสนาพราหมณ์ มีแค่เพียงประเทศเวียดนามประเทศเดียวเท่านั้นที่ไม่ได้นับถือลัทธิเถรวาท และได้ยอมรับนับถือลัทธิมหายาน เพราะว่าเป็นดินแดนที่อยู่ใกล้ชิดและมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งในทางวัฒนธรรมกับประเทศจีน ในขณะที่ประเทศอินโดนีเซียได้กลับกลายเป็นประเทศขนาดใหญ่ที่มีประชากรนับถือศาสนาอิสลามเป็นส่วนใหญ่ภายหลังพุทธศตวรรษที่ 20 ¹³⁶

ส่วนในประเทศศรีลังกา ซึ่งเป็นประเทศที่มีความสำคัญในทางพุทธศาสนาอีกประเทศหนึ่งปรากฏว่า ก่อนที่พระธรรมทูตของพระเจ้าอโศกมหาราชจะเดินทางไปยังประเทศนี้ในพุทธศตวรรษที่ 3 นั้น ชนเผ่าอารยัน (Aryan) ได้เดินทางมาสู่เกาะศรีลังกาแห่งนี้แล้ว โดยได้เดินทางมาจากบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือหรือทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มแม่น้ำคงคา โดยได้นำเอาขนบธรรมเนียมประเพณีและสถาบันทางการเมืองการปกครองของศาสนาพราหมณ์เข้ามาด้วย ชนชาติสิงหล (Sinhala) ดังกล่าวนี้นี้ได้เข้าครอบครองและสถาปนาราชวงศ์ของตนขึ้นมาราชวงศ์หนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินของชนชาติสิงหลที่ทรงพระนามว่าพระเจ้าติสสะ (Tissa) ทรงเป็นผู้ที่พระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชและพระธรรมทูตคนอื่น ๆ ได้เปลี่ยนให้หันมานับถือพุทธศาสนา ในราวปี พ.ศ. 296 การปฏิบัติงานเกี่ยวกับการเปลี่ยนให้ประชาชนเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาอย่างแพร่หลายได้เกิดขึ้นหลายครั้งและอาศัยระยะเวลายาวนาน แต่ครั้งในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ชนชาติสิงหลได้ยอมรับนับถือพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอย่างทั่วถึงทุกหนทุกแห่ง พระเจ้าติสสะได้ทรงให้การอุปถัมภ์พระธรรมทูตและผู้สอนศาสนา รวมทั้งได้มีการสถาปนาอารามที่ยิ่งใหญ่ที่สุดขึ้นมาแห่งหนึ่ง ตลอดจนได้มีการอัญเชิญหน่อของพระศรีมหาโพธิจากโพธิคามาลูกไว้หน่อหนึ่ง โดยผู้อัญเชิญมา คือ พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งพระนางได้ทรงเป็นผู้สถาปนาสถาบันภิกษุณีหรือคณะภิกษุณีขึ้นในศรีลังกาด้วย และ

¹³⁶ Robert C. Lester, *Theravada Buddhism in Southeast Asia* (Ann Arbor : University of Michigan Press, 1973), pp. 1-55.

ได้มีการก่อสร้างพระมหาสถูปขนาคมหิมาขึ้นมาแห่งหนึ่งสำหรับการกระทำสักการบูชาของประชาชนโดยทั่วไป¹³⁷

ด้วยเหตุนี้ นับตั้งแต่ที่ได้มีการเริ่มต้นการสถาปนาคณะสงฆ์ในพุทธศาสนาในศรีลังกา ขึ้นมาเป็นครั้งแรกเป็นต้นมา คณะสงฆ์ของศรีลังกาก็ได้มีความสัมพันธ์อันแนบแน่นกับรัฐบาล ซึ่งในที่สุดศาสนานี้ก็ได้กลายมาเป็นศาสนาแห่งรัฐ โดยพุทธศาสนาไม่เคยประสบปัญหาในการที่จะยอมรับสถาบันต่าง ๆ ที่เป็นสถาบันทางการเมืองการปกครองของศาสนาพราหมณ์ของราชวงศ์ต่าง ๆ ที่เป็นผู้ปกครองศรีลังกา โดยที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงกลายกลายเป็นผู้ทรงเคารพนับถือและประพฤติปฏิบัติตามพุทธศาสนา จึงทรงมีพระบรมราชูปถัมภ์ในกิจการต่าง ๆ ของพุทธศาสนาโดยตลอด ทั้งในด้านการสร้างสรรค์งานศิลปกรรม การศึกษาเรียนรู้ การประพฤติปฏิบัติตามวัฒนธรรมพุทธศาสนา และการกระทำสักการบูชาและการประกอบพิธีกรรมตามแนวทางของพุทธศาสนา โดยพระเจ้าแผ่นดินเหล่านี้ได้ทรงก่อสร้างอารามและศาสนสถานต่าง ๆ ที่เนื่องในพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการทรงสนับสนุนช่วยเหลือในการบัญญัติกฎระเบียบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกิจการของคณะสงฆ์ ส่วนชนชั้นสูงและสามัญชนของศรีลังกาก็ได้ให้การสนับสนุนช่วยเหลือพุทธศาสนาอย่างเข้มแข็งเช่นเดียวกัน โดยพุทธศาสนิกชนกลุ่มนี้ได้เป็นผู้สร้างโบราณสถานทั้งดงามขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยโบราณสถานเหล่านั้นได้มีการประดับตกแต่งอย่างประณีตบรรจงด้วยศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนา ส่งผลให้อารามต่าง ๆ ได้กลายกลายเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมและการศึกษาเรียนรู้ของประเทศศรีลังกา สำหรับช่วงระยะเวลาที่ยาวนานนับสองพันปีที่ลัทธิเถรวาทได้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแน่นแฟ้นกับราชวงศ์ต่าง ๆ ของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มั่งคั่ง ร่ำรวย ประสพโชคดี และมีความรุ่งเรืองของสิงหล ได้ส่งผลให้ระบบอนุรักษนิยมของพุทธศาสนาดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น โดยคุณลักษณะอันเก่าแก่พื้นสมัยของศาสนาที่ได้รับการสงวนรักษาไว้ โดยอาศัยความมานะพยายามร่วมกันของบรรดาพระเจ้าแผ่นดินของสิงหลและบรรดาพระเถระในการปกป้องคุ้มครองและปกป้องรักษาคุณลักษณะเหล่านั้นของพุทธศาสนาไว้เป็นมรดกของชาติ แม้ว่าจะต้องประสบกับภัยคุกคามครั้งแล้วครั้งเล่าก็ตาม พุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา เป็นพุทธศาสนาที่มีการดำรงอยู่อย่างสืบเนื่องยาวนานกว่าพุทธศาสนาในสถานที่แห่งใดในโลก โดยตลอดช่วงระยะเวลาอันยาวนานของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของศรีลังกา เกาะศรีลังกาแห่งนี้ต้องประสบกับการตั้งอยู่บนพื้นฐานของการอาศัยอินเดียอย่างหนักหน่วง โดยเฉพาะวัฒนธรรมการรู้หนังสือ นับตั้งแต่ศตวรรษต้น ๆ ของช่วงหลังกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา ชนชาติทมิฬที่นับถือศาสนาฮินดูเป็นจำนวนมากได้หลั่งไหลกันอพยพเข้าไปอยู่ในประเทศศรีลังกา

¹³⁷ Walpola Rahula, *History of Buddhism in Ceylon* (Colombo : M.D. Gunasena, 1956), pp. 1-29.

โดยได้อพยพไปจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งอยู่ในดินแดนใกล้เคียงกันกับประเทศศรีลังกา ด้วยเหตุนั้น จึงได้ส่งผลให้ประเทศศรีลังกาต้องก้าวเข้าไปสู่การมีประชากรทั้งที่เป็นผู้นับถือศาสนาพุทธและผู้นับถือศาสนาฮินดู และอยู่ภายใต้ระบบกษัตริย์ตามรูปแบบและระเบียบแบบแผนของศาสนาพราหมณ์¹³⁸

ประวัติศาสตร์ของศรีลังกาได้แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้ที่มีความต่อเนื่องไม่ขาดสายบางประการกับผู้บุกรุกเข้าเหยียบย่ำชาวต่างชาติ โดยกองทัพของโจฬะ (Chola) จากภาคใต้ของประเทศอินเดียได้ถูกขับไล่ออกไปจากเกาะศรีลังกาในช่วงระยะเวลาที่เป็นยุคต้นเป็นอย่างยิ่งอย่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 โดยผู้ทรงขับไล่ออกไป คือ พระเจ้าแผ่นดินของสิงหลองค์หนึ่ง ซึ่งทรงกล่าวว่าการกระทำดังกล่าวของพระองค์ เกิดจากแรงกระตุ้นในการที่ทรงปรารถนาจะปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนา บรรดาพุทธศาสนิกชนบนเกาะศรีลังกาได้มีการบำรุงรักษาไว้ซึ่งการติดต่อสัมพันธ์กันกับบ้านเกิดเมืองนอนของพุทธศาสนา โดยเฉพาะการติดต่อที่ผ่านทางเมืองท่าต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย จนได้ก่อให้เกิดการค่อย ๆ ก้าวขึ้นไปสู่การที่คัมภีร์ในพุทธศาสนาทั้งหมดได้รับการถ่ายทอดและเขียนลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตลอดจนนิยายของลัทธิเถรวาทได้กลับกลายเป็นนิยายที่ได้ปรากฏความโดดเด่นขึ้น และได้ปรากฏว่าในปัจจุบันนี้รอยประทับของนิยายของลัทธิหินยานนิยานีของพุทธศาสนาของอินเดียยังคงดำรงอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 วัฒนธรรมของพุทธศาสนาได้รุ่งโรจน์ขึ้นในศรีลังกา ด้วยเหตุนั้น ในระยะหลังลงมาอีกหลายศตวรรษบรรดานักจาริกแสวงบุญชาวจีนจำนวนไม่น้อยจึงได้พบความมีชื่อเสียงดังกล่าวของศรีลังกาในประเทศที่นับถือพุทธศาสนาประเทศอื่น ๆ ของเอเชีย¹³⁹

ครั้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 8 และพุทธศตวรรษที่ 9 อิทธิพลของพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ได้เผยแพร่ไปสู่ประเทศศรีลังกา แต่พุทธศาสนิกชนของลัทธินี้ไม่ได้เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินของศรีลังกาด้วยระยะเวลาที่ยาวนานนัก ในระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามahanama (Mahanama) ซึ่งครองราชย์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10 นักวิชาการทางพุทธศาสนาจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย จำนวน 3 คน ได้เดินทางไปยังประเทศศรีลังกา ในบรรดานักวิชาการ

¹³⁸ ดู ปรีชา นุ่นสุข, ศิลปะศรีลังกา (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2541), หน้า 28-32.

See Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p. 111.

¹³⁹ Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p. 112.

เหล่านี้ มีอยู่ท่านหนึ่งที่เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงมาก คือ พระพุทธโฆษา (Buddhaghosa) ซึ่งเป็นผู้ที่มีผลงานที่มีชื่อเสียงมากขึ้นหนึ่ง คือ ผลงานที่มีชื่อว่า “ทางแห่งความบริสุทธิ์” (Path of Purity) ซึ่งเรียกกันในภาษาบาลีว่า “วิสุทธิมัคคะ” (Visuddhimagga) อันเป็นผลงานการประพันธ์ในเชิงการสำรวจเกี่ยวกับหลักธรรมหรือพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาและการฝึกฝนปฏิบัติในการกระทำสมาธิ ครั้นในราวช่วงสุดท้ายของสมัยที่มีความสำคัญยิ่งนี้ หลักธรรมของลัทธิเถรวาทได้รับการจัดไว้อย่างแน่นอน คงที่ และตายตัว¹⁴⁰

ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 ลัทธิเถรวาทได้มีการแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางจากเมืองท่าต่าง ๆ ของสิงหลที่ตั้งอยู่โดยตลอดแนวชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย รวมทั้งการศึกษาพระอภิธรรมได้มีความรุ่งโรจน์ขึ้น แต่การฝึกฝนปฏิบัติในส่วนที่เป็นการแสดงปาฏิหาริย์อันลึกลับมหัศจรรย์ยังคงปรากฏอยู่เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการสวด “ปริตตะ” (Paritta) เพื่อการปกป้องคุ้มครอง และการใช้มนตร์ คาถา คำเสก คำสาป และเสน่ห์ ลัทธิมหายานได้มีการสืบเนื่องต่อมาด้วยการสนับสนุนคำจูนของอารามแห่งหนึ่ง โดยในราวพุทธศตวรรษที่ 13 และพุทธศตวรรษที่ 14 หลักธรรมเกี่ยวกับปัญญาวารมีและพุทธศาสนานิกายตันตระได้มีแหล่งที่สำคัญที่ตั้งอยู่บนเกาะศรีลังกาแห่งหนึ่งเช่นเดียวกัน ส่วนอิทธิพลของศาสนาฮินดูได้เกาะแน่นอยู่ด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 พระเจ้าวิชัยพาหุ (Vijayabahu) จึงได้ทรงปลดปล่อยให้เกาะศรีลังกาของพระองค์เป็นอิสระจากการยึดครองของโจฬะเป็นลำดับแรก แล้วได้ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาขึ้นมาใหม่ในลำดับถัดมา รวมทั้งได้ทรงฟื้นฟูการอุปสมบทที่ถูกต้องตามบทบัญญัติของพุทธศาสนาขึ้นมาด้วย โดยระเบียบแบบแผนที่ถูกต้องสำหรับการอุปสมบทนั้น ทรงได้รับมาจากประเทศหนึ่ง ซึ่งเป็นประเทศที่ได้มีการอุปสมบทอย่างต่อเนื่องกันมาโดยไม่ขาดสาย และได้ทรงแต่งตั้งผู้อำนวยการสูงสุดสำหรับการดูแลคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย¹⁴¹

ครั้นในระยะหลังลงมการบุกรุกเข้าเหยียบย่ำของผู้นับถือศาสนาฮินดูยังคงมีความสืบเนื่องในการทำลายประเทศศรีลังกา คณะสงฆ์ในพุทธศาสนาในศรีลังกาจึงประสบกับอันตราย ในระหว่างช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 21 ประเทศนี้ต้องประสบกับความเสื่อมถอยลงในด้านรายได้ ส่งผลให้มีการลดการให้การสนับสนุนสถาบันในพุทธศาสนาตามไปด้วย ถึงแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินและชนชั้นสูงจะยังคงมีความต่อเนื่องในการให้การอุปถัมภ์คำฐต่อไปก็ตาม แต่คณะสงฆ์ก็ต้องประสบกับความอ่อนแอมากยิ่งขึ้นในทางการเงิน ทำให้บรรดาอารามที่มี

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Ibid.

ความเก่าแก่และอารามที่มีความยิ่งใหญ่ทั้งมวลต้องกลายกลายเป็นอารามที่ถูกทิ้งให้หมดความสำคัญลง มีการแตกแยกกัน และไร้วินัย จนได้นำไปสู่การทำลายความสามัคคีในคณะสงฆ์ และพระเจ้าแผ่นดินทรงมีความจำเป็นที่จะต้องทรงคัดอารามเหล่านั้นออกไป ในฐานะที่เป็นที่ไม่ทรงพึงปรารถนา ในขณะที่เดียวกันศาสนาฮินดูได้ส่งอิทธิพลต่อพุทธศาสนา ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับสถาบันต่าง ๆ และปรัชญาความคิด จนกระทั่งได้นำไปสู่การกระทำสักการะบูชาบรรดาเทพเจ้าในศาสนาฮินดูกลับกลายเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาที่เป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลาย และบรรดาเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ทรงได้รับการกระทำสักการะบูชาโดยพระเจ้าแผ่นดินและฆราวาสในงานนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ ที่ได้มีการจัดขึ้น ในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงของเกาะศรีลังกาชนชาติทมิฬที่นับถือศาสนาฮินดูเป็นกลุ่มที่มีพลั้งอำนาจมาก¹⁴²

ครั้นในระยะหลังลงมาโปรตุเกสได้เข้ายึดบริเวณที่เป็นที่ราบลุ่มของศรีลังกาในระหว่างปี พ.ศ. 2048 – 2201 โดยได้ทำลายล้างอารามในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ตลอดจนได้ขู่เชิญบังคับให้ประชาชนเปลี่ยนศาสนา โดยให้หันมานับถือคริสต์ศาสนา นิกายคาทอลิก พระเจ้าแผ่นดินของสิงหลต้องถอยร่นเข้าไปสู่เมืองแคนดี (Kandy) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเทือกเขา ซึ่งในสถานที่แห่งนั้นพระเจ้าแผ่นดินของสิงหลเหล่านั้นได้ทรงปกครองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2135 มาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2358 พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้นได้ทรงสนับสนุนค้ำจุนพุทธศาสนาอย่างสูงสุด เท่าที่สภาพแวดล้อมและทรัพยากรของพระเจ้าแผ่นดินแต่ละองค์จะเอื้ออำนวยให้ได้ ส่วนดัตช์ (Dutch) ซึ่งเป็นผู้ที่คลั่งไคล้ในคริสต์ศาสนา นิกายโปรเตสแตนต์ นิกายย่อยคัลวินิสต์ (Calvinist) และในที่สุดก็มีอังกฤษอีกชาติหนึ่ง เป็นชาติสุดท้าย ต่างก็ได้เจริญรอยตามโปรตุเกสในการบุกรุกเข้าไปยึดเกาะศรีลังกาอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของพวกตน การปกครองของชาวยุโรปที่กล่าวมาที่กินระยะเวลายาวนานนี้ ได้ก่อให้เกิดอันตรายอันยิ่งใหญ่ต่อพุทธศาสนา ภายได้สนธิสัญญาในการเข้ายึดครองเกาะศรีลังกาดังกล่าว ประเทศผู้เข้ายึดครองเหล่านั้นได้ยึดอำนาจไปจากอำนาจของกษัตริย์สิงหล โดยอังกฤษได้แสดงเจตนาที่จะปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนา แต่บรรดาผู้สอนศาสนาของศาสนาคริสต์ได้กล่าวโจมตีพุทธศาสนา ในไม่ช้าผู้แทนของพุทธศาสนาได้มีการกล่าวตอบโต้ รวมทั้งได้มีการก่อตั้งสมาคมของฆราวาสขึ้นหลายแห่ง ได้มีการก่อตั้งศูนย์กลางแห่งการฝึกฝนอบรมพระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก และการฟื้นฟูให้พุทธศาสนากลับฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งก็ได้ดำเนินไปตามแนวทางที่พึงประสงค์ ทำให้พุทธศาสนาในศรีลังกาสามารถที่จะสร้างสรรค์ผลงานทางวิชาการที่มีคุณค่าสำหรับโลกแห่งพุทธศาสนา อีกทั้งยังปรากฏว่านับตั้งแต่ได้ประสบความสำเร็จในการได้รับเอกราชในปี พ.ศ. 2491 พุทธศาสนิกชนในประเทศนี้ได้แสดงให้เห็นบทบาทที่

¹⁴² Ibid., pp. 112-113.

สำคัญและกระตือรือร้นในกิจการต่าง ๆ ของประเทศของตนและกิจการทางพุทธศาสนาของชาวเอเชีย ในปี พ.ศ. 2493 พุทธศาสนิกชนในศรีลังกาได้ก่อตั้งสมาคมพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (World Fellowship of Buddhists) ขึ้นมา โดยได้พยายามที่จะรวบเอาพุทธศาสนิกชนของทุกชาติมารวมเข้าไว้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน¹⁴³

จากที่กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้ว่าการบ้ายคล้อยลงของพุทธศาสนาในบ้านเกิดเมืองนอน คือ ประเทศอินเดีย นับตั้งแต่ราวช่วงปลายของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาจะทำให้อินเดียไม่สามารถที่จะใช้ความมานะพยายามในการกระตุ้นให้มีการจัดสงฆ์คณะผู้สอนศาสนาออกไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างแดนได้อีกต่อไปก็ตาม แต่ดินแดนหลายแห่งที่เคยได้รับพุทธศาสนาไปจากประเทศอินเดียมาในระยะก่อนหน้านี้ ได้เข้าแทนที่ในการทำหน้าที่ในการเป็นศูนย์กลางแห่งการเผยแผ่พุทธศาสนาสืบต่อไปหลายแห่ง โดยเฉพาะดินแดนในเอเชียกลางและศรีลังกา โดยในส่วนของศรีลังกานั้น ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนาไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 16 ศรีลังกาได้รับการยอมรับว่าเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนา ลัทธิเถรวาท ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ตั้งอยู่ในบริเวณอันกว้างใหญ่ตั้งแต่ประเทศพม่าไปจนถึงประเทศอินโดนีเซียได้เอาใจใส่และมุ่งมั่นที่จะเอาแบบอย่างของสถาบันต่าง ๆ ในทางพุทธศาสนาของศรีลังกา สำหรับการใช้เป็นเครื่องนำทางและแรงบันดาลใจของตน ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 17-18 อันเป็นช่วงเริ่มต้นของอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรล้านนาไทย อิทธิพลของพุทธศาสนาของศรีลังกาที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “ลัทธิลังกาวงศ์” ได้ตั้งมั่นลงอย่างมั่นคงในดินแดนที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สองแห่ง คือ แห่งแรก ได้แก่ ในบริเวณพุกาม (Pagan) และพะโค (Pegu) ของประเทศพม่า และแห่งที่สอง ได้แก่ ในบริเวณนครศรีธรรมราชหรือ “ลิกอร์” (Ligor) จากศูนย์กลางของพุทธศาสนาทั้งสองแห่งนี้ ได้ส่งผลให้ดินแดนต่าง ๆ ในประเทศไทยได้สืบสมุฏฐานของแรงบันดาลใจของศูนย์กลางของพุทธศาสนาทั้งสองนี้ ในฐานะที่ศูนย์กลางของพุทธศาสนาทั้งสองแห่งนี้ได้สร้างสรรค์แม่พิมพ์ของศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาขึ้นมา โดยแม่พิมพ์ดังกล่าวนี้มีรูปทรงและรูปแบบทางศิลปะเป็นของตนเอง โดยศิลปกรรมของอาณาจักรล้านนาไทยที่เรียกว่า “ศิลปะแบบเชียงแสน” ได้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันโดยตรงกับศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ในประเทศพม่า เพราะสภาพทางภูมิศาสตร์เอื้ออำนวย ในทำนองเดียวกันกับความสัมพันธ์กันในทางการทหาร ในขณะที่ศิลปกรรมของอาณาจักรสุโขทัยที่

¹⁴³ Ibid., p. 113.

เรียกว่า “ศิลปะแบบสุโขทัย” ได้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันโดยตรงกับศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ใน นครศรีธรรมราช เพราะอาณาจักรสุโขทัยกับอาณาจักรนครศรีธรรมราชได้สถาปนาความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แต่อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่สภาพทางภูมิศาสตร์เอื้ออำนวย ทำให้ศิลปะแบบสุโขทัยได้รับอิทธิพลจากประเพณีปฏิบัติทางศิลปกรรมของพุกามเช่นเดียวกัน โดยการรับอิทธิพลดังกล่าวได้ผ่านมาทางล้านนาไทย ซึ่งในที่สุดศิลปะแบบนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เป็นประเพณีปฏิบัติทางศิลปกรรมหรือรูปแบบทางศิลปะที่ประสบความสำเร็จอย่างเลอเลิศรูปแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นรูปแบบทางศิลปะที่เพียบพร้อมไปด้วยพื้นฐานของความเป็นศิลปะไทยอย่างแท้จริง¹⁴⁴

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างประเพณีปฏิบัติในทางศิลปะของสุโขทัยกับศรีลังกา โดยผ่านทางนครศรีธรรมราชนั้น ได้ปรากฏหลักฐานเอกสารเป็นเครื่องสนับสนุนเป็นอย่างดี โดยเอกสารดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า พ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งสุโขทัยได้ทรงนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ชาวสิงหลที่รู้จักมักคุ้นกันในบ้านทีกหรือเอกสารของไทยในตำแหน่งว่า “สังฆราช” ซึ่งเป็นผู้ปกครองสูงสุดของสงฆ์มาประจำหรือพำนักในสุโขทัย โดยมีการสร้างอารามแห่งหนึ่งขึ้นมาเป็นพิเศษสำหรับเป็นที่พำนักของพระสังฆราชดังกล่าว อารามแห่งนี้มีชื่อว่า “วัดอรุณญิก” โดยซากของศาสนสถานต่าง ๆ ในอารามแห่งนี้ยังคงปรากฏอยู่ในแหล่งโบราณคดีที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าวัดสะพานหิน การสร้างอารามแห่งนี้นับเป็นแก่นของเรื่องที่มีความสำคัญมากที่สุดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในจาริตแห่งการบันทึกลงในศิลาจารึกของไทย โดยศิลาจารึกหลักนี้นับเป็นจารึกที่มีความเก่าแก่มากที่สุดหลักหนึ่งในบรรดาจารึกที่มีการสลักด้วยอักษรไทย ซึ่งนับเป็นประติมากรรมอย่างหนึ่งของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลาจารึกหลักนี้ได้มีการสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1835 นักวิชาการโดยทั่วไปมักจะเรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า “แมกนา คาร์ตาของประเทศไทย” (Magna Carta of Thailand) โดยขบย่องให้ศิลาจารึกหลักนี้มีฐานะเท่าเทียมกันกับธรรมนูญของอังกฤษที่เรียกว่า “แมกนา คาร์ตา” ซึ่งเป็นธรรมนูญที่พระเจ้าแผ่นดินได้พระราชทานสิทธิเสรีภาพแก่พลเมืองอังกฤษในปี พ.ศ. 1758 โดยศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชหลักนี้ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับความแพร่หลายของอิทธิพลของพุทธศาสนา ลัทธิเตรวาทหรือลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ทรงเป็นผู้เผยแพร่อิทธิพลนี้ ในการนี้พระองค์ทรงได้รับคำแนะนำจากพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิของสิงหล ซึ่งได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างทุ่มเทเป็นที่สุด ทั้งในด้านความมานะพยายาม ด้านกำลัง และด้านการเสียสละเวลา นอกจากนี้ ผลกระทบจากพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ของศรีลังกายังได้รับการกล่าวถึงอย่างจำเพาะเจาะจงเป็นพิเศษในศิลาจารึกที่มีอายุอยู่ในระยะหลังลงมาอีกหลักหนึ่ง ซึ่งเป็นจารึกที่

¹⁴⁴ Ananda W.P. Guruge, “Sri Lankan influences on the art of Sukhothai and Lanna Thai,” in **The artistic heritage of Thailand** (Bangkok : Sawaddi Magazine and National Museum Volunteers, 1979), p. 120.

ได้มีการพรรณนาถึงเรื่องราวในรัชสมัยของพระราชนัดดาของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งทรงพระนามว่าพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) โดยศิลาจารึกดังกล่าวได้กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ทรงรักการพเนจรร่อนเร่ไปในป่า โดยการประทับอยู่ที่นั่นประทับอยู่ที่นี้ พระองค์ไม่ได้ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องพระกระยาหาร พระองค์ทรงปฏิบัติพระองค์ให้ทรงเป็นที่น่าเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่ง โดยทรงยึดถือการประพฤติปฏิบัติตามแบบอย่างของลักษณะท่าทางและกิริยามารยาทของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ของสิงหล ซึ่งนักวิชาการบางท่านได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับประเพณีปฏิบัติดังกล่าวว่า จารึกประเพณีต่าง ๆ ของราชสำนักของสยามได้อยู่ในขอบเขตที่ได้รับอิทธิพลจากการที่พระเจ้าแผ่นดินของสยามทรงมีพระทัยปรารถนาที่จะทรงเจริญรอยตามตัวอย่างที่ได้มีการจัดระเบียบแบบแผนไว้โดยพระเจ้าแผ่นดินผู้ยิ่งใหญ่ของสิงหล คือ พระเจ้าปราคัมพาหุ (Parakrama Bahu)¹⁴⁵

ในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 พระภิกษุสงฆ์ที่มีชื่อเสียงอีกรูปหนึ่งได้เดินทางมาจากศรีลังกา พระภิกษุรูปนี้ คือ พระสุนนะหรือสุนนเถระ ซึ่งมักจะมีการกล่าวอ้างอิงถึงในบันทึกต่าง ๆ ของไทยในชื่อว่าสมเด็จพระมหาสามี ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ได้เป็นแค่เพียงแค่เป็นผู้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุอันศักดิ์สิทธิ์มาจากศรีลังกาเท่านั้น หากแต่ยังเป็นผู้ที่ได้นำมรณวาสจำนวนหนึ่งเข้ามาด้วย อันเป็นข้อเท็จจริงที่เหมือนกันกับที่ได้เคยปรากฏว่า คณะธรรมทูตของพระเจ้าอโศกมหาราชที่เดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างประเทศนั้น เป็นคณะธรรมทูตหรือคณะพระภิกษุสงฆ์ที่ได้มีการนำมรณวาสติดไปในคณะด้วย หรือมีผู้ติดตามห้อยตามที่เป็นมรณวาสจำนวนหนึ่งโดยมรณวาสเหล่านี้ประกอบด้วยผู้ที่เป็นช่างฝีมือและช่างศิลปหัตถกรรม พระมหาธรรมราชาที่ 1 ทรงมีพระราชดำริที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ การเสด็จไปยังลังกาทวีป (หมายถึง เกาะศรีลังกา) เพื่อที่จะเป็นการส่งเสริมพุทธศาสนาและเป็นการสร้างสมบุญ นอกจากนี้ยังมีจารึกอีกหลายหลักที่เหมือนกันนี้ อาทิ จารึกนครชุม ซึ่งได้มีการค้นพบที่กำแพงเพชร และได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในปี พ.ศ. 1900 และจารึกที่ได้มีการค้นพบที่สุโขทัย ซึ่งมีเนื้อหาที่ได้มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นในปี พ.ศ. 1905 โดยได้มีการพรรณนาให้เห็นรายละเอียดที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งของอิทธิพลของศรีลังกาและพุทธศาสนาของสิงหลที่เป็นผลจากการเดินทางมาของพระสุนนเถระที่กล่าวมา โดยนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่า พระภิกษุรูปนี้เป็นนักศึกษารุ่นบุกเบิกรูปหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทยและศิลปะไทย ซึ่งเป็นผู้ที่ได้วางจุดมุ่งหมายที่จะ

¹⁴⁵ Ibid.

แสดงบทบาทที่มีความยิ่งใหญ่บางประการ คือ การเผยแพร่พุทธศาสนาของสิงหล และโดยทางอ้อมจะให้อิทธิพลในทางศิลปะโดยตลอดทั่วทุกหนทุกแห่งของประเทศ¹⁴⁶

ในศิลปะแบบสุโขทัยได้ปรากฏอิทธิพลอย่างเป็นตัวเป็นตนที่จับต้องได้ของรูปแบบทางศิลปะของศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาของศรีลังกา โดยสามารถที่จะมองเห็นอิทธิพลดังกล่าวได้ในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่อยู่ในวัฒนธรรมสุโขทัย อาทิ วัดมหาธาตุและวัดสี่มุม ในบริเวณเมืองโบราณสุโขทัย อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย และวัดช้างล้อม ในบริเวณเมืองโบราณศรีสัชนาลัย อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย เป็นต้น สถูปทรงระฆังคว่ำและมีประติมากรรมรูปช้างในบริเวณลานประทักษิณที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “สถูปทรงลังกา” ของวัดช้างล้อม ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะที่เหมือนกันที่สังเกตเห็นได้อย่างเด่นชัดกับสถูปในศิลปะศรีลังกา ส่วนในด้านรูปแบบ แผนผัง และเทคนิควิธีในการก่อสร้างของอารามที่สำคัญทั้งสองแห่ง คือ วัดช้างล้อมและวัดสี่มุม ได้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลอันไม่ผิดเพี้ยนของศิลปะของศรีลังกา ดังที่นักวิชาการบางท่านได้กล่าวว่า ในสถานที่แห่งนี้เป็นแหล่งแห่งการปะทะสังสรรค์กันอย่างน่าสนใจระหว่างกัมพูชาและศรีลังกาในหัวใจของสยาม การประกอบและสร้างสรรค์กันขึ้นอย่างเป็นตัวเป็นตนของจารีตประเพณีในทางศิลปะของไทยและสิงหลดังกล่าวนี้ สามารถที่จะมองเห็นได้ในประติมากรรมแผ่นภาพสลักที่วัดสี่มุม ซึ่งในแผ่นภาพสลักเหล่านั้น “อัปสร” (หรือเทพี) ได้ปรากฏขึ้นในรูปแบบทางศิลปะที่มีความคล้ายคลึงกันกับจิตรกรรมภาพหญิงสาวที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่หน้าผาที่เขียนไว้ในแหล่งโบราณคดีสิริขะ (Sigiriya) ในประเทศศรีลังกา แต่ภาพสลักที่วัดสี่มุมได้ปรากฏขึ้นในลักษณะที่แสดงให้เห็นได้อย่างง่ายดายเป็นจิตวิญญาณแห่งความเป็นไทย ส่วนในด้านวิวัฒนาการของพระพุทธรูปได้ปรากฏว่าอิทธิพลของศรีลังกายังคงอยู่อย่างแนบแน่น โดยได้ปรากฏพระพุทธรูปในรูปแบบที่มีพระพักตร์แบบสิงหลและคุณลักษณะอันคงไว้ซึ่งความงามอย่างบริสุทธิ์ตามประติมาวิทยาและรูปแบบทางศิลปะของพระพุทธรูปของศรีลังกาในพื้นฐานของพระพุทธรูปในศิลปะแบบสุโขทัย การเปลี่ยนถ่ายจากท่าประทับนั่งอันเคร่งครัดตามแบบโยคีบนปัทมาสน์ไปสู่การประทับนั่งแบบที่พระบาทไม่ได้ขัดกันในการทำนองเดียวกันกับการเกาะเกี่ยวกันไว้ของเพชรหรืออีกนัยหนึ่ง คือ การเปลี่ยนแปลงจากการประทับนั่งแบบขัดสมาธิเพชรไปสู่การประทับนั่งแบบขัดสมาธิราบนั้น เป็นการแน่ชัดว่าได้มีต้นกำเนิดขึ้นในศรีลังกา ในขณะเดียวกันได้มีการยอมรับและนิยมชมชอบพระพุทธรูปในปางมารวิชัยหรือปางที่ทรงอภัยพินแผ่นดินเป็นประจักษ์พยาน ซึ่ง

¹⁴⁶ Ibid., pp. 120 - 121.

เป็นปางที่ทรงขึ้นพระหัตถ์ขวามาแตะพื้นดินกันอย่างกว้างขวาง โดยพระพุทธรูปดังกล่าวนี้เป็นประติมากรรมหรือวัตถุธรรมที่มีความงดงามอย่างหนึ่งของไทย¹⁴⁷

ในตำนาน จาริตประเพณี และวรรณกรรมมุขปาฐะที่สืบเนื่องกันมาของไทยปรากฏว่า บรรดาพระพุทธรูปที่มีต้นกำเนิดในศรีลังกา ล้วนแล้วแต่มีบทบาทอย่างสำคัญทั้งสิ้น อย่างกรณีของพระพุทธรูปสิงห์ ซึ่งบางทีอาจจะมีความหมายว่าเป็นประติมากรรมชิ้นหนึ่งที่มาจากศรีลังกา หรือแม้แต่อาจจะมีความหมายว่าเป็นประติมากรรมชิ้นหนึ่งที่ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบทางศิลปะของศรีลังกา ล้วนแล้วแต่เป็นประติมากรรมรูปเคารพที่มีชื่อเสียงอันโดดเด่นในประวัติศาสตร์ของอารามทั้งมวลทั้งสิ้น ในบรรดาพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากที่เรียกกันว่าพระพุทธรูปสิงห์นั้น ตัวอย่างของพระพุทธรูปดังกล่าวที่มีความสำคัญมากที่สุดที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของสิงห์อย่างสูงสุด คือ พระพุทธรูปที่ประดิษฐานที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และพระพุทธรูปที่ประดิษฐานที่วัดสุทัศนเทพวรารามในกรุงเทพมหานคร สำหรับพระพุทธรูปปางลีลา ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่มีความคล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเป็นภาพพระพุทธเจ้ากำลังเสด็จกลับลงมาจากรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ปรากฏในแหล่งโบราณคดีติวงกะ (Tivanka) ในโปโลนนารูวะ (Polonnaruwa) ในศรีลังกา อันเป็นตัวอย่างอีกตัวอย่างหนึ่งของศิลปกรรมในรูปแบบทางศิลปะของสิงห์ที่ได้มีการสร้างสรรค์ในรูปแบบใหม่ให้มีรูปแบบและทรวดทรงอย่างใหม่ที่มีความงดงามอย่างน่าประทับใจเป็นอย่างยิ่ง อันสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลภาพของไทยอย่างหนึ่ง¹⁴⁸

นอกจากพระสุมนเถระจะมีบทบาทอย่างสำคัญในอาณาจักรสุโขทัยแล้ว ท่านยังได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญในอาณาจักรล้านนาไทยด้วย โดยในอาณาจักรล้านนาไทยท่านได้แสดงบทบาทที่สำคัญในฐานะของผู้ดำเนินการเผยแพร่พุทธศาสนาของสิงห์หรือพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ ผู้ที่ทรงนิมนต์ท่านไปยังอาณาจักรดังกล่าว คือ พระเจ้ากือนา พระสุมนเถระได้เดินทางมาถึงเมืองลำพูนในปี พ.ศ. 1912 โดยได้พำนักอยู่ที่วัดพระยืน ในพุทธศตวรรษที่ 20 ผลกระทบของสิงห์ได้ก้าวขึ้นไปถึงจุดสูงสุดที่เชียงใหม่ การสถาปนาภิกษุสงฆ์ของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ของชาวไทยที่ได้เดินทางไปยังศรีลังกาในปี พ.ศ. 1966 เพื่อการรับการอุปสมบทที่มีความสูงส่งยิ่งขึ้น ได้ส่งผลให้เกิดการกระตุ้นอย่างรุนแรงต่อกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ โดยเฉพาะในสาขาวรรณคดีทางพุทธศาสนา วรรณกรรมเล่มหนึ่งแห่งช่วงระยะเวลานี้ที่มีการเขียนขึ้นอย่าง

¹⁴⁷ Ibid., pp. 121 - 122.

¹⁴⁸ Ibid., p. 122.

ละเอียดลออเป็นอย่างยิ่ง คือ หนังสือ “จินกาลมาลีปกรณ์” ซึ่งพระภิกษุสงฆ์รูปหนึ่งที่นับถือนิกายดังกล่าวดำเนินผู้แต่งไว้ในพุทธศตวรรษที่ 21 วรรณกรรมเรื่องนี้ได้ดำเนินตามประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย ศรีลังกา และประเทศไทย¹⁴⁹

ศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาของอาณาจักรล้านนาไทยได้แสดงให้เห็นการผสมกันบางประการของศิลปะพม่ากับศิลปะศรีลังกา ในทำนองเดียวกันกับการที่ได้ก้าวไปสู่การปรากฏอิทธิพลของการเริ่มปรากฏขึ้นของจิตวิญญาณและเทคนิควิธีของศิลปะศรีลังกาและศิลปะไทยแห่งสุโขทัย ความเหมือนกันในด้านรูปแบบ แผนผัง และการก่อสร้างของวัดกู่กู่ ในจังหวัดลำพูนกับสถมहाปราสาท (Sattmahal Prasadya) ในโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกานั้น นับได้ว่าเป็นสิ่งที่จะต้องเป็นมากกว่าความบังเอิญ ในทำนองเดียวกันกับที่ได้ปรากฏว่า แรงบันดาลใจสำหรับการสร้างสรรค์พระพุทธรูปของวัดพระสิงห์ ในจังหวัดเชียงใหม่ ให้มีคุณลักษณะอย่างเดียวกันกับพระพุทธรูปของสิงหล โดยเฉพาะลักษณะอันสง่า สงบ และแจ่มใส นั้น นับได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะโต้แย้งได้ว่าได้รับอิทธิพลจากศรีลังกาอย่างแน่นอน¹⁵⁰

ในขณะที่เดียวกันร่องรอยอย่างหนึ่งของอิทธิพลที่ปรากฏขึ้นนานัปการของประเทศหนึ่งที่มีต่ออีกประเทศหนึ่ง โดยเฉพาะจารีตประเพณีทางศิลปะและวรรณคดีของประเทศทางพุทธศาสนาประเทศหนึ่งได้มีเหนือประเทศหนึ่งนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องตระหนักหรือเอาใจใส่ในคุณลักษณะที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งของพุทธศาสนา ซึ่งได้กระตุ้นให้เกิดอิทธิพลเหล่านั้นทั้งมวลซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักธรรมที่มีความสำคัญอันยิ่งยวดเกี่ยวกับความมีใจกว้างและเสรีภาพของการคิดและการกระทำ รวมทั้งการเผยแพร่ผ่านองค์กรที่เป็นอิสระ พุทธศาสนาได้ทำให้เกิดการสนับสนุนช่วยเหลืออย่างเต็มที่สำหรับการเกิดวิวัฒนาการของจารีตประเพณีที่มีความแตกต่างกันอย่างหลากหลายที่ดำรงอยู่บนพื้นฐานของอัจฉริยภาพแห่งการริเริ่มสร้างสรรค์ของชุมชนแต่ละแห่งในศิลปะไทยก็เช่นเดียวกัน ได้ปรากฏให้เห็นการก้าวไปข้างหน้าอย่างยิ่งใหญ่ว่าความสามารถพิเศษที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของไทยได้ก่อให้เกิดการนำเอาอิทธิพลทั้งมวลที่ได้รับมาจากเพื่อนบ้านใกล้เคียงมารวมกันเข้า ในทางตรงกันข้ามประเทศเพื่อนบ้านเหล่านั้นก็ได้รับอิทธิพลจากประเทศไทยเช่นเดียวกัน ซึ่งในบรรดาประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย ไม่มีประเทศใดที่จะปรากฏให้เห็นอิทธิพลดังกล่าวมากไปกว่าในประเทศศรีลังกา ในประเทศศรีลังกานั้นไม่แต่เพียงจะปรากฏให้เห็นว่าการฟื้นฟูพุทธศาสนาในระยะเวลาที่ผ่านมาได้เป็นหนี่งคุณค่าเป็นอย่างยิ่งสำหรับการอุปถัมภ์ของคณะ

¹⁴⁹ Ibid., pp. 122 - 123.

¹⁵⁰ Ibid., pp. 123-124.

ผู้สอนศาสนาของไทยคณะหนึ่ง ซึ่งมีพระอุบาลีเป็นหัวหน้าเพียงเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏว่า จิตรกรรมฝาผนังของวัดในศรีลังกาที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาหลังพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ทรงไว้ซึ่งความเหมือนกันเป็นอย่างยิ่งกับบรรดาจิตรกรรมฝาผนังของประเทศไทย ศรีลังกาได้ให้ความสำคัญร่นับถือด้วยความกตัญญูที่ประเทศไทยได้ตอบแทนให้อย่างมากมายสำหรับหน้ทางประวัติศาสตร์ที่ประเทศไทยได้ให้แก่ประเทศศรีลังกา¹⁵¹

บทบาทของรัฐตามพรลิงค์ในฐานะของรัฐที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ประจำภูมิภาคที่ทำหน้าที่เป็นผู้เผยแพร่ศาสนาออกไปสู่รัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังกล่าวนี้นี้ ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เพียงแต่การเผยแพร่พุทธศาสนานิกายนี้ออกไปสู่รัฐโบราณต่าง ๆ ที่เป็นรัฐที่มีดินแดนตั้งอยู่ในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ดังกล่าวนั้น หากแต่รัฐตามพรลิงค์ยังทำหน้าที่เผยแพร่พุทธศาสนานิกายนี้ออกไปสู่รัฐโบราณอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและอินโดจีนด้วย ส่งผลให้พุทธศาสนานิกายนี้กลายเป็นศาสนาหลักของไทย ลาว และเขมรมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้¹⁵²

ตามพรลิงค์ : รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์

จากการที่ระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายของรัฐตามพรลิงค์ได้บ้ายคล้อยลงในพุทธศตวรรษที่ 17 และพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ ได้รุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 จนส่งผลให้รัฐแห่งนี้กลายเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของพุทธศาสนานิกายนี้ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระบะเวลาดังกล่าวนั้น พุทธศาสนานิกายนี้ได้มีบทบาทในการพัฒนารัฐแห่งนี้สืบต่อลงมาจากระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกายโดยตลอดช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 ในระยะเวลานี้พุทธศาสนา นิกายลังกาวงศ์ ได้มีบทบาทอย่างโดดเด่นภายในรัฐตามพรลิงค์ จนอาจจะกล่าวได้ว่ารัฐตามพรลิงค์เป็น “รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์” อย่างแท้จริง

1. การสถาปนาศูนย์กลางแห่งรัฐ

ครั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ได้ค่อย ๆ ร่วงโรยลงในขณะเดียวกันกับที่พุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ได้ค่อย ๆ มีบทบาทเพิ่มขึ้น ลัทธิลังกาวงศ์จึงได้

¹⁵¹ Ibid., p. 124.

¹⁵² ศรีศักร วัลลิโภคม, “เมืองพัทลุง,” เมืองโบราณ 22 (เมษายน – มิถุนายน 2543) : 9 – 25.

ค่อย ๆ เข้าแทนที่ความสำคัญของลัทธิไศวนิกายในรูปแบบของการถ่ายโอนที่เป็นไปอย่างราบรื่น และใช้ระยะเวลาอันยาวนาน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงเป็นไปอย่างผสมกลมกลืน ในลักษณะของความคลี่คลายแบบค่อยเป็นค่อยไปมากกว่าที่จะเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างทันทีทันใด และความคลี่คลายดังกล่าวนี้เป็นพัฒนาการที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ยาวนาน และปราศจากความขัดแย้งใด ๆ อันสามารถที่จะสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนภายในศูนย์กลางของรัฐแห่งนี้ ซึ่งได้ปรากฏว่าในขณะที่พุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ได้สถาปนาอารามของตนขึ้นในศูนย์กลางแห่งรัฐ คือ นครศรีธรรมราชขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 นั้น ได้เลือกที่จะใช้ศูนย์กลางในบริเวณเดียวกันกับที่เทวาลัยที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐตั้งอยู่ คือ สถานที่บนหาดทรายแก้วทางด้านทิศใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 หรือเทวาลัย ณ วัดพระเดิม ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งรัฐแต่เพียงเล็กน้อย โดยศูนย์กลางแห่งรัฐของลัทธิลังกาวงศ์ที่กล่าวนั้นมีศูนย์กลางอยู่ที่พระมหาสถูปองค์หนึ่งที่เรียกว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ภายในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นบริเวณที่เคยปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนามาก่อนหน้านี้แล้ว แม้จะไม่โดดเด่นนักก็ตาม คือ เคยมีการค้นพบพระพุทธรูปนาคปรกของนิกายเถรวาทที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 องค์หนึ่ง และสถูปในศิลปะแบบศรีวิชัยของลัทธิมหายานที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 อีกองค์หนึ่ง

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏอยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกันกับเทวาลัยที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐของลัทธิไศวนิกายดังกล่าวนี้ ไม่ได้แสดงนัยให้เห็นว่าจะเป็นการสร้างขึ้นเพื่อข่มริบของลัทธิไศวนิกาย แต่คงจะเป็นการปฏิบัติงานร่วมกัน หรือเสริมซึ่งกันและกันมากกว่า เพราะเทวาลัยเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่สืบต่อมาโดยไม่มีการรื้อทำลาย และอาจจะยังคงมีความสำคัญและได้รับการใช้สอยสืบมาจนกระทั่งถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 อันเป็นช่วงเวลาที่ได้มีการสร้างมณฑปเพื่อประดิษฐานพระพุทธบาทจำลองที่ลงบนเทวาลัยแห่งนี้ เช่นเดียวกันกับที่ศิระอีกหลายแห่งของลัทธิไศวนิกายในมณฑลภายในราชธานีแห่งนี้ยังคงมีบทบาทอย่างโดดเด่นสืบต่อลงมาอีกยาวนาน โดยเฉพาะศิระที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง อย่างศิระที่เรียกว่าฐานพระสยาม หอพระอิศวร หอพระนารายณ์ โบสถ์พราหมณ์ และเสาชิงช้า ซึ่งยังคงดำรงความสำคัญสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ก็ว่าได้

นอกจากนี้ การที่พุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ได้เลือกเอาสถานที่บริเวณเดียวกันกับที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเคยใช้เป็นศิระที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐมาสืบต่อในการเป็นศูนย์กลางของตนด้วยเช่นนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่ผสมกลมกลืนแบบค่อยเป็นค่อยไปดังกล่าวแล้ว ยังอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงการสืบต่อระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายที่

เกี่ยวกับ “สภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์” ของสถานที่แห่งนี้ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย โดยเอกสารโบราณที่เรียกว่าตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชได้บรรยายให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้ คือ “หาดทรายแก้วรอบ” ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ “หาดทรายนั้นกว้าง ยาว มีน้ำอยู่รอบ”¹⁵³ ส่วนตำนานเมืองนครศรีธรรมราชได้บรรยายให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้มีลักษณะที่สำคัญ คือ เป็น “โคกหาดทรายทะเลรอบ” เป็น “เกาะแก้ว” และเป็น “หาดใหญ่กว้างริตามริมทะเลที่ ๆ รอบ”¹⁵⁴ ในขณะที่พระนิพนพานโสทรได้บรรยายให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้ คือ “หาดทรายแก้ว” ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ เป็นหาดทรายที่ “เห็นแจ้งแผ้วอยู่แจ่มใส ป่าอ้อป่าเลาใหญ่ ทรายแหวไวที่สำราญ” รวมทั้งยังเป็นแหล่งที่ “เลศดูสะอาด” เป็น “หาดทรายแก้วโสกา” เป็น “หาดทรายใหญ่” มี “แม่น้ำคลองท่า” มีลักษณะ “แจ้งแผ้วน้ำฟ้า” เป็นแหล่ง “ทำนบมัสการที่สำคัญ” ของพญานาค และเป็นแหล่งที่ “มีในตำรา”¹⁵⁵ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นคำพรรณนาที่สะท้อนให้เห็นว่า สถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่ที่มีสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามระบบความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ที่มีความ “บริสุทธิ์” หรือเป็นสถานที่ที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามระบบความเชื่อของลัทธิไสวณิกายเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวมาทั้งสิ้น ซึ่งระบบความเชื่อดังกล่าวอาจจะตรงกันกับที่พระนิพนพานโสทร (ภาพที่ 34) ได้กล่าวไว้ว่า “มีในตำรา” ก็เป็นไปได้ โดยตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 33) ได้สะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ของ “หาดทรายแก้ว” แห่งนี้ เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในความบางตอนที่เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 1893 ที่ได้กล่าวว่าในครั้งนั้นได้มีการอัญเชิญเทวรูปจากอินเดียมายังเมืองนครศรีธรรมราช เพื่ออัญเชิญต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา โดยกรุงศรีอยุธยาได้จัดเรือมารับหลายลำ แต่ไม่อาจจะอัญเชิญเทวรูปเหล่านั้นไปยังกรุงศรีอยุธยาได้ เพราะว่าได้ “เกิดอัศจรรย์ ลมพายุพัดเป็นหมอกเม้มมืด 7 วัน 7 คืน แลมาษาพระณรายเทวรูป โห่ไฉนตามิตแต่เจ้าพญาโกษา วรราชอยู่เมืองฉกรร เจดควาหาดแก้วมีสาริกอิศรา ทองเทวาท่านาย จิงอรูวามาญาพระณรายเทวรูป เสด็จอยู่เมืองฉกรร”¹⁵⁶ ซึ่งข้อความที่ยกมานี้นอกจากจะ

¹⁵³ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร (สงขลา: โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์, 2520), หน้า 136-139.

¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-120.

¹⁵⁵ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, พระนิพนพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ตำนานที่ 4 (นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช และมูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2528), หน้า 212 – 252.

¹⁵⁶ ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช (เอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุด ฉบับลายมือเขียน ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์ ค้นพบ ณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยถ่ายเอกสารมาใช้ศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2527), หน้า 9-11.

สะท้อนให้เห็นการสืบทอดระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์เกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ที่เรียกว่า “หาดแก้ว” หรือ “หาดทรายแก้ว” หรือ “เกาะแก้ว” แห่งนี้แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงการนำเอา “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” หรือ “พระบรมสารีริกธาตุ” ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ประดิษฐานอยู่ในพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ไปผูกกันเข้าอย่างแนบแน่นกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ของหาดทรายแก้วหรือราชธานีแห่งรัฐแห่งนี้ด้วย โดยความศักดิ์สิทธิ์นั้นได้มีการถ่ายโอนจากการแสดงโดยอาศัยโบราณสถานหมายเลข 1 (เทวาลัย ณ วัดพระเดิม) เป็นสัญลักษณ์แห่งศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ประจำรัฐหรือมณฑลของรัฐอย่างที่เคยเป็นมา มาเป็นการอาศัยพระบรมธาตุหรือสถูปที่เรียกว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ที่สถาปนาขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกันกับโบราณสถานหมายเลข 1 (เทวาลัย ณ วัดพระเดิม) ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 เป็นสัญลักษณ์แห่งศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ประจำรัฐแทน ซึ่งในที่สุดพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชหรือศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ได้กลับกลายเป็นสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐที่แพร่กระจายไปปรากฏขึ้นในสถานที่แห่งอื่น ๆ ภายในรัฐที่มีสภาพภูมิประเทศศักดิ์สิทธิ์รองลงมาจากหาดทรายแก้วอย่างกว้างขวางด้วย

ภายในรัฐตามพรลิงค์ อันเป็นรัฐแห่งพุทธศาสนาอันศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวนี้ ได้ปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะหลักฐานที่แสดงให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 โดยสามารถที่จะจำแนกหลักฐานดังกล่าวออกได้เป็นสองกลุ่ม คือ โบราณสถานและโบราณวัตถุ

กลุ่มแรก โบราณสถาน

โบราณสถานที่มีความโดดเด่นของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 คือ สถูป โดยสัญลักษณ์ที่มีความโดดเด่นมากที่สุดและมองเห็นได้มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ของอิทธิพลของนิกายลังกาวงศ์ของศรีลังกาภายในรัฐตามพรลิงค์ คือ สถูปที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “สถูปทรงลังกา” ซึ่งเป็นสถูปที่ได้ปรากฏขึ้นอย่างแพร่กระจายทั่วทั้งรัฐตามพรลิงค์หรือคาบสมุทรมลายู และยังคงปรากฏวิวัฒนาการของสถูปแบบนี้สืบเนื่องมาบนคาบสมุทรมลายูแห่งนี้มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ โดยสถูปเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้อาศัยสถูปที่เรียกว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 22) เป็นต้นแบบ

พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เป็นสถูปทรงลังกาหรือทรงระฆัง มีขนาดใหญ่มากเป็นที่เคารพนับถือสำหรับพุทธศาสนิกชนมาด้วยระยะยาวนาน และมีอิทธิพลต่อศิลปวัฒนธรรม

ด้านสถาปัตยกรรมและด้านอื่น ๆ ในทางพุทธศาสนาของรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้อย่างกว้างขวาง จึงปรากฏวรรณกรรมมุขปาฐะและวรรณกรรมลายลักษณ์ที่เกี่ยวกับสถูปองค์นี้เป็นจำนวนมาก รวมทั้งยังปรากฏตำนานพื้นบ้านเกี่ยวกับสถานที่ที่ผูกพันกันกับสถูปองค์นี้แพร่กระจายอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วทั้งรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้ด้วย ตำนานที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับสถูปองค์นี้โดยตรงมีอยู่หลายเรื่อง เรื่องละหลายสำนวน และมีการแพร่กระจายไปทั่วทั้งรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้ โดยเฉพาะตำนานที่สำคัญสามเรื่อง คือ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช¹⁵⁷ ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช¹⁵⁸ และพระนิพพานโสทร¹⁵⁹ โดยวรรณกรรมเหล่านี้ทั้งหมดได้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างศรีลังกา รัฐตามพรลิงค์ และดินแดนอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงอย่างใกล้ชิด

ในขณะเดียวกันศิลาจารึกและเอกสารโบราณที่ร่วมสมัยที่ค้นพบในดินแดนใกล้เคียงได้แสดงให้เห็นอิทธิพลของพุทธศาสนาของนครศรีธรรมราชที่มีต่อดินแดนเหล่านั้น ดังที่ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชที่กล่าวมาได้กล่าวถึงอิทธิพลดังกล่าวเอาไว้ โดยมีความบางตอนว่า “เบื้องตะวันตกกเมืองสุโขทัยนี้มีอรัญญิก พ่อขุนรามคำแหงกระทำโอบทานแก่มหาเถรสังฆราช ปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย หลวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา”¹⁶⁰

ในช่วงที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์รุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชนั้น ได้มีการสร้างศาสนสถานหรืออารามขนาดใหญ่ขึ้นในรัฐแห่งนี้หลายแห่ง อารามดังกล่าวมีสถูปทรงลังกาเป็นจุดศูนย์กลาง ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏสถูปดังกล่าวอยู่หลายแห่ง สถูปที่สำคัญแห่งแรก ได้แก่ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เป็นสถูปทรงลังกา ขนาดสูงประมาณ 77 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางที่ฐาน 22.98 เมตร ยอดหุ้มด้วยทองคำสูง 8.294 เมตร สร้างด้วยรูปแบบสถูปทรงลังกา จากรูปแบบทางศิลปะที่ปรากฏในปัจจุบันมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ตำนานที่กล่าวมาได้กล่าวไว้ได้มีการสร้างสถูปองค์นี้เพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ โดยสร้างขึ้นในบริเวณที่เรียกว่า “หาดทรายแก้ว” ตำนานดังกล่าวได้แสดงให้เห็นคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับพระบรมธาตุเจดีย์ในอินเดีย ศรีลังกา และดินแดน

¹⁵⁷ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117 – 134.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-153.

¹⁵⁹ วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, พระนิพพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ส่วนวันที่ 4, หน้า 1-320.

¹⁶⁰ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 15 – 32.

อื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้ว่าสถูปองค์นี้จะได้รับการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง แต่ยังคงแสดงให้เห็นว่าในชั้นต้นคงจะได้รับอิทธิพลจากต้นแบบที่เป็นสถูปในศิลปะแบบโปโลนนารูวะของศรีลังกา โดยเฉพาะสถูปกิริเวหะ (Kirivehera) ในโปโลนนารูวะ เมืองหลวงเก่าของศรีลังกา พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นสถูปที่ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส โดยรอบฐานมีการแบ่งเป็นช่อง ๆ แต่ละช่องมีช้างโผล่ส่วนหัวออกมา โดยระหว่างซุ้มหัวช้างเหล่านี้มีซุ้มเรือนแก้วที่ภายในเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นประดิษฐานอยู่ ส่วนฐานนี้ได้รับการสร้างหลังคาคลุมไว้โดยรอบเรียกว่า “ทับเกษตร” ถัดขึ้นไปทางด้านบนเป็นส่วนของลานประทักษิณที่ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีบันไดทางขึ้นสู่ลานประทักษิณแห่งนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือ คือ ตั้งอยู่ภายในวิหารพระทรงม้า ที่มุมทั้งสี่ของลานประทักษิณมีสถูปจำลองทรงลังกาสร้างไว้มุมละองค์ ตรงกลางลานประทักษิณเป็นส่วนปากระฆังของสถูปองค์นี้ โดยปากระฆังติดกับพื้นลานประทักษิณ ถัดขึ้นไปเป็นส่วนองค์ระฆังทรงกลมที่มีปากระฆังผายออกเล็กน้อย เหนือองค์ระฆังเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมทรงสูง ด้านข้างของบัลลังก์แต่ละด้านมีเสาประดับอยู่สลับกันกับช่องว่างเป็นช่อง ๆ ด้านบนของบัลลังก์ผายออก ตรงกลางบัลลังก์เป็นเสาหนานประดับอยู่เป็นรูปวงกลม จำนวน 8 ต้น เสาแต่ละต้นประดิษฐานพระอรหันต์ปูนปั้น ต้นละองค์ ถัดขึ้นไปทางด้านบนเป็นส่วนยอดของสถูปที่ทำเป็นรูปวงกลมเป็นปล้อง ๆ เรียกว่า ปล้องโฉน จนกระทั่งถึงปทุมโกศที่ทำเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงาย โดยหุ้มด้วยทองคำตั้งแต่ส่วนนี้ไปจนถึงปลายยอดสุดที่เรียกว่าปลียอดทองคำ¹⁶¹ แห่งที่สอง ได้แก่ สถูปวัดเจดีย์งาม เป็นสถูปที่ประดิษฐานในบริเวณวัดเจดีย์งาม ตำบลบ่อตรุ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เป็นสถูปทรงลังกาที่ตั้งอยู่บนฐานสูงคล้ายมณฑป แม้ว่าจะได้รับอิทธิพลจากสถูปในศิลปะแบบศรีวิชัยอยู่บ้าง แต่ก็ได้มีการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง จนเก่าเดิมปรากฏอยู่น้อย และได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นส่วนใหญ่ แห่งที่สาม ได้แก่ สถูปวัดสวี เป็นสถูปที่ประดิษฐานภายในวัดสวี ตำบลสวี อำเภอสวี จังหวัดชุมพร เป็นสถูปที่สร้างขึ้นโดยอาศัยรูปแบบของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช แห่งที่สี่ ได้แก่ เจดีย์ยักษ์ เป็นสถูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัดเจดีย์ยักษ์ (ร้าง) ภายในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ถนนราชดำเนิน ตำบลท่าวัง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นสถูปทรงลังกา มีขนาดใหญ่ มีฐานสูงรูปสี่เหลี่ยม ถัดขึ้นไปเป็นปากระฆังที่มีการสร้างเป็นลวดบัวทรงกลมซ้อนกันหลายชั้น ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆังทรงสูง เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยม เสาหนาน ปล้องโฉน และส่วนยอดที่เรียวแหลม โดยส่วนยอดสุดหักหายไป แห่งที่ห้า ได้แก่ สถูปวัดเขียนบางแก้ว เป็นสถูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัด

¹⁶¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 406 - 407.

เขียนบางแก้ว ตำบลจองถนน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง เป็นสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ฐานเป็นรูปแปดเหลี่ยม ฐานสูง บริเวณฐานมีซุ้มพระพุทธรูประหว่างซุ้มมีช้างโผล่หัวออกมา เหนือส่วนฐานขึ้นไปมีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชและเป็นสถูปที่ได้รับการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง แห่งที่หก ได้แก่ สถูปวัดจะทิ้งพระ เป็นสถูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัดจะทิ้งพระ ตำบลจะทิ้งพระ อำเภอสตงิ่งพระ จังหวัดสงขลา เป็นสถูปที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช แต่มีการบูรณะหลายครั้งจนรูปแบบเปลี่ยนแปลงลงไปมากในระยะหลัง ทางด้านใต้ของสถูปองค์ใหญ่นี้มีสถูปทรงกลมเล็ก ๆ เรียงรายอยู่หลายองค์ และแห่งที่เจ็ด ได้แก่ สถูปวัดพะโคะ เป็นสถูปที่ตั้งอยู่บนเนินเขาภายในวัดพะโคะ ตำบลชุมพล อำเภอสตงิ่งพระ จังหวัดสงขลา เป็นสถูปทรงลังกา ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม มีช้างล้อมส่วนฐาน มีลานประทักษิณเรียงกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ จำนวน 3 ชั้น และมีสถูปจำลองอยู่ที่มุมทั้งสี่ของลานประทักษิณ แผนผังโดยรวมมีความคล้ายคลึงกันกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช

กลุ่มที่สอง โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่สำคัญในช่วงที่ปรากฏอิทธิพลของนิกลังกาวศ์ขึ้นในรัฐแห่งนี้ สามารถที่จะจัดจำแนกออกได้เป็นสี่ประเภท คือ

ประเภทแรก ได้แก่ สถูปจำลอง เป็นโบราณวัตถุที่มีการค้นพบที่วัดพระพุทธ อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ทำด้วยทองคำและเงิน ขนาดสูง 13 เซนติเมตรปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในแหล่งที่ค้นพบ สถูปจำลององค์นี้สร้างขึ้นสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ เป็นสถูปทรงกลมหรือสถูปทรงลังกา ทำเป็นสองชั้น แต่ละชั้นถอดออกจากกันได้ ชั้นนอกเป็นสถูปที่ทำด้วยเงิน ชั้นในเป็นสถูปที่ทำด้วยทองคำ ภายในสถูปทองคำมีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ สถูปองค์นี้ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม ถัดขึ้นไปเป็นลวดบัวทรงกลมซ้อนกันสามชั้น ตรงชั้นบนสุดของลวดบัวเป็นตำแหน่งที่สามารถถอดออกจากกันได้ โดยสถูปชั้นนอกเป็นสถูปที่ทำด้วยเงิน ซึ่งมีรูปทรงกลมหรือทรงลังกาหรือทรงระฆัง โดยบริเวณปากระฆังมีลวดลายรูปบัวหงายเรียงกันไปโดยรอบ ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆังที่ราบเรียบ เหนือระฆังขึ้นไปเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมทรงสูง ที่มุมด้านล่างของบัลลังก์ทั้งสี่มุมมีลวดลายรูปใบโพธิ์ย่อยส่วนปลายลงมาทางด้านล่างมุมละใบ โดยใบโพธิ์นี้ปักอยู่เหนือองค์ระฆัง ถัดขึ้นไปจากบัลลังก์เป็นปล้องโถงและส่วนยอดของสถูป โดยที่ส่วนยอดมีการประดับตกแต่งด้วยใบโพธิ์ที่ขึ้นออกมาจากดอกไม้เป็นแฉก ๆ หลายใบ ส่วนยอดสุดของสถูปมีลวดลายรูปหม้อน้ำและดอกบัวตูม ส่วนสถูปชั้นในเป็น

สลูที่มีรูปทรงอย่างเดียวกันกับสลูชั้นนอก โดยบนองค์ระฆังมีลวดลายเป็นเส้นรูปโค้งซ้อนกันหลายวง เป็นสลูที่ไม่มีบัลลังก์ เหนือองค์ระฆังเป็นปล้องไฉนรูปทรงกระบอกที่ทำเป็นลายเส้นทรงกลมพันไปโดยรอบอย่างง่าย ๆ ส่วนยอดสุดมีการประดับตกแต่งเป็นกลีบดอกไม้เป็นแฉก ๆ ขึ้นออกมาโดยรอบและยอดแหลม (ภาพที่ 23)

ประเภทที่สอง ได้แก่ พระพุทธรูปปางยืน เป็นพระพุทธรูปที่สำคัญแบบหนึ่งของรัฐตามพลิงค์ มีการค้นพบเป็นจำนวนมาก เป็นพระพุทธรูปที่มีการกล่าวอ้างอิงถึงกันมาเป็นเวลายาวนาน โดยเฉพาะองค์ที่ประดิษฐานที่หอพระพุทธรูปในจังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ขัดสมาธิเพชร ปางมารวิชัย ทำด้วยสำริด มีขนาดสูง 42 เซนติเมตรนั้น ของ บวสเซอร์ท็เย (Jean Boisselier) นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวฝรั่งเศสมีความเห็นว่า เป็นพระพุทธรูปที่ถูกรวบรวมประเพณีหลายอย่างไว้ในองค์ คือ พระองค์ พระอังกาส และพระหัตถ์คล้ายกับศิลปะสมัยเชียงแสน แต่พระขงฆ์ที่ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ทำให้นึกถึงท่าประทับนั่งในศิลปะศรีวิชัยและชวา คือ สันพระบาทแนบสนิทกับพระอุทรยิ่งกว่าในศิลปะล้านนาทางภาคเหนือของประเทศไทย พระพักตร์ใหญ่ พระนาสิกคล้ายกับพระนาสิกของศิลปะสุโขทัย ชายจีวรที่เป็นริ้วซ้อนกันอยู่เหนือพระอังกาสซ้าย แม้ว่าจะผสมรวมศิลปะเชียงแสนและอินโดนีเซียเข้าไว้ด้วยกัน แต่ก็ยังเป็นลักษณะโดยเฉพาะของตระกูลช่างนครศรีธรรมราชที่เรียกกันเป็นสามัญว่า “แบบขนมดัม” จากการเห็นครั้งแรกทำให้คิดว่าพระพุทธรูปองค์นี้อาจจะหล่อขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2050 – 2100 แต่การผสมกันระหว่างประติมากรของศิลปะแบบต่าง ๆ กันดังที่กล่าวมาแล้ว ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นการยากที่จะกำหนดอายุของพระพุทธรูปองค์นี้ให้ดำปานั้น และอาจจะทำให้ต้องทบทวนปัญหานี้ใหม่¹⁶² ส่วนหม่อมเจ้าสุภัทรรติ ดิศกุล ทรงมีความเห็นว่าถ้าดูลักษณะของพระพุทธรูปองค์นี้จะเห็นได้ว่าคล้ายศิลปะเชียงแสนทางภาคเหนือของประเทศไทย เพราะเหตุว่ามีรัศมีบัวควม พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระองค์อวบอ้วน พระอุระนูน ชายจีวรสั้น ทำปางมารวิชัย ขัดสมาธิเพชร เหมือนศิลปะเชียงแสน ศิลปะเชียงแสนก็เหมือนศิลปะแบบปาละทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย เพราะฉะนั้นอิทธิพลของศิลปะเชียงแสนคงจะได้มาจากศิลปะแบบปาละ แต่คงจะผ่านเมืองพุกามในประเทศพม่าเข้ามา แต่พระพุทธรูปที่นครศรีธรรมราชหรือที่เรียกว่าแบบขนมดัมมีลักษณะที่ผิดแปลกไปสองอย่าง คือ พระพักตร์แป้นมาก และโดยเฉพาะที่สำคัญที่สุด คือ ชายจีวรขอบเส้นชาย ในขณะที่ศิลปะแบบเชียงแสนชายจีวรสั้นตกลงมาเฉย ๆ ปลายจีวรเป็นลายเขี้ยวตะขาบ แต่

¹⁶² หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ดิศกุล , “โบราณวัตถุสถานทางภาคใต้ของประเทศไทย,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครุศรีธรรมราช , 2521), หน้า 405 – 406.

พระพุทธรูปหิ้งคองคี่นี้มีจีบซ้อนอยู่ข้างหลัง ซึ่งเหมือนกับพระพุทธรูปของชาว ซึ่งของชาวก็เป็นวิวัฒนาการที่ใช้เวลาเช่นกัน คือ พระพุทธรูปที่บุโรพุทโธไม่มีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้าย แม้แต่องค์เดียว ชายจีวรสั้นเหนือพระอังสาซ้ายเริ่มมีขึ้นในศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะ สมัยคุปตะไม่มี เพราะฉะนั้นโดยมากพระพุทธรูปที่บุโรพุทโธจึงจัดได้ว่าได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะ แต่ว่าเป็นตอนต้น ๆ เพราะเหตุว่าพระองค์ค่อนข้างอวบอ้วน แต่ว่าหลังจากบุโรพุทโธ พอถึงจันทิเชวู ซึ่งสร้างที่หลังบุโรพุทโธมีชายจีวรสั้นและเล่นชาย นอกจากนี้บางครั้งยังมีขอบจีวรมาผ่านข้อพระหัตถ์ซ้ายด้วย มีตัวอย่างให้ดูที่มณฑลพวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งมีพระพุทธรูปเหล่านี้ลือชื่อ ซึ่งได้มาจากจันทิเพลาสน์ที่สร้างขึ้นที่หลังจันทิเชวูจีวรเป็นแบบนี้ทั้งนั้น เป็นลักษณะของศิลปะชาว ดังนั้น จึงเชื่อว่าพระพุทธรูปหิ้งคองคี่นี้ได้รับอิทธิพลมาจากชาวเกี่ยวกับการเล่นชายจีวร แต่ยังไม่อาจจะกล่าวได้ว่าเข้ามาเมื่อใด แต่อาจจะเข้ามาราวพุทธศตวรรษที่ 14 เพราะจันทิเชวูมีอายุอยู่ในช่วงนั้น เพราะราวพุทธศตวรรษที่ 15 ชาวภาคกลางทิ้งไปอยู่ภาคตะวันออก เข้าใจว่าคงจะเป็นเพราะภูเขาไฟระเบิด ดังนั้น จันทิเชวูหลังบุโรพุทโธก็มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 แต่ไม่หลังไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 15 สำหรับการกำหนดอายุของพระพุทธรูปองค์นี้มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม เพราะมีรูปจำลองของพระพุทธรูปหิ้งคองคี่บางรูปที่เป็นของเอกชนในนครศรีธรรมราช ที่มีจารึกปรากฏอยู่บนส่วนฐานว่าหล่อขึ้นร่วมสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช - สมเด็จพระเพทราชา ดังนั้น คนจึงพยายามบอกว่าพระพุทธรูปหิ้งคองคี่หล่อขึ้นในสมัยนั้น แต่บวสเชอติเยได้กล่าวว่าลักษณะไม่เหมือนกันทีเดียว เพราะเหตุว่าพระหัตถ์ไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปหิ้งคองคี่น่าจะเก่ากว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช - สมเด็จพระเพทราชา แต่บวสเชอติเยเองก็ไม่สามารถที่จะกำหนดอายุได้ อีกประการหนึ่ง การพิจารณาพระพุทธรูปหิ้งคองคี่ถ้าหากว่าเชื่อตามตำนานพระพุทธรูปหิ้งคองคี่ที่ว่ามาจากศรีลังกา ก็ควรจะถือเอาลักษณะของพระพุทธรูปของศรีลังกาเป็นแบบ จำเป็นต้องหาองค์ที่มีความคล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปของศรีลังกามากที่สุดว่าองค์นั้น คือ พระพุทธรูปหิ้งคองคี่ สำหรับพระพุทธรูปหิ้งคองคี่ที่นครศรีธรรมราชเป็นศิลปะแบบปาละ พระพุทธรูปหิ้งคองคี่ที่เชียงใหม่นั้นเป็นศิลปะแบบปาละ คงจะไม่ใช่ ก็เหลือแต่พระพุทธรูปหิ้งคองคี่ที่กรุงเทพมหานคร ซึ่งประดิษฐานที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ศิลปะศรีลังกาชอบทำพระพุทธรูปปางสมาธิเหลือเกิน ร้อยองค์จะทำปางมารวิชัยสักองค์หนึ่ง พระพุทธรูปในศิลปะแบบสุโขทัยชอบทำปางมารวิชัยมาก ร้อยองค์จะทำปางสมาธิสักองค์หนึ่ง แต่พระพุทธรูปหิ้งคองคี่ที่ประดิษฐานในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งขัดสมาธิราบ แต่ในขณะที่เดียวกันพระพักตร์ก็ไม่ใช่พระพุทธรูปศรีลังกา จึงไม่ทราบแน่ชัด แต่บางคนกล่าวว่าพระพุทธรูปหิ้งคองคี่โดนขัดแต่งเสียจากพระลังกา จนกระทั่งกลายเป็นพระพุทธรูปสุโขทัย คือ องค์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร แต่ไม่แน่ใจว่าจะเป็นเช่น

นั้น นอกจากนี้ยังมีบางคนกล่าวว่าองค์เดิมสูญหายไปแล้ว หล่อขึ้นใหม่ในสมัยสุโขทัย บางคนกล่าวว่าไม่มีพระพุทธรูปองค์ ได้มีการสร้างเรื่องกันขึ้นมาเอง เพราะว่าในสมัยสุโขทัยอะไรก็พิเศษ ต้องมาจากศรีลังกาทั้งนั้น เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปองค์จริงจึงไม่มี นอกจากนี้จากการพยายาม สืบถามชาวศรีลังกาในประเทศศรีลังกาเอง เพราะว่าในตำนานได้กล่าวว่าเป็นพระพุทธรูปที่มี ปาฏิหาริย์มากอยู่ที่ศรีลังกา โดยถามว่ารู้จักพระพุทธรูปองค์หรือไม่ ชาวศรีลังกาก็บอกว่าไม่รู้จัก¹⁶³

อย่างไรก็ดีพระพุทธรูปที่เรียกกันว่า “พระพุทธรูปสิงห์” นั้น เป็นพระพุทธรูปแบบหนึ่งที่ได้มีความสัมพันธ์กันกับประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชอย่างใกล้ชิด และเป็นพระพุทธรูปที่แพร่กระจายไปทั่วทั้งภาคใต้ของประเทศไทย โดยในแต่ละท้องถิ่นมักจะปรากฏพระพุทธรูปในรูปแบบนี้และเรียกชื่อเหมือนกันนี้อยู่เสมอและบางท้องถิ่นก็มีอยู่หลายองค์ พระพุทธรูปเหล่านี้มีรูปแบบทางศิลปะเหมือนกัน คือ สร้างขึ้นในตระกูลช่างนครศรีธรรมราช ซึ่งมีพระพุทธรูปสิงห์แห่งนครศรีธรรมราช ซึ่งปัจจุบันประดิษฐานไว้ในหอพระพุทธรูปสิงห์ในบริเวณศาลากลางจังหวัด นครศรีธรรมราชเป็นต้นแบบ นอกจากพระพุทธรูปเหล่านี้จะมีรูปแบบทางศิลปะที่เหมือนกันแล้วยังมีตำนานของพระพุทธรูปองค์นี้ที่เหมือนกันด้วย คือ เป็นพระพุทธรูปที่มาจากศรีลังกา ดังความบางตอนที่กล่าวถึงพระพุทธรูปองค์นี้ที่ปรากฏในเอกสารโบราณที่เรียกว่าหนังสือบุค (หรือสมุดข่อย) เกี่ยวกับตำนานเมืองนครศรีธรรมราชว่า เมื่อพระยาศรีธรรมมาโคกราชได้สร้างหาดทรายแก้วเป็นเมืองชื่อว่าเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว จึงทรงเตรียมจะทำอุโบสถเพื่อถว้พระมหาธาตุ จึงทรงรู้ข่าวว่า “พระสิงห์เสด็จออกแต่เมืองลังกาก็ล่องน้ำทะเลมาแล ว่ามีผีเสื้อผิพรายเงือกงูฉลามพินทองตามหลังรัศมีพระพุทธรูปสิงห์ ๆ ลอยมาเล็งเรียกชื่อเกาะปีนัง แล้วก็ขึ้นมาเห็นเกาะแก้ว”¹⁶⁴ ในขณะที่เอกสารโบราณประเภทเดียวกันอีกเรื่องหนึ่ง คือ “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช” ได้กล่าวถึงตำนานของพระพุทธรูปองค์นี้ไว้เช่นเดียวกันดังนี้

เมื่อศักราชได้ 1196 ปี ยังมีพระญาณองค์หนึ่งชื่อพระยาศรีไสยธรรมา แต่ฝ่ายตะวันตก นางอรรคมเหษีชื่อนางจันทาทวี น้องชายคนหนึ่งชื่อเจ้าธรรมกษัตริย์ ได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช แลพระสิงห์มาประทับ ณ พระธาตุแล้วอยู่ 7 วัน ก็จากเมืองนครไปเมืองเชียงใหม่ พระยาศรีไสยธรรมาถึง

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน , หน้า 436-438.

¹⁶⁴ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 120.

แก่กรรม ท้าวธรรมกระษัตริย์ผู้น้องได้เป็นเจ้าเมืองนั้น เมื่อศักราช 1198 ปี

ท้าวธรรมกระษัตริย์ถึงแก่ความตาย¹⁶⁵

ประเภทที่สาม ได้แก่ จารึก จารึกที่สำคัญที่ปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีการค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 มีอยู่สี่หลัก คือ

หลักแรก ศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา ศิลาจารึกหลักนี้ได้รับการกำหนดให้เป็นศิลาจารึกหลักที่ น.ศ. 2 แต่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา เป็นศิลาจารึกที่ได้มีการค้นพบในพระวิหารโพธิ์ลังกา ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ภายในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นศิลาจารึกที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าด้านบนโค้งมน คล้ายใบเสมา สลักด้วยอักษรมอญโบราณ ภาษามอญ - พม่า มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 เป็นศิลาจารึกที่มีคำอ่านและคำแปลดังนี้

คำอ่าน

บรรทัดที่ 1	นาก์บานิ
บรรทัดที่ 2	เตาก์ดา
บรรทัดที่ 3	กัวสวาเยา
บรรทัดที่ 4	กัวดีเนรนา
บรรทัดที่ 5	กัวเนาสรณ
บรรทัดที่ 6	ปาหิเรละเนบนน
บรรทัดที่ 7	เนยกปยสมยา
บรรทัดที่ 8	เนาก์สวติมนนา

คำแปล

พญานาคสองตน หล่อด้วยเงิน แผ่พังพาน ชูเศียรทั้งเจ็ดเศียร เลื้อยลอยอยู่บนผิวน้ำ อย่างงามสง่า จักเป็นที่รู้จักตลอดสมัยกาลปี¹⁶⁶

หลักที่สอง จารึกหลักที่ 25 จารึกหลักนี้ได้รับการกำหนดให้เป็นจารึกหลักที่ 25 เป็นจารึกที่สลักไว้บนส่วนฐานของพระพุทธรูปนาคปรก ทำด้วยสำริด ประทับนั่ง ปางมารวิชัย ที่มี

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

¹⁶⁶ จำปา เขื่องเจริญ, “ศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา เลขที่ น.ศ. 2 ระหว่าง พ.ศ. 1775 – 1825,” ศิลปากร 23 (พฤศจิกายน 2522) : 94 – 98.

การค้นพบที่วัดเวียง (วัดหัวเวียง) บ้านเวียง หมู่ที่ 4 ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยที่ส่วนฐานของพระพุทธรูปองค์นี้ ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ได้มีจารึกหลักนี้ปรากฏอยู่ เป็นจารึกที่สลักด้วยอักษรขอม ภาษาเขมร สลักเมื่อปี พ.ศ. 1726 จารึกนี้มี 1 ด้าน จำนวน 5 บรรทัด เป็นจารึกที่มีคำอ่านและคำแปลดังนี้

คำอ่าน

บรรทัดที่ 1	๑๑๐๕ ศกโธะนฤษุตร ค ตบะสกุติ กมฺรเตง อดุมหาราช ศุริมตไทรโลกุยราช เมลิกฤษณพรมมเทว ปี เกต
บรรทัดที่ 2	เชษฐฐ โนะ พุทธพาร มหาเสนาปติ กลาไน ค จำ สุรุก คุรหิ อาราธนา ค มฺรเตง ศุริญาโน เถว ปฺร
บรรทัดที่ 3	ติมา เนะ ทังน มาน สิริต ภาร มุวย ตุล พิริ ค ชา พุยาย มาส ตบ ตนฺลึง ติ ษุถาปนา ชา ปฺรติ
บรรทัดที่ 4	มา มหาชน โฝง ค มาน สรทธา อนุโมทนา ปุชา นมสฺการ นุ เนะ เลงฺ ส--บาน สรวุชญตา
บรรทัดที่ 5	- ห ต ชา --

คำแปล

ศักราช ๑๑๐๕ เถาะนฤษัทร มีพระราชโองการ กัมร เตงอัญ มหาราชศุริมตไทรโลกุยราช เมลิกฤษณนรรรมเทวะ ขึ้น 3 ค่ำ เชษฐฐมาส (เดือน ๗) วันพุธ ให้มหาเสนาบดีกลาไน ผู้รักษาเมืองครหิ อาราธนา มฺรเตง ศุริญาโน ให้ทำ (พระพุทธรูป) ปฏิมากรณี สำนึกมีน้ำหนัก ๑ ภาระ ๒ ตูละ ทองคำ (ที่ปิด) มีราคา ๑๐ ตำลึง สถาปนา (พระพุทธรูปนี้) ให้มหาชนทั้งปวง ผู้มีศรัทธา อนุโมทนาแลนุชานมัสการอยู่ที่นี่ เพื่อจะได้ถึงสรระเพ็ชฌญาณ....¹⁶⁷

หลักที่สาม ศิลาจารึกหลักที่ 24 เป็นศิลาจารึกที่ลบเลือนบางส่วนแต่เพียงเล็กน้อย สลักด้วยอักษรขอม ภาษาสันสกฤต สลักเมื่อปี พ.ศ. 1773 สลักจำนวน 1 ด้าน มี 16 บรรทัด สลักด้วยหินชนวน เป็นแท่งหินรูปใบเสมา ขนาดกว้าง 47 เซนติเมตร สูง 181 เซนติเมตร หนา 14 เซนติเมตร ในทะเบียนโบราณวัตถุใช้ว่า “สฎ. 4” ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 กำหนดเป็นศิลาจารึก “หลักที่ 24” ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 4 กำหนดเป็น “จารึกวัด

¹⁶⁷ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529), หน้า

หัวเวียงเมืองไชยา 1” ค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2447 โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้มาจากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พร้อมกับจารึก “สฏ. 3” นายบอร์ช เซเคส์ เป็นผู้อ่านและแปลศิลาจารึกนี้ โดยได้อ่านไว้เพียง 8 บรรทัดเท่านั้น คือ

คำอ่าน

- บรรทัดที่ 1 สวสฺติ ศรีมตฺตฺริณนสํสาณครุสฺสทํ ยสฺ ตามฺพฺรลิ่ง
 บรรทัดที่ 2 เศสุวระ ส-นิว ปตมวสฺชนดํ วสฺปรทํโปคฺทวระ สํรู
 บรรทัดที่ 3 เปน หิ จนฺทรภานุมทนะ ศรีธรรมมราชา ส ยะ ธรรมมาโสภสมานนี
 บรรทัดที่ 4 ตินิปุญะ ปญฺจาณทวสฺสาธิปะ // สวสฺติ ศรี กมลกุลสมุตฺตฤ (ต) ตาม
 บรรทัดที่ 5 พฺรลิ่งเศสุวระพฺลภิมเสนาชยยนสฺ สกฺลมนุสฺยปฺญฺยา
 บรรทัดที่ 6 นุภาเวน พภว จนฺทรสุวชยยนภาวมิว โลกปฺรสิทฺธิทฺริตติ
 บรรทัดที่ 7 ธรจฺนทรภานุปาทิ ศรีธรรมมราชา กลียุคพฺรษาณิ ทวตฺริงศาธิกสฺ ตฺริณิ
 บรรทัดที่ 8 สตาธิกจตุวราสทฺสุรานุชติภฺรานุเต เสลาเลขมิว ภกฺตฺยามฤตวรม---

คำแปล

พระเจ้าผู้ครองเมืองตามพฺรลิ่ง ทรงประพฤติประโยชน์เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา พระองค์สืบตระกูลอันรุ่งเรือง คือ ปทุมวงศ์ มีรูปร่างงามเหมือนพระกามะอันมีรูปร่างงามกับพระจันทร์ ทรงฉลาดในนิติศาสตร์คล้ายกับพระธรรมาโสกราช เป็นหัวหน้าของตระกูล.....ทรงพระนาม ศรีธรรมราช ศรีสวสฺติ

พระเจ้าผู้ปกครองเมืองตามพฺรลิ่ง เป็นผู้อุปถัมภ์ตระกูลปทุมวงศ์ พระหัตถ์ของพระองค์มีฤทธิ์มีอำนาจ ด้วยอานุภาพแห่งบุญกุศล ซึ่งพระองค์ ได้ทำต่อมนุษย์ทั้งปวง ทรงเชษานุภาพเท่าพระอาทิตย์ พระจันทร์ และมีพระเกียรติอันเลื่องลือในโลกทั้งปวง ทรงพระนาม จันทรภานุ ศรีธรรมราช เมื่อกลียุค 4332 -----¹⁶⁸

หลักที่สี่ ศิลาจารึกหลักที่ 24 (ก.) เป็นศิลาจารึกที่แตกหักและลบเลือนบางส่วน สลักด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี สลักเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 สลักจำนวน 1 ด้าน มี 15 บรรทัด สลักด้วยหินชนวน เป็นแท่งหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 31 เซนติเมตร สูง 70 เซนติเมตรหนา 12 เซนติเมตร ในทะเบียนโบราณวัตถุใช้ว่า “สฏ. 3” ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 กำหนดเป็นศิลาจารึก “หลักที่ 24 (ก.)” ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 4 กำหนดเป็น

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-146.

“จารึกวัดหัวเวียงเมืองไชยา 2” ค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2447 โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้มาจากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พร้อมกับจารึก “สฏ. 4” ขณะเสด็จไปตรวจราชการหัวเมืองชายทะเลภาคใต้ เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 123 (พ.ศ. 2447) เมื่อแรกพบศิลาจารึกนี้ปัจจุบันห่างจากวัดเวียงไปทางทิศตะวันตกประมาณ 1 เส้น ใกล้ผนังกำแพงซึ่งยาวไปตามแนวทิศเหนือและทิศใต้ ที่ใกล้จารึกปักอยู่นั้น มีเทวรูป 1 องค์อยู่ทางทิศเหนือของจารึก หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก และมีจารึกอีกหลักหนึ่ง คือ จารึก “สฏ. 4” อยู่ไปทางทิศเหนือของเทวรูป ห่างประมาณ 3 ศอกวางนอนอยู่ มีขนาดใหญ่กว่าจารึกที่ปักอยู่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดเกล้าฯ ให้พระยารัษฎพิบูลย์ (ได้ยศ) ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพรอยู่ในขณะนั้นจัดส่งเข้าไปในกรุงเทพฯ ฯ พร้อมกันนั้นมีจารึกทั้งสองหลักกับพระพุทธรูปนาคปรกในพระวิหาร คือ จารึก “สฏ. 3” จารึก “สฏ. 4” และจารึก “สฏ. 9” พระยารัษฎพิบูลย์ได้ให้หลวงเสวีรราช (แดง) ซึ่งเป็นนายอำเภอชุมพรอยู่ในขณะนั้นนำขึ้นไปถวาย ณ กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม 2447 จารึกเหล่านี้เมื่อถึงกรุงเทพฯ ได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งแต่เดิมสถานที่เก็บจารึกอยู่ในพระที่นั่งศิวโมกษพิมาน บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ต่อมาในปี พ.ศ. 2509 หอสมุดแห่งชาติได้ย้ายมาอยู่อาคารใหม่ที่ท่าवासกรี อาคารเก่าที่หอพระสมุทวรารู้งจึงว่างลง ประกอบกับพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติต้องการจะใช้สถานที่พระที่นั่งศิวโมกษพิมานสำหรับการจัดแสดงพิพิธภัณฑสถานก่อนประวัติศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2510 จึงได้ย้ายจารึกที่จัดแสดงอยู่ในพระที่นั่งศิวโมกษพิมานไปเก็บรักษาไว้ที่อาคารหอพระสมุทวรารู้ง คือ ตึกถาวรวัตถุข้างวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ครั้นในปี พ.ศ. 2521 กรมศิลปากรมีความประสงค์จะให้จารึก ซึ่งจัดไว้เป็นโบราณวัตถุ ให้อยู่ในความรับผิดชอบของกองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติตามกฎหมาย จึงได้ย้ายจารึกส่วนใหญ่ไปเก็บรักษาและจัดแสดงในหมู่พระวิมาน ห้องอุตราภิมุขและห้องอื่น ๆ ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ แต่จารึกบางหลักที่ยังไม่ได้อ่านและแปลหรืออยู่ในระหว่างการศึกษาวิเคราะห์นั้น หอสมุดแห่งชาติได้ขอยืมไว้เพื่อดำเนินการต่อไป ดังนั้น จารึกกลุ่มนี้จึงได้ย้ายมาอยู่ที่อาคารหอพระสมุทวรารู้ง ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในบริเวณด้านหลังอาคาร 1 หอสมุดแห่งชาติ ท่าवासกรี ด้วยเหตุนี้ จารึก “สฏ. 3” ซึ่งขณะนั้นยังไม่ได้อ่านและแปล จึงได้นำมาเก็บรักษาในอาคารหอพระสมุทวรารู้งด้วยเช่นกัน แต่จารึก “สฏ. 4” ซึ่งได้อ่าน แปล และตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว จึงเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ดังกล่าวมา

ศิลาจารึก “สฏ. 3” นี้ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 ได้ลงพิมพ์แต่เพียงรูปภาพ ยังไม่ได้มีการอ่านและแปล เพิ่งจะมีการอ่านแปล และตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 4 เมื่อปี พ.ศ. 2529 ดังนี้ คือ

คำอ่าน

บรรทัดที่ 1	อถา.....
บรรทัดที่ 2	เต ส(ม) ฌทิกา โหนติ
บรรทัดที่ 3	กา// ทสกา สพพทาเนยว พิชาน เป
บรรทัดที่ 4	ยสส ปวรสส ชินาย ปิยเจตสา // ปณจกา
บรรทัดที่ 5	พิชาน โหนติ ตู ปิยสสาคตเสสว สักกสสน(คร)
บรรทัดที่ 6	(ส)พพโส // นวกาหาสุโหนติ วารสา เต ลุทฐาลกา อญฐ กา.....
บรรทัดที่ 7	ยา โหนติ ทสกา จินตสทฐกา // ทสกา อญฐกา จ เอกทา
บรรทัดที่ 8	วาจิตาปัจจ ปณจปณญาส สันมาดา นาลิโก สุทฺโธ ตถา // อมิ
บรรทัดที่ 9	ดา ทสสภณฺฑานิ โหนติ ทานพหุณีปิ // สพฺพานิ ปุณณก
บรรทัดที่ 10	(อา) ทเรน กโรปัจจ รมุมราชสฺส สตถุโน สกุกจฺจํ วทติหฺสนก
บรรทัดที่ 11	(ปา)ริสานุวตฺต.....คณาเต สุตนาถเกกปิน วุทฺธสฺส
บรรทัดที่ 12	 คณา นาทา เอ
บรรทัดที่ 13	
บรรทัดที่ 14	 พา
บรรทัดที่ 15	

คำแปล

บรรทัดที่ 1	อีกอย่างหนึ่ง.....
บรรทัดที่ 2	(ชน) เหล่านั้น ผู้มีเครื่องประดับ.....
บรรทัดที่ 3-4	// (ชน) ทั้งสิบ ยังวิชา (ให้เกิด) ด้วยเจตนา อันเป็นที่รักต่อพระชินะผู้ประเสริฐ ในกาลทั้งปวง // ส่วน ทั้งห้า
บรรทัดที่ 5	เป็นความรู้ของพระผู้เป็นที่รัก ผู้มาสู่สังกตสนคร.....
บรรทัดที่ 6	 โดยประการทั้งปวง // ชนทั้งเก้าเหล่านั้นเป็นผู้มี ปัญญา มีความปรารถนาตามวาระ ทั้งแปด
บรรทัดที่ 7	ทั้งสิบ เป็นผู้มีศรัทธาตามที่ตนคิดแล้ว // บางครั้ง ทั้ง สิบ และทั้งแปด

- บรรทัดที่ 8 อีกอย่างหนึ่ง (ชน) ทั้งหลายผู้ประชุมกัน ทั้งห้าสิบห้าคน เป็นผู้
เปล่งวาจาแล้ว ย่อมเป็นผู้บริสุทธิ์ ดุจพระผู้บริสุทธิ์ที่หาความ
เศร้าหมองมิได้ //
- บรรทัดที่ 9 วัตถุทั้งสิบพร้อมภณห์ต่าง ๆ ที่มีได้กำหนด เป็นวัตถุจำนวน
มากเพื่อท่าน // ผู้มีบุญแม้ทำทานทั้งปวงด้วย
- บรรทัดที่ 10 ความเอื้อเฟื้อยอมกล่าวถึงความน่าเคารพของพระศาสดาผู้เป็น
ธรรมราชา
- บรรทัดที่ 11 คณะเหล่านั้น ผู้คล้อยตามบริษัท ได้สดับข่าวพระ
นาถแล้ว
- บรรทัดที่ 12
- บรรทัดที่ 13
- บรรทัดที่ 14
- บรรทัดที่ 15 169

ประเภทที่สี่ ได้แก่ เอกสารโบราณ ในท้องถิ่นต่าง ๆ ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบ เอกสารโบราณที่เรียกว่า “หนังสือบูด” หรือ “สมุดข่อย” เป็นจำนวนมาก เอกสารโบราณเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นคัมภีร์ที่เนื่องในพุทธศาสนา รวมทั้งเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาในรัฐ แห่งนี้ โดยเอกสารโบราณที่สะท้อนให้เห็นอิทธิพลอย่างเข้มข้นของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์มี อยู่สามรายการ และแต่ละรายการก็ค้นพบหลายสำนวนและกระจัดกระจายอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ บน คาบสมุทรมหานคร เอกสารโบราณดังกล่าว คือ

รายการแรก ดำเนินเมืองนครศรีธรรมราช เอกสารโบราณชิ้นนี้บางสำนวนได้รับการ ปรินวรรตและนำมาตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง โดยสำนวนที่ได้รับการตีพิมพ์นั้น เป็นสำนวนที่แต่ง เป็นร้อยแก้ว และได้เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงเมืองหลวงแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่านครบุรีของท้าวโคศรี หาราชและนางเทวี ซึ่งพระราชบุตรชื่อเหมมาลา มีเมืองทางด้านทักษิณแห่งหนึ่งชื่อขันบุรีของท้าว อังกุตรราชและนางจันทเทวีได้มาตีเมืองนครบุรี เพื่อชิงพระทันตธาตุ ท้าวโคศรีหาราชจึงให้นางเหม มาลาและเจ้าธนกุมารเอาพระธาตุไปไว้ในเมืองลังกาทวิป ขณะเดินทางเรือสำเภายับปางลง ทั้งสอง พื่น้องต้องเดินค้นพงไพร จนมาพบหาดทรายแก้วทะเลรอบ จึงเอาพระทันตธาตุฝังไว้ แล้วเร้นกาย ในที่ลับ ยังมีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อว่าพระมหาเถรพรหมเทพ ได้เหาะมานมัสการพระ

¹⁶⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 147-152.

ทันตธาตุ เจ้าสองพี่น้องได้แจ้งเรื่องราวที่เกิดขึ้นแก่พระมหาเถรพรหมเทพ พระมหาเถรก็บอกว่า หากเกิดปัญหาใด ๆ ในขณะเอาพระทันตธาตุไปลังกาทวีปให้รำลึกถึงท่าน แล้วท่านก็จากไป เจ้าสองพี่น้องนำพระธาตุไว้ในเกศา แล้วมาถึงท่าตรง จึงได้ลงเรือสำเภาไป มาถึงกลางสมุทรเกิด อัจฉรย์ สำเภาไปไม่ได้ นายสำเภาคิดว่าเจ้าสองพี่น้องก่อให้เกิดปัญหา จึงจะฆ่าเสีย เจ้าสองพี่น้องรำลึกถึงพระมหาเถรพรหมเทพ ท่านก็มีมิตกายเป็นพญาครุฑ และแจ้งว่าที่ไปไม่ได้เพราะ นาคราชทั้งหลายมานับสการพระทันตธาตุ และท่านได้ทำนายว่าในกาลข้างหน้าท่าที่หาดทรายทะเล รอบแห่งนั้นพญาศรีธรรมโศกราชจะมาตั้งเป็นเมืองใหญ่ชื่อเมืองนครศรีธรรมราชมหานคร และ พระองค์จะก่อพระเจดีย์ขนาดใหญ่องค์หนึ่ง เป็นพระมหาธาตุสูง 37 วา จากนั้นพระมหาเถรจาก ไป เรือสำเภาได้เดินทางต่อไป

จากนั้นได้ดำเนินความต่อไป โดยการกล่าวถึงเมืองหลวงแห่งหนึ่ง ซึ่งมีพญานรบริวาร ราชาเป็นผู้ปกครอง ถัดมามีลูกชายสองคนปกครอง คือ พญาเจตราชและพญาเสนราช เมืองนี้มี ขนาดใหญ่ มีศาสนสถานในพุทธศาสนามากมาย อยู่มาเกิดไข้ยมนคนตายมาก พญาจึงลงเรือ สำเภาหนีมาขึ้นที่หาดทรายแก้วทะเลรอบ จนนายพรานไล่เนื้อมาพบแก้วดวงหนึ่ง นำไปมอบแก่ พญา พญาจึงให้ปากุลลงสำเภาไปดูในลังกา บาดูทูลรายละเอียดของแหล่งที่พบแก้วแก่พญาลังกา พญาลังกาได้นิมนต์มหาพุทธคำเพียรให้เดินทางมากับปากุ แล้วมาเข้าเฝ้าพญาศรีธรรมโศกราช เล่า เรื่องราวให้พญาฟัง พญาศรีธรรมโศกราชและพญาพงสาจึงดำริจะตั้งเมืองที่หาดทรายแก้ว รวมทั้ง จะตั้งเจดีย์และพระพุทธรูปไว้ตามที่มหาพุทธคำเพียรได้เล่าถึงพระทันตธาตุ เกิดไข้ยมนคนตาย มาก พญาทั้งสองจึงไปตั้งที่หาดทรายทะเลรอบนั้น พญาศรีธรรมโศกราชสร้างหาดทรายทะเลรอบ นั้นเป็นเมือง ชื่อเมืองนครศรีธรรมราชมหานคร ทรงมีมเหสีชื่อนางสังคเทวี พญาศรีธรรมโศกราช พญาพงสา ปากุ และมหาพุทธคำเพียรจะทำปฏิญนก่อพระมหาธาตุ ได้ทราบว่พระพุทธรูปหิ้งค์ เสด็จลงทะเลมาจากลังกา ยังมีนักเทศน์ผู้หนึ่งถือพระราชนามพญามัชฌมเทศที่ทรงพระนามว่า พญาศรีธรรมโศกราช ทรงมีมเหสีชื่อนางสนทมิตรา พระราชสารถนั้นว่าให้พญาศรีธรรมโศกราช เมืองนครศรีธรรมราชก่อพระมหาธาตุองค์หนึ่งสูง 37 วา โดยพญาศรีธรรมโศกราชแห่งมัชฌมเทศ ได้ก่อพระมหาธาตุได้ 84,000 องค์ พญาศรีธรรมโศกราชเมืองนครศรีธรรมราชได้เรียนรู้พิธีการ สร้างพระมหาธาตุจากพระราชสาร และให้ปากุเรียนสวดมนต์ให้ไว้พระทุกคน รวมทั้งในพระราช สารนั้นได้ทูลขอพระบรมสารีริกธาตุสำหรับการประดิษฐานในพระมหาธาตุทั้ง 84,000 ยอด พญา ศรีธรรมโศกราชเมืองนครจึงให้ประกาศหาพระสารีริกธาตุ โดยจะให้ทองแก่ผู้รู้ที่ซ่อน ผู้เฝ้าคน หนึ่งแจ้งว่าพ่อของตนเคยนำไปซั้ที่ฝังในเมืองนครศรีธรรมราชนี้ พญาจึงให้รู้ดู จึงพบพระเจดีย์ ได้คืนมีภาพยนตร์เฝ้าอยู่ จะเอาขึ้นมาไม่ได้ พญาจึงประกาศหาผู้รู้วิธีแก้ภาพยนตร์ โดยจะให้ทอง แก่ผู้รู้วิธีแก้ มีชายผู้หนึ่งแจ้งว่าพ่อของตนเคยไปเรียนภาพยนตร์ถึงเมืองโรมวิสัย แล้วลักตำรานั้น

ไว้ในฝ่ามือและขา และตนได้เขียนคำรำนั้นไว้ พญาให้ชายผู้นั้นทำพิธีตามคำรา ร้อนถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิศณุกรรมลงมาเอาพระสารีริกษาคุนั้นให้พญา พญาจึงให้พระสารีริกษาคู่แก่พญาศรีธรรมโศกราชแห่งมัธยมเทศ จึงบรรจุพระมหาธาตุทั้ง 84,000 ยอดสำเร็จ ตามที่มีพระราชสารขอมา เมื่อพระวิศณุกรรมช่วยเหลือพญาศรีธรรมโศกราชเมืองนครตกแต่งก่อพระมหาธาตุที่บรรจุพระสารีริกษาคู่แล้วเสร็จ ก็เสด็จกลับไปเฝ้าพระอินทร์

พญาศรีธรรมโศกราชได้ทรงสั่งให้สร้างเมืองขึ้น 12 นักษัตริ คือ ปิซวดเมืองสาขถือ ตราหนู ฉลูเมืองคานีถือตราวัว ขาลเมืองกะลันตันถือตราเสือ เถาะเมืองปะหังถือตรากระต่าย มะโรงเมืองไทรถือตรางูใหญ่ มะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็ก มะเมียบเมืองตรังถือตราม้า มะแมเมืองชุมพรถือตราแพะ วอกเมืองบันไทยสมอถือตราวานร ระกาเมืองสะอูเลาถือตราไก่ จอเมืองตะกั่ว ถลางถือตราสุนัข กุนเมืองกระถือตราสุกร เมือง 12 นักษัตรินี้ขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราช เกิดไข้ห่าในเมืองผู้คนตายมาก ทั้งพญาและลูกเมีย คนที่เหลือหนีออกจากเมือง ไข้ห่าก็ตามไป

เมื่อศักราช 1196 พญาองค์หนึ่งชื่อพญาศรีไสยณรงค์ มาแต่ทิศตะวันตก มาเสวยราชย์ที่เมืองนครศรีธรรมราช (ต้นฉบับขาด) ท้าวอุทองและพระเจ้าศรีธรรมโศกราชได้แบ่งดินแดนและอธิษฐานเป็นพระญาติกัน พญาศรีธรรมโศกราชทูลว่าหากสิ้นบุญจะขอฝากมเหสีและน้องทั้งสองคน คือ พญาจันทราภานุและพญาพงศ์สุราหะ เมื่อกลับมายังเมืองนครศรีธรรมราช พญาศรีธรรมโศกราชทำพระมหาธาตุต่อไปจนเสร็จ เสด็จให้เมือง 12 นักษัตริทำพระห้อง พญาศรีธรรมโศกราชทำวิหารหลวง อยู่มานานพระองค์สวรรคต พญาจันทราภานุเป็นผู้ปกครองแทนเป็นเวลา 7 ปี เกิดไข้ยมน คนตายมาก พญาจันทราภานุและพญาพงศ์สุราหะกับพระมหาเถรสังฆานุเทพได้หารือกัน แล้วพาครอบครัวลงเรือหนีไข้ยมน ไข่ตามลงเรือ จนพญาและลูกเมียต้องตายสิ้น เมืองก็กลายเป็นป่าช้านาน

ลำดับต่อมาได้มีการกล่าวถึงพระพนมทะเลศรีมหาเศวตฉัตรราชกษัตริย์ พระบรมเชษฐาพระราชกุมาร อันเป็นพระเจ้าหลานได้ลาพระปู่พระย่ามาตั้งที่เพชรบุรี แล้วให้ท่านาเกลื้ออยู่ได้ไม่นานมีสำเภาจีนถูกคลื่นซัดเข้ามา ชาวเพชรบุรีนำขุนล่ามจีนเอาเครื่องบรรณาการมาถวาย พระเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระราชทานฝัง จึงพระราชทานไปสำหรับพระเจ้าฟ้าร่มกรุงจีน พระเจ้าฟ้าร่มกรุงจีนพระราชทานบุตรมาเป็นพระมเหสีของพระพนมทะเล พระเจ้าอยู่หัวให้พระพนมวังและนางสะเดียงทองออกไปสร้างเมืองนครคอนพระ พระพนมวังจึงได้แต่งตั้งแบกให้ไปเป็นเจ้าเมืองในเมืองขึ้นทุกเมือง โดยทุกเมืองขึ้นก่อนนครคอนพระ ส่งส่วยเป็นส่วยทอง โดยพระเจ้าอยู่หัวให้เร่งบำรุงบ้านเมือง สร้างพระมหาธาตุ สร้างป่าเป็นนา ให้คนที่อยู่ในภูเขามากมาทำไร่นาและอยู่เป็น

หลักแหล่ง ให้ออกเป็นกฎหมายเกี่ยวกับซื้อบ้านซื้อตำบล แล้วทูลพระเจ้าอยู่หัวเพื่อทรงทราบ โดยพระเจ้าอยู่หัวให้พระพนมวังและนางสะเดียงทองออกมายังเมืองนครคอนพระเมื่อศักราช 1588

เมื่อมาถึงเมืองนครคอนพระ พระพนมวังได้ตั้งบ้านเรือนที่จิงสระ นอกเมืองนครคอนพระ แล้วสร้างป่าเป็นนาหลายแห่ง ในเมืองนครคอนพระเกิดไข้ห่า คนหนีเข้าไปอยู่ในเขา ส่วนเจ้าศรีราชาลูกชายของพระพนมวังได้ไปอยู่สร้างนาในเมืองสรุเลา ส่วนวงศ์วานคนอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากทุกคน ได้ออกไปทำนาประจำอยู่ตามเมืองต่าง ๆ อย่างทั่วถึง โดยระบุไว้ชัดเจนว่าญาติชื่อใดให้ไปทำที่ใด และแต่งตั้งให้แขกไปปกครองเมืองแขกทุกเมือง โดยระบุไว้อย่างชัดเจนว่าแขกชื่อใดให้ปกครองเมืองใด และระบุให้มีการผูกส่วยทองปีละ 10 ตำลึงทุกเมือง ครั้นพระพนมวังสิ้นบุญแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็ให้เจ้าศรีราชาครองสมบัติในเมืองนครคอนพระต่อมา โดยให้มีชื่อว่า พญาศรีธรรมโสกราช สุรินทรราชาสุรวงศ์ธิบดี ศิริยุธิษเฐียร อภัยพิริยปราชกรมพาหุ เจ้าพระยานครศรีธรรมราชมหานคร พญาศรีธรรมโสกราชได้ทูลขอนำเงินเล็กปิดตราโน้ไปใช้ในเมืองที่ขาดแคลน โดยได้เดินทางเข้ามาอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช มีการตกแต่งวัดวาอารามต่าง ๆ ให้ญาติออกไปทำนาในแหล่งต่าง ๆ โดยระบุไว้ชัดเจนว่าญาติชื่อใดไปทำนาในที่ใด มีการสร้างวัด การกลบนา และการถวายข้าพระ มีการทำพระมหาธาตุ โดยการนำคนมาจากเมืองต่าง ๆ ทั้งที่ตั้งอยู่ภายในและภายนอกคาบสมุทร เมื่อพญาศรีธรรมโสกราชสิ้นบุญแล้ว จึงให้นายอูหลานพญาศรีธรรมโสกราชและนายอยู่น้องพญาศรีธรรมโสกราชครองเมืองนครศรีธรรมราช ผูกส่วยขึ้นพระคลังหลวงทุกปี ต่อมานายราม ลูกชายของนายอูได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช โดยได้รับการแต่งตั้งเป็นหมื่นศรีจอมรัต ถัดจากนั้นได้มีการสรรเสริญเกียรติคุณนานัปการของญาติของหมื่นศรีจอมรัต และญาติวงศ์ของพระพนมวังและนางสะเดียงทอง โดยระบุชื่อไว้เป็นจำนวนมาก

ครั้นตอนท้ายสุดได้กล่าวถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่ชื่อว่าขุนอินทราได้บอกว่าลูกหลานหญิงชายของตนมีเกียรติคุณอย่างไรบ้าง โดยระบุเอาไว้หลายคน จนกระทั่งต้นฉบับได้ลบเลือนและจบสิ้นลง¹⁷⁰

รายการที่สอง ดำเนินพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช เอกสารโบราณชิ้นนี้บางส่วนได้รับการปริวรรตและนำมาตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง และแต่งเป็นร้อยแก้วเช่นเดียวกัน โดยสำนวนที่ได้รับการตีพิมพ์นั้น ได้มีการเริ่มเรื่องด้วยเนื้อหาที่คล้ายคลึงกันกับตำนานเมืองนครศรีธรรมราชที่กล่าวมา คือ เริ่มด้วยการกล่าวถึงเมืองเมืองหนึ่งที่มีชื่อว่าทนต์บุรี เจ้าเมืองชื่อท้าวโกสิศราช

¹⁷⁰ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117 – 134.

มเหสีชื่อนางมหาเทวี มีพระราชบุตรผู้พี่ชื่อนางเหมขลา ชายชื่อเจ้าทนทกุมาร และยังมีเมืองอีกเมืองหนึ่งชื่อว่าชนบทบุรี ตั้งอยู่ทางฝ่ายทักษิณ เจ้าเมืองชื่อท้าวอังกุศราชมเหสีชื่อจันทเทวี ท้าวอังกุศราชมารบชิงพระทันตธาตุจากท้าวโกสีหราช ท้าวโกสีหราชขาดหัวช้างเสียเมืองแก่ข้าศึก นางเหมขลา กับเจ้าทนทกุมารรับเอาพระทันตธาตุลงเรือสำเภาไปลังกา เกิดลมร้าย เรือสำเภาแตก ทั้งสองพี่น้องถูกซัดขึ้นที่หาดทรายแก้วทะเลรอบ เอาพระธาตุฝังไว้ที่หาดทราย แล้วซ่อนกายอยู่ในที่ลับ มีพระอรหันต์องค์หนึ่ง ชื่อพระมหาเถรพรหมเทพ มาโดยนภากาศ เห็นรัศมีพระธาตุโชติช่วงขึ้น จึงลงมานมัสการ สองพี่น้องได้เล่าความแก่พระมหาเถร พระมหาเถรทำนายว่าในหาดทรายทะเลรอบนี้ภายหน้าจะมีพระของค์หนึ่ง ชื่อพระญาศรีธรรมโศกราชจะมาตั้งเป็นเมืองใหญ่ แล้วจะก่อพระมหาธาตุสูง 37 วา รวมทั้งตั้งสองพี่น้องว่าหากมีทุกข์ใด ๆ ให้รำลึกถึงท่าน แล้วกลับไปสองพี่น้องพาพระธาตุไป ครั้นถึงท่าเมืองตรงได้โดยสารสำเภาไป ถึงกลางทะเลเกิดอัศจรรย์ สำเภาไปไม่ได้ ชาวสำเภาเห็นว่าทั้งสองเดินทางมาถึงเกิดอัศจรรย์ จึงคิดจะฆ่าทั้งสองพี่น้อง สองพี่น้องรำลึกถึงพระมหาเถร พระมหาเถรนิมิตกายเป็นครุฑขนาดใหญ่มา แล้วได้บอกแก่ชาวสำเภาว่า พญานาคพาบริวารมานมัสการพระธาตุ จึงเกิดอัศจรรย์ แล้วกลับไป นายสำเภาใช้ใบเดินทางไปจนถึงลังกาทวีป เจ้าลังการับพระธาตุขึ้นไว้บนปราสาท แล้วให้สำเภาไปส่งสองพี่น้องตามที่ปรารณาที่ชนบทบุรี โดยทรงมีพระราชสารกำชับมิให้เจ้าเมืองทำร้ายสองพี่น้อง ไม่อย่างนั้นจะเกิดศึกกับลังกา แล้วให้มหาพราหมณ์พาพระบรมธาตุเทยานหนึ่งมาฝังในที่ที่สองพี่น้องเคยซ่อนพระทันตธาตุไว้ มหาพราหมณ์กับสองพี่น้องลงสำเภามาถึงหาดทรายแก้ว มหาพราหมณ์แบ่งพระธาตุเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งใส่หอบแก้วแล้วใส่แม่ขันทองขึ้นฝังที่รอยที่เจ้าสองพี่น้องฝังพระธาตุแต่ก่อน ก่อพระเจดีย์สวมไว้ แล้วผูกภาพนครไว้รักษา ส่วนพระธาตุอีกส่วนหนึ่งมหาพราหมณ์พาไปเมืองชนบทบุรี

มีเมืองเมืองหนึ่ง ชื่อเมืองหงษาวดี เป็นเมืองใหญ่ มีพระพุทธรูปและศาสนสถานในพุทธศาสนามากมาย เจ้าเมืองชื่อพระญาศรีธรรมโศกราช มีมเหสีชื่อสังขเทวี มีบุตรชายสองคน คนหนึ่งชื่อท้าวเจตราช อีกคนหนึ่งคือ เจ้าพงศ์กระษัตริย์ อยู่มาเกิดไข้ยุบลมหายักษ์มาทำอันตรายคนตายเป็นจำนวนมาก พระยาจึงพาญาติวงศ์ลงสำเภาใช้ใบมาตั้งอยู่ริมทะเล พรานไล่เนื้อมาริมทะเล คนหนึ่งชื่อพรหมสุริยะมาถึงหาดทรายทะเลรอบ พบแก้วดวงหนึ่ง นำไปถวายพระยา พระยาให้ปากคูมาดูสถานที่และเขียนแผนที่ แล้วจัดส่งคนและบาตรลงสำเภาพาแผนที่ไปถวายเจ้าเมืองลังกา เจ้าเมืองลังกาทราบว่ามีพระสงฆ์ในที่นั้น จึงให้นิมิตพระพุทธรูปกำเริบไป พระยาศรีธรรมโศกราชศรัทธาในการกุศล เกลี่ยกล่อมให้คนที่อยู่คงป่าเข้ามาประชุมกัน แล้วปรึกษากันว่าจะตั้งเมืองหาดทราย แล้วจะก่อพระเจดีย์และพระพุทธรูปไว้ เกิดไข้ยุบล คนล้มตายมาก พระยาย้ายไปกะหม่อมโลก ณ หาดทรายทะเลรอบนั้น เมื่อศักราชได้ 1098 ปี พระยาได้สร้างเมือง

นครศรีธรรมราชมหานครที่หาดทรายทะเลรอบ แล้วก่ออิฐปูนก่อพระธาตุ ครั้นนั้นพระสิทธิองค์ล่องทะเลมาแต่เมืองลังกามายังเกาะปีนัง แล้วฟันมาถึงหาดทรายแก้วที่จะก่อพระมหาธาตุนั้น

ครั้งนั้นมีพระยาธรรมมาโสกราชองค์หนึ่ง เป็นเจ้าเมืองมัทยมประเทศ มีมเหสีชื่อนางสันทมิตรา ให้นักรเทศน์ถือพระราชสารถึงพระยาศรีธรรมมาโสกราช ในพระราชสารนั้นว่าพระยาธรรมมาโสกราชได้ก่อพระมหาธาตุได้ 84,000 องค์ แต่ยังไม่ได้พระบรมธาตุไปบรรจุ ทราบว่าพระยาศรีธรรมมาโสกราชก่อพระมหาธาตุสูง 37 วา แล้วยกพระบรมธาตุขึ้นบรรจุพระบรมธาตุ แต่เมืองมัทยมประเทศพระธาตุ 84,000 องค์ยังหาพระบรมธาตุไปบรรจุไม่ได้ จะขอแบ่งพระธาตุไปบรรจุ พระยาให้นักรเทศน์สอนสวดมนต์ให้พระตามที่นักเทศน์เรียนมาแก่บาญ และป่าวประกาศทั่วเมือง มีผู้เฒ่าคนหนึ่งบอกว่าขณะยังเล็กพ่อได้นำดอกไม้ไปถวายตรงนั้น พระยาจึงให้ขุดลงไปในที่นั้น จึงพบพระเจดีย์ มีภาพยนตร์รักษาอยู่ จะเอาขึ้นมาไม่ได้ พระยาจึงประกาศหาผู้สามารถแก้ภาพยนตร์ได้ ในครั้งนั้นนายจันที บิดาเคยไปเรียนศิลปวิทยาที่เมืองโรมพิไลย เมื่อได้มาก็กลับมาโดยลักไว้ที่ขา อักษรนั้นนายจันทีได้เรียนไว้ นายจันทีจึงแก้ภาพยนตร์ ร้อนถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิศณุกรรมมายกพระธาตุ พระยาจึงแบ่งให้เมืองมัทยมประเทศตามที่ขอมา พระวิศณุกรรมช่วยสร้างพระธาตุบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ แล้วตั้งเมืองสิบสองนักษัตรขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราช โดยกล่าวถึงแต่ละเมืองไว้อย่างละเอียด เมืองทั้งหมดนี้มาช่วยทำอิฐปูนก่อพระมหาธาตุ แต่ทำไม่เสร็จ เกิดไข้ห่าขึ้น พระยาลงสำเภานี้ ไปถึงกลางทะเลคนตายสิ้น เมืองร้างลง

เมื่อศักราชได้ 1196 ปี มีพระยาองค์หนึ่ง ชื่อ พระยาศรีไสยณรงค์ มาแต่ฝ่ายตะวันตก มเหสีชื่อนางจันทาเทวี น้องชายชื่อเจ้าธรรมกระษัตริย์ ได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พระสิทธิองค์มาประทัภณพระธาตุ แล้วอยู่ 7 วันก็จากเมืองนครไปเมืองเชียงใหม่ พระยาศรีไสยณรงค์ถึงแก่กรรม ท้าวธรรมกระษัตริย์ได้เป็นเจ้าเมืองนั้น เมื่อศักราชได้ 1198 ปี ท้าวธรรมกระษัตริย์ถึงแก่กรรม

มีพระยาองค์หนึ่งชื่อท้าวศรีธรรมมาโสกราช เจ้าเมืองอินทปัตถุริย์ น้องชายชื่อท้าวจันทภาณุและท้าวพงษ์สุรา พาไพร่พลหนีไข้ห่าคืบคั้นมาราว 8-9 ปี มาถึงหาดทรายแก้ว พบพรมสุริยะทำไร่อยู่ และนายเทียนบัณฑิตเป็นนักบวช พระยาดังลงที่นั่น ทำนาไร่ ทำอิฐก่อปูนก่อกำแพงเมืองโดยรอบ ก่อพระมหาธาตุตามที่พระยาศรีธรรมมาโสกราชทำไว้แต่ก่อน

ศาวอริยพงษ์อยู่เมืองหงสาวดี พาพระบิดาไปถวายพระบาทในเมืองลังกา ถูกพายุเรือแตก ถูกซัดขึ้นที่ปากพนัง พระยาให้ศาวไปนิมนต์พระเถระมาจากหงสาวดีสองรูป คือ มหาปเรียนทศศรีและมหาเถรสังจานุเทพ ทั้งสองรูปทำพระธาตุเสร็จ พระยาให้แต่งสำเภาไปนิมนต์พระสงฆ์

เมืองลังกามาเสกพระมหาธาตุ พระยาให้เมืองขึ้น 12 นักษัตริย์มาทำบุญฉลองพระธาตุ ฐูปไปถึงบิดา ท้าวอุทองเจ้ากรุงศรีอยุธยา ท้าวอุทองยกพลมาตั้งริมแม่น้ำ มีพระราชสารถึงพระยา พระยาก็กยกพลไป ทพหน้าสองฝ่ายรบกัน ไพร่พลล้มตายมาก พระยาได้ตริครองถึงผลบุญที่เคยทำมามากมาย การทำศึกให้คนตายเป็นเวร จึงขอเป็นไมตรีกับท้าวอุทอง พระยาถึงแก่กรรมเมื่อศักราช 1200 ปี พระยาจันทกานูเป็นเจ้าเมือง พระยาพญาสุราเป็นพระยาจันทกานู ตั้งฝ่ายทักษิณพระมหาธาตุเป็นเมืองพระเวียง ต่อมาท้าวศรีธรรมมาโสกราชถึงแก่กรรม พระยาจันทกานูเป็นเจ้าเมือง เมืองชวบกพลมาทางเรือแต่รบเอาเมืองไม่ได้ ส่วนพระมหาเถรสังฆานูเทพจากนครป่าหมากมาขอที่ตั้งอารามชื่อวัดศพนเดิม ต่อมาไปสร้างวัดหัวท้ายน

ในบ้านพะเตียนเกิดเด็กที่กล้าหาญชื่อพังการ พระยาเอาเด็กเป็นบุตร ชวบกทัพเรือมารบ พระยาให้พังการเป็นทหารออกรบ พังการฆ่าพวกชวามากมาย จนหนีไปหมด พระยาจึงแบ่งเมืองให้พังการ พระยาถึงแก่กรรม เกิดไข้ทำ ผู้คนหนีไปอยู่ในภูเขา เมืองร้างอยู่นาน ลำดับต่อมาได้กล่าวถึงบุคคลสำคัญจากเมืองต่าง ๆ ที่ได้ค้นพบเจดีย์เดิมเป็นระยะ ๆ จนเรื่องนี้ทราบถึงพระเจ้าอยู่หัวในกรุงศรีอยุธยา จึงให้นิมนต์เปรียญทศศรีชาวหงสาวดีออกไปแต่งพระบรมธาตุ โดยพระสงฆ์จากเมืองต่าง ๆ มาช่วยกัน

เมื่อศักราชได้ 1815 ปี มีพระบรมราชโองการให้นายศรีทูลูกชายของขุนอินทราแห่งเมืองลานตากินเมืองนครศรีธรรมราช ให้มีการบูรณะพระมหาธาตุ ให้ญาติโยมพระสงฆ์เป็นตระกูลข้าพระ ทำระเบียบล้อมพระธาตุและกำแพงล้อมพระระเบียง มีการกัลปนาที่ดินสำหรับอารามเมื่อมหาศักราช 1550 ปี โดยมีการระบุนายละเอียดของที่ดินเหล่านั้นไว้อย่างชัดเจน

ศักราช 1861 ให้ข้าหลวงออกมาเป็นศรีมหาราชา ได้บูรณะศาสนสถานหลายแห่ง

ศักราช 1919 ให้หลวงศรีวรวงษ์มาเป็นเจ้าเมือง มีการทำวิหารและก่อพระพุทธรูป มีการถวายข้าพระ มีการอุทิศถวายที่นา ต่อมาหลวงพิเรนทรเทพมาเป็นเจ้าเมือง ศักการุยกมาตีเมือง

เมื่อศักราช 2039 ให้พระยาพลเทพมาเป็นเจ้าเมือง ทำกำแพง

เมื่อศักราช 2141 ให้พระยาศรีธรรมราชะเดชมาเป็นเจ้าเมือง อุซงคนะให้ลักปหม่าหนาเป็นแม่ทัพเรือมารบ

เมื่อศักราช 2144 ให้พระรามราชท้ายน้ำมาเป็นเจ้าเมือง ให้ขุดด้านตะวันออก ตั้งแต่ลำน้ำท่าวังมาออกลำน้ำฝ่ายทักษิณ

เมื่อศักราช 2171 ศักอุซงคนะยกมา มีการตั้งค่ายคูทางเหนือ ข้างศึกเผาวัดท่าโพธิ์ พระยาถึงแก่กรรม

เมื่อศักราช 2197 ให้พระยาบริบาลพลราช เจ้าเมืองตะนาวศรีมาเป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เสด็จไชยยกยอพิริบรากรมพาหุเจ้าพระยานครศรีธรรมราช¹⁷¹

รายการที่สาม พระนิพนพานโสทร เอกสารโบราณรายการนี้ เป็นเอกสารโบราณที่แตกต่างออกไปจากเอกสารโบราณที่กล่าวมาทั้งสองรายการบางประการ ทั้งในส่วนของเนื้อหาและกลวิธีในการแต่ง โดยเอกสารโบราณรายการนี้แต่งเป็นร้อยกรอง มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระนิพนพานโสทร” หรือ “พระนิพนพานสูตร” แต่เคยมีบางสำนวนที่เคยได้รับการปริวรรตและนำมาตีพิมพ์ โดยเรียกเอกสารที่ตีพิมพ์นั้นว่า “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ฉบับกลอนสวด” แต่อย่างไรก็ดี เอกสารโบราณสำนวนที่นำมาปริวรรตและตีพิมพ์เหล่านั้น ล้วนแต่เป็นสำนวนที่มีเนื้อหาไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ทั้งสิ้น จนกระทั่งปี พ.ศ. 2528 ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช (ปัจจุบัน คือ สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช) จึงได้ปริวรรตและตีพิมพ์เอกสารโบราณดังกล่าวสำนวนที่มีเนื้อครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบในขณะนี้สำนวนหนึ่ง คือ “พระนิพนพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ สำนวนที่ 4” ซึ่งเป็นสำนวนที่มีเนื้อหาเริ่มต้นด้วยการแสดงเหตุผลในการแต่ง แล้วตามมาด้วยการนิมนต์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เสด็จลงมาจุติในมนุษยโลก จนกระทั่งพระองค์ได้ประสูติและเสวยราชย์ในกรุงกบิลพัสดุ์ การเสด็จออกผนวช การทรงชนะมารได้ค้นพระศรีมหาโพธิ์ การประทานปฐมเทศนา การเสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองกุสินารา และการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ

ในขณะที่มีการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปพระเกศมมหาเถระ เชื้อสายแห่งกษัตริย์สิงหาราชแห่งนครป่าหมาก ได้กำบังกายเข้าไปเฝ้าพระบรมสารีริกธาตุในกองเพลิง นำพระทันตธาตุที่ได้มานั้นมาถวายท้าวสิงหาราช จนทุกเมืองที่ทราบข่าวต่างก็ยกทัพมาแย่งชิง ท้าวสิงหาราชจึงให้พระทนต์กุมาร พระราชโอรส และพระนางเหมชาลา พระราชธิดา อัญเชิญพระทันตธาตุไปถวายกษัตริย์ลังกา โดยซ่อนไปในมวยผมของนางเหมชาลา ขณะเดินทางมาด้วยสำเภาที่ใช้ใบนั้นเรือประสบพายุ พื่นองทั้งสองว่ายน้ำมาขึ้นฝั่งที่หาดทรายแก้ว ฝั่งพระธาตุไว้ที่ชายหาด แล้วไปซ่อนตัวอยู่ในป่า พระอรหันต์ที่ชื่อว่าพระมหาเถรพรหมเทพได้มานมัสการพระธาตุ สองพื่นองเล่าความเป็นมาให้ทราบ และปรารถนาจะเดินทางไปให้ถึงลังกา พระมหาเถรบอกว่าอีกสามวันสำเภาที่ไปลังกาจะผ่านมา ให้ปักธงเป็นสัญญาณไว้ที่ชายหาด ส่วนท้าวเนกาได้มาพบผอบบรรจุพระธาตุ จึงอัญเชิญไปนาคพิภพ พระมหาเถรพรหมเทพได้ไปนำมาคืนให้สองพื่นอง เมื่อเรือผ่านมาสองพื่นองก็ได้ลงเรือไปลังกา ขณะเดินทางพญานาคเข้าแย่งพระทันตธาตุอีก โดยเกิดพายุร้ายเข้า

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136 – 153.

ปะทะเรือ ชาวเรือคิดว่าสองพี่น้องก่อให้เกิดอัปมงคล จึงคิดกันว่าจะจับทั้งสองทิ้งน้ำไป สองพี่น้องจึงอาราธนาให้พระมหาเถรพรหมเทพมาช่วย เดินทางต่อไปสามเดือนจึงถึงลังกา สองพี่น้องไปเฝ้าพระสังฆราช ตกกลางคืนพระทันตธาตุได้แผ่ฉัพพรรณรังสี พระสังฆราชได้นมัสการพระทันตธาตุ รุ่งขึ้นกษัตริย์ลังกาก็ได้รับพระทันตธาตุ แล้วจัดพิธีสมโภช และสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ประดิษฐานพระทันตธาตุ แล้วรับสั่งให้เณรน้อยที่สำเร็จพระอรหันต์ไปอัญเชิญพระบรมธาตุสองทะนานจากกรุงนาคามาประดิษฐานไว้แทนพระทันตธาตุ ณ หาดทรายแก้ว พร้อมด้วยสลักศิลาจารึกไว้ด้วยว่า พระเจ้าทศคามุนีแห่งลังกาให้ราชครูทั้งสี่มาประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ จากนั้นสองพี่น้องได้เดินทางจากหาดทรายแก้วกลับไปยังทณบุรี

กล่าวถึงพระเจ้าศรีธรรมโศกราชแห่งเมืองเอวราช ทรงมีพระอนุชาชื่อพระนันทราชา ได้เกิดไข้ห่าขึ้นในเมือง คนล้มตายมาก จึงอพยพมาทางใต้ มาตั้งมั่นที่เชิงเขาแห่งหนึ่ง ให้สร้างวัดเวียงสระสำหรับอาจารย์พุทธคำเพียรและพุทธสาคร พระอินทร์ทรงบันดาลให้พระเจ้าศรีธรรมโศกราชพบพระบรมธาตุที่หาดทรายแก้ว และเทวดาบันดาลให้ทรงทราบเรื่องราวโดยตลอดโดยสุบินนิมิต จึงอพยพมาอยู่ในบริเวณหาดทรายนั้น อยู่มาหนึ่งปี เกิดไข้ห่าขึ้น จึงอพยพไปอยู่ที่เขาวังอนุชาตั้งที่ลานดง พระอรหันต์จากแดนไกลมาแก่ไข้ห่าได้ โดยใช้เงินดอกตรา “นโม” จึงอพยพมายังท้าว พญานาคมาแสดงสัญญาณเป็นแนวสำหรับการสร้างเมือง เมื่อสร้างเมืองแล้ว พระเจ้าศรีธรรมโศกราชจะสร้างพระธาตุ แต่ไม่อาจจะแก้ภาพยนตร์ที่เฝ้าพระธาตุได้ เทวดาคลอใจให้เจ้ากากภาษาเดินทางมาค้าขาย โดยออกจากเมืองโรมพิสัย จะไปค้าขายที่เมืองดักกสิลา แต่เรือแตกต้องมาขึ้นที่หาดทรายแก้ว เจ้ากากภาษาได้แก้ภาพยนตร์ตามที่เรียนมา และเริ่มการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ที่หาดทรายแก้ว โดยความช่วยเหลือของเจ้าเมืองและผู้คนจากที่ต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกคาบสมุทร เมื่อสร้างเสร็จเจ้ากากภาษาได้เดินทางกลับเมืองโรมพิสัย พระเถระจากลังกาที่ชื่อว่าพระโพธิมณฑิเร ได้นำโพธิทองจากลังกามาปลูกไว้ทางเหนือของพระบรมธาตุเจดีย์ ในขณะที่เดียวกันกับที่เจ้าเมืองลังกาและเจ้าเมืองหงสาได้จัดส่งทรัพย์สินมาร่วมสร้างพระบรมธาตุเจดีย์และศาสนสถานอื่น ๆ ที่หาดทรายแก้วอย่างมากมาย

ครั้นเวลาผ่านไป กษัตริย์นครศรีธรรมราชมีบุญญาธิการมากขึ้น มีเมืองขึ้นมากมายทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ ในคราวที่มีการบุญและการพิธีจะให้เมืองขึ้นน้อยใหญ่เข้ามา จนเลื่องลือไปถึงท้าวอุทองแห่งเมืองทณบุรี จึงให้พระเจ้าศรีธรรมโศกราชมาเฝ้า แต่พระเจ้าศรีธรรมโศกราชทรงตอบว่าควรที่ท้าวอุทองจะมาเฝ้าพระองค์มากกว่า ท้าวอุทองจึงยกทัพโดยทางบก ขณะเดียวกันกับที่พระเจ้าศรีธรรมโศกราชก็ได้ยกทัพไปยังทณบุรีโดยทางบกเช่นกัน จนมาพบกันระหว่างทางเกิดรบกัน พระเจ้าศรีธรรมโศกราชเสียใจที่ไพร่พลต้องล้มตายมาก จะเป็นเวรกรรมที่ติดไปภาย

ภาคหน้า จึงขอยุติการรบ แล้วแบ่งดินแดนกันกับท้าวอุทอง จะผูกไมตรีกันไว้สืบไป ท้าวอุทอง
ทูลขอว่าเมื่อพระองค์สวรรคตแล้วขอให้เมืองนี้ขึ้นกับพระเจ้าอุทอง ดังนั้น เมื่อพระองค์สวรรคต
จึงเป็นไปตามที่ท้าวอุทองทูลขอ และพระนิพนพานโสทรก็จบลงด้วยการเขียนบอกวันที่เขียนเสร็จ
และขออานิสต์จากการสร้าง¹⁷²

2. การสถาปนาระบบเมืองสิบสองนักษัตรแห่งรัฐ

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ยกมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงที่
พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในรัฐตามพรลิงค์ และ
สถาปนารัฐตามพรลิงค์เป็นรัฐแห่งพุทธศาสนาในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 นั้น นอก
จากจะมีการสถาปนาหาดทรายแก้วหรือตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งรัฐ สืบ
ต่อจากที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายเคยใช้เป็นมณฑลที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐมาในระยะก่อน
หน้านี้ คือ ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 แล้ว รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์แห่งนี้ ยังมีย
การสถาปนาชื่อรัฐของตนขึ้นมาอีกชื่อหนึ่ง คือ “ศรีธรรมราช” หรือ “นครศรีธรรมราช” อัน
สะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีจากความที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 24 (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง) ซึ่ง
สลักขึ้นในปี พ.ศ. 1773 รวมทั้งการสถาปนาราชวงศ์ที่สำคัญราชวงศ์แรกขึ้นปกครองรัฐแห่งพุทธ
ศาสนารัฐนี้ คือ “ราชวงศ์ศรีธรรมมาโสกราช” อันเป็นชื่อที่สืบสมุฏฐานมาจากพระนามของพระเจ้า
อโศกมหาราชของอินเดีย ซึ่งทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาพระองค์
หนึ่ง ซึ่งตำนานประวัติศาสตร์ของรัฐที่กล่าวมาได้สะท้อนให้เห็นถึงพระราชมณเฑียรอันยิ่งใหญ่
ประการหนึ่งของพระเจ้าอโศกมหาราช ในการทรงสร้างสถูปจำนวนมากมาขมวดศาลขึ้นในดิน
แดนต่าง ๆ ในประเทศอินเดีย เพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าศากยมนี
ซึ่งพระราชมณเฑียรอันใหญ่นี้ได้กลายเป็นประเพณีที่ได้สืบต่อมาสู่รัฐพุทธศาสนาแห่งนี้ด้วย คือ
พระเจ้าศรีธรรมมาโสกราชแห่งรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราช ได้ทรงเจริญรอยตามพระราชม
ณเฑียรของพระเจ้าอโศกมหาราชที่กล่าวนั้นด้วย โดยการทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นประดิษฐาน
พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าศากยมนี ณ หาดทรายแก้ว สถูปดังกล่าว คือ พระบรมธาตุ
เจดีย์นครศรีธรรมราชที่กล่าวนั้น ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐอันศักดิ์สิทธิ์นี้

¹⁷² ปรีชา นุ่นสุข, “บทนำ” ใน พระนิพนพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ตำวนที่ 4 , หน้า

นอกจากนี้ คำนานประวัติศาสตร์ของรัฐตามพรลิงค์หรือรัตนนครศรีธรรมราชยังได้สะท้อนให้เห็นว่า พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชหรือศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐแห่งนี้ ยังเป็นบ่อเกิดหรือเป็นที่มาของการสถาปนาระบบเมืองขึ้นหรือเมืองบริวารของรัฐแห่งนี้ที่เรียกว่าระบบ “เมืองขึ้น 12 นักษัตริย์” ซึ่งราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกราช ซึ่งเป็นผู้ปกครองนครศรีธรรมราชอย่างยาวนานได้สถาปนาขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 เช่นเดียวกัน โดยให้เมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางของเมืองเหล่านั้น เมืองเหล่านั้นให้มีหน้าที่สำคัญ คือ การสร้างและการบำรุงศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ดังความบางตอนในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชดังนี้

จึงพระวิศณุกรรมก็ช่วยพญาคดแต่งก่อพระมหาธาตุซึ่งบรรจุพระสารีริกธาตุแล้วไซ้ จึงพระวิศณุกรรมก็ขึ้นไปยังพระอินทราธิราชแล้ว จึงพญาศรีธรรมมาโคกราชทวิกันแล้ว ก็ให้สร้างเมืองขึ้น ๑๒ นักษัตริย์ ปิซวด เมืองสายถือตราหนู ๑ ฉลุเมืองตานีถือตราวัว ๑ ขาลเมืองกะถันตันถือตราเสือ ๑ เถาะเมืองปะหังถือตรากระต่าย ๑ มะโรง เมืองไทรถือตรางูใหญ่ ๑ มะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็ก ๑ มะเมียวเมืองตรังถือตราม้า ๑ มะแมเมืองชุมพรถือตราแพะ ๑ วอกเมืองบันไทยสมอถือตราวานร ๑ ระกาเมืองสะอูเลาถือตราไก่ ๑ จอมเมืองตะกั่วถึงถือตราสุนัข ๑ กุนเมืองกระถือตราสุกร ๑ เมือง ๑๒ นักษัตริย์หัวเมืองขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราชมหานคร แลพญาก็ก่อพระมหาธาตุสืบไปไซ้¹⁷³

จากข้อความที่ยกมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า หลังจากที่พระอินทร์ได้ทรงส่งพระวิศณุกรรมลงมาช่วยเหลือพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชในการอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุขึ้นมาจากที่ประดิษฐานในชั้นเดิมแล้ว พระวิศณุกรรมก็ทรงช่วยเหลือในการก่อพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้น แล้วเสด็จกลับไปเฝ้าพระอินทร์ ส่วนพระยาศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงตั้งเมืองขึ้น 12 นักษัตริย์ เพื่อการก่อพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชต่อไป โดยตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชก็ได้กล่าวไว้อย่างสอดคล้องกัน ดังความบางตอนว่าดังนี้

¹⁷³ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 122.

จึงพระวิศณุกรรมช่วยพระญาก่อพระเจดีย์ประจุพระบรมธาตุขึ้นไว้ แล้ว
ตั้งเมืองสิบสองนักษัตรขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราช ปิซวดตั้งเมืองสายถือ
ตราหนูหนึ่ง ปิณฐเมืองตานีถือตราโคหนึ่ง ปิซาลเมืองกะถันตันถือตราเสือ
หนึ่ง ปิเกาะเมืองปาหังถือตราแกะดำหนึ่ง ปิมะโรงเมืองไทรถือตรางูใหญ่
หนึ่ง ปิมะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็กหนึ่ง ปิมะเมียเมืองตรังถือตราม้าหนึ่ง
ปิมะแมเมืองชุมพรถือตราแพะหนึ่ง ปิวอกเมืองปันท่ายสมอถือตราลิงหนึ่ง ปิ
ระกาเมืองอุเลถือตราไก่หนึ่ง ปิจอมเมืองตะกั่วป่าถือตราสุนัขหนึ่ง ปิกุนเมือง
กระถือตราหมูหนึ่ง เข้ากัน ๑๒ เมืองมาช่วยทำอิฐปูนก่อพระมหาธาตุขึ้นยัง
หาสำเร็จไม่¹⁷⁴

ตำนานทั้งสองนี้ได้สะท้อนให้เห็นตรงกันว่า เมืองขึ้นทั้งสิบสองเมืองหรือสิบสอง
นักษัตรได้ “มาช่วยทำอิฐปูนก่อพระมหาธาตุขึ้น” แต่ก็ต้องประสบกับปัญหาที่สำคัญ คือ การเกิด
ไข้ห่า ผู้คนล้มตาย เมืองร้างอยู่เป็นเวลานาน แต่ต่อมาได้มีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้สืบต่อ
มา โดยพระนิพนพานโสทรได้แสดงให้เห็นว่าเมื่อทรงสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชแล้ว
กษัตริย์ของนครศรีธรรมราชก็ทรงมีพระบารมีมากขึ้นโดยลำดับ ทรงมีเมืองขึ้นมากมาย เมืองเหล่านี้
นั้นตั้งอยู่ทั้งทางทิศเหนือและทิศใต้ของเมืองนครศรีธรรมราช โดยเมืองเหล่านั้นจะเข้ามาในพิธีที่
สำคัญของเมืองหลวง ดังความบางตอนดังนี้

เมืองขึ้นมากมีไשר	ฝ่ายเหนือได้ทุกบุรี
เมื่อท้าวตั้งบัตรพิธี	ให้สวัสถีพลีพารา
ให้บอกอักษรเพื่อนไป	เมืองน้อยใหญ่ให้เข้ามา
เทศกาลเมื่อเดือนห้า	ดักน้ำมาสรงท้าวไท
ข้อมเป็นประเพณี	เป็นอย่างนี้มาแต่ไร
ถ้าว่าไม่มาไשר	ให้ออกไปเอาตัวมา
ผู้ใดใครแข็งขัด	สั่งให้ตัดบันเทศา
เกรงกลัวพระราชา	ขอมเข้ามาทุกธานี
กะหลันเมืองพังงา	เมืองเทพาและดาหนิ
หนองจิกกระหนะปี	สงขลาดีแต่ก่อนมา
เมืองตรังเมืองท่าทอง	มาเนืองนองทั้งไชยา

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140.

เพ็ญทะลุมุ่งมาหา	พึงบุญญาท้าวสืบไป
บุญญาท้าวสันทัก	เป็นกษัตริย์มาแต่ไร
อยู่ดีไม่มีภัย	พระภูวไนยใจศรัทธา
ระบือเลื่องลือยศ	ได้ปรากฏทั่วทิศา
ตั้งธาตุพระศาสดา	เป็นโอฬารเลิศลือไกร
เพราะเมืองขึ้นทั้งหลาย	อยู่เรียงรายเหนือใต้ไกล
ระบือเล่าลือไป	ถึงท้าวไทเจ้าอุทอง ¹⁷⁵

จากการที่พระยาศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงสร้างเมืองขึ้นสิบสองเมืองหรือสิบสองนักษัตรขึ้นเป็นบริวารรายรอบศูนย์กลางของรัฐหรือเมืองนครศรีธรรมราชหรือหาดทรายแก้วอันศักดิ์สิทธิ์ โดยมีพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐเช่นนี้ อาจจะเป็นการแสดงนัยให้เห็นถึงการสืบต่อบางประการเกี่ยวกับระบบมณฑลหรือวัฏจักรอันศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไสวณิกายที่เคยรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐแห่งนี้มาอย่างยาวนานในระยะก่อนหน้านี้ โดยระบบเมืองสิบสองนักษัตรของรัฐนครศรีธรรมราชที่สถาปนาขึ้นมาใหม่นี้ได้กินอาณาเขตที่กว้างใหญ่ไพศาลกว่าระบบมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ที่เคยปรากฏอยู่ในระยะก่อนหน้านี้มาก โดยระบบมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์มีอาณาเขตทางด้านทิศเหนือแต่เพียงแก่เทวาลัยในวัดประเดิม (สุทธาวาสธาราม) อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร ในขณะที่ระบบเมืองสิบสองนักษัตรได้แผ่ขยายออกไปทางด้านนี้จนถึงเมืองบางสะพานในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ส่วนทางด้านทิศใต้ระบบมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์มีอาณาเขตแต่เพียงแค่บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา ในขณะที่ระบบเมืองสิบสองนักษัตรได้แผ่ขยายออกไปทางด้านนี้จนถึงเมืองปาหังในส่วนปลายของแหลมมลายู และทางด้านทิศตะวันตก ระบบมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์มีอาณาเขตจนถึงเทวาลัยในเกาะคอเขา อำเภอกูระบุรี จังหวัดพังงา ในขณะที่ระบบเมืองสิบสองนักษัตรได้แผ่ขยายออกไปทางด้านนี้จนถึงเมืองถลาง ในจังหวัดภูเก็ต

นอกจากนี้จากการที่พระยาศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงเปิดโอกาสให้เมืองสิบสองนักษัตรของพระองค์ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการเป็นผู้รับผิดชอบหรือทำหน้าที่สร้างสรรค์และทะนุบำรุงพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้หัวเมืองใหญ่น้อยในรัฐได้มีความผูกพันกันอย่างใกล้ชิดกับศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ตลอดจนได้ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมที่มีศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวเป็นศูนย์กลาง ส่งผล

¹⁷⁵ วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, พระนิพนธ์ไตรภพ ฉบับสมบูรณ์วัฒนธรรมภาคใต้ ตำวนวนที่ 4, หน้า 270-271.

ให้ระบบความเชื่อเกี่ยวกับพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้และนิกล้างกวางค์แพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในรัฐแห่งนี้ และเป็นระบบความเชื่อที่มีการสืบทอดมาอย่างยาวนาน ดังที่ยังคงปรากฏว่า พุทธศาสนิกชนในบริเวณส่วนปลายของคาบสมุทรมลายูยังคงเดินทางมาจาริกแสวงบุญ ณ ศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้สืบทอดกันลงมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะในเทศกาลที่สำคัญที่จัดขึ้นเพื่อการกระทำสักการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ประจำปี คือ ประเพณีการแห่ผ้าขึ้นธาตุ ซึ่งเป็นประเพณีที่จัดขึ้นเพื่อการอุทิศถวายผ้าพระบฏ เพื่อการกระทำสักการบูชาและการห่มพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ที่เป็นประเพณีที่สำคัญและยืนยาวมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ประเพณีหนึ่ง รวมทั้งการเปิดโอกาสให้เมืองสิบสองนักษัตรเข้ามาช่วยในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชดังกล่าว ยังส่งผลให้เกิดการศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับศิลปกรรมของนิกล้างกวางค์ โดยที่หัวเมืองใหญ่น้อยเหล่านั้นได้มีโอกาสเข้ามาับการศึกษา ฝึกฝน อบรม และปฏิบัติจริงในราชธานี ในขณะที่เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ช่วยเหลือในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ดังกล่าว เมื่อช่างเหล่านั้นเสร็จภารกิจและกลับไปบ้านเมืองของตน ย่อมจะนำสิ่งที่ตนเรียนรู้มานั้นไปแพร่กระจายและถ่ายทอด ส่งผลให้การแพร่กระจายและถ่ายทอดศิลปกรรมของนิกล้างกวางค์จากราชธานีไปสู่หัวเมืองและชุมชนต่าง ๆ ภายในรัฐเป็นไปอย่างกว้างขวาง มีประสิทธิภาพ มั่นคง และยั่งยืน

3. การพัฒนาระบบการค้าแห่งรัฐ

ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-19 ราชวงศ์ซ้องของจีน (ปกครองประเทศจีนในระหว่าง พ.ศ. 1503 – 1822) ได้ขยายการค้าของตนในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติออกไปอย่างกว้างขวาง ทั้งในส่วนของการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และในภูมิภาคอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ถัดออกไปจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น การค้าของจีนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าในสมัยใด ๆ ในระยะที่ผ่านมา จึงปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สัมพันธ์กันกับการค้าของราชวงศ์ซ้องแพร่กระจายอยู่ในบริเวณกว้างขวางของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยปรากฏขึ้นทั้งในบริเวณแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลของผืนแผ่นดินใหญ่และแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลของหมู่เกาะ ส่งผลให้เส้นทางทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ขยายไปสู่บริเวณหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างกว้างขวางยิ่งกว่ายุคใด ๆ ในระยะที่ผ่านมา¹⁷⁶

¹⁷⁶ Alexandra Avieropoulou Choo, *Archaeology* (Singapore : National Museum of Singapore, 1987), pp. 80 – 83.

ในสมัยราชวงศ์ซ้องนี้ แม้ว่าเมืองท่าทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อันเป็นเมืองท่าทางการค้าที่สำคัญของรัฐตามพรลิงก์จะถูกทิ้งร้างไปตั้งแต่ช่วงที่ราชวงศ์ตั้งได้สิ้นสุดลงก็ตาม แต่เมืองท่าทางการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ยังคงดำรงความสำคัญสืบต่อมา โดยเมืองท่าแห่งนี้เป็นเมืองท่าทางการค้าของรัฐตามพรลิงก์แห่งหนึ่งที่ได้รุ่งโรจน์มาตั้งแต่ก่อนสมัยราชวงศ์ตั้งแล้ว และในสมัยราชวงศ์ตั้งได้แสดงบทบาทอย่างโดดเด่นเคียงคู่กันกับเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี จังหวัดพังงา

จากความรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติจากบทบาทอันสำคัญในทางการค้าของราชวงศ์ซ้องที่กล่าวมา ได้ส่งผลให้การค้าของรัฐตามพรลิงก์รุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ โดยในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 อันเป็นช่วงที่รัฐแห่งนี้เป็นรัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์นั้น นับได้ว่าเป็นยุคแห่งความรุ่งโรจน์ที่สุดอีกยุคหนึ่งของประวัติศาสตร์การค้าของรัฐนี้ จึงได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นการพัฒนาขึ้นของระบบการค้าและเมืองท่าอีกหลายแห่งในรัฐแห่งนี้ โดยเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีประเภทสินค้าของจีน โดยในระยะเวลาดังกล่าวนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่มีความสำคัญสูงสุดในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ คือ เครื่องถ้วยหรือภาชนะดินเผาของจีนที่มีการผลิตขึ้นในช่วงสมัยราชวงศ์ซ้อง โดยในรัฐตามพรลิงก์ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุดังกล่าวเป็นจำนวนมาก โดยการค้นพบดังกล่าวนี้มีทั้งในส่วนของการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและการค้นพบโดยความบังเอิญ ซึ่งการค้นพบได้ปรากฏขึ้นในบริเวณอันกว้างใหญ่ของรัฐแห่งนี้ ดังรายละเอียดในตารางที่ 5 และตารางที่ 6

จากโบราณวัตถุประเภทสินค้าที่สำคัญของจีนที่แสดงมานั้นได้สะท้อนให้เห็นว่า บริเวณที่ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุเหล่านี้มากที่สุด คือ บริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช รองลงมาได้แก่ จังหวัดสงขลาและจังหวัดสุราษฎร์ธานี ตามลำดับ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 นั้น เมืองท่าทางการค้าที่สำคัญในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติของรัฐตามพรลิงก์ตั้งอยู่ในบริเวณอ่าวที่สำคัญของคาบสมุทรแห่งนี้สามแห่ง คือ อ่าวนครศรีธรรมราช อ่าวสงขลา และอ่าวบ้านดอน โดยบริเวณแรก คือ บริเวณอ่าวนครศรีธรรมราช เป็นบริเวณที่มีที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ มีต้นทรายแก่นนครศรีธรรมราชตัดผ่าน มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านหลายสาย จึงมีชุมชนพัฒนาขึ้นอย่างหนาแน่นในบริเวณนี้ ชุมชนโบราณที่มีขนาดใหญ่ที่สุด

คือ ตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่เป็นราชธานีที่มีความรุ่งโรจน์ และมีขนาดใหญ่ที่สุดของรัฐตามพรลิงค์ มาอย่างสืบเนื่องยาวนาน ตัวเมืองตั้งอยู่บนสันทรายเก่า นครศรีธรรมราช โดยรอบตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชมีชุมชนโบราณพัฒนาขึ้นอย่างมากมา ชุมชนเหล่านี้ได้เริ่มพัฒนาขึ้นมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อย่างน้อยที่สุดก็นับตั้งแต่ราวพุทธ ศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมาได้ผูกพันกันเข้ากับระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติในชื่อ ว่าเมืองท่า “ตามพรลิงค์” ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 เป็นราชธานีในระบบมณฑล ของรัฐ ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นสมาพันธรัฐแห่งหนึ่งใน ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 เป็นรัฐที่สำคัญ ในระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าว และเจริญสืบเนื่องต่อไปในระยะหลังลงมา บริเวณที่สอง คือ บริเวณอ่าวสงขลา เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์บริเวณหนึ่ง เนื่องจากตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำ ทะเลสาบสงขลา แม้ว่าจะไม่มีบริเวณกว้างใหญ่เท่ากับบริเวณแรกที่กล่าวมาก็ตาม นับตั้งแต่ราว พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมามีชุมชนโบราณขนาดเล็กตั้งกระจายอยู่ในบริเวณนี้ โดยเฉพาะในบริเวณโคกหรือเนินที่กระจายอยู่เป็นหย่อม ๆ ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 16-19 มีศูนย์กลาง ของชุมชนปรากฏขึ้นบนสันทรายเก่าที่ทอดตัวไปตามแนวยาวของแหลมสทิงพระ ชุมชนโบราณที่ สำคัญ คือ เมืองโบราณสทิงพระ ในอำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา และบริเวณสุดท้าย คือ บริเวณอ่าวบ้านดอน เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์อีกบริเวณหนึ่ง เนื่องจากได้รับอิทธิพลจาก แม่น้ำลำคลองหลายสาย โดยเฉพาะแม่น้ำตาปีและสาขาของแม่น้ำนี้ แต่บริเวณที่ราบลุ่มดังกล่าวก็ ไม่กว้างใหญ่เท่ากับบริเวณแรกเช่นเดียวกัน จึงเป็นบริเวณที่มีชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่เป็นหย่อม ๆ เช่นเดียวกับกับบริเวณที่สอง โดยเฉพาะในบริเวณเชิงเขาของภูเขาหินปูนขนาดเล็กที่กระจาย กระจายอยู่โดยทั่วไป ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ได้พัฒนาขึ้น เป็นรัฐในท้องถิ่นรัฐหนึ่งของสมาพันธรัฐของคาบสมุทรแห่งนี้ที่มีเมืองท่าทางการค้าในระบบเครือ ข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติตั้งอยู่แห่งหนึ่ง คือ เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลม โพธิ์ ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ถูกทิ้งร้างไปในกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 17-19 ได้มี ชุมชนโบราณพัฒนาขึ้นในบริเวณที่อยู่ลึกเข้ามาจากเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ ประมาณ 5 กิโลเมตร โดยมีศูนย์กลางของชุมชนตั้งอยู่ที่เมืองโบราณไชยา ซึ่งตั้งอยู่บนสันทราย เก่าขนาดเล็กแห่งหนึ่ง

อย่างไรก็ดี จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วง พุทธศตวรรษที่ 17-19 นี้ ไม่มีเมืองท่าทางการค้าแห่งใดพัฒนาขึ้นในระบบเครือข่ายทางการค้าของ การค้านานาชาติในบริเวณชายฝั่งทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย จึงเป็นผลสืบเนื่องไปสู่ การที่ได้ปรากฏว่าไม่ปรากฏเส้นทางข้ามคาบสมุทรไทยสายใดที่พัฒนาขึ้นสู่การเป็นเส้นทางสาย

เศรษฐกิจของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติในระบอบเวลานี้เช่นเดียวกัน อันอาจจะแสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นขึ้นของการที่เส้นทางทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติได้อาศัยการผ่านทางช่องแคบมะละกาอย่างแท้จริง ซึ่งสอดคล้องกันกับคำพรรณนาของมาร์โคโปโลในปี พ.ศ. 1831 ที่สะท้อนให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้นจีนได้ขนส่งสินค้าโดยผ่านทางช่องแคบมะละกา¹⁷⁷ โดยเหตุผลที่สำคัญสืบเนื่องมาจากการที่นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมาราชวงศ์ซ้องได้พัฒนาเทคโนโลยีการเดินเรือสำเภาไปมาก จึงสามารถเดินเรือผ่านทางช่องแคบมะละกาได้อย่างปลอดภัยด้วยตนเอง ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่า การขาดแคลนเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรไทยในขณะนี้ อาจจะส่งผลกระทบต่อราชวงศ์โจว ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่สืบอำนาจต่อมาจากราชวงศ์ปัลลวะในอินเดียภาคใต้ และเป็นราชวงศ์ที่เคยมีอำนาจในบริเวณนี้มาก่อน ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เนื่องจากในสมัยราชวงศ์ปัลลวะได้มีการขนถ่ายสินค้าโดยอาศัยเส้นทางข้ามคาบสมุทรไทย ทำให้ราชวงศ์ปัลลวะมีบทบาทและมีผลประโยชน์อย่างเต็มที่ในการควบคุมเส้นทางข้ามคาบสมุทรดังกล่าวได้อย่างเต็มที่ แต่ครั้งบทบาทนั้นได้หายไป ในสมัยราชวงศ์โจว ทำให้ราชวงศ์โจว ต้องเดินเรือผ่านทางช่องแคบมะละกาแต่เพียงอย่างเดียว โดยที่ราชวงศ์โจวไม่ได้มีบทบาทในการควบคุมช่องแคบดังกล่าว จึงถูกเอาเปรียบในทางการค้าจากรัฐต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณช่องแคบ จนนำไปสู่ข้อขัดแย้งที่สำคัญในทางการค้า และในที่สุดจารึกของพระเจ้าราเชนทรโจวที่ 1 (Rajendra I) ที่สลักไว้ในเมืองตันจอร์ (Tanjore) ในภาคใต้ของประเทศอินเดียได้กล่าวว่า พระองค์ได้ทรงยกกองทัพเข้าโจมตีและยึดเมืองต่าง ๆ บนคาบสมุทรแห่งนี้ รวมทั้งเมืองตามพรลิงค์ ซึ่งในศิลาจารึกดังกล่าวเรียกว่ามาทาลิงคัม หรือมาทาลิงคัม (Madamalingam) ไว้ได้อย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ. 1568 โดยศิลาจารึกดังกล่าวมีเนื้อความดังนี้

(ราเชนทร) ได้จัดส่งเรือเป็นจำนวนมากออกไปสู่ท้องทะเลท่ามกลางเกลียวคลื่น แล้วได้จับตัวสังครามะ - วิชโยฏฐกัรมัน (Sangram-Vijayottungavarman) พระเจ้าแผ่นดินของกธารัม (Kadaram)¹⁷⁸ พร้อมด้วยช้างเป็นจำนวนมากในกองทัพอันเกรียงไกรของพระองค์ (ได้รับเอา) กองทัพย์สมบัติอันมากมายที่ (พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น) ได้ สะสมเอาไว้อย่างชอบธรรม, (ได้เข้ายึดประตูปวงโค้งที่มีชื่อว่า) วิทยาธโรธณะ (Vidyadharatorana) ที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่ประดิษฐ์สำหรับการรบของเมืองหลวง

¹⁷⁷ Mortimer Wheeler, "Arikamedu : An Indo - Roman trading - station on the east coast of India," *Ancient India* 2 (1964) : 91-92.

¹⁷⁸ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ กธารัม ตรงกันกับ ไทรบุรีหรือเคดาห์

(Nagar) อันกว้างใหญ่ไพศาลของพระองค์ คือ ศรีวิชัย (Sri Vijaya)¹⁷⁹ พร้อมด้วยประตูบานเล็กที่เจาะไว้ในประตูบานใหญ่ที่มีการประดับตกแต่งด้วยเพชรพลอย พร้อมกับประตูใหญ่อันงดงามที่ประดับด้วยเพชรพลอย ขนาดใหญ่อย่างมากมาย, ปันไณ (Pannai) พร้อมด้วยน้ำในท่าอาบน้ำ¹⁸⁰ มาไลยูร (Malaiyur)¹⁸¹ อันเก่าแก่พร้อมด้วยภูเขาอันแข็งแกร่งของคน ที่ใช้เป็นป้อมปราการ, มายิรุติงคัม (Mayirudingam)¹⁸² ที่ล้อมไว้โดยรอบด้วยท้องทะเลลึกราวกับว่าจะเป็นเสมือนหนึ่งคูน้ำ ที่ขุดล้อมไว้โดยรอบตัวเมืองแห่งหนึ่ง, อิลังคาโสกะ (Ilangasoka)¹⁸³ ซึ่งไม่เคยทอดอโยในการรบอันหฤโหด, มาปปิปพัม (Mappappalam)¹⁸⁴ ซึ่งเป็นที่ที่มีน้ำ (ลึก) เหลือคณานับเป็นเสมือนหนึ่งเครื่องป้องกันตัว, เมวิลิมบังคัม (Mevilimbangam)¹⁸⁵ ซึ่งได้รับการป้องกันรักษาไว้ด้วยกำแพงเมืองอันงดงาม, วาไลปปีนชูลู (Valaip –

¹⁷⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อศรีวิชัยในที่นี้ ตรงกันกับปาเล็มบัง

¹⁸⁰ ปันไณ มีความหมายว่าผืนดินที่มีการเพาะปลูก ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการโดยทั่วไปจึงมีความเห็นว่า ข้อความนี้อาจจะแสดงนัยให้เห็นถึงการมีทุ่งนาที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ (ของศรีวิชัย) แต่นักวิชาการอีกบางส่วนมีความเห็นว่า ชื่อปันไณนี้เป็นชื่อของสถานที่แห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ทางชายฝั่งทางทิศตะวันออกของเกาะสุมาตราที่มีชื่อในปัจจุบันว่าปาน (Pane)

¹⁸¹ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อมาไลยูร นี้ตรงกันกับจัมบี (Jambi)

¹⁸² นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อมายิรุติงคัม เป็นชื่อของรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคอคอคกระ ตรงกันกับที่เขาถูกเรียกว่าจิห์-โล-ติง (Jih-lo-t'ing)

¹⁸³ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่ออิลังคาโสกะนี้ตรงกันกับชื่อในเอกสารโบราณของจีนว่าลังกาสุกะ (Langasuka)

¹⁸⁴ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อมาปปิปพัมนี้ ตรงกันกับชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า ปิปพาหะ (Papphalama) อันเป็นสถานที่ซึ่งแม่ทัพของทมิฬที่มีชื่อว่า อาติจจะ (Adicca) ได้เข้ายึด ในขณะที่แม่ทัพผู้นี้ได้รับการจัดตั้งไปต่อสู้กับรามัญเทศ (Ramannadesa) ในราวปี พ.ศ. 1708 และบางท่านมีความเห็นว่าเป็นจังหวัดทางภาคใต้ของอาณาจักรทมิฬแห่งหนึ่ง

¹⁸⁵ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อเมวิลิมบังคัมนี้ เป็นสถานที่ที่ตั้งอยู่ในเปรัก แต่ไม่ได้รับการยอมรับ

panduru)¹⁸⁶ ซึ่งเป็นผู้ครอบครองผืนแผ่นดินสำหรับการเพาะปลูกและป่า, ดไลตักโกลัม (Talaitakkolam)¹⁸⁷ ซึ่งได้รับคำยกย่องสรรเสริญ (ในบทประพันธ์) ของผู้ยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมากในทางด้านวิทยาศาสตร์, มาทามลิงคัม (Madamalingam)¹⁸⁸ (ซึ่งมีความสามารถในทางด้านการเป็น) ผู้ที่มีความเข้มแข็งว่องไวในการรบอันแสนจะอันตราย, อีลามูรี-เทศัม (Ilamuri-desam)¹⁸⁹ ซึ่งเป็นแหล่งที่มีความเข้มแข็งในการรบอันโหดร้ายทารุณ, ฉักกวารัม (Nakkavaram)¹⁹⁰ อันยิ่งใหญ่ ซึ่งเป็นแหล่งที่มีสวนอันกว้างใหญ่ โดยในสวนเหล่านั้นได้เป็นแหล่งของการเก็บรวบรวมน้ำผึ้ง และกขารัม ซึ่งมีความเข้มแข็งในการต่อสู้ โดยได้รับความปกป้องคุ้มครองจากทะเลลึก¹⁹¹

ผลจากการที่ราชวงศ์โจพะได้ยกกองทัพเข้าเหยียบย่ำทำลายดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังกล่าวนี้ สันนิษฐานว่าได้ทำให้ราชวงศ์โจพะมีบทบาททางการค้าในภูมิภาคนี้มากยิ่งขึ้น โดยสามารถที่จะเดินเรือไปมาค้าขายผ่านช่องแคบมะละกาได้อย่างสะดวกสบาย ในขณะนี้ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของราชวงศ์โจพะกระจัดกระจายอยู่ในบางบริเวณของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างกรณีของศิลาจารึกภาษาทมิฬหลักหนึ่งที่ได้มีการค้นพบที่โลโบ โตวา (Loboe Toewa) ในเกาะสุมาตราที่ได้มีการสลักขึ้นในปี พ.ศ.1631 ได้บันทึกเกี่ยวกับการมีสมาคมพ่อค้าชาวทมิฬแห่งหนึ่งในสถานที่แห่งนั้นเอาไว้¹⁹²

¹⁸⁶ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อวไลปันฑูรนี้ อาจจะตรงกันกับชื่อปันฑูรัง (Pandurang) หรือพันรังในจัมปา แต่ยังไม่เป็นที่ยอมรับกัน แม้ว่าคำที่เติมเข้าไปข้างหน้า คือ วไล (Valai) อาจจะตรงกันกับภาษาจามว่าปเลย (Palei) ซึ่งมีความหมายว่าหมู่บ้านหรือตำบลก็ตาม บางทีคำนี้อาจจะได้รับอิทธิพลจากภาษาทมิฬว่าวไล ซึ่งมีความหมายว่าป้อม

¹⁸⁷ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่า ชื่อ ดไลตักโกลัมนี้ ตรงกันกับชื่อว่าตะโกลา

¹⁸⁸ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อมาทามลิงคัมนี้ ตรงกันกับชื่อตามพรลิงค์ในศิลาจารึกหลักที่ 24 และชื่อ ตัน-มา-ลิง ในผลงานของเซาฮูทัวและผลงานของวังตาทยวน คือ นครศรีธรรมราชโบราณ

¹⁸⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่ออีลามูรี-เทศัมนี้ ตรงกันกับชื่อที่นักภูมิศาสตร์ชาวอาหรับเรียกว่าลามูรี (Lamuri) ส่วนมาร์โคโปโลเรียกว่าลัมบริ (Lambri) และเซาฮูทัวเรียกว่าลัน-วุ-ลิ (Lan-wu-li) ซึ่งเป็นรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณตอนเหนือสุดของเกาะสุมาตรา

¹⁹⁰ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อฉักกวารัมนี้ ตรงกันกับชื่อที่มาร์โคโปโลเรียกว่าเนคูเวรัน (Necuveran) อันหมายถึงหมู่เกาะนิโคบาร์

¹⁹¹ K.A.Nilakanta Sastri, *The Cola. Vol.I* (Madras : 1935-1937) , pp. 254-255.

¹⁹² Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, p.203.

ในขณะที่บนคาบสมุทรไทยได้มีการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพในศิลปะแบบโจพะที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวหลายชิ้น อาทิ ประติมากรรมศิลาของพระวิฆณุและพระศิวะปางคู่ร้ายหรือพระวทูกะไกรพ (Vatuka Bhairava) ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ.1536-1613 ที่แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ประติมากรรมศิลาของพระสุริยะที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาทั้ง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี¹⁹³ ศิษย์ของพระวิฆณุสำริดที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีวัดสุทธาวาสธาราม (วัดประเดิม) อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร¹⁹⁴ ประติมากรรมสำริดของพระศิวนาฏราชที่มีอายุในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 และประติมากรรมสำริดของพระนางปารวตีที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 ที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีโบสถ์พราหมณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น และดูเหมือนว่าสัมพันธภาพในทางการค้าระหว่างรัฐตามพหุลิงค์กับภาคใต้ของประเทศไทยจะสืบสายลงมาอย่างยาวนาน แม้แต่ภายหลังจากที่ราชวงศ์โจพะจะสิ้นอำนาจไปแล้ว ดังที่ได้ปรากฏว่าในสมัยราชวงศ์ปาณฑยะ (Pandya) ของภาคใต้ของประเทศไทย (ปกครองในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18-19) ได้มีการสร้างศาสนสถานในศิลปะแบบปาณฑยะของราชวงศ์นี้ขึ้นหลังหนึ่งในเมืองท่าทางการค้าที่สำคัญของรัฐตามพหุลิงค์ คือ เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ โดยศาสนสถานแห่งนี้ก็จะสร้างขึ้นในระหว่างราวปี พ.ศ.1843-1853 ศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นด้วยอิฐและมีชิ้นส่วนของโครงสร้างบางส่วนที่สร้างด้วยหิน โดยชิ้นส่วนที่สร้างด้วยหินส่วนใหญ่ได้รับการแกะสลักด้วยศิลปะแบบปาณฑยะที่กล่าวมา และได้มีการค้นพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมดังกล่าวหลายชิ้น รวมทั้งในปี พ.ศ.2517 ควอริทซ์ เวลส์ ได้เคยดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในศาสนสถานแห่งนี้ด้วย¹⁹⁵ ศาสนสถานแห่งนี้ก็จะสร้างขึ้นสำหรับการประกอบพิธีทางศาสนาของบรรดาพ่อค้าชาวอินเดียที่ได้เดินทางเข้ามาค้าขายในเมืองท่าทางการค้าแห่งนี้ หรืออาจจะเป็นศาสนสถานสำหรับการประกอบพิธีกรรมของกลุ่มชาวอินเดียที่ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและทำการค้าในชุมชนโบราณหรือเมืองท่าทางการค้าแห่งนี้ก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังปรากฏว่านอกจากจะมีการสถาปนาศาสนสถานในวัฒนธรรมอินเดียภาคใต้ขึ้นในเมืองท่าและชุมชนโบราณทางการค้าแห่งนี้ขึ้นในระยะเวลาดังกล่าวแล้ว ยังมีการสถาปนาวัดเนื่องในวัฒนธรรมของลัทธิมหายาน

¹⁹³ Stanley J. O' Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam* (Ascona : Artibus Asiae Publishers, 1972), pp. 60-65 and Figs. 32-34.

¹⁹⁴ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 192-193.

¹⁹⁵ H.G. Quaritch Wales, *The Malay Peninsula in Hindu times* (London : Bernard Quaritch , Ltd., 1976), pp. 175-177.

ของขอมขึ้นในเมืองท่าโบราณแห่งนี้วัดหนึ่งและในบริเวณใกล้เคียงที่ตั้งอยู่รายรอบเมืองท่าโบราณแห่งนี้อีกหลายวัดในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 17 อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าในเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือนี้ ได้มีชนหลายชาติได้เข้ามาทำการค้าและตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย เช่นเดียวกับที่ปรากฏในเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาในระยะก่อนหน้านี้นี้ที่กล่าวมา

ความรุ่งโรจน์ในทางการค้าของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 ในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบอย่างกว้างขวางภายในรัฐเป็นจำนวนมากดังกล่าวแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นได้จากเอกสารโบราณของจีนที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 อีกสามรายการ คือ ¹⁹⁶

รายการแรก ได้แก่ หนังสือลิง – ไว ไท – ทา (Ling – wai Tai – ta) ซึ่งโจวฉูเฟย (Chou Ch'u – fei) เป็นผู้เขียนในปี พ.ศ. 1721 ในขณะที่ท่านผู้นี้เป็นผู้ช่วยหัวหน้าตำบลอยู่ในไกว – ลิน (Kuei – lin) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของจังหวัดกวางสี (Kuang – hsi) ซึ่งเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ชายฝั่งทะเล

รายการที่สอง ได้แก่ หนังสือชู – ฟาน – ชีห์ (Chu – fan – chih) ซึ่งเซาจูกัว (Chao Ju – kua) เป็นผู้รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ. 1769 ในขณะที่ท่านผู้นี้เป็นข้าหลวงของการค้าต่างชาติที่ฉวนโจว (Ch'uan – chou)

รายการที่สาม ได้แก่ หนังสือเตา – อี ชีห์ – เลียว (Tao – i Chih – lioh) ซึ่งวังตาหยวน (Wang Ta – Yuan) ได้เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 1892 หลังจากที่ได้เดินทางท่องเที่ยวไปในทะเลได้ในระหว่างปี พ.ศ. 1873 – 1883

ในผลงานรายการแรก โจวฉูเฟยได้แสดงให้เห็นสภาพทางภูมิศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตามสภาพการรับรู้หรือความรู้ความเข้าใจและการยอมรับอย่างเป็นทางการในภาคใต้ของประเทศจีนในพุทธศตวรรษที่ 17 โดยได้พรรณนาให้เห็นว่าในบริเวณนี้มีมหาสมุทรขนาดใหญ่ล้อมอยู่เป็นวง ภายในวงล้อมของมหาสมุทรแห่งนี้มีประเทศต่าง ๆ ที่เป็นประเทศของอนารยชนหลายประเทศ ในทุก ๆ เลี้ยว (หนึ่งในสี่) ของดินแดนเหล่านี้มีอาณาจักรของอนารยชนเหล่านี้ตั้งอยู่หลายอาณาจักร อาณาจักรแต่ละแห่งมีผลิตภัณฑ์พิเศษที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง รวมทั้งอาณาจักรแต่

¹⁹⁶ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 62 – 63 and 77.

ละแห่งมีศูนย์กลางของการค้าขายเป็นของตนเอง ศูนย์กลางทางการค้าเหล่านี้เป็นสถานที่ที่มีความมั่งคั่งรุ่งเรือง โดยรัฐแห่งนั้นได้พึ่งพาอาศัยความมั่งคั่งรุ่งเรืองของศูนย์กลางของการค้าขายดังกล่าว อาณาจักรที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของประเทศจีนมีสันโฟฉี (San - fo - ch'i)¹⁹⁷ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการค้าขายของอนารยชนเหล่านั้น ส่วนทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้มีเซโพ (She - p'o)¹⁹⁸ ทางด้านทิศใต้ของสันโฟฉีเป็นที่ตั้งของมหาสมุทรภาคใต้ที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งในมหาสมุทรแห่งนั้นได้มีหมู่เกาะอยู่เป็นจำนวนมาก หมู่เกาะเหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัยของประชาชนดั้งเดิมดั้งแสนและมีชนเผ่าเป็นจำนวนมาก ถัดออกไปจากหมู่เกาะเหล่านี้ ผู้หนึ่งผู้ใดไม่สามารถที่จะเดินทางไกลออกไปทางทิศใต้ได้อีกแล้ว ทางทิศตะวันออกของเซโพเป็นที่ตั้งของมหาสมุทรตะวันออกที่ยิ่งใหญ่ อันเป็นสถานที่ซึ่งน้ำได้เริ่มต้นไหลลงไปตามด้านล่าง ส่วนมหาสมุทรทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ไม่สามารถที่จะระบุประเทศต่าง ๆ ได้ แต่ทางด้านทิศใต้ของเซียวซีห์ (Chiao - chih)¹⁹⁹ ชานเฉิง (Chan - ch'eng)²⁰⁰ เจนละ (Chen - la)²⁰¹ และโฟโลอัน (Fo - lo - an)²⁰² โดยโจวเฟยได้กล่าวว่าในบรรดาดินแดนของชาวต่างชาติที่มีความมั่งคั่งร่ำรวย ซึ่งได้มีร้านที่ยิ่งใหญ่ที่เป็นคลังของสินค้าที่มีค่าและมีความหลากหลายเหล่านั้น ไม่มีสถานที่แห่งใดที่ขึ้นหน้าราชอาณาจักรทาชีห์ (Ta - shih)²⁰³ รองลงไปจากอาณาจักรแห่งนี้ คือ เซโพ ในขณะที่สันโฟฉีอยู่ในอันดับที่สาม ส่วนอาณาจักรอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากได้อยู่ในอันดับรองลงมาในการจัดอันดับดังกล่าวนี้ สันโฟฉีเป็นถนนหลวงที่ไม่มีทางตันที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งบนเส้นทางทางทะเลสายต่าง ๆ ของชาวต่างชาติบนเส้นทางที่เดินทางไปสู่และเดินทางออกมาจากประเทศจีน²⁰⁴

ในการค้าระหว่างจีนกับคาบสมุทรมลายูในช่วงระยะที่กล่าวนี้ รัฐตามพรลิงค์ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะของรัฐที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าแห่งหนึ่งบนคาบสมุทรมลายู โดยได้ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวนี้ในชื่อที่ใกล้เคียงหรือคล้ายคลึงกันหลายชื่อ โดยโจว

¹⁹⁷ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อสันโฟฉีตรงกับชื่อศรีวิชัย (Sri Vijaya)

¹⁹⁸ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเซโพตรงกับชื่อชวา (Java)

¹⁹⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเซียวซีห์ตรงกับชื่อตงเกีย (Tong - king)

²⁰⁰ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อชานเฉิงตรงกับชื่ออันนัม (Annam)

²⁰¹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเจนละตรงกับชื่อกัมพูชา (Cambodia)

²⁰² นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าโฟโลอันเป็นดินแดนที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายู โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำเบริง (Berang) ในประเทศมาเลเซียปัจจุบันนี้

²⁰³ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อราชอาณาจักรทาชีห์ตรงกับราชอาณาจักรอาหรับ (Arabs)

²⁰⁴ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 63 - 64.

จูเฟยได้กล่าวถึงรัฐแห่งนี้ในชื่อว่า “เตง – หลิว – เหมย” (Teng – liu – mei) ดังความบางตอนที่กล่าวถึงรัฐนี้ไว้ดังนี้

ประเทศ “เตง – หลิว – เหมย” (Teng – liu – mei) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของ “เจน – ละ” (Chen – la) ผู้ปกครองของประเทศนี้ทรงมีดอกไม้ประดับไว้ในพระเกศา โดยทรงรวบพระเกศาเข้าไว้ด้วยกันในรูปของมวยผมขมวดหนึ่ง เหนือพระอังสาของพระองค์ ทั้งสองข้างพระองค์ทรงสวมฉลองพระองค์ด้วย (เสื้อผ้า) สีแดงชุดหนึ่งที่ทับด้วยผ้าสีขาว ในวันที่พระองค์ทรงโปรดให้มีการเข้าเฝ้า พระองค์จะเสด็จขึ้นประทับบนเวทียกพื้นสูงที่เปิดโล่ง สำหรับ (ประเทศนี้) ที่ปราศจากพระบรมมหาราชวังที่สร้างขึ้นเป็นอาคารชนิดใด ๆ ก็ตามทั้งมวล ได้มีการใช้สอยใบปาล์ม (Palm) สำหรับแทนงานในการรับประทานและการดื่ม ไม่มีทั้งช้อนและตะเกียบใช้สอยในการรับประทาน ซึ่งในการรับประทานอาหารดังกล่าวนี้ได้มีการใช้นิ้วมือในการรับประทาน ในสถานที่แห่งนั้นมีภูเขาอยู่ลูกหนึ่งเรียกว่า “วู – นุง” (Wu – nung) อันเป็นสถานที่ซึ่ง “ชีห์ – เชีย” (Shih – Chia)²⁰⁵ ได้เสด็จเข้าไปสู่นิรวาณ (Nirvana) อันเป็นเหตุการณ์อย่างหนึ่งที่ได้มีการสร้างอนุสรณ์ไว้ด้วยช้างสำริดเชือกหนึ่ง ผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ (ของ “เตง – หลิว – เหมย”) คือ กระวาน, เชียน (Chien), เจน (Ch'en) และ สุ (Su)²⁰⁶ ขี้ผึ้ง และครั่ง²⁰⁷

นอกจากข้อความที่ยกมาข้างต้นนี้แล้ว ในผลงานชิ้นนี้จูเฟยยังได้กล่าวไว้ในหมายเหตุด้วยว่า เตง – หลิว – เหมย เป็นผู้ผลิตไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้ฆรรุ (Gharuwood) ที่มีกลิ่นหอมมากที่สุดในโลก ในขณะเดียวกันในหนังสือสูงชีห์ ซึ่งเขียนขึ้นในระยะหลังลงมาได้กล่าวถึงรัฐตัน – เหมย – หลิว (Tan – mei – liu) ซึ่งเป็นรัฐที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจนละ และได้รับการกล่าวถึงอีกหลายครั้งในหนังสือที่เขียนขึ้นในระยะหลังลงมา บนพื้นฐานของความเหมือนกันของตำแหน่งที่ตั้งที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันกับเจนละดังกล่าวมา ทำให้นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่ารัฐตัน – มา – ลิง รัฐเตง – หลิว – เหมย และรัฐตัน – เหมย – หลิว ที่ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณต่าง ๆ ที่กล่าวนี้เป็นรัฐแห่งเดียวกัน โดยมีความเห็นว่าเป็นการแน่นอนว่าการสับเปลี่ยนที่กันของตัว

²⁰⁵ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าคำว่า ชีห์ – เชีย ตรงกันกับคำว่า “ศากยมนี” (Shakyamuni)

²⁰⁶ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อของผลิตภัณฑ์เหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เป็นชื่อของไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้ฆรรุที่มีอยู่มากมายหลายชนิด

²⁰⁷ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*, pp. 65 – 66.

อักษรเช่นนี้ไม่ได้เป็นสิ่งที่ผลิตปติในรูปแบบของชาวจีนสำหรับชื่อของสถานที่ในต่างประเทศ²⁰⁸ รวมทั้งจากการพิสูจน์ ตรวจสอบ และตีความในระยะเวลาที่ผ่านมา บรรดานักวิชาการต่างก็ยอมรับกันว่าชื่อ “ตัน-มา-ลิง” เป็นการถ่ายทอดเสียงไปเป็นภาษาจีนอย่างหนึ่งของชื่อรัฐ “ตามพรลิงค์” ของศิลาจารึกหลักที่ 24 หรือชื่อ “มาทามลิงคัม” ของศิลาจารึกตันซอร์ และชื่อทั้งหมดนี้ล้วนแล้วแต่อ้างอิงหรือพาดพิงถึงรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในอำเภอลิกอร์ (Ligor District) หรือนครศรีธรรมราชทั้งสิ้น²⁰⁹

สำหรับชาวจีนแล้ว รัฐตามพรลิงค์และรัฐต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรมลายูแห่งนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นแหล่งที่มาของผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่มาจากป่า โดยเฉพาะไม้ต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องหอม เครื่องเทศ งาม้าง และนอแรด โดยลำดับ สำหรับนอแรดนั้น เป็นสิ่งของที่มีความสำคัญอย่างหนึ่งในตำราสำหรับการปรุงยาของชาวจีน สำหรับเตง-หลิว-เหมย ได้มีความโดดเด่นเป็นพิเศษเกี่ยวกับการผลิตไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้ธูที่มีคุณภาพสูงที่สุด ซึ่งเป็นไม้หอมที่มีคุณภาพเป็นอย่างดี ในการให้ผลตอบแทนสำหรับบรรดาสินค้าที่มีความสำคัญอยู่ในลำดับต้นเหล่านี้ บรรดาพ่อค้าเหล่านั้นจะชำระค่าสินค้าประเภทผลผลิตและสิ่งของของชาวบ้านที่เป็นคนพื้นเมืองในท้องถิ่น ดังกล่าว ด้วยผลผลิตและสิ่งของเครื่องใช้ที่แยกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้สามประเภท คือ ประเภทแรก ได้แก่ ผลผลิตและสิ่งของเครื่องใช้จำพวกเกลือ ข้าวเจ้าที่สีแล้ว เหล็ก และภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดิน (Earthenware) ซึ่งล้วนแต่มีความจำเป็นสำหรับการบำรุงมาตรฐานบางประการของการดำเนินชีวิตอยู่อาศัย ในอาณาจักรต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเล ซึ่งมีระดับต่าง ๆ ที่เหนือกว่าระดับการดำเนินชีวิตอยู่อาศัยของผู้จับจองที่ดินอยู่เป็นพวกแรก (Aborigine) ของบริเวณที่อยู่ห่างไกลเข้ามาจากชายฝั่งทะเลเข้ามาในผืนแผ่นดินแต่เพียงเล็กน้อย ประเภทที่สอง ได้แก่ สิ่งของฟุ่มเฟือยต่าง ๆ จำพวก ทองคำ เงิน ไหม ภาชนะดินเผาประเภทเครื่องเคลือบ (Porcelain) และเครื่องเงิน สำหรับบรรดาสมาชิกของชนชั้นระดับผู้ปกครอง และประเภทที่สาม ได้แก่ สิ่งของเครื่องใช้สำหรับการประกอบพิธีกรรม อาทิ รมกันแดด และบางทีอาจจะมีส่วนหนึ่งของสิ่งของตามที่ได้มีการทำบัญชีรายชื่อไว้ในระดับที่ต่ำกว่าสิ่งของประเภทที่สองที่กล่าวมา²¹⁰

สำหรับในผลงานรายการที่สอง เชาจูกั๋ว ได้กล่าวเพิ่มเติมจากผลงานรายการแรกว่า สันโฝถี้เป็นทางหลวงที่ไม่มีทางตันที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งสำหรับการจราจรของชาวต่างชาติจากประเทศต่าง ๆ ผลผลิตของปะเทศอื่น ๆ ทุกประเทศจะได้รับการสกัดกั้นและเก็บรักษาไว้ในร้านหรือคลังของสินค้าในสถานที่แห่งนั้น สำหรับการค้าของบรรดาเรือของชาวต่างชาติ ในขณะที่โจวฉูเฟยได้อธิบายว่า

²⁰⁸ Ibid., pp. 65 – 66.

²⁰⁹ Ibid., pp. 66 – 67.

²¹⁰ Ibid., p. 73.

ประเทศต่าง ๆ ของคาบสมุทรเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ล้วนแล้วแต่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันโดยส่วนรวม หรือทั้งหมดในฐานะของชายฝั่งทะเลตอนบน (Upper Coast) ในขณะที่หมู่เกาะที่กล่าวนั้นได้รับการกำหนดให้เป็นชายฝั่งทะเลตอนล่าง (Lower Coast) รวมทั้งยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ในฐานะที่การค้าขายระหว่างประเทศต่าง ๆ ที่มีพรมแดนติดต่อกันกับมหาสมุทรอินเดียกับประเทศจีนได้พากันหลงไหลกันไปผ่านทางช่องแคบมะละกา ส่งผลให้อย่างน้อยที่สุดกับบริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรมาลายูจะต้องเป็นบริเวณหนึ่งที่บรรดานักเดินเรือมีความรู้จักคุ้นเคยกันเป็นอย่างดีสำหรับช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้²¹¹

ในผลงานดังกล่าวได้แสดงให้เห็นเช่นเดียวกันว่า ในการค้าระหว่างจีนกับคาบสมุทรมาลายู ในช่วงระยะที่กล่าวนี้ รัฐตามพรลิงค์ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะของรัฐที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าแห่งหนึ่งบนคาบสมุทรมาลายู โดยรัฐแห่งนี้ได้ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณของจีนรายการที่สองนี้ว่า “ตัน-มา-ลิง” (Tan – ma – ling) โดยเอกสารรายการนี้ได้มีการพรรณนาเกี่ยวกับรัฐนี้ไว้ดังนี้

ผู้ปกครองของอาณาจักร “ตัน-มา-ลิง” (Tan – ma – ling) ทรงได้รับการเรียกว่า “เสียง-คุง” (Hsiang – Kung)²¹² บริเวณโดยรอบเมืองแห่งนี้มีรั้วที่ทำด้วยไม้รั้วหนึ่ง ซึ่งมีความหนาหรือเจ็ดฟุต และมีความสูงเกินกว่าสี่สิบฟุต ซึ่งสามารถที่จะใช้สอย (ในฐานะของขานหรือแท่นยกพื้นแห่งหนึ่ง) สำหรับการต่อสู้หรือประจัญบาน พลเมืองผู้อยู่อาศัยของประเทศนี้ขี่ควาย มุ่งมวยผมไว้ทางด้านหลัง และเดินไปไหนมาไหนด้วยเท้าเปล่า สำหรับบ้านเรือนอยู่อาศัยของพวกเขาเหล่านั้น หากเป็นบ้านเรือนของข้าราชการมีการสร้างขึ้นโดยการทำด้วยไม้ ในขณะที่บ้านเรือนของสามัญชนได้มีการสร้างขึ้นเป็นกระท่อมไม้ไผ่ ด้วยการใช้ใบไม้เป็นเครื่องกัน และการใช้หวายเป็นเครื่องผูก ผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ของคนพื้นเมืองในท้องถิ่นมีอยู่หลายชนิด อันหมายรวมถึงขี้ผึ้ง, ไม้ลากา (Lakawood), ไม้กฤษณา หรือไม้มรุ (Gharuwood or “Su” variety), ไม้แข็งสีดำ เช่น ไม้มะเกลือ ไม้คำคง ไม้ตะโก เป็นต้น (Ebony), งาช้าง และนอแรด บรรดาชาวต่างชาติ (พ่อค้า) ได้เข้ามาขายสินค้าประเภทหมักกันแดดและกลดที่ทำด้วยแพรเปลือกไม้ทำด้วยไหม

²¹¹ Ibid., pp. 63- 64.

²¹² นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเสียงคุง โดยความหมายในทางภาษาหมายถึง “รัฐมนตรีแห่งรัฐ” (Minister of State)

คิบ (Pongee), ใจหรือเขี้ยวของไหมที่มีชื่อว่า “โฮ - ฉี” (Ho - ch'ih), ²¹³ เหล้าอุ่น (Wine), ข้าวเจ้าที่สีแล้ว (Rice), เกลือ, น้ำตาล, ภาชนะ เช่น ถ้วย ชัน หม้อ งานที่ทำด้วยดินเผาและมีการเคลือบ (Porcelain), ชามกลมหรือชามอ่างที่ทำด้วยดินเผาเนื้อดิน (Earthenware) และภาชนะต่าง ๆ ที่มีขนาดใหญ่ที่มีเนื้อหยาบและไม่สละสลวยเหมือนกัน นี้ พร้อมด้วยจานแบบโบราณ (Platter) ที่ทำด้วยทองคำและเงิน ส่วน “จิ - โล - ลิง” (Jih - lo - t'ing) ²¹⁴ “เฉียน - ไม - พะ - ถา” (Ch'ien - mai - pa - t'a) ²¹⁵ และ “เชีย - โล - สี” (Chia - lo - hsi) ²¹⁶ ล้วนแล้วแต่เป็นประเทศที่เหมือนกัน ประเทศนี้ (ตัน - มา - ลิง) ได้เก็บรวบรวมภาชนะต่าง ๆ ที่ทำด้วยทองคำและเงินทั้งหมดที่ตนเองได้รับมา ในขณะที่ “จิ - โล - ลิง” (Jih - lo - t'ing) และประเทศอื่น ๆ ได้เก็บสะสมที่เหมือนกันนี้ (สิ่งเหล่านี้ทั้งหมด) ล้วนแล้วแต่จะได้รับการจัดส่งไปสู่ “สัน - โฟ - ฉี” (San - fo - ch'i) ²¹⁷

คำพรรณนาเกี่ยวกับตัน - มา - ลิงข้างต้นนี้เป็นเพียงข้อความส่วนหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในผลงานของเซาจูกั้วที่ได้กล่าวมา ซึ่งได้มีการกล่าวเพิ่มเติมไว้ด้วยว่า จากรัฐแห่งนี้สามารถที่จะเดินทางไปสู่สถานที่อีกแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่า ลังกาสูกะ (Langasuka) ได้ทั้งโดยทางเรือและโดยทางบก หากเดินทางไปโดยทางเรือต้องใช้ระยะเวลาหกวันและหกคืน แต่ไม่ได้มีการระบุเอาไว้ว่าการเดินทางโดยทางบกจะต้องใช้ระยะเวลานานเพียงใด

ส่วนผลงานรายการที่สาม เป็นผลงานที่ปรากฏขึ้นในสมัยราชวงศ์หยวน (Yuan) โดยในสมัยราชวงศ์หยวนซึ่งปกครองประเทศจีนในระหว่างปี พ.ศ.1823-1911 รัฐบาลจีนได้พยายามรักษาไว้ซึ่งระบบการค้าในเครือข่ายทางการค้านานาชาติที่ราชวงศ์ซ้องได้พัฒนาขึ้นแทบทุกประการ รวมทั้งเร่งรัดการฟื้นฟูการค้ากับชนเผ่าต่าง ๆ ของหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สัน

²¹³ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ โฮ - ฉี เป็นชื่อของอำเภออำเภอหนึ่ง ซึ่งเป็นแหล่งผลิตไหมชนิดนี้ อำเภอที่ตั้งอยู่ในเซินซี (Shen - si) โดยอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์ซุย (Sui Dynasty) บางทีอาจจะเป็นไปได้ที่เสื้อผ้าที่ทำด้วยผ้าไหมบางชนิดจะยังคงรับเอาชื่อนี้มาใช้อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 18

²¹⁴ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อจิ - โล - ลิง ตรงกันกับชื่อของรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรไทยในบริเวณใกล้เคียงกับครหิ (Grahi) และลิกอร์

²¹⁵ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเฉียน - ไม - พะ - ถา ตรงกันกับชื่อของรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมาลายู

²¹⁶ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเชีย - โล - สี ตรงกันกับชื่อสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ในคาบสมุทรไทยใกล้กับตัน - มา - ลิง อาจจะหมายถึงไชยา

²¹⁷ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*, pp. 66 - 67.

ค่าที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เข้าไปสู่เมืองท่าทางภาคใต้ของประเทศจีน คือ เครื่องเทศ ไข่มุก น้ำหอม และไม้หอม ส่งผลให้เงินตราที่ทำด้วยโลหะของจีนที่ใช้ชำระค่าสินค้าเหล่านี้ไหลออกไปนอกประเทศมาก รัฐบาลจึงออกมาตรการหลายประการเพื่อควบคุมการไหลออกไปของเงินตราดังกล่าว เช่น การกำหนดภาษีให้สูงขึ้น การกำหนดประเภทของสินค้าฟุ่มเฟือย และการห้ามนำทองคำ เงิน เงินตราที่ทำด้วยทองแดง ภาชนะหรือเครื่องใช้หรือสินค้าที่ทำด้วยเหล็ก และทาสออกนอกประเทศ เป็นต้น แม้ว่ามาตรการดังกล่าวจะส่งผลกระทบต่อบรรดาหมู่เกาะบ้าง แต่ก็ไม่ได้ทำให้การค้าในระบบการค้านานาชาติของจีนซบเซาลง กลับทำให้ราชวงศ์หยวนสามารถขยายการค้าที่เชื่อมระหว่างจีนกับอาหรับออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น นอกจากนี้จะมีการค้าผ้าไหมกับเครื่องถ้วยอย่างจริงจังแล้ว ยังมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ อย่างจริงจังด้วย อันเป็นการเริ่มต้นขึ้นของการเดินทางและการสำรวจทางทะเลระหว่างตะวันตกกับตะวันออก

ในระหว่างปี พ.ศ. 1873 – 1883 วังตาหยวน (Wang Ta – Yuan) ได้ออกเดินทางท่องเที่ยวไปในทะเลใต้ แล้วได้รวบรวมเรื่องราวของตนลงไว้ในหนังสือชื่อ “เตา – อี ชีห์ – เลียว” (Tao – i Chih – lioh) เมื่อปี พ.ศ. 1892 ซึ่งมีอยู่หลายแห่งที่ได้เคยมีการกล่าวถึงในเอกสารโบราณของจีนมาก่อนหน้านี้แล้ว รวมทั้งรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งในหนังสือเล่มนี้ วังตาหยวนได้กล่าวถึงรัฐตามพรลิงค์ไว้ในชื่อว่าอาณาจักร “ตัน – มา – ลิง” เช่นเดียวกันกับชื่อที่เคยปรากฏในเอกสารโบราณของจีนมาในระยะก่อนหน้านี้ดังนี้

อาณาจักร (ตัน – มา – ลิง) แห่งนี้ตั้งอยู่ติดกันกับอาณาจักร “ซา – ลิ – โฟ – ไล – อัน” (Sha – li – fo – lai – an)²¹⁸ อาณาจักร (ตัน – มา – ลิง) แห่งนี้ ประกอบด้วยที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ไพศาลแห่งหนึ่ง อันเป็นสถานที่ซึ่งการผลิตของธัญพืชได้ผลผลิตมากกว่าการบริโภค ธัญพืชที่ได้รับการเก็บเกี่ยวครั้งใหม่ได้รับการวางอยู่ข้าง ๆ สำหรับการใส่สอยในอนาคตสำหรับ (ผู้คนที่อยู่อาศัย) ความจำเป็นทางเศรษฐกิจด้วยความมั่งคั่งในวิถีการดำเนินชีวิตของพวกเขา สภาพภูมิอากาศมีความอบอุ่นพอสบายอย่างน่าพอใจ ทั้งผู้ชายและผู้หญิงได้ผูกผมของพวกเขาเป็นมวย มวยหนึ่ง การแต่งกายของพวกเขามีเสื้อเชิร์ตสีขาวตัวหนึ่ง พร้อมด้วยผ้าโสร่งสีดำทำด้วยฝ้ายผืนหนึ่ง ในการจัดการสำหรับการแต่งงานของพวกเขา พวกเขาจะจัดเตรียมตัวน

²¹⁸ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ ซา – ลิ – โฟ – ไล – อัน ตรงกันกับชื่อโฟโลอันในผลงานของเขาจูเก้ว

หรือแพรเลียน (Satin) ไหมยกดอกเงินหรือทอง (Brocade) หรือคีนุกพอ
ประมาณ ผู้คนที่อาศัยอยู่เหล่านั้นได้ดัดน้ำทะเลสำหรับการได้เกลือมาใช้ และ
พวกเขาจะทำเชื้อที่จะก่อให้เกิดการบูดกลายเป็นสุราหรือสาเหล้าด้วยข้าว
เดือยหรือข้าวฟ่าง (Millet) สำหรับการผลิตสุรา พวกเขาอยู่ภายใต้หัวหน้า
หรือพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นของคนพื้นเมืองใน
ท้องถิ่นหมายรวมถึงคีนุกที่มีคุณภาพสูง ไหมยก การบูร กระดองเต่า กะโหลก
ของนกเงือกหรือนกฮัง ไม้ลาคา (Lakawood) ขี้ผึ้ง และชวง - ชู - เสียง - โถว
(Huang - shu - hsiang - t'ou)²¹⁹ สินค้าที่ใช้กันในทางการค้า คือ ฝ้ายคัน - ลิ
(Kan - li)²²⁰ ฝ้ายแดง ชามอ่างหรือชามกลมที่เป็นภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำ
เงินและสีขาวหรือเครื่องลายคราม (Blue and White Porcelain) และกลอง²²¹

จากคำพรรณนาของวังดาหยวนในผลงานเรื่อง เต่า - อี ซีห์ - เลียว ที่ได้รวบรวมขึ้นในปี
พ.ศ.1892 ข้างต้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่ารายการสินค้าของรัฐตามพรลิงค์มีการเปลี่ยนแปลงบาง
ประการจากคำพรรณนาในศตวรรษก่อนหน้านี้อย่างโจวฉูเพย ในผลงานเรื่อง ลิง - ไว ไท - ทา ซึ่ง
ได้รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ.1721 และของเซาจูกัวในผลงานเรื่อง ชู - ฟาน - ซีห์ ที่ได้รวบรวมขึ้นในปี
พ.ศ.1769 ดังรายละเอียดในตารางที่ 1 และตารางที่ 7

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่ารายการของสินค้าขาออกของรัฐตามพรลิงค์ที่สามารถ
รวบรวมได้จากเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมาเมื่ออยู่ 15 รายการ ในบรรดาสินค้าขาออกเหล่านี้ ใน
ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 กับช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 รายการสินค้าจะไม่แตกต่างกัน แต่
ครั้งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 รายการสินค้าเหล่านั้นได้เปลี่ยนแปลงออกไปมาก โดยได้มี
สินค้าชนิดใหม่ ปรากฏขึ้นในช่วงหลังนี้หลายชนิด เช่น การบูร กะโหลกนกเงือกหรือนกฮัง คีนุก
และกระดองเต่า เป็นต้น สำหรับกะโหลกนกเงือกหรือนกฮังและกระดองเต่า คงจะเป็นสินค้า
ประเภทของเปลือกที่มีการส่งเข้าไปเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย ในขณะที่คีนุกเป็นสินค้าที่สำคัญและเป็นที่
ต้องการของรัฐบาลจีนมาก เพราะเหรียญกษาปณ์ของจีนได้หลั่งไหลออกไปนอกประเทศจีนมาก

²¹⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อชวง - ชู - เสียง - โถว นี้ หมายถึงไม้หอมจำพวกไม้กฤษณา
หรือไม้จระ (Gharuwood)

²²⁰ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ คัน - ลิ อาจจะเป็นชื่อย่อของชื่อคันไมลิ (Kan - mai - li)
อันเป็นประเทศแห่งหนึ่ง ซึ่งคงจะตั้งอยู่ในตะวันออกกลาง

²²¹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay
Peninsula before A.D. 1500*, p. 77.

จนเกิดความขาดแคลนและต้องหาแร่โลหะจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปทดแทน การส่งแร่ดีบุกเป็นสินค้าออกของรัฐตามพรลิงค์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 นี้ อาจจะเป็นนัยที่แสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นขึ้นสำหรับการทำเหมืองแร่ดีบุกของชาวจีนในรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งจะเฟื่องฟูขึ้นในระยะต่อมาอีกยาวนาน

นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีสินค้าอยู่สองประเภทที่ปรากฏในรายการสินค้าขาออกของรัฐตามพรลิงค์ทุกช่วงเวลา คือ ขี้ผึ้งและไม้กฤษณานานาชนิด รวมทั้งสินค้าทั้งสองประเภทนี้เป็นสินค้าที่ปรากฏอยู่ในบัญชีรายชื่อสินค้าของรัฐอื่นที่สันนิษฐานว่าตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายูอีกเพียง 1-2 รัฐเท่านั้น ส่งผลให้สินค้าทั้งสองประเภทนี้เป็นสินค้าที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์และไม่มีคู่แข่ง ดังที่เอกสารโบราณเหล่านั้นบางชิ้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงคุณภาพของไม้กฤษณานานาชนิดของรัฐตามพรลิงค์ว่าเป็นสินค้าที่มีคุณภาพยอดเยี่ยมที่สุด สำหรับขี้ผึ้งนั้นเป็นสินค้าประเภทผลิตภัณฑ์จากป่าอย่างหนึ่ง บางครั้งเรียกว่ารังผึ้งหรือสีผึ้ง โดยรังผึ้งนี้สามารถที่จะเอามาหุงสำหรับการใช้ในทางต่าง ๆ ได้หลายอย่าง เช่น ทำเทียน ทำขี้ผึ้งทาปาก และผสมยา เป็นต้น ของป่าประเภทนี้ได้มาโดยการไปจับผึ้งป่าซึ่งทำรังตามต้นไม้และเพิงผาบนภูเขา โดยใช้วิธีทำคบคว้นไฟเอาไปไล่ตัวผึ้งให้หนีออกจากรัง แล้วตัดรังผึ้งมา ภายในรังผึ้งแต่ละรังมีอยู่สองส่วน คือ ส่วนที่เป็นน้ำผึ้งและส่วนที่เป็นตัวอ่อนของผึ้งหรือ “ลูกผึ้ง” โดยทั่วไปลูกผึ้งจะนำไปรับประทานเป็นอาหาร ส่วนที่เป็นน้ำผึ้งจะนำมาคั้นเอาน้ำผึ้งออกมาใช้ประโยชน์เพื่อการต่าง ๆ ส่วนกากรังผึ้งที่เหลือเอาไปหุงแยกสิ่งแปลกปลอมออกไปก็จะได้ขี้ผึ้ง อาชีพการหาน้ำผึ้งและขี้ผึ้งเป็นอาชีพที่มีอยู่โดยทั่วไปในภาคใต้ เพราะสภาพแวดล้อมเอื้ออำนวย โดยปกติเมื่อถึงต้นฤดูฝนดอกไม้ป่าจะบาน ผึ้งจะเริ่มทำรังโดยการนำเอาน้ำหวานจากดอกไม้เหล่านั้นมาเก็บสะสมในรัง และผสมพันธุ์ออกลูกออกหลาน ในช่วงนี้นักจับผึ้งจะแอบสังเกตดูตัวผึ้งขณะที่ออกหาน้ำหวานว่าผึ้งบินไปทางทิศใด เมื่อตามไปก็จะพบรังผึ้ง นอกจากนี้ ผึ้งบางชนิดชอบทำรังตามต้นไม้ใหญ่ในป่าดิบ อาศัยการทำรังบนต้นไม้เดียวกันนับเป็นสิบ ๆ รัง การจับผึ้งแต่ละครั้งจึงได้ผลประโยชน์ทั้งน้ำผึ้งและขี้ผึ้งเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะขี้ผึ้งนั้นรัฐบาลไทยเองก็ปรารถนาจะได้มากมาแต่โบราณเพื่อใช้ทำเทียนสำหรับการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ รัฐบาลจึงหาวิธีการที่จะได้มาด้วยการกำหนดให้ขี้ผึ้งเป็นสินค้าของหลวงผู้ประสงค์จะเก็บจะต้องผูกขาดไปทำในรูปของอากรขี้ผึ้งหรืออากรสีผึ้ง อย่างกรณีที่ปลัดเมืองนครศรีธรรมราชได้รับอากรชนิดนี้ไปในปี พ.ศ.2425 โดยการผูกขาดการจับผึ้งในเมืองนี้ทั้งหมด แล้วต้องจัดหาขี้ผึ้งส่งเป็นอากรผูก

ขาดให้แก่รัฐบาลปีละเจ็ดหาบ²²² ด้วยเหตุนี้ จึงอาจจะกล่าวได้ว่านอกจากจีผิงจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญของภูมิลำเนาแล้ว ยังเป็นสินค้าที่สำคัญของท้องถิ่นด้วย

ส่วนไม้กฤษณานั้น เอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่าชาวจีนได้เรียกแตกต่างกันออกไปเป็นหลายชื่อ อันอาจจะเป็นนัยที่ตรงกันกับข้อเท็จจริงที่ว่าไม้กฤษณามีชนิดย่อยหลายชนิด ชื่อของไม้กฤษณาในภาษาสันสกฤตใช้ว่า “อครู” (Agaru) แต่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปในบรรดานักวิชาการชาวต่างชาติว่า “ไม้นรุ” (Gharuwood) ส่วนเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมาได้ปรากฏชื่อของไม้นี้หลายชื่อ เช่น ชีเยิน (Chien) ซู (Su) เฉิน (Ch'en) ชาน (Chan) เซง (Sheng) หวง - ชู - เสี่ยง - โถว (Huang - shu - hsiang - t'ou) และไม้ลากา (Lakawood) เป็นต้น

ในภาคใต้ของประเทศไทยมีการเรียกไม้กฤษณาหลายชื่อ เช่น กฤษณา ปรีสนา ไม้หอม และไม้พมพรวัว เป็นต้น เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูงประมาณ 25-30 เมตร มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า “อควิลารีย มะลักเซนซิส เลมก” (*Aquilaria malaccensis* Lamk) ขึ้นตามป่าดงดิบที่มีความชุ่มชื้นสูง หรือใกล้ลำธาร ลำต้นสูงชะลูด เปลือกเรียบสีเทาหรือสีเทาหรือสีขาวอมเทา หากมีอายุนานเปลือกจะแตกเป็นร่องเล็ก ๆ มีรูระบายอากาศทั่วลำต้น เนื้อไม้สีขาวนวลหรือสีเหลืองอ่อน เนื้อค่อนข้างหยาบ ใบมนเป็นมัน ผลิดอกเป็นช่อเล็ก ๆ ตามง่ามใบ สีเหลือง กลิ่นหอม ผลรูปคล้ายดลูก เปลือกผลแข็งและมีสีเทา ชาวภาคใต้นิยมนำเปลือกไม้กฤษณามาทำกระดาดเช่นเดียวกับเปลือกข่อย เรียกหนังสือที่ทำจากเปลือกไม้ชนิดนี้ว่า “บุค” หรือ “หนังสือบุค” แต่บางท้องถิ่นนิยมนำหนังสือนี้จากเปลือกไม้กฤษณาเป็นหลัก จึงเรียกหนังสือบุคว่า “หนังสือกฤษณา” หรือ “หนังสือกริดหนา” หรือ “หนังสือปรีดหนา” ส่วนเนื้อไม้กฤษณาทำเครื่องมือเครื่องใช้มานานชนิด โดยแก่นไม้กฤษณามีสีดำคล้ำและมีกลิ่นหอม นิยมทำเครื่องมือเครื่องใช้ที่ต้องการความประณีตเป็นพิเศษ เช่น ค้ำอาวูธ ฝักมิด ไฟดับ กรอบรูป เขียนหมาก พานหมาก และเครื่องประดับมุก เป็นต้น ไม้กฤษณาใช้ผสมเป็นยากลางบ้านแก้โรคต่าง ๆ ได้หลายชนิด เช่น ขานัตถ์ แก้มขี้ผึ้งสูง แก้ไข้ แก้พิษ ฝักพิษ ขาง แก้กระหายน้ำ แก้ไข้กาฬ ขาบำรุงธาตุ ขาระบายสำหรับเด็ก ขาครรรักษา ขาบำรุงโลหิต แก้อาการอาเจียน แก่หัวใจตัน แก่ปวดท้อง ท้องเสีย และกระตุ้นความรู้สึกทางเพศ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการนำแก่นกฤษณามาเผาเอาควันรมตัวเพื่อให้มีกลิ่นหอม และใช้รมบาดแผลแก้ปวดอีกด้วย การหากฤษณาที่เรียกว่า “แก่นกฤษณา” ซึ่งมีกลิ่นหอม นั้น ไม่ใช่หาได้แต่เฉพาะจากต้นกฤษณาเพียงเท่านั้น แต่อาจจะหาได้จากไม้อื่น ๆ อีกหลายชนิด เพราะกฤษณา คือ

²²² สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 10 (2529) : 4236.

เนื้อไม้หอมที่เกิดเมื่อมีเชื้อราชนิดหนึ่งลงที่เนื้อไม้ในตระกูลเดียวกันกับไม้กฤษณา จึงเกิดกลิ่นหอมขึ้น นักหาของป่าจึงเที่ยวเสาะหาโดยถากคูแก่นกฤษณาบบริเวณลำต้น กิ่ง หรือรากของต้นไม้พวกนี้ที่มีอายุมาก แล้วดมกลิ่นคว้านไม้กฤษณาหรือไม่ ลักษณะแก่นกฤษณามีสีน้ำตาลอมดำ²²³

ส่วนสินค้าขาเข้าของรัฐตามพรลิงค์ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-19 ตามที่ปรากฏในผลงานที่กล่าวมาทั้งสามเรื่องนั้น ปรากฏว่าในช่วงแรก (พ.ศ.1721) ไม่ปรากฏรายการใด ส่วนในช่วงที่สอง (พ.ศ.1769) มีเป็นจำนวนมาก และในช่วงสุดท้าย (พ.ศ.1892) ได้ลดลงเหลือเพียงไม่กี่รายการ โดยในช่วงที่สองตามพรลิงค์นับเป็นรัฐบนคาบสมุทรแห่งนี้เพียงรัฐเดียวที่รับขามอ่างเนื้อดินเข้ามา เช่นเดียวกันกับร่มกันแดดและกลดทำด้วยแพรเปลือกไม้ที่ทำด้วยไหมดิบ อาจจะสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนในท้องถิ่นได้มีการใช้สินค้าประเภทสินค้าฟุ่มเฟือยที่เข้ามาจากประเทศจีนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะรายการร่มกันแดดดังกล่าวอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของลำดับชนชั้นบางประการในรัฐตามพรลิงค์ในขณะที่ไม่ปรากฏในรัฐอื่น ๆ เช่นเดียวกันกับการปรากฏรายการสินค้าขาเข้าประเภทฝ้ายคันติและกลองแต่เพียงเฉพาะรัฐนี้ ในขณะที่ไม่ปรากฏในรัฐอื่น ๆ ในช่วงสุดท้าย ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการสะท้อนให้เห็นเอกลักษณ์บางประการของรัฐแห่งนี้ทั้งสิ้น นอกจากนี้จากการที่ได้มีการส่งภาชนะทำด้วยกระเบื้องเคลือบของจีนเข้ามาในชุมชนในช่วงที่สองและการส่งขามอ่างเคลือบเข้ามาในช่วงสุดท้ายทำให้มีการค้นพบโบราณวัตถุดังกล่าว ทั้งในส่วนของเครื่องถ้วยของจีนในสมัยราชวงศ์ซ้องและในสมัยราชวงศ์หยวนกระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไปในชุมชนโบราณต่าง ๆ โดยเฉพาะชุมชนโบราณทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือที่ได้กล่าวมา และในโบราณสถานที่ยังสร้างขึ้นในระบอบเวลาดังกล่าวโดยทั่วไป เช่น ในบริเวณสุปถูปวัดท้าวโคตร นอกเมืองโบราณพระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งสร้างขึ้นในระหว่างราวปี พ.ศ.1700-1900 ได้มีการค้นพบเครื่องถ้วยของราชวงศ์หยวนและเครื่องถ้วยของราชวงศ์หมิง (ปกครองในระหว่างปี พ.ศ.1911-2187) เป็นจำนวนมาก ในทำนองเดียวกันกับที่บริเวณสุปถูปของวัดเจดีย์ยักษ์ (ร้าง) ภายนอกเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งสร้างขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18-20 ได้มีการค้นพบเครื่องถ้วยของราชวงศ์หมิงและเครื่องถ้วยสังคโลกของสุโขทัยที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 19-21 เป็นจำนวนมาก²²⁴ เป็นต้น นอกจากนี้ในการสร้างหรือการบูรณะศาสนสถานที่สำคัญมักจะมีการนำภาชนะดินเผาเคลือบดังกล่าวประดับตกแต่งเข้าไปด้วย เพราะวัฒนธรรมการใช้โบราณวัตถุของจีนเนื่องในกิจกรรมทางพุทธศาสนาได้ปรากฏในรัฐตามพรลิงค์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว ตามความที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ดัง

²²³ สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 I (2529) : 62.

²²⁴ กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช, หน้า 147-153.

กล่าวมา ส่งผลให้ภาชนะดินเผาเคลือบที่ส่งเข้ามาเป็นสินค้าขาเข้าทั้งในช่วงที่สองและช่วงสุดท้ายนี้แพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 18 และพุทธศตวรรษที่ 19

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมารัฐตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราช ได้จัดรูปแบบการปกครองเมืองบริวารของตนในรูปของ “เมืองสิบสองนักษัตร” โดยมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง โดยเมืองต่าง ๆ เหล่านั้นทั้งสิบสองเมืองมีตราสัญลักษณ์เป็นรูปสัตว์ตามปีนักษัตรประจำเมืองแต่ละเมืองดังนี้²²⁵

1) ปีชวด	เมืองสาย	ถือตราหนู
2) ปีฉลู	เมืองตานี	ถือตราวัว
3) ปีขาล	เมืองกะลันตัน	ถือตราเสือ
4) ปีเถาะ	เมืองปะหัง	ถือตรากระต่าย
5) ปีมะโรง	เมืองไทร	ถือตรางูใหญ่
6) ปีมะเส็ง	เมืองพัทลุง	ถือตรางูเล็ก
7) ปีมะเมีย	เมืองตรัง	ถือตราม้า
8) ปีมะแม	เมืองชุมพร	ถือตราแพะ
9) ปีวอก	เมืองบันไทยสมอ	ถือตราวานร
10) ปีระกา	เมืองสะอูเลา	ถือตราไก่
11) ปิจอ	เมืองตะกั่วถกลาง	ถือตราสุนัข
12) ปีกุน	เมืองกระ	ถือตราสุกร

แม้ว่าการจัดรูปแบบของเมืองบริวารดังกล่าวนี้ของรัฐนครศรีธรรมราชจะเป็นการจัดระบบของเมืองขึ้น เพื่อประโยชน์ในการบริหารจัดการทางด้านการเมืองการปกครองเป็นหลักก็ตาม แต่สิ่งหนึ่งที่จะตามมาโดยไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ คือ การจัดระบบดังกล่าวนี้ให้ผลประโยชน์โดยตรงต่อรัฐนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะการเข้าไปมีอำนาจในการบริหารจัดการทรัพยากร ตลอดจนการพัฒนาและการเพิ่มผลผลิตของเมืองเหล่านั้น และการนำทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ในทางการค้าของรัฐนครศรีธรรมราช อย่างกรณีของการนำดินจากเมืองขึ้นเหล่านั้นบางเมืองที่มีดินมาก เช่น เมืองไทรบุรี เมืองกะลันตัน เมืองปาหัง และเมืองตะกั่วถกลาง เป็นต้น มาส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของรัฐ ตามที่ได้ปรากฏขึ้นในบัญชีรายชื่อสินค้ารายการใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน

²²⁵ “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” ใน ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117-134.

ของรัฐนี้ในผลงานของวังดาหยวนในปี พ.ศ.1892 ในทำนองเดียวกันกับการนำทรัพยากรประเภทอื่น ๆ อีกนานาชนิดมาสู่การส่งเป็นสินค้าออกของรัฐ โดยเฉพาะผลิตภัณฑ์ประเภทของป่าและของแปลก ส่งผลให้สินค้าออกของรัฐนครศรีธรรมราชในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - 19 ได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก ทั้งในเชิงปริมาณและชนิดของสินค้าออก ดังที่ปรากฏในตารางที่ 7 เพราะเป็นสินค้าที่หามาได้จากในบริเวณอันกว้างใหญ่ไพศาล คือ แทบจะทั่วทั้งคาบสมุทร เนื่องจากเมืองขึ้นของตนตั้งอยู่ทั่วทั้งคาบสมุทร ซึ่งความรุ่งโรจน์ขึ้นของสภาพทางเศรษฐกิจเช่นนี้ ได้ส่งผลให้การเมืองการปกครองของรัฐนครศรีธรรมราชในช่วงนี้แข็งแกร่งและเกรียงไกรตามไปด้วย

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของรัฐนครศรีธรรมราช ในปี พ.ศ.1893 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ได้ทรงสถาปนาอาณาจักรแห่งใหม่ขึ้นมา อาณาจักรหนึ่ง คือ อาณาจักรอยุธยา โดยสถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยาหรือกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี โดยพระองค์ได้ทรงเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ และได้ครองราชย์สืบต่อมาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 1912 การสถาปนาอาณาจักรขึ้นมาใหม่ในครั้งนี้ของพระองค์²²⁶ ได้ส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อรัฐนครศรีธรรมราช โดยนับตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นไป ดูเหมือนว่าตำนานประวัติศาสตร์ของรัฐนครศรีธรรมราชจะแสดงให้เห็นว่า ในระยะเวลานั้นรัฐนครศรีธรรมราชกำลังเสื่อมอำนาจลง แม้ว่าเมืองบริวารของนครศรีธรรมราชจะแผ่ไพศาลอยู่พอสมควรก็ตาม เพราะเจ้าเมืองของนครศรีธรรมราช คือ เจ้าพระยาศรีธรรมมาโสกราชได้ยอมจำนนต่ออำนาจของพระเจ้าแผ่นดินของอาณาจักรอยุธยา คือ พระเจ้าอู่ทอง การยอมจำนนดังกล่าวอาจจะเป็นการยอมจำนนแต่เพียงในนาม แต่ก็แสดงให้เห็นความเป็นรอง²²⁷ โดยในการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของอาณาจักรในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างดังกล่าว มักจะเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่านครศรีธรรมราชเป็นเมืองออกของอยุธยา แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานขั้นต้นยืนยันก็ตาม แต่ก็มักจะยอมรับรายชื่อเมืองที่ส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองคำตามที่ปรากฏในกฎมนเทียรบาลว่า ส่วนใหญ่น่าจะเป็นเมืองออกของอยุธยาสมัยพระเจ้าอู่ทององค์ที่เป็นพระรามาธิบดีที่ 1 จริง ซึ่งก็สอดคล้องกันกับที่กล่าวในตำนาน

²²⁶ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2534), หน้า 57.

²²⁷ “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” ใน ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 122-134.

ประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชที่กล่าวมา²²⁸ โดยมักจะกล่าวกันว่าในครั้งนั้นอาณาจักรอยุธยา มีพระยาประเทศราชขึ้น 16 เมือง คือ เมืองมะละกา เมืองชวา เมืองตะนาวศรี เมือง นครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองสงขลา เมืองจันทบูร เมือง พิชณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิษัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพชร และเมือง นครสวรรค์²²⁹

จากที่กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ตลอดระยะเวลาอันยาวนานแห่งพัฒนาการของรัฐ ตามพรลิงค์ คือ นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ทั้งการค้าในระบบ เครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ พุทธศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ได้เป็นปัจจัยอันสำคัญที่ผนึกกันเข้าเป็นพลังผลักดันให้เกิดพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ โดยระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติได้ส่งผลให้พุทธศาสนาหลายลัทธิและหลายนิกายหลั่งไหลเข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์ตลอดช่วงระยะเวลาในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 19 เมื่อพุทธศาสนาได้ เข้ามาสู่รัฐแห่งนี้แล้ว พุทธศาสนาได้มีบทบาทอย่างสำคัญภายในรัฐ ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้ สามารถที่จะจัดแบ่งออกอย่างกว้าง ๆ ได้เป็นสองช่วง คือ ช่วงแรก ได้แก่ ช่วงระยะเวลาดังแต่ ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 อันเป็นช่วงที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายได้สถาปนา “ระบบ มณฑลละ” ของตนขึ้นภายในรัฐตามพรลิงค์นั้น ทั้งพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ซึ่ง ปรากฏขึ้นภายในระบบมณฑลละดังกล่าวของรัฐในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 และพุทธ ศาสนา ลัทธิมหายาน ซึ่งปรากฏขึ้นภายในระบบมณฑลละของรัฐในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 ต่างก็ดำรงอยู่อย่างผสมกลมกลืนกับระบบมณฑลละของลัทธิไศวนิกายแห่งรัฐ โดยพุทธ ศาสนาทั้งสองลัทธินี้ได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐ และมีบทบาทในการเกื้อหนุนระบบมณฑลละของรัฐ ทั้งในด้านการค้าและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของระบบมณฑลละของรัฐ ส่งผลให้ พัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองของรัฐที่บูรณาการกันอยู่ภายในระบบ มณฑลละเป็นไปอย่างเข้มแข็ง รบรื่น และมั่นคง และช่วงที่สอง ได้แก่ ช่วงระยะเวลาดังแต่ราว พุทธศตวรรษที่ 17 – 19 อันเป็นช่วงที่ระบบมณฑลละของลัทธิไศวนิกายแห่งรัฐได้ร่วงโรยลง พร้อมกันกับการสถาปนาลงอย่างมั่นคงและการรุ่งโรจน์ขึ้นของพุทธศาสนา ลัทธิหินยานจากศรี

²²⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองของนครศรีธรรมราชระหว่างปลายอยุธยา ถึงต้นรัตนโกสินทร์” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4 : ศิลปวัฒนธรรม นครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : วิทยาลัย ครุชนครศรีธรรมราช และกรมศิลปากร, 2531), หน้า 164-165.

²²⁹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 57.

ลังกาที่เรียกกันว่าลัทธิลังกาวงศ์หรือนิกายลังกาวงศ์นั้น นอกจากรัฐตามพรลิงค์จะมีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะของศูนย์กลางแห่งหนึ่งของนิกาขนี้ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้ว รัฐตามพรลิงค์ยังพัฒนาขึ้นเป็น “รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์” อีกด้วย ในการสถาปนารัฐพุทธศาสนาของรัฐตามพรลิงค์ดังกล่าวนี้ นอกจากรัฐจะสืบทอดระบบมณฑลและอัมคคัลลิตที่ที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ โดยการปรับปรุงและพัฒนาขึ้นเป็น “ระบบเมืองสิบสองนักษัตร” อัมคคัลลิตในพุทธศาสนาแล้ว ยังมีการขยายการค้าและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นอย่างกว้างขวางด้วย ส่งผลให้การค้าศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นบูรณาการกันเข้าเป็นพลังผลักดันให้รัฐพุทธศาสนาแห่งนี้กลายเป็นรัฐที่มีความรุ่งโรจน์และมั่นคงทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองที่สุครัฐหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

บทสรุป

คาบสมุทรไทยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของคาบสมุทรมาลายู โดยตั้งอยู่ในบริเวณส่วนบนของคาบสมุทรแห่งนี้ มีลักษณะเป็นพื้นที่แคบยาว ปัจจุบันคาบสมุทรนี้ประกอบด้วยจังหวัดต่าง ๆ จำนวน 14 จังหวัด จังหวัดเหล่านี้สามารถที่จะจัดแบ่งออกได้อย่างกว้าง ๆ ตามสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มจังหวัดทางฝั่งตะวันออก ซึ่งประกอบด้วยจังหวัดต่าง ๆ จำนวน 8 จังหวัด และกลุ่มจังหวัดทางฝั่งตะวันตก ซึ่งประกอบด้วยจังหวัดต่าง ๆ จำนวน 6 จังหวัด โดยจังหวัดเหล่านี้มีพื้นที่รวมกันทั้งสิ้น 70,715.20 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 13.78 ของพื้นที่ทั้งประเทศ อาณาเขตของคาบสมุทรไทยติดต่อกับชายฝั่งทะเลทั้งสองด้าน คือ ทางชายฝั่งตะวันออกติดต่อกับอ่าวไทย ทะเลจีนใต้ มหาสมุทรแปซิฟิก และทางชายฝั่งทางทิศตะวันตกติดต่อกับทะเลอันดามัน มหาสมุทรอินเดีย ดินแดนแห่งนี้จึงตั้งอยู่ท่ามกลางทะเลเปิดทั้งสองด้าน

คาบสมุทรไทยมีลักษณะแคบยาวจากเหนือจรดใต้ บริเวณตอนกลางของคาบสมุทรเป็นภูเขาทอดตัวเป็นแนวยาวไปตามความยาวของคาบสมุทร โดยเทือกเขาภูเก็ตทอดตัวเป็นแนวยาวลงมาจากจังหวัดชุมพร ผ่านจังหวัดพังงา เข้าไปในจังหวัดภูเก็ต ส่วนเทือกเขานครศรีธรรมราชได้เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่เกาะพัง ผ่านเกาะสมุย ทอดยาวผ่านมาทางจังหวัดสุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช พัทลุง ตรัง สงขลา และสตูล เทือกเขานี้เป็นสันที่แบ่งคาบสมุทรไทยออกเป็นสองส่วน คือ ส่วนของชายฝั่งทะเลตะวันออก และส่วนของชายฝั่งทะเลตะวันตก ในตอนล่างสุดของอาณาบริเวณคาบสมุทรไทยมีเทือกเขาสันกาลาศีรีทอดตัวตามแนวทิศตะวันออก – ทิศตะวันตก โดยเทือกเขานี้เป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศสหพันธรัฐมาเลเซีย เทือกเขาทั้งสามนี้มีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อการแบ่งลักษณะภูมิประเทศของคาบสมุทรไทยออกเป็นสองส่วน คือ

ส่วนแรก ได้แก่ พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรหรือพื้นที่ฝั่งทะเลอ่าวไทย เป็นบริเวณที่เกิดจากแผ่นดินยกตัวสูงขึ้น พื้นที่ลาดเอียงจากบริเวณเทือกเขาตอนกลางไปสู่ชายฝั่งทะเลอ่าวไทย โดยบริเวณชายฝั่งอ่าวไทยมีลักษณะราบเรียบ แม่น้ำลำคลองในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นแม่น้ำลำคลองสายสั้น ๆ ซึ่งเป็นแม่น้ำลำคลองที่เกิดจากเทือกเขาตอนกลางและตอนล่างของคาบสมุทรไทย แม่น้ำลำคลองเหล่านี้ไหลลงสู่อ่าวไทย ในบริเวณนี้มีเกาะที่สำคัญหลายแห่ง และมีอ่าวที่เหมาะสมแก่การจอดเรือแวะพักสินค้ามาแต่โบราณอีกหลายแห่งเช่นกัน

ส่วนที่สอง ได้แก่ พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรหรือพื้นที่ฝั่งทะเลอันดามัน เป็นบริเวณที่เกิดจากแผ่นดินยุบตัวลงไป พื้นที่ลาดเอียงจากบริเวณเทือกเขาตอนกลางไปสู่ชายฝั่งทะเลอันดามัน ชายฝั่งทะเลอันดามันมีลักษณะเว้า ๆ แหว่ง ๆ มีเกาะหลายแห่ง และมีอ่าวหลายแห่ง ส่วนแม่น้ำลำคลอง ส่วนใหญ่เป็นแม่น้ำลำคลองสายสั้น ๆ ที่เกิดจากเทือกเขาตอนกลางและเทือกเขาตอนล่างของคาบสมุทรไทยเช่นเดียวกัน แม่น้ำลำคลองเหล่านี้ไหลลงสู่ทะเลอันดามัน ในบริเวณชายฝั่งเป็นบริเวณที่มีป่าชายเลนอุดมสมบูรณ์

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรไทยที่กล่าวมานี้ ได้ส่งอิทธิพลอย่างสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานและการพัฒนาทางวัฒนธรรมในสาขาอื่น ๆ ของมนุษย์บนคาบสมุทรไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความแตกต่างกันในหลายบริเวณของคาบสมุทร ได้ส่งผลให้พัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษย์ในแต่ละบริเวณมีความแตกต่างกันตามไปด้วย ในขณะที่บริเวณชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทย เป็นบริเวณที่ประกอบด้วยอ่าวต่าง ๆ ที่ถูกตัดออกจากกันเป็นตอน ๆ ด้วยหนองน้ำที่ปกคลุมด้วยป่าไม้โกงกาง ซึ่งเป็นป่าชายเลน และมีเกาะกระจัดกระจายอยู่ในบริเวณใกล้ฝั่งของชายฝั่งมหาสมุทรนั้น ชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรกลับเป็นชายฝั่งมหาสมุทรที่มีความราบเรียบ และถูกกัดเซาะโดยอิทธิพลของทะเลและลม ชายฝั่งทะเลมีลักษณะเป็นแนวชายฝั่งที่เป็นชายหาดทรายที่มีแนวยาวต่อเนื่องกันไป ไม่ได้ถูกแบ่งแยกให้ขาดออกจากกันเป็นช่วง ๆ ส่วนบริเวณที่อยู่ถัดเข้าไปจากชายหาดเป็นบริเวณสันทรายเก่าและบริเวณที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์และมีบริเวณกว้างใหญ่ เป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐาน การขยายชุมชน การเพาะปลูก และการพัฒนาวัฒนธรรมสาขาต่าง ๆ มาก บริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร จึงเป็นบริเวณที่มีชุมชนและเมืองใหญ่น้อยตั้งอยู่เป็นจำนวนมากและมีประชากรหนาแน่น ในขณะที่บริเวณชายฝั่งทางด้านทิศตะวันตกมีชุมชนและเมืองตั้งอยู่เพียงเล็กน้อยในบางบริเวณและมีประชากรเบาบาง

ด้วยเหตุที่คาบสมุทรไทยมีปัจจัยสนับสนุนที่โดดเด่นสองประการ คือ ประการแรก เป็นแหล่งที่มีความมั่งคั่งทางด้านทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะแร่ธาตุ และประการที่สอง เป็นแหล่งที่ตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์บนเส้นทางการค้าทางทะเล อันเป็นเส้นทางการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติที่เชื่อมโยง เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อินเดียและเอเชียใต้ อ่าวเปอร์เซีย ตะวันออกกลาง และลุ่มน้ำในบริเวณทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเข้าด้วยกันในเครือข่ายโยงโยอันมหาแห่งการแลกเปลี่ยนที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ส่งผลให้คาบสมุทรไทยมีความรุ่งโรจน์ขึ้นในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติดังกล่าวนั้น โดยหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบบนคาบสมุทรไทยในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 1 เป็นต้นมา ชุมชนโบราณในสมัย

ก่อนประวัติศาสตร์หลายชุมชนในคาบสมุทรไทยได้เริ่มการก้าวเข้าไปสู่การเป็นเมืองท่าทางการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติดังกล่าวนั้น พร้อมกับการเริ่มพัฒนาขึ้นเป็นแหล่งอุตสาหกรรมในการผลิตลูกปัด รัตนชาติ และเครื่องประดับเพื่อป้อนตลาดการค้าดังกล่าวในเวลาเดียวกัน ชุมชนโบราณเหล่านี้มีศูนย์กลางที่สำคัญอยู่ที่เมืองท่าทางการค้าที่สำคัญที่ตั้งอยู่ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรไทยสี่ชุมชน คือ ชุมชนโบราณควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ ชุมชนโบราณภูเขาทอง จังหวัดระนอง ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร และชุมชนโบราณท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นชุมชนที่ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทสินค้าที่ได้มีการผลิตขึ้นในต่างแดนเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาขึ้นของเส้นทางที่ใช้สำหรับการติดต่อคมนาคมและการขนส่งสินค้าระหว่างเมืองท่าทางการค้าที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทั้งสองด้านของคาบสมุทรไทย โดยเส้นทางดังกล่าวเป็นเส้นทางเดินบกที่เป็นทางลัดที่ตัดผ่านคาบสมุทร โดยอาศัยแม่น้ำลำคลองที่เชื่อมระหว่างชายฝั่งทั้งสองด้านของคาบสมุทรที่มีอยู่หลายเส้นทางที่เรียกว่าเส้นทางขนส่งข้ามคาบสมุทรหรือเส้นทางคาบสมุทร ความสำคัญในทางการค้าของส่วนคอคอดของคาบสมุทรแห่งนี้ ได้รับการเสริมสร้างให้มีความแข็งแกร่งมากยิ่งขึ้นโดยระบบลมมรสุม ซึ่งเป็นทางเลือกให้สามารถเลือกได้ตามความเหมาะสม เนื่องจากลมมรสุมดังกล่าวมีเป็นระยะ ๆ โดยลมมรสุมดังกล่าวนี้ได้เป็นตัวกำหนดและจัดวางสำหรับความเคลื่อนไหวของท้องทะเลในน่านน้ำของชาวเอเชียทั้งหมด โดยจากเมืองท่าแห่งต่าง ๆ ของอินเดียและเอเชียได้ นักเดินเรือจะกำหนดและวางเส้นทางเดินเรือสำหรับการเดินเรือไปสู่คาบสมุทรหลาย โดยการแล่นเรือตรงมาทางทิศตะวันออก ตามเส้นทางของลมที่เอื้ออำนวยสำหรับการเดินทางทางทะเล ดังกล่าว คือ ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ส่วนบรรดาเรือในอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งเป็นเรือที่เดินทางไปมาค้าขายในทางการค้าที่เรียกว่าการค้าทางไห จากภาคใต้ของประเทศไทยได้เดินทางมาถึงคาบสมุทรแห่งนี้ โดยอาศัยลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ด้วยเหตุนี้ ทั้งรูปแบบและแบบแผนของการค้าดังกล่าว จึงได้รับการกำหนดและจัดวางโดยช่วงระยะเวลาเป็นระยะ ๆ ของลมมรสุมดังกล่าว ซึ่งได้นำมาสู่การเริ่มพัฒนาขึ้นของสถานีต่าง ๆ บนคาบสมุทรแห่งนี้ เพื่อการทำหน้าที่ถ่ายทอดหรือผลิตเปลี่ยนในการเดินทางในสมัยโบราณในระบบเครือข่ายโยงใยของการค้าระหว่างตะวันออก - ตะวันตก บรรดาเรือที่ได้เดินทางมาโดยลมมรสุมดังกล่าว สามารถที่จะเอาสินค้าของตนลงจากเรือ แล้วนำสินค้าที่นำมาจากดินแดนที่ห่างไกลขึ้นบรรทุกเรือแทนที่ รวมทั้งอาจจะมีการขนส่งสินค้าข้ามทางเส้นทางข้ามคาบสมุทร ส่วนเรือที่ใช้ในการเดินทางได้มีการจอดแวะพักอยู่ในอ่าวที่มีที่กำบัง สำหรับการรอคอยการเปลี่ยนแปลงของระบบลมมรสุม ก่อนที่จะมีการเริ่มต้นการเดินทางในเที่ยวกลับของพวกเขา เรือเหล่านี้มีความจำเป็นที่จะต้องจัดหาเสบียงอาหาร การปรับปรุงซ่อมแซมเรือ และการบรรทุกสินค้าใหม่ลงในเรือ ด้วยเหตุนี้ คลังสินค้า

ค้าจึงเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นสำหรับการเก็บสินค้าต่าง ๆ ที่มีการขนถ่ายขึ้นจากเรือหรือที่จะมีการขนถ่ายลงในเรือ

นอกจากนี้ จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า บรรดาพ่อค้ากลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทอย่างสำคัญในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าวมาตั้งแต่ระยะแรก ๆ คือ กลุ่มผู้นับถือศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่ได้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย จึงได้ปรากฏร่องรอยของอิทธิพลของศาสนาทั้งสองขึ้นในชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าของคาบสมุทรไทยในเวลานั้นทั้งสิ้น โดยได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่เป็นสัญลักษณ์เริ่มต้นที่มีการใช้ร่วมกันทั้งสองศาสนา โดยในกรณีของพุทธศาสนานั้น ได้มีการใช้สัญลักษณ์เหล่านี้ ในช่วงระยะเวลาที่ยังไม่มีการสร้างสรรค์รูปเคารพของพระพุทธรูปในรูปของมนุษย์หรือที่เรียกว่าพระพุทธรูปขึ้น โบราณวัตถุเหล่านี้มีอยู่หลายชนิดและหลายรูปแบบ ส่วนใหญ่สร้างสรรค์ขึ้นด้วยหินที่มีค่าหรือรัตนชาตินานาชนิด มักจะมีการสลักขึ้นเป็นลูกปัดหรือชิ้นส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมที่มีขนาดเล็ก และมีความประณีตงดงาม อันเป็นลักษณะที่มีความคล้ายคลึงกันกับที่มีการค้นพบในโบราณสถานและเมืองสำคัญในพุทธศาสนาหลายแห่งในประเทศอินเดีย โดยเฉพาะในศาสนสถานต่าง ๆ ในเมืองโบราณดักกสิดา ซึ่งเป็นศูนย์กลางที่สำคัญแห่งหนึ่งของพุทธศาสนาในเวลานั้น จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาได้มีบทบาทอย่างสำคัญ ในการเป็นพลังผลักดันและสนับสนุนให้มีการรวมตัวกันเข้า และการพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนขนาดใหญ่บนคาบสมุทรแห่งนี้มาตั้งแต่ระยะแรก

ครั้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 5 – 7 เอกสารโบราณของจีนได้บันทึกถึงคาบสมุทรแห่งนี้ในฐานะที่เป็นสะพานที่เชื่อมเส้นทางการค้าทางทะเลที่ทอดตัวอยู่ระหว่างจีนกับอินเดีย โดยชาวจีนได้เดินทางโดยทางบกหรือเส้นทางข้ามคาบสมุทรเพื่อเดินทางต่อไปยังอินเดีย รวมทั้งยังมิในฐานะเป็นดินแดนที่มีสินค้าฟุ่มเฟือยหลายชนิดที่เป็นที่ต้องการของชาวจีน โดยเฉพาะเครื่องแก้ว ไข่มุก อัญมณี และของแปลกหรือของป่าที่หายาก โดยจีนได้แลกเปลี่ยนสิ่งของเหล่านี้กับทองคำและไหมจากจีน ในขณะเดียวกันกับที่เอกสารโบราณของอินเดียได้กล่าวถึงสถานที่ที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรแห่งนี้หลายแห่งในฐานะที่เป็นเมืองท่าทางการค้าหรือศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ โดยเฉพาะเมืองท่าตะโกลา ซึ่งสันนิษฐานว่าตั้งอยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรแห่งนี้ ซึ่งได้ปรากฏชื่อขึ้นพร้อมกับบรรดาเมืองท่าอีกเป็นจำนวนมากที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคอื่น ๆ ของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติดังกล่าวนั้น

ในราวพุทธศตวรรษที่ 7 นั้น นอกจากเอกสารโบราณของอินเดียจะกล่าวถึงเมืองท่าทางการค้าที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรแห่งนี้ที่มีชื่อว่าเมืองท่าตะโกลาแล้ว ยังมีการกล่าวถึงเมืองท่าทางการค้าหรือศูนย์กลางทางการค้าที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรแห่งนี้อีกแห่งหนึ่ง คือ เมืองท่ากะมะลิงหรือตะมะลิง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นสถานที่แห่งเดียวกันกับสถานที่ที่ปรากฏชื่อขึ้นในศิลาจารึกที่มีอายุอยู่ในระยะหลังลงมาจากนั้นอีกสองหลักว่า “ตามพริงค์” คือ ศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 และศิลาจารึกหลักที่ 24 (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1773 ก่อนที่ชื่อนี้จะพัฒนาอย่างต่อเนื่องไปสู่ชื่อที่สำคัญอีกชื่อหนึ่งนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา คือ “นครศรีธรรมราช”

เมืองท่าทางการค้าตามพริงค์ เป็นเมืองท่าที่ได้พัฒนาขึ้นในบริเวณชายฝั่งทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรไทย โดยตั้งอยู่ริมฝั่งอ่าวไทยในบริเวณอ่าวนครศรีธรรมราชหรืออ่าวปากพนัง พื้นที่สำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนมีสภาพเป็นสันทรายเก่าที่ทอดตัวเป็นแนวยาวเลียบไปตามชายฝั่งอ่าวไทยในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ ทางด้านข้างของแนวสันทรายเป็นที่ราบลุ่มที่กว้างใหญ่ที่กินอาณาบริเวณตั้งแต่ริมฝั่งทะเลอ่าวไทยทางทิศตะวันออกไปจนถึงเขตเทือกเขาตอนกลางทางทิศตะวันตก มีแม่น้ำลำคลองหลายสายที่เกิดจากเทือกเขาตอนกลางไหลลงมาบรรจบกันในบริเวณชุมชนโบราณแห่งนี้ ก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวนครศรีธรรมราชทางทิศตะวันออก ชุมชนแห่งนี้จึงตั้งอยู่ในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำของแม่น้ำลำคลองหลายสาย จึงเป็นแหล่งปลูกข้าวที่อุดมสมบูรณ์มากที่สุดแห่งหนึ่งของคาบสมุทร

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เมืองท่าตามพริงค์ตามที่ปรากฏในเอกสารโบราณดังกล่าวนี้เป็นเมืองท่าโบราณที่มีขนาดใหญ่ มีอาณาเขตกว้างขวางมาก และประกอบกันขึ้นจากชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าใหญ่น้อยที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงหลายแห่ง โดยศูนย์กลางทางการค้าเหล่านั้นตั้งอยู่เรียงรายทั้งทางด้านทิศเหนือและทางด้านทิศใต้ของเมืองท่าตามพริงค์ โดยชุมชนโบราณทางการค้าใหญ่น้อยที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้มีชุมชนโบราณที่บ้านท่าเรือเป็นศูนย์กลาง ในขณะที่ชุมชนทางการค้าใหญ่น้อยที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือมีชุมชนโบราณที่แหล่งโบราณคดีโมคลานเป็นศูนย์กลาง โดยชุมชนโบราณทางการค้าเหล่านี้ทั้งหมดสามารถที่จะติดต่อถึงกันได้อย่างสะดวก โดยอาศัยลำน้ำหลายสายที่ไหลลงมาล้อมอยู่โดยรอบเมืองท่าตามพริงค์ สำหรับชุมชนโบราณทางการค้าที่มีชุมชนโบราณบ้านท่าเรือเป็นศูนย์กลางนั้น เป็นชุมชนโบราณที่ได้มีพัฒนาการสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ (มีอายุระหว่างราว 5,000 – 4,000 ปีมาแล้ว) เป็นต้นมา แล้วพัฒนาการสืบต่อกันมาโดยลำดับโดยไม่ขาดสาย ชุมชนโบราณเหล่านี้เป็นชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่บนสันทรายเก่าริมฝั่งลำน้ำสายสำคัญ

สายหนึ่งที่ไหลล้อมและหล่อเลี้ยงเมืองท่าตามพรลิงค์หรือเมืองโบราณนครศรีธรรมราชมาโดยตลอด คือ คลองท่าเรือ ในบริเวณชุมชนโบราณทางการค้าที่มีชุมชนโบราณบ้านท่าเรือเป็นศูนย์กลางนั้น ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทสินค้าจากต่างแดนและรูปเคารพที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาที่ต่างสมัยกันหลายสมัยและสืบเนื่องยาวนาน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณเหล่านี้มีฐานะเป็นเมืองท่าที่สำคัญในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติอย่างสืบเนื่องและยาวนาน โดยโบราณวัตถุดังกล่าวได้เริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 1 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมา ส่วนบรรดาชุมชนโบราณทางการค้าที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือที่มีชุมชนโบราณที่แหล่งโบราณคดีโมคลานเป็นศูนย์กลางนั้น เป็นชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในบริเวณอ่าวขนาดเล็ก ตัวชุมชนโบราณตั้งอยู่บนแนวสันทรายเก่าอีกแนวหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ถัดเข้าไปทางด้านในของแนวสันทรายเก่านครศรีธรรมราชเพียงเล็กน้อย โดยอ่าวแห่งนี้ในชั้นต้นมีแนวสันทรายเก่านครศรีธรรมราชเป็นเครื่องกำบังคลื่นลม แต่ปัจจุบันนี้อ่าวแห่งนี้มีสภาพตื้นเขินไป แต่ยังคงปรากฏแม่น้ำลำคลองหลายสายไหลผ่านแนวสันทรายและชุมชนโบราณเหล่านั้น ในบริเวณชุมชนโบราณเหล่านี้ ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับการค้าในยุคต้นของรัฐตามพรลิงค์เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในชุมชนโบราณทุ่งน้ำเค็ม ซึ่งตั้งอยู่ติดกันกับแหล่งโบราณคดีโมคลาน เป็นแหล่งที่ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุที่สำคัญที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับการค้าในระยะดังกล่าวเป็นจำนวนมาก คือ เหรียญกษาปณ์ ทำด้วยเงิน ด้านหน้าเป็นรูปดวงอาทิตย์กำลังโผล่ขึ้นมารุ่งดวง และด้านหลังเป็นรูปศรีวิไลสะ ซึ่งเป็นเหรียญกษาปณ์ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ. 743 – 943 รวมทั้งยังเป็นเหรียญกษาปณ์ที่มีการค้นพบในบริเวณกว้างในผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยและภาคกลางของประเทศพม่า ด้วยเหตุนี้ การค้นพบเหรียญกษาปณ์ดังกล่าวในเมืองท่าตามพรลิงค์ จึงอาจจะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 8 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 10 นั้น นอกจากเมืองท่าตามพรลิงค์จะเป็นศูนย์กลางที่สำคัญในระบบเครือข่ายของการค้านานาชาติแล้ว เมืองท่าแห่งนี้ยังเป็นศูนย์กลางที่สำคัญของการค้าภายในภูมิภาคด้วย โดยการค้าภายในภูมิภาคดังกล่าวได้มีการใช้เหรียญกษาปณ์ชนิดนี้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนอย่างหนึ่ง

จากความรุ่งโรจน์ขึ้นของการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่กล่าวมา ได้ส่งผลให้อิทธิพลทางอารยธรรมของอินเดียหลังไหลมาสู่เมืองท่าตามพรลิงค์มากยิ่งขึ้นโดยลำดับ โดยเฉพาะอารยธรรมทางศาสนา ซึ่งได้รุ่งโรจน์ขึ้นควบคู่กันกับความรุ่งโรจน์ในทางการค้านั้น นอกจากพุทธศาสนาจะปรากฏอิทธิพลมากยิ่งขึ้น โดยได้ปรากฏพระพุทธรูปในศิลปะอมราวดีของอินเดียขึ้นเป็นครั้งแรกในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 แล้ว ในระยะเวลาเดียวกันนี้ยังปรากฏอิทธิพลของศาสนาที่สำคัญของอินเดียอีกศาสนาหนึ่งมากยิ่งขึ้นด้วยเช่นกัน คือ ศาสนา

พราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งได้ปรากฏประติมากรรมของรูปเคารพหรือเทวรูปของศาสนาขึ้นเป็นครั้งแรกเช่นเดียวกัน โดยรูปเคารพของศาสนาทั้งสองนี้ เป็นรูปเคารพที่จัดได้ว่ามีรูปแบบทางศิลปะที่เก่าแก่ที่สุดของแต่ละศาสนาที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนี้

จากพัฒนาการของชุมชนโบราณและเมืองโบราณในคาบสมุทรไทยในสมัยท่งประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นพัฒนาการที่ได้รับแรงสนับสนุนอย่างสำคัญจากการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค่านานาชาติและศาสนาที่สำคัญของอินเดียทั้งสองศาสนาที่ได้กล่าวมานี้ นับเป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการพัฒนาขึ้นเป็นรัฐที่สำคัญที่สุดรัฐหนึ่งในคาบสมุทรของตามพรลิงค์ในสมัยต่อมา คือ สมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งได้เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา

ในพุทธศตวรรษที่ 11 ศิลจารึกที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในประเทศไทยหลักหนึ่ง คือ ศิลจารึกหุบเขาช่องคอย ซึ่งสลักด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ไว้บนหน้าผาหินธรรมชาติในบริเวณลำธารใกล้กับน้ำตกแห่งหนึ่งในหุบเขาช่องคอย อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้ประกาศให้ทราบถึงการสถาปนาศาสนาพราหมณ์อีกลัทธิหนึ่งขึ้นในดินแดนแห่งนี้ คือ ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งเป็นลัทธิที่นับถือพระศิวะหรือพระอิศวรเป็นเทพเจ้าสูงสุด โดยศิลจารึกดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่าพระศิวะทรงเป็นเจ้าแห่งวิทยาการ เจ้าแห่งป่า และเจ้าแห่งเทพทั้งมวล ตลอดจนผลประโยชน์ที่จะพึงได้รับการยอมรับนับถือและข้อสัจยงรักภักดีต่อพระองค์ ในขณะเดียวกัน ศิลจารึกหลักที่ 28 (ศิลจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสันนิษฐานว่าค้นพบภายในโบราณสถานหมายเลข 1 หรือเทวาลัยวัดพระเดิม (ร้าง) ซึ่งตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งสลักขึ้นด้วยอักษรปัลลวะและภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกัน และสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ก็ได้แสดงให้เห็นว่าลัทธิไศวนิกายได้สถาปนาผู้นำของตามพรลิงค์ขึ้นเป็นเทพ – กษัตริย์ของรัฐตามพรลิงค์หรือ “ตามพรลิงเคศวระ” หรือ “พระอิศวรแห่งตามพรลิงค์” โดยศิลจารึกหลักที่ 27 (ศิลจารึกวัดมเหยงคณ์) ซึ่งค้นพบในบริเวณใกล้เคียงกันกับโบราณสถานหมายเลข 1 ที่กล่าวมา ซึ่งเป็นศิลจารึกอีกหลักหนึ่งที่สลักด้วยอักษรปัลลวะและภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกัน โดยสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ก็ได้แสดงนัยให้เห็นว่าผู้สถาปนาเทพ – กษัตริย์หรือพระอิศวรแห่งตามพรลิงค์ดังกล่าวนี้นี้ คือ “คณะพราหมณ์ของพระอศศิมหาคมนัน” อันหมายถึงคณะพราหมณ์ของลัทธิไศวนิกายจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย โดยเป็นที่ยอมรับกันว่าคณะพราหมณ์ของลัทธิไศวนิกายในภาคใต้ของประเทศอินเดียเป็นคณะพราหมณ์ที่สืบสายลงมาจากพระอศศตยะ โดยคัมภีร์สกันทปุราณะซึ่งรวบรวมขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 7 ได้แสดงให้เห็นว่าในชั้นต้นพระอศศตยะเป็นพราหมณ์ชาวอารยันที่มีฐานะเป็นนักปราชญ์ของลัทธิไศวนิกายคนหนึ่ง นักปราชญ์คนนี้อาศัยอยู่ในเมืองกาสิหรือพาราณสี

อันเป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของพระศิวะและศูนย์กลางของลัทธิไศวนิกายที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา ทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย นักปราชญ์ผู้นี้ได้รับการถ่ายทอดเกี่ยวกับระบบความเชื่อและวัฒนธรรมอื่น ๆ ของลัทธิไศวนิกายเป็นจำนวนมากจากพระสกันทะ ต่อมานักปราชญ์ผู้นี้ต้องเดินทางลงมาทางใต้ของเมืองกาสิ เพื่อการแพร่กระจายและถ่ายทอดระบบความเชื่อและวัฒนธรรมอื่น ๆ ของลัทธิไศวนิกาย จนกระทั่งได้เดินทางมาถึงภาคใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งในที่นี่นักปราชญ์ผู้นี้ได้มีบทบาทอย่างโดดเด่นในการเผยแพร่วัฒนธรรมไศวนิกาย จนกระทั่งได้กลายมาเป็นปางหนึ่งของพระศิวะไปในที่สุด คือ ปางที่ทรงเป็นพระบรมครู

จากการที่คณะพราหมณ์ของพระอัสตยะได้สถาปนาลัทธิไศวนิกายลงอย่างมั่นคงในรัฐตามพริลค์และสถาปนาจักรวรรดิแห่งรัฐขึ้นเป็นพระศิวะ เทพสูงสุดแห่งรัฐ นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เป็นต้นมา ได้ส่งผลให้ระบบความเชื่อและวัฒนธรรมของลัทธินี้แพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในคาบสมุทรไทย และได้รุ่งโรจน์สืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 16 โดยลัทธินี้ได้มีการสถาปนาสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์บนคาบสมุทรเป็นตึระที่สำคัญอย่างมากมาย รวมทั้งการสร้างเทวาลัยขึ้นในตึระเหล่านั้น เพื่อการจาริกแสวงบุญตามระบบความเชื่อในศาสนา ตึระแต่ละแห่งได้มีการสร้างขึ้นในรูปของภาพจำลองของแผนภูมิของจักรวาลหรือมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ เพื่อเป็นที่ประทับของพระศิวะ โดยพระศิวะที่ทรงปรากฏขึ้นในมณฑลแต่ละแห่งจะทรงประทับอยู่ที่จุดศูนย์กลางของมณฑล และมักจะทรงปรากฏขึ้นในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์รูปศิวลึงค์ ซึ่งมีการสร้างขึ้นในหลายรูปแบบ รวมทั้งทรงปรากฏขึ้นในลักษณะที่เป็นยอดเขาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติที่เรียกว่าลึงคบรรพต ซึ่งเป็นสวามัญลึงครูปแบบหนึ่งด้วย ดังกรณีที่ได้ปรากฏขึ้นในยอดเขาที่ศักดิ์สิทธิ์ในมณฑลที่สำคัญภายในรัฐสามแห่ง คือ ยอดเขาในมณฑลละ ณ เขาตา อำเภอสหัส จังหวัดนครศรีธรรมราช ยอดเขาในมณฑลละ ณ หัวเขบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอบุพผิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และยอดเขาในมณฑลละ ณ เขาภูหา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

ในส่วนองระบบความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำคงคา อันเป็นที่มาของน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้งมวลของลัทธิไศวนิกายนั้น นอกจากจะมีการสถาปนา น้ำตกหลายแห่งที่เป็นที่เกิดของแม่น้ำลำคลองสายต่าง ๆ หลายสายภายในรัฐแห่งนี้เป็นตึระ อย่างกรณีของน้ำตกพรหมโลก อำเภอบุพผิน จังหวัดนครศรีธรรมราช น้ำตกฝนแสนท่ากรุงชิง ซึ่งตั้งอยู่ในเทือกเขาหลวง ในเขตอำเภอบุพผิน จังหวัดนครศรีธรรมราช และน้ำตกในเทือกเขาควนลำแพน อำเภอบุพผิน จังหวัดนครศรีธรรมราช ในทำนองเดียวกันกับที่เกิดขึ้นในตึระที่เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำคงคาในบริเวณเทือกเขาหิมาลัยในประเทศอินเดีย ตามที่ปรากฏในเทพนิยายที่เกี่ยวกับการเสด็จลงมาจาก

สรวงสวรรค์ของพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังมีการสลักร่องน้ำและหน้าผาเชื่อมต่อออกมาจากยอดเขาที่เป็นลิงคบรรพตที่กล่าวมาให้มีลักษณะเป็นหน้าผาน้ำตก เพื่อให้สอดคล้องกันกับระบบความเชื่อและเทพนิยายดังกล่าวด้วย ดังกรณีที่ปรากฏขึ้นที่ลิงคบรรพต ณ มณฑลละเขาคาและลิงคบรรพต ณ มณฑลละหั่วเขาน (เขาศรีวิชัย) โดยพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ที่ตกลงมาจากลิงคบรรพต ณ มณฑลละเขาคาจะไหลลงสู่คลองท่าทอน ในขณะที่พระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ที่ตกลงมาจากลิงคบรรพต ณ มณฑลละหั่วเขาน (เขาศรีวิชัย) จะไหลลงสู่แม่น้ำดาปี ซึ่งระบบความเชื่อและการสร้างสรรค์ตามระบบความเชื่อดังกล่าวนี้ จะส่งผลให้น้ำในคลองท่าทอนและแม่น้ำดาปีกลายเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ หรืออีกนัยหนึ่งแม่น้ำลำคลองทั้งสองสายนี้ก็จะกลายเป็นแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์ในทำนองเดียวกันกับที่แม่น้ำลำคลองหลายสายที่เกิดจากน้ำตกพรหมโลก น้ำตกฝนแสนห่ากรุงชิง และน้ำตกในเทือกเขาควนลำแพนกลับกลายเป็นพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ไปทุกสาย ด้วยเหตุนี้แม่น้ำลำคลองสายสำคัญของรัฐตามพรลิงค์แทบจะทั่วทั้งคาบสมุทรจึงมีฐานะเป็นพระแม่คงคาที่ศักดิ์สิทธิ์ และรัฐได้ให้ความสำคัญและคุ้มครองอย่างเต็มที่ ดังที่สะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีจากศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร) ซึ่งสันนิษฐานว่าค้นพบในโบราณสถานหมายเลข 1 หรือเทวาลัย ณ วัดพระเดิม (ร้าง) เช่นเดียวกัน ซึ่งสลักด้วยอักษรทมิฬ ภาษาทมิฬ ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ที่ได้ประกาศให้ทราบว่า “คงคา” เป็นสิ่งสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งที่ “ผู้ใดทำอันตราย” ผู้นั้น “จะถูกฆ่าเสีย” ดังนั้นจึงปรากฏว่าโดยตลอดแนวยาวของแม่น้ำลำคลองที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ได้มีตึระที่สำคัญตั้งอยู่อย่างหนาแน่น

นอกจากนี้ จากความสัมพันธ์ทางด้านตำแหน่งที่ตั้งของตึระเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่าตึระเหล่านี้ได้มีการเกาะกันเข้าเป็นกลุ่มหรือเป็นมณฑล โดยตึระหลาย ๆ แห่งมารวมกันเข้าเป็นมณฑลขนาดใหญ่เป็นกลุ่ม ๆ โดยแต่ละกลุ่มมีตึระขนาดใหญ่หรือตึระที่สำคัญที่สุดเป็นจุดศูนย์กลาง รอบ ๆ ตึระที่เป็นศูนย์กลางจะมีตึระที่มีขนาดเล็กหรือสำคัญในระดับรองลงมาตั้งเรียงรายกันออกมา กลุ่มมณฑลเหล่านี้กระจายอยู่ในอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ของรัฐตามพรลิงค์ โดยสามารถที่จะจัดแบ่งออกได้เป็น 11 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก ได้แก่ กลุ่มมณฑลแห่งราชธานี กลุ่มที่สอง ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองทอน กลุ่มที่สาม ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองโมกลาน กลุ่มที่สี่ ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองกลาย กลุ่มที่ห้า ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองท่าทอน กลุ่มที่หก ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองท่าควาย กลุ่มที่เจ็ด ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองท่าเรือรี กลุ่มที่แปด ได้แก่ กลุ่มมณฑลแม่น้ำดาปี กลุ่มที่เก้า ได้แก่ กลุ่มมณฑลคลองท่าชนะ กลุ่มที่สิบ ได้แก่ กลุ่มมณฑลทะเลสาบสงขลา และกลุ่มที่สิบเอ็ด ได้แก่ กลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า มณฑลเหล่านี้ทุกกลุ่มมีวัฒนธรรมอย่างเดียวกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และขึ้นตรงต่อมณฑลแห่งราชธานี ซึ่งเป็นมณฑลที่มีความศักดิ์สิทธิ์ที่สุด เพราะเป็นที่ประทับของพระศิวะแห่งรัฐ

สำหรับมณฑลแห่งราชธานีนั้น เป็นมณฑลที่แสดงให้เห็นตัวอย่างของแผนผังโครงสร้างของระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ได้ดีที่สุดมณฑลหนึ่ง โดยมณฑลแห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของรัฐ คือ บริเวณที่เรียกว่า “หาดทรายแก้ว” ซึ่งในปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณและชุมชนเมืองของนครศรีธรรมราช สันทรายเก่าแห่งนี้ทอดตัวเป็นแนวยาวในแนวทิศเหนือ – ทิศใต้ บนสันทรายมีลักษณะเป็นเนินหรือโคกที่เป็นที่ดอน น้ำท่วมไม่ถึง และลาดลงทางด้านข้างทั้งสองด้าน มีลำน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ไหลลงมาจากน้ำตกที่เป็นตึระที่สำคัญที่กล่าวมาบรรจบกันหลายสาย ทั้งจากตึระที่น้ำตกพรหมโลกและน้ำตกในเทือกเขาควนลำแพน โดยลำน้ำศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นได้ไหลล้อมหาดทรายแก้วทุกด้านก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าว นครศรีธรรมราชทางทิศตะวันออก ด้วยเหตุนี้ มณฑลขนาดใหญ่แห่งนี้จึงตั้งอยู่ภายในวงล้อมของพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ ภายในมณฑลแห่งนี้มีโบราณสถานหมายเลข 1 หรือเทวาลัย ณ วัดพระเดิม (ร้าง) ซึ่งเป็นที่ประทับของพระศิวะแห่งรัฐตามพรลิงค์เป็นจุดศูนย์กลาง ถัดออกมาจากจุดศูนย์กลางแห่งนี้มีตึระหรือเทวาลัยที่สำคัญรายล้อมอยู่โดยรอบอีก 18 แห่ง ในปัจจุบันนี้ตึระเหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกบุกรุกทำลาย จนชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมและประติมากรรมรูปเคารพของเทวาลัยกระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไปเช่นเดียวกันกับตึระส่วนใหญ่ในมณฑลที่ตั้งอยู่ภายนอกราชธานีแห่งนี้ ประติมากรรมรูปเคารพที่ค้นพบในปริมาณมากที่สุดในตึระเหล่านี้ คือ ศิวลึงค์ศิลาและโยนิศิลา จากชิ้นส่วนของประติมากรรมที่ยังคงหลงเหลืออยู่อาจจะสันนิษฐานได้ว่า เทวาลัยประธานที่ตั้งอยู่ตรงจุดศูนย์กลางของตึระแต่ละแห่ง เพื่อการประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญสูงสุดของลัทธิไศวนิกาย คือ ศิวลึงค์นั้น เป็นเทวาลัยที่สร้างขึ้นโดยการก่ออิฐ มีการรองรับหรือทำฐานรากของอาคารโดยใช้แท่งหินหลายชนิด หลายขนาด และหลายรูปแบบรองรับไว้ในชั้นล่างสุดก่อนที่จะมีการก่ออิฐส่วนฐานซ้อนกันขึ้นมา เหนือส่วนฐานจะมีการก่ออิฐสูงขึ้นไปตามทรวดทรงของอาคาร โดยมีการสลักหินเพื่อใช้เป็นชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมบางส่วน โดยเฉพาะส่วนที่ต้องรับน้ำหนักมาก ๆ เช่น ธรณีประตู กรอบประตู และเสา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม จากร่องรอยที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในขณะนี้ ยังไม่อาจจะกล่าวได้ว่าเทวาลัยในวัฒนธรรมนี้มีทรวดทรงของส่วนหลังคาหรือส่วนยอดเป็นรูปแบบใด ส่วนบริเวณโดยรอบของเทวาลัยที่กล่าวมา อาจจะมีการสร้างเทวาลัยที่มีขนาดและความสำคัญในระดับรองลงมาในรูปแบบเดียวกันนี้อีกหลายหลัง เพื่อการประดิษฐานรูปเคารพที่มีความสำคัญในระดับรองลงมาหรือเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพของเทพชั้นรองของรัฐ นอกจากนี้ในตึระหลายแห่งได้มีการค้นพบฐานเสาที่สลักด้วยหิน สำหรับการรองรับเสาเครื่องไม้ที่ทำด้วยท่อนซุงเป็นจำนวนมาก โดยฐานเสาดังกล่าวสลักอย่างง่าย ๆ จากแท่งหินรูปทรงกลมหรือรูปลูกบาศก์ ซึ่งสลักด้านบนเป็นร่องไม้ลึกลงไปทรงกลม ตรงกลางวงกลมสลักเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดเล็กสำหรับสวมเคียวของเครื่องไม้ อันแสดงให้เห็นว่าอาจจะมีการสร้างเทวาลัยเหล่านี้ด้วย

เครื่องมือเช่นเดียวกัน หรืออาจจะมีการใช้เสาทำด้วยเครื่องมือเข้าไปประกอบในอาคารที่มีการก่ออิฐ แต่โดยทั่วไปแล้วเสาหลักเหล่านี้มักจะมียอดยื่นออกมาทุกด้าน โดยยอดดังกล่าวมักจะปูพื้นด้วยอิฐ แต่ใช้เสาและโครงหลังคาที่ทำด้วยเครื่องมือ รูปแบบทางศิลปะของสถาปัตยกรรมที่กล่าวนี้ได้ปรากฏขึ้นอย่างเป็นเอกภาพหรือเหมือนกันในศิลปะและมณฑลทุกแห่งของรัฐตามพหุรูปในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 จึงสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางวัฒนธรรมทางการก่อสร้างศาสนสถานและระบบความเชื่อของลัทธิไสวณิกายในรัฐนี้ในระยะเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี และแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกันกับวัฒนธรรมของพุทธศาสนาที่มีบทบาทเคียงคู่กันในรัฐแห่งนี้ในระยะเวลาดังกล่าว แม้ว่าบทบาทของพุทธศาสนาจะไม่โดดเด่นจนเทียบเคียงกันได้กับลัทธิไสวณิกายก็ตาม คือ ในระยะเวลานี้พุทธศาสนาในรัฐตามพหุรูปส่วนใหญ่ได้หันไปนิยมการปรับแต่งถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติในภูเขาเป็นศาสนสถานที่สำคัญของตนที่มักจะเรียกกันว่าเจดีย์สถานหรือเจดีย์วิหาร อันเป็นวัฒนธรรมที่สืบเนื่องมาจากประเพณีการเจาะสลักถ้ำเข้าไปในภูเขาด้วยฝีมือของมนุษย์เป็นเจดีย์สถานเนื่องในพุทธศาสนาของชาวอินเดียโบราณ โดยวัฒนธรรมการปรับแต่งถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติเป็นเจดีย์สถานดังกล่าวนี้ได้สืบเนื่องมาในรัฐตามพหุรูปในระยะหลังลงมาอีกยาวนาน แม้กระทั่งจนถึงปัจจุบันนี้

แม้ว่าระบบมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ของรัฐตามพหุรูปในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ที่กล่าวนี้ จะเป็นหน่วยของระบบโครงสร้างทางสังคมอย่างหนึ่งของรัฐที่ส่งผลให้วัฒนธรรมทางด้านระบบความเชื่อของชุมชนภายในรัฐมีความแข็งแกร่งและเป็นเอกภาพอย่างแท้จริงภายใต้อำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของเทพ - กษัตริย์หรือความเป็นพระศิวะแห่งตามพหุรูปของกษัตริย์แห่งรัฐก็ตาม แต่ผลที่ตามมาทำให้ได้จำกัดอยู่แต่เพียงแก่ภายในขอบเขตของความมั่นคงทางด้านสังคมแห่งรัฐเท่านั้นไม่ เพราะผลที่แท้จริงกลับไปตกอยู่กับความมั่นคงแห่งรัฐอีกสองด้าน คือ ด้านเศรษฐกิจและด้านการเมืองการปกครอง โดยในด้านเศรษฐกิจนั้น หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ศิลปะทุกแห่งและมณฑลทุกกลุ่มได้กลับกลายเป็นศูนย์กลางที่มีประชากรเข้ามารวมตัวกัน เพื่อการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและทำมาหากินอยู่อย่างหนาแน่นรายรอบศาสนสถาน ประกอบกับศิลปะและมณฑลเหล่านั้น ล้วนแล้วแต่ตั้งอยู่ในท่ามกลางสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสมสำหรับการทำมาหากินทั้งสิ้น เช่น ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าว ตั้งอยู่ในที่ราบบริเวณเชิงเขาที่เป็นแหล่งกำเนิดของผลิตภัณฑ์ประเภทของป่า และตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำที่เหมาะสมสำหรับเป็นศูนย์กลางทางการค้า เป็นต้น ทำให้ศิลปะและมณฑลทั้งหมดกลับกลายเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญที่สุดที่เป็นพื้นฐานแห่งความมั่งคั่งและมั่นคงในทางเศรษฐกิจของรัฐ ส่วนในด้านการเมืองการปกครองนั้น ด้วยเหตุที่กษัตริย์ของรัฐตามพหุรูปทรงเป็นพระศิวะ จึงทรงเป็นหัวหน้าในทางศาสนาของรัฐด้วย ผู้นำทางศาสนาทุกระดับ มณฑล

ทุกแห่ง และตึระทั้งมวลภายในรัฐจึงต้องขึ้นตรงต่อพระองค์ พระองค์จึงทรงสามารถใช้อำนาจทาง การปกครองได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยผ่านลงไปทางองค์กรทางศาสนาทุกระดับ ทุกมณฑล และทุกตึระ โดยการดูแลอาณาประชาราษฎร์และการบำบัดทุกข์บำรุงสุขของประชาชนจะแพร่ กระจายจากพระองค์ลงไปสู่ผู้นำของกลุ่มมณฑลภายในรัฐทุกกลุ่ม ผู้นำกลุ่มมณฑลทุกกลุ่มจะ กระจายภาระอันสำคัญนั้นต่อไปยังตึระแต่ละแห่งที่อยู่ภายในกลุ่มของตน แล้วผู้นำตึระแต่ละ แห่งจะดูแลประชาชนในชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่รายรอบตึระของตน โดยภาระอันสำคัญนั้นประกอบ ด้วยกิจกรรมที่สำคัญหลายอย่าง อาทิ การพัฒนาชุมชน การสร้างเสริมอาชีพ การหารายได้บำรุง ตึระ บำรุงมณฑล และบำรุงรัฐ การประกอบพิธีกรรมของบุคคลและชุมชน การส่งเสริมการ ปฏิบัติศาสนกิจของท้องถิ่นและชุมชน การบริหารจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นและชุมชน การ รักษากฎหมายที่อาศัยหลักธรรมในศาสนาเป็นหลัก การไกล่เกลี่ย แก้ปัญหา และตัดสินข้อขัดแย้ง และกรณีพิพาทของบุคคล ท้องถิ่น และชุมชน เป็นต้น ซึ่งโดยระบบโครงสร้างของระบบมณฑ ละดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้หน่วยทางเศรษฐกิจ สังคม และการปกครองของรัฐตามพรลิงค์ได้เข้ามา ร่วมกันหรือบูรณาการเข้าเป็นหน่วยเดียวกันอย่างแท้จริง

จากผลการขุดค้นทางโบราณคดีในระยะที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นว่า โดยตลอดช่วงระยะ เวลาอันยาวนานที่ระบบมณฑลได้รุ่งโรจน์อยู่ในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 นั้น อาจจะมีช่วงระยะเวลาช่วงหนึ่งช่วงใดที่มีมณฑลกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดจะมีความโดดเด่นขึ้น เป็นพิเศษในด้านหนึ่งด้านใดได้ อย่างกรณีที่ได้ปรากฏว่าในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึง กลางพุทธศตวรรษที่ 15 กลุ่มมณฑลที่สำคัญสามกลุ่ม คือ กลุ่มมณฑลแห่งราชธานี กลุ่ม มณฑลแม่น้ำตาปี และกลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า ได้รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นพิเศษในทางการค้าของ ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ซึ่งเป็นการค้าที่อาศัยเส้นทางข้ามคาบสมุทรเป็น เส้นทางสัญจรและขนถ่ายสินค้าระหว่างเมืองท่าทางการค้าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของ รัฐในระบะเวลานั้นที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกและชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร คือ เมือง ท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ อำเภอลำโพง จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองท่าทางการค้าที่ แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่ง โบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกูระบุรี จังหวัดพังงา รวมทั้งภายใต้ความรุ่งโรจน์ขึ้นในทางการค้า ของกลุ่มมณฑลเหล่านี้ในระบะเวลาดังกล่าว ได้ปรากฏอิทธิพลของราชวงศ์ปัลลวะแห่งภาคใต้ ของประเทศอินเดียขึ้นหลายประการในกลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่าและกลุ่มมณฑลแห่งราชธานี ในขณะที่เดียวกันกับที่อิทธิพลของพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน จากราชวงศ์ปาละทางภาคตะวันออก เฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ได้หลั่งไหลเข้ามาสู่กลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์บางกลุ่มเช่น

เดียวกัน โดยมักจะเรียกรูปแบบทางศิลปะของศิลปกรรมที่ปรากฏขึ้นในวัฒนธรรมของพุทธศาสนา ลัทธิมหายานในรัฐตามพรลิงค์ในระบะเวลานี้ว่า “ศิลปะแบบศรีวิชัย”

การหลั่งไหลเข้ามาของอิทธิพลของพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ในมณฑลของศาสนา พราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายภายในรัฐตามพรลิงค์ในขณะที่ลัทธิไศวนิกายกำลังรุ่งโรจน์อยู่เช่นนี้ เป็นการสะท้อนให้เห็นเอกลักษณ์ในทางศาสนาของรัฐตามพรลิงค์ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ภายในรัฐแห่งนี้ทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธได้อยู่ด้วยกันอย่างผสมกลมกลืน ไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความแปลกแยกของศาสนาทั้งสอง แต่ในทางตรงกันข้าม หลักฐานที่ปรากฏล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานของศาสนาทั้งสองมาตั้งแต่ยุคต้นของประวัติศาสตร์ของรัฐนี้ อย่างกรณีที่ศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ 12 กษัตริย์แห่งตามพรลิงค์ได้ทรงทะนุบำรุงทั้ง “คณะสงฆ์” และ “คณะพราหมณ์ของพระอศติมหาत्मัน” ในขณะที่เดียวกันในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งได้มีการค้นพบพระพุทธรูปและเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 อยู่ในศาสนสถานในแหล่งโบราณคดีแห่งเดียวกัน อาทิ แหล่งโบราณคดีวัดจอมทอง อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช และแหล่งโบราณคดีวัดพระเพรง อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น ครั้นพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ได้หลั่งไหลเข้ามาวัฒนธรรมแห่งการผสมผสานทางศาสนาของรัฐแห่งนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ ดังที่ศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมาเมือง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318 ได้สะท้อนให้เห็นว่าเทพ – กษัตริย์ได้ทรงปกครองภายใต้ระบบความเชื่อ จาริตประเพณี และหลักธรรมะของศาสนาพราหมณ์ แต่พระองค์ก็ทรงทะนุบำรุงพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ในมณฑลแห่งราชธานี จึงได้ปรากฏสถาปนาศิลปะแบบศรีวิชัยขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกันกับเทวาลัยที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดแห่งรัฐ คือ โบราณสถานหมายเลข 1 หรือเทวาลัยวัดพระเคิม (ร้าง) โดยสถาปดังกล่าวสร้างขึ้นห่างมาทางด้านทิศใต้ของเทวาลัยดังกล่าวประมาณ 100 เมตร เท่านั้น ในขณะที่เดียวกันในแหล่งโบราณคดีวัดพระเพรงที่กล่าวมาก็ได้ปรากฏประติมากรรมสำริดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 ขึ้นด้วยเช่นกัน ส่วนในกลุ่มมณฑลภายนอกราชธานีบางแห่งก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ ดังกรณีของการค้นพบประติมากรรมของเทวรูปที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่ในศาสนสถานในแหล่งโบราณคดีเดียวกันที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาทั้ง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น ซึ่งสภาพการณ์เช่นนี้จะปรากฏมากยิ่งขึ้นโดยลำดับในระยะหลังมา

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ได้ร่วงโรยลง ตีระและกลุ่มมณฑลต่าง ๆ ของรัฐได้ลดความสำคัญลงโดยลำดับ ยังคงมี

เพียงไตรมาสแห่งภายในมณฑลแห่งราชธานีเท่านั้นที่ยังคงดำรงความสำคัญสืบต่อลงมา ภายในบริเวณบางบริเวณของมณฑลแห่งราชธานีจึงยังคงเป็นชุมชนโบราณที่สำคัญของพราหมณ์สืบต่อมา ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายกำลังลดบทบาทลงไปในประเทศนี้ ศาสนาพุทธซึ่งเคยมีบทบาทที่ไม่โดดเด่นเทียบเท่าเคียงคู่กันมากับศาสนาพราหมณ์โดยตลอดในรัฐตามพรลิงก์ก็กลับค่อย ๆ มีบทบาทที่โดดเด่นยิ่งขึ้นโดยลำดับ ซึ่งในที่สุดบทบาทของพุทธศาสนาก็ค่อย ๆ เข้าแทนที่ศาสนาพราหมณ์มากยิ่งขึ้นทุกที โดยเฉพาะพุทธศาสนา ลัทธิหินยานที่รัฐตามพรลิงก์รับเข้ามาจากศรีลังกาที่เรียกกันว่านิกายลังกาวงศ์ ซึ่งนครศรีธรรมราชได้แสดงบทบาทที่สำคัญในฐานะของศูนย์กลางแห่งการรับและการเผยแพร่นิกายนี้แห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในช่วงที่พุทธศาสนา นิกายลังกาวงศ์ ได้รุ่งโรจน์ขึ้นในดินแดนแห่งนี้ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 นั้น เป็นช่วงที่รัฐตามพรลิงก์กำลังคลี่คลายไปสู่ชื่อใหม่อีกชื่อหนึ่ง คือ ศรีธรรมราชหรือนครศรีธรรมราช และมีราชวงศ์ที่สำคัญ คือ ราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกราช ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่ได้สถาปนาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐ โดยยังคงใช้สภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ของหาดทรายแก้วเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกันกับที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายได้เคยใช้มาก่อนหน้านี้ รวมทั้งได้มีการสถาปนาพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ขึ้นในบริเวณที่ใกล้เคียงกันกับที่เทวาลัยที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดตั้งอยู่อีกด้วย

นอกจากจะมีการสร้างศูนย์รวมแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐดังกล่าวขึ้นแล้ว ราชวงศ์นี้ยังได้สถาปนาระบบเมืองขึ้น 12 นคร ขึ้นด้วย โดยเมืองขึ้นเหล่านี้ตั้งอยู่รายล้อมศูนย์กลาง คือ เมืองนครศรีธรรมราช ในทำนองเดียวกันกับการสถาปนาระบบกลุ่มมณฑลในระยะก่อนหน้านี้นี้ โดยเมืองดังกล่าว ได้แก่ ปัตตานีเมืองสายถือตราหนู ฉลูเมืองตานีถือตราวัว ขาลเมืองกะลันตันถือตราเสือ เกาะเมืองปะหังถือตรากระต่าย มะโรงเมืองไทรถือตรางูใหญ่ มะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็ก มะเมืงเมืองตรังถือตราม้า มะแมเมืองชุมพรถือตราแพะ วอกเมืองบันไทยสมอถือตราฉลาม ระกาเมืองสะอูถือตราไก่ จอมืองตะกั่วถือตราสุนัข และกุนเมืองกระถือตราตุ๊กตา โดยเมืองเหล่านี้มีหน้าที่ที่สำคัญ คือ การสร้างและทำนุบำรุงพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช

เอกสารโบราณประเภทตำนานประวัติศาสตร์ที่ค้นพบเป็นจำนวนมากได้แสดงให้เห็นว่าเมืองเหล่านี้ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชและศาสนสถานแห่งอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียง การทำนุบำรุงรักษาสถานเหล่านั้น การแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกราช และการเข้าร่วมในพิธีกรรมที่สำคัญในเทศกาลที่สำคัญของราชวงศ์และพุทธศาสนา จึงส่งผลให้ระบบความเชื่อและศิลปกรรมที่สำคัญของนิกายลังกาวงศ์แพร่

กระจายและถ่ายโอนไปยังเมืองต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว หลายเมืองยังคงปรากฏสัญลักษณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์ของรัฐ คือ สถูปทรงลังกา ซึ่งเป็นสถูปที่ได้มีการถ่ายแบบมาจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช พร้อมกับการสร้างตำนานเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่น เพื่อให้สถานที่เหล่านั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยตำนานนั้นได้ผูกให้สถานที่เหล่านั้นไปร้อยรัดกันเข้าอย่างแนบแน่นกับเรื่องราวของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐ

นอกจากนี้ตำนานเหล่านั้นยังสะท้อนให้เห็นว่าราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกราชได้มอบหมายให้เมืองบริวารของตนสร้างศาสนสถานในพุทธศาสนาขึ้นสำหรับการประกอบศาสนกิจของชุมชนควบคู่ไปกับการ “สร้างป่าให้เป็นเมือง” โดยการขยายที่ทำกิน การสร้างชุมชนใหม่ และการชักชวนประชาชนให้ออกมารวมตัวกันเพื่อพัฒนาบ้านเมืองทั่วทุกตำบล โดยศาสนาพราหมณ์เอง ซึ่งยังคงมีบทบาทสืบต่อมาในราชธานีก็กระทำในทำนองเดียวกันนี้ ส่งผลให้รัฐมีความมั่งคั่งและมั่นคงในทางเศรษฐกิจ โดยเอกสารโบราณของจีนได้แสดงให้เห็นว่า นอกจากรัฐจะสามารถผลิตข้าวได้อย่างเพียงพอสำหรับการบริโภคภายในรัฐแล้ว ยังสามารถผลิตออกจำหน่ายได้ด้วย ในขณะที่เดียวกันสินค้าส่งออกก็ได้เพิ่มขึ้นอีกหลายชนิด

ถึงแม้ว่าในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 รัฐนครศรีธรรมราชจะได้รับผลกระทบจากอำนาจของรัฐอยุธยา ซึ่งสถาปนาขึ้นและกลายเป็นศูนย์กลางของอำนาจที่สำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่รัฐนครศรีธรรมราชก็ยังคงดำรงบทบาทที่สำคัญในทางการค้าและการทำนุบำรุงพุทธศาสนาสืบต่อมา ส่งผลให้พุทธศาสนาก็ยังคงเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของสังคมบนคาบสมุทรไทย และเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมอันแข็งแกร่งที่สกัดกั้นการแพร่ขยายขึ้นมาของศาสนาอิสลามจากตอนล่างของคาบสมุทรมาลายูที่ทรงประสิทธิภาพที่สุด และปรากฏการณ์อันแข็งแกร่งนั้นยังคงยืนยงอยู่อย่างมั่นคงสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

ข้อเสนอแนะ

การศึกษานี้เป็นความพยายามที่จะค้นหาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นรัฐรุ่นต้นรัฐหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่พัฒนาขึ้นอย่างโดดเด่นจากปัจจัยที่เป็นกระแสหลักสามกระแสที่ได้มาผนึกกันเข้าเป็นเกลียวอย่างเหนียวแน่นและมั่นคง คือ การค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น โดยเฉพาะภูเขา ป่าไม้ แม่น้ำ ทะเล สัตว์หาย และที่ราบ ซึ่งข้อค้นพบดังกล่าวได้ปรากฏขึ้นในลักษณะของภาพรวมเป็นหลัก จึงยังคงมีประเด็นที่ควรศึกษาในชั้นรายละเอียดเป็นรายการอื่นอีกหลายประเด็น อาทิ ระบบโครงสร้างของกลุ่มมณฑลแต่ละกลุ่ม การใช้ทรัพยากรธรรมชาติในการสร้างความมั่งคั่งและมั่นคงให้

แก่มัณฑลแต่ละกลุ่ม และการจัดการคณะสงฆ์ของพุทธศาสนาแต่ละนิกายในขณะที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายกำลังรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐ เป็นต้น ซึ่งการศึกษาดังกล่าวนี้นี้มีความจำเป็นที่จะต้องใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่กระจัดกระจายอยู่ในท้องถิ่นเป็นหลักฐานข้อมูลที่สำคัญ แต่สภาพการณ์ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ได้แสดงให้เห็นว่า หลักฐานเหล่านั้นกำลังถูกทำอันตรายให้บาดเจ็บอย่างแสนสาหัสหรือล้มตายไป จนไม่อาจจะใช้ศึกษาทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ แม้แต่การกระทำของรัฐเองที่เรียกกันว่า “การบูรณะโบราณสถาน” ก็ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงไปจากวัฏจักรอันโหดร้ายนี้ได้ เพราะได้กระทำอย่างอับจนหลักวิชา จึงควรจะมีการณรงค์เพื่อให้ทุกฝ่ายหันมาปกป้องคุ้มครองและรักษาพยาบาลมรดกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นเหล่านั้นอย่างจริงจัง ก่อนที่จะถูกทำลายไปจนสิ้นซากมากไปกว่านี้

รายการอ้างอิง

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

คงเดช ประพัฒน์ทอง. การวิจัยเอกสารโบราณ. กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2520.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการศึกษาและจัดทำ

แนวทางการพัฒนาภาคใต้เล่มที่ 1 : ภาพรวมภาคใต้. สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลา

นครินทร์, 2540.

คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521.

จำปา เขื่องเจริญ. ศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา. ศิลปากร 23 (พฤศจิกายน 2522) : 94-98.

ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข. ดำเนินพระราชคูเมืองนครศรีธรรมราช. ใน กำแพงเมือง
มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 136-153. สงขลา : โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์,
2520.

ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข. ดำเนินเมืองนครศรีธรรมราช. ใน กำแพงเมือง มรดกทาง
วัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117-134. สงขลา : โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์, 2520.

ชิน อยู่ดี. ชิน อยู่ดี : บิดาแห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
พิมพ์เนส, 2529.

ชิน อยู่ดี. บ้านดอนตาเพชร : รายงานเบื้องต้นการขุดค้นทางโบราณคดี พ.ศ. 2518-2519.

กรุงเทพมหานคร : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร, 2519.

ชิน อยู่ดี. สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งศิลป์การพิมพ์
จำกัด, 2529.

ชิน อยู่ดี และสุคต แสงวีเชียร. อดีต. กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิชาการนักศึกษา คณะโบราณ
คดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2517.

ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และชะเอม แก้วคล้าย. ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอก. ศิลปากร 24 (กันยายน
2523) : 89-93.

เชเดส, ยอร์ช. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2 จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้. กรุงเทพมหานคร :
กรมศิลปากร, 2504.

ณัฐภัทร จันทวิช. เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร :
กรมศิลปากร, 2529.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช.**

พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช. เอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุด ฉบับลายมือเขียน
ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์ ค้นพบ ณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัย
ถ่ายเอกสารมาใช้ในการศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2527.

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 1 (2529) : 392.**

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 2 (2529) : 445
และ 613.**

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 3 (2529) : 1221.**

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 5 (2529) : 1942.**

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 6 (2529) : 2333.**

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 8 (2529) : 3240
และ 3248.**

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 10 (2529) : 4236.**

ธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาภาคใต้. **เอกสารประกอบการบรรยายสรุปสำหรับนักศึกษา**

**วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร. สงขลา : หน่วยวิชาการ ธนาคารแห่งประเทศไทย
สาขาภาคใต้, 2540.**

ธราพงศ์ ศรีสุชาติ. **การลำดับอายุสมัยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมภาคใต้จากหลักฐานโบราณคดี.**

ใน เอกสารประกอบการสัมมนาการวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ ครั้งที่ 1, หน้า 161-163.

**นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช,
2532.**

ธิดา สาระยา. **คาบสมุทรไทย. เมืองโบราณ 10 (มกราคม – มีนาคม 2527) : 7-8.**

ธิดา สาระยา. **(ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร : เมือง
โบราณ, 2532.**

ธิดา สาระยา. **อารยธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2539.**

นครศรีธรรมราช, วิทยาลัยครู. พระนิพนธ์พานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ส่วนวันที่ 4.

**นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราชและมูลนิธิโตโยต้า
แห่งประเทศไทยญี่ปุ่น, 2528.**

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองของนครศรีธรรมราชระหว่างปลาย

อยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์. ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4 : ศิลปวัฒนธรรมนครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช, หน้า 164-165. นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครู นครศรีธรรมราชและกรมศิลปากร, 2531.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. เมืองท่าสำคัญบนแหลมมลายู. ศิลปากร 25 (กรกฎาคม 2524) : 62.

ประพิศ ชูศิริ. ประวัติการศึกษาโครงการกระดูกมนุษย์ที่ผ่านมา. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2540.

ประพิศ ชูศิริ. ผลการวิเคราะห์โครงกระดูกมนุษย์ : รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านชัยบาดาล อำเภอย้ายบาดาล จังหวัดลพบุรี. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2539 - 2540.

ประพิศ พงศ์มาศ. หม้อกระดูก : พิธีกรรมผสมผสานระหว่างยุค. ศิลปากร 42 (กรกฎาคม - สิงหาคม 2542) : 78-88.

ประเสริฐ ณ นคร. จารึกที่พบในนครศรีธรรมราช. ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช, หน้า 443-450. นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2521.

ปรีชา กาญจนาคม และปรีชา นุ่นสุข. มนต์ลึงที่ควนลูกปัด. อนุสาร อ.ศ.ท. 21 (พฤษภาคม 2524) : 47 - 55.

ปรีชา กาญจนาคม, สีนชัย กระบวนแสง และชาติชาย ร่มสนธิ์. รายงานการสำรวจโบราณคดีลุ่มน้ำคลองแสง อำเภอบ้านตาขุน จังหวัดสุราษฎร์ธานี. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.

ปรีชา นุ่นสุข. จารึกบนตราประทับรุ่นแรกในภาคใต้. ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดี นครศรีธรรมราช ชุดที่ 5, หน้า 102-112. นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครู นครศรีธรรมราช, 2531.

ปรีชา นุ่นสุข. ชุมชนโบราณโมคลาน บันทึกหน้าดินของประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช. เมืองโบราณ 26 (เมษายน - มิถุนายน 2543) : 26 - 43.

ปรีชา นุ่นสุข. บทนำ. ใน พระนิพนธ์ไตรภพ ฉบับสมบูรณ์วัฒนธรรมภาคใต้ ส่วนที่ 4, หน้า 1 - 47. นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช และมูลนิธิโคโยต้า แห่งประเทศญี่ปุ่น, 2528.

พรทิพย์ พันธุโกวิท. การศึกษาประติมากรรมสมัยทวารวดี ณ เมืองโบราณอำเภอยะรัง
จังหวัดปัตตานี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

พรทิพย์ พันธุโกวิท และภัคพดี อยู่คงแก้ว. โบราณวัตถุที่ได้จากการขุดแต่งโบราณสถานบ้าน
จาละ กลุ่มเมืองโบราณยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี. ศิลปากร 40 (กรกฎาคม
– สิงหาคม 2540) : 85 – 97.

พรพรรณ เลหาศิรินาถ. กลองมโหระทึกในประเทศจีนภาคใต้. ศิลปากร 25 (พฤศจิกายน
2542) : 99 – 108.

พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ 29. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2523.

พิริยะ ไกรฤกษ์. การปรับเปลี่ยนยุคสมัยของพุทธศิลป์ในประเทศไทย. เมืองโบราณ 25
(เมษายน – มิถุนายน 2542) : 10 – 43.

พิริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์อมรินทร์การพิมพ์, 2528.

พิริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2533.

พิริยะ ไกรฤกษ์. ศิลปทัศนก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2523.

มยุรี วีระประเสริฐ. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาควน จังหวัดมหาสารคาม. ใน ดิน
แดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 15 การประชุมทาง
วิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ 1, หน้า 75 – 123. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531.

มานิต วัลลิโกดม. สภาพของอาณาจักรต่าง ๆ ในภาคใต้ของประเทศไทยก่อนศรีวิชัยมีอำนาจ.
ใน รายงานการสัมมนา เรื่อง ประวัติศาสตร์ – โบราณคดีศรีวิชัย, หน้า 68.
กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2525.

มลินทปัญญา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. หน้า 464.

ศรีศักร วัลลิโกดม. การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย. เมืองโบราณ 10 (เมษายน –
มิถุนายน 2527) : 7.

ศรีศักร วัลลิโกดม. ชุมชนโบราณในภาคใต้. ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์
นครศรีธรรมราช, หน้า 22 – 42. นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครุณครศรีธรรมราช,
2521.

- ปรีชา นุ่นสุข. ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช. นครศรีธรรมราช : สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, 2540.
- ปรีชา นุ่นสุข. ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 3 : ศิลปะในประเทศไทย. นครศรีธรรมราช : โปรแกรมวัฒนธรรมศึกษา และศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2535.
- ปรีชา นุ่นสุข. ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 6 : ศิลปะในประเทศไทย ศิลปะแบบทวารวดี. นครศรีธรรมราช : โปรแกรมวัฒนธรรมศึกษา และโครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2535.
- ปรีชา นุ่นสุข. ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- ปรีชา นุ่นสุข. รายงานการวิจัย เรื่อง การค้าระหว่างจีนกับคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ในสมัยราชวงศ์ถังและราชวงศ์ซ่ง : ศึกษากรณีเครื่องถ้วยจีน. นครศรีธรรมราช : สำนักวิจัย สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, 2542.
- ปรีชา นุ่นสุข. รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540.
- ปรีชา นุ่นสุข. รายงานการวิจัย เรื่อง ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการวิจัยการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรมของกระทรวงศึกษาธิการ, 2543.
- ปรีชา นุ่นสุข. วัฒนธรรมชาวเล : กรณีจังหวัดภูเก็ต. นครศรีธรรมราช : โปรแกรมวัฒนธรรมศึกษา และศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2534.
- ปรีชา นุ่นสุข. ศิลปะศรีลังกา. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2541.
- ปรีชา นุ่นสุข. ศิลปารักษ์หุบเขาช่องคอก : หน้าใหม่ของประวัติศาสตร์ภาคใต้. ศิลปวัฒนธรรม 1 (พฤษภาคม 2523) : 48 – 59.
- ปรีชา นุ่นสุข. หลักฐานทางโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทยที่เกี่ยวกับอาณาจักรศรีวิชัย. นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2525.
- ปรีชา นุ่นสุข. แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี. เมืองโบราณ 25 (กรกฎาคม – กันยายน 2542) : 49 – 65.
- ผาสุข อินทราวุธ. โบราณคดีอินเดีย. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.

- ศิลปากร, กรม. การสำรวจโบราณสถานเมืองยะรัง. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสยามศิลป์การพิมพ์จำกัด, 2535.
- ศิลปากร, กรม. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 – 5.** กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529.
- ศิลปากร, กรม. **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.** กรุงเทพมหานคร : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด, 2543.
- ศิลปากร, กรม. **โบราณคดีศึกษา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์หัตถศิลป์, 2531.
- ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1.** กรุงเทพมหานคร : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2534.
- ศิลปากร, กรม. **ภาพเขียนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.
- ศิลปากร, กรม. **แหล่งโบราณคดีโมคลาน อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช.** กรุงเทพมหานคร : กองโบราณคดี, 2536.
- สว่าง เลิศฤทธิ์. **เมืองโบราณยะรัง. ปัตตานี : ศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี, 2531.**
- สุด แสงวิเชียร และวัฒนา สุทวัน. **วิธีแบ่งชนิดเครื่องมือหินวัฒนธรรมโฮบินเนียน.** ศิลปากร 25 (กรกฎาคม 2524) : 27 – 29.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **โบราณวัตถุสถานในภาคใต้ของประเทศไทย. ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 414 – 429. นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2522.**
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์ณเศ, 2516.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศิลปะในประเทศไทย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศิลปะอินเดีย. นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, 2526.**
- สุรพล นาดพินทุ. **หลักฐานทางโบราณคดีจากบ้านท่าแคและข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับชุมชนโบราณในภาคกลางตอนล่าง. ใน แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค, หน้า 1 – 22. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2517.**

สุรินทร์ ภูจักร. ข้อมูลใหม่ทางโบราณคดียุคหินเก่าตอนปลายถึงยุคหินใหม่ที่ถ้ำหมอบี
จังหวัดกระบี่. ศิลปากร 35 (2535) : 93 – 121.

สุรินทร์ ภูจักร. รายงานขั้นสรุปการขุดค้นที่ถ้ำหมอบี จังหวัดกระบี่ อำเภอไทรน้อย จังหวัดตรัง
และการศึกษาชาติพันธุ์วิทยาทางโบราณคดี ชนกลุ่มน้อยเผ่าชาไก จังหวัดตรัง.
กรุงเทพมหานคร : โครงการวิจัยวัฒนธรรมโหบินเนียนในประเทศไทย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2537.

สุวิทย์ ชัยมงคล. หลักฐานก่อนประวัติศาสตร์ริมฝั่งทะเลอันดามัน บริเวณอ่าวพังงา อ่าวลึก.
ใน ถาวร ภูเก็ต และชายฝั่งทะเลอันดามัน : โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ชาติพันธุ์
และเศรษฐกิจ, หน้า 20. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2532.

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. สันตนาถกลางเมืองยะรัง. เมืองโบราณ 5 (ธันวาคม 2521 – มกราคม
2522) : 87 – 101.

อมรา ศรีสุชาติ. โบราณวัตถุที่สำคัญในประเทศไทยที่สัมพันธ์กันกับการค้าทางทะเล. ศิลปากร
33 (มกราคม – กุมภาพันธ์ 2533) : 4 – 23.

แอนเดอร์สัน, ดักลาส ดี. และพรชัย สุจิตต์. ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ถ้ำผีหัวโต
จังหวัดกระบี่. เมืองโบราณ 6 (ธันวาคม 2522 – มกราคม 2523) : 7 – 10.

ภาษาต่างประเทศ

A Board of Scholars. **The Siva – Purana**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1970.

Aiyappan, A., and P.R. Srinivasan. **Story of Buddhism with special reference to South
India**. Madras : Government of Madras, 1960.

Altekar, A.S., and V. Misra. **Report on Kumrahar excavations, 1951 – 1955**. Patna :
1959.

Ambrose, W.R. An early bronze artifact from Papua New Guinea. **Antiquity** 62 (1988)
: 483 – 491.

Ardika, I Wayand., and P. Bellwood. **The beginnings of Indian contacts with Bali**.
Yogyakarta : 1990.

Avalon, Arthur. **Tantra of the great liberation**. London : Luzac and Company, 1913.

Aung Thaw, U. **Historical sites in Burma**. Rangoon : Ministry of Culture, 1972.

- Aung Thaw, U. **Report on the excavation at Beikthano**. Rangoon : Ministry of Culture, 1968.
- Banerjea, J.N. **The development of Hindu iconography**. Calcutta : 1956.
- Banerji, Aparna. **Traces of Buddhism in South India**. Calcutta : Scientific Book Agency, 1970.
- Basham, A.L. **The wonder that was India**. London : Sidgwick and Jackson, 1956.
- Batuta, Ibn. **The travel of, in Asia and Africa, 1324 – 1325**. London : 1829.
- Bayard, Don T. A tentative regional phase chronology for Northeast Thailand. In **Southeast Asian archaeology**, pp. 87 – 128. Otago : Otago University, 1984.
- Beal, Samuel. **Buddhist records of the Western World**. Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1969.
- Beal, Samuel., (tr.). **Si – Yu – Ki : Buddhist records of the Western World translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629). Vol. 2**. London : 1884.
- Beck, H.C. Etched carnelian beads. **Antiquaries Journal** 12 (1933) : 384 – 398.
- Beck, H.C. The beads from Taxila. In **Memoire of the archaeological survey of India**, Pls. XI, 3 and 12. New Delhi : 1941.
- Begley, B. Arikamedu reconsidered. **American Journal of Archaeology** 87 (1983) : 461 – 481.
- Begley, Vimala. **The ancient port of Arikamedu : New excavations and researches 1989 – 1992. Vol. I**. Paris : Ecole Francaise d' Extreme – Orient, 1996.
- Bellwood, P. Prehistory of the Indo – Malaysian archipelago. In **Academic Press**, Ch. 7. Sydney : 1985.
- Benisti, Mireille. **Contribution a l' etude du stupa bouddhique indien : Les stupas mineurs de Bodh – Gaya et Ratnagiri. Tome 2**. Paris : 1981.
- Bennett, A. The contribution of archaeometallurgical studies to Southeast Asian archaeology. **World Archaeology** 20 (1989) : 329 – 351.
- Bhattacharyya, A. **Historical geography of ancient and early medieval Bengal**. Calcutta : 1977.

- Bhattacharyya, B. **The Indian Buddhist iconography**. Calcutta : Firma K.L. Mukhopadhyay, 1958.
- Bhattacharyya, Haridass., (ed.). **The cultural heritage of India**. Calcutta : The Rama – Krishna Mission Institute Culture, 1966.
- Bintarti, D.D. Prehistoric bronze objects in Indonesia. **Bulletin of the Indo – Pacific Prehistory Association** 6 (1985) : 64 – 73.
- Boner, Alice., and Sada Siva Rath Sarma. **New light on the Sun Temple of Konarka**. Varanasi : Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1972.
- Bourke, W. Walter. Some archaeological notes on Monthon Phuket. **Journal of the Siam Society** 2 (1905) : 56 - 57.
- Brecks, J.W. **An account of the primitive tribes and monuments of the Nilgiri**. London : William H. Allan, 1873.
- Brill, Robert H. The scientific investigation of ancient glasses. In **Proceedings 8th International Congress on Glass**, pp. 53 – 54. Sheffield : Society of Glass, 1968.
- Bronson, Bennet. Chinese and Middle Eastern trade in Southern Thailand during the 9th century A.D. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 181 – 200. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.
- Bronson, Bennet. Glass and beads at Khuan Lukpad, Southern Thailand. In **Southeast Asian Archaeology**, pp. 213 – 230. Oxford : Oxford University Press, 1990.
- Bronson, Bennet. Model for Southern Thai pre – and proto – history. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report on Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T – W 11), Bangkok and South Thailand, January 12 – 15, 1987**, pp. 259 – 261. Bangkok : SEAMEO, 1987.
- Bronson, Bennet. The late prehistory and early history of Central Thailand with special reference to Chansen. In R.B. Smith and W. Watson., (eds.). **Early South East Asia**, pp. 315 – 336. Oxford : Oxford University Press, 1979.
- Bronson, Bennet., and Ian C. Glover. Archaeological radiocarbon dates from Indonesia : A first list. **Journal of the Indonesia Circle** 34 (1984) : 37 – 44.

Brookfield, H.C., and D. Hart. **Melanesia : A geographical interpretation of an island world.** London : Muthuen, 1971.

Brown, Roxanna. **The ceramics of Southeast Asia : Their dating and identification.** Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1976.

Burkill, I.H. **The economic products of the Malay Peninsula.** London : Crown Agents, 1935.

Chakravarti, U. **The social dimensions of early Buddhism.** New Delhi : Oxford University Press, 1987.

Chhibber, H.L. **The mineral resources of Burma.** London : 1934.

Choo, Alexandra Avieropoulou. **Archaeology.** Singapore : National Museum of Singapore, 1987.

Chowdhury, A.M. Bengal and Southeast Asia : Trade and cultural contact in the ancient period. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 95 – 114. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.

Chutiwongs, Nandana. Trade route and the diffusion of artistic traditions in South and Southeast Asia. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 3 – 34. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.

Clason, A.T. Wild and domestic animals in prehistoric and early historic India. **The Eastern Anthropologist** 30 (1977) : 241 – 289.

Coedes, George. Fouilles en Cochinchine, le site de Go – Oc – eo, ancien port du royaume de Fou – nan. **Artibus Asiae** 10 (1947) : 197.

Coedes, George. **Inscriptions du Cambodge. Vol. IV.** Paris : 1937 – 1966.

Coedes, George. Siamese votive tablets. **Journal of the Siam Society** 20 (1926) : 150 – 187.

Coedes, George. The excavations at P'ong Tuk and their importance for the early history of Siam. **Journal of the Siam Society** 21 (1928) : 195 – 209.

Coedes, George. **The Indianized states of Southeast Asia.** Canberra : Australian National University Press, 1968.

Collis, Maurice. **Into hidden Burma.** London : 1953.

- Coomaraswamy, Ananda K. **Introduction to Indian art**. Delhi : Munshiram Manoharlal, 1966.
- Coomaraswamy, Ananda K. **The dance of Shiva**. Delhi : Asia Publishing House, 1956.
- Coomaraswamy, Ananda K. **Yaksha**. Vol. 2. New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1971.
- Cortesao, Armando. **The Suma Oriental of Tome Pires**. Vol. II. London : Hakluyt Society, 1944.
- Craven, Roy C. **A concise history of Indian art**. New York : Oxford University Press, 1984.
- Cribb, Joseph. Dating South East Asia's earliest coins. In **Sraddhanjali, studies in ancient India history**, pp. 4 – 9. New Delhi : Sundeep Prakashan, 1988.
- Cunningham, Alexander. **Mahabodhi or the great temple under the Bodhi Tree at Buddha – Gaya**. London : 1892.
- Dalsheimer, Nadine., et Pierre – Yves Manguin. Visnu mitres et reseaux marchands en Asie du Sud – Est : nouvelles donnees archeologiques sur le Ier millenaire apr. J. – C. **Bulletin de L' Ecole Francaise d' Extreme – Orient** 85 (1998) : 87 – 123.
- D'Ancona, M.L. Amaravati, Ceylon and the three imported bronzes. **The Art Bulletin** 34 (1952) : 1 – 17.
- Das, S.R. **Rajbadidanga**. Calcutta : 1968.
- Davids, T.W. Rhys., (tr.). **Mahaparinibbana Suttanta**. Oxford : 1881.
- Davidson, J.C.H.S. Urban genesis in Vietnam. In R.B. Smith and W. Watson., (eds.). **Early South East Asia**, pp. 304 – 314. Oxford : Oxford University Press, 1979.
- De Casparis, J.G. **Inscripties uit de Calendra – Tijd**. Bandung : 1950.
- De Lajonquiere, M.L. Essai d'inventaire archeologique du Siam. **Bulletin de la Commission Archeologique de l' Indochine** (1909 – 1912) : 19 – 181.
- De Lajonquiere, M.L. Le domain archeologique du Siam. **Bulletin de la Commission Archeologique de l'Indochine** (1909) : 188 – 262.
- Desai, M.D. Some Roman antiquities from Akota near Baroda. **Bulletin of the Baroda State Museum** 7 (1949 – 1950) : 22.
- Dikshit, M.G. **Etched beads in India**. Poona : Deccan College, 1949.
- Diskalkar, D.B. Excavations at Kasrawad. **Indian Historical Quarterly** 25 (1949) : 1 – 18.

- Douglas, Mary. **Purity and danger**. London : Routledge and Kegan Paul, 1966.
- Dowson, John. **A classical dictionary of Hindu mythology and religion**. Delhi : Lyal Book Depot, 1976.
- Dubey, Manjulika., and Bikram Grewal. **South India**. Singapore : Hofer Press, 1992.
- Eck, Diana L. **Banaras, city of light**. Princeton : Princeton University Press, 1982.
- Eggeling, Julius., (tr.). The Satapatha Brahmana. In **The Sacred Books of the East Series**. Vol. 26, pp. X – XL. Delhi : Banarsidass, 1964.
- Eicholz, R.E., (ed.). **Pliny's natural history. Book 37**. London : Heinemann, 1962.
- Eliade, Mircea. **Cosmos and history : The myth of the eternal return**. New York : Harper and Row, 1959.
- Ellen, Roy F. The trade in spices. **Journal of the Indonesia Circle** 12 (1977) : 21 – 25.
- Emmerick, R.E. **A guide to the literature of Khotan**. Tokyo : Reiyukai, 1979.
- Evans, I.H.N. Excavations at Tanjong Rawa, Kuala Selinsing. **Journal of the Federated Malay States Museums** 15 (1932) : 79 – 134.
- Evans, I.H.N. Further notes on remains from Kuala Selinsing. **Journal of the Federated Malay States Museums** 12 (1928) : 129 – 142.
- Evans, I.H.N. Notes on the remains of an old boat from Pontian. **Journal of the Federated Malay States Museums** 12(1927) : 93 – 96.
- Evans, I.H.N. On ancient remains from Kuala Selinsing. **Journal of the Federated Malay States Museums** 12 (1928) : 121-131.
- Fisher, Robert E. **Buddhist art and architecture**. London : Thames and Hudson, 1993.
- Francis, Peter. Beads and the bead trade in Southeast Asia. In **Contributions of the Center for Bead Research**, pp. 1 – 15. New York : Center for Bead Research, Lake Placid, 1989.
- Francis, Peter. **Glass beads of India**. New York : Lapis Route Book, 1982.
- Frankel, Beverly. The water, the king and the mountain : Khmer cosmology. In **The artistic heritage of Thailand**, pp. 67 – 78. Bangkok : Sawaddi Magazine and National Museum Volunteers, 1979.

- Fraser, Thomas M. **Rusembilan : A Malay fishing village in Southern Thailand**. Ithaca : Cornell University, 1960.
- Frazer, Sir James. **The golden bough**. London : Macmillan, 1959.
- Gaur, R.C. **Excavation at Atranjikhhera, early civilization of the upper Ganga Basin**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1983.
- Getty, Alice. **Ganesha. A monograph on the elephant – faced god**. Oxford : Clarendon, 1936.
- Giles, A.H. **The travels of Fa – hsien**. Cambridge : 1877.
- Giles, F.H. Remarks on land routes across the Malay Peninsula. **Journal of the Siam Society** 28 (1935) : 79 – 84.
- Glover, Ian C. Archaeology in Eastern Timor, 1966 – 1967. In **Terra Australis**, p. 153 and Pl. 36. Canberra : Australian National University, 1986.
- Glover, Ian C. Ban Don Ta Phet and its relevance to problems in the pre and protohistory of Thailand. **Bulletin of the Indo – Pacific Prehistory Association** No. 2 (1980) : 16 – 30.
- Glover, Ian C. Ban Don Ta Phet : The 1984 – 1985 excavation. In **South Asian Archaeology**, pp. 139 – 184. Oxford : Oxford University Press, 1990.
- Glover, Ian C. Excavation at Ban Don Ta Phet, Kanchanaburi Province, Thailand, 1980 – 1981. **Southeast Asia Studies Newsletter** 10 (1983) : 1 – 3.
- Glover, Ian C. The southern Silk Road : Archaeological evidence for early trade between India and Southeast Asia. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 57 – 94. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.
- Gray, Basil. **Buddhist cave painting at Tun – huang**. Chicago : University of Chicago Press, 1959.
- Griswold, Alexander B. Imported images and the nature of copying in the art of Siam. In **Essays Offered to G.H. Luce**, p. 57. Ascona : Artibus Asiae, 1966.
- Griswold, Alexander B. **Toward a history of Sukhodaya art**. Bangkok : 1967.
- Guralnik, David B., (ed.). **Webster's new world dictionary**. pp. 509 and 1360. New York : The World Publishing House, 1970.

- Guruge, Ananda W.P. Sri Lankan influences on the art of Sukhothai and Lanna Thai. In **The artistic heritage of Thailand**, pp. 117 – 124. Bangkok : Sawaddi Magazine and National Museum Volunteers, 1979.
- Hamilton, A.W. The old Kedah – Pattani trade route. **Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society** 86 (1922) : 386 – 392.
- Harrison, Tom. Gold and Indian influence in West Borneo. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 22 (1949) : 33 – 110.
- Harrison, Tom. **The Malays of Southwest Sarawak before Malaysia**. London : 1970.
- Harvey, G.E. **History of Burma**. London : 1925.
- Hasling, James., (ed.). **Encyclopaedia of religion and ethic** (1909) : 810.
- Ha Van Tan. Nouvelles recherches prehistorique et protohistoriques au Vietnam. **Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme – Orient** 68 (1980) : 113 – 154.
- Havell, E.B. **Benares, the sacred city**. London : Blackie and Son, 1905.
- Higham, Charles F.W., and Amphan Kijngam. **Prehistoric investigation in Northeastern Thailand**. Oxford : Oxford University Press, 1984.
- Ho Chuimei., and others. Newly identified Chinese ceramic wares, from ninth century trading ports in Southern Thailand. **SPAFA Digest** 3(1990) : 12 – 17.
- Honey, William Bowyer. **Glass, a handbook**. London : Victoria and Albert Museum, 1946.
- Hunt, P.D.R. William. Archaeological discoveries in Malaya, 1951. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 15(1952) : 186 – 188.
- Huntingford, G.W.B., (ed.). **The periplus of the Erythrean Sea**. London : The Hakluyt Society, 1980.
- Hutton, Perter. **Java**. Singapore : Tien Wah, 1980.
- Indraningsih, Ratna. Research on prehistoric beads in Indonesia. **Bulletin of the Indo – Pacific Prehistory Association** 6 (1985) : 133 – 141.
- Indrawooth, Phasook. A study on local ceramics of Southern Thailand and their relation to Dvaravati and Srivijayan culture. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I - W2A)**, Jakarta,

- Palembang and Jambi, Indonesia, August 31 - September 12, 1982, Appendix 3 e.** Jakarta : SEAMEO, 1982.
- Israel, Samuel., and Bikram Grewal. **India.** Seoul : Pyung Hwa Dang Printing, 1986.
- I - tsing. **A record of the Buddhist religion as practiced in India and the Malay Achipelago, (A.D. 671 - 695).** Translated by J.A. Takakusu. Delhi : Munshiram Manoharlal, 1966.
- Jacq - Hergoualc'h, Michel.; Thiva Supajanya.; et Wichapan Krisanapol. Une etape de la Route maritime de la Soie la partie meridionale de l' Isthme de Kra au IXe Siecle. **Journal Asiatique** 286. 1 (1998) : 301 - 304.
- Jacq - Hergoualc'h, Michel., et. al. La region de Nakhon Si Thammarat (Thailande peninsulaire) du veau XIVe Siecle. **Journal Asiatique** 284.2(1996) : 397 - 398.
- Kemper, A.J. Bernet. **Ancient Indonesian art.** Amsterdam : 1959.
- Kemper, A.J. Bernet. The Kettledrums of Southeast Asia. In **Modern quaternary research in Southeast Asia**, p. 240. Rotterdam : Balkema, 1988.
- Kennedy, James. **Life and work in Benares and Kumaon.** New York : Cassell and Company, 1885.
- Kern. H., (tr.). **The Saddharma - Pundarika or Lotus of the True Law.** Oxford : Clarendon, 1884.
- Kerr, A. Notes on a trip from Prachuap (Kaw Lak) to Mergui. **Journal of the Siam Society** 26 (1933) : 203 - 214.
- Khan, M.A.W. **A monograph on Yeleswaram excavations.** Hyderabad : Andhra Pradesh Government Archaeological Center, 1963.
- Krairiksh, Piriya. **Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.** Bangkok : The Fine Arts Department, 1980.
- Krairiksh, Piriya. **The sacred image, sculptures from Thailand.** Koln : Museen der Stadt Koln, 1979.
- Krom, N.J. **Hindoe - Javaansche geschiedenis - (Hindu - Javanese History).** The Hague : 1931.

- Lal, B.B. Sisulpalgargh an early historical fort in Eastern India. **Ancient India** 5 (1948) : 62 - 105.
- Lamb, Alastair. A visit to Siraf, an ancient port on the Persian Gulf. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 37 (1964) : 1 - 19.
- Lamb, Alastair. **Report on the excavation and reconstruction of Candi Bukit Batu Pahat, Central Kedah**. Kuala Lumpur : Museums Department, 1982.
- Lamb, Alastair. Some glass beads from Kakao Island, Takuapa, South Thailand. **Federation Museums Journal** 6 (1961) : 48 - 55.
- Landes, C. Piece d'epoque Romaine trouvee a U-Thong, Thaïlande. **Journal of Silpakorn** 26 (1982) : 113 - 115.
- Lawson, Simon D. **A catalogue of Indian Buddhist clay sealing in British Museums**. Doctoral dissertation, Graduate School, University of Oxford, 1982.
- Lawson, Simon D. Votive objects from Bodhgaya. In **Bodhgaya the site of enlightenment**, pp. 64 - 71. Bombay : Marg Publications, 1988.
- Lester, Robert C. **Theravada Buddhism in Southeast Asia**. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1973.
- Liu Xinru. **Ancient India and ancient China**. New Delhi : Oxford University Press, 1988.
- Loewenstein, Sir J. The origins of the Malayan Metal Age. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 29 (1956) : 74.
- Los Angeles County Museum of Art, **Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art**. Seattle : University of Washington Press, 1984.
- Lyons, E. Dvaravati : A consideration of its formative period. In R.B. Smith and W. Watson., (eds.). **Early South East Asia**, p.355. Oxford : Oxford University Press, 1979.
- Mabbett, I.W. The Indianization of Southeast Asia : Reflections on historical sources. **Journal of Southeast Asian Studies** 8(1986) : 143 - 161.
- Mackay, E. Decorated carnelian beads. **Man** (September 1933) : 143 - 146.
- Mahavastu II**. Translated by J.J. Jones. London : Luzac and Company, 1949.
- Majumdar, R.C. **Champa history and culture of an Indian colonial kingdom in the Far East, 2nd - 16th centuries A.D.** Delhi : 1985.

- Majumdar, R.C. **Hindu colonies in the Far East**. Calcutta : 1973.
- Majumdar, R.C. **History of ancient Bengal**. Calcutta : 1974.
- Malleret, Louis. **L'archeologie du delta du Mekong**. Paris : Publications de l'Ecole Francaise d'Extreme - Orient, 1960 - 1962.
- Malleret, Louis. Pierres gravees et cachets de divers pays du Sud - Est de l'Asie. **Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme - Orient** 50(1963) : 99.
- Marshall, John. **A guide to Taxila**. Karachi : Department of Archaeology, 1960.
- Marshall, John. **Taxila : An illustrated account of the archaeological excavations**. Cambridge : Cambridge University Press, 1951.
- Maxwell, W.E. A journey on foot to the Patani frontier in 1876. **Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society** 9(1982) : 1-67.
- Miller, J.I. **The spice trade of the Roman Empire, 29 B.C. - A.D. 641**. Oxford : Oxford University Press, 1969.
- Mills, J.V. Arab and Chinese navigators in Malayan waters in about A.D. 1500. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 47 (1974) : 1 - 82.
- Mishra, V.B. **Religious beliefs and practices of North India during the early Mediaeval Period**. Leiden : Brill, 1973.
- Mitchiner, Michael. Four more hoards of early South - east Asian symbolic coins. **Numismatic Chronicle** 148 (1988) : 181 - 191.
- Mitra, D. **Bronzes from Achutrajpur, Orissa**. Delhi : Agam Kala Prakashan, 1978.
- Mitra, Rajendralala. **Buddha - Gaya, the great Buddhist temple, the heritage of Sakya Muni**. Calcutta : 1878.
- Mitra, Rajendralala. **Lalitavistara**. Calcutta : 1896.
- Moore, Elizabeth H. **Moated sites in early Northeast Thailand**. Oxford : Oxford University Press, 1988.
- Naudou, Jean. **Buddhists of Kashmir**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1980.
- Noonsuk, Preecha. **A concise history of Brahmanism in Peninsular Thailand : From the earliest times to the 25th century B.E.** Tokyo : The National Museum Tokyo, 1997.

- Noonsuk, Preecha. The study of local placenames on the Thai Peninsula : Takuapa, Jaiya and Nagara Sri Dharmaraja (Takua Pa, Chaiya and Nakhon Si Thammarat). In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T - W3), Bangkok and South Thailand, March 29 - April 11, 1983**, pp. 145-187. Bangkok : SEAMEO, 1983.
- O'Connor, Stanley J. An Ekamukhalinga from Peninsular Siam. **Journal of the Siam Society** 54 (1966) : 43 - 49.
- O'Connor, Stanley J. **Hindu Gods of Peninsular Siam**. Ascona : Artibus Asiae, 1972.
- O'Connor, Stanley J. Satingphra : An expanded chronology. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 39 (1966) : 137 - 165.
- O'Connor, Stanley J. Sichon : An early settlement in Peninsular Thailand. **Journal of the Siam Society** 56 (1968) : 14.
- Oertel, F.O. Excavation at Saranath. **Archaeological Survey of India** (1904 - 1905) : Pl. 28 d.
- Oey, Eric. **Indonesia**. Singapore : Singapore National Printers, 1986.
- O'Flaherty, Wendy Doniger. **Asceticism and eroticism in the mythology of Siva**. London : Oxford University Press, 1973.
- Oldenberg, H., and T.W. Rhys Davids., (trs.). **Vinayapitaka, Mahavagga, sacred books of the east. Vol. XII**. Oxford : 1881.
- Pandey, Lalta Prasad. **Sun worship in ancient India**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1971.
- Paranavitana, Senarat. **Ceylon and Malaysia**. Colombo : Lake House Investment, 1966.
- Paranavitana, Senarat. **The stupa in Ceylon**. Colombo : Archaeological Survey of Ceylon, 1947.
- Pargiter, F.E. **Ancient Indian historical tradition**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1962.
- Parmentier, H. **L'art Khmer primitif**. Paris : 1927.
- Peacock, B.A.V. The Kodiang pottery cones : Tripod pottery in Malaya, with an note on the Bukit Tengu Lembu blackware. **Federation Museum Journal** 13 (1964) : 4 - 20.

- Peacock, B.A.V. The later prehistory of the Malay Peninsula. In R.B. Smith and W. Watson., (eds.). **Early South East Asia**, pp. 199 - 214. Oxford : Oxford University Press, 1979.
- Pendleton, Robert L. **Thailand : Aspects of landscape and life**. New York : 1962.
- Petch, L. **Northern India according to the Shuni - Ching Chu**. Rome : 1950.
- Picard, Charles. A figurine of Lysippan type from the Far East : The Tra Vinh dancer. **Artibus Asiae** 19 (1959) : 342 - 352.
- Picard, Charles. La lampe Alexandrine de P'ong Tuk (Siam). **Artibus Asiae** 18 (1955) : 137 - 149.
- Piggott, Vincent C., and Surapol Natapintu. The Thailand archaeometallurgy project. **Muang Boran Journal** 10(1984) : 126 - 127.
- Pisnupong, P. **Aspects of stone working at Khok Phanom Di**. Master's Thesis, Department of Anthropology, Graduate School, Otago University, 1988.
- Proceedings. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report on Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T -W 11), Bangkok and South Thailand, January 12 - 25, 1987**, pp. 1 - 31. Bangkok : SEAMEO, 1987.
- Quaritch Wales, H.G. A newly explored route of ancient Indian cultural expansion. **Indian Art and Letters** (1935) : 1-35.
- Quaritch Wales, H.G. **The Malay Peninsula in Hindu times**. London : Bernard Quaritch, 1976.
- Radhakrishnan, S. **Indian philosophy**. London : George Allen and Unwin, 1966.
- Rahula, Walpola. **History of Buddhism in Ceylon**. Colombo : M.D. Gunasena, 1956.
- Rajapitak, W., and N. Seely. The bronze bowls from Ban Don Ta Phet : An enigma of prehistoric metallurgy. **World Archaeology** 11(1979) : 26 - 31.
- Rarguher, J.N. **An outline of the religion literature of India**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1968.
- Raschke, M.G. **New studies in Roman commerce with the East**. New York : 1978.
- Ray, Haraprasad. The South East Asian connection in Sino – Indian trade. In **South East Asia and China : Art, interaction and commerce**, pp. 42 – 43. Singapore : 1995.

- Ray, Himanshu Prabha. Early historical trade : An overview. **The Indian Economic and Social History Review** 36 (1989) : 437 – 458.
- Ray, Himanshu Prabha. Early maritime contacts between South and Southeast Asia. **Journal of Southeast Asian** 10 (1989) : 42 – 54.
- Ray, Himanshu Prabha. Early trans – oceanic contacts between South and Southeast Asia. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 43 – 56. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.
- Ray, Himanshu Prabha. **In search of Suwannaphum : Early sailing networks in the Bay of Bengal**. Yogyakarta : 1990.
- Ray, Himanshu Prabha. **Monastery and guild : Commerce under the Satavahanas**. New Delhi : Oxford University Press, 1986.
- Rao, T.A. Gopinatha. **Elements of Hindu iconography. Vol. II. Part I**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1968.
- Rawson, Philip. **The art of Southeast Asia**. London : Thames and Hudson, 1967.
- Rea, A. **Catalogue of prehistoric antiquities from Adichanallur and Perumbair**. Madras : Madras Government Museum, 1979.
- Reade, J. **Early etched beads and the Indus – Mesopotamia trade**. London : British Museum, 1979.
- Renfrew, C.; J.A. Sabloff.; and C.C. Lamberg – Karlovsky., (eds.). **Trade as action at a distance : Question of integration and communication, ancient civilization and trade**. Albuquerque : University of New Mexico Press, 1975.
- Robinson, Richard H., and Willard L. Johnson. **The Buddhist religion : A historical introduction**. California : Wadsworth, 1982.
- Roland, Benjamin. **The art of Central Asia**. New York : Crown, 1974.
- Sankalia, H.D., and M.G. Dikshit. **Excavation at Brahmapuri (Kolhapur), 1945-1946**. Poona : Deccan College, 1952.
- Santoni, M., et al. Excavations at Obluang, Province of Chiang Mai, Thailand. In **Southeast Asian archaeology 1986**, pp. 37 – 54. Oxford : Oxford University Press, 1990.
- Sarkar, H.B. **Corpus of the inscriptions of Java. Vol. I**. Calcutta : 1971.

- Sastri, Hiranand. **Nalanda and its epigraphic material**. Delhi : Sri Satguru Publications, 1942.
- Sastri, K.A. Nilakanta. Takuapa and its Tamil inscription. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 22 (1949) : 25 – 30.
- Sastri, K.A. Nilakanta. **The Cola. Vol. I**. Madras : 1935 – 1937.
- Schlingoff, D. Stamp seal of a Buddhist monastery. **Journal of the Numismatic Society of India** 31 (1969) : 69 – 70.
- Schopen, Gregory. Burial 'Ad Sanctos' and the physical presence of the Buddha in early Buddhism, a study in the archaeology of religion. **Religion** 17 (1987) : 193 – 225.
- Schopen, Gregory. The Bodhigarbhalankaralaksa and Vimalosnisa Dharanis in Indian inscriptions. **Wiener Zeitschrift für die Kunde Sudasiens** 19 (1985) : 144.
- Seckel, D. **The art of Buddhism**. London : 1964.
- Senaveratne, J.M. Some notes on the Chinese reference. **Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society** 24 (1917) : 106 - 108.
- Sherratt, A., et al. **Resource, technology and trade : An essay in early European metallurgy, problems in economic and social archaeology**. London : Duckworth, 1976.
- Shuhaimi, Nik Hassan. The Bukit Seguntang Buddha, a reconsideration of its date. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 12 (1979) : 33 – 40.
- Shuhaimi, Nik Hassan. **The later prehistory of the Malaysian Peninsula**. Yogyakarta : 1990.
- Shukla, D.N. **Vastu – Sastra. Vol. I. Hindu science of architecture (with special reference to Bhoja's Samarangana – Sutradhara)**. Chandigarh : 1961.
- Sieveking, G. de G. The Iron Age collection of Malaya. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 29 (1956) : 79 – 138.
- Sinha, Surajit., and Baidyanth Saraswati. **Ascetics of Kashi, an anthropological exploration**. Varanasi : N.K. Bose Memorial Foundation, 1978.
- Sivaramamurti, C., **South Indian bronzes**. New Delhi : 1963.
- Smith, R.B., and W. Watson., (eds.). **Early South East Asia**. Oxford : Oxford University Press, 1979.

- Snellgrove, David L. **Asian commitment, travels and studies in the Indian Sub – continent and South – East Asia**. Bangkok : Orchid Press, 2000.
- Snodgrass, Adrian, **The symbolism of the stupa**. Ithaca : Cornell University Press, 1985.
- Soejono, R.B. The significance of the excavations at Gilimanuk (Bali). In R.B. Smith and W. Watson., (eds.). **Early South East Asia**, pp. 185 – 198. Oxford : Oxford University Press, 1979.
- Soper, Alexander C. **Arts of China, Buddhist cave temples, new researches**. Tokyo : Kodansha, 1969.
- Soper, Alexander C. Literary evidence for early Buddhist art in China. **Artibus Asiae** 19 (1959) : 5 – 109.
- Sopher, David E. **The sea nomads**. Singapore : The National Museum of Singapore, 1965.
- Sorensen, Per. **Archaeological excavations in Thailand. Vol. II. Ban Kao**. Copenhagen : Munsgard, 1967.
- Spriggs, M., and D. Miller. A previously unreported bronze Kettledrum from the Kai Islands, Eastern Indonesia. **Bulletin of the Indo – Pacific Prehistory Association** 8 (1988) : 79 – 89.
- Stargardt, Janice. Southern Thai waterways. **Man** 8 (1973) : 11.
- Stein, Aurel. **Ancient Khotan**. Oxford : 1907.
- Stein, Aurel. **Innermost Asia**. Oxford : 1928.
- Stein, Aurel. **On ancient Central Asian tracks**. London : 1933.
- Stein, R.A. Le Lin – yi. **Han – Hieu** 2 (1947) : 120 – 122.
- Stuiver, M., and G.W. Peason. High percision calibration of the 14C time scale, A.D. 1950 - 500 B.C. **Radiocarbon** 28 (1986) : 805 – 838.
- Sukul, Kuber Nath. **Varanasi down the ages**. Varanasi : Bhargava Bhushan Press, 1974.
- Sullivan, M. **Notes on Chinese export wares in Southeast Asia**. London : The Oriental Ceramic Society, 1963.
- Tawney, C.H., (tr.). **Kathasaritsagara. Vol. VI**. London : 1925 – 1928.
- Thepchai, Khemchati. The excavation at Leam Pho : A Srivijaya entrepot ? In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative**

- Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T – W3), Bangkok and South Thailand, March 29 – April 11, 1983, pp. 153 – 163.**
Bangkok : SEAMEO, 1983.
- Theunissen, Robert.; Peter Grave.; and Grahame Bailey. Doubts on diffusion : Challenging the assumed Indian origin of Iron Age agate and carnelian beads in Southeast Asia.
World Archaeology 32 (2000) : 84 – 105.
- Tibbetts, G.R. Pre – Islamic Arabia and Southeast Asia. **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society** 29 (1956) : 182 – 208.
- Tibbetts, G.R. The Malay Peninsula as known to the Arab geographers. **The Malayan Journal of Tropical Geography** 9 (1956) : 21 – 60.
- Tremenheere, G.B. Report on the tin of the Province of Mergui. **Journal of the Asiatic Society of Bengal** 10 (1841) : 845.
- Turner, Victor. **The ritual process : Structure and anti – structure.** Chicago : Aldine, 1969.
- Tweedie, M.W.F. **Prehistoric Malaya background to Malaya series No. 6.** Singapore : Donald Moore, 1970.
- Ubelaker, D. **Human Skeletal remains : Excavation, analysis, interpretation.** Chicago : Smithsonian Institution, 1978.
- Vallibhotama, Srisakra. A survey of ancient settlements in Southern Thailand. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I – W2A), Jakarta, Palembang and Jambi, Indonesia, August 31 – September 12, 1982,** Appendix 3d. Bangkok : SEAMEO, 1982.
- Van Buitenen, J.A.B., (tr.). **Mahabharata. Vol. 3.** Chicago : University of Chicago Press, 1973 – 1978.
- Van Leur, J.C. **Indonesian trade and society.** The Hague : 1976.
- Veeraprajak, Kongkaew. Inscriptions from South Thailand. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (I – W2b), Jakarta,**

- Padang, Prapat and Medan, Indonesia, September 16 – 30, 1985**, pp. 131 – 160.
Bangkok : SEAMEO, 1985.
- Veraprasert, Mayuree. **Khlong Thom : An ancient bead and manufacturing location and an ancient entrepot**. Bangkok : SPAFA, 1987.
- Von Schroeder, U. **Indo – Tibetan bronzes**. Hong Kong : 1981.
- Waley, Arthur. **Ballads and stories from Tun – huang**. London : George Allen and Unwin, 1960.
- Walker, M., and S. Santoso. Romano – Indian rouletted pottery in Indonesia. **Asian Perspectives** 20 (1980) : 228 – 235.
- Wang Gungwu. The Nanhai trade, a study of the early history of Chinese trade in the South China Sea. **Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society** 31 (1958) : 19.
- Warmington, E.H. **The commerce between the Roman Empire and India**. Cambridge : Cambridge University Press, 1928.
- Weiner, Sheila L. **Ajanta : Its place in Buddhist art**. Berkeley : University of California Press, 1977.
- Wheatley, Paul. **Nagara and commandery : Origins of the Southeast Asian urban traditions**. Chicago : University of Chicago, 1983.
- Wheatley, Paul. **The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500**. Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1966.
- Wheeler, Mortimer. Arikamedu : An Indo – Roman trading – station on the East Coast of India. **Ancient India** No. 2 (July 1946) : P1. 31(A).
- Wheeler, Mortimer. **Rome beyond the imperial frontiers**. London : Penguin, 1954.
- Wicks, Robert S. Ancient coinage from Thailand and Burma : Its geographical distribution and typological development. In **Indian numismatics, history, art and culture : essays in honour of Dr. P.L. Gupta**, pp. 50 – 55. Delhi : 1992.

- Wicks, Robert S. **Money, markets and trade in early Southeast Asia : The development of indigenous monetary systems to A.D. 1400.** Ithaca : Southeast Asia Program, 1992.
- Wicks, Robert S. The ancient coinage of mainland Southeast Asia. **Journal of Southeast Asian Studies** 16 (1985) : 195 – 225.
- Wijayapala, W., and M.E. Prickett. Sri Lanka and the international trade. **Catalogue for an exhibition of ancient imported ceramics found in Sri Lanka's archaeological sites.** Colombo : Department of Archaeology. 1986.
- Wilson, H.H. **The Vishnu Purana.** Delhi : Panti and Pustak, 1961.
- Wolters, O.W. China irredenta : The South. **World Today** 19 (1963) : 540 – 552.
- Wolters, O.W. **Early Indonesian commerce : A study of the origins of Srivijaya.** Ithaca : Cornell University Press, 1967.
- Wolters, O.W. **History, culture and region in Southeast Asian perspectives.** Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1982.
- Wong Liu Ken. The Malayan tin industry. In K.B. Trengonning., (ed.). **Papers on Malayan history**, p. 10. Singapore : 1962.

ผนวก ก
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการวิจัย

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการวิจัย

1. เชเคตส์, บอร์ช. ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 : จารึกกรุงทวารวดี เมืองละโว้ และเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีวิชัย. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการรวบรวมจารึกรุ่นแรก ๆ ที่ค้นพบในประเทศไทยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับทวารวดีและศรีวิชัย พร้อมทั้งการอ่าน การแปล และการตีความ โดยมีจารึกที่ค้นพบในนครศรีธรรมราชและภาคใต้ของประเทศไทยรวมอยู่ด้วย จึงเป็นประโยชน์สำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ ในด้านการศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐ ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ และการกำหนดอายุของโบราณวัตถุสถานในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ในงานวิจัยชิ้นใหม่นี้บางส่วน

2. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการนำเอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลานลายมือเขียน มาปริวรรตหรือการถอดถอดเป็นอักษรวิธีปัจจุบัน แล้วตีพิมพ์เผยแพร่ ซึ่งมีประโยชน์ต่อการศึกษาในครั้งนี้ ในส่วนที่จะใช้เป็นเอกสารหลักชิ้นหนึ่งในการศึกษาวิเคราะห์

3. ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช. เอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลานลายมือเขียน จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร ค้นพบเมื่อ พ.ศ. 2527.

ผลงานชิ้นนี้เป็นเอกสารโบราณที่มีสภาพเป็นต้นฉบับเดิม คือ เป็นเอกสารที่เป็นต้นฉบับลายมือเขียน โดยเขียนลงในหนังสือใบลาน ซึ่งยังไม่เคยตีพิมพ์เผยแพร่มาก่อน มีประโยชน์ในการศึกษาครั้งนี้ ในส่วนที่จะใช้เป็นเอกสารหลักในการศึกษาวิเคราะห์

4. ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช. ใน ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข. กำแพงเมืองมรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117-143. สงขลา : โรงพิมพ์มิ่งกลการพิมพ์, 2520.

ผลงานชิ้นนี้เป็นเอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลานลายมือเขียน ซึ่งได้มีการปริวรรตและตีพิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกันกับประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชและหัวเมืองในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยในสมัยต่าง ๆ จึงเป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมทางด้านพัฒนาการของรัฐ

ตลอดจนอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาของนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมหาไค้
ของประเทศไทย

5. ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช. ใน ชวน เพชรแก้ว และปริษา นุ่นสุข.
กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 136-153. สงขลา : โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์,
2520.

ผลงานชิ้นนี้เป็นเอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลานลายมือเขียน ซึ่งได้นำมาปริวรรต
และตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในนครศรีธรรมราช
และหัวเมืองใกล้เคียง โดยเฉพาะในส่วนที่สัมพันธ์กันกับพระมหาธาตุที่สำคัญของคาบสมุทรแห่งนี้ที่
เรียกกันว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ซึ่งปัจจุบันนี้ประดิษฐานอยู่ในวัดพระมหาธาตุ
วรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในส่วนที่
จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในนครศรีธรรมราช และในคาบ
สมุทรมหาไค้ของประเทศไทย ในยุคสมัยที่ปรากฏในเอกสาร โดยเฉพาะการใช้ตรวจสอบร่วมกัน
กับโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้อง

6. ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร :
เมืองโบราณ, 2532.

ผลงานวิจัยชิ้นนี้ นับเป็นงานบุกเบิกทางประวัติศาสตร์โบราณของนักประวัติศาสตร์ไทย
ที่ได้มีการศึกษาวัฒนธรรมทวารวดีในประเทศไทยโดยกรอบที่กว้างขวาง รวมทั้งได้มีการอาศัยหลัก
ฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีอย่างหลากหลายหลากหลายแบบ โดยเฉพาะโบราณวัตถุสถานที่
เนื่องในพุทธศาสนา จึงนับเป็นแนวทางที่ดีสำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ รวมทั้งยังเป็นประโยชน์ในการให้
ความรู้พื้นฐาน เกี่ยวกับบทบาทของพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดี ที่เกี่ยวข้องกันกับ
นครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทยเป็นอย่างดีอีกด้วย

7. ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. ตามพรลิงค์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติ
ศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของอาณาจักรตามพรลิงค์ เป็น
ประโยชน์ต่อการศึกษารั้ครั้งนี้ ในส่วนที่เกี่ยวกับรายงานการสำรวจเส้นทางและการเผยแพร่อารยธรรม
อินเดียในคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย

8. ประยูร อุลุชาฎะ. ความเป็นมาของสถาปัตยกรรมในสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2529.

ผลงานชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมาและวิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมในประเทศอินเดีย ศรีลังกา พม่า และไทย โดยเน้นหนักในประเทศไทย ในกรณีของประเทศไทยนั้น ได้จำแนกรูปแบบทางศิลปะของสถาปัตยกรรมไว้ด้วย จึงเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย

9. ประยูร อุลุชาฎะ. พุทธประติมากรรมในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2533.

ผลงานชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับศิลปะ ประติมากรรม และวิวัฒนาการของพระพุทธรูปในประเทศไทย รวมทั้งการจัดจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ด้วย จึงเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่ปรากฏในนครศรีธรรมราชและในคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย

10. ปรีชา นุ่นสุข. ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 : ศิลปะอินเดีย. นครศรีธรรมราช : โปรแกรมพัฒนธรรมศึกษา และศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, 2533.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของอินเดีย โดยได้จัดจำแนกรูปแบบทางศิลปะของอินเดียอย่างครบถ้วนทุกรูปแบบ จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานการศึกษา วิเคราะห์ ตีความ และการกำหนดอายุเกี่ยวกับรูปแบบทางศิลปะของศิลปกรรมในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ที่ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราช และในคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย

11. ปรีชา นุ่นสุข. ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 2 : ศิลปะศรีลังกา. พิมพ์ครั้งที่ 2 นครศรีธรรมราช : สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏ นครศรีธรรมราช, 2540.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของศรีลังกา โดยจัดจำแนกรูปแบบทางศิลปะของศรีลังกาอย่างครบถ้วนทุกรูปแบบ จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษา วิเคราะห์ ตีความ และการกำหนดอายุของรูปแบบทางศิลปะของศิลปกรรมในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราช และคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย

12. ปรีชา นุ่นสุข. ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 9 : ศิลปะเอเชียจากพุทธประวัติ. นครศรีธรรมราช : โปรแกรมวัฒนธรรมศึกษา และโครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, 2538.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของพุทธศาสนา โดยเน้นหนักในส่วนที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ ที่ได้ปรากฏขึ้นในประเทศต่าง ๆ ทั่วทั้งเอเชีย จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นนี้ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษา วิเคราะห์ ตีความ และกำหนดอายุของรูปแบบทางศิลปะของศิลปกรรมในพุทธศาสนาที่ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราช และคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

13. ปรีชา นุ่นสุข. ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ได้ปรากฏอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ ในนครศรีธรรมราช เป็นผลงานที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในครั้งนี้ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษาค้นคว้าต่อไป โดยเฉพาะการศึกษาในชุมชนโบราณแห่งอื่น ๆ ในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

14. ปรีชา นุ่นสุข. รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540.

ผลงานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีทั้งปวงในภาคใต้ของประเทศไทย เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ในส่วนที่จะเป็นแนวทางในการจัดจำแนกสมัยทางโบราณคดีของภาคใต้ ตลอดจนพัฒนาการของเส้นทางคาบสมุทรและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาในคาบสมุทรแห่งนี้ โดยเฉพาะในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 11 – 19

15. ปรีชา นุ่นสุข. หลักฐานทางโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทยที่เกี่ยวกับอาณาจักรศรีวิชัย. นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2525.

ผลงานวิจัยชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษา วิเคราะห์ เกี่ยวกับโบราณวัตถุและโบราณสถานที่ปรากฏขึ้นในภาคใต้ของประเทศไทย ในส่วนที่มีความเกี่ยวข้องกันกับอาณาจักรศรีวิชัย เป็นประโยชน์ใน

งานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับโบราณวัตถุและโบราณสถานใน นครศรีธรรมราชและคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ที่มีความสัมพันธ์กันกับศิลปะและวัฒนธรรมแบบศรีวิชัย

15. ผาสุข อินทราวุธ. **รูปเคารพในศาสนาฮินดู**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

ผลงานชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับประติมากรรมรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ในอินเดีย สามารถที่จะใช้เป็นประโยชน์ในการศึกษาครั้งใหม่นี้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในส่วนที่จะนำไปใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับคติความเชื่อ วิวัฒนาการ ประติมากรรมวิทยา และการกำหนดอายุของรูปเคารพของศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

17. พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2529.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในประเทศอินเดียในช่วงก่อนพุทธกาล สมัยพุทธกาล หลังพุทธนิพพาน รวมทั้งพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา พม่า มอญ จีน และไทย เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นนี้ ในส่วนที่จะเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

18. พิริยะ ไกรฤกษ์. **ศิลปะทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2523.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับรูปแบบทางศิลปะบางแบบที่เกิดขึ้นในภาคใต้ของประเทศไทย เป็นประโยชน์ในงานวิจัยครั้งใหม่ในส่วนของการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบทางศิลปะที่รับอิทธิพลจากอินเดียและการกำหนดอายุของโบราณวัตถุและโบราณสถานที่มีเนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์บางส่วนที่ได้ปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราชและจังหวัดใกล้เคียง

19. วิเชียร ณ นคร และคนอื่น ๆ . **นครศรีธรรมราช**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2521.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษารุ่นบุกเบิกเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมสาขาต่าง ๆ ของนครศรีธรรมราช เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ในส่วนที่จะใช้เป็นภูมิหลังของการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

20. ศรีศักร วัลลิโภคม. ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2529.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับความหมายของพระบรมธาตุตามคติความเชื่อของคนไทย โดยอาศัยการศึกษาจากหลักฐานนาชนนิตที่ยังคงปรากฏ จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะเป็นแนวทางในการศึกษาครั้งใหม่

21. ศิลปากร, กรม. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1-5. กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529.

ผลงานชุดนี้ เป็นการรวบรวมจารึกที่ค้นพบในประเทศไทยมาจำแนกแยกแยะตามอายุ โดยได้มีการตีพิมพ์ประวัติ การอ่าน การแปล และภาพไว้ด้วย ผลงานชุดนี้เป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัย ในส่วนที่เกี่ยวกับการใช้สำหรับอ้างอิงถึงจารึกที่เกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐ ศาสนา พราหมณ์ และศาสนาพุทธที่ค้นพบในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

22. ศิลปากร, กรม. วิวัฒนาการพุทธสถานไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2533.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับวิวัฒนาการของศาสนสถานที่เนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทยหลายประเภท คือ สถูป โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ หอไตร และสีมา จึงเป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับศาสนสถานในพุทธศาสนาที่ปรากฏในนครศรีธรรมราชและจังหวัดใกล้เคียง

23. ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้. พระนิพนธ์โสทร : ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ลำานวนที่ 4. นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุณครศรีธรรมราช และมูลนิธิโตโยต้า แห่งประเทศญี่ปุ่น, 2528.

ผลงานชิ้นนี้เป็นเอกสารโบราณประเภทหนังสือขุด ลายมือเขียน ได้มีการปริวรรตและตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรก เนื้อหาของเอกสารโบราณชิ้นนี้เป็นพุทธประวัติและประวัติศาสตร์ ทั้งที่ปรากฏในอินเดียและศรีลังกา แล้วต่อเนื่องมาสู่ครศรีธรรมราชและดินแดนใกล้เคียง ทั้งภายในและภายนอกคาบสมุทรแห่งนี้ โดยเฉพาะการสถาปนาพุทธศาสนาและพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ณ หาดทรายแก้วหรือเมืองนครศรีธรรมราชโบราณ ตลอดจนการเผยแพร่พุทธศาสนาไปยังดินแดนใกล้เคียง ผลงานชิ้นนี้เป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็น

พื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในนครศรีธรรมราชในยุคสมัยที่ปรากฏในเอกสาร โดยเฉพาะการใช้ตรวจสอบร่วมกันกับโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้อง

24. สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. รายงานการวิจัย เรื่อง พุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลา ฝั่งตะวันออกสมัยกรุงศรีอยุธยา. สงขลา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2524.

ผลงานการวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออก การจัดการปกครองคณะสงฆ์ และบทบาทของสถาบันศาสนาในแถบนี้ในสมัยอยุธยา รวมทั้งความเกี่ยวข้องระหว่างพุทธศาสนากับวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ ในช่วงเวลาเดียวกันที่มีผลสืบเนื่องมาสู่ปัจจุบัน เป็นผลงานที่มีประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาครั้งใหม่ รวมทั้งเป็นพื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนาในจังหวัดใกล้เคียงของนครศรีธรรมราชในสมัยอยุธยา

25. สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2516.

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอมที่ปรากฏอยู่ในจารึกของขอม สามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช และคาบสมุทรมลายูของประเทศไทย

26. สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่สิบ กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบทางศิลปะในประเทศไทย เป็นผลงานที่สามารถใช้เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่เกี่ยวกับโบราณวัตถุและโบราณสถานในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ที่รับอิทธิพลจากอินเดียที่ปรากฏในนครศรีธรรมราชและจังหวัดใกล้เคียง ในแง่ของการวิเคราะห์ คติความ และการกำหนดอายุ

27. สุวิทย์ ทองศรีเกตุ. การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่มีต่อพฤติกรรมทางศาสนาของพุทธศาสนิกชนในจังหวัดนครศรีธรรมราช. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2524.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการศึกษาวิจัยที่เน้นหนักความเชื่อที่แสดงออกมาทางพิธีกรรมต่าง ๆ โดยมุ่งเฉพาะพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนิกชนในจังหวัดนครศรีธรรมราช โดยศึกษาวิเคราะห์ถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏอยู่ ซึ่งได้ชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าอิทธิพลดังกล่าวมีอยู่อย่างชัดเจน โดยเฉพาะในพิธีกรรมทั้งในอดีตและปัจจุบัน โดยอิทธิพลเหล่านั้นมีอยู่ในราชสำนักของเจ้าผู้ครองนครแห่งนครศรีธรรมราช และในการประกอบพิธีกรรมของพุทธศาสนิกชนชาวนครศรีธรรมราชโดยทั่วไป จึงเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ได้เป็นอย่างดี

28. ฮอลล์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 - 2. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในส่วนที่จะใช้สำหรับการศึกษาภูมิหลังของงานวิจัยชิ้นนี้และวัฒนธรรมที่ปรากฏขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

29. Bourke, W. Walter. Some archaeological notes on Monthon Puket. **Journal of the Siam Society** 2 (1905) : 49 – 62.

ผลงานชิ้นนี้เป็นรายงานการสำรวจทางโบราณคดีในระยะบุกเบิกชิ้นหนึ่ง ได้กล่าวถึงแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งตะวันตกของภาคใต้ รวมทั้งแหล่งโบราณคดีที่ได้มีการค้นพบเทวรูป จารึก และพระพิมพ์ จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะเป็นพื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับโบราณวัตถุสถานในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

30. Bronson, Bennet. Model for Southern Thai pre – and proto – history. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report on Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T-W 11), Bangkok and South Thailand, January 12-25, 1987**, pp.259-261. Bangkok : SEAMEO, 1987.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาพัฒนาการของชุมชนในภาคใต้ของประเทศไทยในสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยกึ่งประวัติศาสตร์ โดยได้มีการพิจารณาจากพื้นฐานของสภาพทางภูมิศาสตร์โบราณคดี เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในแง่ของการศึกษาเกี่ยวกับภูมิหลังของพัฒนาการของชุมชนเหล่านั้น ก่อนที่จะรับวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ของอินเดีย

31. Chowdhury, A.M. Bengal and Southeast Asia : Trade and cultural contact in the ancient period. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp.95-114. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของบริเวณเบงกอลของอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเน้นหนักการศึกษาในด้านความสัมพันธ์ทางการค้าและวัฒนธรรม โดยแสดงให้เห็นถึงกระบวนการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียมาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ในแง่ของการกล่าวถึงเส้นทางการค้าระหว่างเบงกอลกับคาบสมุทรมลายูของประเทศไทยบางส่วน

32. Coedes, George. Siamese votive tablets. **Journal of the Siam Society** 20 (1926) : 150-187.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับพระพิมพ์ที่ได้มีการค้นพบในประเทศไทย โดยส่วนหนึ่งเป็นพระพิมพ์ที่ได้มีการค้นพบในนครศรีธรรมราชและจังหวัดใกล้เคียง จึงเป็นประโยชน์ในการศึกษาครั้งนี้ ในส่วนที่จะเป็นพื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับพระพิมพ์ในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมลายูของประเทศไทย

33. Coedes, George. **The Indianized states of Southeast Asia**. Honolulu : East West Center, 1968.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับรัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอินเดีย จึงเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในครั้งนี้ ในส่วนที่จะเป็นข้อมูลพื้นฐานในการศึกษารัฐโบราณดังกล่าวในคาบสมุทรมลายูของประเทศไทยบางส่วน

34. Craven, Roy C. **A concise history of Indian art**. New York : Oxford University Press, 1984.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรมของอินเดีย โดยได้มีการศึกษาครอบคลุมทุกภูมิภาคและทุกรูปแบบ จึงเป็นประโยชน์ในการใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษา เกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรมในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในนครศรีธรรมราชและจังหวัดใกล้เคียงในงานวิจัยชิ้นใหม่

35. Eck, Diana L. **Banaras : City of light**. New Jersey : Princeton University Press, 1982.

ผลงานชิ้นนี้ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์ คติความเชื่อ และบทบาทของศาสนา ที่สืบเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ผลงานชิ้นนี้มีประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ทั้งในแง่ของแนวทางและความรู้พื้นฐานในส่วนที่เกี่ยวกับบทบาทและวัฒนธรรมของศาสนาในประเทศอินเดียบางส่วน

36. Fisher, Robert E. **Buddhist art and architecture**. London : Thames and Hudson, 1993.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรมของพุทธศาสนา ที่ได้ปรากฏขึ้นในดินแดนต่างๆ ทั้งในอินเดียและบริเวณใกล้เคียง จีน เกาหลี ญี่ปุ่น และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาศิลปะและวัฒนธรรมในพุทธศาสนาที่ปรากฏในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย

37. Francis, Peter Jr., Bead, the bead trade and state development in Southeast Asia. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 139-160. Bangkok : The Office of the National Culture Commisison, 1996.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับลูกปัด การค้าลูกปัด และพัฒนาการของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยได้กล่าวถึงลูกปัดที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายแบบ ตลอดจนศูนย์กลางการผลิต การกำหนดอายุ การแพร่กระจาย และความสำคัญในทางวัฒนธรรม โดยลูกปัดเหล่านี้บางส่วน เป็นลูกปัดบางแบบที่ค้นพบในคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทยด้วย จึงเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในแง่ของการเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับการเกิดและพัฒนาการของแหล่งอุตสาหกรรมการทำลูกปัดและเครื่องประดับ และสถานี่การค้าบางแห่งที่ตั้งอยู่ในคาบสมุทรมหาไค้

38. Gesick, Lorraine M. **In the land of Lady White Blood, Southern Thailand and the meaning of history**. Ithaca : Southeast Asia Program, Cornell University, 1995.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับ “ตำนานนางเลื้อยขาว” ซึ่งเป็นเอกสารโบราณชิ้นหนึ่งที่เกี่ยวข้องกันกับประวัติศาสตร์การเมืองและประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา จึงเป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะเป็นพื้นฐานของการศึกษาพัฒนาการของบ้านเมืองและประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของจังหวัดใกล้เคียงของนครศรีธรรมราช

39. Ghosh, A. Arikamedu. *An Encyclopaedia of Indian Archaeology* 2 (1989) : 23-24.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานเกี่ยวกับการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีอริกเมดู ในบริเวณชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ซึ่งเป็นแหล่งที่เจริญขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6 – 9 ในฐานะของแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตภาชนะดินเผา ลูกปัด เครื่องประดับ และสิ่งทอ และเป็นสถานีการค้าที่สำคัญของอินเดียที่เป็นศูนย์กลางในการทำการค้ากับดินแดนในแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในด้านการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งโบราณคดีแห่งนี้กับแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ตลอดจนการศึกษาเปรียบเทียบโบราณวัตถุสถานที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้กับที่ค้นพบในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยด้วย

40. Ghosh, A. Beads. *An Encyclopaedia of Indian Archaeology* 1 (1989) : 216-222.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานที่เกี่ยวกับลูกปัดในประเทศอินเดีย เป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยครั้งใหม่นี้ ในด้านการใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเปรียบเทียบกับลูกปัดที่ค้นพบในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ในส่วนที่จะใช้สำหรับการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับการเกิดและพัฒนาการของแหล่งอุตสาหกรรมทำลูกปัดและเครื่องประดับ และสถานีการค้าบางแห่งในคาบสมุทรแห่งนี้

41. Ghosh, A. Writing. *An Encyclopaedia of Indian Archaeology* 1 (1989) : 359-370.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาที่เกี่ยวกับการเขียนและลายลักษณ์อักษรในประเทศอินเดีย โดยได้แสดงให้เห็นพัฒนาการของอักษรแบบต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นในอินเดียทุกแบบ จึงเป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในด้านการศึกษาเปรียบเทียบกับอักษรที่ปรากฏขึ้นในตราประทับ ศิลาจารึก และจารึกขนาดเล็กที่ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในคาบสมุทรแห่งนี้กับอักษรของอินเดียเหล่านั้น

42. Glover, Ian C. **Early trade between India and Southeast Asia : A link in the development of a world system.** Hull : Center for South – East Asian Studies, The University of Hull, 1989.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางการค้าในยุคต้นระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีความสัมพันธ์โยงใยกับพัฒนาการของเส้นทางการค้าสายสำคัญสายหนึ่งของโลก ซึ่งเป็นเส้นทางที่มีเครือข่ายของระบบเมืองท่าที่กินอาณาบริเวณกว้างขวางมาก โดยผลงานชิ้นนี้ได้เน้นหนักเกี่ยวกับการศึกษาแหล่งโบราณคดีบ้านคอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียหลายประการ ผลงานชิ้นนี้สามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ และการศึกษาเปรียบเทียบ สำหรับการวิจัยครั้งใหม่ได้บางประการ โดยเฉพาะเกี่ยวกับโบราณวัตถุที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้กับที่ค้นพบในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

43. Glover, Ian C. **The southern Silk Road : Archaeological evidence for early trade between India and Southeast Asia.** In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 57 – 94. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานที่ศึกษาเกี่ยวกับ “เส้นทางสายไหม” สายใต้ โดยการศึกษาเน้นหนักเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบบนเส้นทางสายนี้ ที่สะท้อนให้เห็นการค้าในยุคต้นระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเส้นทางทางทะเลสายนี้เริ่มจากเมืองท่าในบริเวณชายฝั่งทางภาคใต้ของจีน ผ่านมาทางชายฝั่งของเวียดนาม แหลมคะเมา อ่าวไทย ผ่านเส้นทางคาบสมุทรในบริเวณคอคอกระของไทย หรือผ่านทางช่องแคบมะละกา เข้าสู่อ่าวเบงกอล ผ่านอินเดียไปสู่ตะวันตก โดยผลงานชิ้นนี้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของการค้าระหว่างอินเดียกับโรมัน การเดินเรือ และการแลกเปลี่ยนของชุมชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับการค้าระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับตะวันตก และหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบจากแหล่งโบราณคดีบ้านคอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี ผลงานชิ้นนี้มีประโยชน์สำหรับการศึกษารายละเอียดขึ้นใหม่ ในส่วนที่จะเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับภูมิหลังของการค้าระหว่างอินเดียกับคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

44. Los Angeles County Museum of Art. **Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art.** Seattle : University of Washington Press, 1984.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรมของเอเชียในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าศากยมนี เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะเป็นพื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับศิลปกรรมในพุทธศาสนาที่ค้นพบในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมายาคใต้ของประเทศไทย

45. Le May, R. **A concise history of Buddhist art in Siam.** Tokyo : Charles E. Tuttle, 1963.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของพุทธศาสนาในประเทศไทย เป็นผลงานที่มีประโยชน์สำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของศิลปกรรมในพุทธศาสนาที่ค้นพบในนครศรีธรรมราชและคาบสมุทรมายาคใต้ของประเทศไทย

46. Nath, Amarendra. Antiquities of Graeco – Roman affinity from Adam. An inland mart of Central India. **East and West** 45 (December 1995) : 283-304.

ผลงานวิจัยชิ้นนี้ เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับโบราณวัตถุที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีอัครัม ซึ่งตั้งอยู่ในอำเภอนาคปุระ (Nagpur) ในบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา – โคทาวารี ซึ่งตั้งอยู่ลึกเข้าไปจากชายฝั่งทะเลมาก คือ ตั้งอยู่ในบริเวณตอนกลางของประเทศอินเดีย จากการศึกษาตีความเกี่ยวกับหลักฐานโบราณคดีที่ค้นพบ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า แหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นการค้าโบราณแห่งหนึ่ง ซึ่งมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่เกี่ยวข้องกันกับวัฒนธรรมกรีก – โรมัน คล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีอริกเมซุ เช่น เหรียญเงินของโรมัน เหรียญดินเผา ประติมากรรมผู้หญิงทำด้วยดินเผา ภาชนะดินเผา ภาชนะดินเผาที่มีการประทับลาย ภาชนะประเภทช้อน ถาด และพานทำด้วยทองแดงและสำริด และเครื่องแก้ว เป็นต้น ผลงานชิ้นนี้มีประโยชน์สำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ ในแง่ที่จะใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์และการศึกษาเปรียบเทียบเกี่ยวกับโบราณวัตถุในวัฒนธรรมเดียวกันที่ค้นพบในคาบสมุทรมายาคใต้

47. Noonsuk, Preecha. The study of local placenames on the Thai Peninsula : Takuapa, Jaiya and Nagara Sri Dharmaraja (Takua Pa, Chaiya and Nakhon Si Thammarat). In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T**

– W 3), **Bangkok and South Thailand, March 29 – April 11, 1983**, pp. 145 – 187.
Bangkok : SEAMEO, 1983.

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับชื่อของสถานที่ที่สำคัญบนคาบสมุทรไทย 3 ชื่อ คือ ตะกั่วป่า ไชยา และนครศรีธรรมราช โดยอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีมาประกอบการศึกษาวิเคราะห์ จึงได้ปรากฏแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการของชื่อเหล่านั้นหลายแห่ง โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จึงนับเป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

48. Noonsuk, Preecha. Traces of ancient Brahmanical communities in Nakhon Si Thammarat. In **Research Conference on Southeast Asia, Bangkok and Nakhon Pathom, 8 – 13 April, 1985**, pp. 8 – 9. Bangkok : British Institute in South – East Asia and Silpakorn University, 1985.

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับร่องรอยของชุมชนโบราณของพราหมณ์ใน นครศรีธรรมราช ซึ่งในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้มีการค้นพบหลักฐานใหม่จากการศึกษาภาคสนามเกี่ยวกับพราหมณ์ในชุมชนโบราณต่าง ๆ ในนครศรีธรรมราชเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเมือง ท่าศาลา สิชล และขนอม เป็นประโยชน์ต่องานวิจัยครั้งใหม่ในส่วนที่เกี่ยวกับการใช้เป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับการเผยแพร่เข้ามาในระยะแรกของศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย เนื่องจากในนครศรีธรรมราชได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นการเผยแพร่เข้ามาเป็นครั้งแรกของศาสนาในคาบสมุทรแห่งนี้หลายอย่างเช่นเดียวกัน

49. O'Connor, Stanley J. Buddhist votive tablets and caves in Peninsular Thailand. In **Art and Archaeology in Thailand I**, pp. 67 – 84. Bangkok : The Fine Arts Department, 1974.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับพระพิมพ์ที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ในภาคใต้ของประเทศไทย โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีประเภทถ้ำ สามารถใช้เป็นประโยชน์ในด้านการเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยชิ้นใหม่ได้บางส่วน

50. O'Connor, Stanley J. **Hindu Gods of Peninsular Siam**. Ascona : Artibus Asiae, 1972.

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับประติมากรรมของเทพในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในคาบสมุทรมลายู โดยเฉพาะเทวรูปของพระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพที่สูงส่งองค์หนึ่งของศาสนาพราหมณ์ โดยการศึกษาเปรียบเทียบทางด้านศิลปะ อันเป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับการเผยแพร่เข้ามาของศาสนาพราหมณ์ในคาบสมุทรมลายูแห่งนี้

51. Quaritch Wales, H.G. **The Malay Peninsula in Hindu times.** London : Bernard Quaritch, 1976.

ผลงานชิ้นนี้ได้เน้นหนักการศึกษาบทบาทของศาสนาพราหมณ์ในคาบสมุทรมลายู ทั้งในด้านสังคม วัฒนธรรม และศิลปะ รวมทั้งการกล่าวถึงการสำรวจทางโบราณคดีในระยะแรก ๆ ในแหล่งโบราณคดีที่สำคัญหลายแห่งด้วย ผลงานชิ้นนี้มีประโยชน์ต่อการศึกษาครั้งใหม่ ในส่วนที่จะนำไปเป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษาครั้งใหม่

52. Rawson, Philip. **The art of Southeast Asia.** New York : Fredrick A. Praeger, 1967.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สามารถที่จะใช้เป็นประโยชน์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะเป็นพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะของศิลปกรรมและวัฒนธรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ในคาบสมุทรมลายูได้ของประเทศไทย

53. Ray, Haraprasad. **The South East Asian connection in Sino – Indian trade, In South East Asia and China : Art, interaction and commerce.** Singapore : 1995.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในการค้าระหว่างจีนกับอินเดีย เป็นผลงานที่ให้ประโยชน์สำหรับการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการแสดงให้เห็นพัฒนาการทางวัฒนธรรมของคาบสมุทรมลายูแห่งนี้ ตามที่ปรากฏในเอกสารโบราณของจีน

54. Ray, Himanshu Prabha. Early trans – oceanic contacts between South and Southeast Asia. In **Ancient trades and cultural contacts in Southeast Asia**, pp. 43 – 56. Bangkok : The Office of the National Culture Commission, 1996.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับการเดินทางติดต่อทางทะเลระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคนั้น ซึ่งได้ส่งผลให้มีการเผยแพร่วัฒนธรรมอินเดียไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างมากมาย รวมทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ จึงเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับอิทธิพลของการค้าของอินเดียที่ได้ก่อให้เกิดพัฒนาการของบ้านเมืองและการเริ่มต้นการเผยแพร่วัฒนธรรมศาสนาทั้งสองในคาบสมุทรแห่งนี้

55. Ray, Nihar – Ranjan. **Sanskrit Buddhism in Burma**. Rangoon : Buddha Sasana Council Press, 1936.

ผลงานชิ้นนี้เป็นรายงานการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตในประเทศพม่า โดยได้มีการใช้หลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ ประกอบกัน เช่น โบราณสถาน รูปเคารพ ศิลาจารึก คัมภีร์โบราณ และจิตรกรรม เป็นต้น เป็นผลงานที่มีประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษาได้เป็นอย่างดี

56. Robinson, Richard H., and Willard L. Johnson. **The Buddhist religion : A historical introduction**. California : Wadsworth Publishing, 1982.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนา ทั้งในเอเชียใต้ เอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สามารถที่จะใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในการวิจัยชิ้นใหม่ได้เป็นอย่างดี

57. Saraya, Dhida. The development of the Thai Peninsula states with special reference to “Tambralinga” (6th – 13th centuries). In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T – W 3), Bangkok and South Thailand, March 29 – April 11, 1983**, pp.127-143. Bangkok : SEAMEO, 1983.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐต่าง ๆ ในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 11 – 18 โดยเน้นหนักรัฐตามพรลิงค์ นับเป็นผลงานที่เป็นประโยชน์ต่องานวิจัยชิ้นใหม่นี้ ในส่วนที่ได้กล่าวถึงภูมิหลังและพื้นฐานของพัฒนาการของรัฐในคาบสมุทรแห่งนี้

58. Suchitta, Pornchai. Evidence of early contact between Thailand and neighboring countries. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Consultative Workshop on Research on Maritime Shipping and Trade Networks in Southeast Asia (I – W 7), Cisarua, West Java, Indonesia, November 20 – 27, 1984**, pp.151 – 159. Bangkok : SEAMEO,1984.

ผลงานชิ้นนี้เป็นผลงานการศึกษาเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นการติดต่อสัมพันธ์ในยุคต้นระหว่างประเทศไทยกับประเทศใกล้เคียง โดยได้กล่าวถึงกลองมโหระทึกสำริดและโบราณวัตถุอื่น ๆ เช่น ต่างหูที่ทำด้วยหินและลูกปัด เป็นต้น เป็นประโยชน์สำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่ได้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งโบราณคดีบางแห่งในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยกับอินเดีย

59. Van Leur, J.C. **Indonesian trade and society**. The Hague : W. Van Hoeve,1955.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับรากเหง้าของชนชาติดั้งเดิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตลอดจนพัฒนาการของชนเหล่านั้นในดินแดนต่าง ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะพัฒนาการทางสังคมและการค้าที่เกิดจากการพัฒนาขึ้นจากภูมิปัญญาของตนเองในท้องถิ่นในหมู่เกาะต่าง ๆ ของอินโดนีเซีย ผลงานชิ้นนี้มีประโยชน์สำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวัฒนธรรมของท้องถิ่นได้บางส่วน

60. Veraprasert, Mayuree. Khlong Thom : An ancient bead manufacturing location and an ancient entrepot. In **SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report on Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T – W 11), Bangkok and South Thailand, January 12 – 25,1987**, pp.323 – 332. Bangkok : SEAMEO,1987.

ผลงานชิ้นนี้เป็นรายงานการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีควนลูกปัดหรือแหล่งโบราณคดีคลองท่อม จังหวัดกระบี่ สามารถที่จะใช้ผลการศึกษาวิเคราะห์จากการขุดค้นทางโบราณคดีบางส่วนมาเป็นพื้นฐานในการศึกษาวิเคราะห์ในงานวิจัยชิ้นใหม่ได้

61. Wheatley, Paul. **The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D.1500**. Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1966.

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับชื่อสถานที่ต่าง ๆ ที่ได้รับการกล่าวถึงในเอกสารโบราณต่างชาติ และสันนิษฐานว่าชื่อเหล่านั้นบางส่วนตั้งอยู่ในคาบสมุทรแห่งนี้ จึงเป็นประโยชน์ในการศึกษาเกี่ยวกับภูมิหลังของแหล่งโบราณคดีบางแห่งในคาบสมุทรแห่งนี้ที่ได้รับการกล่าวถึงในงานวิจัยชิ้นใหม่

62. Wheeler, Sir Mortimer. Arikamedu : An Indo – Roman trading – station on the East Coast of India. **Ancient India** 2 (July 1964) : 1 –137.

ผลงานชิ้นนี้เป็นรายงานการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีอริกเมดูในประเทศอินเดีย รวมทั้งผลการวิเคราะห์ตีความเกี่ยวกับวัฒนธรรมที่ปรากฏจากผลการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ ซึ่งผลการวิเคราะห์ตีความดังกล่าวจะเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ เนื่องจากได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากไม่น้อยในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งบนคาบสมุทรแห่งนี้ที่ร่วมสมัยและคล้ายคลึงกันกับที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีอริกเมดู

63. Wolters, O.W. **History, culture, and region in Southeast Asian perspectives.** Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1982.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งได้แสดงให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมภายใต้ความสามารถของท้องถิ่นเอง ในดินแดนหลายส่วนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผลงานชิ้นนี้มีประโยชน์สำหรับงานวิจัยชิ้นใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นแนวทางในการวิจัยชิ้นใหม่ โดยเฉพาะแนวทางในการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นได้บางส่วน

64. Wyatt, David K. **The Crystal Sands : The chronicles of Nagara Sri Dharmmaraja,** (Data Paper : Number 98). Ithaca : Southeast Asia Program, Cornell University, 1975.

ผลงานชิ้นนี้เป็นการรวบรวมบางส่วนของเอกสารโบราณประเภทตำนาน ที่ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในนครศรีธรรมราชไปปริวรรตเป็นอักษรไทยปัจจุบัน แปลเป็นภาษาอังกฤษและจัดทำบทนำ โดยมีประโยชน์สำหรับการศึกษากครั้งใหม่ ในส่วนที่จะใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการศึกษาภูมิหลังของนครศรีธรรมราช และเป็นแนวทางในการศึกษากครั้งใหม่

ภาคผนวก

ภาคผนวก ข

ตาราง

ตารางที่ 1
แสดงการค้าในพุทธศตวรรษที่ 18
ระหว่างจีนกับตามพรลิงค์¹

ที่	รายการ	เตง - หลิว - เหมย	ตัน - มา - ลิง
1.	ซีผิง	X	X
2.	กระวาน	X	
3.	ไม้แข็งสีดำ เช่น มะเกลือ		X
4.	เชียน (Chien)	X	
5.	สุ (Su)	X	X
6.	เฉน (Ch'en)	X	
7.	งาช้าง		X
8.	ครั้ง	X	
9.	ไม้ลาคา (Lakawood)		X
10.	นอแรด		X
11.	ชามช่วงเนื้อดิน (Earthenware)		X
12.	ทองคำและเงิน		X
13.	ร่มกันแดดและกลดทำด้วยแพรเปลือกไม้ที่ทำด้วยไหมดิบ		X
14.	ภาชนะทำด้วยกระเบื้องเคลือบ (Porcelain)		X
15.	ข้าวเจ้าที่สีแล้ว		X
16.	เกลือ		X
17.	ใจหรือเจ็ดของไหมโฮ - ฉีห์ (Ho - Ch'ih)		X
18.	น้ำตาล		X
19.	สุรา		X

¹รายการสินค้าลำดับที่ 1-10 เป็นสินค้าออกจากรัฐตามพรลิงค์ รายการสินค้าลำดับที่ 11-19 เป็นสินค้าขาเข้าที่เข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์ ส่วนรายการสินค้าลำดับที่ 4-6 เป็นชนิดต่างๆ หรือชนิดย่อยๆของไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้จันทร

ตารางที่ 2

แสดงรายการสินค้าที่ผลิตในรัฐพรลิงค์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 8-10

รายการ	วัสดุ														
	ผลึกของหิน	คาร์เนเลียน	อะเกต	โอสิส	หยก	จัสเปอร์	อะมิตัสต์	ทองคำ	เงิน	สำริด	เหล็ก	ตะกั่ว	ดินเผา	งาช้าง	แก้ว
ลูกปัด	x	x	x	x	x	x	x	x							x
กำไล	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			x	x
ต่างหู	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x			x
แหวน	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x		x	x
ห้วแหวน	x	x	x	x	x	x	x	x	x						x
ขี้จี้	x	x	x	x	x	x	x	x	x						x
สร้อย								x	x	x					
เข็มขัด								x	x	x					
ปิ่นปักผม								x	x	x					
เครื่องถ้วย													x		x
เหรียญ กษาปณ์								x	x						
ตราประทับ	x	x	x		x			x					x	x	x
ประติมากรรม ภาพคน										x		x			

ตารางที่ 2 (ต่อ)

	รายการ	วัสดุ														
		ผลิตภัณฑ์	คาร์บอน	อะเกต	โอสัน	หยก	จัสมิน	อะมิสตัน	ทองคำ	เงิน	สำริด	เหล็ก	ตะกั่ว	ดินเผา	งาช้าง	แก้ว
๑	ประติมากรรม ภาพสัตว์	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x
๒	อาวุธ										x	x				
๓	เครื่องใช้ใน ครัวเรือน										x	x		x		x

ตารางที่ 3
แสดงชุมชนโบราณในบริเวณชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรไทย
ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 14

ที่	จังหวัด	อำเภอ	ชื่อชุมชนโบราณ / แหล่งโบราณคดี
1.	ชุมพร	เมือง	เขาสามแก้ว ¹
2.	สุราษฎร์ธานี	ท่าชนะ	วัดอัมพาวาส เขาประสงค์ วัดพระพินเนศวร์ (ร้าง)
		ท่าฉาง	วัดพระพรหม บ้านเสวียด
		ไชยา	แหลมโพธิ์ ปายาง บ้านทุ่ง บ้านมณฑล วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร เมืองโบราณไชยา วัดศาลาหึง (วัดชยาราม)
		พุนพิน	ควนสราญรมย์ เขาศรีวิชัย (หัวเขาบน)
		เวียงสระ	เมืองโบราณเวียงสระ
		คีรีรัฐนิคม	ถ้ำสิงขร
		กาญจนดิษฐ์	ถ้ำคูหา

¹ ชุมชนโบราณเขาสามแก้วได้เริ่มพัฒนาขึ้นมาตั้งแต่ช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และได้รุ่งโรยลงในปลายพุทธศตวรรษที่ 11

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ที่	จังหวัด	อำเภอ	ชื่อชุมชนโบราณ / แหล่งโบราณคดี
3.	นครศรีธรรมราช	ขนอม ลิซล	วัดเจดีย์หลวง วัดจอมทอง วัดนาขอม (ร้าง) บ้านดิน บ้านท่าควาย (บ้านนายศิริ) บ้านท่าควาย (สวนนางละม่อม) บ้านท่าควาย (สวนนายขัน) บ้านท่าควายล่าง บ้านตลาดพุท (สวนนายเลื่อม) บ้านไสสัถ วัดเบ็ก บ้านสวนหัวแหวน บ้านพังกำ (บ้านนายมาตร) บ้านพังกำ (สวนนายนวล) บ้านสระกูด (สวนนายปลอด) บ้านสระกูด (สวนนายอำนาจ) เขาคา วัดเทพราช (ร้าง) บ้านถนนใน บ้านคอนนาม บ้านหัวทอน บ้านทุ่งพัน (บ้านนางนำ) บ้านทุ่งพัน (สวนนายสว่าง) วัดตุมปัง (ร้าง) วัดเกาะพระนารายณ์ (ร้าง) วัดมเหยงคณ์ (ร้าง) วัดโมคลาน
		ท่าศาลา	

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ที่	จังหวัด	อำเภอ	ชื่อชุมชนโบราณ / แหล่งโบราณคดี
4.	สงขลา	เมือง	หอพระอิศวร หอพระนารายณ์ โบสถ์พราหมณ์ ฐานพระสยาม วัดจันทาราม วัดเพชรจริก วัดมเหยงคณ์ เชิงสะพานรามศวร์ วัดสวนหลวง บ้านท่าเรือ บ้านท่าดิน วัดพระนคร วัดชลเจนียน สุเหร่ากอจันทร์ วัดพระมงกุฎ วัดห้วยยาน (ร้าง) เมืองโบราณนครศรีธรรมราช วัดพระเคิม (ร้าง) วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร วัดพระเพรง วัดหัวทุ่ง (ร้าง) วัดใหญ่ (ร้าง) วัดเปลียน (ร้าง) หุบเขาช่องคอย คลองคูด้วน เขาคูหา เขาวัดพะโคะ เมืองโบราณสทิงพระ
		พระพรหม พรหมคีรี นบพิตำ จุฬาภรณ์ ฉวาง สทิงพระ	

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ที่	จังหวัด	อำเภอ	ชื่อชุมชนโบราณ / แหล่งโบราณคดี
5.	ปัตตานี	ยะรัง	พังนูน
6.	ยะลา	เมือง	พังแฟม เมืองโบราณบ้านวัด ถ้ำคูหาภิมุข

ตารางที่ 4

แสดงรายละเอียดของภาชนะดินเผาต่างชนิดที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดี

ณ แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์

ที่	ประเภท/ชนิด/ลักษณะ	จำนวน(ชิ้น)	คิดเป็นร้อยละ	สมัย	อายุ(พุทธศักราช)
1	ภาชนะเคลือบสีน้ำตาล มีก้นไม้ ประดับ แบบฉางชา จากเตาเผา ฉางชา	5	3.90	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
2	ไหผิวสีดำ จากกวางตุ้ง	13	10.15	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
3	ไหเคลือบสีเขียวมะกอก (ไหคุซุน) จากกวางตุ้ง	46	35.93	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
4	ชามอ่างเคลือบสีเขียวมะกอก (แบบคุซุน) จากกวางตุ้ง	9	7.05	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
5	ชามอ่างเคลือบสีเขียวมีเครื่อง หมาย 5 แห่ง จากกวางตุ้ง	10	7.81	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
6	ชามอ่างเคลือบสีเขียวอ่อนหรือสี เขียวเข้มแบบขั้ว จากกวางตุ้ง	27	21.09	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
7	ชามอ่างเคลือบสีขาวแบบสามาร รจากเตาเผาหินเงินชิง ในเหอ เป่ย์	12	9.31	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
8	ชามอ่างมีลายเขียนเคลือบ จากเตา เผาฉางชาในฮูหนาน	2	1.56	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
9	ชามอ่างเคลือบสีเขียวมะกอกมีปุ่ม ยื่นออกมา จากกวางตุ้ง	2	1.56	ราชวงศ์ถัง	1344-1443
10	ภาชนะเคลือบสีน้ำตาลเงินของเปอร์ เซีย จากตะวันออกกลาง	2	1.56		1344-1443
	รวม	128	100.00		

ตารางที่ 5

แสดงรายละเอียดของภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ชอง
ที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีในคาบสมุทรไทย

ที่	จังหวัด	ชื่อแหล่งโบราณคดี	ประเภท / ชนิด / ลักษณะของภาชนะ ดินเผา	ผู้ดำเนินการขุดค้น ทางโบราณคดี	ปีที่ดำเนินการ (พ.ศ.)
1	นครศรีธรรมราช	บ้านท่าเรือ	เคลือบสีเขียวไข่กา, เคลือบสีขาว	นายควอริทซ์ เวลส์	2517
		ฐานพระสยม	เคลือบสีเขียวไข่กา	นายควอริทซ์ เวลส์	2478
2	สุราษฎร์ธานี	สวนทางด้านใต้ของ เมืองโบราณไชยา	เคลือบสีเขียวไข่กา, ชิ้นส่วนคันฉ่องสำริด ลูกปัดแก้วสีน้ำเงิน และสีเหลือง	นายควอริทซ์ เวลส์	2478
		วัดแก้ว	เคลือบสีเขียวไข่กา	กรมศิลปากร	2522
		วัดหลง	ขามเตาหลงฉวน	กรมศิลปากร	2524-2525
		วัดเวียง	เคลือบสีเขียวไข่กา	กรมศิลปากร	2524
3	สงขลา	เมืองโบราณสทิงพระ	เคลือบสีเขียวไข่กา, เคลือบแบบน้ำ เคลือบแตกราน, เคลือบสีขาว	นายควอริทซ์ เวลส์ กรมศิลปากร	2517 2522
		บ้านปะโอ	เคลือบสีเขียวไข่กา	กรมศิลปากร	2522

ตารางที่ 6

แสดงรายละเอียดของภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ชอง
ที่ค้นพบโดยความบังเอิญในคาบสมุทรไทย

ที่	จังหวัด	ชื่อแหล่งโบราณคดี	ประเภท / ชนิด / ลักษณะของภาชนะดินเผา	กำหนดอายุ
1.	นครศรีธรรมราช	บ้านท่าเรือ	1) ไหลิ้นห่าน เคลือบสีเขียวมะกอก 2) กุณเจี๋ย เคลือบสีเขียวมะกอก 3) ถ้วยชา เคลือบสีน้ำตาลเข้ม 4) ถ้วย เคลือบสีเขียวไข่กา 5) โถทรงกลีบบัว เคลือบสีเขียวไข่กา 6) จาน เคลือบสีเขียวไข่กา 7) คัลป์ เคลือบสีขาวนวล 8) คัลป์ เคลือบสีขาว 9) แจกันทรงสูง เคลือบสีขาว 10) กระปุก เคลือบสีขาวใส	พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 16-17 พ.ศ. 1703-1823 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 18-19
		เขตอำเภอเมือง	1) ถ้วย เคลือบสีเขียวมะกอก 2) จาน เคลือบสีเขียวไข่กา 3) กระปุก เคลือบสีเขียวไข่กา 4) คัลป์ เคลือบสีเขียวไข่กา	พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 18-19
		บ้านท้ายสำเภา	จาน เคลือบสีเขียวไข่กา ตรงกลางมีปลา คู่หนึ่ง	พุทธศตวรรษที่ 18-19
		เขตตำบลท่าศาลา	แจกันสองหู เคลือบสีเขียวไข่กา	พุทธศตวรรษที่ 18-19
		เขตจังหวัด นครศรีธรรมราช	1) จาน เคลือบสีเขียวไข่กา 2) คัลป์ เคลือบสีเขียวไข่กา 3) แจกัน เคลือบสีขาว 4) แจกัน เคลือบสีเขียว	พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 17-19 พุทธศตวรรษที่ 18-19

ตารางที่ 6 (ต่อ)

ที่	จังหวัด	ชื่อแหล่งโบราณคดี	ประเภท / ชนิด / ลักษณะ ของ ภาชนะดินเผา	กำหนดอายุ
		วัดสวนหลวงตะวันตก (ร้าง)	งาน เคลือบสีเขียวไข่กา	พุทธศตวรรษที่ 17-18
2.	สงขลา	เขตอำเภอระโนด	ถ้วย เคลือบสีขาวนวล	พุทธศตวรรษที่ 15-16
		เขตอำเภอสทิงพระ	1) กุณจี เคลือบสีขาวนวล 2) งาน เคลือบสีเขียวไข่กา	พุทธศตวรรษที่ 15-16 พุทธศตวรรษที่ 17-18
		ทะเลสาบสงขลา	กุณจี เคลือบสีขาวนวล	พุทธศตวรรษที่ 16-17
		เขตจังหวัดสงขลา	1) ชาม เคลือบสีเขียวไข่กา 2) เขยือก เคลือบสีเขียว มะกอก 3) ชาม เคลือบสีขาวนวล 4) ตลับ เคลือบสีขาว 5) ถ้วย เคลือบสีเขียวไข่กา 6) กระปุก เคลือบสีขาว 7) แจกัน เคลือบสีขาว	พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 15-17 พ.ศ. 1503-1663 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 17-18 พุทธศตวรรษที่ 18-19 พุทธศตวรรษที่ 18-19
3.	พังงา	บ้านน้ำเค็ม	ชาม เคลือบสีเขียวไข่กา	พุทธศตวรรษที่ 18-19

ตารางที่ 7

แสดงการเปรียบเทียบสินค้าของรัฐตามพรลิงค์
ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18 – 19¹

ที่	รายการ	เตง – หลิว-เหมย (พ.ศ.1721)	ตัน-มา – ลิง (พ.ศ.1769)	ตัน – มา-ลิง (พ.ศ.1892)
1	จีผึ่ง	X	X	X
2	กระวาน	X		
3	ไม้แข็งสีดำ เช่น มะเกลือ เป็นต้น		X	
4	เชียน (Chien)	X		
5	สุ (Su)	X	X	
6	เฉน (Ch'en)	X		
7	งาช้าง		X	
8	ครั้ง	X		
9	ไม้ลากา (Lakawood)		X	X
10	นอแรด		X	
11	การบูร			X
12	กะโหลกนกเงือกหรือนกฮูก			X
13	หวง – ชู – เสี่ยง – โถว (Huang – shu – hsiang – t'ou)			X
14	คีนุก			X
15	กระดองเต่า			X
16	ชามอ่างเนื้อดิน (Earthenware Bowl)		X	
17	ทองคำและเงิน		X	

¹รายการสินค้าลำดับที่ 1-15 เป็นสินค้าขาออกจากรัฐตามพรลิงค์ ส่วนรายการสินค้าลำดับที่ 16-28 เป็นสินค้าขาเข้าที่เข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์

ตารางที่ 7 (ต่อ)

ที่	รายการ	เตง – หลิว-เหมย (พ.ศ.1721)	ตัน- มา – ถึง (พ.ศ.1769)	ตัน – มา-ถึง (พ.ศ.1892)
18	ร่มกันแดดและกลดทำด้วยแพรเปลือกไม้ ที่ทำด้วยไหมดิบ		X	
19	ภาชนะทำด้วยกระเบื้องเคลือบ (Porcelain)		X	
20	ข้าวเจ้าที่สีแล้ว		X	
21	เกลือ		X	
22	ใจหรือเช็ดของไหม โฮ – ฉีห์ (Ho – ch'ih)		X	
23	น้ำตาล		X	
24	สุรา		X	
25	ฝ้ายคัน – ลี (Kan – li)			X
26	ฝ้ายแดง			X
27	กลอง			X
28	ชามอ่างเคลือบ (Porcelain Bowl)			X

ตารางที่ 8

แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์

ในพุทธศตวรรษที่ 11-16

(กลุ่มที่ 1 กลุ่มมณฑลแห่งราชธานี)

ที่	ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
1	วัดพระเคิม (ร้าง)	วัดพระมหาธาตุ- วรมหาวิหาร	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	ศูนย์กลาง แห่งรัฐ
2	วัดพระนคร	วัดพระนคร	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
3	วัดชายคลอง (วัดชลเนนิยน) หมายเลข 1	วัดชายคลอง	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
4	วัดชายคลอง (วัดชลเนนิยน) หมายเลข 2	วัดชายคลอง	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
5	ฐานพระสยม	ท่าชี	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
6	เสาชิงช้า	ท่าม้า	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
7	โบสถ์พราหมณ์	ท่าม้า	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
8	หอพระอิศวร	ท่าม้า	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
9	หอพระนารายณ์	ท่าม้าหรือ - หน้ารายณ์	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
10	วัดจันทาราม	ท่าวัง	ท่าวัง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
11	บ้านท่าวัง	ท่าวัง	ท่าวัง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
12	บ้านท่าดิน	ท่าดิน	ท่าชัก	เมือง	นครศรีธรรมราช	
13	วัดสวนหลวง หมายเลข 1	วัดสวนหลวง	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
14	วัดสวนหลวง หมายเลข 2	สวนหลวง	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
15	วัดเพชรจริก หมายเลข 1	เพชรจริก	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
16	วัดเพชรจริก หมายเลข 2	เพชรจริก	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
17	วัดเพชรจริกตะวันออก (ร้าง)	เพชรจริก	ในเมือง	เมือง	นครศรีธรรมราช	
18	บ้านกอจันท์	กอจันท์	ท่าเรือ	เมือง	นครศรีธรรมราช	
19	สุเหร่ากอจันท์	กอจันท์	ท่าเรือ	เมือง	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 9
แสดงศิรณะที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์
ในพุทธศตวรรษที่ 11-16
(กลุ่มที่ 2 กลุ่มมณฑลคลองท่อน)

ลำดับ	ชื่อศิรณะ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
1	หุบเขาช่องคอย	คลองท่อน	ควนเกย	จุฬาภรณ์	นครศรีธรรมราช	ศูนย์กลาง ของกลุ่ม
	น้ำตกเขาควนลำแพน	คลองท่อน	ควนเกย	จุฬาภรณ์	นครศรีธรรมราช	
	วัดสระเหวียง (สระเนรมิต)	สระเหวียง	เสาธง	ร่อนพิบูลย์	นครศรีธรรมราช	
	วัดพระเพรง	พระเพรง	นาสาร	พระพรหม	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 10
แสดงศิระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพรลิงค์
ในพุทธศตวรรษที่ 11-16
(กลุ่มที่ 3 กลุ่มมณฑลคลองโมคลาน)

ชื่อศิระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
วัดโมคลาน	โมคลาน	โมคลาน	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	ศูนย์กลาง ของกลุ่ม
น้ำตกพรหมโลก	พรหมโลก	พรหมโลก	พรหมคีรี	นครศรีธรรมราช	
วัดหัวทุ่ง (ร้าง)	พรหมโลก	พรหมโลก	พรหมคีรี	นครศรีธรรมราช	
วัดโยธาธรรม (วัดคู)	วัดคู	พรหมโลก	พรหมคีรี	นครศรีธรรมราช	
วัดสาวเหล็ก	หินหลัก	อินคีรี	พรหมคีรี	นครศรีธรรมราช	
วัดน้ำสร่ง	วัดน้ำสร่ง	นาทราย	เมือง	นครศรีธรรมราช	
วัดพระมงกุฏ	พระมงกุฏ	นาเคียน	เมือง	นครศรีธรรมราช	
บ้านปายาง	ปายาง	ท่าจั่ว	เมือง	นครศรีธรรมราช	
วัดเกาะพระนารายณ์ (ร้าง)	วัดเกาะ – พระนารายณ์	ไทรบุรี	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	
วัดตุมปัง (ร้าง)	วัดตุมปัง	ไทรบุรี	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	
วัดห้วยปล้อง	ห้วยปล้อง	คอนตะโก	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 11
แสดงตึระที่สำคัในลุ่มมณฑลละของรฐตามพริงค
ในพุทธศตวรรษที่ 11-16
(ลุ่มที่ 4 ลุ่มมณฑลละคลองกลาย)

ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
บ้านทุ่งพัน หมายเลข 1 (บ้านนางนำ สังข์ทอง)	ทุ่งพัน	กลาย	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	ศูนย์กลาง ของลุ่ม
น้ำตกฝนแสนห่ากรุงชิง	กรุงชิง	นบพิตำ	นบพิตำ	นครศรีธรรมราช	
วัดเปลี่ยน (ร้าง)	วัดเปลี่ยน	นบพิตำ	นบพิตำ	นครศรีธรรมราช	
บ้านทุ่งพัน หมายเลข 2 (สวนนายสว่าง พรหมสุวรรณ)	ทุ่งพัน	กลาย	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	
บ้านทุ่งพัน หมายเลข 3 (สวนนายจรูญ รัตนเจริญ)	ทุ่งพัน	กลาย	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	
บ้านนาแหร่ง (บ้านนายสุวิทย์ จ่องเข้า)	นาแหร่ง	กลาย	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	
บ้านนูด (บ้านนายจันงค์ ศรีวิมาศ)	บ้านนูด	กลาย	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	
บ้านกลาย (บ้านนายพั้ว กาญจนธานี)	กลาย	สระแก้ว	ท่าศาลา	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 12

แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มนัณฑละขงรัฐตามพรลังค์

ในพุทธศตวรรษที่ 11-16

(กลุ่มนที่ 5 กลุ่มนัณฑละ คลองท่าหน)

ร	ชื้อตึระ / ศาสนสถาน	ชื้อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
	เขาคา	เขาคา	เสาภา	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	ศูนย์กลาง ขงกลุ่มน
	บ้านสวนหัวแหวน หมายเลข 1 (บ้านนายผ่อง ใจห้าว)	สวนหัวแหวน	เทพราช	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านสวนหัวแหวน หมายเลข 2 (บ้านนายบุตร วัญลัศลัปป)	สวนหัวแหวน	เทพราช	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านพังก้า หมายเลข 1 (สวนมาตร หงส์ชู)	พังก้า	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านพังก้า หมายเลข 2 (บ้านนายสมจลตร อลนทราช)	พังก้า	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านพังก้า หมายเลข 3 (สวนนายนวนล สดุกข้า)	พังก้า	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านพังก้า หมายเลข 4 (บ้านนายแชน่ ควรเร่อง)	พังก้า	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	วัดสระลัหญ่ (สุทธรรมาราม)	พังก้า	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	สระน้ำโบราณ สระน้ำโบราณ สระน้ำโบราณ
	สระกุด	สระกุด	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	สระคั	สระคั	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านสระกุด หมายเลข 1 (สวนนายปลอด มั่นคง)	สระกุด	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	
	บ้านสระกุด หมายเลข 2 (สวนนายอ้านวย ควรเร่อง)	สระกุด	ฉลอง	ลัชล	นครศรัทธรรมาข	

ตารางที่ 12 (ต่อ)

ร.ร.	ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
3	บ้านสระกุด หมายเลข 3 (บ้านนายอภิศักดิ์ ใจห้าว)	สระกุด	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
4	บ้านสระกุด หมายเลข 4 (บ้านนายจรัส พัฒนิม)	สระกุด	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
5	บ้านสระกุด หมายเลข 5 (สวนนายเนียบ เมืองด้วง)	สระกุด	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
5	วัดเทพราช (ร้าง) หรือบ้าน – ต่อเรือ	บ้านต่อเรือหรือ บ้านโคกอิฐ	เทพราช	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านเทพราช (ไธนางคง คงแก้ว)	เทพราช	เทพราช	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านหัวทอน (บ้านนายพริ้ง อาจหาญ)	หัวทอน	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านสระหวน หมายเลข 1 (บ้านนายเจริญ เพชรยก)	สระหวน	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านสระหวน หมายเลข 2 (บ้านนายนิ่ม แฉมแก้ว)	สระหวน	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านไสหิน (ไธนายอำนาจ ควรเรือง)	ไสหิน	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านคลองไก่อ๊ฟ หมายเลข 1 (สวนนายสมนึก จงหมาย)	คลองไก่อ๊ฟ	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านคลองไก่อ๊ฟ หมายเลข 2 (บ้านนายเชิม เหนือกระจ่าง)	คลองไก่อ๊ฟ	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านไสนุ่น หมายเลข 1 (บ้านนายพาบ สมเขาใหญ่)	ไสนุ่น	เสาเภ	สีชล	นครศรีธรรมราช	
	บ้านไสนุ่น หมายเลข 2 (บ้านนายทวย เพ็งรัตน์)	ไสนุ่น	เสาเภ 48	สีชล	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 12 (ต่อ)

ที่	ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
6	บ้านถนนใน หมายเลข 1 (บ้านนายเนิม สดุกขำ)	ถนนใน	เสาเกา	ลิซล	นครศรีธรรมราช	
7	บ้านถนนใน หมายเลข 2 (สวนนายลิขิต เห็นจริง)	ถนนใน	เสาเกา	ลิซล	นครศรีธรรมราช	
3	บ้านลีลา (นางนางนุ่น ฐัจจำ)	ลีลา	เปลี่ยน	ลิซล	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 13

แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริลค

ในพุทธศตวรรษที่ 11-16

(กลุ่มที่ 6 กลุ่มมณฑล คลองท้าว)

ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
บ้านท้าวทวย หมายเลข 1 (บ้านนายศิริ ณ นคร)	ท้าวทวย	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	ศูนย์กลาง ของกลุ่ม
บ้านท้าวทวย หมายเลข 2 (สวนนางละม่อม ณ นคร)	ท้าวทวย	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านท้าวทวย หมายเลข 3 (สวนนายขัน ใจห้าว)	ท้าวทวย	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านดิน (บ้านนายวิชัย ชูแหม่ม)	บ้านดิน	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านท้าวทวยล่าง (บ้านนายสมหมาย สุวรรณ)	ท้าวทวยล่าง	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านไสลับ (บ้านนายเฉลิม คงทิม)	ไสลับ	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
วัดเบิก	คอนมวง	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านนาหัน (บ้านนายหมวก ค้างยิม)	นาหัน	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านพังเลา หมายเลข 1 (นายเนื่อง จิตเขม้น)	พังเลา	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
บ้านพังเลา หมายเลข 2 (บ้านนายพยอม ใจห้าว)	พังเลา	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	
วัดพระโอน (ร้าง)	วัดพระโอน	คลอง	ลิล	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 14

แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มนัฒทะของรัฐตามพริงคั.

ในพุทธศตวรรษที่ 11-16

(กลุ่มนั 7 กลุ่มนัฒทะคลองท่าเรือรี)

ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
วัดนาขอม (ร้าง)	นาขอม	สิชล	สิชล	นครศรีธรรมราช	ศูนย์กลาง ของกลุ่มนั
วัดเจดีย์หลวง	ท่าใน	ควนทอง	ขนอม	นครศรีธรรมราช	
บ้านคอนนาม	คอนนาม	สิชล	สิชล	นครศรีธรรมราช	
วัดจอมทอง	จอมทอง	สิชล	สิชล	นครศรีธรรมราช	
บ้านเขาหลาก	เขาหลาก	สิชล	สิชล	นครศรีธรรมราช	

ตารางที่ 15

แสดงตึระที่สำคัในลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์
ในพุทธศตวรรษที่ 11-16
(ลุ่มที่ 8 ลุ่มมณฑลแม่น้ำดาปี)

ั	ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
	หัวเขบน (เขาศรีวิชัย)	หัวเขบน	ศรีวิชัย	พนพิน	สุราษฎร์ธานี	ศูนย์กลาง ของลุ่ม
	วัดศาลาทึง (ชยาราม)	คอนรายณ์	ตลาด	ไชยา	สุราษฎร์ธานี	
	เมืองโบราณเวียงสระ	ในเวียง	เวียงสระ	เวียงสระ	สุราษฎร์ธานี	
	บ้านบนควน (คลองคุดด้วน)	บนควน	ละอาย	ฉวาง	นครศรีธรรมราช	
	วัดใหม่ชลธาร (ร้าง)	วัดใหม่	ตลาด	ไชยา	สุราษฎร์ธานี	
	วัดแก้ว (รัตนาราม)	วัดแก้ว	เลม็ด	ไชยา	สุราษฎร์ธานี	
	วัดพระบรมธาตุไชยาราช- วรวิหาร	วัดพระบรมธาตุ	เลม็ด	ไชยา	สุราษฎร์ธานี	
	ถ้ำสิงขร	ถ้ำสิงขร	ถ้ำสิงขร	คีรีรัฐนิคม	สุราษฎร์ธานี	

ตารางที่ 16

แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์

ในพุทธศตวรรษที่ 11-16

(กลุ่มที่ 9 กลุ่มมณฑลคลองท่าชนะ)

ที่	ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
1	วัดพระพินเนศวร์ (ร้าง)	โรงเรียนท่าชนะ	ท่าชนะ	ท่าชนะ	สุราษฎร์ธานี	ศูนย์กลาง ของกลุ่ม
2	วัดประเดิม (สุทธาวาส- ธาราม)	ประเดิม	ตากแดด	เมือง	ชุมพร	
3	บ้านเสวียค	เสวียค	เสวียค	ท่าฉาง	สุราษฎร์ธานี	

ตารางที่ 17

แสดงตึระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริงค์
ในพุทธศตวรรษที่ 11-16
(กลุ่มที่ 10 กลุ่มมณฑลทะเลสาบสงขลา)

ชื่อตึระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
เขาคูหา	เขาคูหา	ชุมพล	สตึงพระ	สงขลา	ศูนย์กลาง ของกลุ่ม
พังพระ	พังพระ	ชุมพล	สตึงพระ	สงขลา	
เมืองโบราณสตึงพระ	จะตึงพระ	จะตึงพระ	สตึงพระ	สงขลา	
ศาลหลักเมือง	หลักเมือง	บ่อยาง	เมือง	สงขลา	
บ้านหนองหอย	หนองหอย	วัดขุน	สิงหนคร	สงขลา	
วัดขุนช้าง (ร้าง)	วัดขุนช้าง	พังยาง	ระโนด	สงขลา	
บ้านพังหนูน	พังหนูน	จะตึงพระ	สตึงพระ	สงขลา	
วัดพระสิงห์ (ร้าง)	วัดพระสิงห์	บ่อดาน	สตึงพระ	สงขลา	

ตารางที่ 18

แสดงศิระที่สำคัญในกลุ่มมณฑลของรัฐตามพริ่งค์

ในพุทธศตวรรษที่ 11-16

(กลุ่มที่ 11 กลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า)

ชื่อศิระ / ศาสนสถาน	ชื่อบ้าน	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	หมายเหตุ
เกาะคอเขา	เกาะคอเขา	เกาะคอเขา	คุระบุรี	พังงา	ศูนย์กลาง ของกลุ่ม
เขาพระเห่นอ	ควนพระเห่นอ	บางนายสี	ตะกั่วป่า	พังงา	
เขาพระนารายณ์	ที่เวียง	เหล	กะปง	พังงา	

ตารางที่ 19
แสดงจำนวนของตึระที่สำคัญของรัฐตามพริลิ่งค์
ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16
จำแนกเป็นรายกลุ่มมณฑล

ที่	ชื่อกลุ่ม	จำนวนตึระ ภายในกลุ่ม	คิดเป็นร้อยละ	หมายเหตุ
1	กลุ่มมณฑลแห่งราชธานี	19	17.59	
2	กลุ่มมณฑลคลองท่อน	4	3.70	
3	กลุ่มมณฑลคลองโมคลาน	11	10.19	
4	กลุ่มมณฑลคลองกลาย	8	7.41	
5	กลุ่มมณฑลคลองท่าหน	28	25.92	
6	กลุ่มมณฑลคลองท่าควาย	11	10.19	
7	กลุ่มมณฑลคลองท่าเรือรี	5	4.62	
8	กลุ่มมณฑลแม่น้ำดาปี	8	7.41	
9	กลุ่มมณฑลคลองท่าชนะ	3	2.78	
10	กลุ่มมณฑลทะเลสาบสงขลา	8	7.41	
11	กลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า	3	2.78	
	รวม	108	100.00	

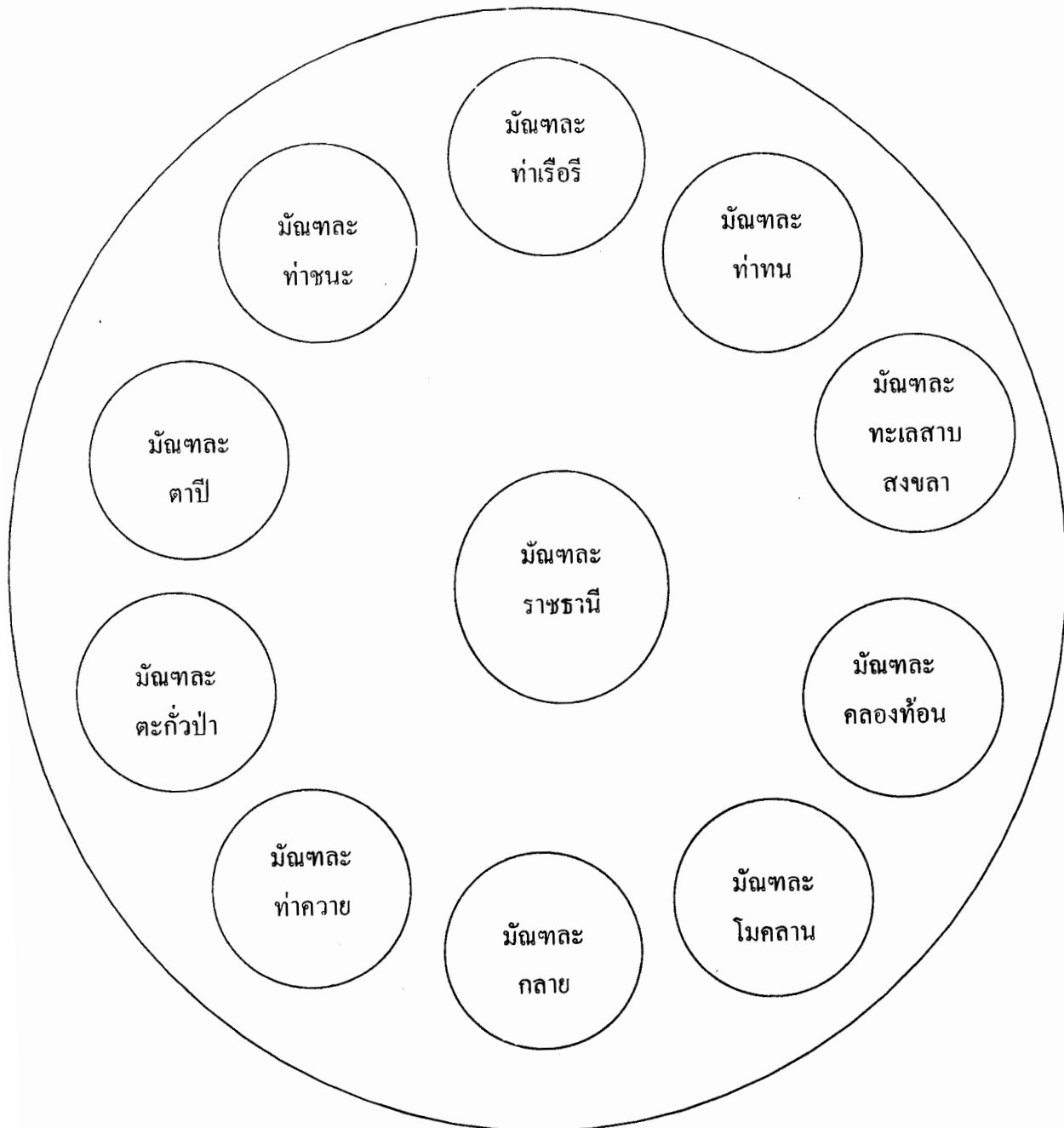
ตารางที่ 20
แสดงจำนวนของตึระที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์
ในพุทธศตวรรษที่ 11 – 16
จำแนกเป็นรายจังหวัด

ที่	จังหวัด	จำนวนตึระ ภายในจังหวัด	คิดเป็นร้อยละ	หมายเหตุ
1	ชุมพร	1	0.92	
2	นครศรีธรรมราช	87	80.56	
3	พังงา	3	2.78	
4	สงขลา	8	7.41	
5	สุราษฎร์ธานี	9	8.33	
	รวม	108	100.00	

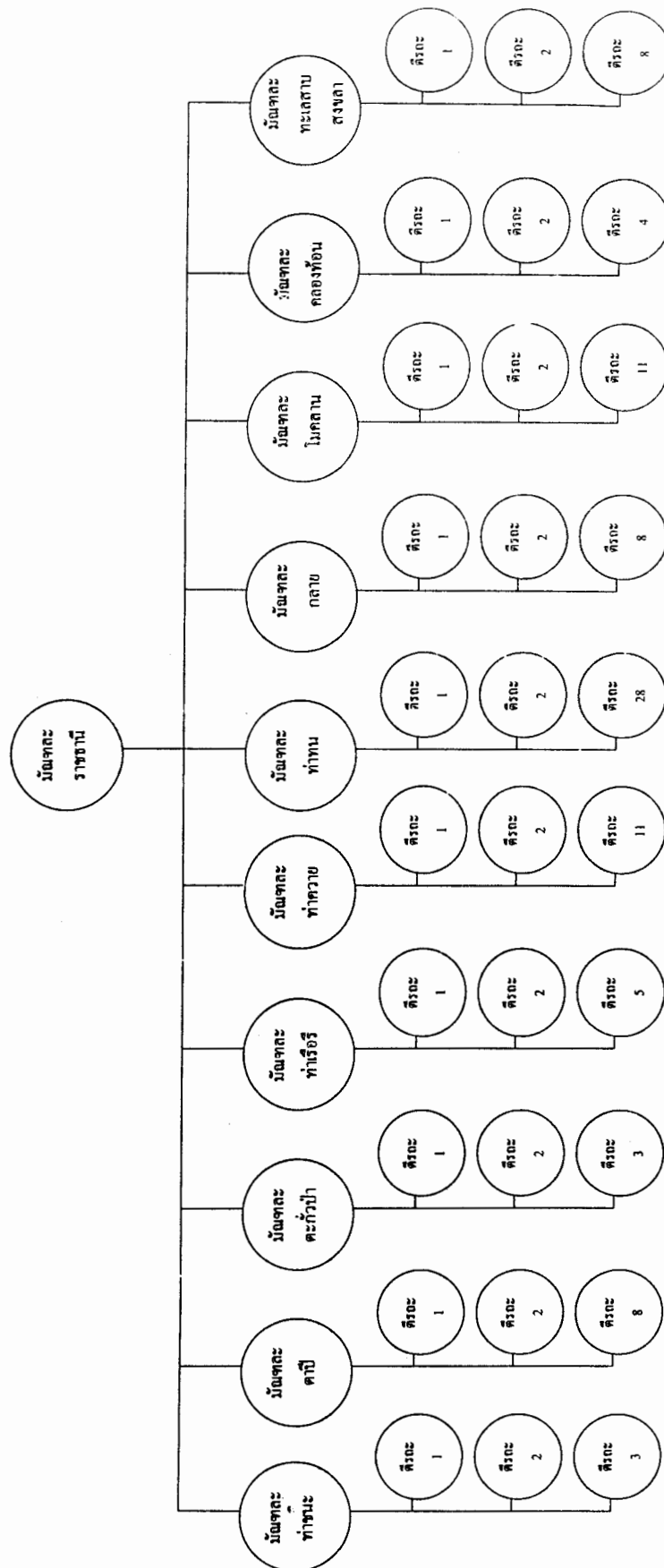
ภาคผนวก ค

แผนภูมิ

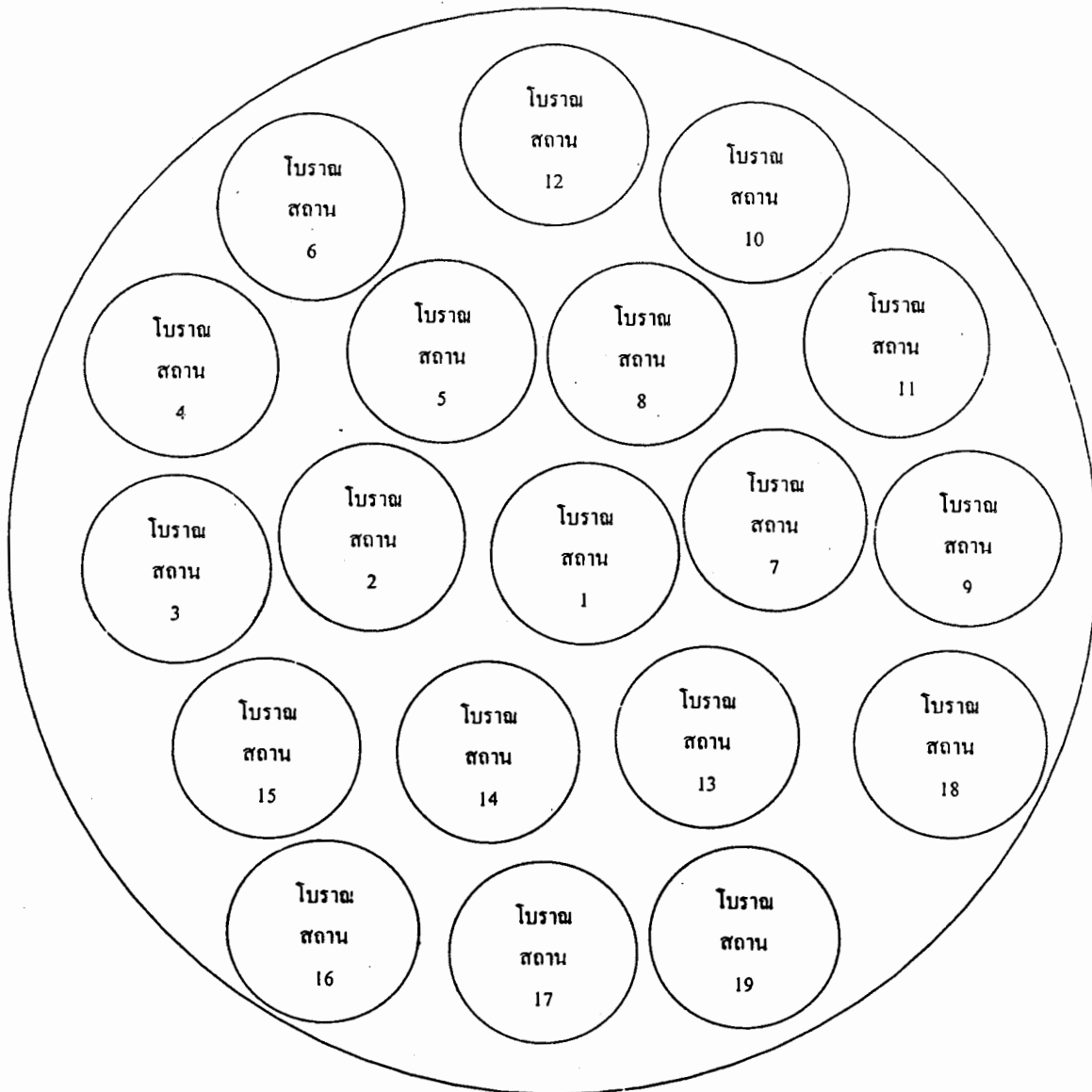
แผนภูมิที่ 1
แสดงระบบมณฑลในรัฐตามพรลิงค์
พุทธศตวรรษที่ 11 - 16

แผนภูมิที่ 2
แสดงโครงสร้างความสัมพันธ์ในระบบบัญชี
ของรัฐบาลพลลิงค์
พุทธศักราชที่ 11-16

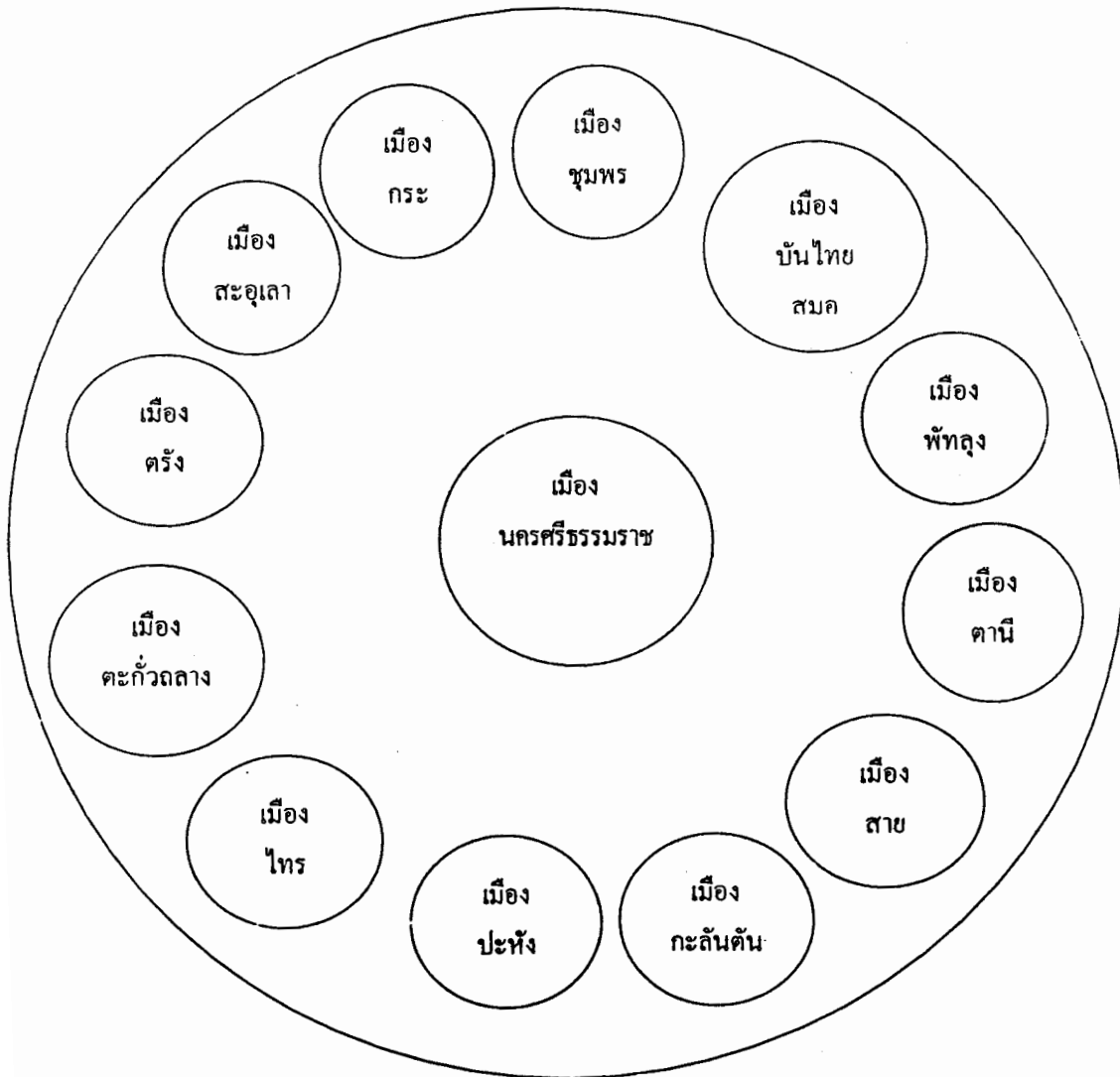

แผนภูมิที่ 3
แสดงระบบมณฑลในราชธานีของรัฐตามพหุลิงค์
พุทธศตวรรษที่ 11 - 16¹

¹ ดูรายละเอียดของชื่อและตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานแต่ละแห่งในตารางที่ 8 และแผนที่ หมายเลข 7.

แผนภูมิที่ 4
แสดงระบบเมืองขึ้นสิบสองนักษัตร
ของรัตนนครศรีธรรมราช
พุทธศตวรรษที่ 17 – 19

ภาคผนวก ง
แผนที่

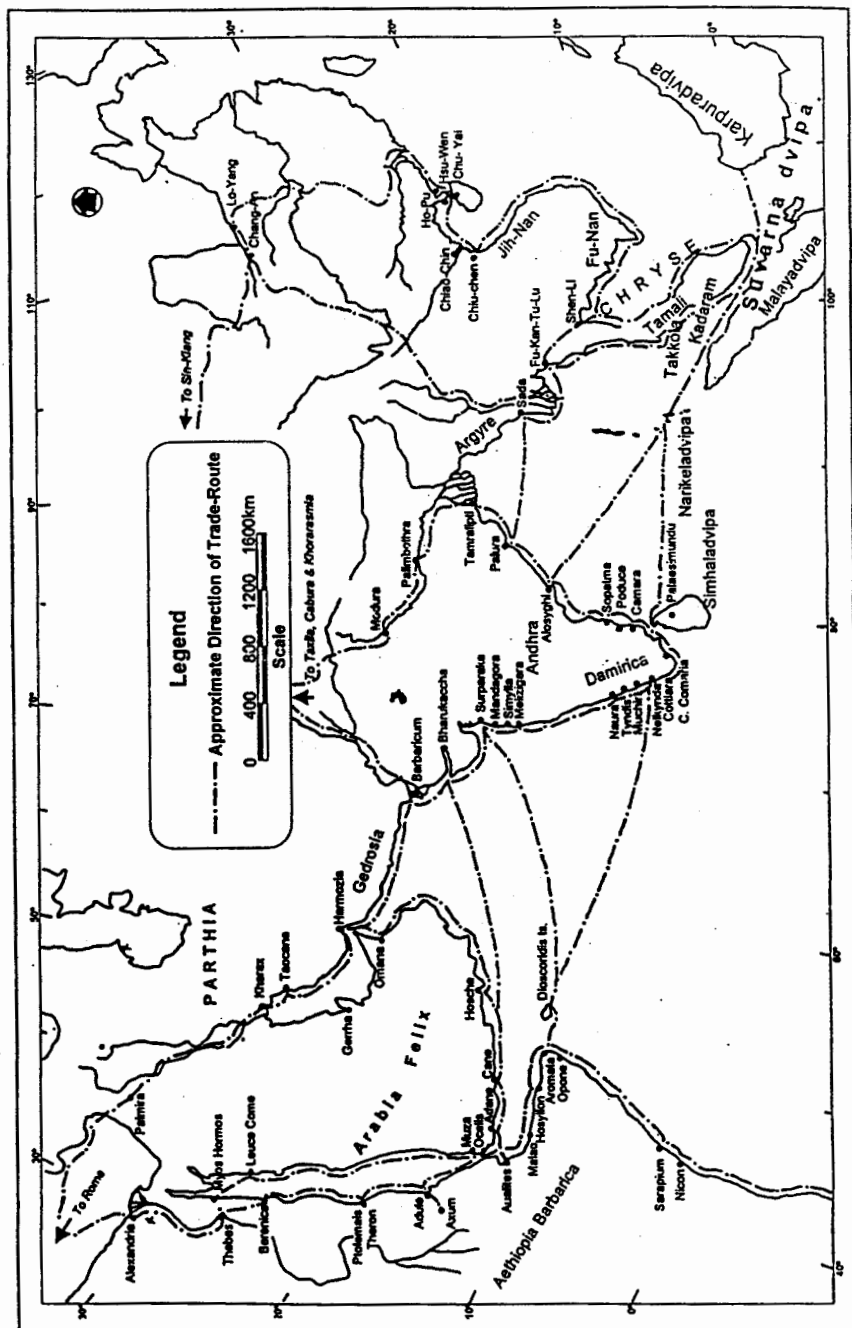
แผนที่ หมายเลข 1

ทวีปเอเชีย

แสดงเส้นทางการค้าจากเมดิเตอร์เรเนียนมาสู่ตะวันออก

ในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7

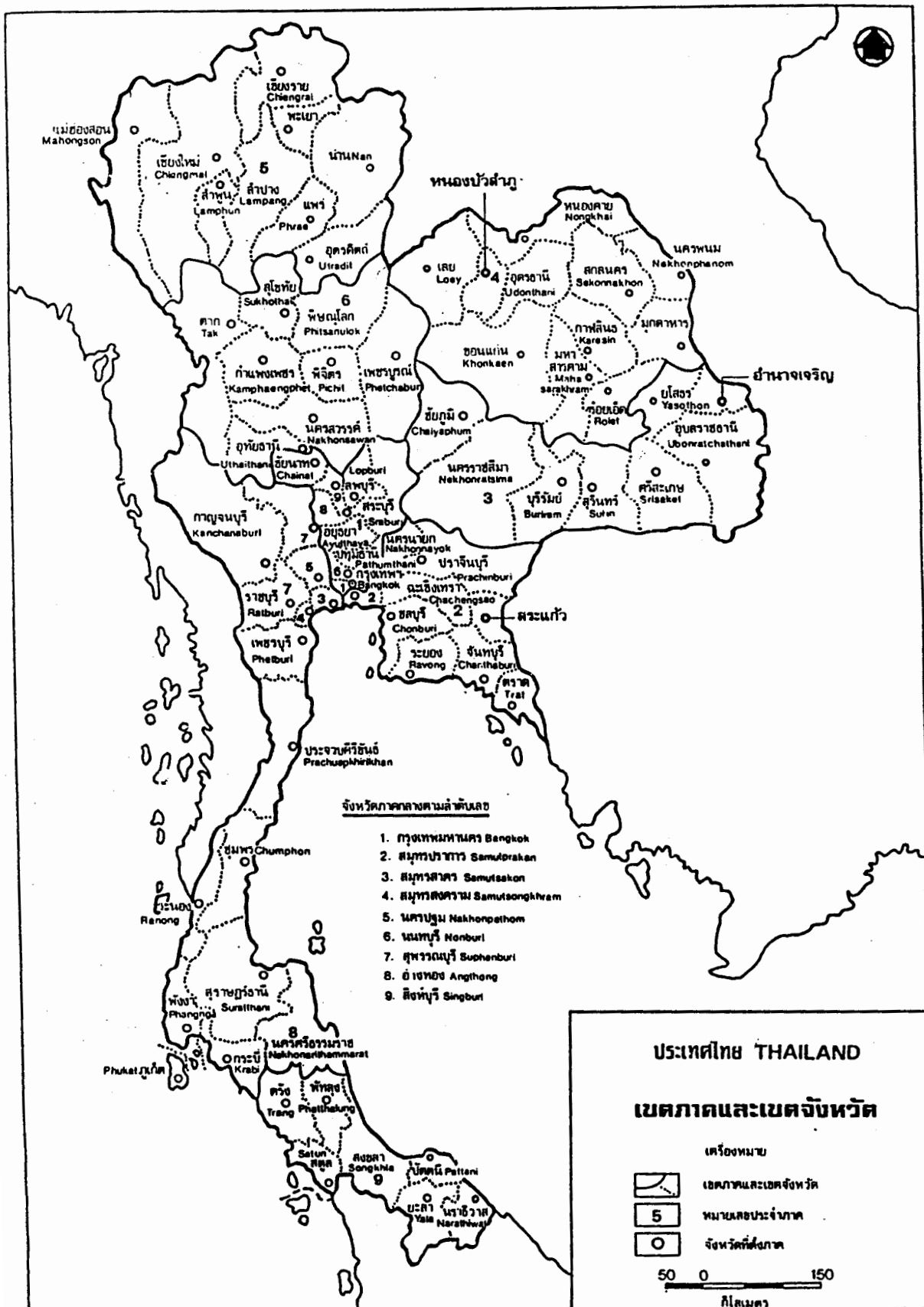
(ที่มา : David L. Snellgrove, Asian commitment, travels and studies
in the Indian Sub - continept and South - East Asia
(Bangkok : Orchid Press, 2000), p.363).

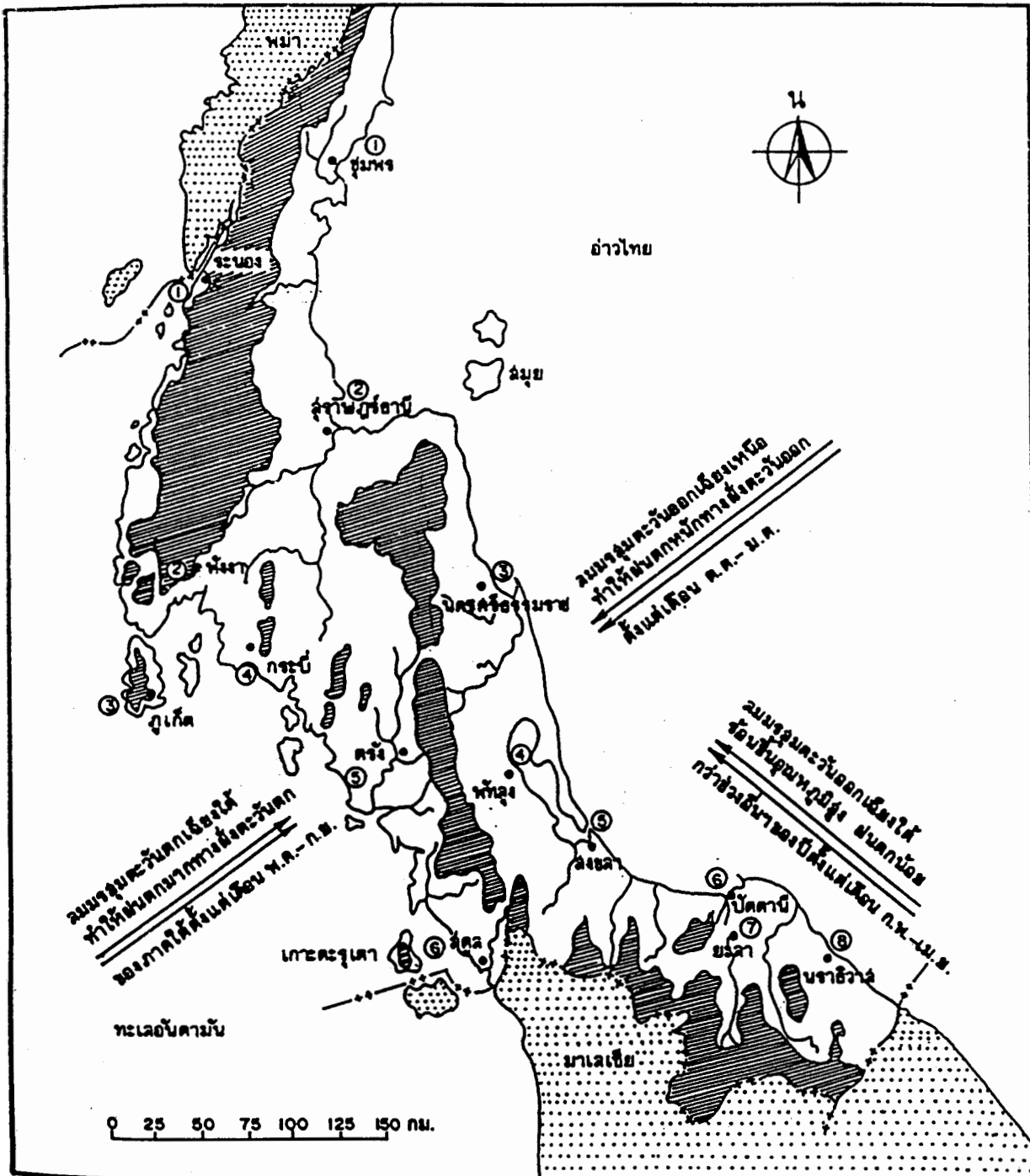
แผนที่ หมายเลข 2

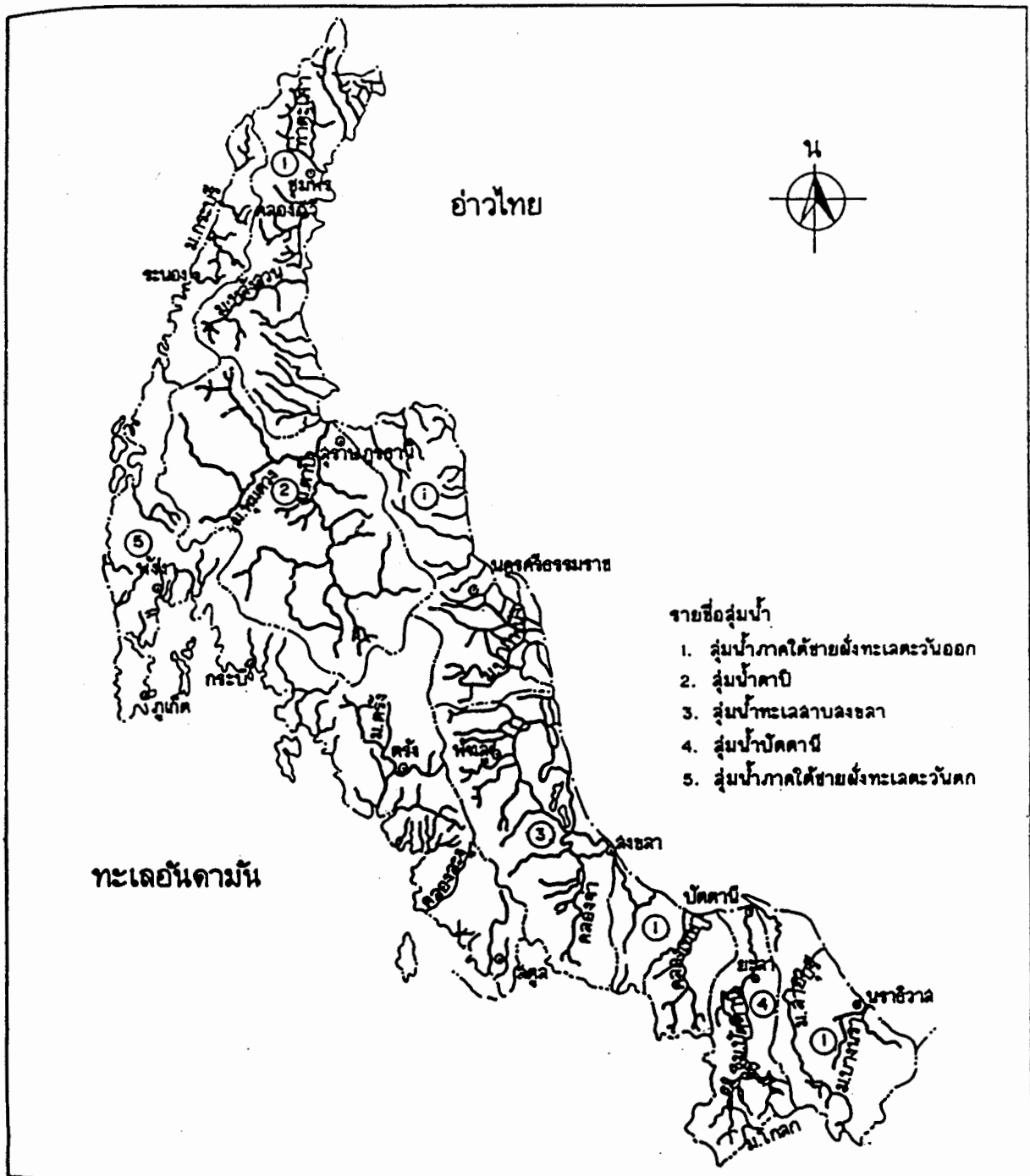
ประเทศไทย

แสดงอาณาเขตของภาคและของจังหวัด

แผนที่ หมายเลข 3
คาบสมุทรไทย
แสดงภูมิประเทศและภูมิอากาศ

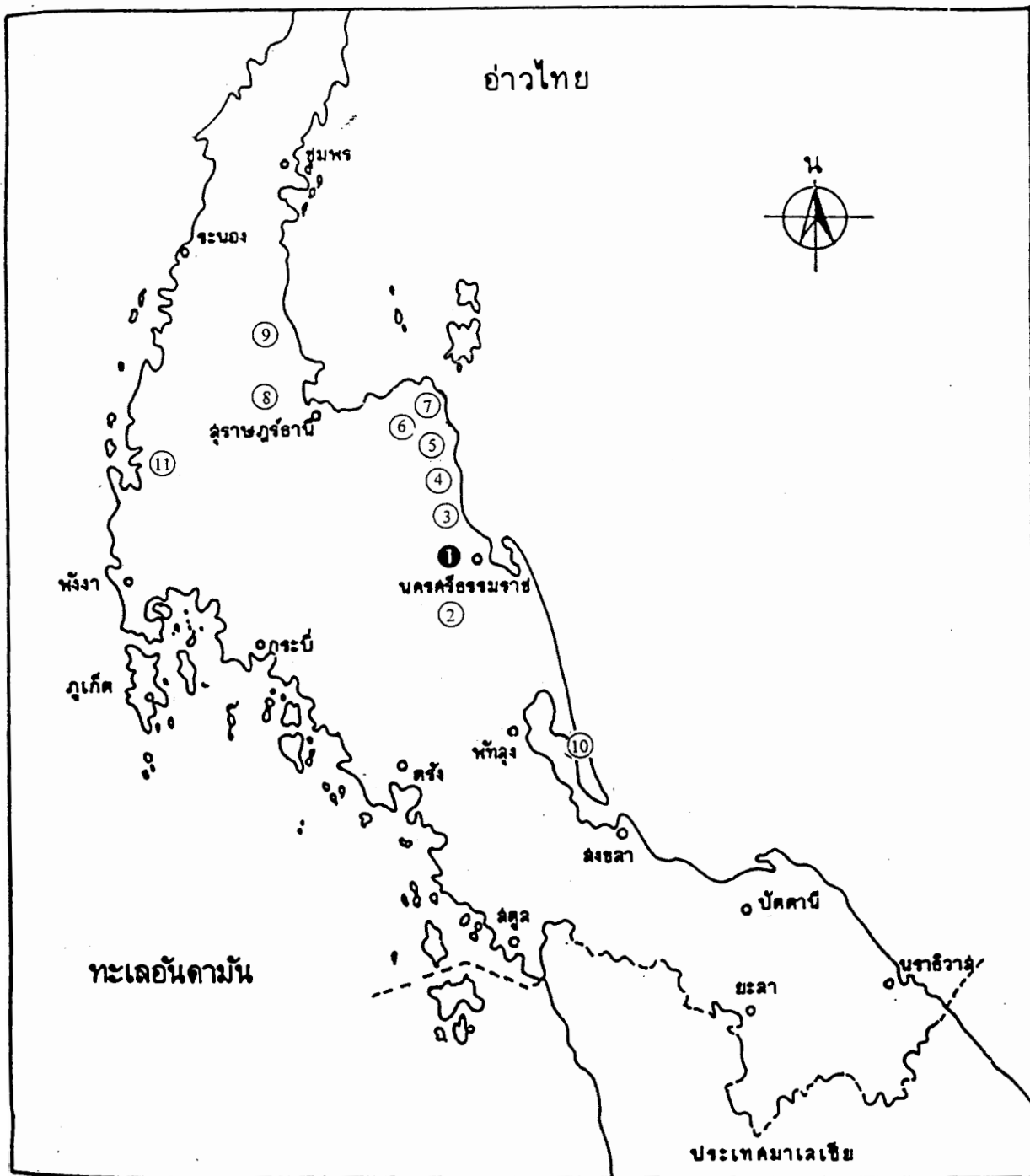

แผนที่ หมายเลข 5

รู้จักตามพรลิงค์

แสดงที่ตั้งกลุ่มมณฑล ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 16

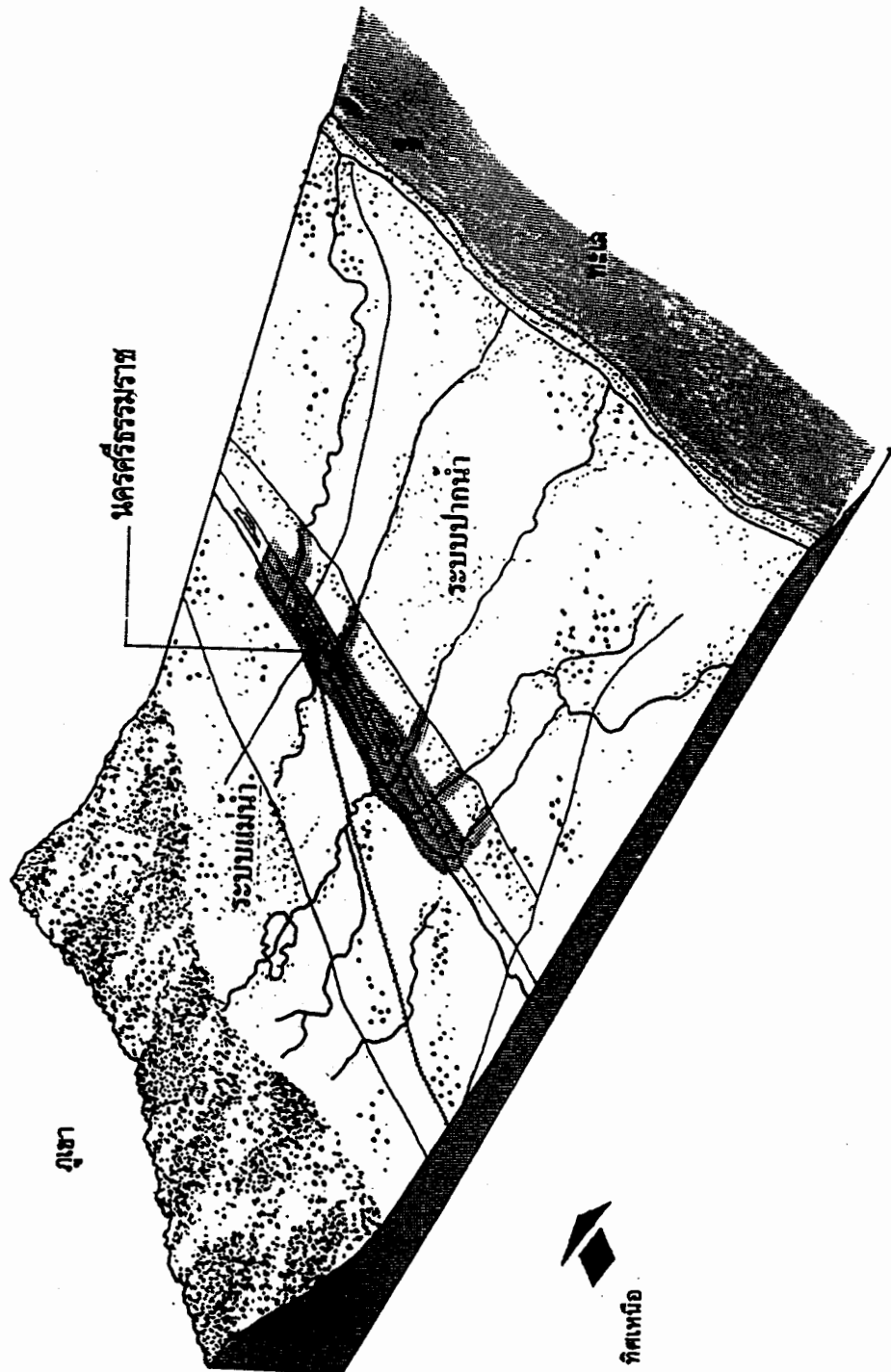

แผนที่ หมายเลข 5 (ต่อ)

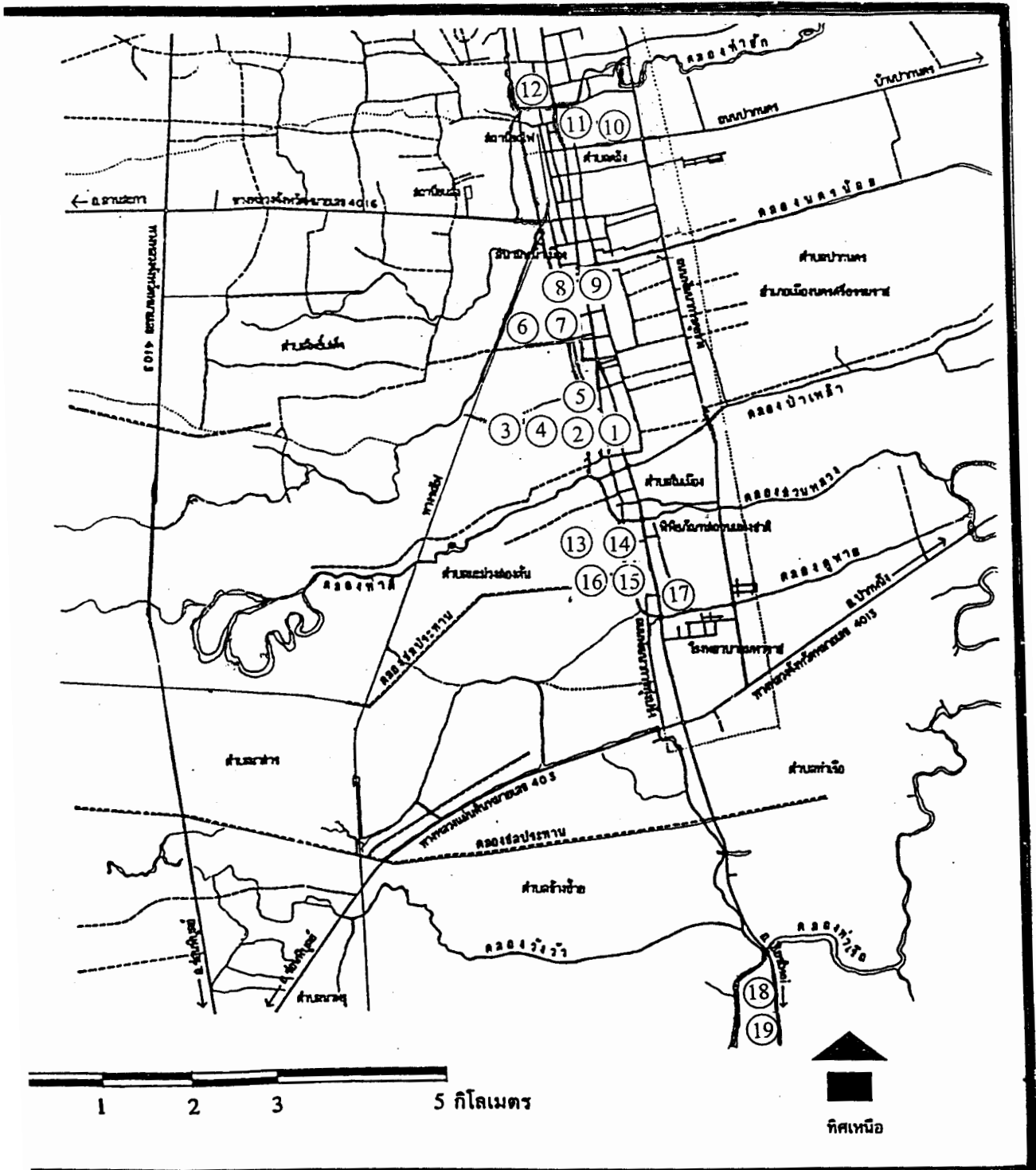
สัญลักษณ์

- ① หมายถึง กลุ่มมณฑลแห่งราชธานี
- ② หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองท่อน
- ③ หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองโมคลาน
- ④ หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองกลาย
- ⑤ หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองท่าหน
- ⑥ หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองท่าควาย
- ⑦ หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองท่าเรือรี
- ⑧ หมายถึง กลุ่มมณฑลแม่น้ำตาปี
- ⑨ หมายถึง กลุ่มมณฑลคลองท่าชนะ
- ⑩ หมายถึง กลุ่มมณฑลทะเลสาบสงขลา
- ⑪ หมายถึง กลุ่มมณฑลแม่น้ำตะกั่วป่า

แผนที่ หมายเลข 6
รัฐตามพรลิงค์
แสดงสภาพภูมิประเทศของราชธานี

แสดงที่ตั้งของตึกรถะในมณฑลพะแห่งราชธานี

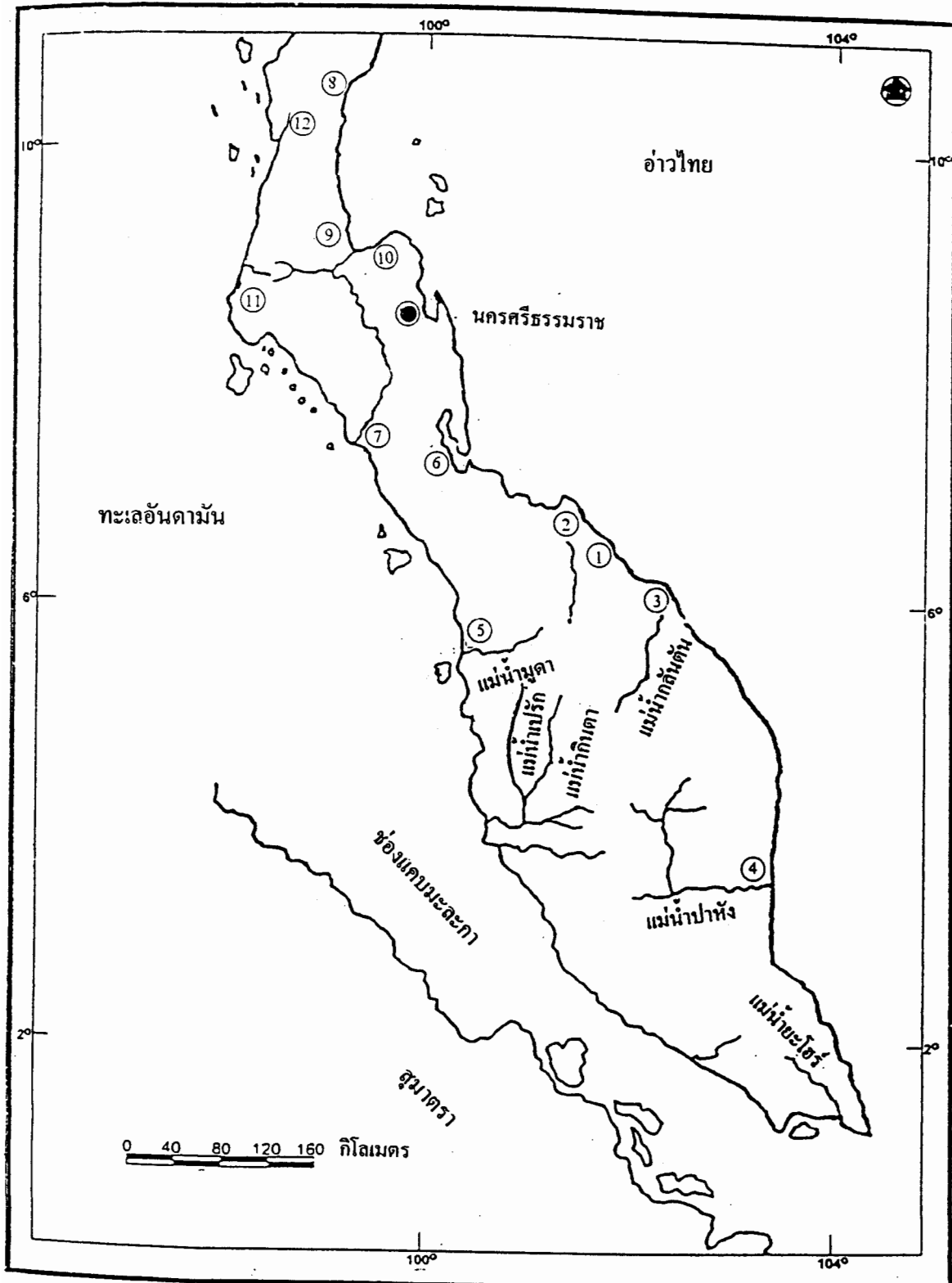

แผนที่ หมายเลข 7 (ต่อ)

สัญลักษณ์

- ① หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 1 ศาสนสถาน ณ วัดพระเดิม (ร้าง)
- ② หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 2 ศาสนสถาน ณ วัดพระนคร
- ③ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 3 ศาสนสถาน ณ วัดชายคลอง (วัดชลเจนียน)
- ④ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 4 สระน้ำโบราณ ณ วัดชายคลอง (วัดชลเจนียน)
- ⑤ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 5 ฐานพระสยาม
- ⑥ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 6 เสาชิงช้า
- ⑦ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 7 โบสถ์พราหมณ์
- ⑧ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 8 หอพระอิศวร
- ⑨ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 9 หอพระนารายณ์
- ⑩ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 10 ศาสนสถาน ณ วัดจันทาราม
- ⑪ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 11 ศาสนสถาน ณ บ้านท่าวัง
- ⑫ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 12 ศาสนสถาน ณ บ้านท่าดิน
- ⑬ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 13 ศาสนสถาน ณ วัดสวนหลวง
- ⑭ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 14 สระน้ำโบราณ ณ วัดสวนหลวง
- ⑮ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 15 ศาสนสถาน ณ วัดเพชรจริก
- ⑯ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 16 ศาสนสถาน ณ วัดเพชรจริก
- ⑰ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 17 ศาสนสถาน ณ วัดเพชรจริกตะวันออก (ร้าง)
- ⑱ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 18 ศาสนสถาน ณ บ้านกอจันทน์
- ⑲ หมายถึง โบราณสถานหมายเลข 19 ศาสนสถาน ณ สุเหร่ากอจันทน์

แผนที่ หมายเลข 8
 รัฐนครศรีธรรมราช
 แสดงที่ตั้งของเมืองขึ้น 12 นคร
 ในพุทธศตวรรษที่ 17 - 19

แผนที่ หมายเลข 8 (ต่อ)

สัญลักษณ์

- ① หมายถึง เมืองสาย
- ② หมายถึง เมืองตานี
- ③ หมายถึง เมืองกะลันตัน
- ④ หมายถึง เมืองปะหัง
- ⑤ หมายถึง เมืองไทร
- ⑥ หมายถึง เมืองพัทลุง
- ⑦ หมายถึง เมืองตรัง
- ⑧ หมายถึง เมืองชุมพร
- ⑨ หมายถึง เมืองบันไทยสมอ ซึ่งสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ในบริเวณเมืองโบราณไชยา ในอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีในปัจจุบันนี้¹
- ⑩ หมายถึง เมืองสะอูเลา ซึ่งสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ในบริเวณเมืองโบราณท่าทอง ในอำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานีในปัจจุบันนี้²
- ⑪ หมายถึง เมืองตะกั่วถลาง
- ⑫ หมายถึง เมืองกระ

¹ See David K. Wyatt, **The Crystal Sands : The chronicles of Nagara Sri Dharmaraja** (Ithaca : Southeast Asia Program, Cornell University, 1975), pp. 84 – 85 and 121.

² See Ibid., pp. 20 and 85.

ภาคผนวก จ

ภาพ

ภาพที่ 1

ตึระเขาคา

อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 2

ตึกระหิวเขามน (เขาศรีวิชัย)
อำเภอพนมไพร จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 3
ตึระเขาคุหา
อำเภอสิงพระ จังหวัดสงขลา

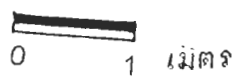
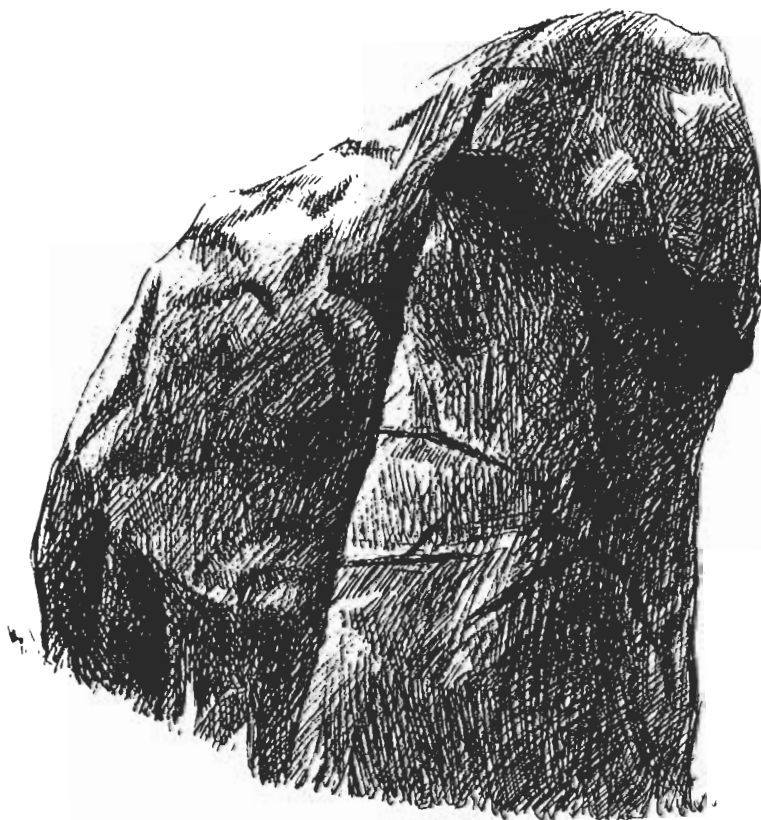

ภาพที่ 4

สวยมภูลิงคะ

ณ ตีรณะเขาคา

อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช

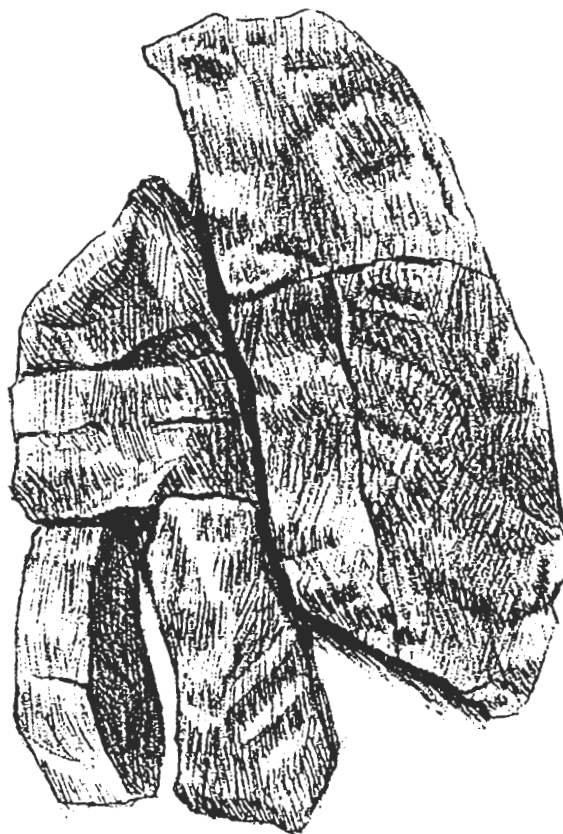

ภาพที่ 5

สว้ยมภูลิงคะ

ณ ตีรณะหัวเขaben (เขาศรีวิชัย)

อำเภอพนมเปญ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

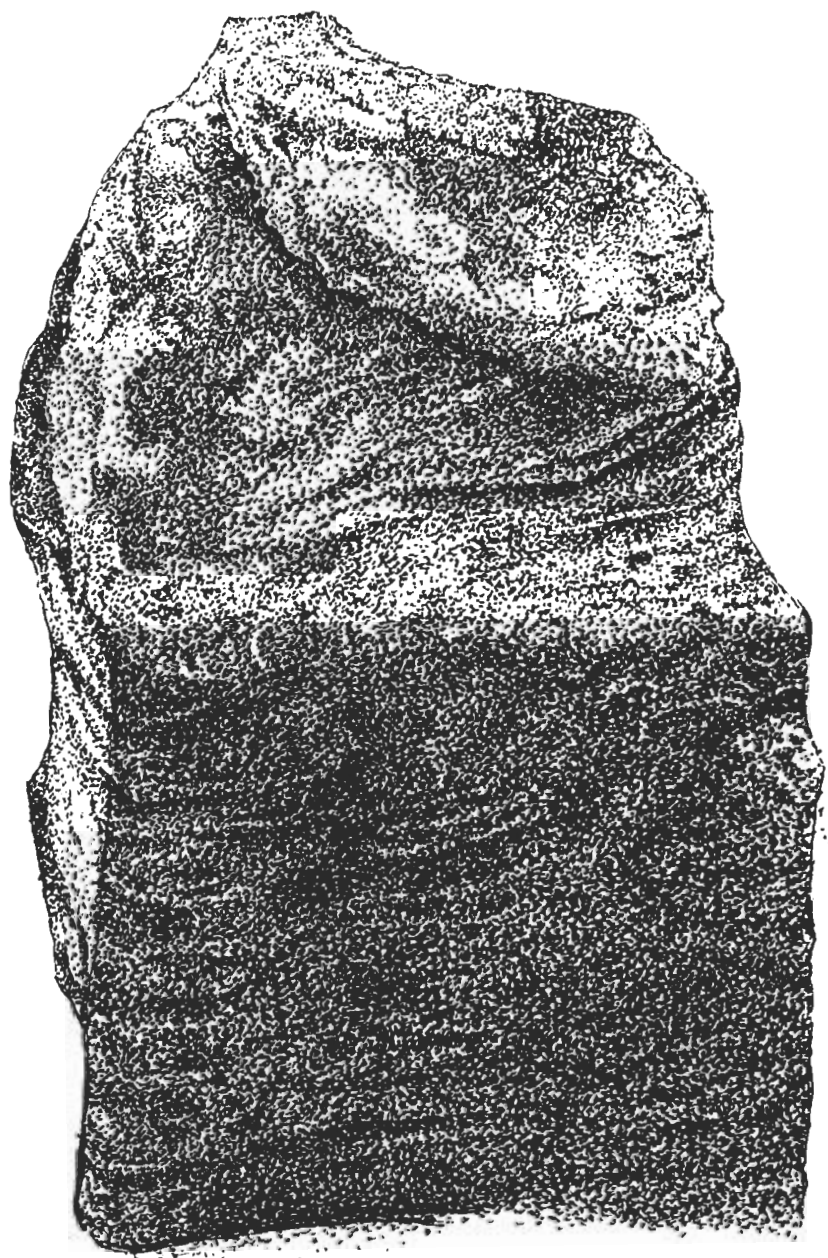
0 1 เมตร

ภาพที่ 6

สวัยมภูลิงคะ

ณ ตีรณะเขาคูหา

อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา

0

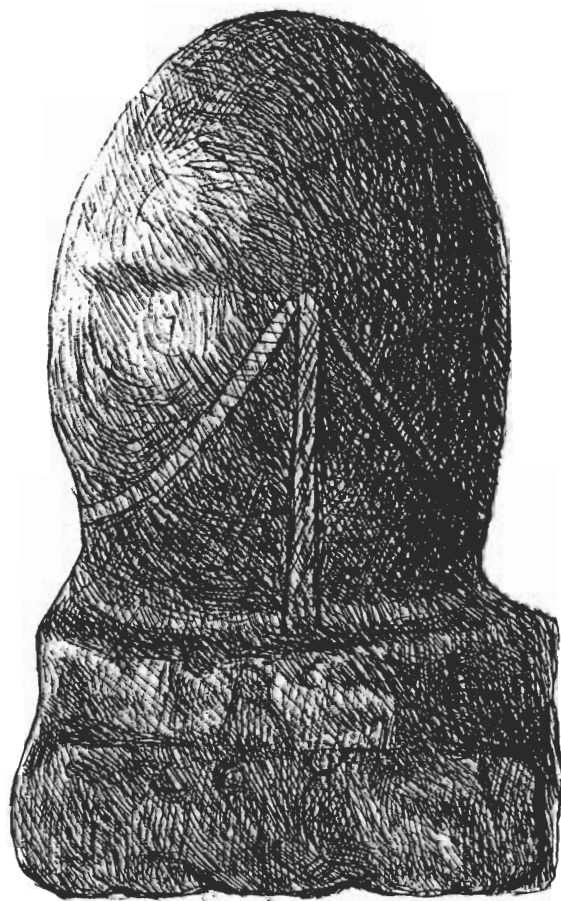
1 เมตร

ภาพที่ 7

ศิวลึงค์

จากตึระบ้านคอนนาม

อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช

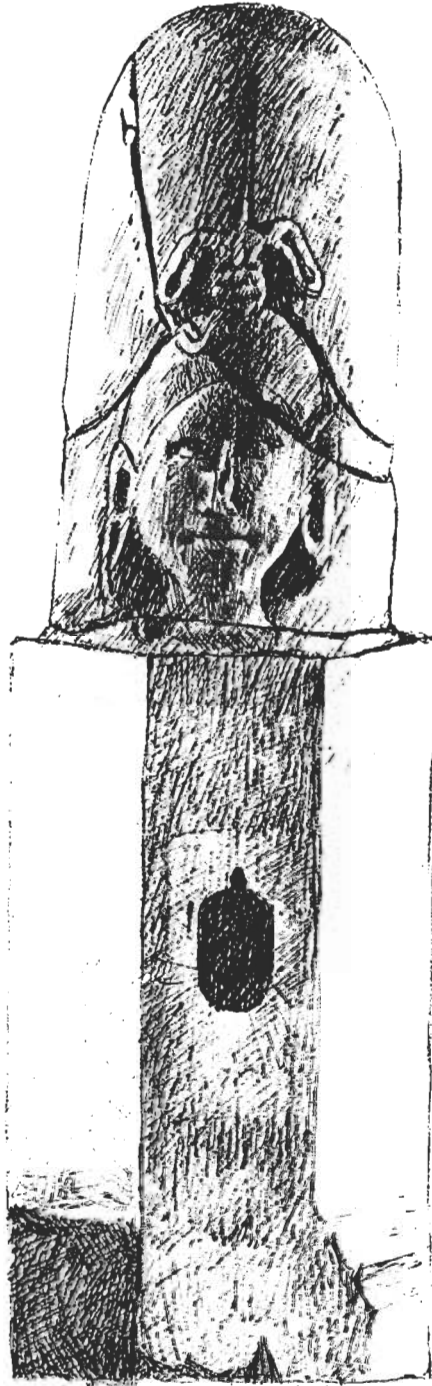
0 1 ซม.

ภาพที่ 8

เอกมุขลึงค์

จาก ตีรณะวัดพระพิฆเนศวร (ร้าง)

อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

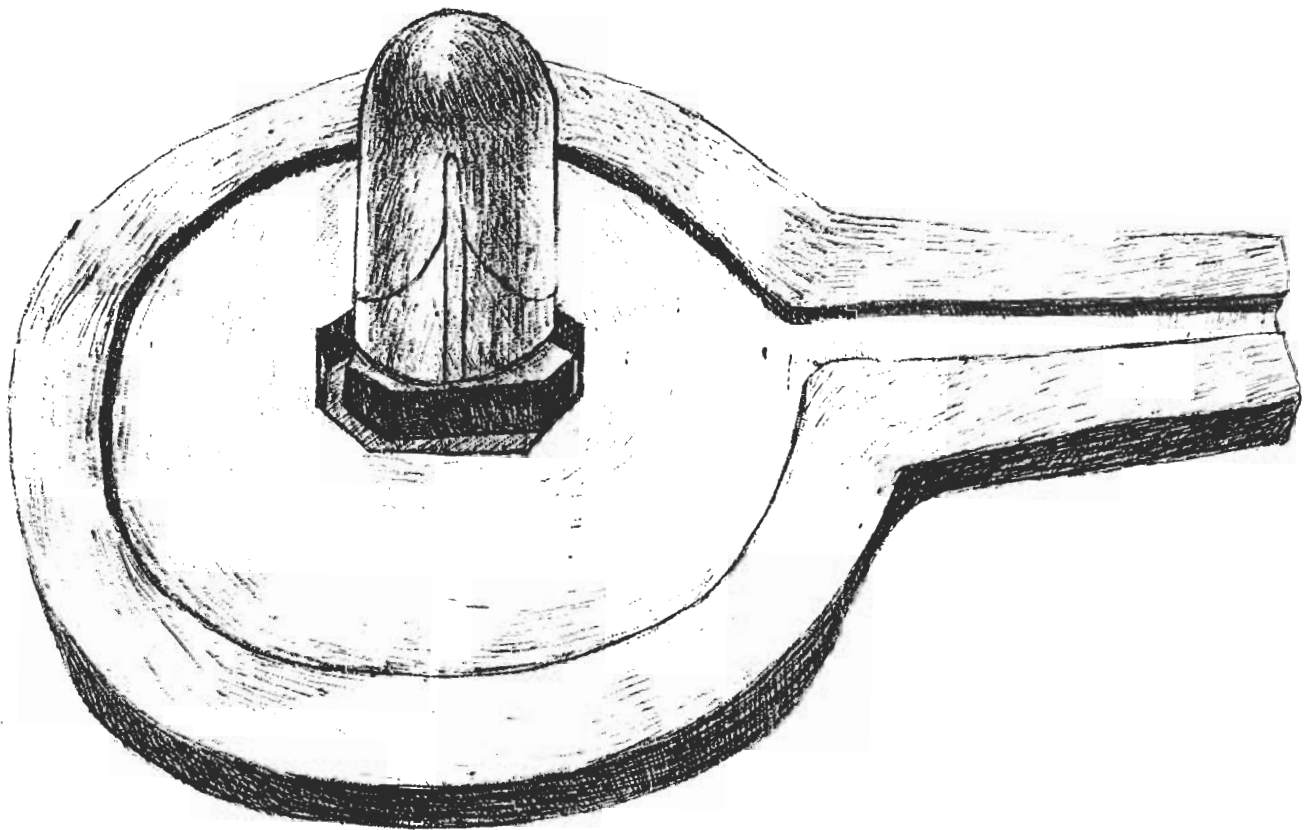
0 6 ซม.

ภาพที่ 9

ศิวลึงค์และโยนิ

ณ ตีรณะฐานพระสยาม

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

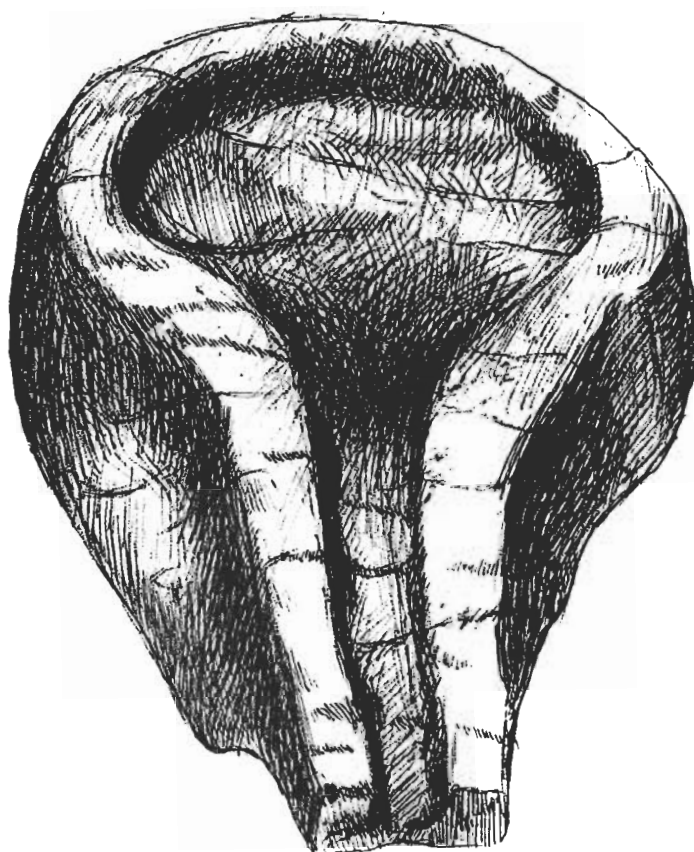
0 10 ซม.

ภาพที่ 10

โยนิ

ณ ตีระเขาคา

อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช

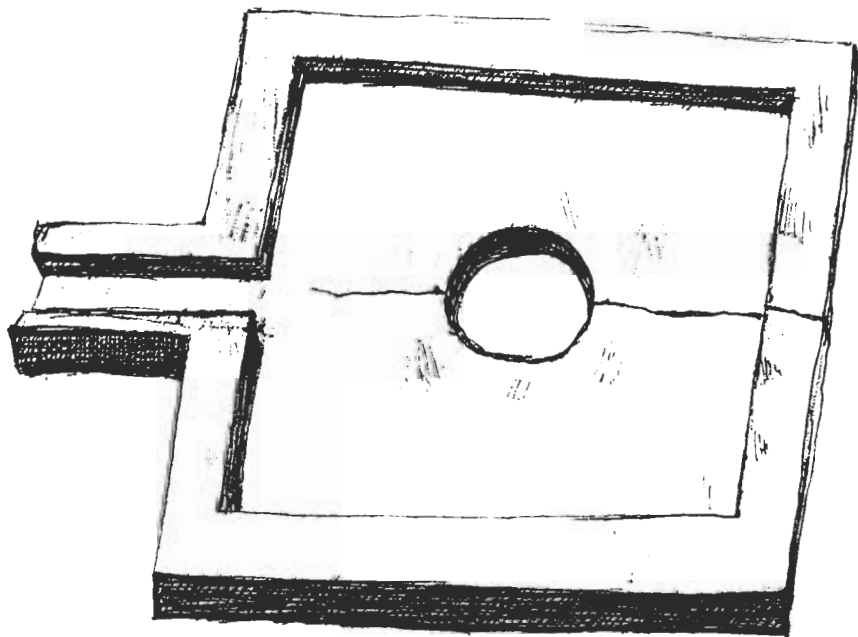
0 5 ซม.

ภาพที่ 11

โยนิ

ณ ตีระหว้าเขานน (เขาศรีวิชัย)

อำเภอพนมพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

0 10 ซม.

ภาพที่ 12

พระอภัยมณี

จาก ตีระนันทพระ

อำเภอท่งพระ จังหวัดสงขลา

0 1 ซม.

ภาพที่ 13

พระไภรเว

จาก ตีระเมืองโบราณเวียงสระ

อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

0 5 ซม.

ภาพที่ 14

พระคเณศ

จาก ตีรณะเกาะคอเขา

อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา

0 5 ซม.

ภาพที่ 15
พระพุทธรูป
จาก วัดจอมทอง
อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช

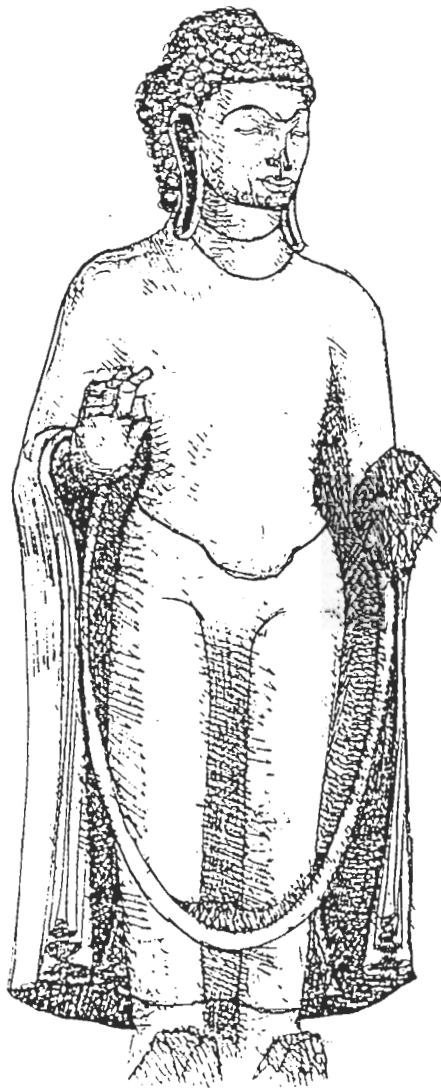

ภาพที่ 16

พระพุทธรูป

จาก วัดใหญ่ (ร้าง)

อำเภอพรหมคีรี จังหวัดนครศรีธรรมราช

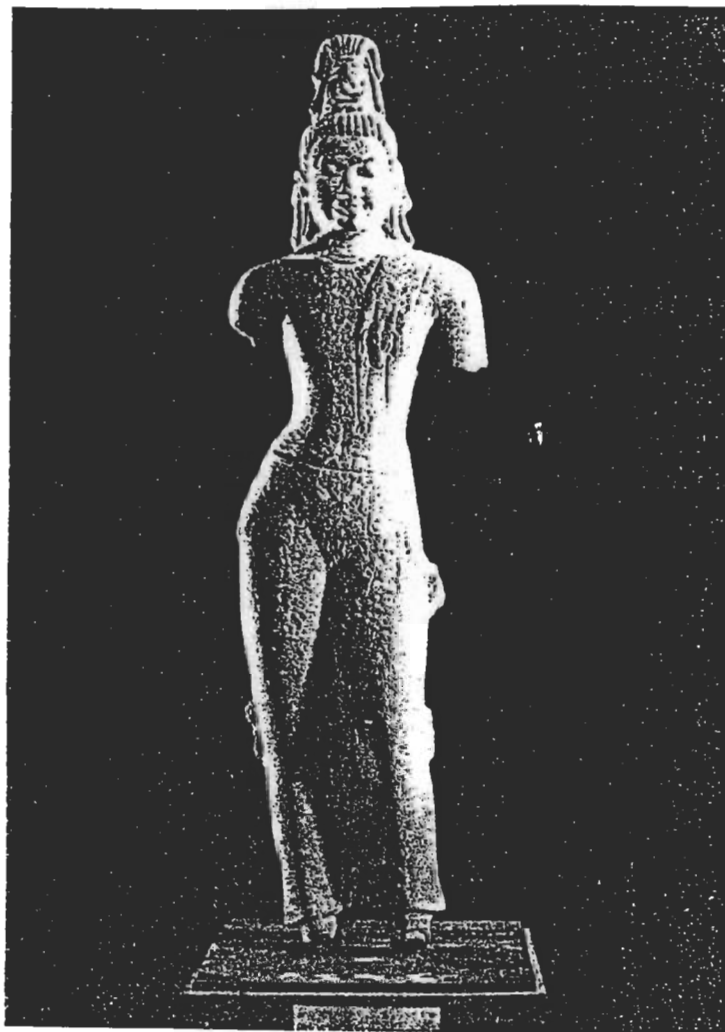

0 6 ซม.

ภาพที่ 17
ภาพปั้นดินดิบ
ณ เจดีย์สถานถ้ำคูหา
อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 18

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
จาก วัดศาลาหึง (วัดชยาราม)
อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 19

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

จาก วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร

อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 20

พระพิมพ์ดินดิบ ภาพพระอัมรินทร์
จาก เจดีย์สถานเก่าเขาสาย
อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง

ภาพที่ 21

สถาปัตยกรรมศรีวิชัย

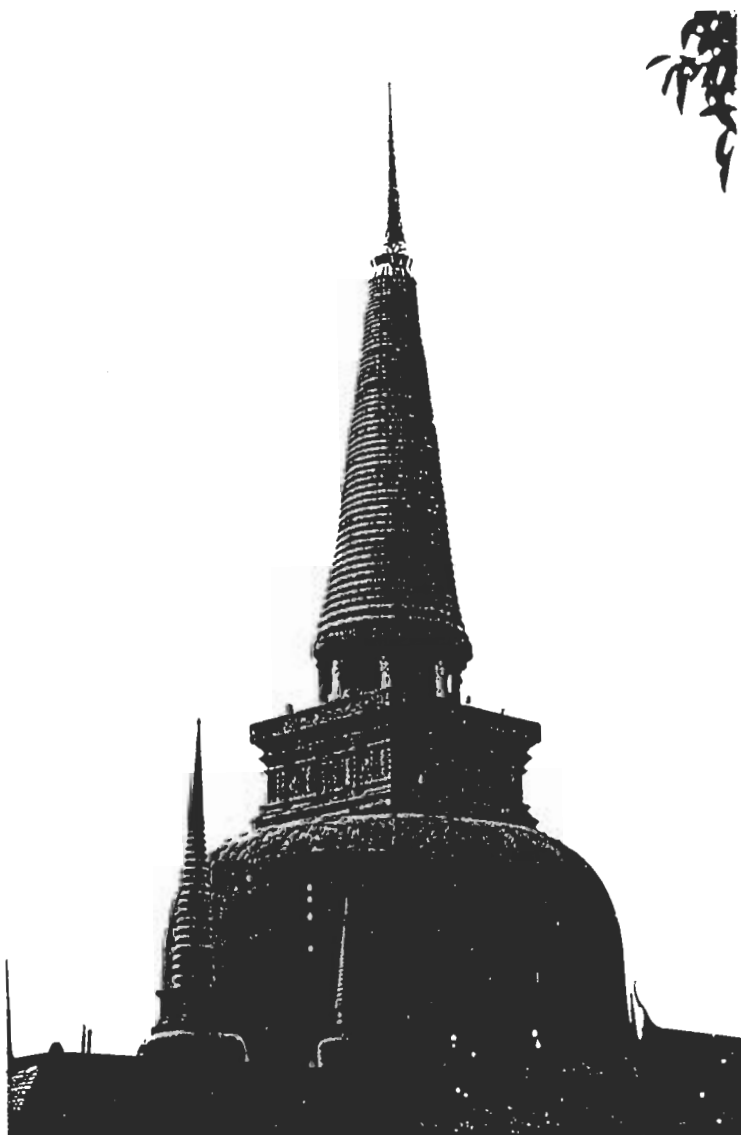
ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

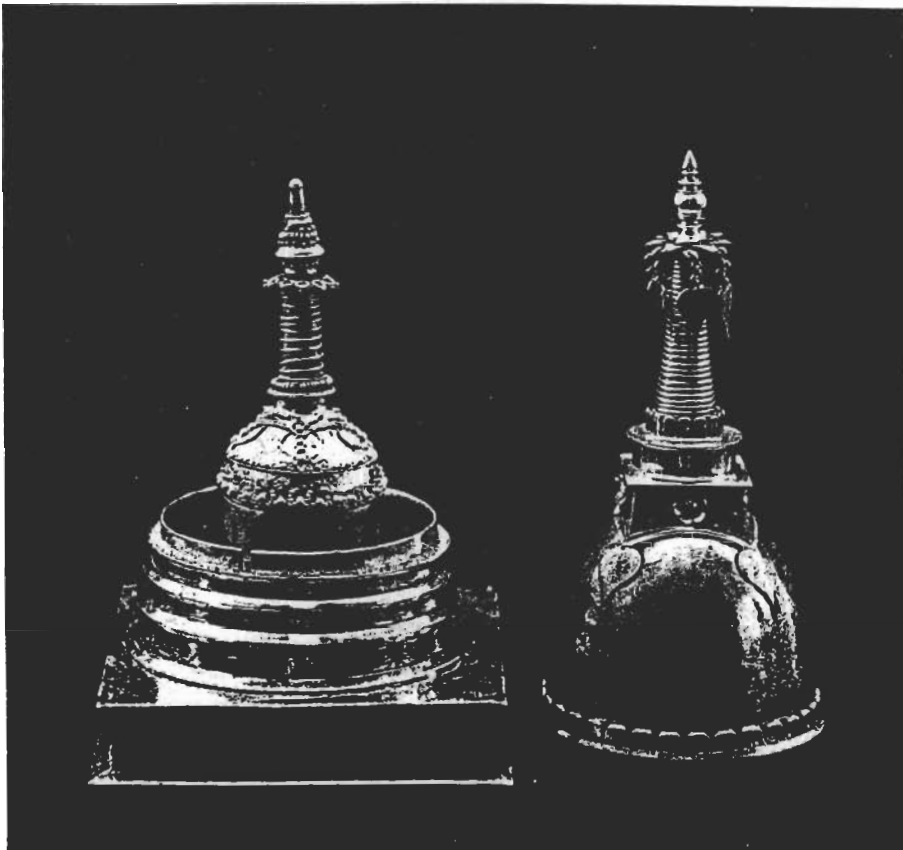

ภาพที่ 22

พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช
ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 23
สถูปจำลอง
ณ วัดพระพุทธ
อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส

ภาพที่ 24

หน้าผาหินในหุบเขาซึ่งใช้สลักศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย

ณ ตีรตะหุบเขาช่องคอย

อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

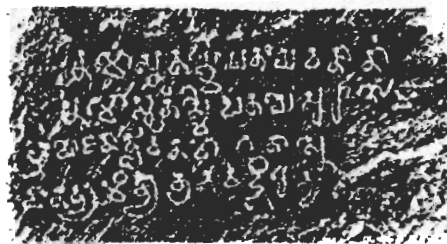
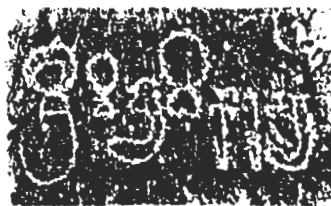
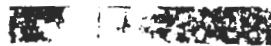
ภาพที่ 25

ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย

อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11

ณ ตีรณะหุบเขาช่องคอย

อำเภอจุฬาภรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 26

ศิลาจารึกหลักที่ 28 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร)
 อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12
 ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร
 อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 27

ศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์)

อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12

จาก วัดมเหยงคณ์

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

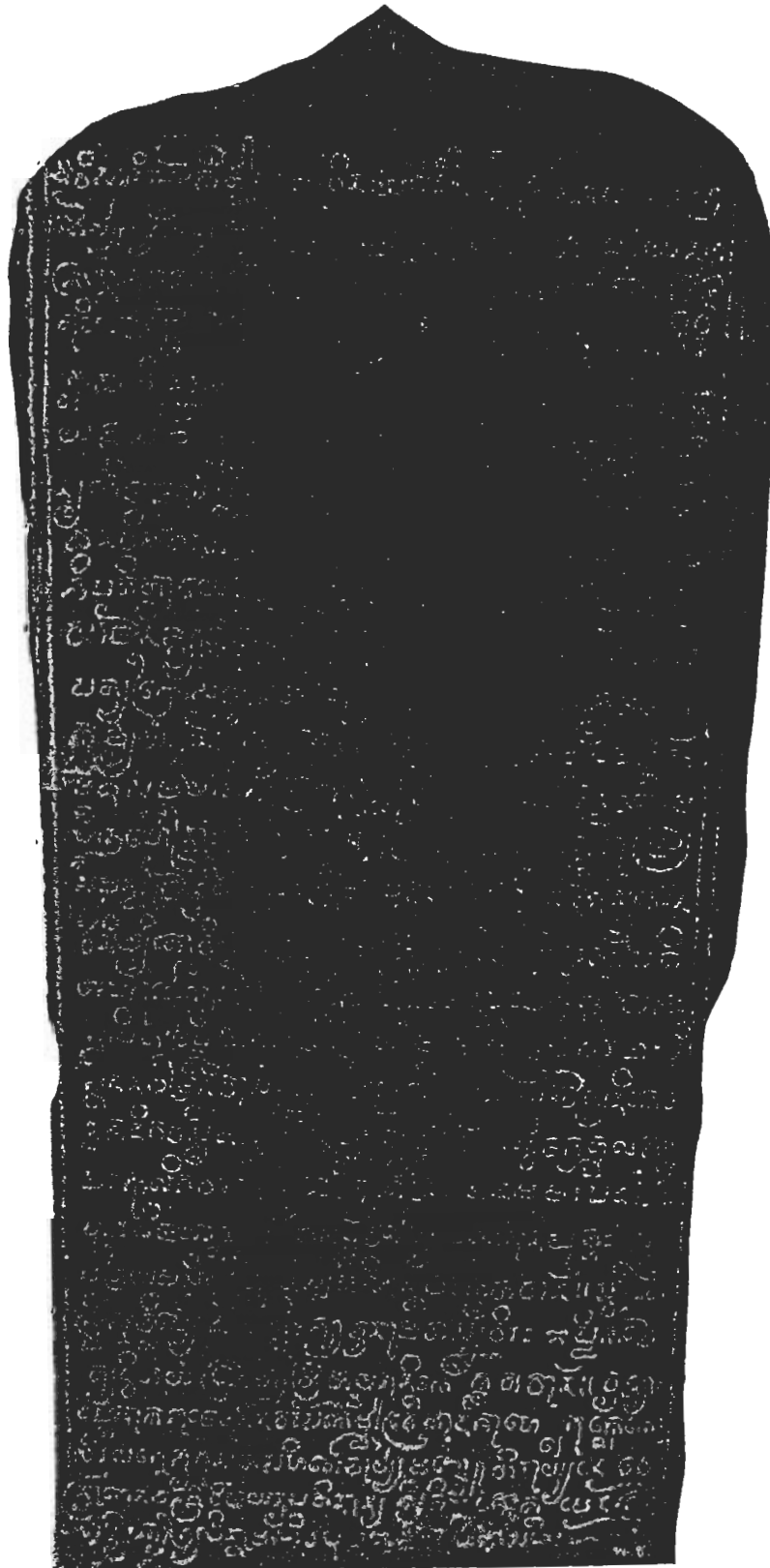
ภาพที่ 28

ศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมาเมือง)

อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต สลักขึ้นในปี พ.ศ.1318

จาก วัดเสมาเมือง

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 28 (ต่อ)

ด้านที่ 2

ภาพที่ 29

ศิลาจารึกหลักที่ 26 (ศิลาจารึกเขาพระนารายณ์)
 อักษรหมีฟ ภาษาหมีฟ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14
 จาก ตีระเขาพระนารายณ์
 อำเภอกะปง จังหวัดพังงา

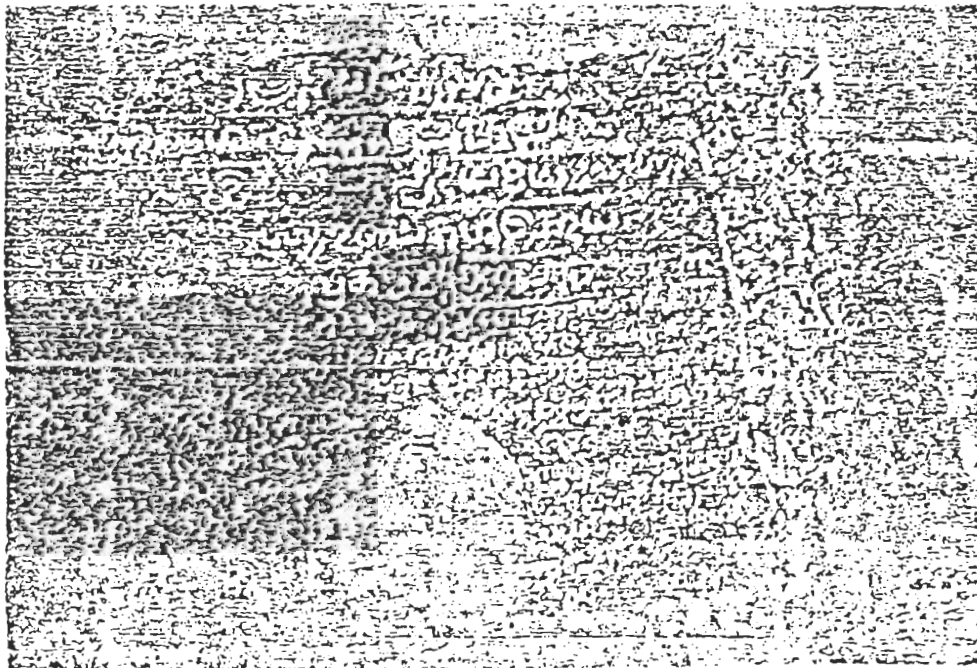
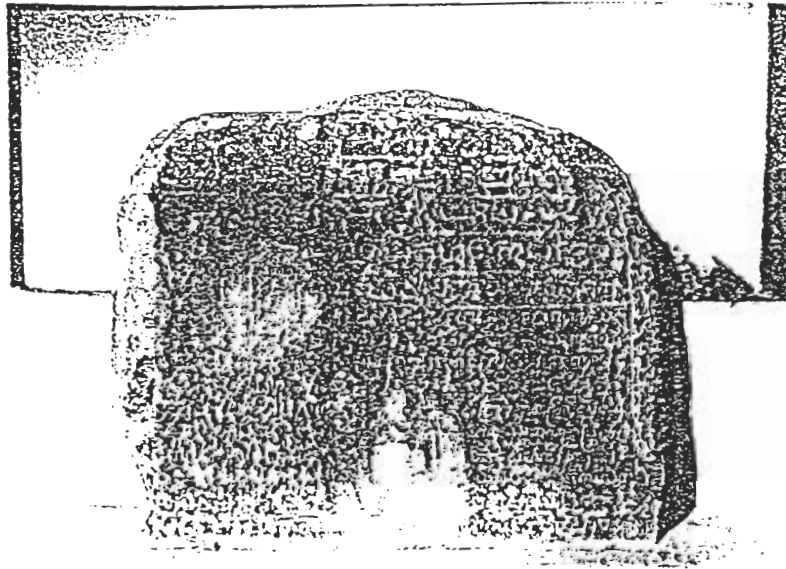
ภาพที่ 30

ศิลาจารึกหลักที่ 29 (ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร)

อักษรทมิฬ ภาษาทมิฬ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15

ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

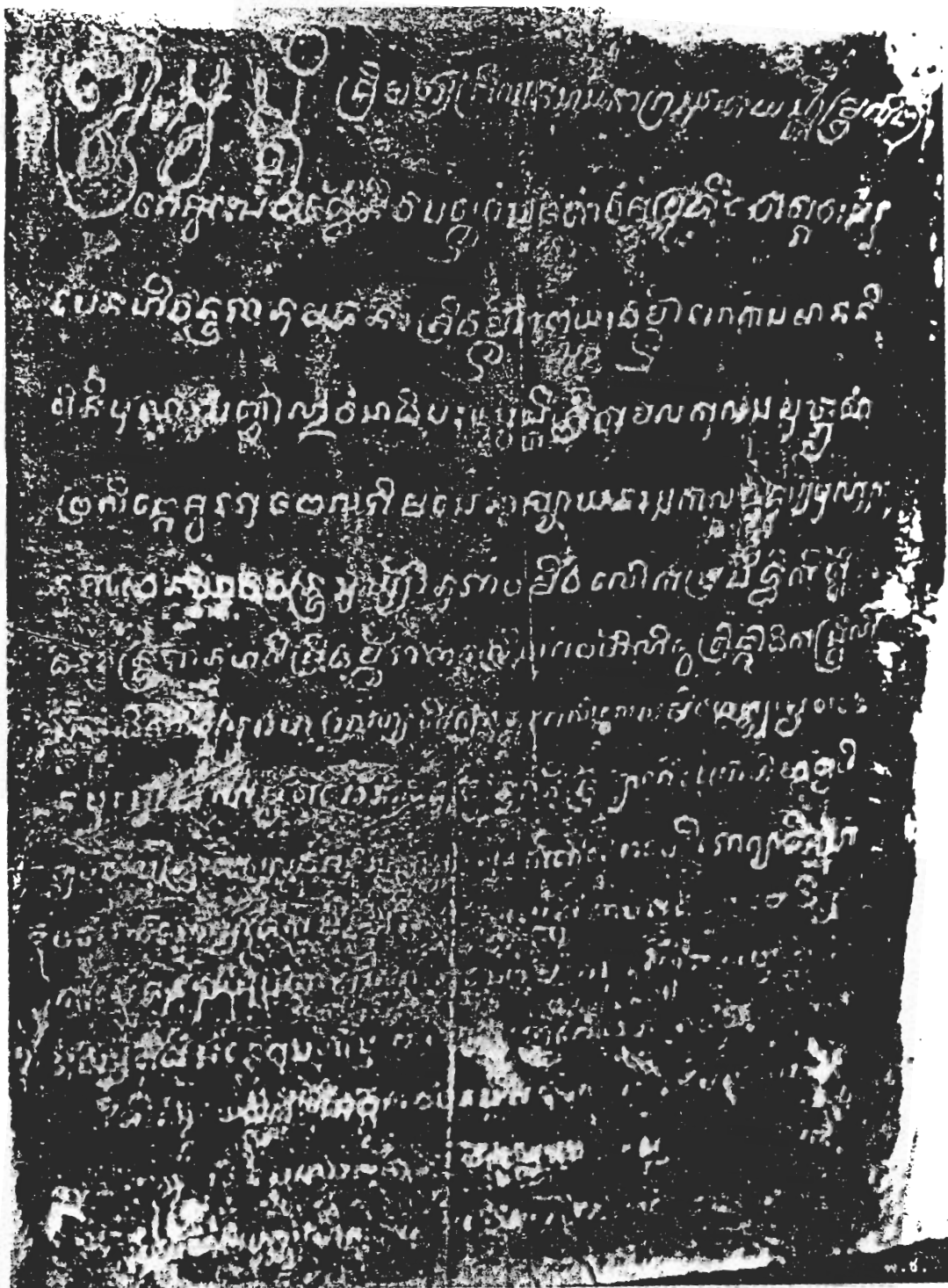

ศิลาจารึกหลักที่ 24 (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง)

อักษรอินเดียกลาย ภาษาสันสกฤต สลักขึ้นในปี พ.ศ.1773

จาก วัดหัวเวียง (วัดเวียง)

อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 32

ศิลาจารึกหลักที่ 24 ก (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง)

อักษรอินเดียกลาย ภาษาบาลี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18

จาก วัดหัวเวียง (วัดเวียง)

อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 34

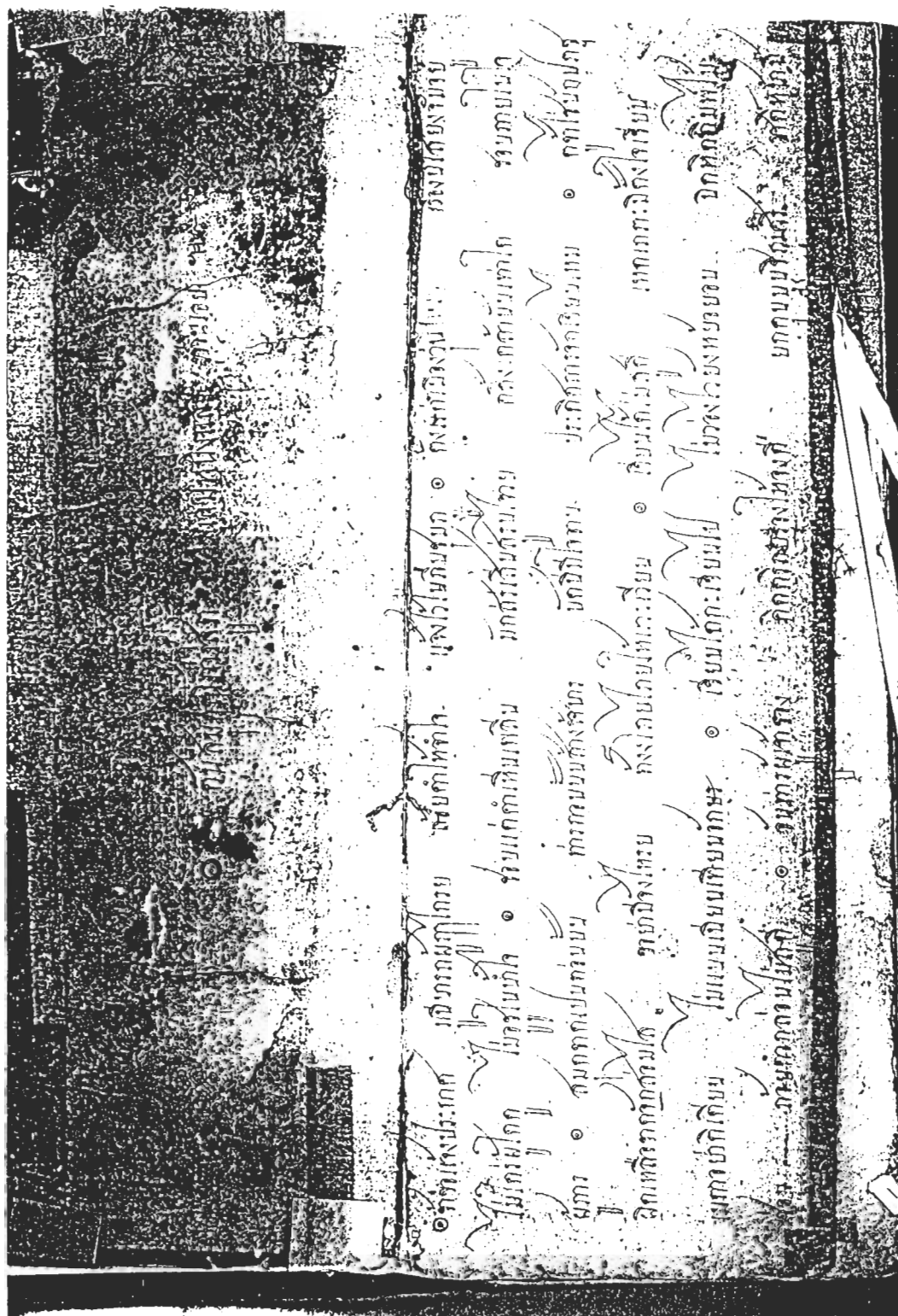
ต้นฉบับหนังสือปุด (สมุดข่อย, สมุดไทย)

เรื่อง "พระนิพพานสูตร"

ค้นพบ ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

เมื่อ พ.ศ. 2512

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายปรีชา นุ่นสุข เกิดเมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน 2492 ที่อำเภอปากพอง จังหวัดนครศรีธรรมราช สำเร็จการศึกษาหลักสูตรปริญญาการศึกษาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย – ภาษาอังกฤษ จากวิทยาลัยวิชาการศึกษา สงขลา (ปัจจุบัน คือ มหาวิทยาลัยทักษิณ) เมื่อปี พ.ศ. 2515 และสำเร็จการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศิลปากร กรุงเทพมหานคร เมื่อปี พ.ศ. 2527 ปัจจุบันรับราชการในตำแหน่ง รองศาสตราจารย์ ระดับ 9 คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช